

Sayı/Number 52

Eylül/September2022

ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

**P A M U K K A L E Ü N İ V E R S İ T E S İ
S O S Y A L B İ L İ M L E R E N S T İ T Ü S Ü D E R G İ S İ**

**P A M U K K A L E U N İ V E R S İ T Y
J O U R N A L O F S O C I A L S C I E N C E S I N S T I T U T E**

ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

PAMUKKALE UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

Sayı/Number 52

Eylül/September 2022

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Adına
Prof. Dr. Nurten SARICA

Editörler

Doç. Dr. Umut UYAR

Uluslararası hakemli bilimsel bir dergi olan PAUSBED ilk olarak 2008 yılında yayımlanmıştır. 2017 yılından itibaren E-dergi olarak yayımlanmaktadır. PAUSBED 2021 yılından itibaren yılda altı kez (Ocak, Mart, Mayıs, Temmuz, Eylül ve Kasım) yayımlanacaktır. Dergide yayımlanan çalışmalardan, kaynak gösterilmek şartıyla alıntı yapılabilir. Çalışmaların tüm sorumluluğu yazarına/yazarlarına aittir.

İngilizce Redaktör

Öğr. Gör. Ayşe YAVUZ

Sekreteryaya/Dizgi

Cansu EKİNCİ

DİZİNLENME

ULAKBİM TR DİZİN

EBSCO HOST

ASOS Index

Araştırma Bilimsel Yayın İndeks

Türk Eğitim İndeks

SOBİAD, İSAM

Yazışma Adresi

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kınıklı Yerleşkesi 20160

Kınıklı – DENİZLİ / TÜRKİYE

Tel. + 90 (258) 296 21 82

pausbed.pau.edu.tr

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Arif BİLGİN	Sakarya Üniversitesi, Türkiye Sakarya University, Türkiye
Prof. Dr. Aylin ÖZMAN	Türk Eğitim Derneği Üniversitesi, Türkiye Turkish Education Association University, Türkiye
Prof. Dr. Cihan ÇOBANOĞLU	Güney Florida Üniversitesi Sarasota-Manatee, ABD University of South Florida Sarasota-Manatee, USA
Prof. Dr. Doğan GÜRSOY	Washington Devlet Üniversitesi, ABD Washington State University, USA
Prof. Dr. Faye HAMMILL	Strathclyde Üniversitesi, İskoçya University of Strathclyde, Scotland
Prof. Dr. Francesco D'ANDRA	Salento üniversitesi, İtalya Univesity of Salento, Italy
Prof. Dr. Geri SMYTH	Strathclyde Üniversitesi, İskoçya University of Strathclyde, Scotland
Prof. Dr. Géza DÁVID	Eötvös Loránd Üniversitesi (Elte), Macaristan Eötvös Loránd University (Elte), Hungary
Prof. Dr. Kadir PEKTAŐ	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye Istanbul Medeniyet University, Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL	Pamukkale Üniversitesi, Türkiye Pamukkale Univesity, Türkiye
Prof. Dr. Mithat ÜNER	Atılım Üniversitesi, Türkiye Atılım University, Türkiye
Prof. Dr. Nevin GÜNGÖR ERGAN	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Hacettepe University, Türkiye
Prof. Dr. Orlin SABEV	Bulgar Bilimler Akademisi, Bulgaristan Bulgarian Academy of Science, Bulgaria
Prof. Dr. Sinan OLKUN	Ankara Üniversitesi, Türkiye Ankara University, Türkiye
Prof. Dr. Vincent LUIZZI	Teksa Devlet Üniversitesi, ABD Texas State University, USA
Prof. Dr. Yıldıray ÖZBEK	Akdeniz Üniversitesi, Türkiye Akdeniz University, Türkiye
Prof. Dr. Tevfik DALGIÇ	Teksa Üniversitesi, ABD University of Texas at Dallas, USA
Prof. Dr. Tuđrul İNAL	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Hacettepe University, Türkiye
Prof. Dr. Zbigniew BIALAS	Katowice Silesia Üniversitesi, Polonya University of Silesia in Katowice, Poland
Prof. Dr. Yunus BALCI	Pamukkale Üniversitesi, Türkiye Pamukkale Univesity, Türkiye

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ahmet DUMAN	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla
Prof. Dr. Asuman ALTAY	Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Cem KILIÇ	TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Bener GÜNGÖR	Atatürk Üniversitesi, Erzurum
Prof. Dr. Bülent GÜLOĞLU	İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Fatih Sultan Mehmet ÖZTÜRK	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Handan KUMAŞ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla
Prof. Dr. Mehmet YAVUZ	Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon
Prof. Dr. Metin EKİCİ	Ege Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Selim KARAHASANOĞLU	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Suat KOLUKIRIK	Akdeniz Üniversitesi, Antalya
Prof. Dr. Tamer AKSOY	İbn Haldun Üniversitesi, İstanbul
Doç. Dr. Ahmet YILMAZ	Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas
Doç. Dr. A. Nazif ÇATIK	Ege Üniversitesi, İzmir
Doç. Dr. Dilek ÇETİNDAŞ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Elif BOZYİĞİT	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Fatma KABA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Feyyaz KARACA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. F. Zeynep BİLGE	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul
Doç. Dr. Gökçen Kurtuluş ÖZTAŞKIN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Hakan Mehmet KİRİŞ	Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta
Doç. Dr. Kamuran ŞİMŞEK	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Mustafa Ozan YILDIRIM	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Sinem KANGALLI UYAR	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Umut UYAR	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Aysel BAYTOK	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Baysar TANIYAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÜLTEKİN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa İNCEKARA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Serap ALKAYA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Umut TEPEKULE	Pamukkale Üniversitesi, Denizli

ALAN EDITÖRLERİ/SECTION EDITORS

Prof. Dr. Handan KUMAŞ
Prof. Dr. Fatih Sultan Mehmet ÖZTÜRK
Doç. Dr. Dilek ÇETİNDAS
Doç. Dr. Elif BOZYİĞİT
Doç. Dr. Fatma KABA
Doç. Dr. Feyyaz KARACA
Doç. Dr. Gökçen Kurtuluş ÖZTAŞKIN
Doç. Dr. Kamuran ŞİMŞEK
Doç. Dr. Mustafa Ozan YILDIRIM
Doç. Dr. Sinem KANGALLI UYAR
Doç. Dr. Umut UYAR
Dr. Öğr. Üyesi Aysel BAYTOK
Dr. Öğr. Üyesi Baysar TANIYAN
Dr. Öğr. Üyesi Ece AKYOL
Dr. Öğr. Üyesi Mısra CİĞEROĞLU ÖZTEPE
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÜLTEKİN
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa İNCEKARA
Dr. Öğr. Üyesi Serap ALKAYA
Dr. Öğr. Üyesi Umut TEPEKULE

HAKEM KURULU/COMMITTEE OF REFEREES

Prof. Dr. Ayla ÖZHAN DEDEOĞLU	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe SERPEN	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Aşkın KESER	Bursa Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Bilçin MEYDAN	Bursa Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Derya ÖCAL	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Erman ÖNCÜ	Trabzon Üniversitesi
Prof. Dr. Güven SAYILGAN	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Hülya GÜNDÜZ ÇEKMECELİOĞLU	Kocaeli Üniversitesi
Prof. Dr. Saim SAVAŞ	Uşak Üniversitesi
Prof. Dr. Taner TURAN	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Yasemin BEYAZIT	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Yetkin ÇINAR	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet ÖZTEL	Bartın Üniversitesi
Doç. Dr. Bilgehan TEKİN	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Doç. Dr. Burcu ŞENTÜRK	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Cemre PEKCAN	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr. Deniz TANSİ	Yeditepe Üniversitesi
Doç. Dr. Eylem BEYAZIT	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Doç. Dr. Ferihan POLAT	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Leyla KAHRAMAN	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Kadir AKSAY	Eskişehir Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet APAN	Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Emre ÜNSAL	İstanbul Üniversitesi

HAKEM KURULU/COMMITTEE OF REFEREES

Doç. Dr. Mesut DOĞAN	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr. Nigar DEĞİRMENÇİ	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Nuray TETİK DİNÇ	Balıkesir Üniversitesi
Doç. Dr. Özlem BAŞARIR	İnönü Üniversitesi
Doç. Dr. Özgür ALTINDAĞ	Dicle Üniversitesi
Doç. Dr. Y. Aytül DAĞLI EKMEKÇİ	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Yakup DURMAZ	Hasan Kalyoncu Üniversitesi
Doç. Dr. Yüksel AYDIN	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Aylin AKYOL	Adıyaman Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe ASLAN	Şırnak Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Duygu TOPLU YAŞLIOĞLU	İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Enes KAVAK	Gaziantep Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Görkem ALTINÖRS	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Harun YILMAZ	İskenderun Teknik Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kemal Gürkan KÜÇÜKERGİN	Atılım Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Ali YETGİN	Karabük Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Müge YÜCE	Atatürk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Onur IŞIK	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Recep YORULMAZ	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Serdal SOYLUER	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Selçuk URAL	Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Şirin KÜÇÜK AVCI	Akdeniz Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yonca DENİZARSLANI	Ege Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Benan DONDURUCU	Kocaeli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Zümre Gizem YILMAZ KARAHAN	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Betül TEZCAN	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Ersin YAVUZ	Pamukkale Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Murat TOPAL	Sakarya Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Pınar UZ	Pamukkale Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Sibel ÖRK ÖZEL	Çukurova Üniversitesi
Hurşit DİNGİL	İstanbul Medeniyet Üniversitesi

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-Research Articles

Ali ÇELİK, Ebru NERGİZ, Nuran AKDAĞ.....	1
Effects of Coronavirus Pandemic on Stock Markets in the European Union <i>Koronavirüs Pandemisinin Avrupa Birliği Borsalarına Etkileri</i>	
Ali MOHAMMADI.....	17
Patriarchy Reincarnated: Posthuman Feminism in Alan Ayckbourn's <i>Henceforward and Comic Potential</i> <i>Ataerkilliğin Yeniden Doğuşu: Alan Ayckbourn'un Bundan Sonrasi ve Komik Potansiyelinde İnsan Sonrasi Feminizm</i>	
Aslıhan İSTANBULLU, Büşra YALÇIN.....	29
Artırılmış Gerçeklik Teknolojisinin Kullanım Durumunun Bibliyometrik Analiz ile İncelenmesi ve Araştırmacılara Öneriler <i>Investigation of the Use of Augmented Reality Technology Using Bibliometric Analysis and Suggestions for Researchers</i>	
Ayşe YILDIZ.....	47
Finans Alanında Yapay Zekâ Teknolojisinin Kullanımı: Sistemik Literatür İncelemesi <i>Use of Artificial Intelligence Technology in Finance: Systematic Literature Review</i>	
Bekir DEĞİRMENÇİ.....	67
Çalışanların Çevresel Bağlılıklarının İncelenmesi: Kamu ve Özel Sektör Karşılaştırması <i>Examining the Environmental Commitment of Employees: Comparison of Public and Private Sector</i>	
Benan GÖK.....	81
Kişisel İtibar Ölçeği'nin Türkçe Tercümesinin Geçerlik ve Güvenirlik Analizi <i>Validity and Reliability Analysis of the English Translation of the Personal Reputation Scale</i>	
Burhan ERDOĞAN.....	93
BİST'e Kayıtlı Bankaların Finansal Performansının AHP-SD Tabanlı PIV Yöntemiyle Değerlendirilmesi <i>Evaluation of Financial Performance of Banks Registered on Bist With AHP-SD Based PIV Method</i>	
Cengiz PARLAK.....	111
Sultan II. Murad'ın Köprübaşındaki Hayrâtı Ergene İmaret'i(XV. Yüzyılın İkinci Yarısında Evkâfı ve İdaresi) <i>Sultan Murad II's Charity at the Bridgehead Ergene Imaret (Its Foundation and Administration in the Second Half of the 15th Century)</i>	
Damla KÖROĞLU, Fatih SEMERCİÖZ.....	129
COVID-19 Pandemi Sürecinde Yönetim Fonksiyonlarının ve Örgüt Yapılarının Değişimi <i>Change of Management Functions and Organizational Structures During the COVID-19 Pandemic</i>	
Nurdan GÖKBARAZ, Elif BOZYİĞİT.....	147
Birey-Ebeveyn Kariyer Hedefi Tutarsızlığı Ölçeği: Türkçe Formu Faktör Yapısı ve Demografik Değişkenlere Göre Analizi <i>Individual-Parent Career Goal Discrepancies Scale: Turkish Form Factor Structure and Analysis According to Demographic Variables</i>	

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-Research Articles

Elif ÜSTÜNDAĞLI ERTEN, Ebru Belkis GÜZELOĞLU, Emel KUŞKU ÖZDEMİR.....	159
Vulnerability and Service Dominant Logic From Old People's Point of View in the Pandemic Period <i>Pandemi Sürecinde Yaşlı Bireylerin Gözünden Kırılğanlık ve Hizmet Baskın Mantık</i>	
Eren Alper YILMAZ.....	179
BREXIT Sonrası Sürecin Avrupa Birliği ve Birleşik Krallık'a Mevcut ve Beklenen Etkileri <i>Current and Expected Effects of the Post-BREXIT Process on the European Union and the United Kingdom</i>	
Erkan IŞIKTAŞ-Muhammet Nuri TUNÇ.....	197
Darbhane-i Amire Nazırı Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in Mallarının Müsadere Edilmesi ve Muhallefâtı (1819) <i>Inheritance Registers (Muhallefât) of Sayyid Abdurrahman Feyzi Bey, The Minister of Darbhane-i Amira, and Confiscation of His Property (1819)</i>	
Mustafa DURDU.....	213
Ohri Gölü'nün Sosyal ve Ekonomik Hayata Etkisi (1853-1903) <i>The Impact of Lake Ohrid on Social and Economic Life (1853-1903)</i>	
Mustafa GÖKMENOĞLU İsmail Sadık YAVUZ.....	231
Kamu Harcamaları Ve Ekonomik Büyüme İlişkisine Yönelik Çalışmaların Bibliyometrik Ağ Analizi <i>Bibliometric Network Analysis of Studies on the Relationship Between Government Expenditures and Economic Growth</i>	
Nuray KARAMAN, Rezzan ALAGÖZ, Ahmet FİDAN.....	253
Gender Roles, Religion, and Attitudes Towards Homosexuality and Premarital Sex in Turkey <i>Türkiye'de Cinsiyet Roller, Din, Eşcinsellik ve Evlilik Öncesi Cinsel İlişkiye Karşı Tutumlar</i>	
Nurgül ERGÜL GÜVENDİ	269
Türkiye'de Yaşayan Farklı Etnik Gruplara Mensup Kadın Seçmenlerin Oy Verme Davranışlarında Eş ve Yakın Çevre Etkisi: Sivas İli Örneği <i>The Effect of Spouse and Close Environment on the Voting Behavior of Female Voters Who are a Member of Different Ethnic Groups Living in Turkey: The Example of Sivas Province</i>	
Olgahan BAKŞI YALÇIN.....	283
Ellen Olenska's Silent Banishment From Old New York in Edith Wharton's <i>The Age Of Innocence</i> <i>Edith Wharton'in Masumiyet Çağı Başlıklı Eserinde Ellen Olenska'nin Eski New York'tan Sessiz Sürgünü</i>	
Ömer Faruk COŞKUN.....	293
Çalışan Bekâr Annelerin Örgütsel Yaşamda Karşılaştıkları Sorunlar Üzerine Nitel Bir Uygulama <i>A Qualitative Practice on the Issues Faced by Single Working Mothers in Organizational Life</i>	

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Derleme Makaleler-Review Articles

Özlem Zerrin KEYVAN.....	313
ABD-Çin Rekabetinde Tayland'ın Riski Dengeleme (Hedging) Stratejisi <i>Thailand's Hedging Strategy in the US-China Competition</i>	
Fatih ÇETİN, Sıdıka Ece YILMAZ.....	333
İş-Aile Çatışmasının İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisi: Tükenmişliğin Aracılık ve Cinsiyet Eşitsizliğinin Düzenleyicilik Rolü <i>The Effect of Work-Family Conflict on Turnover Intention: The Mediating Role of Burnout and the Moderating Role of Gender Discrimination</i>	
Servet SAY.....	351
Kamusal Sermayeli Mevduat Bankalarının Aktif Kalitesinin Entegre ENTROPİ-TOPSIS Yöntemleri ile Değerlendirilmesi <i>Evaluation of Asset Quality of Publicly Owned Deposit Banks by Integrated ENTROPY-TOPSIS Methods</i>	
Tuğba NUR.....	363
Risk Alma Eğilimini Etkileyen İçsel Faktörler: BİST Banka Endeksi Üzerine Panel Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi <i>Specific Factors Affecting Risk-Taking Behaviour: Panel Cointegration and Causality Analysis on BIST Bank Index</i>	
Yakup Kemal ÖZEKİCİ.....	379
The Mediating Role of Environmental Protection Motivation in the Impact of Global Identity on Ecotourism Participation Intention <i>Küresel Kimliğin Ekoturizme Yönelme Üzerindeki Etkisinde Çevre Koruma Motivasyonunun Aracı Rolü</i>	
Yunus KARA.....	399
Nitel Bir Araştırmanın Gösterdikleri: Türkiye'de LGBTQ+ Olmak <i>Implications of a Qualitative Study: Being LGBTQ+ in Turkey</i>	

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:23.01.2022 ✓Accepted/Kabul:20.04.2022

DOI:10.30794/pausbed.1061965

Research Article/Araştırma Makalesi

Çelik, A., Nergiz, E. ve Akdağ, N. (2022). "Effects of Coronavirus Pandemic on Stock Markets in The European Union", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, Issue 52, Denizli, ss. 1-15.

EFFECTS OF CORONAVIRUS PANDEMIC ON STOCK MARKETS IN THE EUROPEAN UNION

Ali ÇELİK*, Ebru NERGİZ**, Nuran AKDAĞ***

Abstract

The world is undergoing one of the biggest economic crises since the 1929 Great Depression with the coronavirus pandemic. The emergence of the COVID pandemic, before the effects of the 2008 global economic crisis had not evaded, triggered the dynamics of the economic crisis again. The European Union (EU) economy is also profoundly affected by the crisis. This paper explores the relationship between the number of coronavirus disease 2019 (COVID-19) cases and Europe's most important stock market indices by using time series analysis. While performing the analysis, three different models were created. In this context, the number of cases of COVID-19 has been used as independent variables, while DAX Index, CAC 40 Index, and Euronext 100 Index have been tested as dependent variables, respectively. The analysis results prove that there is a long-run cointegration relationship between variables. We also found that the Error Correction Model results are statistically significant. Consequently, the estimator results determine that the COVID-19 negatively affected the European stock markets.

Key Words: COVID-19, EU Stock Markets, Time Series Analysis, Cointegration Tests.

KORONAVİRÜS PANDEMİSİNİN AVRUPA BİRLİĞİ BORSALARINA ETKİLERİ

Öz

Dünya, koronavirüs pandemisi ile 1929 Büyük Buhranı'ndan bu yana en büyük ekonomik krizinden birini yaşıyor. 2008 küresel ekonomik krizinin etkileri tam olarak savuşturulmadan Kovid-19 pandemisinin ortaya çıkmış olması ekonomik kriz dinamiklerini yeniden tetiklemiştir. Avrupa Birliği ekonomisini de bu krizden derin bir şekilde etkilenmektedir. Çalışmanın amacı, 2019 koronavirüs vaka sayısı ile Avrupa'nın en önemli borsa endeksleri arasındaki ilişkiyi zaman serisi analizi kullanarak incelemektir. Analiz yapılırken üç farklı model oluşturulmuştur. Bu kapsamda COVID-19 vaka sayısı bağımsız değişken olarak kullanılmakta, bağımlı değişkenler ise sırasıyla DAX, CAC 40 ve Euronext 100 endeksleri şeklinde olmaktadır. Analiz sonuçları, değişkenler arasında uzun dönemli bir eşbütünlük ilişkisi olduğunu kanıtlamaktadır. Ayrıca Hata Düzeltme Modeli sonuçlarının istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Nihai olarak, tahmin sonuçları Kovid-19 pandemisinin Avrupa borsalarını olumsuz etkilediği kanıtlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kovid-19, Avrupa Birliği Borsaları, Zaman Serisi Analizi, Eşbütünlük Testleri.

*Asist. Prof. Dr. Istanbul Gelisim University, Department of International Trade and Finance, ISTANBUL.
e-mail:alcelik@gelisim.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0003-3794-7786>)

**Assoc. Prof. Dr. Istanbul Gelisim University, Department of International Trade and Finance, ISTANBUL.
e-mail:energiz@gelisim.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0003-2486-2388>)

***Res. Asist. Istanbul Gelisim University, Department of International Trade and Finance, ISTANBUL.
e-mail:nakdag@gelisim.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-9204-5606>)

1. INTRODUCTION

The coronavirus disease 2019 (COVID-19) emerged in Wuhan, China's seventh-largest city, at the end of December 2019. The first death from this virus, which spread from China to many countries in a short time, occurred in Wuhan on January 11. COVID-19 spread rapidly in Europe in March, especially in Spain and Italy. As a result of the spread of the virus worldwide, the increasing number of cases and deaths, the World Health Organization (WHO) declared a new type of coronavirus-related pandemic, also called SARS-CoV-2, on March 11, 2020. With the pandemic, social and economic life restrictions started in many countries. Measures and prohibitions have begun to prevent people from coming together: In many countries, education was suspended, and distance education started; In business life, many businesses have switched from home to work; domestic and international travels have been canceled; shopping centers, restaurants, and entertainment venues have been closed; concerts and sports events have been postponed; Obligation to use masks and curfews have been introduced. All these bans and restrictions started to impact the world economies quickly. The world has been going through one of the biggest crises since the 1929 Great Depression because of the pandemic. The world is also facing a similar global epidemic a century after the Spanish flu of 1918-1920. While countries are trying to combat the disease, on the one hand, they are trying to overcome the adverse economic effects of the epidemic on the other hand.

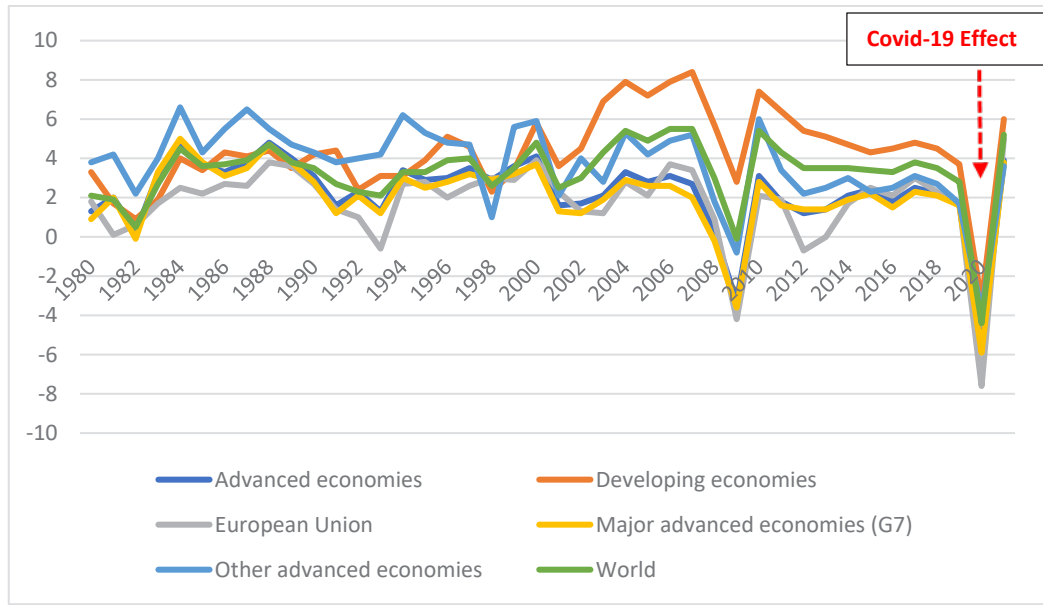
As the economy and finance experts and officials emphasized in their statements, the world economies were unprepared for this crisis, which emerged in a different dimension and had an unexpected significant impact (Tekin, 2020). There are different views about why the world economy turned upside down in the COVID-19 crisis. The world economy was already fragile and bottleneck economically, especially since the 2008 Global Crisis. The COVID-19 has deepened this crisis, which is already ready to explode due to geopolitical tension. Tensions such as the US-China trade war, the UK's exit from the EU, the possible conflict between the US and Iran, the risk of cyberattacks aimed at destabilizing the US public opinion before the US presidential elections, and North Korea's nuclear trials, have increased the effect of the economic crisis that may be caused by the coronavirus epidemic (Bremmer,2020).

According to another view, environmental problems such as global warming and the increase in input costs have affected the global economy badly for a long time (Schafer, 2020). COVID-19 has been developed based on all these conditions. This virus has several different effects on the economy. In general, the functioning of global supply chains has been disrupted due to the changing demand situation in the market. Many companies at the international level have come to an end. With the social panic attacks observed in countries where COVID -19 cases are seen, stock-keeping behaviors have occurred in unnecessary consumption, and home consumption products, chain markets, and supply sources have had great difficulty responding to this unexpected demand managing production resources in this direction. At the same time, the flow of goods in this area was also interrupted due to the insecurity in the products exported from abroad, and the demand decreased at the same rate. The sharp declines and volatility in the global financial markets followed a similar course to the 2008 and 2009 financial crises (Cinel, 2020). The economic effects of the pandemic have started to be seen a few months after the pandemic's start and have deepened in the forthcoming months. At the same time, the economic consequences of the epidemic are commonly referred to as coronanomics (Eichengreen, 2020). The International Monetary Fund has named the crisis that the covid outbreak caused 'A Crisis Like No Other, An Uncertain Recovery' (IMF,2020). Some describe it as 'Black Swan' (Barua, 2020). Baldwin and Weder di Mauro (2020) state that COVID-19 spreads economic suffering worldwide, stating that the virus can be economically contagious and medically. Measures and bans taken within the scope of the virus have affected many sectors.

The COVID-19 outbreak generates extensive and comprehensive economic cost burdens for all countries, especially China, the USA, and the European Union countries. Since the G7 countries realize 60% of the world supply and demand and 41% of the world production exports, the size and duration of the epidemic in these countries have become even more critical for the future of the global economy (Barua, 2020). China's production and consumption contractions caused serious deadlocks (Fernandes, 2020). On the other hand, the epidemic changed the consumption patterns of consumers and caused a shortage of many consumer goods in the world, albeit for a short time (Tekin, 2020).

The world economy has been experiencing one of its biggest crises since the 1929 COVID-19 pandemic. The fact that such a pandemic has come to the fore before the wounds of the 2008 global economic crisis are healed pushes the world economy into a crisis whose impact is expanding day by day. National economies are also affected by this crisis in different dimensions. With the COVID-19, production has come to a halt. Numerous countries have faced negative economic growth rates due to decreased production. European Union countries are faced with the massive unemployment problem that has occurred since the 1929 Economic Depression. The basis of unemployment is the closure of workplaces by coronavirus measures and increased unemployment in many sectors. With the spread of the Coronavirus, disruptions occurred in the global supply chain, and auto manufacturers such as Volkswagen and Ferrari have suspended production in Europe. This situation has resulted in a decrease in employment due to the decline in production. When the sectoral effect of unemployment is examined, some sectors come to the fore. When the rates of the employees are concerned, 1.25 billion employees represent 38% of the world population. Two hundred four million people work in the supply chain services such as transportation and mail. The need for personnel to work in the cargo companies, e-commerce, and logistics sector has increased. People working in health, agriculture, and transportation services have also been paid additional overtime in the public sphere. Besides, many airlines at the international level went bankrupt, and there were layoffs. Travel agencies and many restaurants and shopping mall employees were subject to dismissal or indefinite leave.

The impact of Coronavirus on social life was limited to restrictions, but it also hurt many branches of art. The inability of artists to give concerts, closure of cinemas, theaters, and closure of art galleries have caused people working in these sectors to be unemployed. Unemployment is not only an economic issue, but it has also caused socio-cultural problems. This situation shows that COVID-19 is not limited to health restrictions but also the need for fast and coordinated policies at the national and international levels (ILO, 2020). As seen in Graph 1, there are two significant fluctuation periods from 1980 to the present, in which the growth rates decreased the most. The first fluctuation is the economic contraction experienced in 2008 due to the global financial crisis. In the second fluctuation, it is observed that the economic growth rates decreased significantly with the effect of the Coronavirus at the end of 2019 and the beginning of 2020. Global growth is estimated to reduce by 4.9 percent in 2020, 1.9 percentage points below the April 2020 World Economic Outlook (WEO) forecast.

Graph 1: The World Economic Growth (%) Landscape After 1980

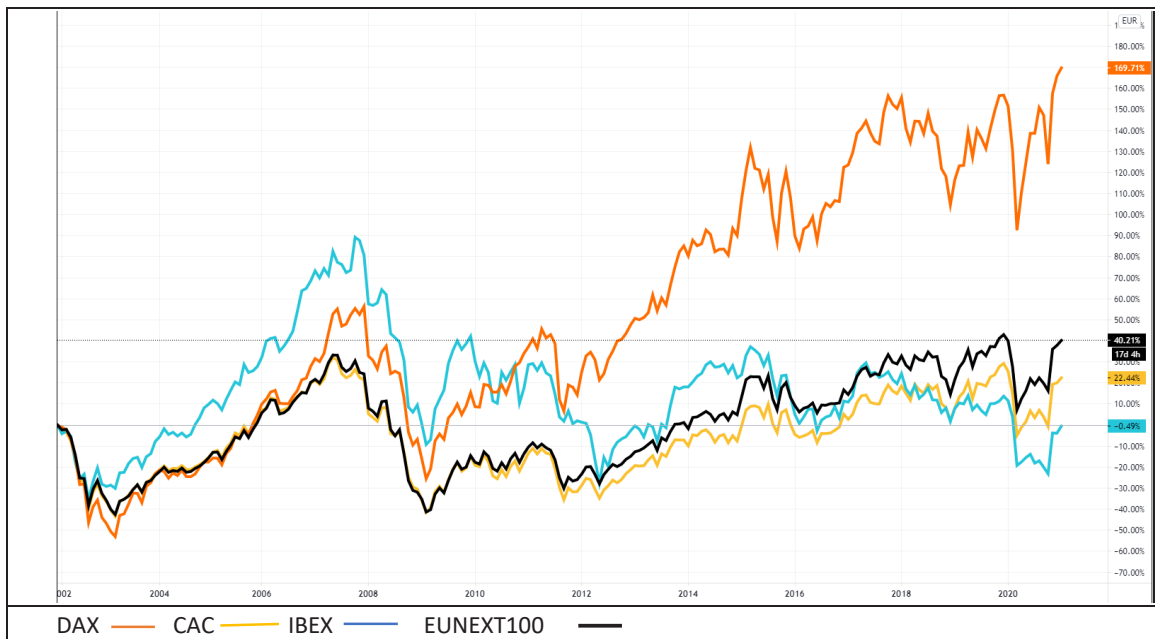
Source: IMF Database

The study examines how the European Union, the most critical economic union globally, was affected by this crisis. For this purpose, meaningful stock exchanges in the European Union analyzed the general structure. Another reason for choosing the European Union is that it is an important economic partner of Turkey. The difference between the study and similar studies is that the research subject was examined both with structural no break test methods and structural break test methods that they are more current techniques. It is thought

that this aspect will make an essential contribution to the related literature. For this purpose, the relationship between the number of COVID-19 cases and Europe's most important stock market indexes was analyzed by time series analysis using daily data for the period of 01.02.2020-31.08.2020. After the theoretical information and the effects of the pandemic in the introduction part of the study, in the second part, the economic impact of the Coronavirus on the European Union is mentioned. In the third part, literature research is done. The fourth part includes empirical analysis. In the conclusion part, a holistic evaluation of the study is presented.

2. THE IMPACTS OF THE CORONAVIRUS PANDEMIC ON SELECTED EU STOCK MARKETS

With COVID-19, uncertainty has emerged in the financial markets. Due to the lack of drugs and vaccines for the COVID-19 virus, the rapid spread of the epidemic around the world, the lack of knowledge of the methods to prevent the outbreak, the decrease in production, the realization of inter-country trade restrictions, and the domestic bans, as well as shares in the US, China, and European stock markets. There has been a sharp decline in the prices of bills of exchange. At the same time, investors turned to cash demand instead of buying stocks. The sharp declines in the stock market increased the possibility of companies going bankrupt and reduced investors' need to buy shares. It turned towards the cash demand of investors as an alternative (Şenol, 2020). Graph-2 shows the correlation between the stock markets by period. It can be observed that until the 2002-2008 crisis, the four European stock exchanges were in close correlation and a rapid rise, especially DAX's and IBEX's upward trends are faster and in much higher correlation. In the USA, the decrease in interest rates and the increase in house prices in the US stock market increased the stock markets' purchases due to the mortgage fund's reflection and the high-risk appetite of hedge funds. The reasons behind the 2008 Sub-Prime Mortgage Crisis were the sharp rise in the US interest rate, a rapid decrease in real estate prices, and more: many mortgages backed securities suffered huge value loss, and the collapse confronted the US. Since mortgage funds and hedge funds have become more widespread in EU countries since the 2000s, the same risk has emerged. As markets are integrated with the effect of globalization, the collapse in the USA has also been reflected in them. In the 2008 global financial crisis, the US stock market was saved by purchasing assets. This situation caused quantitative easing. However, it was not reflected in all EU stock exchanges. The DAX stock market survived the 2008 crisis and reached a much higher level than the EU stock markets. Germany is above the level before 2008 due to its strong economic structure, being the largest producer and exporter of EU countries and a strong production economy, being among the largest exporting countries globally, and being financially strong.

Graph-2: The change in the values of major stock exchanges in the European Union between 2002-2020

Source: www.matriksdata.com, <https://tr.tradingview.com/>

Although the Euronext 100 Index recovered after the 2008 crisis, the coronavirus pandemic negatively affected the stock market value but recovered in the following process. The stock market value of CAC did not reach its highest level before the 2008 period, and it fell like other European stock markets in the 2019 pandemic period. In the 2019 pandemic period, it can be observed that the DAX stock market is on the rise. Thanks to the financial support that Germany gave to the public during the pandemic period, the stock market has recovered, and as seen in the graph, it is at its historical peak. The rise in the last 1-1.5 months is due to vaccine availability and positive news. Germany's better management of the process than other countries is attributed to its strong economic infrastructure. This situation indicates that the stock exchanges show the country's economy. In global financial crises, countries with solid macroeconomic indicators are decreasing simultaneously. It shows that countries with substantial equity financing (with a foreign trade surplus, economic infrastructure, and high national income) are affected by the global crisis due to excessive integration and foreign trade.

3. LITERATURE REVIEW

The Coronavirus, which has spread to seven continents of the world, has affected almost all segments of society at certain levels. Undoubtedly, a virus that affects social life should be carefully studied by social sciences and natural sciences. Therefore, the economic side of the COVID-19 pandemic should be considered. The economic effects of the coronavirus pandemic on different regions in the world are also discussed.

Barro et al. (2020) stated that the spread of the COVID-19 induced stock market crashes boosted financial volatility in nominal interest rates and squeezed actual economic activity. These shocks also provoked many economists to express their worries about the forthcoming global recession.

Liu et al. (2020) explored the influence of the coronavirus pandemic on stock markets. They investigated the short-term effect of the coronavirus epidemic on 21 leading stock market indices in the most affected nations such as Italy, England, Japan, Korea, Singapore, the USA, and Germany. Their results verify that the primary affected countries and regions' stock markets have plunged after the virus outbreak.

Yetgin (2020) researched the effect of COVID-19 on the Borsa Istanbul Index 100 (BIST100). The study has concluded that the number of coronavirus cases has a substantial impact on BIST. According to another finding obtained from the research, the number of coronavirus cases explains 40.8% of the Borsa Istanbul index. When the research and stock market data of financial institutions were examined, it was seen that the world stock markets had a 35% fluctuation period and many stock market indexes encountered 10% or more decreases Jelilov et al. (2020) explored the effect of the COVID-19 on the stock market returns and inflation affinity by using the GARCH (1,1) models. Their analysis' consequences illustrate that COVID-19 ascends volatility and warps the positive affinity between inflation and stock market returns. Albulescu (2020) estimated the VIX, together with CBOE data, by ARDL modeling, considering the daily oil prices and the number of people caught in Coronavirus between January 21, 2020, and March 9, 2020. As a result of the findings obtained from the model, it was determined that the number of people caught in Coronavirus has a negative effect on oil prices. He also stated that although China reduces the effects of COVID-19, economic fluctuations will continue due to the virus worldwide. There are many studies on the impact of Covid 19 on financial markets. Syahri and Robiyanto (2020) examined the correlation of gold price, exchange rate, and stock markets using the DDC-GARCH method during the COVID-19 pandemic from January 2020 to June 2020. The consequences revealed that shifts in gold prices substantially impact stock price volatility. There is a clear, dynamic correlation between stock markets and gold and an adverse correlation between stock markets and exchange rates. Barro et al. (2020) state that the spread of the Coronavirus induced stock market collides boosted financial volatility in nominal interest rates and squeezed real economic activity. These shocks also provoked many economists to express their worries about the forthcoming global recession. Hacievliyagil and Gümüş (2020) took the ten countries most affected by COVID-19 and analyzed the effect of the number of deaths and cases in these countries on the stock market indices of the countries. They analyzed whether there is a long-term relationship between the number of deaths and the stock market index with the Multiple Structural Break Model. As a result of the findings, it was determined that death rates rather than the number of cases were more effective on the stock market index. Compared with the other analyzed countries, they concluded that the USA and Turkey were most affected by the number of deaths and

cases in the stock market index. Vurur and Özen (2020) examined the relationship between CDS premium and the stock market index of 5 European countries (Italy, France, Germany, England Spain) using daily data between February 22, 2019, and August 29, 2020 COVID-19. They analyzed the effect of CDS premiums on countries' stock market indices using the Structural Break Model and the causality relationship with the Toda Yamamoto method. Although CDS premiums did not affect the countries' stock market indices before the structural break, they found that CDS premiums had a significant effect on the countries' stock market indices after the break. In addition, they found a bidirectional causality relationship in other European countries, except Italy, after the break in the study. Li et al. (2020) investigated the effects of cumulative and new deaths, cumulative and new cases on stock markets due to COVID-19 between March 1, 2020, and April 10, 2020, in Germany, France, Italy, and China, Spain, and the USA. The analysis with the GMM model shows that while the stock market return is more effective than deaths in COVID-19 cases, it seems more sensitive to COVID-19 cumulative indicators than new ones. It also showed the negative impact of the spread of COVID-19 on stock market returns in China, France, Germany, and Spain but found no such finding for Italy and the United States. Al-Saifi et al. (2020) conducted panel data analysis using company data included in the Hang Seng Index and Shanghai Stock Exchange Composite Index between January 10 and March 16 to examine the effects of infectious diseases on the Chinese stock market. The analysis results indicated that the increase in the number of people with coronavirus disease and the occurrence of death rates negatively affected the Chinese stock market. Corvet et al. (2020) analyzed the effect of cryptocurrencies and gold on the Chinese stock market with the GARCH model before and after the pandemic, using hourly data between 11.03.2020-and 10.03.2020. GARCH model results show that COVID-19 has a strong and significant positive impact on each stock market, considering both Shanghai and Shenzhen Stock Exchanges. They also found that the epidemic impacted the volatility of cryptocurrencies and gold. Ünal (2020), in his analysis to measure the impact of the Coronavirus, which affects the whole world, on Borsa Istanbul, analyzed it with error correction and cointegration models using daily data between 31.12.2019 and 28.05.2020. The short-term catch-up rate has been evaluated by estimating the error correction model. In her analysis of the stock market index is used as the dependent variable, independent variables (the ratio of those who lost their lives in Turkey coronaviruses, US dollar exchange rate, the VIX (fear) index, volatility in capital markets and infectious diseases index, and international equity index) was statistically significant in the short term. In the long run, it determined that there is a significant relationship between the mortality rate and the international capital index among the independent variables (Ashraf, 2020; Topcu and Gulal, 2020; Liu et al., 2020; Sansa, 2020; Contuk, 2021; Çelik, 2021; Haldar and Sethi, 2021).

4. ECONOMETRIC ANALYSIS

This paper explores the relationship between the number of coronavirus disease 2019 (COVID-19) cases and Europe's most important stock market indices by time series analysis using daily data between 01.02.2020 and 31.08.2020. For this purpose, three different models were created. Therefore, the total number of COVID-19 daily cases in 27 EU countries has been used as the independent variable. In addition, the DAX Index, CAC 40 Index, and Euro Next 100 Index have been investigated as dependent variables, respectively. Moreover, the stock markets data were compiled from the www.investing.com website, while the number of COVID-19 cases was reached by World Health Organization (WHO). Table 1 indicates the definition of variables.

Table 1. Definition of variable

Variables	Code	Unit	Source
The number of COVID-19 Cases	Covcase	Natural Logarithm	WHO
The Deutscher Aktien Index	DAX Index	Natural Logarithm	www.investing.com
The Continuous Assisted Trading Index	CAC Index	Natural Logarithm	www.investing.com
The blue chip index of the pan-European exchange	Eunext100 Index	Natural Logarithm	www.investing.com

These indices are chosen because they are the most influential indexes, consisting of the largest European Union companies. DAX Index is a stock index representing 30 of the largest and most liquid German companies traded on the Frankfurt Stock Exchange. CAC 40 Index consists of 40 of the largest multinational companies

on the Paris Stock Exchange. The index is the main benchmark index of Euronext Paris, like the Dow Jones Industrial in the US, the DAX in Germany, and the Nikkei average in Japan. Two-thirds of the businesses and businesses of the companies included in the index are located outside France. Euro Next 100 Index consists of the largest and most liquid stocks traded on Euronext. The index is reviewed quarterly to analyze the size of the investment universe and liquidity. Euronext’s members are 64 French companies, 19 Dutch companies, 11 Belgian companies, 5 Portuguese companies, and 2 Luxembourg companies. In this framework, the following four models will be investigated with the help of time series analysis. The mathematical form of these models is formulated as follows:

$$\text{Model 1: DAX Index} = f(\text{Covcase}) \tag{1}$$

$$\text{Model 2: CAC Index} = f(\text{Covcase}) \tag{2}$$

$$\text{Model 3: Eunext100 Index} = f(\text{Covcase}) \tag{3}$$

The econometric form of the models with mathematical representation can be expressed as follows.

$$\text{Model 2: } \ln \text{DAX Index}_t = X_0 + X_1 \ln \text{Covcase}_t + z_t \tag{4}$$

$$\text{Model 3: } \ln \text{CAC Index}_t = Q_0 + Q_1 \ln \text{Covcase}_t + m_t \tag{5}$$

$$\text{Model 4: } \ln \text{Eunext100 Index}_t = k_0 + k_1 \ln \text{Covcase}_t + v_t \tag{6}$$

Where t denotes time series, $X_0 = Q_0 = k_0$ is the intercept while $z_t = m_t = v_t$ is the error terms. Table 2 indicates the summary statistics of data.

Table 2. Summary Statistics

	Covcase	DAX Index	CAC Index	EUNEXT100 Index
Mean	7832,633	12017,99	5027,802	987,9792
Median	4774	12494,81	4952,46	982,55
Maximum	35080	13789	6111,24	1180,52
Minimum	0,000	8441,71	3754,84	749,91
Std. Dev.	8394,559	1363,385	617,6244	111,7922
Skewness	1,213997	-0,764957	0,395597	0,185808
Kurtosis	3,628547	2,519475	2,227796	2,209624
No of obs.	169	169	169	169

Note. In analysis, the natural logarithm of all data is taken to reduce scale differences.

4.1. Stationarity Analysis

This study was used both traditional unit root tests (no break) and unit root tests with structural break for stationarity analysis. In this direction, first, we employ the Augmented Dickey-Fuller (ADF) and Phillips Perron (PP) unit root tests. ADF unit root test procedure is as follows:

$$\text{Simple form: } \Delta Y_t = \rho Y_{t-1} + \mu_t \tag{7}$$

$$\text{Constant form: } \Delta Y_t = a_0 + \rho Y_{t-1} + \mu_t \tag{8}$$

$$\text{Constant and trend form: } \Delta Y_t = a_0 + a_1 t + \rho Y_{t-1} + \mu_t \tag{9}$$

The test statistics of the series were compared with the critical values of MacKinnon (1996). In addition, the hypotheses of this test are as follows:

The null hypothesis ($H_0: \rho = 0$) demonstrates that the series have unit root, which means the series are not stationary while alternative hypothesis ($H_1: \rho \neq 0$) demonstrates that the series have not unit root, which means the series become stationary.

Phillips-Perron (PP) test is another unit root test used in the analysis. Phillips-Perron (PP) has developed some of the ADF’s assumptions with error terms. In the stationary analysis of the trend series, it is revealed that the PP unit root test gives stronger results than ADF. The stationarity results for the PP test are determined by comparing their statistics with the critical values of MacKinnon (1996), just like the ADF unit root test. The Newey West error correction mechanism is used to eliminate the autocorrelation problem for the PP test. PP unit root test series are tested on the following equation.

$$\Delta Y_t = \beta_1 + \alpha Y_{t-1} + \beta_2 \left(t - \frac{T}{2} \right) + \mu_t \tag{10}$$

In Eq.10, T denotes the number of observations, while t denotes the trend, μ_t is error terms. When the hypotheses of the relevant test are applied to the series in the study, they are as follows:

The null hypothesis ($H_0: \alpha = 0$) demonstrates that the series have unit root, while the alternative hypothesis ($H_1: \alpha < 1$) demonstrates that the series have not unit root. Table 3 presents ADF and PP unit root tests.

Table 3: Unit Root Test Results

	Results of ADF Test				Results of Phillips-Perron Test				Decision
	Level		First Difference		Level		First Difference		
	Values	Values	Values	Values	Values	Values	Values		
InDax	(-1,42)	[0,85]	(-12,86)	[0,00*]	(-,59)	[0,79]	(-2,98)	[0,00*]	I(1)
InCAC	(-1,44)	[0,84]	(-13,08)	[0,00*]	(-,61)	[0,78]	(-13,18)	[0,00*]	I(1)
InEunext	(-1,38)	[0,86]	(-3,02)	[0,00*]	(-1,57)	[0,79]	(-13,13)	[0,00*]	I(1)
InCovca	(-1,30)	[0,88]	(-14,09)	[0,00*]	(-1,34)	[0,87]	(-14,04)	[0,00*]	I(1)

Note. The data are analyzed within the framework of a fixed term and trend model. Parentheses () indicate the t-statistics value of the data, while square brackets [] indicate probability values findings. The * sign indicates that the series is stationary at the 1% significance level. These critical values for ADF and PP are set forth by MacKinnon (1996).

First, we have employed the conventional unit root methods such as ADF and PP. The unit root test results indicate that all variables are stationary after taking first difference. However, these unit root tests might cause misleading findings as they neglect the structural break in the series. Subsequent, among these tests, it was commenced to be discussed whether the structural break dates should be added to the econometric model endogenously or exogenously. Zivot and Andrews (ZA, 1992) criticized Perron’s (1989) exogenous breakpoint assumption. For this purpose, instead of the exogenous assumption, Zivot and Andrews developed a model that catches that the structural break appears endogenously. This model consists of 3 main equations. Model 1 allows for a single failure at the level, Model 2 allows for a single failure at the slope, and Model 3 allows for a single failure at both the slope and the level. The primary equations of the models are as follows (Zivot and Andrew,1992):

$$\text{Model 1: } \Delta y_t = c + \alpha y_{t-1} + \beta t + dDU_t + \sum_{j=1}^k d_j \Delta y_{t-j} + \mu t \tag{11}$$

$$\text{Model 2: } \Delta y_t = c + \alpha y_{t-1} + \beta t + dDT_T + \sum_{j=1}^k d_j \Delta y_{t-j} + \mu t \tag{12}$$

$$\text{Model 3: } \Delta y_t = c + \alpha y_{t-1} + \beta t + dDU_t + dDT_T + \sum_{j=1}^k d_j \Delta y_{t-j} + \mu t \tag{13}$$

In the models, DU level and DT are dummy variables expressing the break in the slope;

$$DU_t = \begin{cases} 1, & \text{if } t > TB \\ 0, & \text{if } t < TB \end{cases} \text{ and } DT_t = \begin{cases} t - TB & \text{if } t > TB \\ 0 & \text{if } t < TB \end{cases}$$

In this equation, time t=1,2,...,T gives the break point B = TB/T to express the TB break date. While applying the ZA unit root test, firstly, Model 3, which allows a single break in both slope and level, is estimated. Model 3 is preferred if both DU and DT dummy variables are statistically significant. If DU is significant from the three models, Model 1 is estimated, and if DT is significant, Model 2 is estimated. There is no consensus on which of

these three models is superior, but Model 1 and Model 3 are generally preferred in practice. The ZA unit root test is sensitive to lag length as well as ADF and PP (Özcan, 2015).

Table 3 and Table 4 results can be shown that the series become stationary at the first differences for the ADF, PP and ZA unit roots. The chosen break dates show the time period when the virus commenced to spread rapidly throughout Europe. The result obtained in this respect is consistent. Table 4 presents ZA unit root test results.

Table 4. Zivot-Andrews Structural Break Unit Root Test Results

Variables	t-Statistics	Chosen Break Point
InDax	-3.48 (0)	13 March 2020
InCAC	-3.77 (2)	12 March 2020
InEunext	-3.88 (3)	17 March 2020
InCovca	-3.67 (4)	10 March 2020
ΔInDax	-8.00 (1)*	-
ΔInCAC	-7.90 (1)*	-
ΔInEunext	-4.75 (4)**	-
ΔInCovca	-4.17 (4)***	-

Note. Parentheses () indicate chosen lag length. Considering the trend in Zivot Andrews Unit Root Analysis, the critical values for 1%, 5% and 10% are -4.80, -4.42, -4.11, respectively. The *, **, *** signs indicate that the series is stationary at the 1%, 5%, 10% significance level.

This result gives information about the tests to be used in the next stage of the analysis. The main condition of passing to cointegration analysis is that the series becomes stationary by taking their first differences. Accordingly, the Johansen Cointegration Analysis test, which determines the long-term relationship of the series, will be used in the next stage of the analysis.

4.2. Johansen and Maki Cointegration Tests

The condition of executing cointegration analysis is that the series examined are stationary after taking the first difference. Unit root tests proved that we could apply cointegration analysis. Therefore, in the study, we first performed cointegration analysis without a structural break (Johansen, 1988; Johansen and Juselius, 1990). Before testing the cointegration relationship between the series, the lag length must be determined. We determined that the suitable lag length was k = 1. Following that, Table 5 presents Johansen cointegration test results.

Table 5: Cointegration Test Results

Hypothesized No. of CE (s)	Eigenvalue	Trace Statistic	0,05 Critical Value	Prob.**	Max-Eigen Statistic	0,05 Critical Value	Prob.**
Model 1							
None *	0,2313	81,9649	24,2759	0,0000	42,8976	17,7973	0,0000
At most 1 *	0,1638	39,0673	12,3209	0,0000	29,1726	11,2248	0,0000
At most 2*	0,0588	9,8946	4,1299	0,0020	9,8946	4,1299	0,0020
Model 2							
None *	0,2367	83,7083	24,2759	0,0000	44,0289	17,7973	0,0000
At most 1 *	0,1705	39,6794	12,3209	0,0000	30,4871	11,2248	0,0000
At most 2*	0,0548	9,1922	4,1299	0,0029	9,1922	4,1299	0,0029
Model 3							
None*	0,2388	81,6825	24,2759	0,0000	44,4815	17,7973	0,0000
At most 1*	0,1553	37,2010	12,3209	0,0000	27,5194	11,2248	0,0000
At most 2*	0,0576	9,6816	4,1299	0,0022	9,6816	4,1299	0,0022

Not. Note. The * sign indicates that the series is at the 1% significance level. ** denotes Mackinnon-Haug-Michells (1999) p-values.

Table 5 illustrates the probability value is smaller than 5%, the null hypothesis was rejected for all models. This result proves the existence of a long term cointegration relationship between series. In addition, at least two cointegration vectors are determined. Table 6 presents normalized long-term cointegration results.

Table 6: Normalized Long-Term Cointegration Results

Dependent Variable	Cointegration coefficient for LnCovcase	Standard Error	t-statistic
InDaxindex	-0,064*	0.018	-3,55
InCacindex	-0,047*	0,015	3,13
InEunext	-0,056*	0,016	3,5

Note. The * sign indicates that the series is at the 5% significance level.

Table 6 illustrates the normalized long-term cointegration results. It is found that a 1% increase in the number of cases of COVID -19 reduces the DAX Index by 0.06%, the CAC Index by 0.04%, the Euro Next 100 Index by 0.05%. Cointegration tests were employed to test the long-term relationship between time series. In cointegration tests, on the other hand, structural breaks occur due to economic shocks, political or social changes. To uncover the structural break dates, Gregory and Hansen (1996) developed the cointegration test, in which the structural break time is confined internally and allows a structural break. Hatemi J (2008) originated the structural break test and presented a model that permits two structural breaks. Maki (2012), on the other hand, developed the cointegration test in which the time of the break is determined endogenously to allow up to five breaks. The equations of the Maki (2012) model are as follows:

$$\text{Model 0: } y_t = \mu + \sum_{i=1}^k \mu_i D_{i,t} + \beta' x_t + u_t, \tag{14}$$

$$\text{Model 1: } y_t = \mu + \sum_{i=1}^k \mu_i D_{i,t} + \beta' x_t + \sum_{i=1}^k \beta'_i x_t D_{i,t} + u_t, \tag{15}$$

$$\text{Model 2: } y_t = \mu + \sum_{i=1}^k \mu_i D_{i,t} + \gamma t + \beta' x_t + \sum_{i=1}^k \beta'_i x_t D_{i,t} + u_t, \tag{16}$$

$$\text{Model 3 : } y_t = \mu + \sum_{i=1}^k \mu_i D_{i,t} + \gamma t + \sum_{i=1}^k \gamma_i t D_{i,t} + \beta' x_t + \sum_{i=1}^k \beta'_i x_t D_{i,t} + u_t, \tag{17}$$

Model 0; the trendless model with break in the constant term, Model 1; the trendless model with break in constant term and slope, Model 2; The model with a trend with a break at the constant term, and Model 3 the model with a trend with a break at the constant term and the slope. Here $D_{i,t}$ ($i = 1 \dots k$) denotes dummy variables and takes the value 1 when $t > TBi$, and takes the value 0 in other cases. TBi indicates the structural break period (Maki, 2012). Tablo 7 presents Maki (2012) cointegration test results.

Tablo 7: Maki (2012) Cointegration Test Under Multiple Structural Breaks Results

Cointegration Model 1: LnDax= f (Covca)		
Model 0	-5.08***	5 March 2020-20 March-25 May 2020
Model 1	-5.63**	10 March 2020-23 Apr. 2020- 28 May 2020
Model 2	-6.65*	15 Jan. 2020-31 March 2020-23 Apr. 2020
Model 3	-6.07	2 Apr. 2020-3 June 2020-24 June 2020
Cointegration Model 2: LnCacindex= f (Covca)		
Model 0	-7.36*	1 Jan. 2020-19 March 2020- 1 July 2020
Model 1	-7.74*	23 Jan. 2020-6 Feb. 2020- 19 March 2020
Model 2	-4.93	23 Jan. 2020-6 Feb 2020-19 March 2020
Model 3	-5.88	15 Jan. 2020-19 March.2020-15 June 2020
Cointegration Model 3: LnEunext= f (Covca)		
Model 0	-5.25***	9 March 2020-19 May 2020- 16 June 2020
Model 1	-5.31***	6 March 2020-30 March 2020- 27 May 2020
Model 2	-	-
Model 3	-	-

Note: *, ** and *** denote the rejection of the null hypothesis of “no cointegration” at the 1%, 5% and 10% significance levels, respectively. Table 1 in article of Maki (2012) presents Critical Value of the test. The critical values of this test are calculated by Monte Carlo simulation.

Table 7 illustrates the existence of a long term cointegration under multiple structural breaks relationship between series. It has been determined that the chosen break dates (points) are parallel to the peak periods of the COVID-19 pandemic. In traditional cointegration methods, while revealing the long-term relationships between the variables, there are problems of internality in the estimation process and interpretation problems of the long-term coefficients obtained. In order to solve these problems, “Fully Developed Least Squares” (FMOLS) developed by Hansen and Phillips (1990), “Canonical Cointegrated Regression” (CCR) developed by Park (1992), and “Dynamic Least Squares” developed by Stock and Watson (1993). Squares” (DOLS) methods were used. FMOLS, CCR and DOLS cointegration methods are based on the condition that the series used are stationary in difference, just like the Johansen cointegration method. However, the possibility of interpreting the coefficients in FMOLS, CCR and DOLS cointegration method offers a significant advantage (Erdogan et al, 2018; Bulut and Yilmaz,2020). Table 8 shows that almost all results are close to each other. If we consider in order, FMOLS results illustrate that a 1% increase in the number of COVID-19 cases decreases the DAX index by 0.046%, the CAC index by 0.042% and the EUNEXT index by 0.041% while DOLS results prove that a 1% increase in the number of COVID-19 cases decreases the DAX index by 0.046%, the CAC index by 0.041% and the EUNEXT index by 0.040%. Lastly, CCR results show that a 1% increase in the number of COVID-19 cases decreases the DAX index by 0.042%, the CAC index by 0.043% and the EUNEXT index by 0.041%. To sum up, COVID-19 pandemic has adversely affected financial markets.

Tablo 8. FMOLS-DOLS-CCR Estimators

Panel A: Fully Modified Least Squares (FMOLS)		
Variables	Coefficient	Prob.
LnDax	-0.046*	0.000
LnCac	-0.042*	0.000
LnEunext	-0.041*	0.000
Panel B: Dynamic Least Squares (DOLS)		
LnDax	-0.046*	0.000
LnCac	-0.041*	0.000
LnEunext	-0.040*	
Panel C: Canonical Cointegrating Regression (CCR)		
LnDax	-0.042*	0.000
LnCac	-0.043*	0.000
LnEunext	-0.041*	0.000

Note. The * sign indicates that the series is at the 5% significance level.

4.3. Vector Error Correction Model (VECM)

While the long-term relationship is investigated with the cointegration method, the error correction model focuses on the short-term relationship between the series. This model examines the existence of divergences from equilibrium in the long run and how these deviations converge the mean in each period. It answers the questions of how much these deviations can decrease in each period and how long it will take to form the balance (Tari et. al., 2019: 435). Accordingly, parameters in Models 18, 19, and 20 determine the deviations of the series. If these parameters are statistically significant, it can be said that there is a deviation. Various levels of deviations occur during the long-term dynamic movements of the series. There are short-term determinants confined in series with mostly long-term cointegration relationships. (Johnston ve Dinardo,1997). The Vector Error Correction model appears to solve this problem. The Vector Error Correction model equations used in the study are presented below.

$$Model\ 1:\ \Delta \ln DAX\ Index_t = X_0 + X_1 ECT_{t-1} + X_2 \Delta \ln Covcase_t + z_t \tag{18}$$

$$Model\ 2:\ \Delta \ln CAC\ Index_t = Q_0 + Q_1 ECT_{t-1} + Q_2 \Delta \ln Covcase_t + m_t \tag{19}$$

$$\text{Model 3: } \Delta \ln Euronext100 \text{ Index}_t = k_0 + k_1 ECT_{t-1} + k_2 \Delta \ln Covcase_t + v_t \quad (20)$$

Where refers to the one-period lag of the error terms series obtained from the long-term analysis. Tablo 9 presents Vector Error Correction Model test results.

Table 9. Vector Error Correction Model Test Results

Model 1	Coefficient	t-statistics	Prob.
D (Covcase)	-0,01*	-3,25	0,00
ECT (-1)	-0,02	-1,13	0,25
Constant Term (C)	0,00	0,31	0,75
Model 2			
D(Covcase)	-0,006	-1,60	0,11
ECT (-1)	-0,065*	-2,24	0,02
Constant Term (C)	-0,000	-0,46	0,63
Model 3			
D(Covcase)	-0,009*	-2,69	0,00
ECT (-1)	-0,005*	-2,00	0,04
Constant Term (C)	-0,0003	-0,21	0,83

Note. The * sign indicates that the series is at the 5% significance level.

Table 9 illustrates the Vector Error Correction Model results. The error correction coefficients are expected to be negative and the probability value to be significant. Error correction model coefficient used to eliminate the short-term deviations of the series moving together, in the long run, is substantial for Model 2 and Model 3. Accordingly, approximately 6% of one-unit deviation for Model 2 disappears in the next period; for Model 3, about 0,5% of one-unit deviation disappears in the next period. On the other hand, according to the results of short-term analysis between series for Model 1, it is found that a 1% increase in the number of COVID-19 cases reduces the DAX Index by 1%. Looking at Model 3, it is found that a 1% increase in the number of COVID-19 cases reduces the Euronext 100 Index by 0,5% in the short term. The COVID-19 pandemic has had a more negative impact on activity in the first half of 2020 than forecasted. The recovery is foreseen to be more step by step than previously indicated. In 2021 global growth is estimated at 5.4 percent. Overall, this means 2021 GDP will be 6,5 percentage points lower than in the pre-COVID-19 projections of January 2020 (IMF, 2020). Economic and socio-cultural problems experienced on a global scale significantly affect economic growth. In terms of financial markets, it has been determined that there is an average of 30% depreciation in stock markets in countries with the highest number of active cases worldwide. On the other hand, from the day of the first case of COVID-19 until the first 6-month period, severe losses began to be experienced in the stock markets of Germany, France, Italy, and Spain, which are among the leading countries in Europe. In short, in parallel with the analysis results, it can be said that the COVID-19 has severely affected the European stock markets.

5. CONCLUSION

The rapid spread of the new type of coronavirus, which emerged in China at the end of December 2019, has increased the number of cases from one million to over one hundred thousand in a short time since January. The prohibitions imposed by the states to prevent the virus have had a very rapid impact on the economies of the country and in general, many sectors have started to shrink. There were also sharp declines in the financial markets. Significant constrictions have occurred even in the world's largest stock markets.

In this study, the relationship between the number of COVID-19 cases and Europe's most important stock market indices was explored by time series analysis, using daily data for the European Union for the span between 01.02.2020 and 31.08.2020. In the unit root analysis executed in the first stage of the analysis, it was concluded that the series became stationary after taking the first differences. This result is accepted as a prerequisite for long-term cointegration analysis as well. The Johansen and Maki cointegration test results prove the existence

of a long-term cointegration relationship between series. Whereas the probability value of the Trace statistic and the maximum eigenvalue statistic between the series is smaller than 5%, the null hypothesis was rejected. In addition, at least two cointegration vectors are determined. Looking at the cointegration coefficients, FMOLS results illustrate that a 1% increase in the number of COVID-19 cases reduces the DAX index by 0.046%, the CAC index by 0.042%, and the EUNEXT index by 0.041%. DOLS results demonstrate that a 1% increase in the number of COVID-19 cases declines the DAX index by 0.046%, the CAC index by 0.041%, and the EUNEXT index by 0.040%. Finally, CCR results show that a 1% upsurge in the number of COVID-19 cases reduces the DAX index by 0.042%, the CAC index by 0.043%, and the EUNEXT index by 0.041%.

Another noteworthy analysis that should be utilized for short-term analysis is the error correction model. This analysis tests the prevention of loss of information in differentiated series and in how many periods in which short-term deviations from series can disappear. The test results indicate that the error correction model coefficient used to eliminate the short-term deviations of the series moving together, in the long run, is significant for Model 1 and Model 2. Accordingly, approximately 6% of one-unit deviation for Model 3 disappears in the next period; for Model 3, approximately 0,5% of one-unit deviation disappears in the next period. On the other hand, according to the results of short-term analysis between series for Model 1, it is found that a 1% increase in the number of COVID-19 cases reduces the DAX Index by 1%. Looking at Model 3, it is found that a 1% upsurge in the number of COVID-19 cases reduces the Euro Next 100 Index by 0,5% in the short term.

REFERENCES

- Albulescu, C. (2020). Coronavirus and Oil Price Crash. Available, Compitional Finance, 1-7. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3553452>
- Al-Awadhi, A. M., Al-Saifi, K., Al-Awadhi, A., & Alhamadi, S. (2020). Death and Contagious Infectious Diseases: Impact of the COVID-19 Virus on Stock Market Returns. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, pp.27, 1-5.
- Alpago, H., Oduncu Alpago, D. (2020). Corona Virus and Socioeconomic Results. *IBAD Journal of Social Sciences*, (8), pp.99-114. DOI: 10.21733 / ibad.716444
- Ashraf, B.N. (2020). "Stock markets' reaction to COVID-19: Cases or fatalities?", *Research in International Business and Finance*, 54(2020), 101249.
- Baldwin, R. & Tomiura, E. (2020). Thinking ahead about the trade impact of COVID-19. *Economics in the Time of COVID-19*, pp.59-71 . London: CEPR (Centre for Economic Policy Research) Press.
- Barro, R., Ursua, J. & Weng, J. (2020). The Coronavirus and the Great Influenza Pandemic: Lessons from the "Spanish Flu" for the Coronavirus's Potential Effects on Mortality and Economic Activity. *National Bureau of Economic Research Working Paper Series, Working Paper 26866*.
- Barua, S. (2020). Understanding Coronanomics: The economic implications of the coronavirus (COVID 19) pandemic. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10/ggq92n>.
- Bremmer, Ian; (2020), "We Are in a Geopolitical Recession. That's a Bad Time for the Global Coronavirus Crisis." Time, Available at: < <https://time.com/5802033/geopolitical-recession-global-crisis>>.
- Cinel, E. (2020). Global Macroeconomic Impacts and Prospects of COVID-19. *Political Economic Theory*, 4 (1) , 124-140 . DOI: 10.30586/pek.748538
- Corbet, S., Larkin, C., and Lucey, B. (2020). The contagion effects of the COVID-19 pandemic: evidence from gold and cryptocurrencies. *Finance Research Letters*, 35(101554), 1-7.
- Çelik, A. (2021). Volatility of BIST 100 Returns After 2020, Calendar Anomalies and COVID-19 Effect. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 15(1), 61-81.
- Dickey, D. A. and Fuller, W. A. (1979). "Distribution of the Estimators for Autoregressive Time Series with a Unit Root". *Journal of the American Statistical Association*. 74 (366): 427-431. doi:10.1080/01621459.1979.10482531. JSTOR 2286348
- Eichengreen, B. (2020, March 12). Coronanomics 101: which policy tools will contain the Economic threat of COVID-19?. World Economic Forum.

- Fernandes, N. (2020). Economic effects of coronavirus outbreak (COVID- 19) on the world economy. Available at SSRN 3557504.
- Granger, C. W. J. and Newbold P; (1974). "Spurious Regressions in Econometrics. *Journal of Econometrics*, 2 (2), pp.111-120.
- Gujurati, D. (1999). Basic Econometrics, *Mc Graw Hill, Literatür Publishing*, Third Edition, Istanbul.
- Gülhan, Ü. (2020). BIST 100 reaction to the Covid-19 pandemic: an econometric analysis. *Turkish Studies*, 15(4), pp.497-509. Available at: <<https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.44122>>
- Hacievliyagil, N and .Gümüş, A . (2020). Epidemic-Exchange Relationship in Countries where Covid-19 is Most Effective . *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Volume 19 COVID-19 Special Issue, 354-364. DOI: 10.21547/jss.742893
- Haldar, A., & Sethi, N. (2021). The news effect of COVID-19 on global financial market volatility. *Buletin Ekonomi Moneter dan Perbankan*, 24, 33-58.
- ILO, (2020). ILO Monitor 2nd Edition: COVID-19 and The World of Work Updated Estimates and Analysis. ILO. January 2020
- IMF,(2020). World Economic Outlook Reports, *World Economic Outlook Update*, June 2020.
- Jelilov, G., Iorember, P. Usman, O. and Yua, P. (2020). Testing the nexus between stock market returns and inflation in Nigeria: Does the effect of COVID -19 pandemic matter?. *Journal of Public Affairs*. 10.1002/pa.2289.
- Johansen, S. (1988). Statistical Analysis Of Cointegration Vectors. *Journal of Economic Dynamics and Control*.12 (2-3). pp.231-254.
- Johansen, S. and K. Juselius (1990). Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration with Applications to Demand for Money. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics* 52. pp.169-210.
- Johnston, J. and Dinardo, J.; (1997). *Econometric Methods*, Fourth Edition, McGraw-Hill Companies, United States.
- Li,Y., Liang, C., Ma,F., and Wang, J. (2020). The Role of the IDEMV in Predicting European Stock Market Volatility During the COVID-19 Pandemic. *Finance Research Letters*. Vol. 36. pp. 1-7.
- Liu, HaiYue; Manzoor, Aqsa; Wang, CangYu; Zhang, Lei; Manzoor, Zaira. 2020. "The COVID-19 Outbreak and Affected Countries Stock Markets Response" *Int. J. Environ. Res. Public Health* 17. no. 8: 2800.
- MacKinnon, J. G. (1996). Numerical Distribution Functions for Unit Root and Cointegration Tests. *Journal of Applied Econometrics*. Vol.11. pp.601-618.
- Maki, D.(2012). Tests for cointegration allowing for an unknown number of breaks. *Economic Modelling*, 29(5). pp.2011- 2015.
- Özcan, M. (2015). Nonlinear Dynamics In Financial Time Series And Unit Root Tests: Case Of Borsa Istanbul Sectoral Price-Earning Ratios. *Journal of Economics, Finance and Accounting*. 2(4). ISSN: 2148-6697
- Peron, P. (1989). Testing for a Unit Root in a Time Series with a Changing Mean. Princeton University and C.R.D.E, *Economic Research Program*. Research Memorandum No: 347.
- Perron, P. and Vogelsang, T. J. (1992), Nonstationarity and Level Shifts with an Application to Purchasing Power Parity. *Journal of Business and Economic Statistics*. Vol.10. pp. 301–320.
- Sansa, N. A. (2020). Analysis for the impact of the COVID-19 to the petrol price in China. Available at SSRN 3547413. Available at:<<http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3547413>> [Accessed at 15 June 2020]
- Schäfer, Jakob; (2020). Economic crisis only because of the Corona pandemic? *International Viewpoint*. Available at: <[http:// internationalviewpoint.org/spip.php?article6512](http://internationalviewpoint.org/spip.php?article6512)>. [Accessed at 20 September 2020].
- Syahri, A., Robiyanto, R.. The correlation of gold, exchange rate, and stock market on Covid-19 pandemic period. *Jurnal Keuangan dan Perbankan*. North America, 24, Jul. 2020. Available at: <<http://jurnal.unmer.ac.id/index.php/jkdp/article/view/4621>> [Accessed at: 04 Dec. 2020].
- Şenol, Z. (2020) *Money and Finance*, In. N. Toguç Ed. Ankara: İksad Publishing.

- Tarı R., Koç S., and Abasız T., (2019). *Ekonometri*, Umuttepe Yayınları, Kocaeli.
- Tekin, B. (2020). Coronavirus Pandemic and Its Economic Financial Effects: A Literature Review, *Current Research in Economics and Administrative Sciences*. Editors: Unvan Akay, Kalay Faruk. pp. 39-65
- Topcu M. and Gulal S. O. (2020), The Impact of COVID-19 on Emerging Stock Markets, *Finance Research Letters*, Vol. 36.
- Vurur, N. and Özen E. (2020). Effects of the Covid-19 Pandemic on the Relationship Between CDS Premiums and Stock Indices: An Application for Major European Indices, *Journal of Economics, Policy and Finance Studies*, Special Issue: Covid-19: Economic, Political and Financial Implications. Vol.5. pp. 97-114.
- Yerdeğelen Kaygın, C., ve Barut, A. (2020), Investigation of the Effect of Covid-19 Pandemic on Selected Stock Market Indices, *Gaziantep University Journal of Social Sciences 2020 Special Issue*. pp.59-70
- Yetgin, M. (2020). A Research on the Effect of Coronavirus on Borsa Istanbul and Strategic Management on Pandemics. *Research of Financial Economic and Social Studies*. 5(2) pp. 324-335.
- Yıldız Contuk, F. (2021). The Impact of Covid -19 on Borsa Istanbul: An ARDL Boundary Test Model. *Journal of Accounting and Finance*, (89), pp.101-112. DOI: 10.25095/mufad.852088
- Zivot, E. ve Andrews, D. (1992). Further Evidence on the Great Crash, the Oil Price Shock and the Unit Root Hypothesis. *Journal of Business and Economic Statistics*, 10, pp.251–270.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:15.02.2022 ✓Accepted/Kabul:14.05.2022

DOI:10.30794/pausbed.1074169

Research Article/Araştırma Makalesi

Mohammadi, A. (2021). "Patriarchy Reincarnated: Posthuman Feminism in Alan Ayckbourn's *Henceforward and Comic Potential*", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, Issue 52, Denizli, ss. 17-28.

PATRIARCHY REINCARNATED: POSTHUMAN FEMINISM IN ALAN AYCKBOURN'S *HENCEFORWARD AND COMIC POTENTIAL*

Ali MOHAMMADI*

Abstract

This study attempts to analyze Alan Ayckbourn's *Henceforward* (1987) and *Comic Potential* (1998) from the standpoint of posthuman feminism. It is argued throughout this study that androids emerge as the extension of humans and are predominantly constructed upon particular ideological foundations laden with essential patriarchal privileges, gender stereotypes, and social norms. Unsurprisingly, comedy scenes are galore in both plays, and in line with the Ayckbournian trademark dramaturgy, tragedy is always offered as a side dish to its side-splitting laughter. In *Henceforward*, the non-operational composer Jerome hopelessly attempts to consign a motherly-woman role upon his flawed android, Nan while *Comic Potential*'s actor android Jacie, thanks to her more robust AI, epitomizes female subjugation yet enjoys an incomparably distinctive denouement, evoking the modern-Pygmalion. The plays eventually allow a viable comparative analysis as they share mutual tenets about what essentially makes us humans. It is further maintained that deeply ingrained, historically formed, socially constructed patriarchal fantasies are ultimately reincarnated on the android body.

Keywords: *Alan Ayckbourn, Comic Potential, Henceforward, Posthuman Feminism.*

ATAERKİLLİĞİN YENİDEN DOĞUŞU: ALAN AYCKBOURN'UN *BUNDAN SONRASI VE KOMİK POTANSİYELİNDE İNSAN SONRASI FEMİNİZM*

Öz

Bu çalışma, Alan Ayckbourn'ın *Bundan Sonrası* (1987) ve *Komik Potansiyel* (1998) başlıklı eserlerini post-insan feminizm perspektifinden analiz etmeye çalışır. Bu çalışma boyunca androidlerin insanların bir uzantısı olarak ortaya çıktığı ve ağırlıklı olarak temel ataerkil ayrıcalıklar, cinsiyet klişeleri ve sosyal normlarla yüklü belirli ideolojik temeller üzerine inşa edildiği tartışılmaktadır. Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, komedi sahneleri her iki oyunda da bol miktarda bulunur ve Ayckbournian'ın dramaturjisine uygun olarak, trajedi her zaman kahkahaların yanında bir ek olarak sunulur. *Bundan Sonrası* başlıklı eserde, işe yaramaz besteci Jerome umutsuzca kusurlu androidi Nan'a bir anne-kadın rolü devretmeye çalışırken, *Komik Potansiyel*'in aktrisi android Jacie, toplumda kadınların boyun eğdirilmesini özetlerken, kendisi daha güçlü yapay zekası sayesinde, modern Pygmalion'ı çağrıştıran kıyaslanamayacak kadar farklı bir sonun keyfini çıkarıyor. Bu oyunlar, bizi esasen insan yapan şeyin ne olduğuna dair ortak ilkeleri paylaştıklarından, nihayetinde aralarında karşılaştırmalı bir analiz yapmak mümkündür. Ayrıca, bu çalışmada derinden kök salmış, tarihsel ve sosyal olarak inşa edilmiş ataerkil fantezilerin android bedeninde yeniden doğduğu iddia edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Alan Ayckbourn, Komik Potansiyel, Bundan Sonrası, Post-insan Feminizm.*

*Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyat Bölümü, İSTANBUL.
e-mail:ali.mohammadi@yeniyuzyl.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0001-5240-1832>)

Introduction

Men's incessant desire to create a perfect woman image dates back to ancient times. There has been a passionate quest to depict the physicality of the female body for centuries. To start with, Venus of Willendorf is one of the world's oldest female statues ever excavated in the history of humankind. "It was unearthed in Lower Austria in 1908 from a Paleolithic site and is thought to have been produced in 20,000 B.C. (Clark, 2015: 405)". The Venus epithet is surely allegorical as the figurine predates the period which is associated with the mythical Roman goddess by thousands of years. The statue features saggy, large breasts, a protruding belly, and a beefy waist. It lacks details on the head and indeed it is devoid of a face. The prehistoric artist aims to draw the onlookers' attention solely to the body. Considering that her large breasts, symbolize fertility, nurture, abundance, and her fat belly is reminiscent of nurture and reproduction, one can conclude that this primeval figurine is the earliest emblematic embodiment of women's association with certain stereotypical forms. It is also the precursor of the culture versus nature binary, one of the oldest boundaries in Western thought. The idea also branches out into Greco-Roman depictions of mythical goddess Venus/Aphrodite's half-naked sculptures that express female refinement, tenderness, and beauty.

To further extend this argument, it is also worth looking at literary and cultural texts related to creating the perfect human image. According to Greek Mythology, Pygmalion, the king of Cyprus, carves a statue of the ideal woman out of ivory and names her Galatea. The woman was so beautiful that he falls in love with her. He is engrossed by her beauty and his prayers are accepted by the goddess Venus who finally brings Galatea to life. Other than that, in Book X of the ancient Roman poet Ovid's epic poem *The Metamorphosis*, the story of Pygmalion and Galatea is also depicted picturesquely. The story later inspires the great socialist British playwright George Bernard Shaw who takes the opportunity to write the play *Pygmalion* (1912) in which the cockney flower seller woman Eliza Dolittle is transformed into a refined Victorian lady by Professor Henry Higgins. Higgins teaches her the accepted principles of pronunciation, rhetoric, and etiquette, creating the ultimate lady figure. Shaw is a social satirist, and in this play, he attempts to devalue class discrimination. From another perspective, it could also be argued as part of his taming education, Higgins tweaks the linguistic competencies of a vulgar street girl to work out his quest to create his perfect woman image. This parodies the notion that men are more competent in language learning compared to women. However, scientifically speaking men are not at a privileged status that assigns them the role to transform a woman linguistically as there is "no difference in language processing could be proven to exist between the sexes" (Joel & Vikhanski, 2019: 19).

The word posthuman flourished in the 1990s while its roots are based on the post-1968 anti-humanism trend or can be traced further back to the anti-anthropocentric movement which dethrones humans from their privileged status of being the gauge of everything in the universe. On the heels of rapid technological advances, scientific developments, and the urge for the need to redefine what it means to be human, the posthuman idea gained momentum (Leitch, 2018). Talking about the historical culture/nature continuum, Italian feminist critic Bradiotti asserts that the historical nature/culture boundary is currently "replaced by a non-dualistic understanding of nature-culture interaction" (2013: 3). She theorizes the idea of posthuman from a feminist perspective and argues that the posthuman turn in history begins with the convergence of "feminist anti-humanism and anti-anthropocentrism" (Bradiotti, 2016: 673). Since posthuman theory derives its force from critiquing anthropocentrism and androcentrism, it is intertwined with ecocriticism. By feminist anti-humanism, she refers to the established notion that men are the source of everything and representative of the world while anti-anthropocentrism positions humans on top of the hierarchal order of the species. Putting this thought at the heart of our discussion, this study attempts to scrutinize androids in the related literary narratives via a posthuman feminist lens and maintain its arguments accordingly.

Bradiotti furthers her argument by referring to ancient Greek philosopher Protagoras and Renaissance painter Leonardo da Vinci's thoughts favoring the universal superiority of man as the measure of all things (2013: 73). Leonardo da Vinci's Vitruvian Man (1492) sketch is the product of an underlying stereotypical perception in Renaissance humanist thought. The drawing which is subtitled as "the proportions of the human body according to Vitruvius" comes with a scrupulously prepared, lengthy footnote defining the perfect bodily proportions of man. The importance of this drawing is essentially not to define how a perfect male body should

appear. Instead, Da Vinci portrays first century BC Roman architect Vitruvius's architectural remarks on his *Da Architectura* (c.a 30-15 BC). Vitruvius records that if a man spreads his arms and legs to form an imaginary circle, his navel corresponds to its circumference. Vitruvius points to the shape of a circle which was an integral part of architectural design. However, the use of man as a standard model for the description of a geometrical shape lays bare sexist perceptions, and similarly, Da Vinci's portrayal of *Vitruvian Man* supports the idea that Renaissance thought prioritizes man as the representative of humankind.

Braidotti's posthuman theory takes its foundational cues from American cultural critic Donna Haraway's revolutionary ideas about the borderlines between humans and non-humans (machines and animals). Parallel to the argument raised in this study, Haraway rejects the culture/nature distinction and claims that these binaries substantiate each other. Her 1985 article entitled *A Manifesto for Cyborgs* is important for the foundation of posthuman theory. Putting cyborg, a half-machine, half-human entity, at the core of her argument, Haraway asserts that it defies traditional borderlands, binaries, and boundaries historically constructed by culture. Her manifesto is surely based on feminist perspectives and her main argument revolves around the fact that historical boundaries that define male/female, culture/nature, etc., are nullified in cyborgs who do not have a gender, nationality, race, or religion. This peculiar tenet of cyborgs put them in both a precarious and an advantageous position simultaneously. The cyborg has amorphous and highly fluid borders as it "*is resolutely committed to partiality, irony, intimacy, and perversity. It is oppositional, utopian, and completely without innocence*" (Haraway, n.d). On the other hand, the cyborg does not have to worry about gender, racial or cultural stereotypes because it is sexless, genderless, and race-free featuring an all-neutral body. These two characteristics of the cyborg lend a view to our argument in this article that the cyborg could either be exploited to turn into a male subject or defy norms to excel human limits via its ever-enhancing AI.

At particular points, this article also resorts to the concept of "bare-life" as explicated by hotheaded Italian philosopher Giorgio Agamben. The concept is based on the double denotations of "life" as a word. Agamben observes that ancient Greek philosopher Aristotle's use of the word "life" denotes two distinct meanings.

Although to modern ears the Greek *zoe* conjures zoos and zoology and thereby the world of animals other than ourselves, the distinction between it and *bios* is not one between sentient life in the animal world and that special form of sentient life that is our own (a topic that Agamben takes up in connection with the term creature in *The Open*). The distinction is of a far different nature than a hierarchy of intensity or worth attached to living things. *Zoe* was then life in its most general sense, a sense every bit as general as being. The second term, *bios*, referred to the forms our lives take-to the form or way of living proper to an individual or a group. In addition to the undifferentiated fact of a thing being alive-zoe-there are specific ways of living-bios. This distinction corresponded to a fundamental division in the Greeks' political landscape. For them, simple, natural life (*zoe*) was not the affair of the city (*polis*), but instead of the home (*oikos*), while *bios* was the life that concerned the *polis*. (Agamben, 2009: 205)

To elucidate, "Agamben's *bare life* is simply too bare: motivated by the clarity of a philosophical paradigm, it overlooks what is involved in living" (Agamben, 2009: 270). Agamben uses this discussion to reveal how the hegemony of nation-states and military regimes intervene in people's lives. In the present study, bare life comes to the fore when analyzing the status of androids and their relationship with humans.

The plays of the scope of this study span a decade in the last quarter of the 20th century. The 1990s saw a rapid escalation in the popularity of science fiction films and narratives as new technological advances ignited a spark to deal with the human-machine interaction. Ayckbourn as a playwright has always been interested in science fiction and its allegorical potential for the delivery of comic interaction. He has written several science-fiction plays two of which will be analyzed in this article. The first part of this study provides brief information about Sir Alan Ayckbourn and his dramaturgy. Ayckbournian theatre draws its subject matter from middle-class social conflicts and incongruities. More importantly, when it comes to dealing with middle-class women, his plays deserve extra scrutiny and attention. The second part deals with *Henceforward* and dissects its characters and plot meticulously to reach an analytical point that reveals how female stereotypes are rejuvenated on the metallic body of a posthuman entity, Nan. This part further argues that androids end up being puppets of humans

and more notably they turn into platforms on which patriarchy could materialize and sustain its ideological dominance. These machines are designed to assist humans in numerous ways in life, but they also embody traditionally accepted human (male) constructs.

In the third part, the study moves on to the analysis of *Comic Potential*, another dystopian fantasy world set in the near future with clear undercurrents of a modern-day Pygmalion myth. Ayckbourn leads us to a fantasy world where actoids, (actor androids), play in soap operas and the limits of AI have grown so extensively that an android like Jacie could excel the limits of imagination. In this world, androids demonstrate the vast linguistic potential to grow out of the limits of mere mimicry and imitation. It is understood that the TV studio owned by Mr. Trainsmith employs several actoids for the ongoing comedy soap opera which is constantly in a competitive race for more audience ratings. The company starts to employ actoids more than humans thanks to the latter's low recruitment costs. Jacie, a female actoid, stands alone from the crowd with her potentially expandable AI. She learns fast, gradually develops a sense of humor, and ultimately replaces Carla Pepperbloom, the TV studio's Regional Manager. Adam, Trainsmith's cousin is a would-be scenario writer and visits their studio to gain some professional experience. His interaction with Jacie provides much of our analytical discussion in this part of the study. Androids are offshoots of human imagination and fantasies. In that sense, they are avatars of humankind. The final part of the study juxtaposes both plays in a bid to reveal shared visions on the grounds of posthuman feminist criticism.

Throughout the study, the posthuman feminist theory of Rosi Bradiotti and Donna Haraway's groundbreaking views on the gender defiant manifesto on cyborgs constitute the backbone of our main argument. The study adopts the term-post human to identify non-human conditions of androids that appear in the related plays. It also attempts to employ a posthuman feminist analysis not only on androids but on humans as well. Therefore, at certain points, the analysis expands to consider even humans to be part of the posthuman realm, suggesting that the term is stretchy and flexible when it comes to analyzing the otherized individuals in dystopian settings.

1. Alan Ayckbourn

Ayckbourn's mother was a short story writer and a novelist. Talking about his childhood years, Ayckbourn recalls his mother's zealous writing career with enthusiasm and passion. "*The mother image, writing ardently in the kitchen becomes a feasible role model for the young Ayckbourn*" (Watson, 1981: 136). His father abandons the family at an early stage, leaving young Ayckbourn in his efforts to develop an identity towards life through his mother. In a 2011 TV BBC documentary, Alan Ayckbourn is referred to as "*the most popular living playwright in the world*" (Yentob, 2011). Ayckbourn has written more than eighty plays, and this makes him unquestionably one of the most prolific playwrights in English literature, including the canon of William Shakespeare. At the age of eighty-two, Ayckbourn continues to write popular plays. It is, however, quite astonishing to see that he is still underrated in terms of critical acclaim and reception. Comedy's main function is usually underestimated by critics. It is predominantly thought to function as a pastime designed for laughter. For Ayckbourn, comedy is a serious business. He adeptly taps human nature and digs deep until he discovers darkness. The very fabric Ayckbourn hinges on to weave his comic narratives derives its essence from human weaknesses, class conflicts, and the psychological traumas of middle-class lives. In a 2013 interview, he explains that he likes "to write comedies with dark shadows or dark comedies with patches of sunlight, as Chekhov did" (Murgatroyd, n.d). His dark matters affect women characters such densely that the "Ayckbourn women" have become a symbol for the distressed, otherized, or marginalized females in his dramas. This makes it clear that women constitute a great part of the making of his narratives. The plays subject to this study also feature the conflicts experienced by female characters, or, in a more proper wording; androids that have been turned into females.

2. Posthuman Feminism in *Henceforward*

Henceforward is a 1987 play in which Alan Ayckbourn depicts Jeremy's dystopian world. Jeremy is an accomplished composer in pursuit of inspiration in a world where crooks and culprits are everywhere and life without technology cannot be even imagined. The play sets in Jeremy's high-tech flat. Ever since his wife Corinna left him with their daughter, Geain, he has been psychologically devastated and unable to compose any musical piece. Quite interestingly, after his wife abandoned him, he began to share his flat with a nanny android called

Nan that was sort of replaced by his wife. Although the play events take place in 1987, Ayckbourn seems to have been way ahead of his time as he pictures the supersonic progress of technology that is beyond the wildest dreams of every human being. It appears that the events of the play are rather easily understandable for today's people the most compelling evidence of which is the COVID-19 pandemic that locked almost everyone down paving the way for virtual interaction, i.e., technology could impose itself on human relationships as well. Indeed, this weird lifestyle of Jeremy has been favored by today's audience. It is as if all those 80s' dreams have come true these days. To put it differently, Jeremy has been so infatuated by the high-tech world that has turned his eyes shut to the reality of human essence by attaching greater importance to man-made machines. As a matter of fact, this outlandish way of living is a "tortured quest to discover the meaning of life as well as the dual nature of man" (Bakşi, 2019: 276). According to Billington, "Jeremy fails to see Nan's incapacities by naively assigning her the mother role" (1991: 198). Nan's constant technological difficulties disclose the highly intricate and complicated human nature and that no matter how technological machines can be, they're still human-made and under man's control. Jeremy's dystopian tragedy is revealed here by portraying machine-human relationships. Nonetheless, one more subtle point is that Jeremy is of a patriarchal mindset as to the concept of family. Indeed, this is the root cause of his assigning Nan a feminine role than a masculine one.

The term posthuman has the tendency to encompass a wide array of coverage rather than referring only to non-human elements, machines, or the environment. Using this perspective, we could open a brand-new analytical window on the interpretation of prostitution. Women who are involved in prostitution are surely doing this in return for money. They would sell their body for a limited time at a specific fee. As a result of this transaction, the body (either male or female) becomes disposable paraphernalia. It turns into a disposable commodity with a price tag attached to it. Using this debate as a springboard, we can also argue that women who are prostituting are consigned to a passive, docile, and receptive role; a role that is approved by both sides of the transaction. The buyer (in our case, the male) dictates, imposes, and enforces predetermined roles on the female body which is at the disposal of the buyer at a specific time. As a natural consequence of this argument, and from a rather unorthodox point of view, one could also assert that the female body turns into a posthuman artifact. This is rather unconcerned with and different from Donna Haraway's argument on "cyborg". Just like a cyborg or a biomechanical organism, the body becomes a platform on which the intended practices are implemented. In other words, the body becomes the *Other*, a subject for interaction. Having been transformed into a posthuman prostitute, she would receive orders and apply them accordingly. This argument can be implemented to Zoe, the prostitute who is hired by Jerome not solely for purpose of substituting a motherly woman or a wife but also to rejuvenate, rectify and enliven his already crippled creative talent. Jerome hires Zoe for 24 hours and asks her to act as his "loving, caring companion" (2014: 190) and reminds her that he is preparing for an important meeting with the Wellbeing Department and if he cannot satisfy their "high standards of homeliness and hygiene, then it's unlikely [he] shall be allowed to see [his] daughter again" (2014: 190). After getting the job, Zoe is now ready to be voluntarily enslaved by Jerome. She is supposed to act like a caring partner, a motherly woman, tender stay-at-home parent, loyal spouse, and a passionate bedmate for Jerome.

Zoe is the epitome of the assumption that the female body is reduced to a sexualized object and a mechanized toy. It should also be noted that Zoe has acted minor in roles previously and among these characters are Arkadina of Chekov's *Seagull* and Bertha Mason of *Jane Eyre*. Chekov's Arkadina is a mid-aged actress whose physical beauty has already worn off and she is offered a minor, lower-paid role compared to her earlier career. She is one of the trademarks of Chekov's authorial realm and emerges as an emblem of the psychological and financial worries of middle-class individuals. Bertha Mason on the other hand is the outcast, otherized figure in Charlotte Bronte's 19th-century masterpiece. The novel is replete with possibilities of multiple critical analyses via its multidimensional narrative conflicts. Although there is a little account of Bertha's background in *Jane Eyre*, it is evident that she is locked up in the attic in Thornfield estate due to an alleged mental illness. Once a beautiful, attractive Creole lady (alternative fictional accounts are also available in Jean Rhys's *Wide Sargasso Sea*), she is mentioned as a wretched, brutal and beastly figure. Like Arkadina, Bertha is also far from her glorious days. Ayckbourn's tactful intertextual alignment of these female figures with the acting prostitute Zoe provides further room for the notion that the female body has an expiry date, and it is good only for a limited time. When physicality vanes off, the body is ready to be disposed of or eradicated.

Resorting to the earlier discussion on Vitruvius Man that aligns the proportionate bodily image with the expressive quality of arts and architecture, it could be maintained that physicality is perhaps the primary means through which the human body is abused and objectified. When Zoe's tolerance toward Jerome's mechanical lifestyle depletes, she flees the house and leaves Jerome no other option other than using Nan, an android robot, as a substitute for an appropriate wife for himself. As mentioned earlier, Ayckbourn's play sets in a distant future in which sharing a house with an android is not a far-fetched dream anymore. In this dystopian future, it is clear that people are competent with the nuts and bolts of dealing with robots. Having lost Zoe, Jerome rectifies Nan's body and upgrades it to a physically more attractive version using his creative toolkit. Nan should resemble a "real lady" with decent stay-at-home spouse qualities. The newly refurbished Nan (albeit with some software and technical issues) becomes a perfect candidate to replace a real human wife. State directions indicate that "*she's a degree more voluptuous than Zoe and more shapely than Nan. She looks like a parody of an old-style Southern Belle*" (2014: 209). The reference to Southern Belle is also reminiscent of how physicality is traditionally and historically imposed as a visual complement to the pre-established roles for women. The term is based on the French word "belle" which denotes "beautiful" and echoes all the subjective reifications of how a woman must be attired in order to look attractive in 19th century southern America. It comes out as another view of the androcentric normativity, restricting the female body in corsets, hoop skirts, straw hats and, bonnets for the sake of attaining one standardized version of "beauty".

Since Jeremy is a very family-oriented and sociable man, his artistic creativity fades away for a while once his wife, Corinna, abandons him with their daughter, Geain. Having realized this artistic loss, Jeremy resorts to post-human ways in order to regain his artistic and uplifting talent. He has a well-equipped room along with diverse high-tech devices. He does everything in his power, just to restore his lost inspirational power. To make this come true, he keeps recording any perceptible human sound, be it ordinary conversational statements and phrases, or even very emotionally private moments such as kissing and having sex between people. Since the presence of a human is highly required for Jeremy to spark his artistic creativity, he assigns a human role to Nan, an amassed metal object in the hope of getting inspiration from this piece of metal as an inspiration of human existence. Nonetheless, upon realizing that even those private and confidential moments have been recorded, Zoe loses her temper and leaves the house halfway through the undertaking. The key point that must be taken into consideration is that Jeremy seems to be suffering from a severe psychosexual complex that drives him to make love with both a human being, namely, Deborah, his close friend's wife, and any non-human/posthuman machine, i.e., Nan. Thus, it is no exaggerating claim to label his personality pejorative, pervert and insulting.

Indeed, it could be claimed that in *Henceforward*, Nan, like all androids is not born female but is turned into one by the historical praxis of androcentric perceptions which are represented by Jerome. Nan emerges as the posthuman android body on which androcentric fantasies as well as, male/female, culture/nature binaries are ultimately personified. Androids are platforms that defy gender binaries. They are a bunch of electric cables, chips, circuits, and metal parts operating harmoniously with the help of an operating system and software. When Jerome attempts to turn Nan on in the first act, an electronic male voice is heard from the machine, reading the model and version number. When androids are covered with synthetic flesh, they are not solely reshaped into the female body but also consigned to the cultural roles deeply ingrained in traditional values. As the culture/nature continuum suggests, the female body epitomizes reproductivity which ultimately naturalizes the role of motherhood. Ayckbourn's Nan is the perfect incarnation of the posthuman body on which female roles are carefully entrenched. To start with, "*unless she is told otherwise, Nan registers everyone as children*" (1999: 182). In her initial encounter with Zoe in Jerome's flat, Nan quickly moves toward her "*producing a colored bow from her pocket which she fastens in the protesting Zoe's hair*" (1999: 183) as she ponders that Zoe is a child. Other than that, despite her flawed software and awkward limping, Nan is programmed to do house chores and rear children. In other words, she is designed to be a motherly woman at the outset. This is a role of her ontological significance in a world that has deeply rooted patriarchal traditions.

In addition to that, Jerome makes preparations for an official visit from Mervyn, the welfare officer from the Child Wellbeing Department, who will be accompanied by Corinna and Geain. He has applied to the Department previously for the legal custodianship rights of her young daughter and this visit is kind of a formal inspection to approve whether domestic conditions Jerome could provide for her daughter are appropriate. Since the law

naturally privileges heteronormative nucleus family values and the roles of partners are stipulated based on male and female division, Jerome feels compelled to create a happy, peaceful, cozy domestic house together with a tender, sensitive, loving, and gentle mother. Since his plans to introduce Zoe as a mother figure, he turns to Nan and reconfigures her to fit that role. Moreover, he renames Nan as Zoe, a replacement that bolsters our previous assumption that “bare life” or Zoe reduces individuals to their biological forms, making them disposable items. Regarding this scheduled visit, Ayckbourn provides more laughter in the last act. The audience discovers from the read stage directions that Corinna’s physical appearance now resembles Nan’s. This unearths Jerome’s obsessive sub-consciousness where there is only room for a standardized female image. Stage directions naturalize the process by adding “of course” to identify Jerome’s impulse for creating female a replica collection: “*Corinna is, of course, very similar in looks to the original Nan but with little of Nan’s submissive and a good deal more personal aura, not to mention neurosis*” (Ayckbourn, 2014: 212). Programmed to perform the role of Jerome’s fiancée, Nan’s introduction to the guests by Jerome is redolent of sexist remarks: “*Let me tell you that that - that woman (waves his hand in NAN’s direction) has more dignity, more sense of loyalty and responsibility than any other fifty women you can name put together*” (Ayckbourn, 2014: 231). Jerome here not only reduces Nan to the degree of a servant, but also naturalizes the role of housewife with a total sense of normalcy. Surely, today’s families and gender roles have altered significantly compared to earlier periods in that women no longer abide by the traditional gender roles; that is, they’re quite cognizant of their very basic and natural rights both as mother and wife within legal frames. To elaborate, women know that they’re not to please always their husbands, rear up children, do household chores, act like a lady all the time, be reproductive rather than productive and the like; the other way round, they are struggling to be independent of men which does not necessarily mean they’re against men, to be exact. Nevertheless, the deeply ingrained perception of the nuclear family model assigning the ownership of a household to the father and domestic roles to the mother is still somewhat persistent, especially in non-urban, conventional regions. “Feminist movements reject a political theory of patriarchy, which assumes that men should naturally have authority over women” (Freedman, 2006: 88). For instance, “in her book *Sexual Politics* (1970), Kate Millett set out to analyse ‘patriarchy as a political institution’. Politics, she insists, refers to all ‘power structured relationships’, and the one between the sexes is a ‘relationship of dominance and subordination’ which has been largely unexamined” (Walters, 2005: 105). Jerome tries hard to create this image of a “perfect family” first hiring a prostitute and later carving out his own posthuman female figure who he could exploit as a mother figure.

Motherhood is biologically a controversial issue for females; that is, some women would rather give birth, nevertheless, some refuse to do so as they find it a sort of commodification of women. It has been a phenomenon that challenges the major feminist urge for gender equality. As stated previously, Nan is primarily preprogrammed to rear children and do house chores. For Jerome, Nan’s domicile subservience is a sign of her dignity and womanliness. Geain is a thirteen-year-old girl who is obviously experiencing a double-identity crisis regarding her gender inclinations as she gets irritated for being called a girl and insists that she’s a boy. What turns out to be striking is that she gets enticed by and sympathizes with Nan’s non-human intricacy in just a matter of minutes after they are introduced to each other. As this queer young girl, Geain and Nan, the android, develop an affinity, Corinna appallingly confesses: “*that woman’s done more with that kid in five minutes than I managed in five years*” (Ayckbourn, 2014: 228). This scene is a remarkable instance in which the posthuman female outclasses human females in the designated role of motherhood and child-rearing. It has a standalone significance to support our argument that posthuman is the extension or even the rejuvenated version of men who are covertly exploiting technology, bolstering supremacy and holding advantageous position upon society. Transferring the motherhood role to Nan, Jerome institutionalizes the role and its accepted repercussions for females.

Motherhood, with its pre- and post-phases, is both physically and psychologically painful and it entails a great deal of devotion and sacrifice. According to Canadian American radical feminist Shulamith Firestone, motherhood is the primary point where women’s subjugation to men inaugurates. In her ground-breaking *Dialectic of Sex* (1970), she states that the biological condition of motherhood, giving birth, and child-rearing underprivileged women’s social role, captivates her within the constricts of certain borders and pose a hindrance to the fair distribution of family roles. Indeed, she urges scientists to invent artificial placenta so that women will be able to

strip themselves of the burden of giving birth. Her radical solution to curb female awkwardness in motherhood is the invention of artificial reproduction systems. If there is an artificial placenta in which the baby develops until birth, women will physically and psychologically unshackle their constraints. Firestone, rather prophetically, also speculates on the big potential of the science of cybernetics. She believes machines would soon surpass humans in creative thinking and problem solving, but “to envision it in the hands of the present powers is to envision a nightmare” (Firestone, 1970: 27). It is radically challenging for Firestone to speculate, quite appropriately, on the negative ramifications of technology in the wrong hands in a feminist manifesto in 1970. Firestone’s radical solutions with our center argument comprising the concept of posthuman are interrelated. Gendered androids are the version of the female typified by Firestone. The android enjoys motherhood without giving birth. She does not suffer physical and mental shocks related to it. Therefore, it would not be appropriate to argue that Firestone defines the parameter of android motherhood back in 1970. However, once the android is dragged into the traditional family spheres (by the wrong hands Firestone mentions), she is remolded into the so-called motherly woman. In a nutshell, the patriarchal definition of motherhood is a crucial point for the analysis of Nan’s conditions in terms of the posthuman feminist perspective.

Human invention and maintenance of androids obviously serve the purpose of sustaining deeply rooted anthropocentric principles, in other words, they help promulgate the notion that humans rank at the top in the hierarchal order among other living and non-living things in the world. We could argue that developing cybernetic organisms in the form of androids promotes monistic solutions in human relations. For instance, Nan’s speech is generated via a software algorithm that is based on catching repetitions and mimicry of human utterances. This aspect of the android devalues pluralistic means of interactions, favoring one ultimate side as the ruler or decision-maker. To explicate it further, following the revelation of Nan’s android status to the guests, Jerome plunges further deep into his virtual world of emotional anguish as Nan fails to perform even the most rudimentary bodily moves. In a state of evasive naiveté Jerome utters perhaps the most sensational lines of the entire play ... [i]f human beings behaved a bit less like human beings and a bit more like machines, we’d all be better off –” (2014: 311). From the posthuman critical perspective, androids, as an extension of humans, tend to challenge social changes and ameliorate human life conditions.

3. Posthuman Feminism in *Comic Potential*

Considering that posthuman is the offshoot of humanity, it has certain characteristics that align itself with a newborn human. All androids have inborn software that is made of millions of lines of computer codes. Although AI systems have developed extensively, there are certain limitations imposed on a robotic system’s cognitive capacity. Once they leave their predetermined spatiality, they switch to learning mode to react to this new environment. Posthuman turns into *tabula rasa*, a concept famously explained by 17th century English philosopher John Locke. The hotel scene in *Comic Potential* offers us several points on which we could extend this argument. Adam and Jacie arrive at a hotel after the acting company decides to melt the latter down following one of its flawed acting experiences. It is Jacie’s first step out of the acting studio and naturally, her AI-assisted system experiences certain confusions in this novel social milieu. Adam takes her to the boutique, and she tries on new clothes there. In this scene, Jacie and the female partner of another male customer are contrasted. While the girl voices her dissatisfaction and irritable mood after each dress trial, Jacie is tender, relaxed, and leaves the decision to Adam, just like an obedient wife. From a discourse analysis perspective, the girl’s language is laden with words such as “*detest, loath, dreadful, hate*” (2014: 73-74), contrasting her with the candid, childish naive Jacie. After a couple of trials, “Jacie comes out of the cubicle. She is wearing a long dress bag. Open at the bottom, it is zipped up to her neck. Her arms are trapped inside the bag. The Assistant hurries after her, agitatedly” (2014: 74). The importance of this scene is attached to Jacie’s posthuman condition that is compatible with basic male expectations of an ideal wife, however, the other girl’s behavior defies and challenges the traditional patriarchal norms of society.

The scene primarily juxtaposes a female human and a female posthuman. The norms of what is wearable and what is not have certain social codes for the former, whereas, the latter, unaware of social norms, attires herself in a dress bag, sending everyone in the boutique into awe and surprise. The posthuman is an ever-learning, ever-becoming, ever-growing platform. This tenet of posthuman and the inefficiencies of AI technology, enable us to link Jacie’s learning process with English philosopher John Locke’s *tabula rasa* theory according to which,

the mind thinks in proportion to the matter it gets from experience to think about. Follow a child from its birth, and observe the alterations that time makes, and you shall find, as the mind by the senses comes more Human Understanding and more to be furnished with ideas, it comes to be more and more awake; thinks more, the more it has matter to think on. After some time, it begins to know the objects which, being most familiar with it, have made lasting impressions. Thus it comes by degrees to know the persons it daily converses with, and distinguishes them from strangers; which are instances and effects of its coming to retain and distinguish the ideas the senses convey to it (Locke, 1999: 99-100).

Today, practical research has demonstrated that the human brain already comes with an innate competency to learn, rationalize and grow itself. However, our main argument throughout this study revolves around the assumption that posthuman is the exploitative extension of humanism. Therefore, Jacy, removed from her domestic sphere (acting studio) steps into a new realm and turns into a newborn baby. Her experiences with the outer world are supposed to shape her mind. This shaping process is no different from a human's cognitive and mental development. Cultural norms, traditional values, social constructs are to be carved up in her consciousness.

As an extension of this argument, Jacie and Adam's hotel scene produces more relevant connections. Strikingly, the first piece of material Jacie learns comes from "the book of books", the Bible. Ayckbourn's hotel room-Bible association is surely more than a symbolic reference to the deeply rooted tradition of placing the Bible in the UK and US hotel rooms. In their hotel room escapade, Adam chooses the Bible as the first written material to be recited by Jacie. The "blank sheet" should be inscribed by the biblical principles at the onset and molded by religious doctrines accordingly. They start reciting from the first chapter of the Book of Genesis as Jacie utters the following words with the sheer awkwardness of an immature schoolchild: "*in the beginning, God created the heaven and the earth*" (p. 90). Obviously, the first chapter begins with the story of the biblical creation of humankind. Jacie is instilled with dogmatic principles even before she learns to read and write, which again enhances our assumption that posthuman is an artificial construct, not only physically but also historically, ontologically, and empirically. This scene, like many others in *Comic Potential*, also lends us additional reasons to scrutinize Ayckbourn's play from the perspective of the malign concept of ideology that sets the standards of normality. As stipulated by French philosopher Louis Althusser, "religious institutions, education system, mass media control, shape and reconfigure our lives through what he coins as Ideological State Apparatuses or the hegemony" (Bressler, 2007: 199). This hegemonic configuration starts from childhood and occurs in a nonviolent yet suppressive fashion. Jacie's bible scene is in many ways the embodiment of this ideological practice working on the terrain of the posthuman body.

In her *A Manifesto for Cyborgs*, feminist cultural critic Donna Haraway describes cyborgs as the illegitimate offspring of humanity and maintains that "the illegitimate offspring are often exceedingly unfaithful to their origins". This notion rationalizes a potent outlook for the posthuman Other. As AI technology continues to develop at mind-blowing speeds, robots have already started to make autonomous decisions. As a result, AI is incessantly developing and Ayckbourn's prophetic vision creates these reflections in his theatrical androids. Unlike Nan in *Henceforward*, *Comic Potential* offers us the mighty posthuman image of Jacie who finally excels to subvert all reified categories and emerges as the victorious posthuman. Taking over the role of regional manager from Carla Pepperbloom, Jacie proves her prowess as the excelled posthuman. Her AI exceeds *Henceforward's* Nan with her incomparably vaster potential for growth and excellence. Ayckbourn's play leaves us with a modern posthuman Bildungsroman as he depicts a journey of self-becoming. Parallel to the traditional coming-of-age stories, the route Jacie follows to transform from an innocent actoid into a powerful character has been thorny and turbulent. She draws Adam's attention from the beginning with her eerily intrinsic sense of humor. However, when the owner of the acting company, Trainsmith, decides that she should be melted following an exaggerated acting rehearsal, Adam, Trainsmith's distant cousin, becomes her savior. Adam is both aware of Jacie's high potential as an actoid and he is also attracted by her posthuman aura.

Trainsmith's media company is erected upon viciously capitalistic pillars. The company produces soap operas for big TV channels and the only thing that counts is audience ratings. His company replaces human actors with actoids to maximize profits and boost efficiency. In this dystopian world where human jobs are stolen by posthuman actoids, life is inherently meaningless and valueless. For instance, according to the experienced

movie director Chandler, in visual arts, it is no longer important at all “*if it’s an actoid, or a person or a performing parrot*” (Ayckbourn, 2014: 115). In this highly material world, everything is disposable. Actoids are sent to a melting facility if they fail to abide by expected performing principles. When the successful regional manager Carla Pepperbloom is fired by Trainsmith, few could have guessed that she would be substituted by Jacie. However, Ayckbourn shows us nothing is unrealistic when it comes to understanding the status of posthuman. This practice of reducing the human body to its biological essence is quite analogous to Agamben’s concept of “bare life”. Financial gains precede human life in this creepy world of dystopia. The body (whether a posthuman or a human) counts merely as a statistic; utterly anonymous and inessential.

4. Conclusion

According to the prevalent stance embraced within the scope of this study, the posthuman challenges all historical boundaries in the cultural and traditional system. This unique tenet bestows upon it an unclassifiable status that evades fixed dichotomies that identify borderlines. It favors the “*disruption of standardized patterns of sexualized, naturalized and racialized interactions*” (Bradiotti, 2016: 689). The paradoxical condition of the posthuman, however, arises when the human reconfigures it with certain boundaries. As a result of this reconfiguration, the posthuman entity unorthodoxly reincarnates as a hybrid extension of its owner. Today, the expansive potential of androids is still ripe for imagination as AI technology is constantly expanding. The posthuman object mimics its creator, so it also neither becomes one nor another. This in-betweenness makes it vulnerable to ideological exploitation mentioned throughout the study.

The Radical feminist Rich argues that “*the woman’s body is a terrain on which patriarchy is erected*” (1995: 55). This argument is quite parallel to our assumption that the posthuman objects represented by Nan and Jacie in our plays are systematically exploited by their male possessors to the limits of subservience. Ayckbourn parodies the gender-neutral condition of the android body several times in both plays, surely to level up the dose of laughter. In *Henceforward*, Jerome puts his hands in Nan’s blouse and pokes its contents. On the other hand, Jacie can mimic eating and chewing food, but the food is stored in her in-built storage case which should be emptied regularly. When Adam puts his head under her skirt to work this out, the scene turns into typical hilarity. The female body in the form of an android becomes a perfect mechanical platform for patriarchy to maneuver its aims. The concept of bare life is emergent in both *Henceforward* and *Comic Potential*. In line with Agamben’s above-mentioned distinction between zoe and bios, the world depicted in the two plays reduces not only human life but also anything to its biological or ontological essences.

The object which is stripped of any meaningful social value becomes an anonymous being, subject to eradication. It is interesting to observe that Ayckbourn names its female android after this dichotomous Greek word zoe. Paradoxically enough, the name Zoe in *Henceforward* is used to call the model prostitute at first and then for the rectified Nan. This is quite reminiscent of our argument that when bare life conditions are activated, it is barely of any importance who is performing who or what is exchanged for what. On a similar note, androids have turned into commodities in the ultra-capitalistic world of *Comic Potential*. Though it sounds spooky, the biological life can easily be exchanged for the robotic alternative in both plays. This human-android exchangeability is realized through Zoe-Nan and Carla-Jacie pairings, respectively. The human member of the pair is eradicated for the sake of the latter. On the back of peculiar connotations of Zoe, the bare life notion is surely a 21st-century reality that our world is facing today. It has also become a vicious tool used by governance systems to contain and control masses, devouring them via this meaningless, void, and futile grinding machine of hegemony.

Both plays are evocative of the Pygmalion myth which is about creating the ultimate female figure from scratch as a result of the rigorous female taming and education process. Nan is given instructions to act as a servile housewife. Her looks, linguistic competency, and manners have been manipulated by Jerome. In the end, albeit with serious technical deficiencies, Nan is the fully converted mother figure who is deemed more skillful in child-rearing than Geain’s biological mother, Corinna. In a parallel and more astonishing vein, Jacie rises to her prime in the world dominated by humans. Having survived the risk of being disposed and melted, she becomes the manager of Trainsmith’s TV studio. It could be concluded that *Henceforward* is closer to Shaw’s

Pygmalion, which ends on a pessimistic note as Eliza Doolittle barely shows satisfaction as a result of her lady-like transformation. Comparably, the android-mother Nan's transformation is remote from providing the much-needed spirit to Jerome's dilapidated life. On the contrary, thanks to the play's happy ending, Jacie is more akin to Galatea in Ovid's ancient Pygmalion myth. Though it is not mentioned in the text, one can guess that Adam and Jacie are even likely to end up in a marriage. As we discussed earlier, Haraway states that the cyborg has the potential to betray his owners and in the two plays we have scrutinized the idea of betrayal that comes in the form of the posthuman object's potential to transcend stereotypical borderlines. Accordingly, Nan and Jacie have had their respective moments in which they excelled humans.

Posthuman is the reincarnated image of humanity. It is androcentric, selfish, materialistic, and equipped with the familiar weapons of patriarchal hegemony. It is a custom-made entity tailored to the needs of humanity. Parallel to Simone de Beauvoir's (1956) epoch-making discussion of "one is not born, but rather becomes a woman" in *Second Sex*, we could argue that the posthuman in Ayckbourn's drama is not born a woman but gradually becomes one, as a consequence of human reification. Androids we have covered in both stories are progressively molded to embrace the role of a woman. Apart from the designated gender roles, the taming process also includes religion-oriented family education as we have analyzed in the example of Jacie's bible recitation. In that regard, the posthuman fabric is methodically interwoven with cultural and ideological forces and it is "never outside the history of concrete relations of power and dominations" (Balsamo, 1999: 40).

References

- Agamben, G. (2009). *A Critical Introduction: Leland de la Durantaye*, Stanford University Press, California.
- Ayckbourn, A. (1999). *Comic Potential*, Farrar, Straus and Giroux, New York.
- Ayckbourn, A. (2014). *Alan Ayckbourn: Plays 1*, Faber&Faber, London.
- Bakşi, Y. O. "The Dichotomy of Melville's Moby Dick: American Transcendentalism and Anti-transcendentalism", Atatürk University Journal of Faculty of Letters, No. 63, Erzurum, p. 276.
- Balsamo, A. (1999). *Technologies of the Gendered Body*, Duke University Press, Durham.
- Beauvoir, S. (1956). *The Second Sex*, Jonathan Cape, London.
- Billington, M. (1990). *Alan Ayckbourn*, Macmillan Education Ltd., London.
- Bradiotti, R. (2016). Posthuman Feminist Theory. In L. Disch, & M. Hawkesworth (Eds.), *The Oxford Handbook of Feminist Theory*, Oxford University Press, New York.
- Braidotti, R. (2013). *The Posthuman*, Polity Press, Cambridge.
- Bressler, C., E. (2007). *Literary Criticism: An Introduction to Theory and Practice*. Pearson Education, Inc., New Jersey.
- Clark, N. (2015). *Aphrodite and Venus in Myth and Mimesis*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle.
- Firestone, S. (1970). *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution*. London: Farrar, Straus and Giroux.
- Freedman, E., B. (2006). *Feminism, Sexuality, and Politics*, The University of North Carolina Press, North Carolina.
- Haraway, D. (n.d.). *A Cyborg Manifesto*. Retrieved from <https://faculty.uca.edu/rnovy/Haraway--A%20Cyborg%20Manifesto.htm>
- Joel, D., & Vikhanski, L. (2019). *Gender Mosaic: Beyond the Myth of the Male and Female Brain*. London: Endeavor.
- Leitch, V. B. (2018). *The Norton Anthology of Theory and Criticism*, W.W. Norton and Company, New York.
- Locke, J. (1999). *Concerning Human Understanding*, The Pennsylvania State University, Pennsylvania.
- Murgatroyd, S. (n.d.). *Ayckbourn Influences: Playwriting Influences*. Retrieved from Alan Ayckbourn's Official Website: <http://research.alanayckbourn.net/styled-20/styled-36/index.html>
- Rich, A. (1995). *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*, W.W. Norton & Company, New York.
- Walters, M. (2005). *Feminism: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford.
- Watson, I. (1981). *Conversations with Ayckbourn*, Macdonald Futura Publishers, London.
- Yentob, A. (Producer), & MacLeod, J. (Director). (2011, November 15). *Alan Ayckbourn: Greetings from Scarborough* [Motion Picture].

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:12.05.2022 ✓Accepted/Kabul:25.05.2022

DOI:10.30794/pausbed.1115885

Research Article/Araştırma Makalesi

Istanbullu, A. ve Yalçın, B.(2022). "Artırılmış Gerçeklik Teknolojisinin Kullanım Durumunun Bibliyometrik Analiz ile İncelenmesi ve Araştırmacılara Öneriler" *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 52, Denizli, ss. 29-45.

ARTIRILMIŞ GERÇEKLIK TEKNOLOJİSİNİN KULLANIM DURUMUNUN BİBLİYOMETRİK ANALİZ İLE İNCELENMESİ VE ARAŞTIRMACILARA ÖNERİLER

Aslıhan İSTANBULLU*, Büşra YALÇIN**

Öz

Artırılmış gerçeklik teknolojisi eğitim, mühendislik, endüstri gibi birçok alanda kullanılan güncel teknolojilerden biridir ve alanlar üzerindeki etkisi günden güne araştırmacıların ilgisini çekmektedir. Araştırmada bakım ve onarım alanında artırılmış gerçeklik teknolojilerini kullanan makaleler bibliyometrik analiz teknikleri ile incelenerek, alanın mevcut durum ve eğilimlerini ortaya koymak amaçlanmıştır. Araştırmada 1998-2022 yılları arasında Web of Science veri tabanında yer alan 661 doküman incelenmiştir. Bibliyometrik analiz tekniklerinden ortak kelime, atf ve ortak yazarlık analizi kullanılmıştır. Bu sayede alan hakkında genel bir değerlendirme (güncel eğilimler, en etkili yazar, makale, dergi ve yazar iş birliği) sunulmuştur. Analizler VOSviewer yazılımı ile gerçekleştirilmiştir. Güncel eğilimlerin eğitim, sanal gerçeklik ve endüstri 4.0' a yöneldiği, en etkili yazarın Soh Khim Ong, derginin Automation in Construction, yayının ise Augmented reality applications in design and manufacturing olduğu tespit edilmiştir. Bulgular sonucunda araştırmacılara alanla ilgili öneriler sunulmuştur. Çalışmanın genel sonuçları, alanındaki yayınların araştırma ilgi alanlarını ve eğilimlerini belirleme açısından gelecekte yapılacak çalışmalara ışık tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Artırılmış gerçeklik, Bakım, Onarım, Bibliyometrik analiz.

INVESTIGATION OF THE USE OF AUGMENTED REALITY TECHNOLOGY USING BIBLIOMETRIC ANALYSIS AND SUGGESTIONS FOR RESEARCHERS

Abstract

Augmented reality technology is one of the current technologies used in many fields such as education, engineering, and industry. The effect of augmented reality on fields attracts the attention of researchers day by day. This research aims to reveal the current situation and trends in the field by examining the articles using augmented reality technologies in the field of maintenance and repair with bibliometric analysis techniques. In the research, 661 documents in the Web of Science database between 1998-2022 were examined. Co-word analysis, citation analysis, and co-authorship analysis, which are bibliometric analysis techniques, were used. In this way, a general evaluation of the field (current trends, most influential author, article, journal, and author collaboration) is presented. Analyzes were performed with VOSviewer software. It has been determined that the current trends are towards education, virtual reality, and industry 4.0, the most influential author is Soh Khim Ong, the most influential magazine is Automation in Construction, and the most effective publication is Augmented reality applications in design and manufacturing. As a result of the findings, suggestions about the field (subject, author, journal, article, and collaboration) were presented to the researchers. The general results of the study shed light on future studies in terms of determining the research interests and trends of publications in the field.

Keywords: Augmented reality, Maintenance, Repair, Bibliometric analysis.

*Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi, AMASYA.

e-posta: aslihan.babur@amasya.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-1778-859X>)

**Yüksek Lisans Öğrencisi, Amasya Üniversitesi Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi, AMASYA.

e-posta: byalcin61@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-5395-8277>)

1. GİRİŞ

Artırılmış gerçeklik teknolojisi sosyal bilimler, endüstri, sağlık, mühendislik gibi birçok alanda kullanılmakta olan güncel teknolojilerden biridir. Özellikle gerekli teknik eğitimlerin verilmesi, eğitim içeriklerinin hazırlanması, uzaktan eğitim desteği sağlanması, kullanıcıların bakım ve onarım görevlerini daha verimli bir şekilde tamamlamasına rehberlik etmesi açısından sosyal bilimler kapsamında bakım ve onarım alanında sıklıkla kullanılmaktadır. Bakım ve onarım bir ürünün yaşam döngüsü içinde herhangi bir işlevselliğini geri kazanmayı amaçlayan tüm eylemleri kapsamaktadır. Bakım ve onarım ekipman performansı ve güvenliğini güncellediği ve iyileştirdiği için ekipman yaşam döngüsünde önemli bir rol oynar. Günümüzde ekipmanın artan karmaşıklığı ve teknolojik gelişimi, bakım operatörlerinin ilgili ve doğru bakım bilgilerini alamaması, önleyici veya düzeltici bakım görevlerini verimli bir şekilde tamamlayamaması çeşitli zorluklara yol açmıştır. Geleneksel bakımda, üretim maliyetinin üçte birinden fazlası uygunsuz bakım ve üretim kesintilerine yatırılmaktadır (Sahal vd., 2020). Bu durum çok sayıda bileşenin zamanından önce değiştirilmesine, kullanımının azalmasına ve kaynakların boşa gitmesine neden olabilir. Bu nedenle, yalnızca bakım maliyetini azaltmakla kalmayıp aynı zamanda üretim görevlerinin kalitesini de garanti eden makul bakım yöntemlerini bulmak önemlidir (Liu vd., 2022).

Son yıllarda nesnelerin interneti, derin öğrenme, artırılmış gerçeklik gibi teknolojilerin gelişimi üretimin dijitalleşmesine ve akıllı üretime geçilmesine yol açmıştır. Özellikle artırılmış gerçeklik teknolojisi (AG) Endüstri 4.0 ve nesnelerin interneti özellikli üretim vizyonunun önemli bir parçasıdır (Luo vd., 2020). Artırılmış gerçeklik, gerçek dünyayı ve sanal nesneleri (metin, 2B görüntüler veya 3B modeller gibi) bilgisayar grafiği ve görselleştirme teknolojisiyle gerçek bir ortamda birleştiren bir teknolojidir (Azuma, 1997). Yaşadığımız fiziksel dünya ile sanal dünyayı tek bir ekranda bütünleştirip sunar (Speicher vd., 2019; Zigart vd., 2020). Aynı zamanda farklı bakış açıları sunarak birden fazla perspektifin karşılaştırılması ve dahil edilmesine olanak sağlar. AG, bakım ve onarım alanında da kullanılabilir ideal araçlardan biridir. AG ürün geliştirme süresini kısaltan, prototip oluşturma maliyetini aza indiren, eğitim ve montaj süreçlerini kolaylaştıran ve çeşitli üretim senaryolarının simülasyonları yoluyla bir karar destek aracı olarak kullanılabilen çözümdür (Guo vd., 2020). Endüstride, farklı alanlarda (askeri, tıp, sağlık, havacılık vb.) mesleki eğitimde, simülasyonlarda, tasarlanan modellerin değerlendirilmesinde, ürün ergonomisi ile ilgili çalışmalarda, hızlı prototiplemede sıklıkla kullanılmaktadır (Firu vd., 2021). AG teknolojisi sayesinde montaj ve bakım görevlerinde yer alan motor ve bilişsel beceriler sanal ortamda etkin eğitimin sağlanmasını kolaylaştırır (Gutiérrez vd., 2010). Ayrıca bakım ve onarımın karmaşık ve bilgi olarak yoğun bir alan olduğunu ve zorlukların üstesinden gelmek için artırılmış, karma veya sanal gerçekliğe dayalı yardım sistemleri uygulanabileceği belirtilmiştir (Bertele vd., 2021). Bunun temel sebebi AG teknolojisi ile kullanıcının dijital/sanal bilgileri gerçek, fiziksel dünya üzerine bindirerek çevresine ilişkin algısını geliştirmesi ve böylece görevi daha etkin ve verimli bir şekilde gerçekleştirmesini sağlamasıdır (Nee vd., 2012). AG, kullanıcının odağını bozmadan doğru zamanda bilgi ile destekleyerek bilişsel yükü azaltır (Sahu vd., 2021). Bu sayede teknik bakım görevlerini yerine getirme sürecinde insan performansını artırma, bakım operasyonlarının yönetimini iyileştirme ve bakım ile ilgili yönetsel karar vermeyi destekleme konusunda umut verici sonuçlar göstermektedir (Liu vd., 2022; Palmarini vd., 2018). Bu açıdan bakım ve onarım aşamalarında AG teknolojisi kullanımı maliyetleri düşürmenin ve verimliliği artırmanın etkili bir yolu olabilir.

AG teknolojisinin bakım ve onarım alanında faydaları geleneksel yöntemlere göre geniş çapta gösterilmiş olsa da (Braly vd., 2019; Hoover vd., 2020), bir veya daha fazla gerçek dünya görevini yaparken kullanıcıların hem sanal hem de gerçek nesneleri aynı anda algılamasını ve anlamasını sağlayacak şekilde hem dijital hem de fiziksel alanları birleştirmek zordur (Gabbard vd., 2019). Ayrıca kullanılabilirlik sorunları, AG ara yüzünün kullanılmaması (Ariansyah vd., 2022), tasarımdan kaynaklanan eksiklikler, AG sistemlerinin uygulamasına yönelik denemeyanıla yaklaşımları (Schwerdtfeger vd., 2009), ek iş yükü ve dikkat dağınıklığına sebep olması (Funk vd., 2017) ve ayrıca mesleki tehlikelere maruz kalma (Kim vd., 2019) gibi problemler bu teknolojinin benimsenmesini ve kullanımını olumsuz etkileyebilir. Bu da AG teknolojisinin kullanıcı güvenini sarsan, olumsuz güvenlik etkileri olan bir teknoloji olarak algılanmasına neden olabilir (Ariansyah vd., 2022; Endsley vd., 2017).

Bakım ve onarım alanında AG teknolojisinin kullanım durumu gerek kullanıcılar gerekse araştırmacılar tarafından doğru algılanmadığı görülmektedir. Dolayısıyla AG teknolojisinin bakım ve onarım alanındaki kullanımını ortaya koyan ve araştırmacılara destek olacak çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu durum mevcut

literatürü gözden geçirme ihtiyacına işaret etmektedir. Doğru bilginin doğru kullanıcıya doğru kalitede ve zamanda sağlanması, bakım süreçlerinin verimliliğini artırmak için kritik öneme sahip olduğu (Lee vd., 2008) göz önüne alındığında yapılan çalışmaların incelenerek AG' nin alandaki mevcut durumunun belirlenmesi ve ortaya konması gerekli ve önemli görülmektedir. Literatür incelendiğinde AG' nin bakım ve onarım alanında yapılan araştırmaların sistematik bir incelemesi bulunmaktadır. Palmarini vd. (2018) çalışmalarında bakımda artırılmış gerçeklik uygulamalarının sistematik bir incelemesini sunmakla birlikte, çalışmada sadece 1997-2017 yılındaki çalışmaların teknik boyutuna odaklanmışlardır. Dolayısıyla bakım ve onarım alanında AG' nin durumunu netleştirmeye odaklanan, konuyu daha geniş bir bağlamda ele alan, farklı değişkenler açısından ağ görselleştirme haritalarını ortaya koyan ve araştırmacılara kılavuz olabilecek bibliyometrik haritalama yöntemiyle tasarlanmış bir çalışma bulunmamaktadır. Bu nedenle mevcut çalışma bu boşluğu doldurmak üzere, AG' nin spesifik bir özelliğini incelemek yerine AG çalışmalarını bir bütün olarak dahil ederek geniş bir literatür incelemesi sunmaktadır.

AG teknolojisinin bakım ve onarım alanında kullanımı ile ilgili araştırmaların meta verilerinden, alanın anahtar kelimeleri, dergileri, yayınları, yazarları ve işbirlikleri gibi değişkenler bağlamında analiz ederek bibliyometrik haritaları belirlemek önemlidir. Bakım ve onarım alanında AG kullanımının durumunun ortaya konması konu ile ilgili çalışmak isteyen yeni araştırmacılar için var olan çalışmaların incelenmesi, değerlendirilmesi ve güncel durumun ortaya koyulması araştırmacıların zaman ve kaynakları daha etkili ve verimli kullanmalarını sağlayacaktır. Bu bilgiler doğrultusunda makalenin odak noktası bakım ve onarım çalışmalarında AG kullanımı ile ilgili olarak literatürün bibliyometrik incelemesini sunmaktır. Bu çalışmada özellikle bu alanda çalışmak isteyen yeni araştırmacılar için aşağıdaki araştırma soruları göz önüne alınarak alanın durumu ile ilgili genel bir değerlendirme sunulmuştur. Bu bağlamda çalışmamızda aşağıdaki araştırma sorularına yanıt aranmıştır:

1. Kelime analizi ve güncel eğilimler nasıldır?
2. En etkili yazar kimdir?
3. En etkili yayınlar hangileridir?
4. Konu ile ilgili makale yayınlayan en etkili dergiler nelerdir?
5. Yazarların iş birliği durumları nedir?

2.YÖNTEM

2.1 Araştırmanın Tasarımı

Araştırma kapsamında bilimsel yayınları analiz etmek ve gözden geçirmek için bibliyometrik analiz kullanılmıştır. Bibliyometrik analiz, belirli bir alanın gelişimine ilişkin derinlemesine bilgi sağlamak için bir veri tabanındaki bilgileri kullanan bir tür istatistiksel analizdir (Leung vd., 2017). Makale ve dergi performansında, iş birliği modellerinde ve araştırma bileşenlerinde ortaya çıkan yönelimleri ortaya çıkarmak ve mevcut literatürdeki belirli bir alanın entelektüel yapısını incelemek gibi çeşitli nedenlerle bibliyometrik analiz kullanılmaktadır. Bibliyometrik analizde büyük hacimli yapılandırılmamış veri setleri anlamlandırılarak bilimsel bilgiyi ve köklü alanların evrimsel farkları deşifre edilerek haritalandırılır (Donthu vd., 2021; Verma vd., 2020). İyi yapılmış bibliyometrik çalışmaların bir alanı özgün ve anlamlı yollarla ilerletmek için sağlam temeller oluşturabildiği göz önüne alınarak (Donthu, 2021), bu çalışmada bibliyometrik analiz tercih edilmiştir.

Bibliyometrik analizde genel bir tasarım şablonu bulunmamakla birlikte, bu çalışma da Donthu vd. (2021) çalışmasında yer alan bibliyometrik analiz kılavuzu dikkate alınarak tasarlanmıştır. Tasarım süreci Şekil 1' de sunulmuştur.

Şekil 1: Bibliyometrik analiz kılavuzu

(Kaynak: Donthu vd., 2021: 1-25)

Aşama 1: Bu aşamada çalışmanın amacı ve kapsamı belirlenmiştir. Çalışmanın amacı bakım ve onarım alanında AG teknolojisi kullanılarak yapılan çalışmaları inceleyerek alanın dinamik yapısı ve genel durumu ile ilgili genel bir bakış açısı sunmaktır. Araştırma sorularının ayrıntılarına giriş bölümünde değinilmiştir.

Aşama 2: Bibliyometrik çalışmanın tasarlandığı bu adımda, ilk adımda belirtilen çalışmanın amaçlarını ve kapsamını karşılayacak şekilde bibliyometrik analiz teknikleri seçilir (Donthu vd., 2021). Seçilen konu ve amaca uygun olarak bibliyometrik analiz teknikleri seçilmiştir. Tablo 1' de araştırma soruları dikkate alınarak kullanılan bibliyometrik analiz teknikleri sunulmuştur.

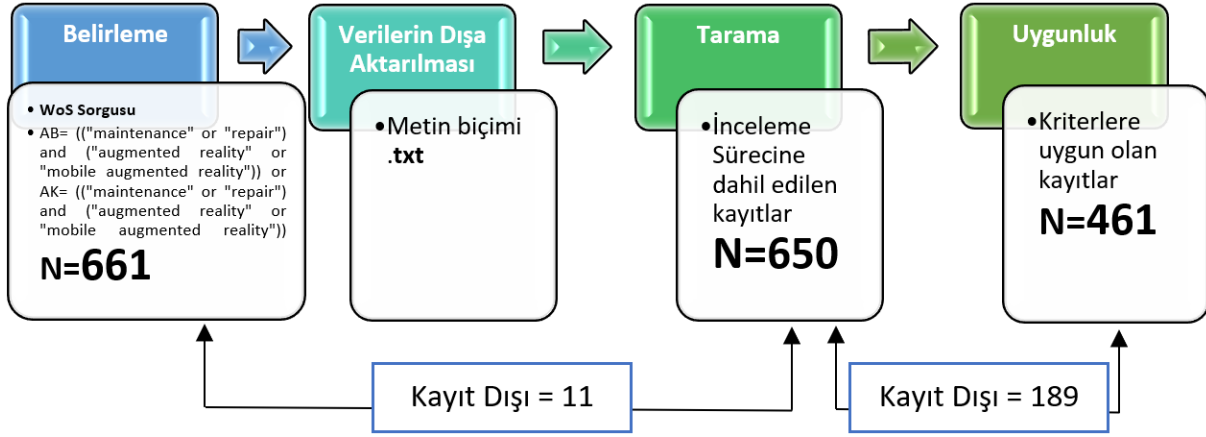
Tablo 1: Araştırmada kullanılan analiz teknikleri

Araştırma Sorusu	Analiz Birimi	Veri Gereksinimleri	Bibliyometrik Teknik
1	Kelime	Özet Anahtar Kelime	Ortak Kelime Analizi
2	Doküman	Yazar	Atıf Analizi
3	Doküman	Yayın	Atıf Analizi
4	Doküman	Dergi	Atıf Analizi
5	Yazar	Yazar	Ortak Yazarlık Analizi

(Kaynak: Aria ve Cuccurullo, 2017: 959-975; Rodríguez-Soler vd., 2020: 97)

İlk araştırma sorusunda bakım ve onarım alanındaki kullanılan kelimeler Analiz edilmiştir. Bu kapsamda anahtar kelimeler kullanılarak bibliyometrik analiz tekniklerinden ortak kelime analizi (Co-Word Analysis) kullanılmıştır. Anahtar kelimeler genellikle yüksek kavramsal düzeyde soyutlama ile birleştirildiğinden, bilimsel temel içeriğini, bir araştırma alanındaki tematik eğilimleri ve belirli alandaki ana araştırma etkinliğini belirlemek için kullanılır (Chen vd., 2008). Anahtar kelimeler, makalenin içeriğini vurguladıkları için bir araştırma makalesinin önemli kısımlarından biridir. Bir anahtar kelimenin sıklığı, alanın sıcak noktalarını tespit etmek için etkili bir tekniktir (Ashraf vd. 2022; Li vd., 2016). Ayrıca anahtar kelimeler arasındaki etkileşimlerin tanımlanmasını ve görsel olarak sunulmasını sağlamakla birlikte (del Barrio-García vd., 2015) araştırma makalelerin görünürlüğünü artırmaya yardımcı olur (Ashraf vd., 2022). İkinci ve üçüncü araştırma sorusunda en etkili yazar ve yayınlar incelendiğinden atıf analizi (Citation Analysis) kullanılmıştır. Atıf analizi bir araştırma alanının temelindeki entelektüel yapıyı ve gelişim dinamiklerini araştırmak için yaygın olarak kullanılan bir tekniktir. Atıf analizi araştırmacıların ilgili bilim alanlarındaki baskın alanları keşfetmelerine yardımcı olur (Ashraf vd., 2022). Dördüncü araştırma sorusunda makale yayınlayan en etkili dergileri analiz etmek için atıf dokümanları (Citation Documents) kullanılmıştır. Dergilerin gelişimlerini izlemek için etki faktörü, H-index ve CiteScore kullanılır (Ashraf vd., 2022). Son araştırma sorusunda ise yazarların iş birliğini analiz etmek amaçlandığından ortak yazarlık analizi (Co-authorship analysis) yapılmıştır. Bu analiz alandaki yazarların sosyal yapısını ortaya çıkarmak amacıyla kullanılır. Bilim adamları arasındaki iş birliği, bilimsel araştırmalardaki en resmi entelektüel birlikteliktir (Cisneros vd., 2018). Herhangi iki bakış açısının buluşması, fikirlerin ilerlemesine ve olgunlaşmasına yol açar. Daha az hata yapıldığından ve farklı disiplinlerden katkılar yapıldığından, birden fazla yazarlı yayınlanmış bir makalenin kalitesini de artırır (Tahamtan vd., 2016). Ayrıca konuyla kimin ilgili olduğunu belirlemeye ve araştırma çerçeveleri oluşturmak için birlikte çalışılan bağlamlar hakkında çıkarımlar yapmaya yardımcı olur.

Aşama 3: Analizde kullanılan veri setinin oluşturulduğu aşamadır. Bu aşama belirleme, verilerin dışarı aktarılması, tarama ve uygunluk olmak üzere dört adımda incelenmiş ve Şekil 2'de sunulmuştur.

Şekil 2: Veri toplama akış şeması

Belirleme aşamasında ilk olarak kullanılacak veri tabanı, dahil etme/hariç tutma kriterleri ve arama sorgusunu vb. içeren arama stratejisi belirlenmiştir. Kriterler Tablo 2’ de sunulmuştur.

Tablo 2: Araştırmada kullanılan analiz kriterleri

	Dahil edilme kriterleri	Çıkarma kriterleri
Veritabanı	WoS	Diğer veritabanları
Yayın dönemi	28 Mart 2022’ ye kadar	29 Mart 2022 ve sonrası
Doküman tipi	Hepsi	-
Kaynak tipi	Hepsi	-
Konu alanı	Hepsi	-
Dil	İngilizce	- Diğer diller

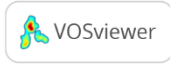
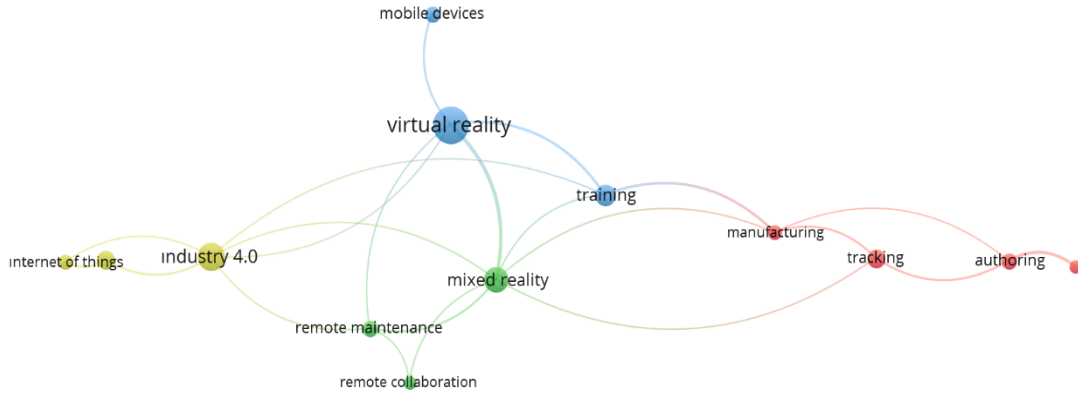
Veri tabanı olarak WoS tercih edilmiştir. WoS, VOSviewer programı ile uyumlu çalışmaktadır. WoS veri tabanında gelişmiş arama (Advanced Search) bölümünde yer alan bütün alanlar (All Fields) seçilerek sorgu önizlemesi (Query Preview) alanına AB= (“maintenance” or “repair”) and (“augmented reality” or “mobile augmented reality”) or AK= (“maintenance” or “repair”) and (“augmented reality” or “mobile augmented reality”) kod satırı yazılmıştır. Bu kod ile özet (abstract) ve anahtar kelimeler bölümünde augmented reality ile ilgili kelimelerin aranması amaçlanmıştır. 28.03.2022 tarihli WoS taramasında 661 kayıta ulaşılmıştır. WoS’ ta bulunan veriler ‘plaintext’.txt uzantısı ile kayıt edilmiştir. Tarama aşamasında dili İngilizce dışında olan veriler (N=11) temizlenerek 650 kayıta ulaşılmıştır. Uygunluk kısmında ise 650 dokümanın özetleri araştırmacı tarafından incelenmiş ve çalışma amacına ve kapsamına uygun olmayan 189 veri, veri setinden çıkarılmıştır. Veri temizleme sonrasında 461 veri ile veri seti son halini almıştır.

Aşama 4: Son aşama incelenen verilerin analiz edilmesi ve bulguların rapor edildiği kısımdır. Verilerin analiz edilmesi ve görselleştirilmesinde VOSviewer programı kullanılmıştır. VOSviewer programı kullanılarak ortak sözcük, ağ görselleştirmesini yapar. Bir ağda bulunan her bir varlığı (makale, yazar, ülke, kurum, anahtar kelime, dergi) bir düğüm temsil eder. Düğüm ne kadar büyük olursa anahtar kelimenin varlığı o kadar fazladır (Donthu vd., 2021). Farklı görselleştirmeleri göstermek için atıf ağı haritası kullanılır ve bibliyometrik analizlerde haritalar oluşturmak ve geliştirmek için VOSviewer programı yaygındır. Bunun nedeni grafik gösterimine önem vermesidir (Van vd., 2010). VOSviewer programında görselleştirilen ve keşfedilen harita öğeleri mevcuttur. Öğeler yayınlar, araştırmacılar veya terimler olabilir. Herhangi bir öge çifti arasında bir bağlantı olabilir. Bağlantı iki öge arasındaki bağlantı veya ilişkidir. Öğeler ve bağlantılar birlikte bir ağ oluşturur. Bu ağlar sayesinde öge kümeleri oluşur. Kümeler aracılığıyla veri görselleştirilmesi tamamlanır. Analizler sonucunda elde edilen bulgular tablolar ve ağ görselleştirme haritaları olarak sunulmuştur.

3.BULGULAR

3.1. Bakım ve onarım alanında artırılmış gerçeklik teknolojisi kullanılan çalışmaların kelime analizi ve güncel eğilimler

Bakım ve onarım alanında AG teknolojisi kullanılan 461 yayında toplam 1153 farklı anahtar kelime kullanmıştır. “Augmented reality, mobile augmented reality, maintenance ve repair anahtar kelimeleri, sorguda kullanılan anahtar kelimeler oldukları için analizden hariç tutulmuştur. Şekil 3’ de en az 6 yayında kullanım kriterlerini karşılayan 18 anahtar kelime vurgulanmıştır.

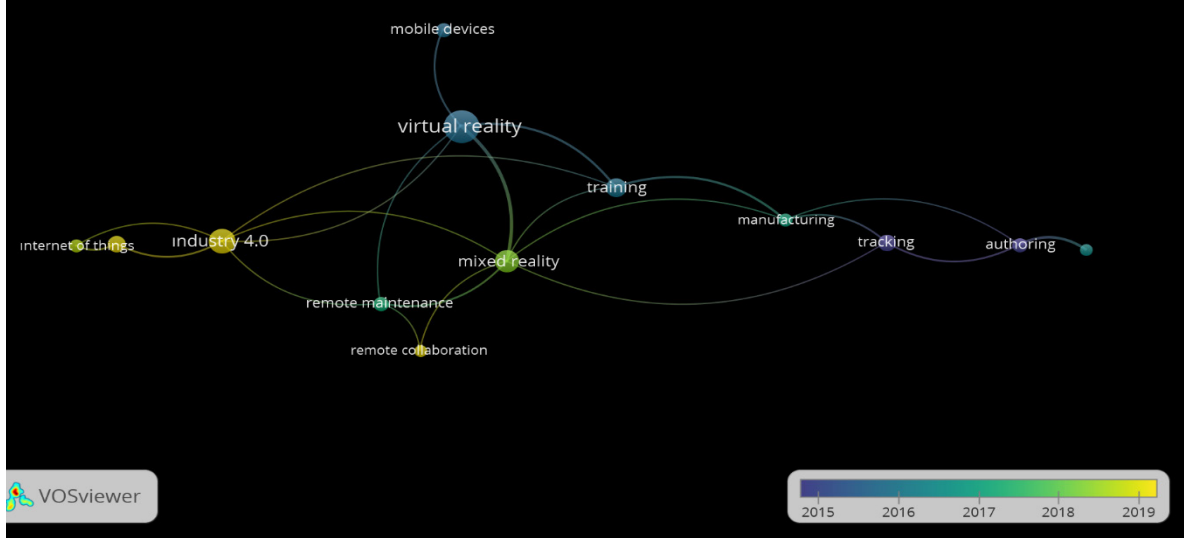

Şekil 3: Anahtar kelimelerin kullanım sıklıkları

Not: Anahtar kelimelerin boyutu, veri setinde görünme sıklığı ile doğru orantılıdır. Anahtar kelimeler arasındaki genel mesafe, kelimelerin ilişkilerini yansıtır. İki anahtar kelime arasındaki mesafe ne kadar kısa olursa, ilişkiler o kadar güçlüdür (van Nunen vd., 2018).

Yapılan ortak kelime analizine göre anahtar kelimelerin 4 farklı renkte kümede toplandığı görülmüştür. Bu kümelerdeki anahtar kelimeler, alanda çalışılan ilgili konular hakkında bilgi vermektedir. Kümeler incelendiğinde mavi renkteki en büyük kümede “Virtual reality (sanal gerçeklik) (f=41)”, yeşil olan ikinci kümede “mixed reality (karma gerçeklik) (f=19)”, sarı olan üçüncü kümede “industry 4.0 (Endüstri 4.0) (f=24)”, ve kırmızı olan dördüncü kümede “manufacturing (üretim) (f=7)” gibi önemli anahtar kelimeler göze çarpmaktadır.

Farklı zaman dilimlerinde konuların değişimini daha iyi anlamak, yıllara göre eğilimi ortaya koymak ve trend araştırma konularını ortaya çıkarmak için oluşturulan zamana dayalı anahtar kelimeler frekans haritası Şekil 4’ te gösterilmektedir.

Şekil 4: Zamana dayalı anahtar kelimeler frekans haritası

Anahtar kelimelerin analizinde kriterlere uygun veri setleri oluşturulurken uygun olmayan veriler çıkarıldığından zaman aralığı 2015 – 2019 yılları olarak görülmektedir. Alanla ilgili kullanılan kelimeler 2014 yılı sonunda ve 2015 yıllarında “tracking (izleme) (f=11)” ve “authoring (içerik oluşturulması) (f=8)”, 2015 ve 2016 yılları arasında “virtual reality (sanal gerçeklik) (f=41)”, “training (eğitim) (f=14)” ve “mobil device (mobil cihaz) (f=8)” kelimeleridir. 2016-2017 yılları arasında “manufacturing (üretim) (f=7)” ve “remote maintenance (uzaktan bakım) (f=8)” sıklıkla kullanılmışken, 2017-2018 yılları arasında “mixed reality (karma gerçeklik) (f=19)”, “remote maintenance (uzaktan bakım) (f=8)”, 2018 yılından sonra ise “industry 4.0 (Endüstri 4.0) (f=24)”, “internet of things (nesnelerin interneti) (f=7)” ve “remote collaboration (uzaktan iş birliği) (f=6)” kelimelerine doğru evrildiği görülmektedir.

3.2. Bakım ve onarım alanında artırılmış gerçeklik teknolojisinde en etkili olan yazarların analizi

Bakım ve onarım alanında artırılmış gerçeklik teknolojisi ile ilgili yayın yapan 1527 yazar bulunmuştur. En az 9 yayını olan ve 100 atıfa sahip yazarlar analize dahil edilmiştir. Yazarlardan almış oldukları atıf sayılarına göre en yüksek atıfı alan ilk 5 yazar WoS’ tan alınan verilere dayalı olarak Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3: En etkili 5 yazar listesi

Yazar	Yayın	Atıf sayısı	TLS
1. Soh Khim ONG	11	688	61
2. Andrew YC Nee	10	663	59
3. Michele Fiorentino	9	415	56
4. Antonio Emmanuele Uva	9	415	56
5. John Ahmet Erkoyuncu	13	380	62

Not: Toplam bağlantı gücü (TLS) değeri, belirli bir araştırmacının diğer araştırmacılarla ortak yazarlık bağlantılarının toplam gücünü gösterir. VOSviewer’ ın atıf analizinde, yayınlarda ilk yazar olarak görünen bir yazarın alıntı yapılan eserlerinin sıklığına bakılmaktadır (Ashraf vd., 2022).

Tablo 3 incelendiğinde Soh Khim ONG’ın en çok yayın yapan ve en çok atıfa sahip olan yazar olduğu görülmektedir. Buna göre 11 yayınına 688 atıf almıştır. TLS değeri incelendiğinde ortak yazarlık bağlantılarının yüksek olduğu (61) görülmektedir. İkinci sırada Andrew YC Nee bulunmaktadır 10 yayını bulunan bu yazar 663 atıf almıştır. TLS değeri incelendiğinde ortak yazarlık bağlantılarının Soh Khim Ong’ a yakın olduğu (59) görülmektedir. Üçüncü ve dördüncü sırada yer alan Michele Fiorentino ve Antonio Emmanuele Uva’ nın yayın sayısı (9), atıf sayısı (415) ve TLS değeri (56) aynı olması dikkat çekicidir. Bir dikkat çekici bulguda atıf sayısı diğerlerine göre az olmasına rağmen (380), makale sayısına göre (13) alanla ilgili en aktif yazarın John Ahmet Erkoyuncu olmasıdır.

3.3. Bakım ve onarım alanında artırılmış gerçeklik teknolojisi kullanılan çalışmalarda en çok alıntı yapılan yayınlar

Bakım ve onarımda artırılmış gerçeklik alanında yapılan atıf analizine göre en etkili 461 yayın belirlenmiştir. Bu yayınlardan en az 100 atıfı olan yayınlar analize dahil edilmiştir ve 7 yayın Şekil 5’ de sunulmuştur.

Şekil 5: En çok alıntı yapılan makalelerin haritası

Şekil 5 incelendiğinde 3 farklı kümede 7 makale olduğu görülmektedir. Oluşan kümeler yazarların ortak konularda yayınlar yayınlamaları üzerine oluşmuştur. Kırmızı ve yeşil kümeler birbirlerine yakın konularda çalışırken, mavi küme daha farklı bir konuda çalışmaktadır. Makalelerin bilgileri Tablo 4’de sunulmuştur. Kırmızı renkli 1. Kümede Andrew YC Nee, Soh Khim Ong ve Steven Henderson, 2. Kümede Riccardo Palmarini, Michele Fiorentino ve Steven Henderson 3. kümede ise Sabine Webel yer almaktadır.

Tablo 4: En çok alıntı yapılan makalelerin durumları

Küme	Yazar	Atf	Makale Başlığı	Anahtar Kelime	Yayımlandığı Dergi
Kırmızı	Andrew YC Nee, Soh Khim Ong, George Chryssolouris ve Dimitris (2012)	322	Augmented reality applications in design and manufacturing	Design, Manufacturing, Augmented reality	CIRP Annals
Yeşil	Riccardo Palmarini, John Ahmet Erkoyuncu, Rajkumar Roy ve Hosein Torabmostaedi (2018)	226	A systematic review of augmented reality applications in maintenance	Augmented Reality, Tracking, Authoring, Digital engineering, Maintenance, Systematic literature review	Robotics and Computer-Integrated Manufacturing
Yeşil	Steven Henderson ve Steven Feiner (2011)	200	Augmented reality in the psychomotor phase of a procedural task	Augmented Reality, Maintenance, Repair, Work Piece	2011 10th IEEE International Symposium on Mixed and Augmented Reality
Mavi	Sabine Webel, Uli Bockholt, Timo Engelke, NiritGavish Manuel ve Olbrich Carsten Preusche (2013)	175	An augmented reality training platform for assembly and maintenance skills	Augmented reality, Multimodal interaction, Haptic rendering, Maintenance training	Robotics and Autonomous Systems

Kırmızı	Soh Khim Ong, Andrew YC Nee ve Miaolong Yuan (2008)	165	Augmented reality applications in manufacturing: a survey	Augmented reality, Manufacturing, Head-mounted display, Registration, Tracking	International Journal of Production Research
Kırmızı	Steven Henderson ve Steven Feiner (2009)	157	Evaluating the Benefits of Augmented Reality for Task Localization in Maintenance of an Armored Personnel Carrier Turret	Maintenance, Service, Repair, Attention, Localization Augmented Reality	2009 8th IEEE International Symposium on Mixed and Augmented Reality
Yeşil	Michele Fiorentino, Antonio Uva, Michele Gattullo, Saverio Debernardis ve Giuseppe Monno (2014)	104	Augmented reality on large screen for interactive maintenance instructions	Computer aided task guidance, Augmented reality, Large screen instruction, Maintenance	Computers in Industry

Tablo 4' e göre Nee vd. (2012) tarafından yayınlanan "Augmented reality applications in design and manufacturing" yayını 29 Mart 2022 tarihinde alınan WoS kayıtlarına göre atıf sayısı bakımından (322) en etkili yayın olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yayın üretimde artırılmış gerçeklik konusunda yazılmıştır. İkinci en çok atıf alan Palmarini vd. (2018) tarafından yayınlanmış olan "A systematic review of augmented reality applications in maintenance" yayını ise 226 atıfa sahiptir ve bakım operasyonlarını desteklemek için artırılmış gerçeklik çalışmalarını içeren bir yayındır. Üçüncü en çok atıf sayısına (200) sahip olan "Augmented reality in the psychomotor phase of a procedural task" yayın Henderson ve Feiner (2011) tarafından yayınlanmıştır. Bu yayın mühendislik alanında psikomotor becerilerin artırılmış gerçeklik alanına aktarılmasını konu edinmiştir. En çok atıf yapılan makaleler sırasında dördüncü olan (175 atıf) "An augmented reality training platform for assembly and maintenance skills" yayını Webel vd. (2013) tarafından yayınlanmıştır. Yeni bakım ve montaj becerilerinin işe yeni başlayan çalışanlara aktarmak için artırılmış gerçeklik teknolojisini kullanmaya yönelik yazılmış bir yayındır. 5. sırada yer alan "Augmented reality applications in manufacturing: a survey" makale Ong vd. (2008) tarafından yayınlanmıştır ve üretimde artırılmış gerçekliği kullanmak isteyenler için bir anket çalışması yapılarak oluşturulmuştur. Henderson ve Feiner (2009) "Evaluating the benefits of augmented reality for task localization in maintenance of an armored personnel carrier turret" isimli makalelerinde zırhlı araçların artırılmış gerçeklikte kullanılmasını konu edinen bir çalışmadır. En son sırada ise 104 atıf ile Fiorentino vd. (2014) "Augmented reality on large screen for interactive maintenance instructions" isimli makale yer almaktadır. Makalede etkileşimli bakım faaliyetlerinin sunulması incelenmiştir.

3.4. Bakım ve onarım alanında artırılmış gerçeklik teknolojisi kullanılan çalışmalarda makale yayınlayan en etkili dergiler

Bakım ve onarım alanında artırılmış gerçeklik teknolojileri ile ilgili yayın yapan 358 dergiden 13'ünün konu ile ilgili en az 4 çalışma yayınlandığı belirlenmiştir. Bu dergilerden etki değeri yüksek olan ilk 5 dergi sıralanmış olup yayın sayısı ve atıf sayısı bilgileri ile Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5: En çok atıf alan dergilerin durumları

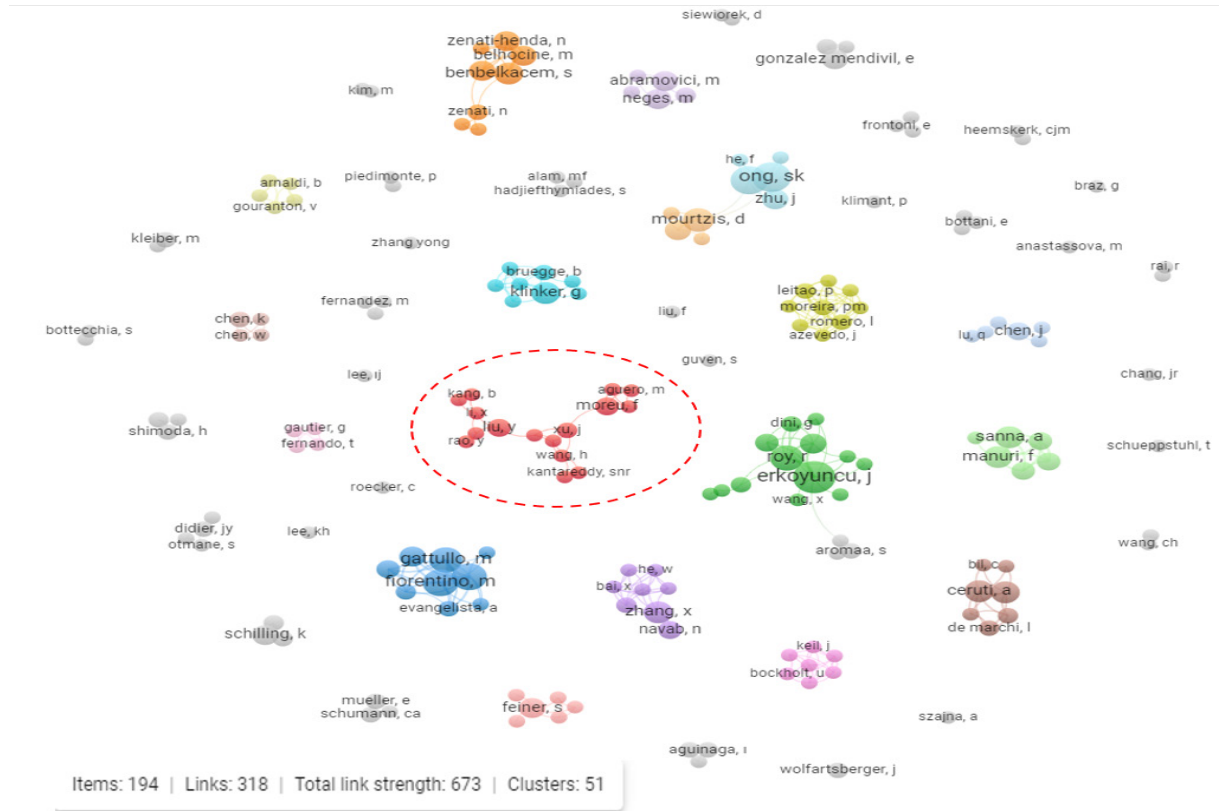
Dergi	Yayın	Atıf Sayısı	Etki Değeri
Automation In Construction	7	230	7.70
Computers In Industry	8	291	7.635
Robotics And Computer-Integrated Manufacturing	6	419	5.666
Advanced Engineering Informatics	4	52	5.603
IEEE Transactions On Visualization And Computer Graphics	4	291	4.579

Not: Etki değeri bilimsel bir derginin bir yılda, önceki iki yıla ait makalelere aldığı atıfların, önceki iki yılın yayımlanan makale sayısına bölünmesiyle elde edilir.

Tablo 5’de birinci sırada yer alan “Automation In Construction” dergisi hem yayın sayısı (7) hem de etki değeri (7.70) yüksektir. Yayın sayısına göre atıf sayısı (230) ortalama bir değere sahiptir. Etki değerine göre (7.635) ikinci sırada yer alan “Computers In Industry” dergisi yayın sayısı (8) en yüksek olan dergidir. Atıf sayısına göre (291) ilk üç sıralama içindedir. Yine de makale sayısına göre ortalama atıf sayısına sahiptir. “Robotics And Computer-Integrated Manufacturing” dergisi yayınlanan makale sayısına göre (6) atıf sayısı (419) en yüksek olan dergidir. Ancak etki değeri (5.666) önceki iki dergiye göre düşüktür. “Advanced Engineering Informatics” dergisi yayın sayısına (4) göre atıf sayısı (52) en düşük dergi olmasına rağmen etki değerine göre (5.603) dördüncü sırada yer almaktadır. Son sırada yer alan “IEEE Transactions on Visualization and Computer Graphics” dergisi ise bir önceki dergiyle aynı yayın sayısına (4) sahip olmasına rağmen atıf sayısı (291) oldukça yüksektir. Ancak dergi etki değerine göre (4.579) beşinci sırada yer almaktadır.

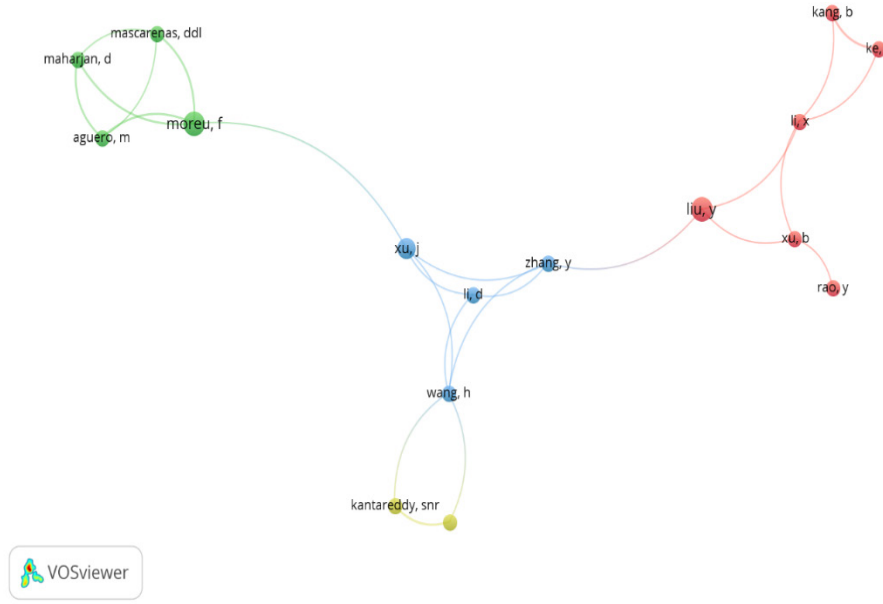
3.5. Bakım ve onarım alanında artırılmış gerçeklik teknolojisi üzerine ortak çalışmalar yapmış yazarların analizi

Bakım ve onarım alanında artırılmış gerçeklik teknolojileri çalışan araştırmacıların iş birliklerini belirlemek amacıyla en az 2 yayını olan 1527 yazar ortak yazarlık analizine dahil edilmiştir. Yazarlardan sadece 194’ ünün 2 veya daha fazla çalışması olduğu anlaşılmaktadır. Yazar iş birlikleri Şekil 6’ da sunulmuştur.

Şekil 6: Ortak yazar ağ haritası

Şekil 6’ ya göre 194 yazar farklı konularda 51 küme oluşturmuşlardır. 318 bağlantı olmakla birlikte toplam bağlantı uzunluğu 673’ tür. Bu kümeler arasında birbirleriyle bağlantılı en geniş yazar grubu 16 yazardan oluşmaktadır. Bu yüzden ortak yazar ağ haritası 16 yazar arasındaki ilişki üzerinden Şekil 7’de gösterilmiştir.

Şekil 7: En geniş bağlantılı ortak yazar ağ haritası

Not: Dairelerin boyutu yazar başına atıfları temsil eder, eğriler yazarlar arasındaki iş birliğini (dairelerin yakınlığı) temsil eder ve dairelerin rengi yazarların alanını ifade etmektedir.

Yazarlar dört ayrı konuya odaklanmış görülmektedir. Ortak atıf ağı, bakım ve onarım alanında artırılmış gerçeklik çalışmalarının gruplandığını gösterir. Kırmızı, Mavi ve Sarı kümeler birbirine daha yakın dururken Yeşil küme daha uzak durmaktadır. Kırmızı kümede 6 yazar (Yan Liu, Bo Xu, Change Ke, Yiheng Rao, Bo Kang ve Xiao Li), mavi kümede (Hao Wang, Jianjun Xu, Yi Zhang ve Danwei Li), yeşil kümede 4 yazar (Fernando Moreu, Marlon Aguero, David Mascarenas ve Dilendra Maharjan) ve sarı kümede ise 2 yazar (Sai Nithin R. Kantareddy ve Yongbin Sun) bulunmaktadır. Bağlantı uzunluğuna göre yeşil kümede Fernando Moreu (7), mavi kümede Hao Wang (5), kırmızı kümede Xiao Li (4) ve sarı kümede yazarların her ikisi de (2) iş birliğindeki en etkili yazardır. Kümeler arasında ise Yan Liu ve Yi Zhang kırmızı ve mavi kümeleri, Hao Wang ve Sai Nithin R. Kantareddy mavi ve sarı kümeleri, Fernando Moreu ve Jianjun Xu ise mavi ve yeşil kümeleri birbirine bağlamaktadır.

4. SONUÇ

Bu çalışmada bakım ve onarım alanında artırılmış gerçeklik teknolojisi kullanılan çalışmalar trend konular ve güncel eğilimler, etkili araştırmacılar, yayınlar, dergiler ve yazar iş birlikleri araştırılmış ve literatür desteği ile tartışılmıştır. Bu sayede bahsedilen konu ile ilgili bibliyometrik bir yol haritası çıkarılmış ve konu ile ilgili çalışmak isteyen yeni araştırmacılara başvurabilecekleri bir kılavuz olması amaçlanmıştır. Bu çalışmada WoS veri tabanından elde edilen 461 araştırmanın verileri kullanılmıştır.

Bakım ve onarımda artırılmış gerçeklik çalışmalarının trend konularını ve güncel eğilimlerini belirlemek amacıyla yapılan kelime analizi doğrultusunda dört ayrı küme ortaya çıkmıştır. Bu kümelerde sırasıyla sanal gerçeklik (virtual reality), karma gerçeklik (mixed reality), Endüstri 4.0 ve üretim araştırmamızın öne çıkan anahtar kelimelerini oluşturmaktadır. Bunlarla birlikte mobil araçlar, eğitim, üretim, izleme, içerik oluşturma, uzaktan bakım, üretim, nesnelerin interneti ve uzaktan iş birliği kelimeleri araştırmacıların sıklıkla kullandığı kelimelerdir. Literatür incelendiğinde bu kelimelerin birbirleriyle ilişkisi açık şekilde ortaya çıkmaktadır. Artırılmış gerçeklik ile birlikte en sık kullanılan kelimenin sanal gerçeklik olmasının sebebi güncel, her alanda kullanıma uygun ve bir probleme çözüm üretilebilen teknolojiler olduğu düşünülmektedir. Nitekim sanal ve artırılmış gerçeklik teknolojileri, eğitim, sanal prototipleme, üretim sistemi tasarımı, uzaktan bakım, dijital ikiz senaryo simülasyonları, dijital eğitimler bu teknolojilerin yer bulduğu ve aynı zamanda gözle görülür gelişme kaydettiği alanlardır. Bunlar, ürün geliştirme süresini kısaltan, prototip oluşturma maliyetlerini azaltan, eğitim ve montaj süreçlerini kolaylaştıran ve çeşitli üretim senaryolarının simülasyonları yoluyla bir karar destek aracı olarak

kullanılabilen çözümlerdir (Guo vd., 2020). Endüstride, mesleki eğitimde (askeri, tıp vb.), simülasyonlarda, tasarlanan modellerin değerlendirilmesinde, ürün ergonomisi ile ilgili çalışmalarda, hızlı prototiplemede sıklıkla kullanılmaktadır (Firu, vd., 2021). Çalışma sonuçlarına göre artırılmış gerçeklik, sanal gerçeklik ile birlikte karma gerçekliğin de kullanıldığı görülmektedir. Bertele vd., (2021), çalışmalarında bakım ve onarımın karmaşık ve bilgi olarak yoğun bir alan olduğunu ve zorlukların üstesinden gelmek için artırılmış, karma veya sanal gerçekliğe dayalı yardım sistemleri uygulanabileceğini belirtmişlerdir. Sonuçlarda uzaktan bakım ve uzaktan iş birliği kelimeleri de göze çarpmaktadır. Uzaktan bakım ile, bir uzman ile fiziksel olarak farklı iki yerde bulunan bir bakım uzmanı arasındaki iş birliği kastedilmektedir. Yazarlar bazen buna “işbirlikçi bakım” veya “uzaktan yardım” olarak atıfta bulunurlar (Palmarini vd., 2018). Artırılmış gerçeklik teknolojisi uzaktan bakım ve onarım desteği sağlamak için kullanılmaktadır (Sanna vd., 2015). Eğitim ve içerik hazırlanması vurgu yapılan kelimelerden diğerleridir. Bakım ve montaj becerileri kazanmaları için teknisyenleri eğitmek önemlidir. Bakım ve montaj görevleri çok karmaşık olabileceğinden, yeni becerileri verimli bir şekilde gerçekleştirmek için teknisyenleri eğitmek zordur. Bu tür eğitim, servis görevlerinin nasıl gerçekleştirileceğine ilişkin talimatları işleme gerektiren makine parçalarına doğrudan bağlayan güçlü bir endüstriyel eğitim teknolojisi olan artırılmış gerçeklik ile desteklenebilir (Webel vd., 2013; Lamberti vd., 2014). Bu açıdan bakım ve onarım alanında artırılmış gerçeklik teknolojisi kullanılırken eğitimin nasıl verileceği, içeriğin nasıl hazırlanacağı ve sunulacağı araştırma konusu olmuştur. Yapılan çalışmalar (Bottani ve Vignali, 2019; Nee vd., 2012; Palmarini vd., 2018) AG’nin benimsenmesini teşvik etmeye yönelik bazı zorlukların donanım yetenekleri, sağlam izleme sistemleri ve içerik oluşturma etrafında odaklandığını göstermektedir. Son yıllarda Endüstri 4.0 kelimesinin sık kullanıldığı (trend olduğu) ve diğer kelimelerle ilişkili olduğu bulunmuştur. Literatürde Endüstri 4.0 olarak da adlandırılan dördüncü sanayi devriminin hem profesyonel hem de akademik alanlarda en trend konulardan biri (Chiarello vd., 2018; Liao vd., 2017) olduğu vurgulanmaktadır. Endüstri 4.0’ın amacı imalat endüstrisinin kalitesini, üretkenliğini ve etkinliğini artırmak için ileri teknolojileri entegre etmektir (Dalenogare, vd., 2018). Endüstri 4.0’ı uygulamaya koymak için kullanılan anahtar teknolojiler yapay zekâ, büyük veri, nesnelerin interneti (Frank, vd., 2019), akıllı üretim, sanal gerçeklik ve artırılmış gerçeklik olarak kabul edilmektedir (Frank vd.,2019; Kerin, vd., 2019; Mittal vd., 2018; Turner vd., 2016). Bu durum çalışmada ortaya çıkan kelimeleri ve bunların birbirleriyle ilişkisini açıklamaktadır. Araştırma sonuçlarına göre Endüstri 4.0 ve ilişkili teknolojiler ana araştırma konuları haline gelmiştir. Bu teknolojilerin bir araya gelmesi, firmaların üretim alanındaki yöntemlerini ve verimliliğini artıracığından (Firu vd., 2021), bu teknolojilerin bir arada kullanıldığı ürünler tasarlanması ve araştırmacıların da firmalara bu konuda danışmanlık yapmaları önerilmektedir. Bakım ve onarım alanında artırılmış gerçeklik teknolojisi çalışmak isteyen araştırmacılar güncel konuları takip etmek ve çalışmalarının görünürlüğünü artırmak amacıyla benzer anahtar kelimeleri kullanabilirler. Arama motorları, en iyi araştırma sonuçlarını sunmak için araştırma makalelerinde anahtar kelimelerin görünme sıklığını kullandığından, araştırmacıların anahtar kelimelerin gücünü dikkate almaları önerilmektedir.

Bakım ve onarım alanında artırılmış gerçeklik teknolojisi kullanılan çalışmalarda en etkili yazar Soh Khim Ong’ tur. WoS verilerine göre yazarın 362 yayını bulunmakla birlikte (11 yayın bakım ve onarım alanında artırılmış gerçeklik ile ilgili) h-endeksi 46’ dır. Bu yayınlardan “Augmented reality applications in design and manufacturing” makalesi en çok atıf alan (322) yayındır. Yazarın çalışma konuları “üretimde sanal ve artırılmış gerçeklik uygulamaları, yardımcı teknoloji ve rehabilitasyon mühendisliğinde artırılmış gerçeklik uygulamaları, sürdürülebilir ürün tasarımı ve imalatı, yaşam döngüsü mühendisliği/değerlendirme, dağıtılmış ve iş birliğine dayalı üretim, Endüstri 4.0’da artırılmış öğrenme ve bilgisayar tabanlı öğretim araçlarının geliştirilmesi” olarak belirtilmiştir. İkinci sırada yer alan Andrew YC Nee’ nin WoS verilerine göre 71 yayını bulunmakla birlikte (10 yayın bakım ve onarım alanında artırılmış gerçeklik ile ilgili) h-endeksi 22’ dir. Bu yayınlardan “Augmented reality applications in design and manufacturing” makalesi en çok atıf alan (322) yayındır. Yazarın çalışma konuları “üretimde sanal ve artırılmış gerçeklik uygulamaları; bilgisayar destekli süreç ve fikstür planlaması, yapay zekâ tekniklerinin imalatta uygulanması; sürdürülebilir ürün tasarımı ve üretim” olarak belirtilmiştir. Çalışma sonucuna göre iki yazarın ortak noktası “Augmented reality applications in design and manufacturing” makalesinin yazarı olmalarıdır. Soh Khim Ong’ un makale sayısının fazla olmasının atıf sayısının da fazla olmasına sebep olduğu bu nedenle ilk sırada olduğu düşünülmektedir. Toplam bağlantı sayılarına bakıldığında da ilk iki yazarın birbirine yakın değerlerde olduğu görülmektedir. Bu yazarlar sıklıkla birlikte çalışma yapmışlardır. Bunun temel sebebinin her iki yazarında aynı üniversite ve aynı birimde (National University of Singapore, Department of Mechanical Engineering) çalışması olduğu düşünülmektedir. Üçüncü sırada yer alan Michele Fiorentino’ nun

WoS verilerine göre 66, dördüncü sırada yer alan Antonio Emmanuele Uva' nın 52 yayını (her iki yazarında 9 yayın bakım ve onarım alanında artırılmış gerçeklik ile ilgili) bulunmaktadır. H-endeksi değerleri sırasıyla 18 ve 12' dir. "Towards augmented reality manuals for industry 4.0: A methodology" makalesi en çok atıf alan (81) yayınlarıdır. Yazarlar "CAD, sanal ve artırılmış gerçeklik; insan bilgisayar etkileşimi" konuları ile çalışmaktadır. İki yazar da aynı üniversitede (Politecnico di Bari) çalışmaktadır. Son olarak John Ahmet Erkoyuncu WoS verilerine göre 83 yayını bulunmakla birlikte (13 yayın bakım ve onarım alanında artırılmış gerçeklik ile ilgili) h-endeksi 18' dir. Bu yayınlardan "A systematic review of augmented reality applications in maintenance" makalesi en çok atıf alan (234) yayınıdır. Yazar "artırılmış gerçeklik; ajan tabanlı modelleme, dijital üretim" konularında çalışmaktadır. Yazar en son sırada yer almasına rağmen konu ile ilgili makale sayısı dikkate alındığında en aktif yazar olarak kabul edilebilir. Beş yazarında ortak konuları çalıştığı ve kelime analizi ile de tutarlı olduğu görülmektedir. Araştırmacılar tarafından yayınlanan çalışmaların sayısı, araştırmacıların alanda uzman olup olmadığını yansıtmamızı sağlayan önemli göstergelerden biridir. Yayınlanan makale sayısını analiz ederek alandaki uzmanlar hakkında hızlı bir şekilde bilgi sahibi olmak okuyucular için olumlu bir etkiye sahiptir (Wang vd., 2021). Bu açıdan bakım ve onarım alanında artırılmış gerçeklik teknolojisi çalışmak isteyen araştırmacılar için alan taraması yaparken öncelikle bu yazarların çalışmalarının incelenmesi önerilmektedir. Bakım ve onarım alanında artırılmış gerçeklik teknolojisi çalışmak isteyen araştırmacılar için okuma listesi olarak değerlendirilmesi önerilmektedir. Ayrıca atıf analizi bir alanın en etkili çalışmalarını ortaya çıkarmakta ancak bu etkinin nedenleri hakkında bir bilgi sunmamaktadır. Bu nedenle içerik analizi ya da farklı bir bibliyometrik teknik kullanılarak analizin desteklenmesi etkinin nedenini bulmak açısından çalışmaları zenginleştirebilir.

Bakım ve onarım alanında artırılmış gerçeklik teknolojisi çalışmalarında yüksek atıf alan makaleleri incelemek, doldurulması gereken boşlukları ortaya çıkarmak ve yeni çalışmalar geliştirmenin mümkün olduğu alanları belirlemek için kullanılmıştır. Bulgulara göre en etkili yayın Nee vd.' nin 2012 yılında yayınladıkları "Augmented reality applications in design and manufacturing" makalesidir. Bu bulgu en etkili yazar ve anahtar kelime bulgusu ile de uyumludur. Makale tasarım ve üretim alanında AG uygulamalarının araştırma ve geliştirmesini gözden geçirmektedir. Makalede AG teknolojisini kullanan üretim uygulamalarında araştırmanın zorlu ve büyüyen bir alan olduğu belirtilmektedir. Üretim süreçlerinin yanı sıra ürün ve süreç geliştirmeyi iyileştirebilecek, daha kısa teslim süresine, daha düşük maliyete ve daha yüksek kaliteye yol açabilecek entegre AG destekli üretim sistemleri tasarlanmasının ve uygulamanın gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca AG'yi güçlü bir araç haline getirmek için uygun içerik geliştirmenin yanı sıra sezgisel ve etkili insan ara yüzleri tasarlanmasının ve sağlamanın önemini vurgulamaktadır (Nee vd., 2012). Makalenin yayın tarihi dikkate alındığında konu ile ilgili en çok atıf alan makale olması beklenen bir sonuçtur. Ayrıca 2010 yılları başında bakım ve onarımda AG nispeten yeni bir uygulama olarak görülmektedir (Nee vd., 2012). Bu açıdan yeni yeni anlaşılmaya ve araştırılan bir teknoloji olması makalenin alana önemli derecede katkı sağlamasına neden olmuştur. Bir diğer etkili çalışma Palmarini vd.'nin 2018 yılında yapmış oldukları "A systematic review of augmented reality applications in maintenance" makalesidir. Makalenin 2018 yılında yayınlanmış olmasına rağmen atıf sayısı yüksektir. Bunun sebebinin yöntemle ilgili olduğu (sistemik literatür çalışması) düşünülmektedir. Sürekli artan araştırma literatürü hacmi göz önüne alındığında, araştırmacıların en etkili çalışmalara, yazarlara, dergilere ulaşmaları ve bu çok sayıda birincil araştırmayı değerlendirmeleri zaman ve veri çokluğu açısından araştırmacıları zorlamaktadır. Sistemik inceleme ile ilgili birçok çalışmanın kapsamlı ve tarafsız bir sentezini tek bir belgede sağlamayı ve araştırma alanının durumunun güncel bir özeti sunmayı amaçlar (Higgings vd., 2019). Bu kapsamda makale de AG' nin kullanılan teknoloji, uygulamalar ve bakım bağlamında en son durumunu sunmaktır (Palmarini vd., 2018). Üçüncü sırada yer alan Henderson ve Feiner (2011) "Augmented reality in the psychomotor phase of a procedural task" isimli makalelerinde prosedürel görevlerde AG uygulamanın önemine ve gerekliliğine vurgu yaparak, bu görevler sırasında yardım sağlamak için bir AG prototipi sunmuşlardır. Atıf sayısı ilk iki yazara göre düşük olsa da etkili araştırmalar arasındadır. Bunun nedeninin ise AG' nin daha spesifik bir konu üzerinde çalışılması olduğu düşünülmektedir. Aynı zamanda bir prototip geliştirilmesi bakım ve onarım alanı için ilham verici olarak görülmektedir.

Bakım ve onarım alanında artırılmış gerçeklik teknolojisi kullanılan çalışmalarda en etkili dergi etki faktörü dikkate alınarak Automation in Construction olarak belirlenmiştir. Bulgulara göre konu ile ilgili yayın sayısına göre atıf sayısı düşüktür. Bunun sebebinin derginin amaç ve kapsamı olduğu düşünülmektedir. Dergi inşaat

teknolojileri ve inşaat tesislerinin bakım ve yönetiminde kullanımına ilişkin bilgi teknolojilerinin tasarım, mühendislik konularını tüm yönleriyle kapsamaktadır. Makalelerin atıf sayısının düşüklüğü inşaat alanına özgü olmasından dolayı olduğu düşünülmektedir. Dergi 18 ülkeden 47 editör ile çalışmaktadır. Editörlerin çalışma bulgularında belirtilen makalelerin yazarlarından olmaması dikkat çekicidir. Yayın zamanı yaklaşık 2,5 hafta olmakla birlikte kabul oranı %26 olarak belirtilmektedir (Balaguer vd., 2008). Computers In Industry dergisi ikinci sırada yer alsa da konuyla ilgili en fazla yayın yapan dergi durumundadır. Endüstri alanında tasarım, mühendislik, imalat, satın alma, fiziksel dağıtım, üretim yönetimi ve tedarik zinciri yönetimi gibi iş süreçlerinde bilgi ve iletişim teknolojileri kullanımı ile ilgili yayınları kabul etmektedir. Araştırma sonuçlarında en etkili yazarlardan olan Fiorentino vd. (2014) yayını bu dergidedir. Robotics and Computer-Integrated Manufacturing dergisi üçüncü sırada yer almasına rağmen makale sayısına göre en yüksek atıfa sahip olan dergidir. Dergi endüstriyel olarak ilgili yeni veya geliştirilmiş robotik, üretim teknolojileri ve yenilikçi üretim stratejilerinin geliştirilmesine yönelik araştırma makalelerini yayınlamaktadır. Ayrıca robotik ve üretimle ilgili güncel konular hakkında kapsamlı inceleme makaleleri de yayınlamaktadır. Araştırmada en etkili yayın bulgularında yer alan Palmarini vd. (2018)'nin yazmış oldukları sistematik inceleme makalesi bu dergide yayınlanmıştır. Bu açıdan çalışmanın diğer bulgularıyla tutarlılık göstermektedir. Araştırmacılar özellikle inşaat alanına özgü bir çalışma yapacaklarsa gerek dergi etki büyüklüğü gerekse yayın politikaları dikkate alındığında Automation in Construction dergisini tercih etmeleri önerilmektedir. Yine araştırma konusu ile ilgili olarak sistematik literatür taraması yapmak isteyen araştırmacılar öncelikli olarak Robotics and Computer-Integrated Manufacturing dergisini tercih edebilirler. Araştırmacıların çalışmalarını yayınlamadan önce bu dergilerdeki yayınları incelemeleri ve çalışmalarının konularına göre bu listede yer alan dergilere öncelik vermeleri önerilmektedir.

Yan Liu, Bo Xu ve Xiao Li tarafından yayınlanan "On-site construction management framework based on a real-time building information modeling system (2014)" inşaat sektöründe bakım ve proje aşamasında artırılmış gerçekliğin kullanılmasını anlatan bir yayındır. Yeşil kümede bulunan Marlon Agüero, Fernando Moreu, David Mascarenas ve Dilendra Maharjan yazarlarının beraber yayınladıkları "Enabling human-infrastructure interfaces for inspection using augmented reality (2021)" makaleleri bakım ve onarım faaliyetlerinde artırılmış gerçeklik veri tabanlarının oluşturulması sayesinde maliyetlerinin düşürülmesini konu almışlardır. Mavi kümede yer alan Danwei Li, Hao Wang, Yi Zhang ve Jianjun Xu tarafından yazılmış "Research on Recognition and 3-D Visualization of Key Equipment in NPP based on AR Technology (2018)" makaleleri 3 boyutlu modeller ile artırılmış gerçekliğin bakım onarım çalışmalarına aktarılmasını konu edinmişlerdir. Sarı küme de bulunan Yongbin Sun ve Sai Nithin R. Kantareddy yazarlarının bakım ve onarımda artırılmış gerçeklik çalışmaların da iki adet yayınladıkları "X-Vision: An augmented vision tool with real-time sensing ability in tagged environments (2018)" ve "Towards Industrial IoT-AR Systems using Deep Learning-Based Object Pose Estimation (2019)" yayınları bulunmaktadır. Araştırmacı iş birliklerinin belirlenmesi, araştırmacıların ilgili bilim alanlarındaki baskın kişileri ve alanları keşfetmelerine yardımcı olabilir. Ayrıca, alanı iyi anlamak, ileriye yönelik çeşitli projeler planlamak ve etkili makaleler yazabilmek amacıyla bu yazarlarla iletişim sağlamak özellikle alana yeni başlayan araştırmacılar için önemli görülmektedir.

Yapılan araştırma bazı sınırlıklar çerçevesinde bakım ve onarımda artırılmış gerçeklik çalışmalarının mevcut durumunu ve araştırma eğilimlerini ortaya koymaktadır. Bu bakımdan çalışma 1998-2022 yılları arasındaki makaleleri kapsamına rağmen sadece WoS veritabanında indekslenen dergiler ele alınmıştır. Bu nedenle WoS veritabanı dışında yayınlanan çalışmaları kapsamamaktadır. Kullanılan atıf bilgileri WoS' ta yer alan atıf sayısı ile sınırlıdır. Dolayısıyla Scopus ya da Google Akademik veri tabanlarında bu sayılar değişmektedir. Ayrıca veri seti oluşturulması, ana temaların dağılımı, sonuçların yorumlanması öznel değerlendirmelerdir ve araştırmacıların kişisel tercihleriyle sınırlıdır.

KAYNAKÇA

- Aria, M., & Cuccurullo, C. (2017). bibliometrix: An R-tool for comprehensive science mapping analysis. *Journal of Informetrics*, 11(4), 959-975. <https://doi.org/10.1016/j.joi.2017.08.007>
- Ariansyah, D., Erkoyuncu, J. A., Eimontaite, I., Johnson, T., Oostveen, A.-M., Fletcher, S., & Sharples, S. (2022). A head mounted augmented reality design practice for maintenance assembly: Toward meeting perceptual and cognitive needs of AR users. *Applied Ergonomics*, 98, 103597. <https://doi.org/10.1016/j.apergo.2021.103597>

- Ashraf, H. M., Al-Sobhi, S. A., & El-Naas, M. H. (2022). Mapping the desalination journal: A systematic bibliometric study over 54 years. *Desalination*, 526, 115535. <https://doi.org/10.1016/j.desal.2021.115535>
- Azuma, R. T. (1997). A Survey of Augmented Reality. *Presence: Teleoperators and Virtual Environments*, 6(4), 355-385. <https://doi.org/10.1162/pres.1997.6.4.355>
- Bertele, M., Lucke, D., & Jooste, J. L. (2021). A Framework to Establish an Assistance System by Using Reality Technology in Maintenance. *Procedia CIRP*, 104, 612-617. <https://doi.org/10.1016/j.procir.2021.11.103>
- Bottani, E., & Vignali, G. (2019). Augmented reality technology in the manufacturing industry: A review of the last decade. *IISE Transactions*, 51(3), 284-310. <https://doi.org/10.1080/24725854.2018.1493244>
- Braly, A. M., Nuernberger, B., & Kim, S. Y. (2019). Augmented Reality Improves Procedural Work on an International Space Station Science Instrument. *Human Factors: The Journal of the Human Factors and Ergonomics Society*, 61(6), 866-878. <https://doi.org/10.1177/0018720818824464>
- Chen, C., Song, I.-Y., Yuan, X., & Zhang, J. (2008). The thematic and citation landscape of Data and Knowledge Engineering (1985–2007). *Data & Knowledge Engineering*, 67(2), 234-259. <https://doi.org/10.1016/j.datak.2008.05.004>
- Chiarello, F., Trivelli, L., Bonaccorsi, A., & Fantoni, G. (2018). Extracting and mapping industry 4.0 technologies using wikipedia. *Computers in Industry*, 100, 244-257. <https://doi.org/10.1016/j.compind.2018.04.006>
- Cigola, M. (2008). *A Robot Application for Analysis, Survey and Conservation of Historical Architectures*. <https://torl.biblioboard.com/content/12ffd0e2-b7f8-41e6-ac79-3ff11b171380?organizationId=1f7368e7-f10b-49a1-8ced-2d9476279974>
- Ciprian Firu, A., Ion Tapîrdea, A., Ioana Feier, A., & Drăghici, G. (2021). Virtual reality in the automotive field in industry 4.0. *Materials Today: Proceedings*, 45, 4177-4182. <https://doi.org/10.1016/j.matpr.2020.12.037>
- Cisneros, L., Ibanescu, M., Keen, C., Lobato-Calleros, O., & Niebla-Zatarain, J. (2018). Bibliometric study of family business succession between 1939 and 2017: Mapping and analyzing authors' networks. *Scientometrics*, 117(2), 919-951. <https://doi.org/10.1007/s11192-018-2889-1>
- Dalenogare, L. S., Benitez, G. B., Ayala, N. F., & Frank, A. G. (2018). The expected contribution of Industry 4.0 technologies for industrial performance. *International Journal of Production Economics*, 204, 383-394. <https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2018.08.019>
- del Barrio-García, S., Muñoz-Leiva, F., & Golden, L. (2020). A review of comparative advertising research 1975–2018: Thematic and citation analyses. *Journal of Business Research*, 121, 73-84. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.08.023>
- Donthu, N., Kumar, S., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021). Research Constituents, Intellectual Structure, and Collaboration Patterns in *Journal of International Marketing: An Analytical Retrospective*. *Journal of International Marketing*, 29(2), 1-25. <https://doi.org/10.1177/1069031X211004234>
- Endsley, T. C., Sprehn, K. A., Brill, R. M., Ryan, K. J., Vincent, E. C., & Martin, J. M. (2017). Augmented Reality Design Heuristics: Designing for Dynamic Interactions. *Proceedings of the Human Factors and Ergonomics Society Annual Meeting*, 61(1), 2100-2104. <https://doi.org/10.1177/1541931213602007>
- Frank, A. G., Dalenogare, L. S., & Ayala, N. F. (2019). Industry 4.0 technologies: Implementation patterns in manufacturing companies. *International Journal of Production Economics*, 210, 15-26. <https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2019.01.004>
- Funk, M., Bächler, A., Bächler, L., Kosch, T., Heidenreich, T., & Schmidt, A. (2017). Working with Augmented Reality?: A Long-Term Analysis of In-Situ Instructions at the Assembly Workplace. *Proceedings of the 10th International Conference on Pervasive Technologies Related to Assistive Environments*, 222-229. <https://doi.org/10.1145/3056540.3056548>
- Gabbard, J. L., Mehra, D. G., & Swan, J. E. (2019). Effects of AR Display Context Switching and Focal Distance Switching on Human Performance. *IEEE Transactions on Visualization and Computer Graphics*, 25(6), 2228-2241. <https://doi.org/10.1109/TVCG.2018.2832633>
- Guo, Z., Zhou, D., Zhou, Q., Zhang, X., Geng, J., Zeng, S., Lv, C., & Hao, A. (2020). Applications of virtual reality in maintenance during the industrial product lifecycle: A systematic review. *Journal of Manufacturing Systems*, 56, 525-538. <https://doi.org/10.1016/j.jmsy.2020.07.007>

- Gutierrez, T., Rodriguez, J., Velaz, Y., Casado, S., Suescun, A., & Sanchez, E. J. (2010). IMA-VR: A multimodal virtual training system for skills transfer in Industrial Maintenance and Assembly tasks. *19th International Symposium in Robot and Human Interactive Communication*, 428-433. <https://doi.org/10.1109/ROMAN.2010.5598643>
- Higgins, J. P. T., & Green, S. (Ed.). (2012). *Cochrane handbook for systematic reviews of interventions* (Repr). Wiley-Blackwell.
- Hoover, M., Miller, J., Gilbert, S., & Winer, E. (2020). Measuring the Performance Impact of Using the Microsoft HoloLens 1 to Provide Guided Assembly Work Instructions. *Journal of Computing and Information Science in Engineering*, 20(6), 061001. <https://doi.org/10.1115/1.4046006>
- Kerin, M., & Pham, D. T. (2019). A review of emerging industry 4.0 technologies in remanufacturing. *Journal of Cleaner Production*, 237, 117805. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.117805>
- Kim, S., Nussbaum, M. A., & Gabbard, J. L. (2019). Influences of augmented reality head-worn display type and user interface design on performance and usability in simulated warehouse order picking. *Applied Ergonomics*, 74, 186-193. <https://doi.org/10.1016/j.apergo.2018.08.026>
- Lamberti, F., Manuri, F., Sanna, A., Paravati, G., Pezzolla, P., & Montuschi, P. (2014). Challenges, Opportunities, and Future Trends of Emerging Techniques for Augmented Reality-Based Maintenance. *IEEE Transactions on Emerging Topics in Computing*, 2(4), 411-421. <https://doi.org/10.1109/TETC.2014.2368833>
- Lee, S. G., Ma, Y.-S., Thimm, G. L., & Verstraeten, J. (2008). Product lifecycle management in aviation maintenance, repair and overhaul. *Computers in Industry*, 59(2-3), 296-303. <https://doi.org/10.1016/j.compind.2007.06.022>
- Leung, X. Y., Sun, J., & Bai, B. (2017). Bibliometrics of social media research: A co-citation and co-word analysis. *International Journal of Hospitality Management*, 66, 35-45. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2017.06.012>
- Li, H., An, H., Wang, Y., Huang, J., & Gao, X. (2016). Evolutionary features of academic articles co-keyword network and keywords co-occurrence network: Based on two-mode affiliation network. *Physica A: Statistical Mechanics and Its Applications*, 450, 657-669. <https://doi.org/10.1016/j.physa.2016.01.017>
- Liao, Y., Deschamps, F., Loures, E. de F. R., & Ramos, L. F. P. (2017). Past, present and future of Industry 4.0—A systematic literature review and research agenda proposal. *International Journal of Production Research*, 55(12), 3609-3629. <https://doi.org/10.1080/00207543.2017.1308576>
- Liu, C., Zhu, H., Tang, D., Nie, Q., Zhou, T., Wang, L., & Song, Y. (2022). Probing an intelligent predictive maintenance approach with deep learning and augmented reality for machine tools in IoT-enabled manufacturing. *Robotics and Computer-Integrated Manufacturing*, 77, 102357. <https://doi.org/10.1016/j.rcim.2022.102357>
- Luo, W., Hu, T., Ye, Y., Zhang, C., & Wei, Y. (2020). A hybrid predictive maintenance approach for CNC machine tool driven by Digital Twin. *Robotics and Computer-Integrated Manufacturing*, 65, 101974. <https://doi.org/10.1016/j.rcim.2020.101974>
- Mittal, S., Khan, M. A., Romero, D., & Wuest, T. (2018). A critical review of smart manufacturing & Industry 4.0 maturity models: Implications for small and medium-sized enterprises (SMEs). *Journal of Manufacturing Systems*, 49, 194-214. <https://doi.org/10.1016/j.jmsy.2018.10.005>
- Muñoz-Leiva, F., Porcu, L., & Barrio-García, S. del. (2015). Discovering prominent themes in integrated marketing communication research from 1991 to 2012: A co-word analytic approach. *International Journal of Advertising*, 34(4), 678-701. <https://doi.org/10.1080/02650487.2015.1009348>
- Nee, A. Y. C., Ong, S. K., Chrysolouris, G., & Mourtzis, D. (2012). Augmented reality applications in design and manufacturing. *CIRP Annals*, 61(2), 657-679. <https://doi.org/10.1016/j.cirp.2012.05.010>
- Palmarini, R., Erkoyuncu, J. A., Roy, R., & Torabmostaedi, H. (2018). A systematic review of augmented reality applications in maintenance. *Robotics and Computer-Integrated Manufacturing*, 49, 215-228. <https://doi.org/10.1016/j.rcim.2017.06.002>
- Rodríguez-Soler, R., Uribe-Toril, J., & De Pablo Valenciano, J. (2020). Worldwide trends in the scientific production on rural depopulation, a bibliometric analysis using bibliometrix R-tool. *Land Use Policy*, 97, 104787. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2020.104787>

- Sahal, R., Ali, M. I., & Breslin, J. (2020). Big data and stream processing platforms for Industry 4.0 requirements mapping for a predictive maintenance use case. *Journal of Manufacturing Systems, 54*, 138-151. <https://doi.org/10.1016/j.jmsy.2019.11.004>
- Sahu, C. K., Young, C., & Rai, R. (2021). Artificial intelligence (AI) in augmented reality (AR)-assisted manufacturing applications: A review. *International Journal of Production Research, 59*(16), 4903-4959. <https://doi.org/10.1080/00207543.2020.1859636>
- Sanna, A., Manuri, F., Lamberti, F., Paravati, G., & Pezzolla, P. (2015). Using handheld devices to support augmented reality-based maintenance and assembly tasks. *2015 IEEE International Conference on Consumer Electronics (ICCE)*, 178-179. <https://doi.org/10.1109/ICCE.2015.7066370>
- Schwerdtfeger, B., Reif, R., Gunthner, W. A., Klinker, G., Hamacher, D., Schega, L., Bockelmann, I., Doil, F., & Tumler, J. (2009). Pick-by-Vision: A first stress test. *2009 8th IEEE International Symposium on Mixed and Augmented Reality*, 115-124. <https://doi.org/10.1109/ISMAR.2009.5336484>
- Speicher, M., Hall, B. D., & Nebeling, M. (2019). What is Mixed Reality? *CHI*. <https://doi.org/10.1145/3290605.3300767>
- Tahamtan, I., Safipour Afshar, A., & Ahamdzaheh, K. (2016). Factors affecting number of citations: A comprehensive review of the literature. *Scientometrics, 107*(3), 1195-1225. <https://doi.org/10.1007/s11192-016-1889-2>
- Turner, C. J., Hutabarat, W., Oyekan, J., & Tiwari, A. (2016). Discrete Event Simulation and Virtual Reality Use in Industry: New Opportunities and Future Trends. *IEEE Transactions on Human-Machine Systems, 46*(6), 882-894. <https://doi.org/10.1109/THMS.2016.2596099>
- van Nunen, K., Li, J., Reniers, G., & Ponnet, K. (2018). Bibliometric analysis of safety culture research. *Safety Science, 108*, 248-258. <https://doi.org/10.1016/j.ssci.2017.08.011>
- Verma, S., & Gustafsson, A. (2020). Investigating the emerging COVID-19 research trends in the field of business and management: A bibliometric analysis approach. *Journal of Business Research, 118*, 253-261. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.06.057>
- Wang, J., Lim, M. K., Wang, C., & Tseng, M.-L. (2021). The evolution of the Internet of Things (IoT) over the past 20 years. *Computers & Industrial Engineering, 155*, 107174. <https://doi.org/10.1016/j.cie.2021.107174>
- Webel, S., Bockholt, U., Engelke, T., Gavish, N., Olbrich, M., & Preusche, C. (2013). An augmented reality training platform for assembly and maintenance skills. *Robotics and Autonomous Systems, 61*(4), 398-403. <https://doi.org/10.1016/j.robot.2012.09.013>

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:16.03.2022 ✓Accepted/Kabul:27.04.2022

DOI:10.30794/pausbed.1089134

Research Article/Araştırma Makalesi

Yıldız, A. (2022). "Finans Alanında Yapay Zekâ Teknolojisinin Kullanımı: Sistematik Literatür İncelemesi" *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 52, Denizli, ss. 47-66.

FİNANS ALANINDA YAPAY ZEKÂ TEKNOLOJİSİNİN KULLANIMI: SİSTEMATİK LİTERATÜR İNCELEMESİ

Ayşe YILDIZ*

Öz

Bilgisayar teknolojisindeki gelişmeler birçok alanı etkilediği gibi işletme fonksiyonları üzerinde de etkili olmuşlardır. Özellikle finans alanı bu değişimden en fazla etkilenen işletme fonksiyonu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu etkiyi yansıtmak amacıyla yapay zekâ teknolojisi ile finans alanın etkileşimini ve keşişimini ortaya koymak amacıyla FinTek (Finansal-Teknoloji) kavramı tanımlanmıştır. FinTek ile ilişki çok fazla çalışma yapıldığı görülmüş ve bu çalışmaların sistematik bir biçimde değerlendirilmesi gerektiği düşünülmüştür. Bu çalışmalar incelenerek mevcut durumun tespiti ve olası değişim ve gelişmelere yönelik çıkarımlarda bulunması amaçlanmıştır. Bunun için finans alanında sıklıkla kullanılan dijital paralar, blokzincir, derin öğrenme, yapay sinir ağları gibi anahtar kelimeler üzerinden Türkçe olarak yazılmış ve Google Akademi, DergiPark ve YÖK veri tabanlarında yer alan çalışmalar için literatür taraması gerçekleştirilmiştir. İncelenen çalışmalar ampirik ve ampirik olmayan çalışmalar şeklinde sınıflandırılmıştır. Ampirik çalışmalar için yıl, sektör, birim (yatırım aracı) ve teknik bazda betimleyici istatistiksel analizler gerçekleştirilmiştir. Ampirik olmayan derleme türü çalışmalardaki bilgilerden yararlanılarak genel çıkarımlarda bulunulmuştur. Elde edilen bulgulara göre çalışmaların daha çok hisse senedi, altın vb. yatırım araçlarının tahmini için yapay sinir ağları tekniği ile yapıldığını, ancak son çalışmalarda blokzincir ile beraber bitcoin fiyat tahminine yönelik olarak derin öğrenme gibi daha ileri düzey analizlerin kullanıldığı çalışmalarda hızlı bir artış olduğu gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Yapay zekâ, FinTek, Makine öğrenmesi, Blokzincir, Bitcoin.*

USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGY IN FINANCE: SYSTEMATIC LITERATURE REVIEW

Abstract

Advances in computer technology have affected many areas as well as business functions. In particular, the field of finance is the business function that is most affected by this change. In order to reflect this effect, the concept of FinTech (Financial-Technology) has been defined in order to reveal the interaction and intersection of artificial intelligence technology and finance. It has been seen that there have been many studies related to FinTech and it was thought that these studies should be evaluated systematically. By examining these studies, it is aimed to determine the current situation and to make inferences about possible changes and developments. For this aim, a literature review was conducted for studies written in Turkish and included in Google Academy, DergiPark and YÖK databases over keywords such as digital currencies, blockchain, deep learning, artificial neural networks, which are frequently used in the field of finance. The studies reviewed were classified as empirical and non-empirical studies. For empirical studies, descriptive statistical analyzes were carried out on year, sector, unit (investment instrument) and technical basis. General inferences were made by using the information in the non-empirical review studies. Based on the findings, the studies were mostly carried out with the artificial neural network technique for the prediction of investment instruments such as stocks, gold, etc. According to the findings, it has been observed that the studies are mostly carried out with artificial neural networks technique for the prediction of stocks, gold etc. investment instruments, but there has been a rapid increase in studies using more advanced analysis such as deep learning for bitcoin price prediction with blockchain.

Keywords: *Artificial intelligence, FinTech, Machine learning, Blockchain, Bitcoin.*

*Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, ANKARA.
e-posta: ay.yildiz@hbv.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0003-1165-3915>)

1.GİRİŞ

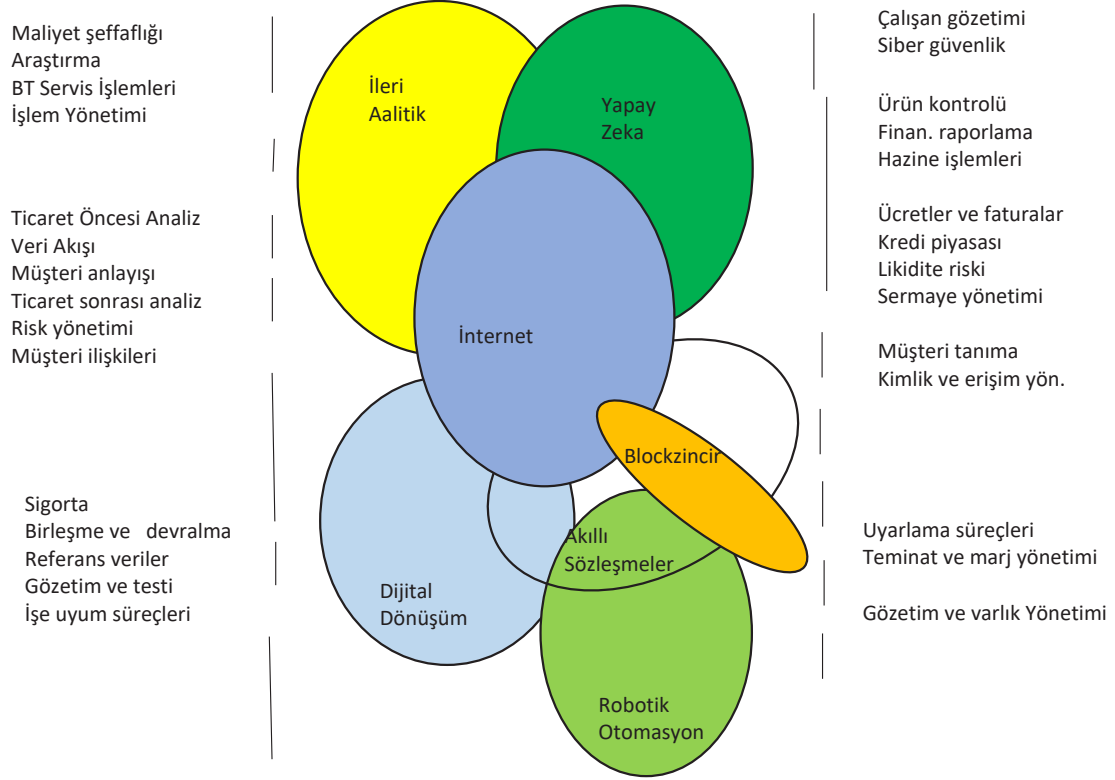
Bilgisayar teknolojisindeki gelişmeler birçok alanda olduğu gibi işletmelerin de işleyişini derinden etkileyen sonuçlar ortaya koymuştur. İşletmeler daha önce olmadığı kadar büyük veri olarak adlandırılan bir veriye sahip olmuşlardır. Basit istatistiksel ve matematiksel teknikler bu verilerin analizinde yetersiz kalmıştır. İşletmelerin bu büyük veriyi analiz edip, hızlı ve etkin karar verme sürecinde kullanmaları için yapay zeka tekniklerini kullanmaları gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bunun sonucu olarak yapay zeka tekniklerinin kullanımı ile uyumlu yeni iş modellerinin geliştirilmesi gerekmiştir (Borges ve diğerleri, 2021). İşletme alanında ortaya çıkan bu yeni iş modellerinin incelenmesi için özellikle 2020 yılı sonrasında konuyu farklı boyutta ele alan birçok çalışmanın gerçekleştirildiği gözlemlenmiştir. Bu çalışmaların sistematik açıdan değerlendirilmesi için de literatür tarama çalışmaları yapılmıştır. Kambur (2022) 2017 -2020 yılları arasındaki dönemde yapay zeka ve yapay zekanın bileşenlerinden endüstri 4.0 ve dijitalleşme konularını insan kaynakları yönetimi bazında ele alan 26 adet Türkçe makale üzerinden sistematik literatür araştırması gerçekleştirmiştir. Google Scholar, DergiPark, Ulakbim, İdealonline ve Sobiad veritabanları yer alan çalışmalara ulaşılmış ve PRISMA (Preferred Reporting Items for Systematic Review and Meta- Analysis Protocols) akış şemasıyla çalışmalar değerlendirilmiştir. İlk aşamada 78 adet çalışma ile başlanmış, son aşamada ise uygun bulunan çalışma sayısı 26'ya kadar inmiştir. Bu çalışmalar makale başlığı, yayın tarihi, araştırma türü ve bulguları bazında sınıflandırılmıştır. Bulgular kısmında içerik analizi yapılmıştır. Sonuç olarak bu alanda yapılan araştırmaların yurtdışı yayınlarla kıyaslandığında çok yetersiz olduğu ve geliştirilmesi gereken bir alan olduğu belirtilmiştir. Yardımcıoğlu ve Şıtak (2020) çalışmalarında COVID-19 gibi küresel sorunlarda yapay zeka teknolojisinin muhasebe mesleğine yansımalarını ve mesleğin geleceğini belirlemeye yönelik bulguları ortaya koymak amacıyla literatür incelemesi gerçekleştirmişlerdir. Çalışma, konuyu yapay zeka teknolojilerinin vergi alanına, muhasebe alanına, denetim alanına ve raporlama alanına etkileri başlıkları altında incelemiştir.

Finansal araçlar ve finansal piyasalar da yapay zeka teknolojisinin yol açtığı bu değişimden ve evrimden en çok etkilenen alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapay zeka ile finansal piyasaların kesiştiği alan FinTek kavramı ile ifade edilmiştir. FinTek kavramı ile birlikte bu alanda çalışmaların sayısında da bir artış gözlemlenmektedir. Bu çalışmaların da sistematik olarak incelenmesi, hangi alanlara yoğunlaştığını ve nasıl bir değişim gözlemlendiğini belirlemek açısından önemlidir. Milana ve Ashta (2021) tarafından gerçekleştirilen literatür incelemesinde bu konuda yapılan yurtdışı yayınların 2017 öncesinde 10 adet, 2018'de 20 adet, 2019 yılında 32 adet, 2020'de ise 39 adet olduğu belirtilmiştir. Bu sonuç bize bu konunun literatürde her geçen gün daha çok dikkat çekici olduğunu ve araştırmaların ve çalışmaların yoğunluk kazandığını göstermektedir. Yazarlar inceledikleri literatürdeki anahtar kelime analizleri sonucunda bu konuya temel bakış açısının teknik (makine öğrenmesi, YSA, uzman sistem vb), uygulama alanı (tahmin, karar verme) ve uygulanan sektör (finansal piyasalar, bankalar vb) şeklinde olması gerektiğini belirtmişlerdir. Türkiye'de ise incelenen akademik çalışmalar içinde bu konuya yönelik bir literatür çalışmasının olmadığı görülmüştür. Çalışma, Türkçe literatürde belirlenen bu eksikliği gidermek ve yıllar ve konu bazında hangi konunun nasıl bir gelişim gösterdiğini belirlemek ve geleceğe yönelik eğilimleri ortaya koymak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Çalışmada nitel bir araştırma süreci takip edilmiş, doküman veri toplama tekniğinden yararlanılmış ve amaçlı örnekleme yönteminden ölçüt örnekleme yaklaşımı kullanılmıştır.

Bu kapsamda çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Devam eden ikinci bölümde konuya ilişkin temel kavramlar kısaca tanıtılmıştır. Üçüncü bölüm örneklemin belirlenmesine ve verilerin elde edilmesine ilişkin bilgilerin yer aldığı yöntem kısmından oluşmaktadır. Dördüncü bölüm elde edilen bulguların açıklanmasına ayrılmıştır. Bu bölümün birinci kısmında ampirik çalışmalar için betimleyici istatistiksel analizler kullanılırken, ikinci kısmında kavramsal çalışmalara yönelik bulgulara yer verilmiştir. Beşinci bölüm sonuç kısmı olup bu kısımda genel değerlendirmeler yapılmış ve önerilerde bulunulmuştur.

2.KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Teknolojik yenilikler birçok alanda değişime ve dönüşüme yol açmıştır. Şekil 1' de görüldüğü üzere bu yenilikçiliğin ortaya çıkardığı değişim ve dönüşümler birçok yapıyı ve kavramı içerisinde barındırmaktadır. Her yapı kendi içinde farklı alt bileşenlere sahiptir. Çalışmanın bu kısmında yapay zeka ile finansın kesiştiği kümeyi kapsayan temel alanlar üzerinde kısaca durulacaktır.

Şekil 1: Dijital Dönüşüm Yaratan Teknolojiler ile Kullanım Alanları

Kaynak: EY- Capital Markets: Innovation and the FinTech Landscape, 2016; Bilik ve Aydın, 2018'den değiştirilmiştir.

2.1.Yapay Zeka ve İlgili Kavramlar

2.1.1.Yapay Zeka

Yapay zeka ilk defa Mcharty (1956) tarafından ortaya atılmış akıllı makinelerin yapımı ile ilgili bilim ve mühendislik olarak tanımlanmıştır (Borges ve diğerleri, 1951). Tarihi gelişimine bakıldığında 1980' li yıllarda yapay zeka kışı olarak da adlandırılan dönemde yapılan çalışmalar durma noktasına gelmiştir. Ancak 2000 yılından sonra tekrar gündeme gelmiş ve günümüzün en dikkat çekici teknolojik gelişmesi olarak görülmektedir. Birçok dev şirketler için rekabet alanı buraya kaymış durumdadır. Bu nedenle 2020 ve sonrasında yapay zeka ile ilişkili çalışmalarda da oldukça yüksek oranda bir artış gözlemlenmiştir.

2.1.2.Büyük Veri

Büyük veri toplumsal medya paylaşımları, ağ günlükleri, bloglar, fotoğraf, video, log dosyaları, mikrobloglar, iklim algılayıcıları ve benzer sensörlerden gelen bilgiler, GSN operatörlerinden elde edilen arama kayıtları gibi farklı ve ilişkisel veri tabanlarında tutulan ve yapısal verinin dışında kalan veri yığındır. Büyük veri oldukça geniş, karmaşık ve bir o kadar da dinamik ve Microsoft gibi standart bir yazılım ile yönetilemeyecek kadar büyük olup terabaytlar ve petabaytlar gibi birimlerle ölçülmektedir (Vassaki ve diğerleri, 2018; Bilik ve Aydın, 2018).

Büyük verinin bu kadar yaygın olarak elde edilmesi büyük veri analitiği konusunu da gündeme getirmiştir. Büyük veri analitiği, faydalı bilgiyi keşfetmek ve iletmek, karar vermeyi destekleme ve sonuçları önermek için büyük veriyi inceleme, temizleme, dönüştürme ve modelleme süreci olarak tanımlanabilir. Büyük verilerde geleneksel veri tabanı sistemleri yetersiz olduğu gibi bu verilerin geleneksel yöntemlere analiz edilmesi de mümkün olamamaktadır (Vassakis ve diğerleri, 2018).

Büyük veri platformunun oluşumunda 7V olarak adlandırılan bileşen ise şunlardır (Vassakis ve diğerleri, 2018):

- Verinin büyüklüğü (Volume)
- Verinin hızı (Velocity)
- Verinin çeşitliliği (Variety)
- Veri değişkenliği (Variability)
- Veri doğrulama (Verification)
- Veri görüntüleme (Visualization)
- Verinin değeri (Value)

Büyük veriden yararlanan ve iş analitiklerinde bu verileri etkili şekilde kullanan firmaların verimliliklerinde yüzde 5-6 civarında kazanç sağlayarak rekabet üstünlüğünün oluşturulmasında ve sürdürülmesinde avantaj sağladıkları gözlemlenmiştir (Bilik ve Aydın, 2018).

2.2.Finans ile İlişkili Yapay Zeka Kavramları

2.1.Fintech (Finansal Teknoloji)

FinTek, finansal ve teknoloji kelimelerinin birleşmesiyle oluşan nispeten yeni bir kavramdır. FinTek geleneksel kurumların kullandığı iş modelleri dışında, finansal hizmetlerin sunumunda teknolojik araçları kullanan şirketler ve bu şirketlerin sunduğu hizmet veya ürünler olarak tanımlanabilir (KPMG, 2019; Arner ve diğerleri, 2015). Daha açık bir ifadeyle FinTek kavramı internet, mobil, veri analitiği gibi yenilikçi teknolojileri kullanarak ödemeler, varlık yönetimi, kitle fonlaması, kredilendirme, sermaye piyasası ve sigorta gibi hizmetlerin sunulmasıdır. FinTek kapsamına ve kullanımına ilişkin bilgiler Şekil 2’de gösterilmiştir.

Teknoloji ile Düşük Maliyet	Teknolojinin Yenilikçi Kullanımı
Düşük kar Marjı	Sosyal Ağlar İrfan / Bilgelik Büyük veri Pazar analizi Kredi skorlama Yapay zeka Siber güvenlik Açık anahtarlı şifreleme Parmak izi
Temel Varlık Modeli	
Yüksek Ölçeklenebilirlik	

Şekil 2: FinTech Yapısı

Kaynak: Lee ve Low, 2018; Çağlar ve Yavuz, 2021

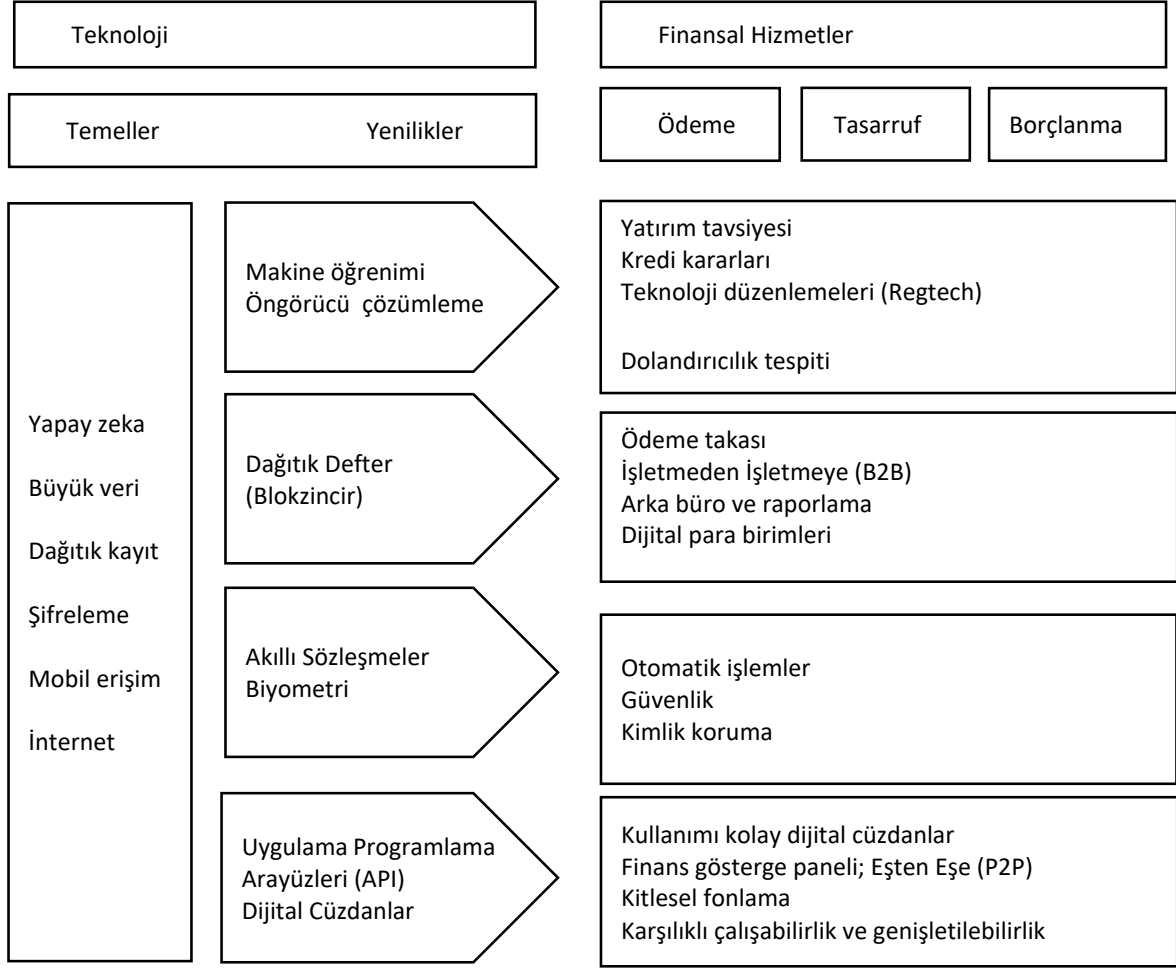
FinTech’in tarihi gelişim süreci ise aşağıda belirtildiği şekilde açıklanmıştır. FinTech 4.0 teknolojisi ile bu gelişimin devam edeceği açıktır.

- 2003: Web tabanlı kitlesel fonlama
- 2008: Eşten eşe finansman
- 2009: Bitcoin, blokzinciri
- 2011: Google wallet
- 2013: Ethereum ve kripto para halka arz süreci, Blok zinciri 2.0
- 2015: İlk kez mobil bankacılık uygulamalarının kullanımı,
- 2017: Hyperledger projesi, blok zinciri 3.0 başlangıcı

(Sakız ve Kutlugün, 2018).

Fintek uygulamalarının finans sektörüne kazandırdıkları ise, akıllı sözleşme teknolojisi, nesnelerin interneti teknolojisi, kripto para ve blok zinciri teknolojisi, mobil ve dijital ödeme teknolojisi, robotik danışmanlık

uygulaması, P2P borçlanma platformu, yapay zeka teknolojisi gibi çeşitli uygulamalardır. Şekil 3 teknoloji ve finansal hizmetler boyutunda ilgili alt bileşenleri göstermektedir.

Şekil 3: Finansal Hizmetleri Dönüştüren Ana Teknolojiler

Kaynak: He ve diğerleri, 2017; Yusufoglu ve diğerleri, 2021

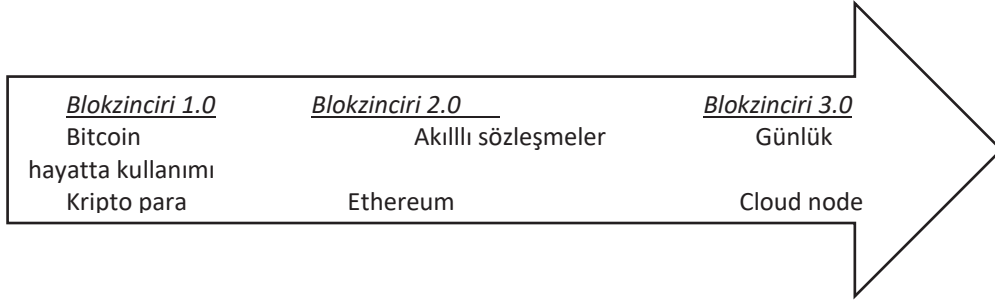
2.2.2. Dijitalleşme (Dijital Dönüşüm)

Dijitalleşme veya dijital dönüşüm bir kurumun iş modelinin, iş süreçlerinin ve verilerinin, geleneksel bir işletmeden modern dijital bir işletmeye dönüştürülmesi için bilgi teknolojileri kullanma yeteneğini artırmasıdır. Dijital dönüşüm finans alanında birçok yenilikleri beraberinde getirmiştir. Örneğin bankalar tarafından gerçekleştirilen ödemeler Google Pay, Apple Pay, Paypal, Google Wallet, Alipay gibi dijital cüzdan aracılığıyla gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Hatta teknolojik cihazlar aracılığıyla giyilebilir ödeme cihazları 2015 yılında Apple tarafından piyasaya sunulan Apple Watch gibi cihazların kullanılmasıyla daha da yaygınlaşacağı beklenmektedir.

2.2.3. Kripto Paralar ve Blokzincir

Finansal yeniliklerle gündeme gelen birçok para yapılarının daha çok teknoloji boyutuyla ele alındığı görülmektedir. Kripto paraların altyapısını oluşturan ve 2009 yılında Bitcoin ile gündeme gelen blokzincir teknolojisi büyük bir devrim olarak görülmektedir. Blokzincir kısaca içerisinde kayıtların birbirine şifreleme (kriptografik) elementleriyle bağlı olduğu (hash fonksiyonları) sürekli büyüyen dağıtık veri tabanıdır (DeVries, 2016).

Blokzincirin gelişim sürecinin 3 evreden oluştuğu ifade edilmektedir. Şekil 4 bu evrimleri göstermektedir.

Şekil 4: Blokzincirinin Evrim Süreci

Kaynak: Çağlar ve Yavuz, 2021

Blokzinciri 1.0, Nakamoto (2008) tarafından Bitcoin üzerine yaptığı çalışmayla tanımlanan evrimdir. Bu dönemde Blokzinciri 1.0, dağıtık kayıt defterine dayalı para transferlerinin gerçekleşmeye başladığı ve ödeme sisteminde ademi merkezî bir yaklaşımı benimsendiği görülmektedir. Blokzincir 1.0 daha çok finansal piyasa araçlarına odaklıyken, blokzinciri 2.0 enel bir yaklaşımla finansal piyasaların tamamını hedef almaktadır. Blokzinciri 2.0 evriminde 2013 yılında Ethereum para birimi ile gelen akıllı sözleşmelerin kullanıldığı dönemdir. Blokzinciri 3.0 evriminde ise genel bir yapı ortaya çıkmış ve finansal faaliyetlerin yanı sıra devlet işlerinde, eğitim sisteminde, kültür ve sanat gibi birçok alanda bu teknolojinin kullanımı sözkonusu olmuştur. Özellikle de blokzinciri 3.0 evrimiyle blokzinciri “State of the DApps” adındaki App Store, Google Store benzeri App mağazası ile günlük hayatın bir parçası haline gelmeye başlamıştır [Çağlar ve Yavuz, 2021; Sucu, 2021].

2.3.Yapay Zekada Kullanılan Teknikler

2.3.1.Makine Öğrenmesi

Makine öğrenmesi, verileri ayrıştırmak, onlardan öğrenmek ve ardından bir durum hakkında bir belirleme veya tahmin yapmak için algoritmaları kullanma işlemi olarak tanımlanabilir. Makine öğrenmesi Şekil 5’ de gösterildiği gibi birçok finansal kararlarda kullanılabilir ve bu alanın gelecek yıllarda daha hızlı bir gelişim göstereceği beklenmektedir.

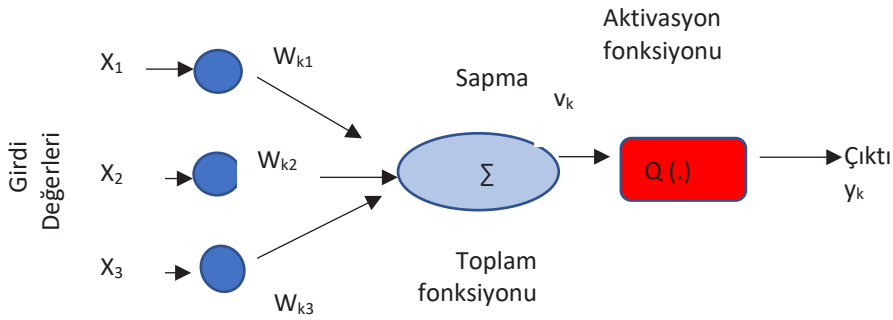

Şekil 5: Makine Öğrenme Tekniklerinin Finansal Kullanım Alanları

Kaynak: Aziz ve diğerleri ,2021

2.3.2.Yapay Sinir Ağları

Yapay sinir ağları (YSA) en sık uygulanan yapay zeka tekniklerinden biridir. YSA, insan beyninin çalışma şeklinin çeşitli matematiksel yaklaşımlarla modellenmesi temeline dayanır. İnsan beyninde yer alan nöronlardaki elemanlarının hepsinin YSA modelinde bir karşılığı vardır. Nöronlar birbiriyle bağlantılı düğümlerden oluşur. Her düğüm diğer düğümlerden ve dış çevreden girdi sinyali almakta ve bu sinyali aktivasyon ya da dönüşüm fonksiyonu vasıtası ile çıktıya çevirmektedir; oluşan çıktıyı da diğer nöronlara veya dışarıya aktarmaktadır. Düğümler arası bağlantılar ağın davranışını belirlemektedir. Aktivasyon fonksiyonu bir ağın ve düğümün girdi ve çıktılarıyla aralarındaki ilişkiyi belirlemektedir (Yıldız ve Yıldız, 2021). YSA'nın genel yapısı Şekil 6'da gösterildiği gibidir.

Şekil 6: Yapay Sinir Ağının Yapısı

Kaynak: Çınar, 2018. <https://www.veribilimiokulu.com/yapay-sinir-aglari/>

YSA tekniği ile geliştirilen modellerde bir olaya ait örneklerle genelleştirmeler yapılabilen ve daha sonra ortaya çıkabilecek olaylara ilişkin çözümler üretilebilmektedir. Bu modeller tahmin, en uygun değeri bulma, veri sınıflandırma ve model tanıma ve bunlar gibi amaçlar için kullanılabilir. Finans alanında tahmin amacıyla kullanımı oldukça yaygındır.

2.3.3.Derin Öğrenme

Yapay zeka, makine öğrenmesi ve derin öğrenme birbirleriyle çok yakın ilişkili kavramlardır. Makine öğrenme yapay zekanın altında yer alırken, derin öğrenme hem yapay zekanın hem de makine öğrenmesinin bir alt bileşeni olarak ele alınabilir. Derin öğrenmenin derin kelimesi çok fazla gizli katmanların olduğunu ifade etmektedir (Huang ve diğerleri, 2020). Bu nedenle derin öğrenme teknikleri daha karmaşık yapıya sahip verilerin tahmin, portföy yönetimi, hisse senedi işlemleri için kullanılabilir. Büyük veriler daha da büyüdükçe derin öğrenmenin daha da derinleşeceği ve genişleyeceği kaçınılmaz olacaktır.

4.YÖNTEM

4.1.Araştırmanın Amaç ve Kapsamı

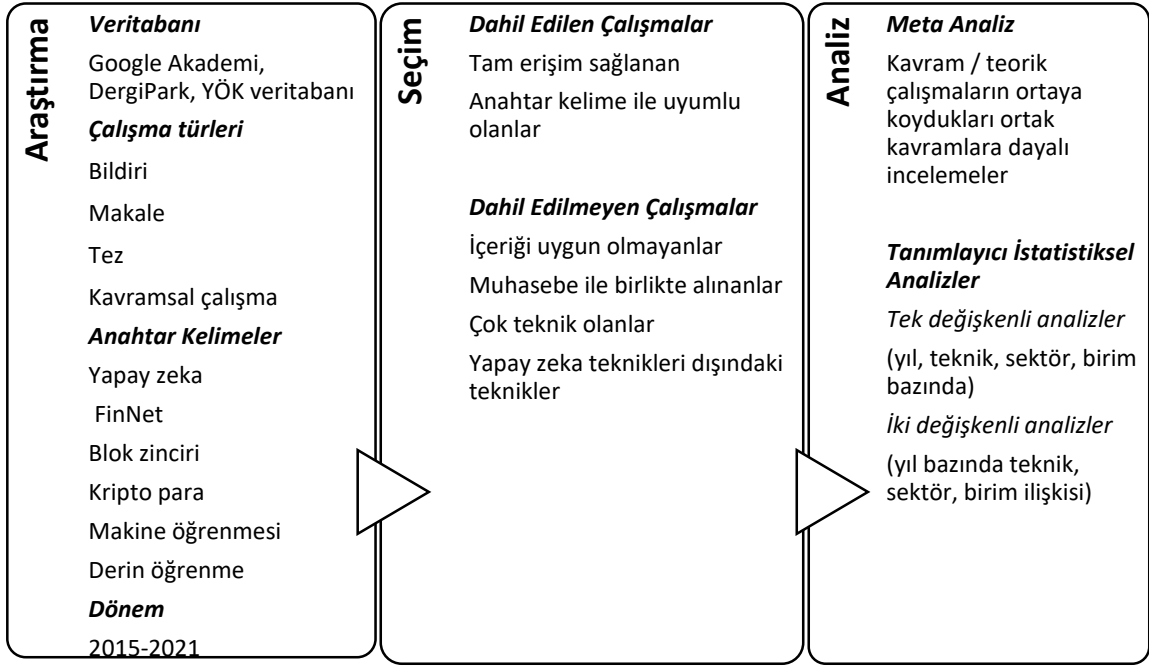
Herhangi bir alanla ilgilenen araştırmacının diğer çalışmalarla ilgili bilgi sahibi olması ve bu bilgiyi paylaşması önemlidir. Böylece bu konuyla ilgili gelişimleri takip edebilecek ve bu alana katkı sağlayacaktır. Sistematik literatür incelemeleri bu amaç için kullanılacak bir yaklaşımdır. Bu çalışma ile de finans alanında yapay zeka ile ilgili yapılan çalışmaları için sistematik bir literatür taraması gerçekleştirilerek çalışmaların neleri kapsadığı ve neleri kapsamadığı ve gelecek dönemlerde hangi durumlara evrilebileceği konularına açıklık getirmesi amaçlanmıştır.

Literatür çalışmalarının geçerlilik ve güvenilirliğinin belirlenmesi, ortaya konan soruların ne kadar anlamlı şekilde cevap verildiği ile ilişkilendirilmiştir. Bunun için aşağıda belirlenen çerçevede literatür taramasının gerçekleştirilmesi önem arz etmektedir (Cronin ve diğerleri, 2007).

- Araştırma sorusunun formüle edilmesi,

- Dahil edilme ve edilmeme kriterleri,
- Çalışmaların seçimi ve elde edilmesi,
- Çalışmaların kalitesinin değerlendirilmesi,
- Bulguların analiz ve sentezinin yapılması.

Bu kapsamda çalışmada yapay zekanın finans alanında yapılan çalışmaların sistematik olarak ortaya konması amaçlanmıştır. Veri toplama aracı olarak doküman incelemesi gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın amacı makine öğrenmesi, yapay sinir ağları ve derin öğrenme gibi yapay zeka uygulamalarının finansal alanda yapılan çalışmaların sistematik bir değerlendirmesini gerçekleştirmektir. Bu çerçevede literatür taraması PRISMA yaklaşımına benzer şekilde Şekil 7’ de belirtilen süreç takip edilerek gerçekleştirilmiştir.

Şekil 7: Literatür Taraması ve Analizinde İzlenen Süreç

3.2.Evren ve Örneklem

Araştırma evrenini DergiPark, Google Akademi ve YÖK veri tabanında incelenen çalışmalar oluşturmaktadır. Örneklem tekniği olarak amaçlı örneklem tekniklerinden ölçüt örnekleme tekniği kullanılmıştır. Buna göre yapay zeka ve bununla ilişkili olarak son üç yılda çalışmaların ağırlık kazandığı gözlemlendiğinden ve bu alanda son yapılan çalışmaların kritik öneme sahip olduğu gerçeği göz önünde bulundurularak tarama alanı 2015 ve sonrası yapılan çalışmalarla sınırlandırılmıştır. Literatür taramasının kapsamını “yapay zeka teknolojileri, FinTek, makine öğrenmesi, blokzinciri, kripto paraları ve dijital dönüşümü” temel alan Türkçe çalışmalar oluşturmaktadır. Finans alanında kullanılan optimizasyon teknikleri ve bulanık mantık tabanlı çalışmalar, çok kriterli ve çok amaçlı karar verme tekniklerini kullanan çalışmalar kapsam dışında tutulmuştur. Örneklem büyüklüğü ile ilgili olarak istenilen bulgulara ulaşıldığının anlaşıldığı andaki (doyum noktasına ulaşılması) çalışma sayısı uygun örneklem büyüklüğü olarak belirlenmiştir. Çalışma kapsamında Türkiye’deki durumu yansıtmak adına uluslararası çalışmalara yer verilmemiştir.

3.3.Veritoplama ve Analiz Teknikleri

Araştırmada temel olarak sayısal teknikler ile ankete dayalı çalışmalar ve kavramsal/teorik değerlendirmeler ile literatür taramalarını içeren çalışmalar incelenmiştir. Veri toplama tekniği olarak doküman analizi kullanılmıştır. Doküman incelemesi için aşağıda belirtilen temel kavramlar kullanılarak Google Akademi, DergiPark ve YÖK

veri tabanlarında yer alan çalışmalardan yapay zeka ile birlikte finansal piyasalar, bankacılık ve finansal araçlar bazında 2015-2018 döneminde Türkçe olarak gerçekleştirilenler çalışmaya dahil edilmiştir. Bu incelemede aşağıda belirtilen anahtar kavramlar kullanılmıştır.

- Yapay zeka ve finans veya bankacılık veya FinTek;
- Yapay zeka ve blockzinciri ve kripto paralar veya bitcoin veya sanal para

Bu çalışmada kullanılan teknikler kapsamında aşağıdaki anahtar kelimeler ve kavramlar seçilerek araştırma genişletilmiştir.

- Makine öğrenmesi ve finans veya bankacılık veya FinTek;
- Makine öğrenmesi ve blockzinciri ve kripto paralar veya bitcoin veya sanal para
- Derin öğrenme ve finans veya bankacılık veya FinTek;
- Derin öğrenme ve blokzinciri ve kripto paralar veya bitcoin veya sanal para

Bu kapsamda incelenen çalışmalar ampirik çalışmaların değerlendirildiği kısım ile kavramsal çalışmaların incelendiği kısım olarak iki şekilde ele alınmıştır. Ampirik çalışmalar için betimsel istatistiksel analiz tekniklerinden faydalanılarak yapay zeka teknolojilerinin finans alanında kullanımına ilişkin aşağıda belirtilen sorulara cevap verilmeye çalışılmıştır:

- Çalışmaların yıl bazında dağılımı nasıldır?
- Kullanılan teknikler bazında dağılımı nasıldır?
- İncelenen birimler (yatırım araçları) bazında dağılım nasıldır?
- Ele alınan sektörler bazında dağılım nasıldır?
- Yıl bazında birimler ve sektörler göre dağılım nasıldır?

Kavramsal çalışmaların incelendiği kısımda ise hangi sektörler, konulara, sorunlara yoğunlaştığı doküman analizi yaklaşımıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmada yüksek lisans ve doktora tezleri de ayrı bir başlık altında incelenmiştir.

4.BULGULAR

4.1.Kavramsal Çalışma Analizi Bulguları

Kavramsal analiz çalışmaları için meta-sentez olarak ifade edilen değerlendirme yaklaşımından yararlanılmıştır (Cronin ve diğerleri, 2007). Buna göre çalışmaların ortaya koydukları ortak bulgular elde edilip yorumlanmaya çalışılmıştır. Bu çalışmalardan elde edilen ilk bulgu 2008 döneminde yaşanan küresel finansal krizle birlikte finans ve bankacılık sektörünün yepyeni bir döneme girdiğidir. Aynı dönemde görülen finansal verilerdeki hacim ve çeşitlilik yönündeki inanılmaz artış ve bilgi teknolojilerindeki gelişmeler yapay zeka teknolojilerinin finans alanında anahtar rol üstlenebileceğinin farkına varılmasıdır. Bu süreçte ortaya çıkan temel kavram FinTech olmuştur. FinTech ile ilgili yapılan kavramsal Türkçe çalışmalarda FinTech kavramına açıklık getirmeye yönelik tanımlamalar, ortaya çıkışı, geçirdiği süreç, geleneksel finansal kurumlara etkileri, geleneksel bankacılık ve finans sektöründen farklılıkları ve geleceğine ilişkin konulara yoğunlaştığı görülmektedir (Bulut, 2019; Çağıl ve Candemir, 2019; Danacı ve Çetintaş, 2020; Körpe, 2021; Bilgel ve Aksoy, 2019; Başarır ve Erdoğan, 219; Bilik ve Aydın, 2018). Bazı çalışmalarda ise FinTech ile birlikte FinTech ile ilişkili olan SupTech (Kandemir, 2021) ve RegTech (Bulut, E., 2019; Demirdöğen, 2019), devlet teşvikleri (Sezal, 2020), İslami FinTek (Demirdöğen, 2020) konularına yönelik çalışmaların gerçekleştiği görülmüştür.

Çalışmanın diğer boyutunu yapay zekaya ilişkin çalışmalar oluşturmaktadır. Bankacılık hizmetinde yapay zeka kullanımına ilişkin çalışmaların ağırlıkta olduğu görülmüştür (Akbaba ve Gündoğdu, 2021; Yılmaz, 2019; Karacan ve Kırdar, 2021; Bilik ve Aydın, 2018; Efe, 2022).

Bu konunun uygulama boyutunu ortaya koyan dijitalleşme ile ilgili kavramsal çalışmalar da yapılmıştır. Bankaların finansal dijitalleşmesine ilişkin yapılan çalışmalar söz konusudur (Danacı ve Çetintaş, 2020; Körpe, 2021; Bilgel ve Aksoy, 2019; Başarır ve Erdoğan, 2019; Bilik ve Aydın, 2018). Ayrıca yapay zeka ve finans alanına ilişkin açık bankacılık ve dijitalleşme kavramlarına dayalı literatür çalışmalarının da gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu bölümde yer alan çalışmaların daha çok sosyal bilimler yayınlarında yer aldığı belirlenmiştir. Tüm bu çalışmaların birlikte yer aldığı açıklamalar Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1: Kavramsal /Teorik Çalışmalara İlişkin Bilgiler

Sıra No	Yazar Bilgileri	Y Yıl	İçerik
	<i>Kavramsal /Teorik Çalışmalar</i>		
1	Şanlısoy ve Çiloğlu	2018	Bitcoine ilişkin öngörüler
2	Bilik ve Aydın	2018	Finansal teknoloji, dijital dönüşüm, büyük veri, yapay zeka teknikleri, blokzincir ve kullanımı, dijitalleşme verileri, siber tehdit, Finansal ekosistemi
3	Şanlısoy ve Çiloğlu	2018	Kripto para birimi
4	Yılmaz	2019	Finansmanı öğrenen makineler, Makine öğrenme teknikleri ve uygulamaları, Finansal veri türleri.
5	Demirdöğen	2019	FinTek ekosistemi düzenlemeleri, Teknolojik zorluklar, Finansal regülasyonlar, FinTek anahtar teknolojileri, düzenleyici kum havuzları
6	Başarır ve Erdoğan	2019	FinTech finansal piyasalara etkileri, FinTech lerin Türk bankacılık sektöründeki yeri, Finans sektöründeki dijital yenilikler, FinTech girişimlerinin eksiklikleri
7	Bulut.	2019	FinTek tanımlamaları, FinTek dijital uygulamalar ve teknolojiler, Gelişim evreleri, Finansal kurumsal üzerindeki etkileri ve RegTek
8	Çağıl ve Candemir	2019	FinTek kavramı, Tarihçesi, FinTek ekosistemi
9	Bilge ve Aksoy	2019	FinTek yatırım istatistikleri, Açık bankacılık ve teknolojileri
10	Demirdöğen	2020	İslami FinTek ekosistemi, Blok zincir, Bulut bilişim, Büyük veri, Derin öğrenme, Yapay zeka kavramları, Finansal servis inovasyonları, Kitlesel fonlama ve çeşitleri, Dijital bankalar, İnsuTek (sigortacılık teknolojisi), RegTek.
11	Tigrak ve diğerleri	2020	Kredi kayıt bürosu verileri, banka müşterilerinin kredi davranış verileri
12	Sezal	2020	FinTek, FinTek ekosistemi, Devlet teşvikleri
13	Danacı ve Çetintaş	2020	Finansal teknolojiler, FinTech ekosistemi, Finans sektöründeki yeni meslekler, Blokzincir ve kripto paralar, FinTech’lerin kullanım istatistikleri, Dijital dönüşüm ve etkileri
14	Doğan ve Kevser	2021	Finansal veriler ile veri madenciliği yöntemleri ve ampirik çalışmaların özetlenmesi.
15	İnce ve diğerleri	2021	YZ tekniklerine ilişkin bilgiler
16	Karacan ve Kırdar	2021	H.S. fiyat tahmini ve bu konuda yapılan yapay zeka ve makine öğrenmesine yönelik çalışmalar
17	Körpe	2021	Dijital dönüşüm, Endüstri 4.0, Finans çağı ve finansal inovasyon kavramları, FinTech’lerin tarihsel gelişimi, Dijital bankacılık, Dijital dönüşümün finans sektörüne etkileri
18	Kandemir	2021	Bankacılık ve Finans denetiminde Denetim Teknolojisi (SupTech) ile YZ kullanımı. YZ türleri.

19	Akbaba ve Gündoğdu	2021	YZ tanımı, Tarihiçesi, Fonksiyonları, Bankacılık hizmetlerinde YZ tabanlı uygulamalar, Alternatif hizmet kanalları
20	Efe	2022	Risk sermayesi, Girişim fonları, YZ ve yatırımlarına ilişkin dünya ve Türkiye verileri, Uluslararası rekabet
	<i>Literatür Taramaları</i>		
21	Bilgel ve Aksoy	2019	FinTek ve açık bankacılık anahtar kelimeler
22	Karabacak ve Sezgin	2019	Dijital dönüşüm anahtar kelimeler

4.2.Ampirik Çalışma Analizi Bulguları

İncelenen çalışmaların büyük bir kısmının YSA, destek vektör makineleri (DVM) gibi yapay zeka teknikleri kullanılarak finansal piyasa verilerine ilişkin tahmine yönelik olarak gerçekleştirildiği görülmüştür. Bu çalışmalara ilişkin açıklamalar Tablo 2’de gösterilmiştir.

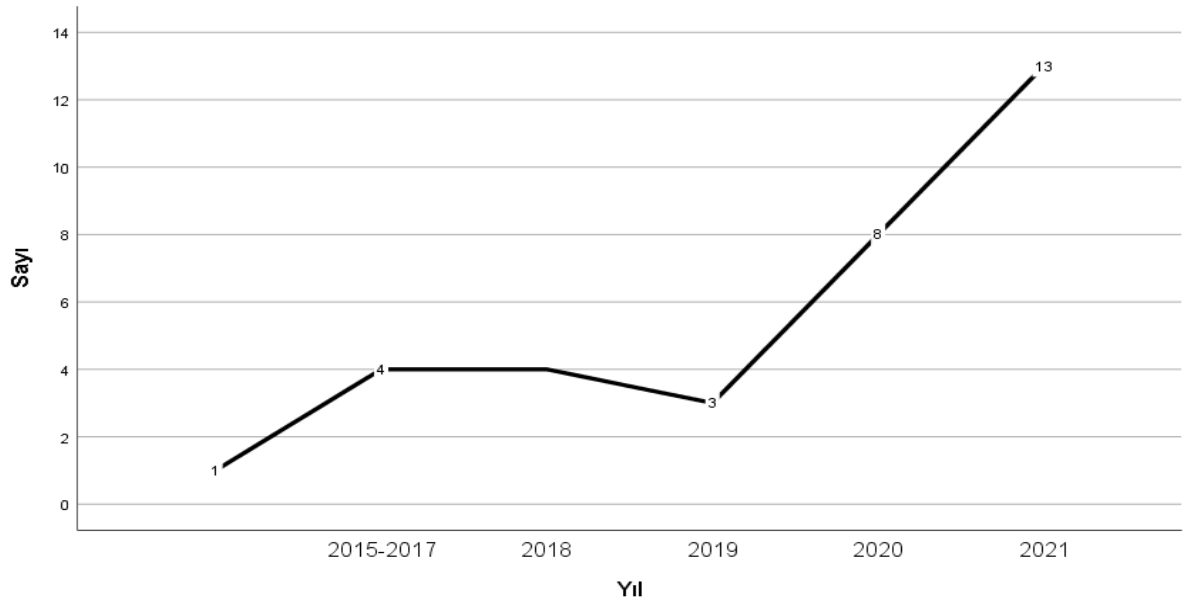
Tablo 2: Ampirik Çalışmalara İlişkin Bilgiler

Sıra No	Yazar Bilgileri	Yıl	Yöntem	Birimler	Alan	Amaç
1	Yakut ve Gemici	2015-2017	İstatistik, Veri madenciliği ve DVM	Borsa	Hisse senedi	Tahmin
2	Arsoy ve Güreşen	2015-2017	Derin öğrenme	Borsa	Hisse senedi	Tahmin
3	Aydın ve Çavdar	2015-2017	YSA	Diğer	Diğer	Kriz tahmin
4	Çalışkan ve Deniz	2015-2017	YSA	Borsa	Hisse senedi	Tahmin
5	Şahin	2018	YSA ve istatistik	Tahmin	Bitcoin	Tahmin
6	Sakız ve Kutlugün	2018	YSA	Blokzincir	Bitcoin	Tahmin
7	Söyler ve Kızılkaya	2018	Diğer	Diğer	Diğer	Tahmin
8	Atlan ve diğerleri	2018	Diğer	Blokzincir	Bitcoin	Tahmin
9	Özer ve diğerleri	2018	YSA	Borsa	Hisse senedi	Tahmin
10	Yürük ve Ekşi	2019	YSA ve DVM	Borsa	Hisse senedi	Başarısızlık tahmini
11	Okur ve Çetin	2019	Makine öğrenme	Diğer	Diğer	Tahmin
12	Çelik	2019	YSA	Blokzincir	Bitcoin	Tahmin
13	Söylemez	2020	YSA	Diğer	Diğer	Tahmin
14	Aksoy ve Boztosun	2020	YSA ve Veri madenciliği	Borsa	Hisse senedi	Tahmin
15	Özcan	2020	İstatistik	Borsa	Hisse senedi	Tahmin
16	Yavuz ve diğerleri	2020	YSA	Blokzincir	Bitcoin	Tahmin
17	Kaya ve diğerleri	2020	İstatistik, Derin öğrenme ve DVM	Borsa	Bitcoin	Tahmin
18	Çılgın ve diğerleri	2020	YSA, DVM ve istatistik	Blokzincir	Bitcoin	Tahmin
19	Korkmaz	2020	YSA, DVM ve istatistik	Diğer	Diğer	Sınıflandırma
20	Sel ve diğerleri	2020	YSA	Diğer	Diğer	Tahmin
21	Demirhan ve Sayılğan	2021	İstatistik	Borsa	Hisse senedi	Tahmin

22	Öztürk ve Tokat	2021	Derin öğrenme.	Borsa	Hisse senedi	Diğer
23	Tatar ve Kıymık	2021	YSA, DVM ve Derin öğrenme	Borsa	Hisse senedi	Tahmin
24	Salur	2021	YSA	Borsa	Hisse senedi	Tahmin
25	Arda ve Küçükkocaoğlu	2021	Derin öğrenme	Borsa	Hisse senedi	Tahmin
26	Çetin ve Metle	2021	Derin öğrenme	Borsa	Hisse senedi	Tahmin
27	Ustalık ve diğerleri	2021	YSA ve Veri madenciliği	Borsa	Hisse senedi	Tahmin
28	Çağlar ve Yavuz	2021	YSA	Blokzincir	Blokzincir	Tahmin
29	Taş ve diğerleri	2021	Derin öğrenme ve YSA	Diğer	Hisse senedi	Tahmin
30	Aygün ve Günay	2021	YSA ve istatistik	Blokzincir	Bitcoin	Tahmin
31	Karabıyık ve Ergün	2021	Diğer	Blokzincir	Bitcoin	Tahmin
32	Yusufoğlu ve diğerleri	2021	Derin öğrenme	Diğer	Diğer	Tahmin
33	Yıldız ve Yıldız	2021	YSA	Diğer	Hisse senedi	Tahmin

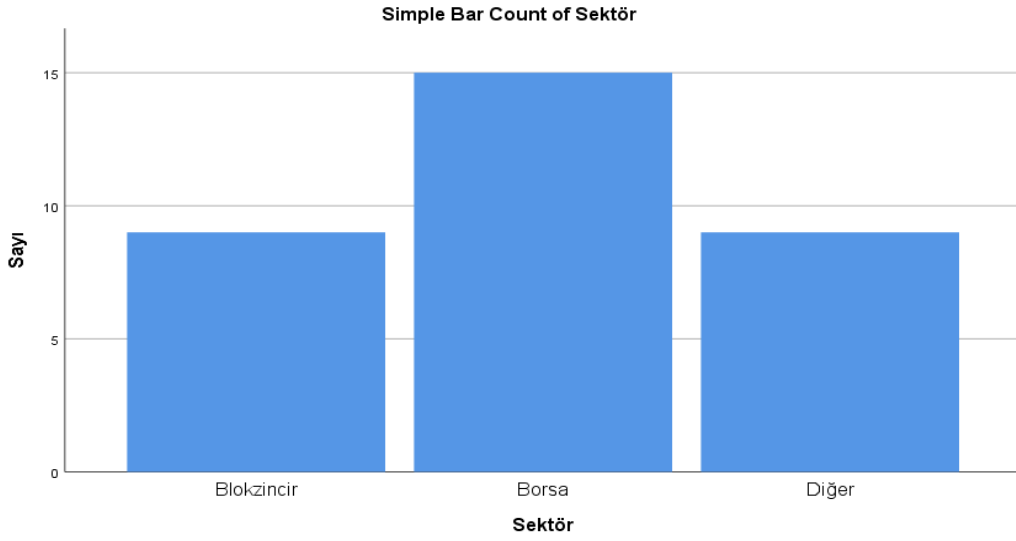
Tablo 2’de verilen tüm bu çalışmalardaki yansımaları görmek için tanımlayıcı istatistiksel analizler gerçekleştirilmiştir. Bu analizlerin ilk kısmında her bir değişken bazında, daha sonra yıllar bazında birim, sektör ve teknik boyutunda nasıl gelişmeler olduğu incelenmiştir.

2015-2021 dönemi boyunca yapay zekâ teknolojilerinin finans alanında yapılan çalışma sayılarına ilişkin ilk analiz sonucu Şekil 8’ de gösterilmiştir. Şekil 8’den görüldüğü üzere 2018 -2019 döneminde bir durgunluk yaşanmakla birlikte 2020 sonrası hızlı bir artış gözlemlenmiştir. Bu artışın gelecek dönemlerde daha hızlı bir şekilde devam edeceği düşünülmektedir.

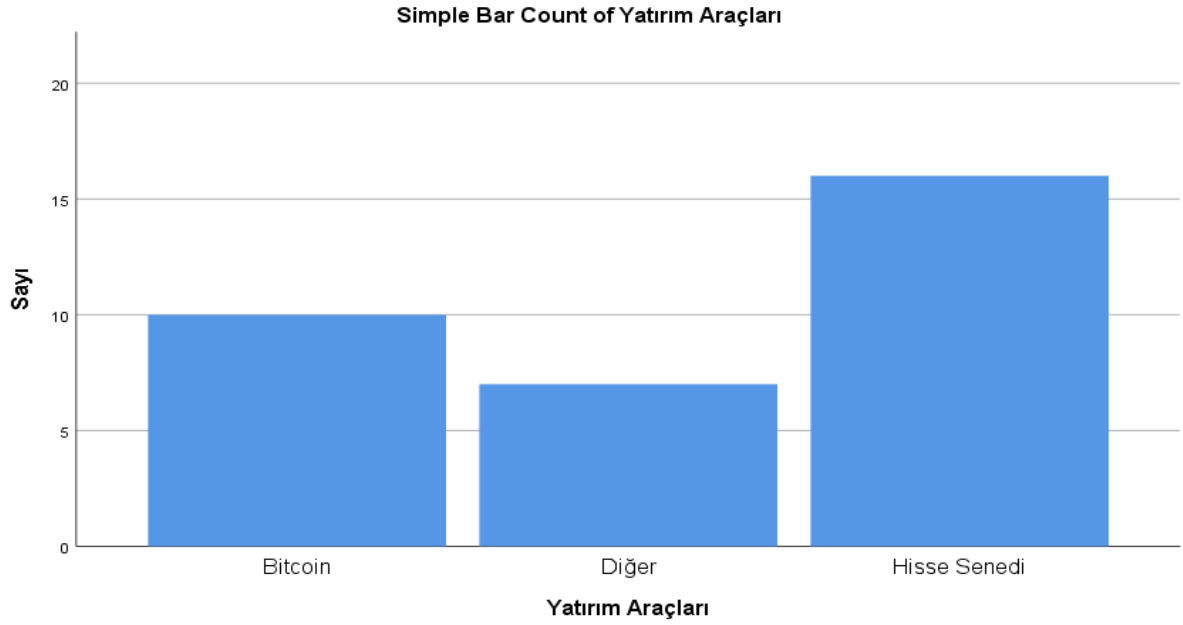

Şekil 8: 2015-2021 Dönemlerinde Gerçekleştirilen Çalışmalar

Sektörler ve bu sektörlerdeki yatırım araçları birlikte incelendiğinde Şekil 9 ve Şekil 10’da gösterilen sonuçlar ortaya çıkmıştır. Şekil 9 bize hala borsanın en fazla çalışılan sektör olduğunu, ancak blokzincirin de altın, döviz piyasaları gibi diğer sektörlerle aynı düzeyde incelendiğini göstermektedir. Ancak blokzincirde işlem gören Bitcoin yatırım aracının altın, döviz kuru gibi diğer yatırım araçlarına göre çok daha fazla incelendiği ortaya çıkmaktadır.

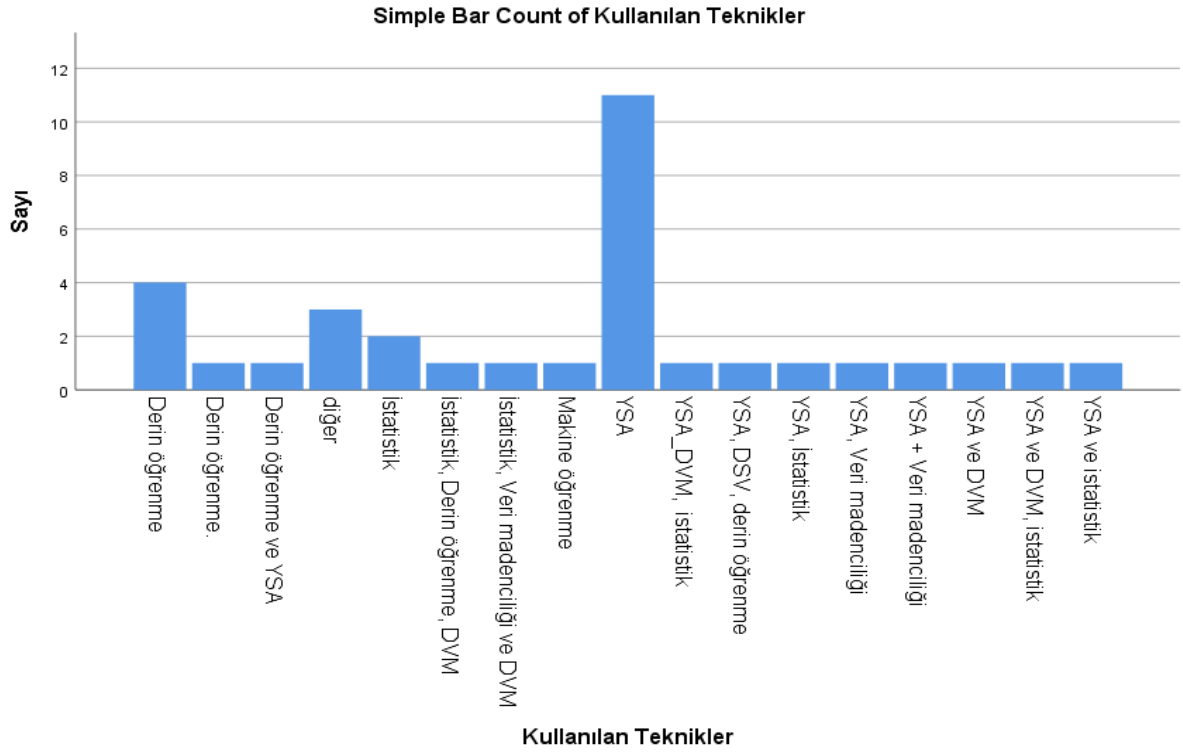

Şekil 9: Sektör Bazında Çalışmaların Dağılımı

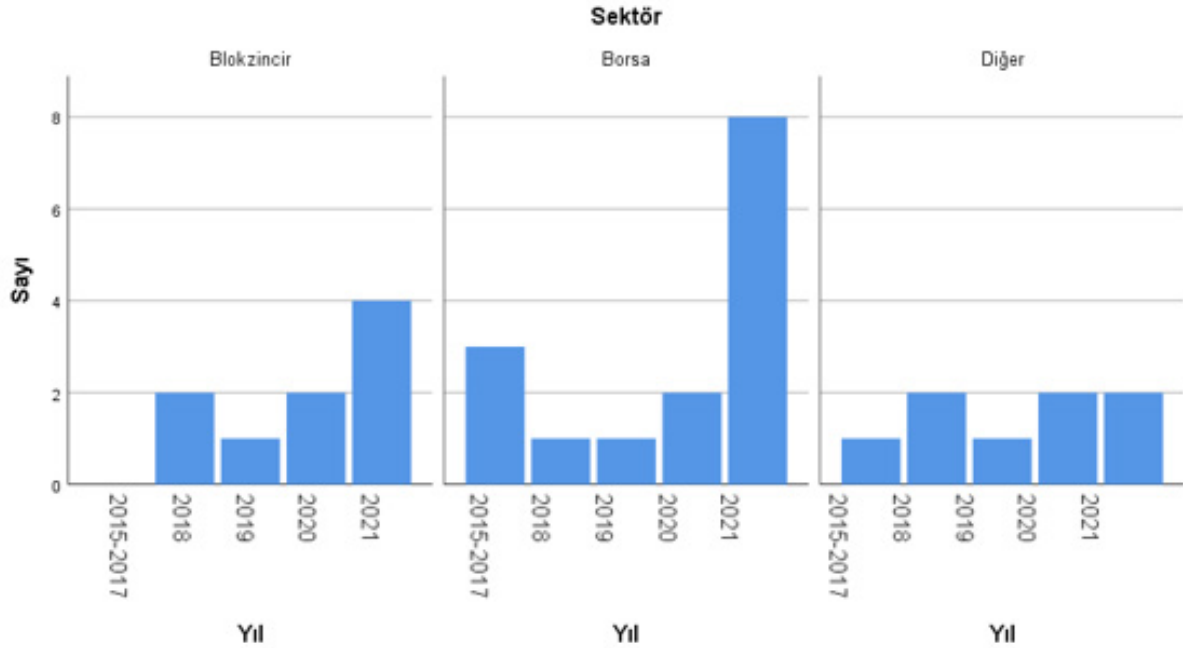
Şekil 10: Yatırım Araçları Bazında Çalışmaların Dağılımı

Şekil 11 kullanılan tekniklerin sıklığına ilişkin sonuçları yansıtmaktadır. Bu teknikler içinde YSA ve derin öğrenme tekniklerinin öne çıktığı görülmektedir.

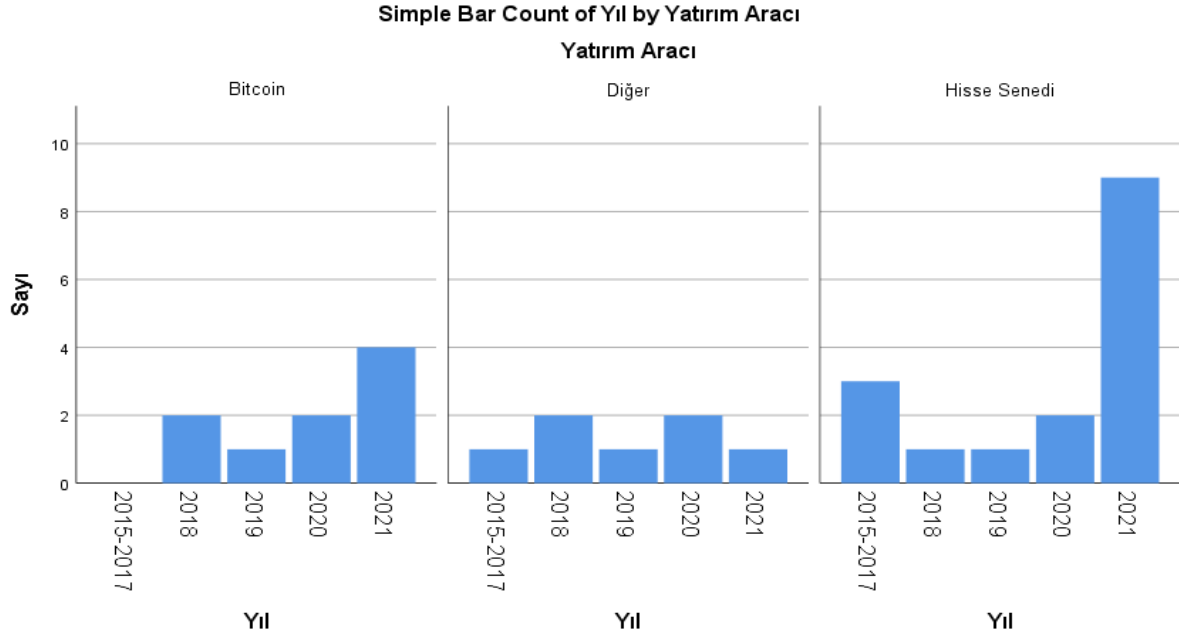
Şekil 11: Kullanılan Teknikler Bazında Çalışmaların Dağılımı

Şekil 12 ise yıllara göre her bir sektör bazında incelenen çalışmaların sayılarını göstermektedir. Bu şekle göre Blokzincir ile 2015-2017 arası bir çalışma belirlenememişken 2018 ve 2021 yıllarında en fazla incelenen sektör Blokzincir olarak belirlenmiştir. Borsaya ilişkin çalışmaların ise 2015-2017 ile 2021 dönemlerinde yoğunlaştığı ve diğer sektörler için de 2020 ile 2021 de yapılan çalışmaların sayısında bir artış olduğu gözlemlenmiştir.

Şekil 12: Sektör ve Yıl Bazında Çalışmaların Dağılımı

Yıllar bazında yatırım araçları için incelenen çalışmalardaki değişimler de Şekil 13'den görülebilir. Şekil 13 bize incelenen yatırım araçları ile işlem gördüğü sektörler arasında birbirine benzer sonuçlar vermiştir. Buna göre 2015-2017 öncesi Bitcoin'e ilişkin bir çalışmaya rastlanmazken 2018 ve 2021 dönemi Bitcoin'in en çok çalışıldığı yatırım aracı olduğu, 2020 yılında ise diğer yatırım araçları ile birlikte hisse senetlerinin incelendiği çalışmaların arttığı görülmüştür.

Şekil 13: Yatırım Araçları ve Yıl Bazında Çalışmaların Dağılımı

Bu istatistiksel analiz sonuçları çalışmaların birçoğunun yapay sinir ağları tekniği kullanılarak borsa endeksi, döviz kurları gibi makro ekonomik değişkenlerle birlikte iflas veya finansal başarısızlık tahminine yönelik olarak gerçekleştirildiğini göstermektedir. Bir kısım çalışmaların ise tahmin başarısında yapay sinir ağları teknikleri ile diğer tekniklerin karşılaştırılması amacıyla yapıldığı görülmektedir.

Bazı araştırmalarda da bankalar başta olmak üzere bireylerin yapay zeka kullanımlarına ilişkin bilgi edinmek ve bu kullanıma etkili olan faktörleri belirlemek amacıyla Tablo 3'de gösterilen anket çalışmalarının gerçekleştirildiği belirlenmiştir.

Tablo 3: Ankete Dayalı Çalışmalar

Yazar Bilgileri	Yıl	Analizler	İçerik
Gümüş ve diğerleri	2020	İlişkisel İstatistiksel analizler	Finans ve Bankacılık sistem kullanıcıları
Bulazar ve diğerleri	2021	Betimsel istatistiksel analiz	Finansal teknoloji kullanıcıları Finansal teknolojilerinin finans sektörüne etkilerini ölçme

Türkiye'de farklı üniversitelerde yapay zekaya dayalı finansal teknoloji konusunda yapılmış birçok yüksek lisans ve doktora tezi mevcuttur. Bu çalışmalardan bazılarında ilişkin kısa bilgiler Tablo 4'de gösterilmiştir.

Tablo 4: YÖK Veritabanında Yer Alan Yüksek Lisans ve Doktora Çalışmaları

Sayı	Yazar	Yıl	Tez Bilgileri	Yöntem	Veri seti
1	Karakoyun, E. Ş.	2018	YL / Fen Bil. Ens. / Necmettin Erbakan Üniv. Konya	ARIMA ve Uzun-Kısa Süreli Hafıza Derin Öğrenme (LSTM)	Hisse senedi ve Bitcoin fiyatlama tahmini NASDAQ / Apple Hisse senedi zaman serisi
2	Irmak, H.	2019	YL / Fen. Bil. / Hacettep Üniv. / Ankara	İleri beslemeli YSA, öz düzenleyici haritalar	Algoritmik işlem stratejileri Teknik göstergeler
3	Ceran, M.	2019	Doktora / Bankacılık ve Sigortacılık Ens. / Marmara Üniv. / İstanbul	YSA	Sorunlu kredileri Banka kredileri
4	Aydın, O. M.	2019	YL / Sos. Bil. Ens. / TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniv. / Ankara	Destek vektör makinesi / Olasılıksal sinir ağı / K-en yakın komşu ve Karar ağacı	Finansal bilgi manipülasyonu Finansal tablo ve finansal bilgi kullanıcılarının bilgileri
5	Atlan, F.	2019	YL / Sos. Bil. Ens. / Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniv. / Burdur	YSA / Uyarlamalı sinirsel bulanık çıkarım sistemi (ANFIS) / LSTM	Kripto para tahmini
6	Köylü, M. A.	2020	YL / Sosyal Bil. Ens. / Başkent Üniv./ Ankara	Karar ağacı ve Kümeleme	Finansal risk göstergeleri ve sınıflama/ BIST imalat şirketleri / Finansal oranlar
7	Doğan, S.	2020	Doktora / Sos. Bil. Ens. / Gazi Üniv. / Ankara	Destek vektör makineleri	Finansal başarısızlık tahmini BIST İmalat / Özellik ve parametre seçimi
9	Altunbaş, C.	2021	YL/ Sos. Bil. Ens. / Adnan Menderes Üniv. / Aydın	İleri Beslemeli Derin Sinir Ağı	XBANK Hisse senedi piyasa tahmini/ Teknik göstergeler, makro ekonomik göstergeler/ Metinsel ve finansal veriler, Web kazıma tekniği

Çalışmalar aynen makale/ bildiri çalışmalarında görüldüğü gibi yapay zeka tekniklerinden gelişmiş yapay sinir ağları ve destek vektör makine tekniklerinin tahmin aracılığıyla kullandıklarını göstermektedir. Çalışmaların da daha çok Sosyal Bilimler Enstitülerinde gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu sonuç bize sosyal bilimler alanı ile matematiksel tabanlı tekniklerin birlikte kullanıldığı çalışmaların yaygın olarak gerçekleştirildiğini göstermektedir.

5.SONUÇ ve ÖNERİLER

Yapay zeka teknolojileri firmaların, kurumların hatta bireylerin hayatlarında karşı konulamaz bir şekilde değişikliğe yol açmıştır. Finans dünyası da bu değişimden en çok etkilenen alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışma, finans alanında yapay zeka ile ilişkili konularda yapılmış çalışmaların bir literatür taramasını gerçekleştirerek akademik dünyada bu konulara ne kadar, nasıl ve ne şekilde yer verildiğini tespit etmeyi amaçlamıştır. Böylece bu çalışmaların ortaya koyduğu sonuç ve bulgularla birlikte, bu alanda Türkiye’de faaliyette bulunan bankaların, finans sektörünün hangi alanlara ve tekniklere yoğunlaştığı dönem bazında belirlenerek bu yöndeki eğilimler de ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu şekilde alanda çalışma gerçekleştirmek isteyen araştırmacılara da sistematik bir bilgi sunumu sağlanmıştır.

Çalışmada kavramsal/teorik çalışmaların değerlendirildiği kısmın ortaya koyduğu sonuçlar bize konuların daha çok yapay zeka teknolojilerinin finansal piyasalara ve bankacılık sektörüne yansımalarını incelemeye yönelik olduğunu göstermiştir. Ayrıca bu yansımaların olumlu, olumsuz ve geleceğe yönelik izdüşümlerinin de ele alınan konulardan olduğunu belirtmiştir.

Ampirik çalışmalardan elde edilen sonuçlar değerlendirildiğinde ise hisse senedi fiyatı, altın veya diğer makro ekonomik değişkenlerin değerlerine ilişkin tahminlerde YSA ile ilgili çalışmaların fazla sayıda olduğu görülmektedir. YSA tekniğinin makine öğrenmesi tekniklerinden ilk geliştirilen tekniklerden biri olması bu sonucun nedeni olabilir. Nitekim 2020 sonrası çalışmalarda YSA ile birlikte derin öğrenme tekniklerinin kullanıldığı çalışma sayısında üstel bir artış gerçekleştiği gözlemlenmiştir. Çalışmaların bir kısmının ise tekniklerin performanslarının karşılaştırılmasına yönelik olarak gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu karşılaştırmada daha eski çalışmaların YSA ile istatistiksel analizleri karşılaştırırken, daha yeni yayınların YSA ile makine öğrenmesi ve derin öğrenme teknikleri ile karşılaştırılmasına dayandırılarak yapılması dikkat çekici bir noktadır. Bu tekniklerin kullanım alanlarına bakıldığında daha çok hisse senedi, bitcoin, altın gibi yatırım araçlarına yönelik olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç çalışmaların daha çok finans dünyasının önemli bir kısmını oluşturan yatırım kararlarına yönelik olarak gerçekleştirildiğini ortaya koymaktadır. Diğer bir dikkat çekici husus derin öğrenme ve makine öğrenme algoritmalarının kullanımındaki artış ve bu tekniklerin daha çok bitcoin piyasalarında kullanılmasıdır. Dolayısıyla büyük verilerin artmasıyla beraber bu veri setlerinin işlenmesinde daha ileri düzey tekniklere yöneleceği, geleneksel yatırım araçlarının yerini kripto paralar gibi araçların alacağını ve bu nedenle bu kapsamda yapılacak çalışmaların da daha fazla kabul göreceği ve sayılarında hızlı bir artış gözlemleneceği öngörülmektedir.

Ampirik çalışmanın sayısı kavramsal çalışma sayılarından fazla olduğu dikkat çekici diğer bir sonuçtur. Bu sonuç akademik çalışmalarda genellikle ampirik çalışmaların kabul edilebilirlik düzeyinin fazla olması ile ilişkilendirilebilir. Diğer bir ifadeyle ampirik çalışmaların daha fazla bilimsel olduğu düşüncesi ve bu nedenle yayına kabul edilebilirlik olasılıklarının daha fazla olduğu yöndeki görüşlerdir.

Ayrıca çalışmaların yayımlandığı yayın türlerine bakıldığında hem bilgi teknolojileri dergilerinde hem de sosyal alanda yer alan dergilerde yayımlandığı görülmektedir. Bu da bu konunun disiplinler arası bir özelliğe sahip olduğunu yansıtmaktadır.

Bu çalışma 2015-2021 dönemleri arasında Türkçe literatürde yapay zeka tekniklerinin finans alanında kullanılmasına yoğunlaşmıştır. Ancak bu konu oldukça hızlı değişen, sürekli yenilenen bir alan olduğundan sık aralıklarla bu alandaki gelişmelerin izlenmesi ve gelecek çalışmalarda bu alanlara yoğunlaşılması daha etkin çalışmaların ortaya çıkmasını sağlayacaktır. Çalışmanın uzantısı olarak yabancı literatür eklenebilir ve literatür çalışmalarının karşılaştırılması gerçekleştirilebilir.

KAYNAKÇA

- Aksoy, B. (2021). Pay Senedi Fiyat Yönünün Makine Öğrenmesi Yöntemleri ile Tahmini: Borsa İstanbul Örneği. *Business and Economics Research Journal*, 12(1), 89-110.
- Aksoy, B., & Boztosun, D. (2020). Comparison of Machine Learning Methods in Prediction of Financial Failure of Businesses in the Manufacturing Industry: Evidence From Borsa İstanbul. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(4), 237-268.
- Altunbaş, C. (2021). *Derin Öğrenme ile Hisse Senedi Piyasası* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi)., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın.
- Arner, D. W., Barberis, J., & Buckley, R. P. (2015). The evolution of Fintech: A new post-crisis paradigm. *Geo. J. Int'l L.*, 47, 1271.
- Atlan, F. (2019). *Kripto para değerlerinin yapay zekâ teknikleri ile tahmini* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi) Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Burdur
- Aydın, O.M., (2019). *Finansal Bilgi Manipülasyonunun Denetimli Makina Öğrenmesi Yöntemleri Kullanılarak Tahmin Edilmesi: Destek Vektör Makinesi, Olasılıksal Sinir Ağı, K-En Yakın Komşu ve Karar Ağacı Kullanımı*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Sosyal Bilimler Enstitüsü, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Ankara
- Aygün, B., & Günay, E. K. (2021). Comparison of Statistical and Machine Learning Algorithms For Forecasting Daily Bitcoin Returns. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (21), 444-454.
- Aziz, S., Dowling, M., Hammami, H., & Piepenbrink, A. (2021). Machine learning in finance: A topic modeling approach. *European Financial Management*.1-21. wileyonlinelibrary.com/journal/eufm

- Bilik, M., & Aydın, Ü. (2018). Finansal Hizmetlerde Dijital Dönüşüm ve Etkileri. In book of Proceedings, 3rd. *International Congress on Economics, Finance, and Energy*, ISBN: 978-601-7805-32-6
- Bulazar, A. R., & Küçükçolak, R. A. (2021). Finans Sektöründe Fintek Etkisi. *Working Paper Series*, 2(1), 53-63.
- Bulut, E. (2019). FinTek: Kavramsal Bir Çerçeve. *Researches in Economics and Finance* (2019). Editör: Yıldız, H. & Aybar, A. S. IJOPEC Publication. London.
- Ceran, M. (2019). *Bankacılıkta dijitalleşme kapsamında, öğrenen Yapay zekâ desteğiyle Sorunlu Kredilerin Belirlenmesi* (Yayınlanmamış doktora tezi), Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü, Marmara Üniversitesi, İstanbul
- Cındık, Z., & Armutlulu, I. H. (2021). A Revision of Altman Z-Score Model and A Comparative Analysis of Turkish Companies' Financial Distress Prediction. *National Accounting Review*, 3(2), 237-255.
- Cronin, P., Ryan, F., & Coughlan, M. (2008). Undertaking a literature review: a step-by-step approach. *British journal of nursing*, 17(1), 38-43.
- Çağıl, G. & Candemir, G. (2019). Bankacılık Sektöründe Yeni Bir Oyuncu Olarak FinTekler. *Researches in Economics and Finance* (2019). Editör: Yıldız, H. & Aybar, A. S. IJOPEC Publication. London.
- Çelik, U., (2019). Veri İşleme Grup Yöntemi Türünde Sinir Ağları Algoritması ile Bitcoin Fiyat Tahmini. *Scientific Committee*, 1322.
- Çılgın, C., Ünal C., Alıcı, S., Akkol, E., & Gökşen, Y. (2020). Metin Sınıflandırmada Yapay Sinir Ağları ile Bitcoin Fiyatları ve Sosyal Medyadaki Beklentilerin Analizi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Dergisi*, 4(1), 106-126.
- Çınar, U.K. (2018). Yapay sinir ağları ve R programıyla uygulama, <https://www.veribilimiokulu.com/yapay-sinir-aglari/> Erişim Tarihi. 10.03.2022
- Danacı, M. C., & Çetintaş, Ö. (2020). Bankalarda Finansal Teknoloji ve Yenilikler. *Turkish Business Journal*, 1(2), 179-187.
- Demirhan, H., & Sayılğan, G. (2021). Predicting the Financial Failures of Manufacturing Companies Trading in the Borsa İstanbul. *Journal of Financial Risk Management*, 10(4), 416-452.
- DeVries, P. D. (2016). An analysis of cryptocurrency, bitcoin, and the future. *International Journal of Business Management and Commerce*, 1(2), 1-9.
- Doğan, S. (2021). *Optimal parametre ve özellik seçimi ile destek vektör makinesi kullanılarak finansal başarısızlık tahmini* (Yayınlanmamış doktora tezi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazi Üniversitesi
- Doğan, S., Koçak, D., & Atan, M. (2022). Financial Distress Prediction Using Support Vector Machines and Logistic Regression. In *Advances in Econometrics, Operational Research, Data Science and Actuarial Studies* (p. 429-452). Springer, Cham.
- Efe, A. (2022). Risk Sermayesi ve Girişim Fonlarının Yapay Zekâ Teknolojileri Kullanımı Üzerindeki Uluslararası Rekabeti. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 14(26), 118-147.
- EY-Capital Markets: innovation and the FinTech landscape, (2016), <http://www.ey.com/Publication/vwLUAssetsPI/EY-capital-markets-innovation-and-the-finTech-landscape/%-24FILE/EY-capital-markets-innovation-and-the-finTech-landscape.pdf>, Erişim tarihi: 10.03.2022
- Irmak, H. (2019). *Yapay Zekâ Kullanılarak Borsa İstanbul (BIST) İçin Algoritmik İşlem Stratejilerinin Geliştirilmesi* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- İnce H., İmamoğlu, S.E. & İmamoğlu, S.Z. (2021). Yapay Zeka Uygulamalarının Karar Verme Üzerine Etkileri: Kavramsal Bir Çalışma. *International Review of Economics and Management*, 9(1), 50-63.
- He, M. D., Leckow, M. R. B., Haksar, M. V., Griffoli, M. T. M., Jenkinson, N., Kashima, M. M., & Tourpe, H. (2017). *Fintech and financial services: Initial considerations*. International Monetary Fund.
- Huang, J., Chai, J., & Cho, S. (2020). Deep learning in finance and banking: A literature review and classification. *Frontiers of Business Research in China*, 14(1), 1-24.
- Kandemir, Ş. (2021). Bankacılık ve Finansın Denetiminde Denetim Teknolojisi (SupTech) ve Yapay Zekâ. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(1), 59-81.

- Karabıyık, B. K., & Ergün, Z. C. (2021). Forecasting Bitcoin Prices with the Anfis Model. *Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(22), 295-315.
- Karacan, S., & Kırdar, M. (2021). Hisse Senedi Fiyat Tahmininde Makine Öğrenmesi ve Yapay Zeka Kullanımı. *Journal of International Social Research*, 14(76).
- Karakoyun, E. Ş. (2018). *Derin Öğrenme ile Zaman Serilerinin Gerçek Zamanlı Tahmini* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fen bilimleri enstitüsü, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.
- Kaya, U., Akbaba, F. Medeni, İ., & Medeni, T. (2020). Covid-19 Öncesi ve Sonrasındaki Bitcoin Fiyat Değişimlerinin Makine Öğrenmesi, Zaman Serileri Analizi ve Derin Öğrenme Yöntemleriyle Değerlendirilmesi. *Bilişim Teknolojileri Dergisi*, 13(3), 341-355.
- KPMG (2019). The Pulse of Fintech 2018 Biannual Global Analysis of Investment in Fintech, <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/xx/pdf/2018/07/h1-2018-pulse-of-fintech.pdf>.
- Köylü, M. A. (2020). *Halka açık imalat sanayi işletmelerinin yapay zeka yöntemleri ile finansal risk sınıflaması ve risk göstergelerinin belirlenmesi* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Başkent Üniversitesi, Ankara.
- Lee, D. K. C., & Low, L. (2018). Inclusive FinTech: Blokzincir, cryptocurrency and ICO. *World Scientific*.
- Okur, H., & Cetin, A. (2019). Credit Risk Estimation with Machine Learning. In 2019 3rd International Symposium on Multidisciplinary Studies and Innovative Technologies (p. 1-6).
- Özcan, A. (2020). The Use of Cash Flow Statement in Predicting Business Failure: Evidence From an Emerging Market. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 18(36), 373-387.
- Sakız, B., & Kutlugün, E. (2018). Bitcoin price forecast via Blokzincir technology and artificial intelligence algorithms. In 2018 26th Signal Processing and Communications Applications Conference (SIU) (pp. 1-4). IEEE.
- Salur, M. N. (2021). Finansal Başarısızlık Tahmininde Yapay Sinir Ağları Modelinin Kullanımı: Borsa İstanbul'da Bir Uygulama. *Journal of Economics Finance and Accounting*, 8(1), 17-30.
- Sezal L. (2020). Fintek Hizmetlerinin Finans Sektörüne Etkileri ve Sağlanan Devlet Teşvikleri. *Ekonomi İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 233-248.
- Söylemez, Y. (2020). Çok Katmanlı Yapay Sinir Ağları Yöntemi ile Altın Fiyatlarının Tahmini. *Sosyoekonomi*, 28(46), 271-291.
- Söyler, H., & Kızılkaya, O. (2018). Para Krizlerinin Yapay Zeka Yöntemleri İle Tahmini: Türkiye Örneği. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 649-666.
- Sucu, M. (2021). Dijital Yönetim: İşletme Yönetiminde yeni bir yaklaşım. IKSAD Publishing house.
- Şanlısoy, S., & Çiloğlu, T. (2019). An Investigation on the Crypto Currencies and Its Future. *International Journal of E-business and E-government Studies*, 11(1), 69-88.
- Taş, A. İ., Gülüm, P., & Tulum, G. (2021). Finansal Piyasalarda Hisse Fiyatlarının Derin Öğrenme ve Yapay Sinir Ağı Yöntemleri ile Tahmin Edilmesi; S&P 500 Endeksi Örneği. *Düzce Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 9(3), 446-460.
- Tigrak, U., Taşgetiren, N., Bozan, E., Gul, G., Demirci, E., Sarıbiyık, H., & Aktas, M. S. (2020). Büyük Veri İşleme ve Analizi Teknikleri Kullanılarak Bankacılık Sektöründe Kredi Kullanımı İhtiyacı Tahmini: Durum Çalışması, EasyChair Preprint.No: 4458.
- Vassakis, Konstantinos, Emmanuel Petrakis ve Ioannis Kopanakis, (2018), "Big Data Analytics: Applications, Prospects and Challenges", *Mobil Big Data, Lecture Notes on Data Engineering and Communications Technologies 10*, ISBN 978-3-319-67925-9.Springer International Publishing
- Yavuz, U., Özen, Ü., Taş, K., & Çağlar, B. (2020). Yapay Sinir Ağları ile Blokzincir Verilerine Dayalı Bitcoin Fiyat Tahmini. *Journal of Information Systems and Management Research*, 2(1), 1-9.
- Yıldız, A., & Yıldız, D. (2021). Prediction of Investment Alternatives with Artificial Neural Network. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13(4), 3103-3118.
- Yusufoğlu, H., Aydın, H., & Çetinkaya, A. (2021) Twitter Üzerindeki Finansal Tweetlerin LSTM Sinir Ağı Algoritması ile Duygu Analizi. *Veri Bilimi*, 4(3), 28-43.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş:13.01.2022 Accepted/Kabul:20.04.2022

DOI:10.30794/pausbed.1057286

Research Article/Araştırma Makalesi

Değirmenci, B. (2022). "Çalışanların Çevresel Bağlılıklarının İncelenmesi: Kamu ve Özel Sektör Karşılaştırması" *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 52, Denizli, ss. 67-79.

ÇALIŞANLARIN ÇEVRESEL BAĞLILIKLARININ İNCELENMESİ: KAMU VE ÖZEL SEKTÖR KARŞILAŞTIRMASI

Bekir DEĞİRMENÇİ*

Öz

Bu çalışmada, kamu ve özel sektör çalışanlarının çevresel bağlılık düzeylerinin demografik özelliklere göre farklılık gösterip göstermediğinin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Çalışma, nicel araştırma yöntemine dayanır. Anket formları yardımıyla 386 kişiden veri toplanmıştır. Veri setine yönelik "t, anova, korelasyon ve çoklu regresyon testleri" uygulanmıştır. Yapılan analizler sonucunda çevresel bağlılığın cinsiyete göre farklılık göstermediği görülmektedir. Özel sektör çalışanlarının çevresel bağlılık düzeylerinin kamu sektörü çalışanlarına göre daha yüksek olduğu istatistiksel olarak ortaya çıkarılmıştır. Katılımcıların çevresel bağlılık düzeyleri, medeni duruma göre farklılık göstermektedir. Çevresel bağlılık düzeyi eğitim seviyesine göre incelendiğinde, en yüksek bağlılık düzeyinin ön lisans mezunlarında olduğu, düşük çevresel bağlılık düzeyinin ise lise mezunlarında olduğu görülmüştür. Çalışma kapsamında ulaşılan bulguların gelecekte yapılması planlanan çalışmalarla desteklenmesi önerilmektedir. Yapılması planlanan araştırmalarda farklı gruplara ve farklı kültürlere uygulanması literatüre zenginlik katacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çevresel sürdürülebilirlik, Kurumsal sürdürülebilirlik, Çevresel bağlılık, Çalışanlar.

EXAMINING THE ENVIRONMENTAL COMMITMENT OF EMPLOYEES: COMPARISON OF PUBLIC AND PRIVATE SECTOR

Abstract

In this study, it is aimed to reveal whether the environmental commitment levels of public and private sector employees differ according to demographic characteristics. The study is based on the quantitative research method. With the help of the questionnaire form, we collected data from 386 people. We applied "t, ANOVA, correlation, and multiple regression tests" to the data set. As a result of the analysis, it is seen that environmental commitment does not differ according to gender. It has been statistically revealed that the environmental commitment levels of private-sector employees are higher than those of public sector employees. The environmental commitment levels of the participants differ according to their marital status. When the level of environmental commitment is analyzed by education level, it is seen that the highest level of commitment is in associate degree graduates, and the lowest level of environmental commitment is in high school graduates. It is recommended that the findings obtained within the scope of the study should be supported by future studies. Its application to different groups and different cultures in the research planned to be conducted will enrich the literature.

Keywords: Environmental sustainability, Corporate sustainability, Environmental commitment, Employees.

*Öğr.Gör.Dr., Adıyaman Üniversitesi Besni Ali Erdemoğlu Meslek Yüksekokulu Büro Hizmetleri ve Sekreterlik Bölümü, ADIYAMAN.
e-posta: bdegirmenci@adiyaman.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-5236-5245>).

1. GİRİŞ

Çevre tüm canlıların varlığını sürdürdüğü yaşam alanıdır. İnsanoğlunun yaşayabileceği başka bir gezegen bulunmaması nedeniyle evrenin kıymeti bilinmelidir. Fakat, kanun yapıcıların, bilim insanlarının ve aktivistlerin her türlü çabasına rağmen insanoğlu evreni ve kendi geleceğini tehdit eden davranışları sergilemeyi sürdürmektedir (Tağrikulu ve diğerleri, 2021: 442). İnsanlığın doğal dengeyi bozabilecek her türlü olumsuz tutum ve davranışlardan uzak durması gerekmektedir. Günümüzde küreselleşme ve teknolojik gelişmeler insan yaşamını kolaylaştırmıştır. Toplumların çıkar çatışmaları, doğal kaynakları ele geçirme arzusu, etnik çatışmalar, aşırı tüketim çılgınlığı gibi birtakım olumsuz tutum ve davranışlar ekolojik dengenin korunmasına zarar vermektedir. İnsan kaynaklı tahribatlar gezegenimizin varlığını tehdit etmektedir (Çetinkaya ve Kaplan, 2020: 643).

Sanayi Devrimi ve savaşlardan kaynaklanan küresel değişikliklerin bir sonucu olarak çevresel duyarlılık ve kaynak kıtlığına yönelik yaşanan sorunlar hızlı bir şekilde artış göstermiştir. Çevrenin aşırı şekilde tahrip edilmesi ve kaynakların bilinçsizce kullanılması son yıllarda bütün dikkatlerin çevresel konulara çevrilmesine neden olmuştur. Bu doğrultuda birçok bilim insanı çevresel sürdürülebilirlik konusunda alınması gereken önlemlere dikkat çekmektedir. Çevresel sürdürülebilirliğin sağlanmasında, çalışanların çevresel (doğaya) bağlılığı önemli bir öncül olarak görülmektedir. Yayla ve diğerleri (2020), doğal çevre ve bireyler arasındaki karşılıklı etkileşimi çevresel bağlılık şeklinde açıklamıştır. İlgili çalışmada çevresel bağlılık kavramı, karşılıklı bağımlılık teorisi (Kelley ve Thibaut, 1978) ve bağımlılık teorisine (Rusbult, 1980) dayandırmıştır (Yayla ve diğerleri, 2020: 3793). Schultz (2002) yapmış olduğu ampirik çalışmada bireylerin doğanın bir parçası olmasında; önemseme (duygusal), bağlılık (bilişsel) ve özveri (davranışsal) terimlerinin öneminden bahsetmiştir. Çevresel bağlılık kavramının çevreye uyum ve psikolojik bağlılık şeklinde iki kısımdan oluştuğu raporlanmıştır (Davis ve diğerleri, 2011). Çınar ve Duran (2021) çalışmasında çevreye bağlılık kavramının; biyosferik değer yönelimi, ekolojik davranış, aşırı tüketim karşıtlığı, çevreci kimlik ve çevreci davranış kavramlarıyla bağlantılı olduğunu vurgulamıştır (Çınar ve Duran, 2021: 757). Yapılan bir başka çalışmada çevreye bağlılık kavramı, insanlarla doğal çevre arasındaki ilişkinin tamamen duygusal olduğu anlatılmıştır. Bu bağlamda canlı türlerinin ve ekosistemlerin kaderinin insan tutum ve davranışlarına bağlı olduğunun altı çizilmiştir (Değirmenci, 2020: 5).

Buraya kadar yapılan açıklamalardan anlaşılacağı üzere günümüz tüketim toplumlarının yaşamış olduğu çıkar çatışmaları hem insan neslinin yok olmasına hem de doğanın intikam alırcasına insanlığı cezalandırmasına (küresel ısınma, fırtınalar, yağmur ormanlarının yok olması, depremler, tsunamiler vb.) neden olmaktadır. Bu noktada doğanın yaralarının tedavi edilmesi çok geç olsa da henüz her şey tamamen bitmemiştir. Gelecek nesillerden emanet aldığımız bugünün dünyasının daha az sorunlarla gelecek kuşaklara miras bırakılmasında tüm insanlığa önemli görevler düşmektedir. Çevresel sürdürülebilirliğin sağlanmasında toplumu oluşturan bireylerin sorumlulukları bulunmaktadır. Çalışanların çevresel bağlılık düzeylerinin ortaya çıkarılması, çevresel sorunların tespiti ve çözüm önerileri geliştirilmesi bakımından oldukça önemlidir. Bu noktada çevreyi korumaya yönelik alınacak tedbirlerin tespit edilmesinde çalışanların çevresel bağlılık düzeylerinin ortaya konulması gerekmektedir. Literatür incelendiğinde çevresel bağlılık konusu değişik coğrafyalarda ve farklı kültürlerde bilim insanları tarafından inceleme konusu olmuştur (Wesselmann ve diğerleri, 2021; Cop ve diğerleri, 2020; Değirmenci, 2020; Yu ve diğerleri, 2019; Rahman ve Reynolds, 2016). Çevresel bağlılık konusunda birçok çalışma yapılmış olsa da çevresel bağlılığın kamu ve özel çalışanlar bağlamında mukayese edilmesine yönelik herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu araştırma, çalışanların (kamu ve özel) çevresel bağlılık düzeylerinin demografik bağlamda incelenmesi temeline dayanır. Bu doğrultuda aşağıda yer alan problem cümlelerine cevap aranmıştır:

- Çalışanların çevresel bağlılık düzeyleri demografik özelliklere göre farklılık gösterir mi? (cinsiyet, medeni durum, eğitim seviyesi ve çalışılan kurum)
- Çalışanların çevresel bağlılık düzeyi onların demografik özelliklerinden etkilenir mi? (cinsiyet, medeni durum, eğitim seviyesi ve çalışılan kurum)

Bu çalışma kapsamında yukarıda belirtilen sorulara cevap aranmıştır. Elde edilen bulguların çevresel bağlılık literatürüne katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Çölleşme, hava kirliliği, iklim değişikliği gibi çevreyi olumsuz yönde etkileyen olayların temeli insan tutum ve davranışlarına dayanmaktadır (Çetinkaya ve Kaplan, 2020: 645). Çevresel bağlılık daha çok bireylerin doğaya karşı daha duyarlı ve bilinçli hareket etmesini içermektedir. Değirmenci ve Aytekin (2021: 25) çevresel bağlılığı doğaya ve işe olan bağlılık şeklinde iki başlık altında incelemiştir. Ayrıca kavramı açıklarken, çalışanların işlerine duydukları saygı ve işlerinde göstermiş oldukları gayret şeklinde vurgulamıştır. Bu noktadan hareketle, çevresel bağlılık kavramını açıklarken çalışanların iyi ruh hallerinin işe yansıtma şekli olduğundan bahsedilmiştir. Diğer yandan işe bağlılık kavramını açıklarken çalışanların işleriyle ilgili rollerine “fiziksel, bilişsel ve duygusal” yönden adapte olmaları gerektiği vurgulanmıştır. Çalışanların işyerinde çevresel bağlılıkları, işe bağlılıkla benzer bir yapıya sahiptir. İşletme sahipleri ve yöneticileri çevresel sürdürülebilirliğe yönelik ne kadar fazla uygulamaya yer verirlerse işyerinde çalışanların da o derecede çevresel bağlılık göstermeleri beklenir. Literatür incelendiğinde çevreyle ilgili kullanılan kavramlardan birisi de çevresel aktivizmdir. Çevresel aktivizm kavramı işletmelerde üretim ve hizmet kaynaklı çevresel zararların minimum seviyeye düşürülmesi, çevreye duyarlı hareket etmeyi sağlayan ve çevresel bağlılığı teşvik eden bir kavramdır. Çalışanlarda çevresel bağlılığın gelişiminde hizmet içi eğitim ve seminer çalışmalarının önemli bir yeri bulunmaktadır (Tağrikulu ve diğerleri, 2021: 442).

Literatürde yer alan akademik bir çalışmada; işletmelerin tek kullanımlı üretime ağırlık vermelerine, işletme kaynaklı çevre kirliliğinin neden olduğu bilinmektedir. Ayrıca, çevresel bozulmalar ve işletmelerin neden olduğu aşırı enerji israfı gibi konular bilim çevreleri ve yasa yapıcılar tarafından sıkça gündeme getirilmektedir. Günümüz küresel dünyasında, tüketicilerin çevreye duyarlı ürünleri daha fazla tercih etmeye başladığı iddia edilmektedir (Yayla ve diğerleri, 2020: 3974).

Bu çalışmada çevresel bağlılık kavramı, çalışanlar özelinde incelenmiştir. Çalışanların çevresel bağlılık düzeylerinin artması, işletmelerin kurumsal sürdürülebilirliğine katkı sağlar. Aynı zamanda çalışanların ve işletmelerin çevresel duyarlılıkları gelecek kuşaklara daha yaşanabilir bir dünya bırakılmasına yardımcı olacaktır. Bu doğrultuda toplumun önemli paydaş gruplarından birisi olan çalışanların çevresel tutum ve davranışlarının aynı zamanda aile ve yakın arkadaşlarının bu tür olumlu rol davranışları sergilemesine katkı sağlayabilmektedir. Karşılıklılık ve paydaşlar teorisi yönünden çevresel bağlılık kavramı incelendiğinde işletme sahipleri ve yöneticileri çevreye bağlılık konusunda çalışanlarını teşvik ettiklerinde ve bu konuda desteklediklerinde çalışanların da buna olumlu karşılık vermesi beklenmektedir.

3. YÖNTEM

Çalışmanın bu bölümünde sırasıyla verilerin toplandığı çalışma grubu, verilerin toplanmasında kullanılan yöntem, veri toplama araçları, literatüre bağlı olarak geliştirilen hipotezler, verilerin analizine yer verilmiştir.

3.1. Çalışma Grubu

Bu çalışmanın odak noktası, çalışanların çevresel bağlılık düzeylerinin demografik özellikler bağlamında incelenmesidir. Yukarıda literatür temelinde yapılan incelemelerde görüldüğü gibi çevresel bağlılık kavramını kamu ve özel sektör çalışanlarını mukayese eden herhangi bir ampirik çalışmaya rastlanmamıştır. Kamu ve özel sektör odağında çevresel bağlılık kavramının incelenmesinin literatüre olumlu katkı sağladığını iddia ediyoruz. 2020 ve 2022 yılları arasında tüm dünyada insan sağlığını ve varlığını derinden etkileyen Covid-19 salgın hastalığı nedeniyle veriler çevrimiçi anket yöntemi uygulanarak toplanmıştır. Çalışmaya katılmayı kabul eden 386 kamu ve özel sektör çalışanından veriler elde edilmiştir.

3.2. Veri Toplama Araçları

Demografik özellikler olarak “cinsiyet, medeni durum, çalışılan kurum tipi ve eğitim seviyesi” olmak üzere 4 ifadeye yer verilmiştir. Çalışma kapsamında daha önce bilimsel bir çalışmada kullanılan ve Türkçeye uyarlanmış çevresel bağlılık ölçeğinden faydalanılmıştır. Bu doğrultuda Afsar ve Umrani (2020) çalışmasında kullandığı çevresel bağlılık ölçeği Türkçe uyarlaması Değirmenci ve Aytekin (2021) çalışmasında yapılmıştır. Kullanılan ölçek bu çalışmadan alınmıştır. Yapılan literatür çalışmasına bağlı olarak 11 hipotez geliştirilmiştir. Bu hipotezler şunlardır:

- H1: Çalışanların çevresel bağlılığı cinsiyete göre farklılık gösterir.
H2: Çalışanların çevresel bağlılığı medeni duruma göre farklılık gösterir.
H3: Çalışanların çevresel bağlılığı çalışılan kuruma göre farklılık gösterir.
H4: Çalışanların çevresel bağlılığı eğitim düzeyine göre farklılık gösterir.
H5: Kamu çalışanlarının cinsiyeti ile çevresel bağlılık düzeyleri arasında ilişki vardır.
H6: Özel sektör çalışanlarının cinsiyeti ile çevresel bağlılık düzeyi arasında ilişki vardır.
H7: Kamu çalışanlarının medeni durumları ile çevresel bağlılık düzeyleri arasında ilişki vardır.
H8: Özel sektör çalışanlarının medeni durumları ile çevresel bağlılık düzeyi arasında ilişki vardır.
H9: Çalışanların çevresel bağlılığı ile çalışılan kurum arasında ilişki vardır.
H10: Kamu çalışanların eğitim düzeyleri ile çevresel bağlılık düzeyleri arasında ilişki vardır.
H11: Özel sektör çalışanlarının eğitim seviyesi ile çevresel bağlılık düzeyi arasında ilişki vardır

3.3.Verilerin Analizi

H₁, H₅, H₆, H₉ hipotezlerinin test edilmesine yönelik “t testi” kullanılmıştır. “H₂, H₃, H₄” hipotezlerinin test edilmesinde “Tek Yönlü Anova” testi, “H₇, H₈, H₁₀ ve H₁₁” hipotezlerinin test edilmesinde “çoklu regresyon” analizinden” faydalanılmıştır. Katılımcılara anket formunda yer alan ifadeleri dikkatli bir şekilde okumaları ve kendileri için en uygun seçeneği işaretlemelerine yönelik açıklamaya anketin yönerge kısmında yer verilmiştir. Hasan Kalyoncu Üniversitesi Etik Kurulundan 25.09.2020 tarihinde anket formunun uygulanmasına yönelik izin alınmıştır. Alınan izin doğrultusunda örneklem grubundan veri toplama işlemlerine geçilmiştir. Kamu ve özel sektörde çalışanlarından toplanan verilerin eşit olmasına dikkat edilmiştir. Toplanan veri seti “IBM SPSS Statistics 25” istatistik paket programına işlenmiş ve kullanılan ölçek geçerlilik ve güvenilirlik analizlerine tabi tutulmuştur. Bu doğrultuda sırasıyla; keşfedici ve doğrulayıcı faktör analizi, AVE ve CR değerlerine yönelik ölçümler, ayrışma geçerliliği ve son olarak güvenilirlik analizleri yapılmıştır.

3.4.Yapı Geçerliliğine İlişkin Analizler

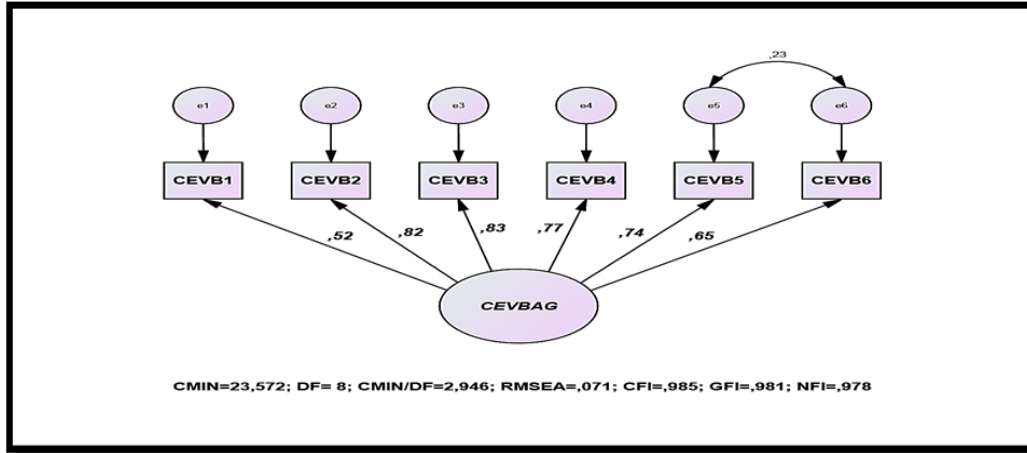
Çalışmanın bu kısmında kullanılan ölçeğin yapı geçerliliğini tespit etmeye yönelik değişik analizlere başvurulmuştur. Bunlar arasında Keşfedici Faktör Analizi (KFA), Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA), Yakınsak ve Ayrışma Geçerlilik Yöntemlerine yer verilmiştir. Her ne kadar orijinal ölçeğin geçerlilik ve güvenilirliği daha önce yapılmış olsa da farklı veri setinde farklı sonuçlara ulaşma imkânları araştırılmıştır. Orijinal ölçek tek boyuttan oluşmaktadır. Bu çalışmada yapılan analizlerle bir ya da daha fazla alt boyutta çeşitlendirilme olanakları incelenmiştir. Bu doğrultuda kullanılan veri setinin doğruluğunu tespit etmek için Bartlett testi ve KMO test yöntemleri kullanılmıştır. Ölçek tek boyuttan (faktörden) oluşmaktadır ve açıklayıcı faktör analizi yardımıyla özdeğer istatistiğinden yararlanılmıştır. Tablo 1’de analiz sonuçlarına ilişkin bulgulara yer verilmiştir.

Tablo 1: Keşfedici Faktör Analizi Sonucu

Çalışanların Çevresel Bağlılıkları Ölçeğine İlişkin İfadeler	Faktör Yüğü	Özdeğer	Açıklanan Varyans
CEVB1	0,527	3,684	54,169
CEVB2	0,814		
CEVB3	0,816		
CEVB4	0,766		
CEVB5	0,767		
CEVB6	0,685		
Bartlett testi: 107,938		Kaiser-Meyer-Olkin Değeri: 0,879 p= 0,000<0,05	

Keşfedici (Açıklayıcı) faktör analize yönelik faktör rotasyon yöntemi olarak “en yüksek olabilirlik” seçeneğinden “doğrudan döndürme” tercih edilmiştir. Her bir maddeye ilişkin faktör yük değerlerinin en düşük “0,527” ve en yüksek “0,816” olduğu tespit edilmiştir. Açıklanan varyans oranı tek faktörlü ölçekler için kabul edilen “0,30” üzerinde bir değere sahip olduğu yani “0,54169” olduğu tespit edilmiştir (Tablo 1). Bu durumda

ölçeğe yönelik yapılan keşfedici faktör analizi sonucunda ölçeğin bu analiz yöntemine göre elde edilen değerlerin tatminkâr sınırlar içerisinde yer aldığı ve analiz işlemlerinde bir sonraki aşamaya geçilmesinin uygun olduğu tespit edilmiştir.

Şekil 1. Birinci Düzey Doğrulayıcı Faktör analizi

Doğrulayıcı faktör analizine yönelik yapılan analiz sonucunda uyum iyiliği değerlerinin kabul edilebilir sınırlar içerisinde yer almadığı tespit edilmiştir. Sorunun tespitine yönelik ilk olarak modifikasyon değerleri incelenmiştir. Yapılan inceleme sonucunda hata değerleri “e5 ve e6” arasında yüksek bir ilişki olduğu tespit edilmiştir (MI= 13,395). Bu nedenle “e5 ve e6” arasında kovaryans çözülmüştür. Daha sonra yapılan analiz neticesinde “ $\chi^2/sd= 2,946$, RMSEA= 0,071, CFI= 0,985, GFI=0,981 ve NFI= 0,978” elde edilen uyum iyiliği değerlerinin kabul edilebilir sınırlar içerisinde yer aldığı anlaşılmıştır (Şekil 1). Son olarak SRMR değerini hesaplanmıştır. Bu değerde “SRMR= 0,0270” değerinin kabul edilebilir sınırlar içerisinde yer aldığı tespit edilmiştir. Bu durumda doğrulayıcı faktör analizi sonucunda ölçeğin yapı geçerliliği doğrulanmıştır. Bundan sonraki aşamada literatürde sıkça rastlanan (Aslan ve Yaman; 2021; Değirmenci ve Aytekin, 2021; Karadağ ve Aşçı, 2021) yapı geçerliliği analiz yöntemlerinden olan “yakınsak geçerlilik ve ayırışma geçerliliği” değerleri incelenmiştir.

Çevresel Bağlılık ölçeğinin yapı geçerliliğini tespit etmek için keşfedici faktör analizi ve doğrulayıcı faktör analizine ek olarak yakınsak geçerlilik için AVE ve CR değerleri incelenmiştir. Yapılan istatistik analizine ilişkin sonuçlar Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2: Çevresel Bağlılık Ölçeğinin AVE ve CR Değerleri

Ölçek Adı	Maddeler	Faktör Yük Değerleri	AVE	CR
Çevresel Bağlılık	CEVB1	0,527	0,54174	0,87439
	CEVB2	0,814		
	CEVB3	0,816		
	CEVB4	0,766		
	CEVB5	0,767		
	CEVB6	0,685		

Geçerlilik analizi dâhilinde AVE ve CR değerleri incelenmiştir. Buna göre AVE (benzeşme geçerliliği)>0,50 ve CR (Birleşik Güvenilirlik) değerinin>0,70 olması gerekmektedir. Ayrıca bu analizde CR>AVE olması gerekir (Aslan ve Yaman, 2021; 898). Yapılan analiz sonucunda AVE=0,54174 ve CR değeri= 0,87439 olduğu tespit edilmiştir (Tablo 2). CR değerinin 1’e yaklaşması güvenilirliğin arttığına işaretler. Bu durumda ölçeğe ilişkin benzeşme geçerliliği sağlanmıştır. Yapı geçerliliği ve güvenilirliğe ilişkin Tablo 3’te ayırışma geçerliliği ve Cronbach’s Alpa (iç tutarlılık güvenilirliği) değerlerine ilişkin analiz sonuçları yer almaktadır.

Tablo 3: Ayrışma Geçerliliği ve Güvenilirlik Analizi,

Bağımsız Değişkenler	Ortalama	Standart Sapma	p						
Cinsiyet	1,76	0,43	0,439						
Medeni Durum	1,77	0,48	0,008						
Çalışılan Kurum	1,502	0,5	0,00						
Eğitim Düzeyi	3,06	1,81	0,04						
Test Sonuçları									
Box's M	20,025	1,589							
F	Approx.								
df1	12								
df2	6326,040								
Sig.	,087								
Değişkenler Entered/Removed									
		Wilks' Lambda			F Değeri				
Adımlar	Entered	İstatistik	df1	df2	df3	Statistic	df1	df2	Sig.
caliskur	1	,946	1	4	381,000	5,479	4	381,000	,000
egitim	2	,906	2	4	381,000	4,786	8	760,000	,000
Fonksiyon	Özdeğer	Varyans (%)	Kümülatif %		Kanonik Koralasyonu				
1	,063 ^a	62,6	62,6		,244				
2	,038 ^a	37,4	100,0		,191				
Özdeğerler									
Fonksiyon	Açıklaman Varyans Yüzdesi		Kanonik Korelasyon						
1	62,6		0,244						
2	37,4		0,191						
Wils' Lambda									
Fonksiyonların Testi	Wilks' Lambda		Ki Kare		Serbestlik Derecesi	p değeri			
1'den 2'ye doğru	0,906		37,505		8	,000			
2	0,964		14,148		3	0,003			
Standart Kanonik Diskriminant Fonksiyon Katsayıları									
Değişkenler	1			2					
Çalışılan Kurum	1,398			0,495					
Eğitim Düzeyi	0,698			1,308					
Yapı Matrisi									
Bağımsız Değişkenler	1			2					
Çalışılan Kurum	0,882*			-0,471					
Cinsiyet ^b	0,467*			-0,251					
Medeni Durum ^b	-0,123*			-0,039					
Eğitim Düzeyi	-0,334			0,943*					
Cronbach' Alpha: 0,872									

*. Her değişken ve herhangi bir diskriminant işlevi arasındaki en büyük mutlak korelasyon değeri.

a. Analizde ilk 2 kanonik diskriminant fonksiyonu kullanılmıştır.

b. Bu değişken analizde kullanılmaz.

Çalışma kapsamında kullanılan bağımsız değişkenler (cinsiyet, medeni durum, çalışılan kurum ve eğitim düzeyi) ile oluşturulan fonksiyonların birbirinden ayırt edilmesine yönelik ayırma geçerliliği analizine başvurulmuştur. Bir diğer anlatımla “cinsiyet, medeni durum, çalışılan kurum ve eğitim düzeyi” değişkenlerinin bağımlı değişken olan çevresel bağlılığa göre nasıl sınıflandırıldığı yani nasıl gruplara ayrıldığı tespit edilmek istenmiştir. Ayırma geçerliliğinin tespit edilmesine yönelik “test sonuçları” kısmında anlamlılık değeri $\text{sig} > 0,05$ üzerinde olmalıdır. Bu çalışmada “0,087” olduğu tespit edilmiş ve ayırma geçerliliğine ilişkin ön koşullardan birisi sağlanmıştır. “Değişken Entered/Removed” kısmı incelendiğinde çalışılan kurum ve eğitim seviyesi, çalışanların çevresel bağlılığına önemli derecede etkilediği görülmüştür (her iki bağımsız değişkende de $p = 0,000$). Bir başka ifadeyle bu iki değişken anlamlı bir şekilde çevresel bağlılığı etkilemektedir. “Özdeğerler” iki fonksiyon oluşturmuştur. Burada ayırma fonksiyonu 2 fonksiyona yüklenmiştir. Standart Kanonik Diskriminant Fonksiyon Katsayıları kısmında kaç adet fonksiyon olduğu ve hangi fonksiyonlar arasında ayırım olduğuna ilişkin istatistiki değerleri göstermektedir. Çalışmanın bu kısmında anlamsız değişkenler (cinsiyet ve medeni durum) analizden atılmıştır. Çalışılan kurum bağımsız değişkenine ilişkin beta katsayısı ($\beta = 0,495$) iken eğitim düzeyine ilişkin beta katsayısı ($\beta = 1,308$) olarak tespit edilmiştir. Sonuç olarak ayırma geçerliliğine ilişkin yapılan istatistiki analizlerde, çalışılan kurum ve eğitim düzeyi yani bu iki bağımsız değişken bağımlı değişken olarak kullanılan çevresel bağlılık değişkenine göre ayrılmaktadır. Yapı geçerliliğine yönelik analizler sonucu çalışma kapsamında kullanılan ölçeğin geçerliliği sağlanmıştır. Yapılan güvenilirlik analizi sonucu ölçeğin cronbachs’ alpha değeri “0,872” olarak bulunmuştur. Bu durum da ölçeğin yüksek düzeyde güvenilir olduğunu göstermektedir. Böylece çalışmada kullanılan ölçeğin geçerlilik ve güvenilirliğine yönelik analizler tamamlanmıştır.

4.BULGULAR

Çalışmanın bu kısmında katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin bulgulara ve geliştirilen hipotezlerin test edilmesine ilişkin bulgulara yer verilmiştir.

Tablo 4: Demografik Özellikler

DEĞİŞKEN	DÜZEY	N	%
CİNSİYET	Kadın	93	24,1
	Erkek	293	75,9
MEDENİ DURUM	Bekâr	100	25,9
	Evli	275	71,2
	Boşanmış	11	2,8
EĞİTİM DÜZEYİ	İlkokul	89	23,1
	Ortaokul	114	29,5
	Lise	41	10,6
	Ön Lisans	17	4,4
	Fakülte	89	23,1
	Yüksek Lisans	22	5,7
	Doktora	14	3,6
ÇALIŞILAN KURUM	Kamu	193	50,0
	Özel	193	50,0

Demografik özelliklere ilişkin yapılan analizde dört değişken, bağımsız değişken olarak kullanılmıştır. Bunlar sırasıyla; “cinsiyet, medeni durum, eğitim düzeyi ve çalışılan kurum” şeklinde sıralanmıştır. Yapılan analiz sonucunda cinsiyet değişkenine göre en fazla katılım %75,9 ile erkek katılımcılara aittir (293 kişi). Katılımcıların medeni durumu incelendiğinde en fazla katılım %71,2 ile evli katılımcılara aittir (275 kişi). Demografik özellikler eğitim seviyesi yönünden incelendiğinde en fazla katılım %29,5 katılım ile “Ortaokul” mezunlarından oluşmaktadır (114 kişi). Çalışılan kuruma göre katılım oranları incelendiğinde %50 katılım kamu ve özel kesim, çalışanlarından oluşmaktadır (Kamu= 193 kişi, Özel= 193 kişi). Çalışma kapsamında toplanan verilerde basit tesadüfi örneklem

yöntemi kullanılmıştır. Kamu ve özel sektör çalışanlarından eşit ağırlıkta veri toplanmasına karar verilmiştir. Bu doğrultuda farklı sektörlerde çalışanlar genelde işçi ve yardımcı hizmet pozisyonunda çalıştıkları için eğitim seviyelerinin alt düzeyde olduğu düşünülmektedir. Katılımcıların çevresel bağlılık düzeylerine ilişkin düşüncelerinin, cinsiyete göre farklılık gösterip göstermediğini tespit etmek için 386 kişi üzerinden elde edilen veriler analize tabi tutulmuştur. T testine ilişkin sonuçlar Tablo 5’te gösterilmiştir.

Tablo 5: Bağımsız Örneklem T Testi Sonuçları (Bağımsız Değişken: Cinsiyet)

Cinsiyet	N	Ort.	S.S.	S.D.	t	p
Kadın	93	4,251	0,74582	384	-0,02	0,984
Erkek	293	4,250	0,66195			

Kadın ve Erkek gruplar arasında Levene’s Test sonucu incelendiğinde ($p= 0,227$) grup varyanslarının popülasyonda homojen olarak dağıldığı görülmektedir. Bir başka anlatımla kadın ve erkek grupları arasında anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır. (Kadın ort.=4,251 ve Erkek ort.= 4,250). Bağımsız örneklem t-testi sonucuna göre erkeklerin (ort.= 4,250, SS=0,66) çevresel bağlılık puanlarının kadınlarınkine göre (ort.= 4,251, SS= 0,74) anlamlı bir farklılık olmadığı kanaatine varılmıştır (Tablo 5). Bu durumda çevresel bağlılık düzeyinin cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermediğinden ($t(384)= -0,02, p>0,05$) H_1 hipotezi desteklenmemiştir. Tablo 6’da ise çevresel bağlılığın kurum tipine göre farklılık gösterip göstermediği incelenmiştir.

Tablo 6: Bağımsız Örneklem T Testi Sonuçları (Bağımsız Değişken: Kurum Tipi)

Kurum Tipi	N	Ort.	S.S.	S.D.	t	p
Kamu	193	4,12	0,73702	382,3	-3,66	0,000
Özel	193	4,38	0,691			

Bağımsız örneklem T-testi sonucuna göre özel sektör çalışanlarının (ort.= 4,38, SS= 0,69) çevresel bağlılık düzeylerinin kamu çalışanlarında (ort.= 4,12, SS=074) anlamlı olarak yüksek olduğu bulunmuştur (Tablo 6). Bu durumda çevresel bağlılık düzeyinin çalışılan kurum tipine göre anlamlı bir farklılık gösterdiği tespit edilmiştir ($t(382)= -3,66 p<0,05$). Bu nedenle de H_3 hipotezi desteklenmiştir. Çalışanların çevresel bağlılığının medeni duruma göre farklılık gösterip göstermediğini tespit etmek amacıyla tek yönlü anova testi yapılmıştır. Yapılan analiz sonuçları Tablo 7’de gösterilmiştir.

Tablo 7: Çevresel Bağlılık ile Medeni Durum Anova- Hochberg’s GT2

Medeni Durum	Grup Sayısı	\bar{X}	F	Hochberg’s GT2
(1) Bekâr	100	4,28	4,763*	1-3**
(2) Evli	275	4,27		2-3**
(3) Boşanmış	11	3,59		3-1**
				3-2**

* $p<.05$; **Grup ortalamaları arasında anlamlı farklılıklar vardır.

Anova testi sonucuna göre, çalışanların, çevresel bağlılık düzeylerinin medeni durumları bakımından farklılık gösterdiği saptanmıştır (4,763; $p=0,009$). Grup sayıları arasında ciddi farklılıklar olduğu için (Bekâr=100 kişi, Evli=275 kişi ve Boşanmış= 11 kişi) homojenlik testi koşulunun sağlanması nedeniyle “Hochberg’s GT” istatistik analizine başvurulmuştur. Yapılan analiz neticesinde bekâr olanlarla boşanmış olanlar arasında anlamlı farklılık, boşanmış olanlarla bekârlar arasında farklılık, boşanmış olanlarla evliler arasında farklılık olduğu tespit edilmiştir (Tablo 7). Medeni durumu bekâr olanların ($\bar{x}= 4,28$) boşanmış olanlara göre ($\bar{x}= 3,59$) çevresel bağlılık düzeyleri daha yüksektir. Aynı zamanda evli olanların ($\bar{x}= 4,27$) boşanmış olanlara göre ($\bar{x}= 3,59$) çevresel bağlılık düzeyleri daha yüksektir. Boşanmış olanların ise bekâr ve evli olanlara göre çevresel bağlılık düzeyleri daha düşüktür. Bu durumda H_2 hipotezi desteklenmiştir. Çalışanların çevresel bağlılığının eğitim düzeyine göre farklılık gösterip göstermediğini tespit etmek amacıyla tek yönlü anova testi yapılmıştır. Yapılan analiz sonuçları Tablo 8’de gösterilmiştir.

Tablo 8: Çevresel Bağlılık ile Eğitim Düzeyi Anova Testi- Hochberg's GT2

Eğitim Düzeyi	Grup Sayısı	\bar{X}	F	Hochberg's GT2
(1) İlkokul	89	4,25	4,306	1-3**
(2) Ortaokul	114	4,40		2-3**
(3) Lise	41	3,82		3-1**
(4) Ön Lisans	17	4,51		3-2**
(5) Fakülte	89	4,16		3-4**
(6)Yüksek Lisans	22	4,29		4-1**
(7) Doktora	14	4,46		

*p<.05; **Grup ortalamaları arasında anlamlı farklılıklar vardır.

Anova testi sonucuna göre, çalışanların çevresel bağlılık düzeylerinin eğitim düzeyleri bakımından farklılık gösterdiği saptanmıştır (4,406; p=0,000). İlkokul mezunlarının (\bar{x} = 4,25) lise mezunlarına göre (\bar{x} = 3,82), ortaokul mezunlarının (\bar{x} = 4,40) lise mezunlarına göre (\bar{x} = 3,82), ön lisans mezunlarının (\bar{x} = 4,51) lise mezunlarına göre (\bar{x} = 3,82), Ön lisans mezunlarının (\bar{x} = 4,51), ilkokul mezunlarına (\bar{x} = 4,25) göre çevresel bağlılık düzeylerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Buna göre H4 hipotezi desteklenmiştir. Tablo 9 ve Tablo 10'da ise H₅, H₇ ve H₁₀ hipotezlerine ilişkin bulgulara yer verilmiştir.

Tablo 9: Değişkenlere Ait Ortalama, Standart Sapma ve Korelasyon Katsayıları (Kamu Çalışanları)

Değişkenler	Ortalama	Standart Sapma	1	2	3	4
1-Çevresel Bağlılık (Bağımlı Değişken)	4,31	0,61	1			
2-Cinsiyet (Bağımsız Değişken)	1,56	0,50	-.041	1		
3-Medeni Durum (Bağımsız Değişken)	1,70	0,50	.366	.003	1	
4-Eğitim Düzeyi (Bağımsız Değişken)	5,2	0,93	.206	.183	.368	1

H₅, H₇ ve H₁₀ hipotezlerine yönelik çoklu regresyon analizi sonuçları Tablo 10'da verilmiştir.

Tablo 10: Çoklu Regresyon Analizi Sonuçları (Kamu çalışanları)

Değişkenler	B	S.H.	β	P
Cinsiyet	-.714	.091	-.053	.476
Medeni Durum	.045	.090	.037	.618
Eğitim Düzeyi	.042	.048	.064	.381

Tablo 10'da görüldüğü gibi çalışanların çevresel bağlılığı cinsiyet (p>0.05), medeni durum (p>0.05) ve eğitim durumu (p>0.05) değişkenlerinden etkilenmediği tespit edilmiştir. Bu durumda H₅, H₇ ve H₁₀ hipotezleri desteklenmemiştir. Tablo 11 ve Tablo 12'de ise H₆, H₈ ve H₁₁ hipotezlerine ilişkin bulgulara yer verilmiştir.

Tablo 11: Değişkenlere Ait Ortalama, Standart Sapma ve Korelasyon Katsayıları (Kamu Çalışanları)

Değişkenler	Ortalama	Standart Sapma	1	2	3	4
1-Çevresel Bağlılık (Bağımlı Değişken)	4,39	0,69	1			
2-Cinsiyet (Bağımsız Değişken)	1,99	0,124	-.072	1		
3-Medeni Durum (Bağımsız Değişken)	1,72	,0472	-.088	.192	1	
4-Eğitim Düzeyi (Bağımsız Değişken)	1,99	3,91	.073	-.032	-.133	1

H₆, H₈ ve H₁₁ hipotezlerine yönelik çoklu regresyon analizi sonuçları Tablo 12'da verilmiştir.

Tablo 12: Çoklu Regresyon Analizi Sonuçları (Özel Sektör Çalışanları)

Değişkenler	B	S.H.	β	p
Cinsiyet	-.317	.410	-.057	.440
Medeni Durum	-.100	.108	.069	.356
Eğitim Düzeyi	.011	.013	.356	.397

Tablo 12’de görüldüğü gibi özel sektör çalışanlarının çevresel bağlılığı cinsiyet ($p>0.05$), medeni durum ($p>0.05$) ve eğitim durumu ($p>0.05$) değişkenlerinden etkilenmediği tespit edilmiştir. Bu durumda H6, H8 ve H11 hipotezleri desteklenmemiştir. Tablo 13’te ise çalışanların çevresel bağlılık düzeylerinin, çalıştıkları sektör bazında (kamu-özel) ilişki bulunup bulunmadığının tespitine yönelik analize yer verilmiştir.

Tablo 13: Basit Regresyon Analizi Sonucu

Değişkenler	B	S.H.	β	p
Çalışılan Kurum	.073	.066	.056	.269

Çalışılan kurum ile çevresel bağlılık arasında herhangi bir ilişkiye rastlanmamıştır ($p>0.05$). Bu durumda H9 hipotezi desteklenmemiştir (Tablo 13).

Tablo 14: Hipotezlere İlişkin Analiz Sonuçları

Hipotezler	Sonuçlar
H ₁ : Çalışanların çevresel bağlılığı cinsiyete göre farklılık gösterir.	Desteklenmedi
H ₂ : Çalışanların çevresel bağlılığı medeni duruma göre farklılık gösterir.	Desteklendi
H ₃ : Çalışanların çevresel bağlılığı çalışılan kuruma göre farklılık gösterir.	Desteklendi
H ₄ : Çalışanların çevresel bağlılığı eğitim düzeyine göre farklılık gösterir.	Desteklendi
H ₅ : Kamu çalışanlarının çevresel bağlılığı ile cinsiyet arasında ilişki vardır.	Desteklenmedi
H ₆ : Özel sektör çalışanlarının çevresel bağlılık ile cinsiyet arasında ilişki vardır.	Desteklenmedi
H ₇ : Kamu çalışanlarının çevresel bağlılığı ile medeni durum arasında ilişki vardır.	Desteklenmedi
H ₈ : Özel sektör çalışanlarının çevresel bağlılığı ile medeni durum arasında ilişki vardır.	Desteklenmedi
H ₉ : Çalışanların çevresel bağlılığı ile çalışılan kurum arasında ilişki vardır.	Desteklenmedi
H ₁₀ : Kamu çalışanların çevresel bağlılığı ile eğitim düzeyi arasında ilişki vardır.	Desteklenmedi
H ₁₁ : Özel sektör çalışanlarının çevresel bağlılığı ile eğitim düzeyi arasında ilişki vardır.	Desteklenmedi

Tablo 14’te görüldüğü gibi çalışma kapsamında geliştirilen 11 hipotezden 3’ü desteklenmiştir. 8’i ise desteklenmemiştir.

5.SONUÇ

Çalışanların çevresel bağlılık düzeyleri demografik özellikler (cinsiyet, medeni durum, eğitim düzeyi ve çalışılan kurum) kapsamında incelenmiştir. Ayrıca çevresel bağlılık düzeyi literatürde ilk defa kamu ve özel sektör bağlamında karşılaştırılmıştır. Bu doğrultuda bir takım sonuçlar elde edilmiştir. Bu sonuçlar aşağıdaki şekilde sıralanmıştır:

- Çalışma kapsamında ilk olarak özel sektör çalışanlarının çevresel bağlılık düzeylerinin kamu sektörü çalışanlarına göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.
- İkinci olarak çalışanların çevresel bağlılık düzeylerinin medeni durum bakımından farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Medeni durumu bekâr olanların boşanmış olanlara göre çevresel bağlılık düzeylerinin daha

yüksek olduğu tespit edilmiştir. Evli olanlarında çevresel bağlılık düzeylerinin boşanmış olanlara göre daha yüksek seviyede olduğu raporlanmıştır. Medeni durum kategorisinde çevresel bağlılık düzeyleri her üç kategori içinde yani bekâr, evli ve boşanmış olanlar için çevresel bağlılık düzeylerinin bulunduğu ortaya çıkarılmıştır. Bu kategoride en düşük çevresel bağlılık düzeyinin boşanmış çalışanlardan olduğu sonucuna varılmıştır.

- Yapılan analizlerde çevresel bağlılık düzeylerinin eğitim seviyesine göre farklılık gösterip göstermediğine ilişkin yapılan fark testlerinde “ilkokul, ortaokul, lise ve ön lisans” mezunları arasında anlamlı farklılıklar ortaya çıkarılmıştır. “Fakülte, Yüksek Lisans ve Doktora mezunlarına” yönelik çevresel bağlılık yönünden herhangi bir farklılık olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Çalışanların çevresel bağlılık düzeyleri eğitim seviyeleri açısından değerlendirildiğinde en yüksek seviyenin ön lisans mezunlarında olduğu tespit edilmiştir. En düşük çevresel bağlılık düzeyinin ise lise mezunlarında olduğu tespit edilmiştir.

6.TARTIŞMA

Çalışma kapsamında geliştirilen önerilerin bir kısmı desteklenirken bir kısmı desteklenmemiştir. Hangi önerilerin desteklendiğine ilişkin bilgiler sonuç kısmında açıklanmıştır. Gerek kamu gerekse de özel kesim çalışanlarının çevresel bağlılık düzeylerinin cinsiyete göre farklılık göstermediği ortaya çıkarılmıştır. Cinsiyet ayrımcılığının sıkça tartışıldığı günümüz iş piyasasında böyle bir sonuca ulaşılması cinsiyet eşitliği açısından oldukça önemlidir. Literatür incelendiğinde yapılan bir çalışmada 459 İtalyan üniversite öğrencisinin çevresel bağlılık düzeyleri ile cinsiyetleri arasında herhangi bir farklılık bulunmadığı tespit edilmiştir (Di Fabio ve Rosen, 2019 Akt. Balci ve diğerleri, 2021: 194). Ayrıca cinsiyet ile çevresel bağlılık arasında herhangi bir ilişki ya da farklılık olmadığına yönelik literatürde bulgular mevcuttur (Balci ve diğerleri., 2021; Çetinkaya ve Kaplan, 2020). Diğer yandan cinsiyet ile çevresel bağlılık arasında ilişkiyi destekleyen çalışmalarda bulunmaktadır (Tağrikulu, 2021).

Bu çalışmada desteklenen önerilerden birisi de çalışanların çevresel bağlılık düzeylerinin eğitim düzeyine göre farklılık göstermesi olmuştur. Literatürde benzer çalışmalar incelendiğinde yapılan bir çalışmada katılımcıların çevresel bağlılık düzeylerinin eğitim seviyesine göre farklılık gösterdiği görülmüştür (Balci ve diğerleri, 2021: 198). Yapılan bir başka ampirik çalışmada çalışanların ve onların anne babalarının eğitim düzeyleri ile çevresel bağlılık düzeyleri arasında ilişki tespit edilmiştir (Çetinkaya ve Kaplan, 2020: 658). Çalışma kapsamında kamu ve özel sektör çalışanlarının demografik özellikleri ile çevresel bağlılık düzeyleri arasında nedensellik ilişkisi tespit edilmemiştir.

6.1.Teorik ve Uygulamaya Yönelik Çıkarımlar

Bu çalışmanın elde edilen bulgularının literatüre birtakım katkılar sağladığı düşünülmektedir. Son yıllarda çevresel bağlılık kavramı gerek çalışanlar gerekse de bireyler açısından inceleme konusu yapılmıştır. Yerli ve yabancı literatüre katkı sağlanmıştır. Bu çalışmada kamu ve özel çalışanlarının mukayesesi yardımıyla çevresel bağlılık düzeyleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın en belirgin tespiti özel sektör çalışanlarının kamu sektörü çalışanlarına göre çevresel bağlılık düzeylerinin daha yüksek seviyede olduğunun tespiti olmuştur. Elde edilen bu bulguyu, tek bir çalışmaya dayandırmak yoluyla doğruluğunu kabul etmek pek mümkün görülmemektedir. Bu konu hakkında farklı kültürlerde ve farklı kamu ve özel sektör karşılaştırmasına dayanan çalışmaların daha fazla yapılması koşulu ile doğruluğu tartışılmalıdır. İşletme sahiplerine ve yöneticilerine birtakım tavsiyelerde bulunduk. Bunlar aşağıda sıralanmıştır:

- Öncelikle özel sektörde olduğu gibi kamu çalışanlarının çevresel bağlılık seviyelerini arttırılmasına yönelik bir takım önlemler alınmalıdır. Örneğin yeşil kurumsal sosyal sorumluluk politikaları ile çalışanların çevresel bağlılık düzeylerinin yükseltilmesine destek verilmelidir. Bu noktada işletme sahiplerine ve yöneticilerine çevresel duyarlılığa, çevresel tutum, çevresel davranış, çevresel bilinç düzeylerinin arttırılmasına yönelik tüm çalışanlarına hizmet içi eğitim ve seminer gibi faaliyetlere yer verilmesi önerilmektedir.

- İşyerlerinde çalışanların çevresel bağlılık konusunda iş arkadaşlarını bilinçlendirilmesi önerilmektedir. İşyerinde dinlenme esnasında iş arkadaşları arasında sohbet ortamlarında çevresel konulara da değinilmelidir. Böylece daha fazla çevresel bağlılık gösterilmesine yönelik çabalar artabileceği düşünülmektedir.

- Çalışanların çevresel bağlılık düzeylerinin yükseltilmesine yönelik bir takım çabalar sarf edilmelidir. Çevresel tutum ve inançların teşvik edilmesine yönelik girişimlerinden sadece işletme sahiplerini ve yöneticilerini sorumlu tutmak yeterli değildir. Aynı zamanda çalışanların da çevreye yönelik tutum ve davranışlar konusunda dikkat etmesi ve çevresel duyarlılık tutum ve davranışlarını sergilemesi önerilmektedir.

6.2.Sınırlılıklar ve Gelecek Çalışmalar için Öneriler

Bu çalışmanın birtakım önemli kısıtlılıkları bulunmaktadır. İlk olarak çalışma kapsamında gönüllülük esasına göre veri toplanmıştır. Bu doğrultuda her ne kadar çok fazla örneklem grubuyla çalışmanın yapılması arzulansa da 386 kişiyle çalışma sınırlı kalmıştır. İkinci olarak çalışma boylamsal yönetime dayanmaktadır. Bu durumda önemli bir eksiklik olarak görülmektedir. Veriler 2021 yılında toplanmıştır. Bu dönemde dünyayı derinden etkileyen ve sonuçlarının yüzyıllar boyu tartışılması elzem olan Covid-19 salgını dönemine denk gelmesi nedeniyle çalışma süresi sınırlı tutulmuştur. Salgına bağlı; ölümler, hastalıklar, ekonomik ve psikolojik kaynaklı işletme sahip ve çalışanlarının sıcak bakmaması gibi birçok bileşen çalışma süresinin yani veri toplama sürecinde mesafe kat edilmesinde önemli bir engel oluşturmuştur.

Gelecekte yapılması planlanan çalışmalara birtakım önerilerde bulunma ihtiyacı hissedilmiştir. Bunlar:

- Farklı zaman dilimlerinde farklı coğrafyalarda bu çalışmanın yapılış amacına uygun benzer çalışmalar yürütülerek literatüre zenginlik katılmalıdır.
- Çevresel bağlılık düzeyi, bu çalışmada en fazla bekâr çalışanlarda olduğu tespit edilmiştir. Gelecekte yapılması planlanan çalışmalarda çevresel bağlılık düzeyi medeni durumu kapsayan daha fazla çalışma yapılması ve bunun nedenlerinin araştırılması önerilmektedir.
- Gelecekte yapılması planlanan araştırmalarda, çevresel bağlılık düzeylerinin tespitinde etkili olduğu düşünülen; ahlaki inanç, dini inanç, çevresel bilinç, çevreci örgütsel destek ve çevrenin etkilerin araştırılması önerilmektedir.

Kaynakça

- Afsar B. ve Umrani, W.A. (2020). Corporate social responsibility and pro-environmental behavior at workplace: the role of moral reflectiveness, coworker advocacy, and environmental commitment, *Corp Soc Resp Env Ma.*, Vol. 27, pp. 109–125. <https://doi.org/10.1002/csr.1777>. (13.11.2021).
- Aslan, M. ve Yaman, F. (2021). Kurumsal değerler olarak kalite, inovasyon, katılımçılık ve işbirliğinin kişi-örgüt uyumu bağlamında çalışanın görev performansına etkisi: konaklama sektöründe bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, Cilt 13, Sayı 1, s. 892–903. Elde Edilme Tarihi: 16 Aralık 2021, <https://www.isarder.org/index.php/isarder/article/view/1351>.
- Balci, V., Çakaloğlu, E. ve Erdeveciler, Ö. (2021). “Kapalı Alanlarda Fiziksel Aktivite Yapan Bireylerin Doğaya Bağlılıklarının İncelenmesi”, *Sportre Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, Cilt 19, Sayı 3, s. 191-201.
- Cop, S., Alola, UV. ve Alola, A. A. (2020). *Perceived behavioral control as a mediator of hotels’ green training, environmental commitment, and organizational citizenship behavior: A sustainable environmental practice. Bus Strat Env*: 29:3495–3508. Elde Edilme Tarihi: 17 Ekim 2021, <https://doi.org/10.1002/bse.2592>.
- Çetinkaya, G. ve Kaplan, M. (2020). “Açık alan rekreasyon etkinliği olarak piknik yapan bireylerin çevre tutum ve davranışlarının incelenmesi”, *Journal of Recreation and Tourism Research*, Vol. 7, Issue 4, p. 642-664.
- Çınar, B. ve Duran, A. (2021). “Doğaya bağlılığın doğa yuruyuşlerine katılım motivasyonu üzerindeki etkisi”, *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, s. 754-766.
- Davis, J. L., Le, B. ve Coy, A. E. (2011). Building a model of commitment to the natural environment to predict ecological behaviour and willingness to sacrifice. *Journal of Environmental Psychology*, Vol. 31, p. 257-265. Elde Edilme Tarihi: 24 Kasım 2021, doi: 10.1016/j.jenvp.2011.01.004.
- Değirmenci, B. (2020). “Çevresel Bilinç İle Çevresel Bağlılık İlişkisinin “Demografik Özellikler” Bağlamında İncelenmesi”, *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 6, Sayı 4, s. 1-13.

- Değirmenci, B. ve Aytekin, M. (2021). *Çalışanların Çevreci Davranışları: Merinos A.Ş. Uygulaması (Kavram-Teori-Uygulama)*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Di Fabio, A. ve Rosen, M. A. (2019). Accounting for individual differences in connectedness to nature: personality and gender difference. *Sustainability*, Vol. 11, Issue 1, s. 1-10. Elde Edilme Tarihi: 11 Aralık 2021, <https://www.mdpi.com/2071-1050/11/6/1693>.
- Karadağ, D. ve Aşçı, F. H. (2021). Sporcular İçin Çift Kariyer Yetkinliği Ölçeğinin Türkçe Uyarlaması. *Türkiye Klinikleri Spor Bilimleri*, Cilt 13, Sayı 2, s. 284-291. Elde Edilme Tarihi: 2 Kasım 2021, <https://www.halic.edu.tr/documents/lisansustu/sporcular-icin-cift-kariyer-yetkinligi-oilceginin-turkce-uyarlamasi.pdf>.
- Kelley, H. H. ve Thibaut, J. (1978). *Interpersonal relations: a theory of interdependence*. New York, NY, Wiley.
- Rahman, I. ve Reynolds, D. (2016). Predicting green hotel behavioral intentions using a theory of environmental commitment and sacrifice for the environment. *International Journal of Hospitality Management*, Vol. 52, p. 107–116. Elde Edilme Tarihi: 17 Aralık 2021, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0278431915001462>.
- Schultz, P. W. (2002). *Inclusion with nature: the psychology of human-nature relation*, (Ed: P.Schmuck and P.W. Schultz), Kluwer Press, Boston. Elde Edilme Tarihi: 11 Ekim 2021, https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-4615-0995-0_4.
- Tağrikulu, P., Cirit-Gül, A. ve Çobanoğlu, E. O. (2021). Öğretmen adaylarının doğaya bağlılık düzeylerinin belirlenmesi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 40, Sayı 1, p. 441-458. Elde Edilme Tarihi: 7 Eylül 2021, doi: 10.7822/omuefd.828434.
- Wesselmann, E. D., Boyd, S. W., Arellanes, J. A., Driskell, A. ve Hesson-McInnis, M. S. (2021). Manipulating environmental commitment: A replication and extension. *Psychological Reports*, Vol. 51, Issue 1, p. 17-31. <https://doi.org/10.1177/003329412111012621>.
- Yayla, Ö., Kendir, H. ve Arslan, E. (2020). Moderator role of gender in the effect of environmental commitment on environmental responsibility behaviour in hotel employees. *BMIJ*, Cilt 8, Sayı 5, s. 3971-3990. Elde Edilme Tarihi: 11 Temmuz 2021, doi: <http://dx.doi.org/10.15295/bmij.v8i5.1626>.
- Yu, T. K., Lin, F. Y., Kao, K. Y. ve Yu, T. Y. (2019). Encouraging environmental commitment to sustainability: An empirical study of environmental connectedness theory to undergraduate students. *Sustainability*, Vol. 11, Issue 2, 342. Elde Edilme Tarihi: 16 Aralık 2021, <https://doi.org/10.3390/su11020342>.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:11.01.2022 ✓Accepted/Kabul:30.04.2022

DOI:10.30794/pausbed.1056445

Research Article/Araştırma Makalesi

Gök, B. (2022). "Kişisel İtibar Ölçeği'nin Türkçe Tercümesinin Geçerlik ve Güvenilirlik Analizi" *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 52, Denizli, ss. 81-92.

KİŞİSEL İTİBAR ÖLÇEĞİ'NİN TÜRKÇE TERCÜMESİNİN GEÇERLİK VE GÜVENİRLİK ANALİZİ

Benan GÖK*

Öz

Bu araştırmanın amacı, Hochwarter, Ferris, James, Zinko ve Arnell (2007) tarafından geliştirilmiş 10 madde ve tek boyuta sahip olan "Kişisel İtibar Ölçeği"ni Türkçe'ye uyarlamak açısından ölçek yapısının uygunluğunu tespit etmek için geçerlik ve güvenilirliğini incelemektir. Böylelikle kişisel itibar ölçeğinin ulusal literatüre kazandırılması amaçlanmaktadır. Bu ölçek, izleyicilerin birey hakkındaki bütünsel değerlendirmelerini ortaya koyan bir ölçüm aracıdır. Araştırmaya katılan 945 Fenerbahçe Spor Kulübü taraftarının yönetim kurulu başkanının itibarını değerlendirmeleri için anket uygulaması yapılmıştır. Kişisel itibar ölçeğinin Türkçe'ye tercümesi aşamasında çeviri-tekrar-çeviri tekniği uygulanmıştır. Geçerlik bağlamında yapılan açıklayıcı faktör analizi neticesinde, toplam varyansın %44'ünü açıklayan, orijinal ölçekle paralel olarak 12 madde ve tek boyutlu bir ölçüm aracı olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Doğrulayıcı faktör analizi neticesinde modele ait uyum indeks değerleri kabul edilebilir uyumu göstermektedir. Ölçeğin güvenilirliğini ortaya çıkarmak için kullanılan Cronbach Alpha değeri 0,881, AVE değeri 0,880 ve CR değeri 0,832 olarak bulunmuştur. Yapılan analiz bulgularına göre, yönetim alanındaki araştırmalar için kişisel itibar ölçeği geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Kişisel itibar ölçeği, Türkçe uyarlama, Geçerlilik, Güvenilirlik, Doğrulayıcı faktör analizi.*

VALIDITY AND RELIABILITY ANALYSIS OF THE ENGLISH TRANSLATION OF THE PERSONAL REPUTATION SCALE

Abstract

The aim of this study is to investigate the validity and reliability of the scale structure in order to determine the suitability of the "Personal Reputation Scale", which consists of 10 items and one dimension, developed by Hochwarter, Ferris, James, Zinko and Arnell (2007) in order to adapt it to Turkish. Thus, it is aimed to bring the personal reputation scale to the national literature. This scale is a measurement tool that reveals the holistic evaluations of the audience about the individual. A survey was conducted to comment the reputation of the chairman of the board of directors of 945 Fenerbahçe Sports Club fans who participated in the research. The translation-re-translation technique was applied during the translation of the personal reputation scale into Turkish. As a result of the explanatory factor analysis performed within the scope of validity, it was determined that there were 12 items and a one-dimensional measurement tool, which clarified 44% of the total variance, in line with the original scale. Consequently, confirmatory factor analysis, it was found that the model had acceptable fit values. The internal consistency reliability Cronbach Alpha value of the scale was 0,881, the AVE value was 0,880, and the CR value was 0,832. According to the analysis findings, it has been determined that the personal reputation scale is a valid and reliable measurement tool for research in the field of management.

Keywords: *Personal reputation scale, Turkish adaptation, Validity, Reliability, Confirmatory factor analysis.*

*Dr., e-posta: benangok@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0002-3817-2508>)

Giriş

İtibarın mikro düzeyi olan kişisel itibar kavramı, uluslararası yazında özellikle örgütlerdeki yeri ve öneminden dolayı araştırmacılar tarafından en çok üzerinde durulan konulardan biri olmaktadır. Çünkü bir örgüt, olumlu bir itibara sahip birey veya bireylerle anıldığında, bu örgütün diğerleri tarafından nasıl algılandığının bir parçası haline gelmektedir (Gök ve Çiftçiöğlü, 2021: 206). Burson-Marsteller'ın 2000'li yılların başında yaptığı araştırma projesiyle CEO itibarının örgütlere çeşitli avantajlar sağladığı yönünde bulgular elde etmiştir. Bu çalışmaya; CEO'lar, üst düzey çalışan bireyler, finansal analistler, hükümet yetkilileri ve medya mensuplarını da kapsayan beş kilit paydaş kategorisinden 1.400 etkin iş insanı katılmıştır. Bu çalışma, daha önce 1997'de gerçekleştirilen CEO itibar çalışmasıyla kıyaslandığında, CEO itibarının değeri %14 arttığı bulgusuna rastlanmıştır. Çalışmanın diğer sonuçları ise şunlardır (Gaines-Ross, 2000: 366-367): (1) Paydaşların %80'i, CEO itibarının o kurumda istihdam etmek için iyi bir örgüt olarak önermelerinde etkili olduğunu belirtmişlerdir. (2) CEO itibarı, bir örgütün sahip olduğu prestijinin %45'ini yansıtmaktadır. (3) Finans ve sektör analistlerinin %94'ü bir örgütün CEO'sunun itibarına ilişkin hisse senedi tavsiye ettiklerini belirtmişlerdir. (4) Paydaşların %81'i ise CEO itibarının medya denetimi altında o örgüt hakkındaki fikirlerini etkilediğini ifade etmişlerdir. Özetle itibar, yalnızca bir bireyin eylemleriyle oluşturulmak yerine, bir izleyicinin bu eylemleri değerlendirmesi ve genellikle bu olayların ardındaki algılanan niyetlerle oluşturulmaktadır. Bireye yönelik olumlu ve yüksek bir algı, örgüt algısına da aktarılabilmektedir. Güçlü ve olumlu itibara sahip bireyleri istihdam eden örgütler, hisse senedi fiyatlarının artmasından, paydaşlardan, örgütün genel performansından ve izleyicilerinden genellikle olumlu geri dönüşler almaktadırlar. Kişisel itibarın sağladığı faydalarından yararlanabilecek aktörlerin, sadece itibarlı bireyler olmadığı, örgütlerin de bireylerin itibarlarını etkileme ve bu itibardan faydalanma potansiyelini elde ettikleri yorumu yapılmaktadır.

1. KURAMSAL ARKA PLAN

Kişisel itibar, bireylerin algılarında meydana gelen, belirgin kişisel niteliklerin, sergilenen davranışların ve belirli bir zaman boyunca izlenen ya da ikincil kaynaklardan elde edilen imgeleri ortaya çıkartan algısal bir kimliktir (Ferris vd., 2014: 245; Zinko vd., 2007: 165; Gök, 2022: 110). Kişisel itibar, tanımlanmış bir sosyal ağdaki bireyler tarafından paylaşılan ve belirtilen, birbiriyle ilişkili izlenimler çekirdeği olarak tanımlanmaktadır (Gök, 2022: 111; Bromley, 1993: 42). Bahsi geçen kavramın diğer bir tanımı ise belirgin kişisel niteliklerin, başarıların, gözlemlenen davranışların ve belirli bir zaman boyunca doğrudan izlenen ve amaçlanan davranışların birleşimini ortaya çıkartan algısal bir kimliktir. İtibarın, algısal özelliğinin olması, bu kavramı öznel yapmaktadır ve diğer bireylerin zihninde tanımlanan ve sosyal olarak oluşturulan bir gerçekliği yansıtmaktadır (Ferris vd., 2003: 2015-216).

Sosyal bir yapı olan itibar, başkalarının bir bireyi nasıl gördüğüne ilişkin genel bir fikir birliğini temsil ettiği düşünülmektedir. Bu fikir birliği genellikle olumlu itibara sahip bireylerin daha meşru, yetkin ve güvenilir olarak görülmesine izin vermektedir (Zinko vd., 2007: 17). Ayrıca bu bireyler, daha düşük algılanan statüye sahip kişilerle karşılaştırıldığında olumlu sosyal değişim ilişkileriyle ilişkili kazançlardan yararlanmaktadırlar. Bu tür sosyal ilişkiler, karar özgürlüğü, özerklik, etki ve güç sağlayabilmektedir (Zinko vd., 2012: 157). Bir bireyin itibarı, sadece başkalarının ona yaklaşma şeklini etkilemekle kalmaz, aynı zamanda bireyin davranışını da etkilemektedir. İtibar, tekrar eden durumlarda veya zaman içinde farklı ve göze çarpan davranışların tutarlı bir şekilde gösterilmesi yoluyla ve bireyler arasında oluşan güven sürecinin neticesinde meydana gelmektedir (Zinko vd., 2017).

İtibar, hem beklenen hem de geçmiş davranışlar dikkate alınarak biçimlenmektedir. Özellikle bireyin geçmişte diğerleri tarafından tanınırlığı fazlaysa, bu bireyin bir topluluk içinde özerk olarak eyleme geçmesi o kadar fazla olmaktadır (Gök, 2022: 119). Buradan hareketle iş dünyasında başarılı bir itibarın gücü, bireyin kariyer gelişimini, daha fazla takdir yetkisini ve davranışsal serbestliğini yükseltmektedir (Zinko vd., 2012: 157). Başarılı ve etkin bir itibar oluşturan bireyler; daha güvenilir, yetkin ve meşru olarak izlenim bırakmaktadırlar (Dunn, 2008: 1). Ayrıca, olumlu itibara sahip liderlere daha fazla güven verildiği, daha az izlendiği ve daha düşük hesap verebilirlik standartlarında tutuldukları öne sürülmektedir. Aynı şekilde yönetim kademesinde de olumlu itibara sahip bireylerin departmanları veya birimleri için daha geniş kaynaklar elde edebilecekleri belirtilmektedir (Hochwarter vd., 2007; Gök, 2022). İtibarlı CEO'ların bir örgüte mensup edilmesi örgütün hisse senedi fiyatlarında kısa vadeli bir artış göstermesine sebep olmaktadır. Örneğin, Al Dunlap'ın Sunbeam'in başkanı ve CEO'su olarak atandığı gün (19

Temmuz 1996), işletmenin hisse senedi fiyatı %49 yükselmiştir. Bahsi geçen işletmenin hisse senedi fiyatındaki bu yükselişe, Sunbeam'ın piyasa değeri 500 milyon dolara yükselmiştir. İşletmenin piyasa değerindeki bu yükselişe sadece Dunlap'ın itibarının etkili olduğu belirtilmektedir (Ranft vd., 2006: 286). Bireyler, olumlu bir itibarı elde ettiklerinde, diğerleri itibarlı bireylerle özdeşleşme eğilimi göstermektedirler (Zinko vd., 2012: 161). Söz edilen özdeşleşmenin sebebi, itibarlı liderlerin ve bu lideri takip eden izleyicilerin aynı sosyal kimliği benimsedikleri ve kendilerini grubun bir parçası olarak konumlamalarıdır. Bu sayede liderler; grup amaçları, hedefleri, değerleri ve normları vasıtasıyla grupta yer alan bireyleri çalışmaya motive etmektedirler. Buna ek olarak, tüm üyelerin var olduğu grupta, grup odaklı motivasyon oluşturulması ve üyeler tarafından bu motivasyonun benimsenmesi grup liderine daha fazla güven ve saygı duyulduğuna ışık tutmaktadır (Van Knippenberg ve Hogg, 2003: 256). Yukarıdaki açıklamalar ışığında kişisel itibar, hem sosyal hem de örgütsel yaşamın bir gerçeğini temsil etmektedir. Bireyler, günlük hayatlarında birçok durum için itibar geliştirmektedirler, fakat örgütlerde gelişen itibar, bireylerin işlerini daha etkin bir şekilde yerine getirme ve başkalarına karşı işbirlikçi olma konularına odaklanmaktadır.

1.1. Kişisel İtibarın Öncülleri ve Ardılları

Kişisel itibarın işle ilgili değişkenlerle ilişkisini inceleyen araştırmalardan biri Zinko ve izdaşlarına (2013) aittir. Bu araştırmada, politik beceri ile işyerindeki stres etkenlerinin (yani, gerilim tepkisi) etkilerinin azaltılmasında kişisel itibarın aracılık etkisi incelenmiştir. Politik beceriye sahip bireylerin olumlu itibar kazanmaları muhtemel olduğunu öne süren bu araştırma, işyerinde algılanan stresörlerin azaltılmasına yardımcı olduğunu varsaymaktadır. Ayrıca, bireyin stresörlere tepkisini etkileyen bireyin sosyal yeteneğinden (yani politik becerisinden) ziyade itibarı olduğu varsayılmaktadır. Araştırmanın sonuçları, itibarın politik beceri ve gerginlik tepkileri arasında aracı bir etkisi olduğu saptanmıştır. Hochwarter ve izdaşları (2007), politik davranış ile belirsizliğin iş sonuçları, duygusal tükenme ve iş performansı derecelendirmeleri arasındaki ilişkilerin kişisel itibarın aracılık rolünü dâhil ederek incelemişlerdir. Araştırmanın bulgularına göre, politik davranış; belirsizliği ve duygusal yorgunluğu arttırdığı ve olumsuz itibara sahip bireylerin iş performansı derecelendirmelerini azalttığı tespit edilmiştir. Hall ve diğerlerinin (2009) araştırması, hesap verebilirliğin vatandaşlık davranışına daha fazla etki ettiği ve bunun da kişisel itibar yoluyla görev performansına ve memnuniyetine katkıda bulunduğunu göstermiştir. Zinko ve diğerleri (2016), çağdaş örgütler bağlamında dedikodunun bireysel itibar gelişiminde ne ölçüde rol oynadığını ampirik olarak test etmektedirler. Araştırmanın bulgularına göre dedikodunun, grupların sosyal normlarını güçlendirdiği ve dedikodunun kişisel itibar gelişiminin önemli bir etkinleştiricisi olarak hizmet etmesi bakımından örgütsel kimliğe katkıda bulunduğu saptanmıştır. Kişisel itibar kavramına ilişkin Türkiye'de yapılan bir araştırmada ise algılanan örgütsel prestij, kişisel itibar ve örgütsel özdeşleşme değişkenlerinin birbirleriyle istatistiksel olarak anlamlı olduğu bulgusuna ulaşılmıştır (Gök ve Çiftçioğlu, 2021).

Daha öncede belirtildiği gibi bu araştırmanın amacı Hochwarter, Ferris, James, Zinko ve Arnell (2007) tarafından geliştirilmiş olan kişisel itibar ölçeğini Türk diline uyarlayarak geçerlik ve güvenilirliğini incelemektir. Uluslararası literatürde itibarın mikro düzeyi olan kişisel itibarın ölçüm araçlarına dayalı çalışmalar bulunmaktadır (bkz. Hochwarter vd., 2007; Zinko vd., 2016). Ancak ulusal literatürde kişisel itibar kavramını ölçümleyen bir ölçüm aracına rastlanmamıştır. Dolayısıyla bu araştırma, kişisel itibar kavramına ilişkin ulusal literatürdeki boşluğu ele alma ve yönetim literatüre bilimsel katkı sağlama amacı gütmektedir.

2. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Bu bölümde araştırmanın örnekleme, ölçüm aracı, dilsel tercüme çalışması ve araştırmaya ait verilerin analiz yöntemine yönelik bilgilere yer verilmiştir.

2.1. Araştırmanın Örnekleme

Türkiye'de spor kulüpleri gerek sosyal gerekse ekonomik açıdan büyüyen bir endüstriye sahip olmalarından hareketle araştırmanın örnekleme çerçevesini Türkiye'de yaşayan Fenerbahçe Spor Kulübü'ne mensup taraftarlar oluşturmaktadır. Söz konusu kulübün seçilmesinin nedenleri incelendiğinde, öncelikle Süper Lig'de dört büyükler olarak anılan Fenerbahçe (Özdağoğlu ve Keleş, 2019: 109), 2004 yılından bu yana sermaye piyasalarına kote olması ile ülkemizde hem ticari hem de yönetsel anlamda profesyonelleşmesidir (Akyüz, 2005: 16-20). Taraftarlara erişebilmek için bahsi geçen spor kulübünün internet sayfalarında yer alan Fenerbahçe İş Adamları

Derneği, 1907 UNIFEB, Genç Fenerbahçeliler Topluluğu'nun bulunduğu platformların yöneticilerine araştırmanın bilimsel olduğu ve kişisel verilerin hiçbir kurum ile paylaşılmayacağı bilgisi verildikten sonra bu platformlara anketler yerleştirilmiştir. Fenerbahçe Spor Kulübü taraftarlarına online platformda kolayda örneklem yöntemi uygulanmıştır. Araştırmada kullanılan veriler 10-25 Ağustos 2021 tarihleri arasında online anket yöntemiyle toplanmıştır. Araştırma kapsamında analizler 945 anket formu üzerinden gerçekleştirilmiştir. Tablo 1'de örneklemin cinsiyet, yaş, medeni durumu, eğitim durumu, mesleki durumu, takım durumlarına yönelik veriler görülmektedir.

Tablo 1: Örneklemin demografik özellikler itibarıyla dağılımı (n: 945)

		Frekans	%
Cinsiyet	Erkek	874	92,5
	Kadın	71	7,5
Yaş	20 yaş ve altı	122	12,9
	21-30 yaş	327	34,6
	31-40 yaş	278	29,4
	41-50 yaş	154	16,3
	51 yaş ve üzeri	64	6,8
Medeni Durum	Bekar	491	52,0
	Evli	454	48,0
Eğitim Durumu	İlkokul	10	1,1
	Ortaokul	45	4,8
	Lise	304	32,2
	Üniversite	491	52,0
	Yüksek Lisans	73	7,7
	Doktora	22	2,3
Mesleki Durumu	İşsiz	96	10,2
	Öğrenci	217	23,0
	Özel Sektör Çalışanı	332	35,1
	Kamu Görevlisi Çalışanı	139	14,7
	İşyeri Sahibi	127	13,4
	Emekli	34	3,6
Takım Durumu	Fenerbahçe	945	100,0

Tablo 1'de araştırmaya katılan katılımcıların demografik profilleri frekans analizi yapılarak tespit edilmiştir. Analizlere göre katılımcıların %7,5'i kadın, %92,5'i erkek olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Katılımcıların yaşları incelendiğinde %12,9'u 20 yaş ve altı, %34,6'ı 21-30, %29,4'ü 31-40, %16,3'ü 41-50, %6,8'i 51 ve üzeri yaş aralığında olduğu görülmektedir. Katılımcıların eğitim durumları incelendiğinde %1,1'i ilkokul, %4,8'i ortaokul, %32,2'si lise, %52,0'si lisans, %7,7'si yüksek lisans, %2,3'ü doktora olduğu tespit edilmiştir. Mesleki durum açısından bakıldığında katılımcıların %23,0'ü öğrenci, %4,7'si kamu görevlisi, %35,1'i özel sektör, %13,4'ü işyeri sahibi, %3,6'sı emekli, %10,2'si işsiz olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

2.2. Ölçüm Aracı

Türkçe'ye uyarlama araştırması bağlamında ölçüm aracı olarak Hochwarter vd. (2007) tarafından geliştirilen 12 madde ve tek boyuta sahip olan "Kişisel İtibar Ölçeği"nden yararlanılmıştır. Orijinal kişisel itibar ölçeğinde araştırma yöntemi üst düzey işletme eğitimi almakta olan 581 öğrenci ile gerçekleştirilmiştir. Tercüme ölçeğin geçerliği için açıklayıcı faktör analizi uygulanmış ve ölçek güvenilirliği için cronbach alpha değerleri hesaplanmıştır. Açıklayıcı faktör analizinde açıklanan toplam varyansın %43,825 olduğu, madde faktör yüklerinin ise en düşük 0,417 ile en yüksek 0,784 arasında değerlere sahip olduğu, güvenilirlik analizinde ise cronbach alpha (α) değerinin

0,881 olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Araştırmada Hochwarter vd. (2007) tarafından geliştirilen ölçek için Cronbach's alfa katsayısı 0,92 olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca yabancı literatürde bu ölçeği kullanan çalışmalara da rastlanmaktadır (bkz. Foste ve Botero, 2012; Hall vd., 2009; Laird vd., 2012; Zinko vd., 2012; Laird vd., 2013; Zinko, 2013; Zinko vd., 2017).

2.3. Tercüme Çalışması

Kişisel itibar ölçeğinin Türkçe'ye tercüme çalışmasının dil geçerliliği bağlamında öncelikle ölçek maddeleri araştırmacı tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Ardından yapılan Türkçe tercüme iki dilbilimci tarafından bağımsız olarak ölçeğe ilişkin geri tercüme işlemleri uygulanmıştır. Daha sonra yönetim ve organizasyon alanında uzman ve tecrübeli 2 öğretim üyesi tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir ve ifadelerde herhangi bir anlam kayması olup olmadığı denetlenmiştir. Türkçe'ye tekrar tercümesi denetlenen ölçek maddeleri bahsi geçen 2 öğretim üyesi tarafından tekrar okunmuştur ve anlam kaymasına neden olabilecek kavramlar güncellenmiştir. Bu değerlendirmelerden elde edilen öneriler doğrultusunda ölçek ifadeleri üzerinde gerekli düzenlemeler yapılmıştır ardından ölçek nihai halini almıştır.

2.4. Analiz Yöntemi

Ölçeğin orijinali Hochwarter, Ferris, James, Zinko ve Arnell (2007) tarafından geliştirilmiş olan kişisel itibar ölçeği, toplam 12 maddeden ve tek boyuttan oluşmaktadır. Araştırma yöntemi bağlamında nicel veri analizi tekniğinden faydalanılmıştır. Araştırmada, 1= "Kesinlikle Katılmıyorum" ve 5= "Kesinlikle Katılıyorum" ifadelerine dayanan beşli Likert tipi ölçek kullanılmış olup anket formu, cinsiyet, yaş, medeni durumu, eğitim durumu ve mesleki durumu içeren demografik sorular ile 12 madde ve tek boyuttan oluşan kişisel itibar ölçeğinden oluşmaktadır. Ölçeğin tercüme çalışmasında ilk etapta araştırmacı, amaca yönelik alternatif modeller oluşturabilmesi ve oluşturduğu bu modelleri uyum iyiliği bakımından kıyaslayabilmesi için LISREL 8.7 istatistik paket programı kullanılarak doğrulayıcı faktör analizi (DFA) kullanmıştır. Ardından araştırmacı, hedef modelin yapısal geçerliği oluşturabilmek için SPSS 22.0 istatistik paket programından faydalanarak açıklayıcı faktör analizi (AFA) uygulamıştır. Ayrıca, birleşme geçerliğini tespit edebilmek için faktör analizinden elde edilen madde faktör yüklerine ek olarak açıklanan ortalama varyans (AVE) değeri hesaplanmıştır. Ölçek güvenilirliği analizi bağlamında iç tutarlılık güvenilirliği için cronbach alpha; birleşik güvenilirlik için CR katsayıları tespit edilmiştir. Son olarak ölçekte bulunan maddeler için tanımlayıcı istatistiki analizler yapılmıştır.

3. ARAŞTIRMA BULGULARI

Bu bölümde, Türkçe'ye tercüme çalışması yapılan kişisel itibar ölçeğine yönelik geçerlik bağlamında doğrulayıcı faktör analizi, açıklayıcı faktör analizi ve birleşme geçerliği sonuçları, güvenilirlik bağlamında iç tutarlılık güvenilirliği ve birleşik güvenilirlik değerleri ve tanımlayıcı istatistiki analiz sonuçları verilmektedir.

Öncelikle yukarıda bahsedilen istatistiki işlemlerin yapılabilmesi için araştırma kapsamında elde edilen verilerin normal dağılım gösterip göstermediği araştırılmıştır. Normallik varsayımı, verilerin normal dağılıma sahip bir anakütleden gelip gelmediğinin test edilmesi anlamına gelmektedir (Aksu vd., 2017: 39). Tablo 2'de kişisel itibar ölçeğine ait değişkenlerin normal dağılım niteliklerine ne oranda sahip oldukları çarpıklık (skewness) ve basıklık (kurtosis) katsayıları hesaplanarak incelenmiştir.

Tablo 2: Kişisel itibar ölçeği ait genel veriler (n: 945)

	<i>Ort±SS</i>	<i>Min-Max (Medyan)</i>	<i>Çarpıklık</i>	<i>Basıklık</i>
Kişisel İtibar Ölçeği	4,47±0,46	2,92-5 (4,42)	-0,392	-0,685

Analiz sonucunda çarpıklık (skewness) ve basıklık (kurtosis) değerleri -3.0, +3.0 aralığında (Tabachnick ve Fidell, 2007) olması verilerin normal dağılım uygunluğunu sağladığını göstermektedir.

3.1. Geçerlik Bulguları

Doğrulamalı faktör analizi, gizil değişkenler ve gözlenen değişkenler arasındaki ilişkileri konu edinen bir yapısal eşitlik modelidir (Çelik ve Yılmaz, 2016: 43). Daha öz bir ifadeyle, doğrulamalı faktör analizi (DFA), daha önce belirlenen faktör modelinin eldeki veriyle olan uyumu destekleyip desteklemediğini belirlemek amacıyla kullanılmaktadır ve bu bakımdan açıklayıcı faktör analizinden (AFA) keskin bir şekilde ayrılmaktadır (Çokluk vd., 2018: 276). Doğrulamalı faktör analizinden elde edilen sonuçlar, bazı katsayı ve indekslerden¹ faydalanılarak ölçeğin ölçme gücü ve yapı geçerliliği hakkında değerlendirme yapılmasına imkân vermektedir. Bu kapsamda, araştırmada kullanılan tercüme ölçeğin ölçme gücü doğrulamalı faktör analizi vasıtasıyla tespit edilmiştir.

Doğrulamalı faktör analizi, araştırmacının amaca yönelik alternatif modeller oluşturarak ve oluşturduğu bu modelleri uyum iyiliklerine göre kıyaslayarak incelemesini sağlamaktadır (Drasgow ve Schmitt, 2002 akt. Tak ve Çiftçioğlu, 2009: 41). Buradan hareketle, araştırmada kullanılmak üzere üç alternatif model tasarlanmıştır. İlk modelde (hedef model) 12 ifadenin tümü tek bir faktörde toplanmıştır. İkinci model, iki faktöre yüklenmiştir ve 1,2,3,5,8,12 ifadeleri birinci faktörde; 4,6,7,9,10,11 ikinci faktörde toplanmıştır. Üçüncü model ise üç faktörlü bir yapıya sahiptir ve 1,2,3,5 ifadeleri birinci faktöre; 4,6,7 ifadeleri ikinci faktöre; 8,9,10,11,12 ifadeleri üçüncü faktöre yüklenerek tasarlanmıştır. Tasarlanan her bir modellerde ulaşılan sonuçlar ve modellerin değerleri Tablo 3'te verilmiştir.

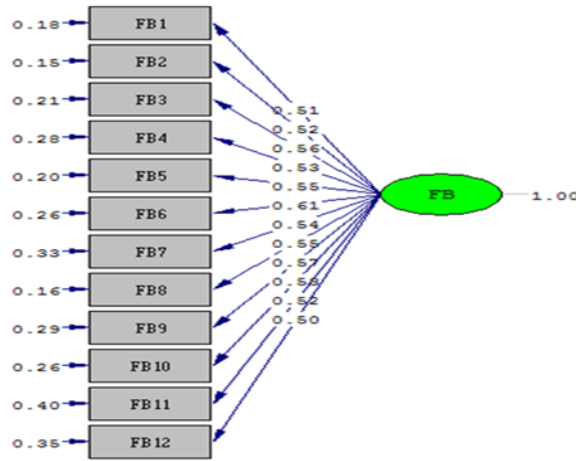
Model uyumunun tespit edilmesinde, başlangıçta uyum indeksi olarak Ki-Kare uyum iyiliği indeksine bakılmaktadır. Ki-Kare (χ^2) değeri, var olan modelin uygunluğunu tespit etmek için kullanılan ölçümdür. Bu bakımdan, Ki-Kare değerleri örneklem kovaryans matrisi ile modellenen kovaryans matrisi arasında farkın olup olmadığını tespit etmede yararlanılmaktadır ve uygun bir modelin istatistiksel olarak anlamsız değerler vermesi beklenmektedir (Hu ve Bentler, 1999: 2). Diğer bir ifadeyle, Ki-Kare değeri eldeki veriyle model arasındaki uyumun testi olmaktadır. Ki-Kare değerinin anlamlı olmaması ve $CMIN/DF = \chi^2/df \leq 5$ olması modelin uyumluluğunu göstermektedir (Schumacker ve Lomax, 2016: 113). Buradan hareketle, Tablo 3 değerleri incelendiğinde ikinci ve üçüncü modellerin $\chi^2/df > 5$ ' den büyük değerler alması nedeniyle modellerin uyumlu olmadığı tespit edilmiştir. Buna ek olarak birinci model, hem ikinci modelden hem de üçüncü modelden çok daha iyi uyum indekslerine sahip olduğu tespit edilmiştir. Model 1'in uyum iyilikleri incelenmiş ve Tablo 3'te görüldüğü gibi Ki-Kare (χ^2) değerinin serbestlik derecesine oranı (χ^2/df) 5'ten küçük olması iyi uyum ($\chi^2/df=3,073$; $p<0,001$) göstergesi olarak kabul edilmektedir (Tabachnick ve Fidell, 2007: 285). Model 1'in diğer uyum indeksleri de RMSEA=0,090; NFI=0,92; SRMR=0,03 ve CFI= 0,96 olarak tespit edilmiş ve bu uyum indekslerin de kabul edilebilir değerlerde olduğu görülmektedir. Bu da birinci modelin en ideal model olduğu ve tercüme kişisel itibar ölçeğinin tek boyutlu bir yapıya sahip olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Tablo 3: Doğrulamalı faktör analizi sonuçları ve modellerin karşılaştırılması (n: 945)

	χ^2	df	χ^2/df	NFI	CFI	SRMR	RMSEA
Model 1 (tek faktörlü)	165,96	54	3,07	0,92	0,96	0,03	0,090
Model 2 (2 faktörlü)	1199,23	53	22,62	0,91	0,91	0,069	0,151
Model 3 (3 faktörlü)	422,08	51	8,27	0,96	0,97	0,061	0,088

Hedef model olan Model 1'e ilişkin doğrulamalı faktör analizi yol diyagramı ve faktör yükleri Şekil 1'de gösterilmiştir. Şekil 1'deki oklar üzerinde bulunan değerler standartlaştırılmış regresyon katsayılarını (madde faktör yüklerini) ifade etmektedir.

¹ χ^2 =Ki-Kare; df=Serbestlik Derecesi; NFI=Normlaştırılmış Uyum İndeksi; CFI=Karşılaştırmalı Uyum İndeksi; SRMR=Standartlaştırılmış Hata Kareler Ortalamasının Karekökü; RMSEA=Yaklaşık Hataların Ortalama Karekökü

Şekil 1: Kişisel itibar ölçeği / standardize edilmiş model

Doğrulayıcı faktör analizi neticesinde tek boyutlu bir yapı olduğu tespit edilen kişisel itibar tercüme ölçeğinin faktör yapısı açıklayıcı faktör analizi vasıtasıyla test edilmiştir. Açıklayıcı faktör analizi, birbiriyle ilişkili olan değişkenlerin daha genel bir değişken ya da kavram altında bir araya gelmesi esasına dayanmaktadır (Bayram, 2017: 199). Diğer bir ifadeyle açıklayıcı faktör analizi, bir ölçek üzerindeki tüm maddeler arasındaki karşılıklı korelasyonları incelemekte ve buradan tüm maddeleri daha az boyuta (faktöre) indirgemektedir (Aksu vd., 2017: 3).

Faktör analizinin etkin ve verimli olabilmesi için örneklemin en az 300 olması ve örneklem sayısının ideal olarak madde sayısının 10 katı olması önerilmektedir (İslamoğlu ve Alnıaçık, 2016: 416). Daha büyük bir örneklem boyutu, verilerdeki hatayı azaltmaktadır. Bu nedenle açıklayıcı faktör analizi ile faktörlerin güvenilirliğini sağlamak için araştırmacıların çalışmalarını büyük bir örneklem üzerinde gerçekleştirmeleri gerekmektedir (Aksu vd., 2017: 6).

Açıklayıcı faktör analizinin ikinci aşaması analiz sürecinin başladığı aşama olup, bu aşamada korelasyon matrisi oluşturulmaktadır (Coşkun vd., 2017: 277; Aksu vd., 2017). Korelasyon matrisi faktör analizinde bulunan değişkenler arasındaki ilişki gösteren bir matristir. Bu matrisin incelenmesi araştırmacıya faktör analizinin sonucuna ilişkin ipuçları sağlamaktadır (Coşkun vd., 2017: 277). Araştırma kapsamında kullanılan ölçekte yer alan değişkenler arasındaki korelasyon matrisi incelenmiş olup yapının açıklayıcı faktör analizi (AFA) yapmaya uygun olup olmadığı denetlenmiştir ve değişkenler arasındaki korelasyonların 0,30'dan büyük değerlere sahip olduğu tespit edilmiştir. Sonuç olarak, değişkenler arasındaki korelasyonların uygun olduğuna karar verilmiştir. Ayrıca, faktör analizinde olumsuz etki yapan değişkenlerin analizden çıkarılıp çıkarılmaması için anti-image korelasyon tablosunda yer alan köşegenlere bakılmıştır. Söz konusu tablodaki köşegenlerin 0,50'den büyük değerlere sahip olması tüm değişkenlerin faktör analizine uygunluğunu göstermiştir.

Faktör analizinin diğer bir aşaması, verilerin faktör analizine uygunluğunu değerlemede kullanılan Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) katsayısı ve Bartlett Küresellik değerinin hesaplanmasıdır. Analiz sonucunda KMO değeri 0,89>0,70 olarak belirlenmiştir. Bu değere göre araştırmaya katılan katılımcılardan elde edilen verilerin faktör analizi açısından uygunluğunun çok iyi olduğu anlaşılmaktadır. Bartlett'in küresellik testi, araştırmadan elde edilen verilere yönelik korelasyon matrisini uygulayarak analize dâhil edilen maddelerin aralarında genel bir bağlantı olup olmadığını analiz etmektedir. Bu testin bulgusu anlamlı ise ($p<0,05$) maddeler arasında faktör analizine uygun bağlantılar olduğu belirtilmektedir (İslamoğlu ve Alnıaçık, 2016: 423). Bu araştırmada Bartlett testi anlamlı çıkmıştır ($X^2=5178,443$; $df=66$, $p=.000$). Elde edilen bu değerler göz önünde bulundurularak 12 maddelik ölçeğe faktör analizi yapılabileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Faktör analizinin başka bir aşamasında ise bu araştırmada içerisinde faktör yük değeri 0,40 olarak alınmıştır ve bu değerin altındaki yük değerlerinin program tarafından engellenmesi istenmiştir. Açıklayıcı faktör analizi sonuçlarının faktör yükleri incelendiğinde en az %42'nin üzerinde değerler aldığı tespit edilmiştir. Temel bileşenler analizi ve Varimax döndürme yöntemi kullanılarak yürütülen faktör analizi sonuçlarına göre, ölçekte yer alan toplam 12 değişken tek faktör altında toplanmıştır. Bu tek faktör, 12 değişkenin açıkladığı toplam varyansın %43,825'ini açıklayabilmektedir. Bu ölçeği geliştiren Hochwarter ve diğerlerinin (2007) açıklayıcı faktör analizi sonuçları incelendiğinde, değişkenlerin tek bir faktörde konumlandığı ortaya çıkmaktadır. Bu araştırmanın analiz sonuçları Tablo 4'te özetlenmiştir.

Tablo 4: Kişisel itibar ölçeğine ilişkin faktör analizi sonuçları (n: 945)

Kişisel İtibar Ölçek İfadeleri	Faktör Yükleri	Açıklanan Toplam Varyans (%)
1. Fenerbahçe Spor Kulübü başkanı, Fenerbahçe taraftarları ve kulüp çalışanları tarafından oldukça saygı duyulan bir kişidir.	0,602	43,825
2. Fenerbahçe Spor Kulübü başkanı, itibarı yüksek bir kişidir.	0,417	
3. Fenerbahçe Spor Kulübü başkanı; iş, arkadaş ve Fenerbahçe taraftarlarının saygısını kazanmış bir kişidir.	0,600	
4. Fenerbahçe Spor Kulübü başkanı; iş arkadaşlarının ve Fenerbahçe taraftarlarının güvenini kazanmış bir kişidir.	0,686	
5. Fenerbahçe Spor Kulübü başkanı, yüksek ahlaklı bir kişi olarak görülür.	0,580	
6. Fenerbahçe Spor Kulübü başkanı, işleri başarma becerisine sahip bir kişi olarak görülür.	0,764	
7. Fenerbahçe Spor Kulübü başkanı, sonuç üreten bir kişi olmakla ünlüdür.	0,784	
8. Fenerbahçe Spor Kulübü başkanının her zaman en iyi performansı göstermesi beklenir.	0,438	
9. Fenerbahçe Spor Kulübü başkanının daima yüksek kaliteli sonuçlar ortaya koyacağı bilinir.	0,751	
10. Fenerbahçe Spor Kulübü başkanının daima en yüksek kalitede bir performans ortaya koyacağına güvenilir.	0,768	
11. Fenerbahçe Spor Kulübü başkanı, en yüksek kalitede performans göstermekle ünlüdür.	0,773	
12. Bir işin doğru şekilde yapılması gerekiyorsa, o işi Fenerbahçe Spor Kulübü başkanının yapması istenir.	0,643	

3.2. Güvenirlilik Bulguları

Yapısal güvenirliliği elde edebilmek için tercüme ölçeğin cronbach alpha değeri, ölçekten madde çıkarıldığında elde edilen ortalama, varyans, madde toplam korelasyonu ve cronbach alpha değerleri hesaplanmıştır. Ayrıca yapı güvenirliliği cronbach alpha değerinin, birleşik güvenirlilik (CR) değerinin tespit edilmesi ve birleşme geçerliliği için doğrulayıcı faktör analizi ile faktör yük değerlerinin ortaya çıkarılmasına ek olarak açıklanan ortalama varyans (AVE) değerinin de incelenmesi tavsiye edilmektedir (Hair vd., 1998: 612). Cronbach Alpha ve birleşik güvenirlilik (CR) değerlerinin $\geq 0,70$; açıklanan ortalama varyans (AVE) değerinin ise $\geq 0,50$ olması istenmektedir (Fornell ve Larcker, 1981: 45-46; Gefen vd., 2000: 36-37; Yaşlıoğlu, 2017: 82). Tespit edilen iç tutarlık güvenirlilik değerleri, CR ve AVE değerleri Tablo 5'te verilmektedir.

Tablo 5: Kişisel itibar ölçeği güvenirlik analizi ve CR-AVE değerleri (n: 945)

Kişisel İtibar Ölçek İfadeleri	Soru Silinirse Ortalama	Soru Silinirse Varyans	Soru Silinirse Standart Sapma	Madde Toplam Korelasyonu	Soru Silinirse Alfa Değeri	Cronbach Alpha	CR	AVE
Kİ1	48,982	27,797	,511	,359	,875	0,881	0,832	0,880
Kİ2	48,761	29,072	,331	,268	,882			
Kİ3	48,978	27,594	,507	,371	,875			
Kİ4	49,349	25,812	,611	,482	,869			
Kİ5	48,871	27,774	,489	,326	,876			
Kİ6	49,400	24,503	,702	,677	,863			
Kİ7	49,499	23,291	,720	,685	,862			
Kİ8	48,724	28,817	,361	,209	,881			
Kİ9	49,176	24,590	,689	,631	,864			
Kİ10	49,187	24,578	,710	,640	,863			
Kİ11	49,458	22,804	,713	,586	,864			
Kİ12	49,040	26,037	,560	,363	,872			

Tablo 5 incelendiğinde, cronbach alpha (α) değeri 0,881 olarak tespit edilmiştir. Bu değer, kabul edilebilir değer olan 0,70'den yüksek olması sebebiyle ölçeğin güvenilir olduğunu göstermektedir (Coşkun vd., 2017: 133). Ayrıca, CR değerinin 0,832; AVE değerinin ise 0,880 olarak tespit edilmesiyle, iç tutarlık güvenirliği ve birleşme geçerliğinin karşılandığını göstermektedir.

3.3. Ölçek Maddeleri Tanımlayıcı İstatistikler

Kişisel itibar ölçek maddelerine ilişkin mod değerleri, standart sapma ve ortalama Tablo 6'da verilmektedir.

Tablo 6: Kişisel itibar ölçek maddelerine ilişkin tanımlayıcı istatistikler (n: 945)

Kişisel İtibar İfadeleri	n	Ortalama	Standart Sapma	Mod
Kİ1	945	4,6	,5	5,0
Kİ2	945	4,8	,4	5,0
Kİ3	945	4,6	,5	5,0
Kİ4	945	4,2	,7	4,0
Kİ5	945	4,7	,5	5,0
Kİ6	945	4,2	,8	5,0
Kİ7	945	4,1	,9	5,0
Kİ8	945	4,9	,4	5,0
Kİ9	945	4,4	,8	5,0
Kİ10	945	4,4	,8	5,0
Kİ11	945	4,1	1,0	5,0
Kİ12	945	4,5	,7	5,0

4. SONUÇ

Bu araştırma, Hochwarter vd. (2007) tarafından geliştirilen "Kişisel İtibar Ölçeği"nin Türkçe'ye tercümesi ve geçerlik-güvenirlik çalışmalarının yapılmasını amaçlamaktadır. Araştırmanın örneklemi 945 spor taraftarından oluşmaktadır. İlk etapta çeviri-geri çeviri tekniğinden faydalanılarak Türkçe'ye tercüme edilen ölçeğin yapısal geçerliğine ulaşmak için açıklayıcı faktör analizi ve doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Ardından birleşme geçerliğini tespit etmek için faktör analizinde ortaya çıkarılan madde faktör yüklerine ek olarak açıklanan

ortalama varyans (AVE) değerine ulaşılmıştır. Ölçek güvenilirliği analizinde ise iç tutarlılık güvenilirliği için cronbach alpha (α) ve birleşik güvenilirlik için CR katsayısından faydalanılmıştır. Son aşamada ölçekte bulunan maddeler için tanımlayıcı istatistik analiz sonuçlarına ulaşılmıştır.

Araştırmanın sonuçlarında; açıklayıcı faktör analizi neticesinde toplam varyansın %43,825'ini açıklayan, madde faktör yükleri en düşük 0,417 ile en yüksek 0,784 değerleri arasında olan, orijinal ölçekle paralel şekilde 12 madde ve tek boyutlu bir ölçüm aracı elde edilmiştir. Doğrulayıcı faktör analizi neticesinde standartlaştırılmış regresyon katsayılarının en düşük 0,510 ile en yüksek 0,610 arasında değerler aldığı tespit edilmiştir. Buna ek olarak $\chi^2/df=3,07$ NFI=0,92 CFI=0,96 SRMR=0,03 RMSEA=0,090 değerlerinin kabul edilebilir uyum değerleri sınırlarında olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Güvenirlik için $\alpha=0,881$ CR=0,832; birleşme geçerliği için AVE=0,880 değerleri tespit edilmiştir. Tanımlayıcı istatistikler kapsamında ise araştırmadan elde edilen verilerin normal dağılım gösterdiği ve araştırmada yer alan taraftarların kişisel itibar algılama ortalamalarının yüksek düzeyde olduğu bulgusu ortaya çıkmıştır. Araştırmadan elde edilen sonuçlar, "Kişisel İtibar Ölçeği"nin geçerli ve güvenilir bir ölçüm aracı olduğu tespit edilmiştir.

Özellikle örgütlerdeki üst yönetime mensup bireyler için gündemde olan kişisel itibar konusunda yeterince literatür çalışması bulunmamaktadır. Bu eksiklik dikkate alındığında, Türkçe'ye tercüme edilen kişisel itibar ölçeği daha sonra gerçekleştirilecek uygulamalı araştırmalar sayesinde, geliştirilmeye açık olan bu alana önemli katkılar sağlanacağına inanılmaktadır. Araştırma, her ne kadar spor kulübü dâhilinde sınırlandırılmış olsa da spor kulüplerinin de bir örgüt olduğu düşünüldüğünde diğer tüm örgütler için de bu ölçeğin kullanılması örnek teşkil edebilmektedir. Kişisel itibarın değeri, özellikle insan kaynakları politikaları, kararları ve performans sonuçları üzerinde önemli etkiler gösterdiği dikkate alındığında bu ölçek, tüm sektörlerde örgüt çalışanlarının itibar algılarını tespit etmeye yönelik uygulanacak araştırmalarda kullanılabilir. Ayrıca, kişisel itibar ölçeği kullanılarak bir örgüte mensup olan bireylerin kariyerleri üzerindeki etkileri ya da algılanan örgütsel prestij, firma değeri ya da kurumsal itibar üzerindeki etkileri incelenebilir. Örgüt olumlu bir itibara sahip bir bireyi bünyesine kattığında bu itibarlı birey, diğerleri tarafından örgütün nasıl algılandığının bir parçası olacaktır. Dolayısıyla örgütlerin; grup liderlerinin, yöneticilerinin, CEO'ların ve yönetim kurulu üye/başkanlarının itibarlarını tespit etmeleri, hem kurum itibarına katkı sağlayabilir hem de örgüt çalışanları tarafından güven ve bağlılık duygusu oluşturabilir.

Yukarıda ölçeğin güçlü yanları belirtilmişse de bu araştırmanın bazı sınırlılıklarının olması gelecekte yapılacak araştırmaların dikkate alması gereken bazı hususlar belirtmek istenmektedir. Bu araştırmanın tek bir örneklem ve sektörde uygulanmış olması araştırmanın sınırlılığı olarak görülmektedir. Bu kapsamda, kişisel itibar ölçeğinin geçerliliği ve güvenilirliğini genelleştirebilmek için gelecekte yapılacak araştırmaların farklı sektörde ölçeği test etmeleri önerilmektedir. Buna ek olarak, yönetim literatüründe kişisel itibar alanının genişlemesi için araştırmacıların kişisel itibarın diğer örgütsel değişkenlerle olan ilişkisini ve etkilerini araştırmaları tavsiye edilmektedir. Ayrıca, kişisel itibar ölçeği hem örgüt üyelerinden hem de örgüt yöneticilerinden veri toplama avantajı sunduğu halde bu araştırmada sadece örgüt üyelerinden veri elde edilmiş olması bir başka sınırlılık olarak ifade edilebilir. Buna bağlı olarak, soruların örgüt üyelerine ve yöneticilerine ayrı ayrı sorulması sonuçların karşılaştırma yapılmasını ve değerlendirilmesini sağlayacaktır. Bu hususun göz önünde tutulması gelecek araştırmaları daha güçlü hale getireceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Aksu, G., Eser, M.T. ve Güzeller, C.O. (2017). *Açıklayıcı ve Doğrulayıcı Faktör Analizi ile Yapısal Eşitlik Modeli Uygulamaları*, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Akyüz, M.E. (2005). "Futbol Kulüplerinin Şirketleşmesi ve Halka Açılması: Avrupa Futbol Piyasasındaki Gelişmeler Çerçevesinde Beşiktaş, Fenerbahçe, Galatasaray ve Trabzonspor Örneğinin Değerlendirilmesi", *Sermaye Piyasası Kurulu Aracılık Faaliyetleri Dairesi*, 1-40.
- Bayram, N. (2016). *Yapısal Eşitlik Modellemesine Giriş Amos Uygulamaları*, Ezgi Kitapevi, Bursa.
- Bromley, D. B. (1993). *Reputation, Image and Impression Management*, John Wiley & Sons, New York.
- Coşkun, R., Altunışık, R. ve Yıldırım, E. (2017). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı*. Sakarya Yayınevi, Sakarya.

- Çelik, E.H. ve Yılmaz, V. (2016). *Lisrel 9.1 İle Yapısal Eşitlik Modellemesi Temel Kavramlar- Uygulamalar- Programlama*, 3.Baskı, Anı yayıncılık, Ankara.
- Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G. ve Büyüköztürk, Ş. (2018). *Sosyal Bilimler İçin Çok Değişkenli İstatistik SPSS ve LISREL Uygulamaları*, 5. Baskı, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara.
- Drasgow, F. ve Schmitt, N. (2002). *Measuring and Analyzing Behavior in Organizations, Advances In Measurement and Data Analysis*, California: Josey-Bass.
- Dunn, J.R. (2008). "A Multidimensional View of Personal Reputations", *Academy of Management Proceedings*, 2008/1, 1-6.
- Ferris, G.R., Blass, F.R., Douglas, C., Kolodinsky, R. W. ve Treadway, D. C. (2003). "Personal Reputation in Organizations", *Organizational Behavior: The State of the Science*, (Ed: J. Greenberg), Lawrence Erlbaum, NewJersey.
- Ferris, G. R., Harris, J. N., Russell, Z. A., Blass, F. R., Ellen, B. P. ve Martinez, A. D. (2014). "The Role of Reputation in The Organizational Sciences: A Multilevel Review, Construct Assessment, and Research Directions", (Eds.) M. Buckley, R. Halbesleben ve A. R. Wheeler, *Personnel and Human Resources Management* (pp. 241-303). UK: Emerald Group Publishing.
- Fornell, C. ve Larcker, D. (1981). "Evaluating Structural Equation Models With Unobservable Variables And Measurement Error", *Journal of Marketing Research*, 18/1, 39-50.
- Foste, E.A. ve Botero, I.C. (2012). "Personal Reputation: Effects of Upward Communication on Impressions about New Employees", *Management Communication Quarterly*, 26/1, 48-73.
- Gaines-Ross, L. (2000). "CEO reputation: A Key Factor in Shareholder Value", *Corporate Reputation Review*, 3/4, 366-370.
- Gefen, D., Straub, D. ve Boudreau, M.C. (2000). "Structural Equation Modeling And Regression: Guidelines For Research Practice", *Communications of the Association for Information Systems*, 4/7, 1-70.
- Gök, B. (2022). "Örgütlerde Kişisel İtibarın Önemi ve Örgütlere Sağladığı Faydalar: Bir Literatür Taraması", *Business and Economics Research Journal*, 13/1, 109-126.
- Gök, B. ve Çiftçiöğlü B.A. (2021). "Prestij, Yönetim Kurulu ve Özdeşleşme İlişisini Anlamaya Yönelik Bir Çalışma", *International Journal of Social Inquiry*, 14/1, 199-230.
- Hair, J.F., Anderson, R.E, Tatham, R.L. ve Black, W.C. (1998). *Multivariate Data Analysis*, 4.ed., Prentice-Hall, New York.
- Hall, A.T., Zinko, R., Perryman, A.A. ve Ferris, G.R. (2009). "Organizational Citizenship Behavior and Reputation: Mediators in the Relationships between Accountability and Job Performance and Satisfaction", *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 15/4, 381-392.
- Hochwarter, W.A., Ferris, G.R., Zinko, R.A., Arnell, B. ve James, M. (2007). "Reputation as a Moderator of The Political Behavior/Work Outcomes Relationships: A Two-Study Investigation with Convergent Results", *Journal of Applied Psychology*, 92/2, 567-576.
- Hu, L. ve Bentler, P.M. (1999). "Cutoff Criteria For Fit Indexes in Covariance Structure Analysis: Conventional Criteria Versus New Alternatives", *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 6/1, 1-55.
- İslamoğlu, A.H. ve Alniaçık, Ü. (2016). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*, Beta, İstanbul.
- Knoke, D. (1983). "Organization Sponsorship and Influence Reputation of Social Influence associations", *Social Forces*, 61, 1065-1087.
- Laird, M.D., Zboja, J.J. ve Ferris, G.R. (2012). "Partial Mediation of the Political Skill-Reputation Relationship", *The Career Development International*, 17/6, 557-582.
- Laird, M.D., Zboja, J.J., Martinez, A.D. ve Ferris, G.R. (2013). "Performance and Political Skill in Personal Reputation Assessments", *Journal of Managerial Psychology*, 28/6, 661-676.
- Özdağoğlu, A. ve Keleş, M.K. (2019). "Spor Yönetimi Açısından Gri Entropi Tabanlı Rov Yöntemi İle 4 Büyük Futbol Kulübünün Finansal Performans Analizi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 35, 107-123.

- Ranft, A., Zinko, R., Ferris, G.R. ve Buckley, M.R. (2006). "Marketing The Image of Management: The Costs and Benefits of CEO Reputation", *Organizational Dynamics*, 35/3, 279-290.
- Schumacker, R.E. ve Lomax, R.G. (2016). *A Beginner's Guide To Structural Equation Modeling*, 4.ed., Routledge Publishers, New York.
- Sobel, J. (1985). "A Theory of Credibility", *Review of Economic Studies*, 52/4, 557-573.
- Tabachnick, B.G. ve Fidell, L.S. (2007). *Using Multivariate Statistics*, Pearson, Boston.
- Tak, B. ve Çifçioğlu B.A. (2009). "Üç Boyutlu Mesleki Bağlılık Ölçeğinin Türkçe'de Güvenilirlik Ve Geçerliliğinin İncelenmesine Yönelik Bir Alan Araştırması", *İşletme Fakültesi Dergisi*, 10/1, 35-54.
- Van Knippenberg, D. ve Hogg, M.A. (2003). "A Social Identity Model of Leadership Effectiveness in Organizations", *Research in Organizational Behavior*, 25, 243-295.
- Yaşlıoğlu, M.M. (2017). "Sosyal Bilimlerde Faktör Analizi ve Geçerlilik: Keşfedici ve Doğrulayıcı Faktör Analizlerinin Kullanılması", *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 46, 74-85.
- Zinko, R., Ferris, G.R., Blass, F.R. ve Laird, M.D. (2007). "Toward A Theory of Reputation in Organizations", *Research in Personnel and Human Resources Management*, 26, 163-204.
- Zinko, R., Ferris, G.R., Humphrey, S.E., Meyer, C.J. ve Aime, F. (2012). "Personal Reputation in Organizations: Two-Study Constructive Replication and Extension of Antecedents and Consequences", *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 85/1, 156-180.
- Zinko, R. (2013). "A Continued Examination of the Inverse Relationship between Political Skill and Strain Reactions: Exploring Reputation as a Mediating Factor", *Journal of Applied Social Psychology*, 43/8, 1750-1759.
- Zinko, R., Gentry, W.A. ve Laird, M.D. (2016). "A Development of the Dimensions of Personal Reputation in Organizations", *International Journal of Organizational Analysis*, 24/4, 634-649.
- Zinko, R., Tuchtan, C., Hunt, J., Meurs, J., Furner, C. ve Prati, L.M. (2017). "Gossip: A Channel for the Development of Personal Reputation", *International Journal of Organizational Analysis*, 25/3, 516-535.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:18.01.2022 ✓Accepted/Kabul:20.04.2022

DOI: 10.30794/pausbed.1059473

Research Article/Araştırma Makalesi

Erdoğan, B. (2022). "BİST'e Kayıtlı Bankaların Finansal Performansının AHP-SD Tabanlı PIV Yöntemiyle Değerlendirilmesi" *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 52, Denizli, ss. 93-109.

BİST'E KAYITLI BANKALARIN FİNANSAL PERFORMANSININ AHP-SD TABANLI PIV YÖNTEMİYLE DEĞERLENDİRİLMESİ

Burhan ERDOĞAN*

Öz

Bankaların finansal performansının sistematik olarak ölçülmesi ve değerlendirilmesi finansal sistemin en dinamik parçalarından biri olan bankalar açısından hayati önem taşımaktadır. Bu çalışmada BİST'te işlem gören 9 mevduat bankasının 2016-2020 dönemine ilişkin finansal performansının yeni bir hibrit Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) modeli ile değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Analiz kapsamında incelenen değerlendirme kriterlerinin ağırlıklandırılmasında sübjektif bir yaklaşım olan AHP ve objektif bir yaklaşım olan SD yöntemleri, ortak ağırlıklandırma prosedürü ile entegre edilmiştir. Entegre ağırlıklandırma prosedürü kullanılarak elde edilen ağırlık skorlarına göre, analiz kapsamına alınan dönem için banka performansına etki eden en önemli kriterin yıllara göre değişkenlik gösterdiği tespit edilmiştir. Analizin ikinci aşamasında ise PIV yönteminden faydalanılarak bankaların finansal performans skorları tespit edilmiştir. Söz konusu yöntemden elde edilen sonuçlara göre ise çalışma kapsamına alına dönemde bankaların performans sıralamalarının da yine yıllara göre değişkenlik gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Sonuç olarak 2016-2020 dönemi için bankaların finansal performansında önemli istikrarsızlıkların yaşandığı gözlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: BİST, Mevduat bankaları, Finansal performans analizi, AHP, SD, PIV.

EVALUATION OF FINANCIAL PERFORMANCE OF BANKS REGISTERED ON BIST WITH AHP-SD BASED PIV METHOD

Abstract

The systematic measurement and evaluation of the financial performance of banks is of vital importance for banks, which are one of the most dynamic parts of the financial system. In this study, it is aimed to evaluate the financial performance of 9 deposit banks traded in BIST for the period of 2016-2020 with a new hybrid Multi Criteria Decision Making (MCDM) model. AHP, which is a subjective approach, and SD, which is an objective approach, are integrated with the joint weighting procedure in the weighting of the evaluation criteria examined within the scope of the analysis. According to the weight scores obtained using the integrated weighting procedure, it has been determined that the most important criterion affecting the bank performance for the period included in the analysis varies according to years. In the second stage of the analysis, the financial performance scores of the banks were determined by using the PIV method. According to the results obtained from the aforementioned method, it was concluded that the performance rankings of the banks also varied over the years in the period included in the study. As a result, it was observed that there was significant instability in the financial performance of banks for the period of 2016-2020.

Keywords: BIST, Deposit banks, Financial performance analysis, AHP, SD, PIV.

*Öğr. Gör. Dr., Giresun Üniversitesi Alucra Turan Bulutçu Meslek Yüksekokulu, GİRESUN.
e-posta:burhan.erdogan@giresun.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-6171-0554>)

1.GİRİŞ

Günümüzde hem piyasa odaklı finansal sistem hem de banka odaklı finansal sistem içinde bankalar finansal hizmet sürecinin yürütülmesinde hayati bir rol üstlenmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülke grubundaki Türkiye'nin bankalarının faaliyetlerini istikrarlı bir şekilde yerine getirmesi ekonomide kaynakların etkin olarak dağılmasına, fon ihtiyacı olan ekonomik birimlerin (bireyler, firmalar vs.) desteklenmesine, yatırımların teşvik edilmesine önemli katkılar sağlamaktadır. Finansal sistem için kilit bir role sahip olan bankalar özellikle istikrarlı ekonomilerde büyüme ve gelişmenin yanı sıra sürdürülebilir kalkınmayı da desteklemede hayati öneme sahiptir (Alam vd., 2011: 56; Dietrich ve Wanzenried, 2014: 337; Koşaroğlu, 2020: 407).

Türk finansal sisteminde son derece önemli bir yere sahip olan bankaların başta kredi riski ve likidite riski olmak üzere birçok riske maruz kalması onların finansal aracılık hizmet sonuçlarının sistematik bir şekilde ölçülmesini ve değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır (Yue, 1992: 31; San vd., 2011: 33; Řepková, 2014: 588; Henriques vd., 2018: 157). Çünkü bankaların faaliyetleri ile ilgili yaşanacak olumsuzluklar bir taraftan finansal sistemin bozulmasına diğer taraftan da ülke ekonomisinin istikrarının zarar görmesine neden olabilir. Daha açık bir ifadeyle küreselleşmiş bir ekonomik ortamda bankaların aktif ve pasiflerini etkin bir şekilde yönetememesi hem finansal sistemin işleyişine hem de reel sektör firmalarının faaliyetlerinin aksamasına neden olabilir. Türk ekonomisinde yaşanan 2000-2001 ikiz krizi bankaların Türk ekonomisi üzerinde ne kadar önemli bir etkiye sahip olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Dolayısıyla, bankacılık kaynaklı 2000-2001 ikiz krizi ekonomide yer alan tüm ekonomik birimler açısından banka faaliyet sonuçlarının düzenli olarak ölçülmesinin ve değerlendirilmesinin zaruri olduğu gerçeğini ortaya çıkarmıştır.

Bu çalışmada Borsa İstanbul (BİST)'a kayıtlı mevduat bankalarının 2016-2020 dönemindeki finansal performansının AHP (Analytic Hierarchy Process), SD (Standard Deviation) ve PIV (Proximity Indexed Value) yöntemlerinden oluşan hibrit bir Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemine dayalı olarak analiz edilmesi amaçlanmıştır. Üç aşamalı olarak gerçekleştirilen değerlendirme sürecinin ilk aşamasında AHP yöntemi kapsamında değerlendirme kriterlerine ait sübjektif ağırlık skorları tespit edilmiştir. İkinci aşamada ise SD yöntemi kapsamında kriterlere ait objektif ağırlık hesaplanmıştır. Ardından ise AHP ve SD yöntemleri kapsamında elde edilen ağırlık katsayıları birleştirilerek her bir kritere ait ortak ağırlık katsayıları elde edilmiştir. Çalışmanın son aşamasında ise hesaplanmış olan ortak ağırlık katsayıları PIV yöntemine entegre edilerek her bir mevduat bankası için finansal performans skorları hesaplanmıştır. Bankaların performansını değerlendiren önceki çalışmalardan farklı olarak bu çalışmada performans kriterlerinin önem düzeyi hem sübjektif (AHP) hem de objektif (SD) ağırlıklandırma yöntemleri kullanılarak belirlenmiştir. Ayrıca performans değerlendirmede önerilen AHP-SD-PIV hibrit modelinin önceki çalışmalarda kullanılmaması da bu çalışmanın orijinalliğine katkı sağladığı ifade edilebilir.

Çalışma altı bölümden oluşmaktadır; giriş kısmının ardından ikinci bölümünde ilgili literatüre ilişkin kısa bir özet sunulmuştur. Üçüncü bölümde çalışma kapsamına alınan finansal kriterler ve çalışmanın örneklemini tanımlanmıştır. Dördüncü bölümde AHP, SD, Ortak Ağırlıklandırma ve PIV yöntemlerinin uygulama prosedürlerine yer verilmiş olup, beşinci bölümde uygulama sonuçları verilmiştir. Altıncı bölüm olan son bölümde ise sonuç ve önerilerle çalışma tamamlanmıştır.

2.LİTERATÜR İNCELEMESİ

Çalışmanın literatür kısmı dört bölüm olarak tasarlanmıştır: (i) AHP yöntemini uygulayan çalışmalar, (ii) SD yöntemini uygulayan çalışmalar, (iii) PIV yöntemini uygulayan çalışmalar ve (iv) bankacılık alanında ÇKKV yöntemlerini uygulayan çalışmalar. Bu çalışmalardan bazıları kısaca Tablo 1'de özetlenmiştir.

Tablo 1. AHP, SD, PIV ve Bankacılık Alanında ÇKKV Uygulamalarına İlişkin Literatür İncelemesi

AHP Yöntemini Uygulayan Bazı Çalışmalar	
Yazar	Konu
Lee ve Chan (2008)	Kentsel dönüşüm önerilerinin değerlendirilmesi
Zolfani vd.(2012)	Şirket tedarikçisi seçme
Ömürbek vd. (2014)	Üniversitelerin performans incelemesi
Tayyar vd. (2014) Tepe ve Görener (2014)	Bilişim teknoloji firmalarının performans değerlendirmesi İş yeri için personel seçim probleminin çözümünde
Keçek ve Yüksel (2016)	Akıllı telefon seçim sürecinde
Sarıçalı ve Kundakçı (2016)	Tatil mekânında otel seçim probleminin çözümü
Alkan vd. (2017) Demirhan ve Aracıoğlu (2017) Gür vd. (2017)	Tedarikçi seçiminde İnovasyonun finansal performans üzerindeki etkisinin tespit edilmesi Ulaştırma ve altyapı projelerinin seçiminde
Avcı ve Çınaroğlu (2018)	Havayolu firmalarının performans incelemesi
Ersoy (2019)	Mermer bloklarının seçimi veya sınıflandırılmasın
Ulutaş ve Çelik (2019)	Transpalet seçim probleminin çözümü
Anser vd. (2020) Lyu vd. (2020)	Güneş enerjisi projelerinin incelenmesi Metro sisteminin su baskınına ilişkin risk değerlendirilmesi
Bagheri vd. (2021)	Uygun arazi seçimi
Solangi vd. (2021)	İstikrarlı bir kalkınma için yenilenebilir enerji sistemlerinin öndeki engellerin analizi
SD Yöntemini Uygulayan Bazı Çalışmalar	
Diakoulaki vd. (1995)	En iyi objektif ağırlıklandırma yönteminin seçimi
Jahan vd. (2012)	Malzeme seçim probleminin çözümü
Achebo ve Odinikuku (2015)	Gaz Metal Ark Kaynak Proses Parametrelerinin Optimizasyonu
Ersoy (2017)	Kauçuk kaplama sektöründe kurumsal sürdürülebilirlik performansının ölçülmesi
Deepa vd. (2019)	Sürdürülebilir şeker kamışı çiftliklerinin değerlendirilmesi
Koşaroğlu (2020)	Banka performans analizi
Mukhametzhanov (2021)	SD, CRITIC ve Entropi yöntemlerinin karşılaştırılması
Şahin (2021)	Üretim tesisi yer seçimi
PIV Yöntemini Uygulayan Bazı Çalışmalar	
Mufazzal ve Muzakkir (2018)	Mevcut seçenekler arasından en iyi karar alternatifi seçimi
Khan vd. (2019) Ulutaş ve Karaköy (2019)	E-öğrenme için web sitesi seçimi Avrupa Birliği ülkelerinin lojistik performans analizi
Yahya vd. (2019)	En iyi nano soğutucunun seçimi
Biswas ve Anand (2020)	BRICS ve G7 ülkelerinin lojistik rekabet edebilirlik endeksi bazlı karşılaştırması
Trung (2021) Ulutaş ve Karakuş (2021) Ulutaş vd. (2021)	Sert tornalama süreciyle ilgili çeşitli deneylerin değerlendirilmesi Tekstil üretim tesisi için yer seçimi Depo yeri seçimi
Bankacılık Alanında ÇKKV Uygulamaları	
Chang (2006)	Tayvan'daki 15 mevduat bankasının performansının incelemesi
Kosmidou ve Zopounidis (2008)	Yunanistan'da 14 mevduat ve 16 kooperatif bankasının performans analizi
Çetin ve Çetin (2010)	BİST'te işlem gören 13 bankanın başarısının incelenmesi
San vd. (2011)	Malezya'da bankacılık sistemine kayıtlı 21 ulusal ve yabancı sermayeli bankanın başarısının incelenmesi
Chaudhuri ve Ghosh (2014) Mandic vd. (2014)	Hindistan bankacılık sektöründe faaliyet gösteren 15 kamu sermayeli ve 14 özel sermayeli ticari bankanın performans değerlendirilmesi 35 Sırp bankasının performans incelemesi

Rezaei ve Ketabi (2016)	Özel sermayeli İran bankalarının finansal başarılarının analizi
Siew vd. (2017) Yamaltdinova (2017)	Malezya Borsası'na kayıtlı 8 bankanın performans değerlendirilmesi Kırgızistan'daki 15 mevduat bankasının performans analizi
Rençber ve Avcı (2018)	BİST'te işlem gören 13 bankanın finansal performans analizi
Altemur vd. (2019)	BİST-30 Endeksinde yer alan 6 mevduat bankasının finansal başarı incelemesi
Banu ve Santhiyavalli (2019)	40 Hint bankasının performansının değerlendirilmesi
Kaygusuz (2020)	Türk bankacılık sektöründe faaliyet gösteren 10 bankanın performans analizi
Ünvan (2020)	Türk bankacılık sektörü içerisinde lider konumda olan 7 bankanın finansal başarı durumunun analizi
Demir (2021a)	Türk bankacılık sisteminin çeşitli yıllar açısından performansının karşılaştırılması
Demir (2021b) Gupta vd. (2021)	Özel sermayeli 8 Türk bankasının finansal başarısının değerlendirilmesi İran'daki özel sektör bankalarının başarısının ölçümü

3. FİNANSAL KRİTERLER

Bu çalışmada kullanılan BİST'te işlem gören 9 bankanın 2016-2020 dönemine ilişkin finansal göstergeleri Türkiye Bankalar Birliği (TBB)'nden elde edilmiştir. Çalışmaya dahil edilen bankalara dair bilgiler Tablo 2'de sunulmuştur. Değerlendirme kapsamına alınan bankaların performans ölçümünde kullanılacak veri seti içerisinde yer alan finansal nitelikteki kriterlere ait kodlar ve bu kriterlerin karar verici mekanizmalar açısından taşıması gereken nitelikler Tablo 3'te ayrıntılı olarak sunulmuştur.

Tablo 2. Çalışmaya Dahil Edilen Bankalar

Banka Adı	Kısaltma	Borsa Kodu	Borsada İşlem Görmeye Başlama Tarihi
Türkiye Halk Bankası	(B1)	HALKB	1985
Türkiye Vakıflar Bankası	(B2)	TVB	1985
Akbank	(B3)	AKBNK	1985
Şekerbank	(B4)	SEK	1997
Türkiye İş Bankası	(B5)	ISATR	1985
Yapı ve Kredi Bankası	(B6)	YKB	1984
ICBC Turkey Bank	(B7)	ICB	1987
QNB Finansbank	(B8)	FIN	1990
Türkiye Garanti Bankası	(B9)	GARAN	1990

Tablo 3. Finansal Kriterler

Sıra	Finansal Kriterler	Kod	Optimizasyonun Yönü
1	Toplam Özkaynaklar/Toplam Aktif	C1	Max
2	Mevduat+ Mevduat Dışı Kaynak/Toplam Özkaynaklar	C2	Max
3	Toplam Krediler/Toplam Mevduatlar	C3	Max
4	Net Kar/Toplam Aktif	C4	Max
5	Net Kar/Toplam Özkaynaklar	C5	Max
6	Faiz Dışı Gelirler/Toplam Aktif	C6	Max
7	Faiz Geliri/Faiz Gideri	C7	Max
8	Likit Varlıklar/Toplam Varlıklar	C8	Min
9	Yabancı Kaynaklar/Toplam Aktif	C9	Min
10	Sorunlu Krediler/Toplam Krediler	C10	Min
11	Diğer Faaliyet Giderleri/Toplam Aktif	C11	Min

Kaynak: (Parksız ve Özdemir, 2021; Gazel vd., 2021; Yetiz ve Kılıç, 2021; Yılmaz ve Yakut, 2021)

4. YÖNTEM

Bu çalışmada, değerlendirme kapsamına alınan karar alternatifleri arasından en uygun alternatife karar vermek için AHP, SD ve PIV olmak üzere üç algoritmalardan bahsedilecektir. AHP ve SD yöntemleri değerlendirme kriterlerinin ağırlık skorlarının belirlenmesinde, PIV ise alternatiflerin kıyaslanmasında tercih edilmiştir. Bu bölümde AHP, SD ve PIV yöntemlerinin kısaca tanıtımı yapılmıştır.

4.1. AHP Metodolojisi

Değerlendirme kriterlerine ilişkin subjektif ağırlıkların belirlenmesinde literatürde en sık kullanılan yöntemlerden biri olan AHP yöntemi Saaty (1980) tarafından geliştirilmiştir. Bu yöntemde, karar verme sürecini kolaylaştırmak ve önceliklerin belirlenebilmesi amacıyla ikili karşılaştırmalar kullanılmaktadır. Söz konusu yöntemin uygulama aşamaları ise şu şekildedir (Saaty vd., 2007:1042; Podgórski, 2015:152-154; Schlift ve Madlener, 2016:565-567);

Aşama 1:Yöntemin ilk aşamasının amacı değerlendirme kriterleri ile karar alternatiflerini belirlemektir. Ardından, Saaty tarafından önerilen ve Tablo 4’te yer alan ölçekten faydalanılarak tüm kriterler ikili olarak karşılaştırılır ve ikili karşılaştırma matrisi oluşturulur. Böylece karar vericilerin sözlü olarak ifade ettikleri yargılar sayısal bir hale dönüşür. Yapılan dönüşümler neticesinde oluşturulan ikili karşılaştırma matrisi Eşitlik (1)’de gösterilmiştir.

$$X = [X]_{n \times n} = \begin{bmatrix} X_{11} & X_{12} & \dots & X_{1n} \\ X_{21} & X_{22} & \dots & X_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ X_{n1} & X_{n2} & \dots & X_{nn} \end{bmatrix} \quad (1)$$

Eşitlik (1)’ de yer alan x_{ij} değeri i.kriter ile j. kriterin ikili karşılaştırma değerini temsil etmektedir.

Tablo 4. AHP’de Kullanılan Sözlü Yargılar ve Sayısal Karşılıklar

Tercihlerin Sözlü Yargısı	Sayısal Karşılık
<i>İki kriterin eşit öneme sahip olması</i>	1
Bir kriterin diğerine kıyasla biraz daha önemli olması	3
Bir kriterin diğerine kıyasla daha fazla önemli olması	5
Bir kriterin diğerine kıyasla çok fazla önemli olması	7
Bir kriterin diğerine kıyasla mutlak önemli olması	9
Ara değerler	2, 4, 6, 8

Kaynak: (Saaty, 1986; Dağdeviren ve Yüksel, 2008)

Aşama 2:İkili karşılaştırma matrisinin oluşturulmasından sonra Eşitlik (2) vasıtasıyla değerlendirme kriterleri normalize edilerek, Eşitlik (3)’te yer alan ve N ile ifade edilen normalize matris oluşturulur.

$$b_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sum_{i=1}^n x_{ij}} \quad (2)$$

$$N = \begin{bmatrix} b_{11} & b_{12} & \dots & b_{1n} \\ b_{21} & b_{22} & \dots & b_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ b_{n1} & b_{n2} & \dots & b_{nn} \end{bmatrix} \quad (3)$$

Aşama 3:Bu aşamada kriterlere ilişkin önem düzeyleri tespit edilmektedir. Normalize matrisin satırlarında yer alan değerlerin aritmetik ortalamaları hesaplanarak ağırlık katsayıları vektörü olarak ifade edilen W matrisi Eşitlik (4)’teki gibi oluşturulur.

$$W = \begin{bmatrix} W_1 \\ W_2 \\ \dots \\ W_n \end{bmatrix} \quad (4)$$

Aşama 4:Yöntemin dördüncü aşamasında yöntemin tutarlı olup olmadığı hesaplanır. Böylece karar vericilerin yapmış oldukları ikili karşılaştırmalar neticesinde hesaplanmış olan değerlendirme kriterlerine ilişkin ağırlık katsayılarının güvenilir olup olmadığı tespit edilir. Bir karşılaştırma matrisinin tutarlılığı en büyük öz değerin (λ_{max}) matris boyutuna (n) eşit olmasıyla ölçülür. Eşitlik (5)'te yer alan λ_{max} değeri şöyle hesaplanır. Öncelikle Eşitlik (1)'de yer alan matrisin sütunları ile Eşitlik (4) kullanılarak hesaplanan ağırlık katsayıları çarpılıp toplanarak ağırlıklandırılmış toplam vektör tespit edilir. Ardından, ağırlıklandırılmış toplam vektörün her bir elemanı kendisine karşılık gelen ağırlık katsayılarına bölünür ve bulunan değerlerin aritmetik ortalaması alınarak λ_{max} değeri elde edilir.Daha sonra Eşitlik (5)'ten faydalanılarak Tutarlılık Göstergesi (TG) bulunur.

$$TG = \frac{\lambda_{max} - n}{n - 1} \quad (5)$$

Tutarlılık oranı (TO) ise TG'nin Rassallık Göstergesi (RG) olarak adlandırılan ve Tablo 5'te yer alan sabit değere oranlanarak hesaplanır. Burada $TO < 0,10$ olması durumunda oluşturulan ikili karşılaştırma matrisinin tutarlı olduğu ifade edilebilir. Aksi durumda ikili karşılaştırma matrisinin tekrar gözden geçirilir.

Tablo 5. Kriter Sayısı Açısından Rassallık Değerleri

n	1	3	5	7	9	11	13	15
Aldığı değer	0.00	0.58	1.12	1.32	1.45	1.51	1.56	1.59

Kaynak: Saaty, 2005

4.2. SD Metodolojisi

Diakoulaki vd. (1995) tarafından literatüre kazandırılmış olan SD yöntemi değerlendirme kapsamına alınan kriterlerin ortalamadan ne kadar saptığının hesaplanmasında tercih edilen objektif bir ağırlıklandırma yöntemidir. SD yönteminde değerlendirme kriterlerine ilişkin zıtlık yoğunlukları referans alınarak hesaplamalar yapılmaktadır. Söz konusu yöntem üç aşamalı bir uygulamadan oluşmakta olup bu adımlar şu şekildedir (Diakoulaki vd., 1995:765-766; Jahan vd., 2012:413; Chakraborty ve Zavadskas, 2014:2-4);

Aşama 1:Yöntemin ilk aşamasında karar alternatiflerini ve değerlendirme kriterlerini içeren karar matrisi Eşitlik (6)'da görüldüğü gibi oluşturulur.

$$X = [x_{ij}]_{m \times n} = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (6)$$

Aşama 2:Değerlendirme kriterlerinin etkileri dikkate alınmak suretiyle normalizasyon işlemi yapılmaktadır. Burada fayda (maliyet) nitelikli kriterler için sırasıyla Eşitlik (7) ve (8) kullanılarak ilgili işlemler yapılmaktadır.

$$x_{ij}^* = \frac{x_{ij} - x_j^{\min}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}} \quad (7)$$

$$x_{ij}^* = \frac{x_j^{\max} - x_{ij}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}} \quad (8)$$

Aşama 3: Yöntemin son aşamasında ise sırasıyla Eşitlik (9) ve(10) kullanılarak değerlendirme kriterlerine ait standart sapma ve ağırlık skorları tespit edilmektedir.

$$\sigma_j = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^m (x_{ij} - \bar{x}_j)^2}{m}} \quad (9)$$

$$w_j = \frac{\sigma_j}{\sum_{j=1}^n \sigma_j} \quad (10)$$

Burada en yüksek ağırlık skoruna (w_j) sahip olan değerlendirme kriteri en önemli performans göstergesi olarak değerlendirilmektedir.

4.3. Ortak Ağırlıklandırma Yöntemi

SD ve AHP yöntemleri kullanılarak elde edilen kriter ağırlıklarının nihai değerleri Eşitlik (11) kullanılarak birleştirilmiştir (Zavadskas ve Podvezko, 2016).

$$W_{jortak} = \frac{w_{jsd}w_{jahp}}{\sum_{j=1}^n w_{jsd}w_{jahp}} \quad (11)$$

Yukarıdaki eşitlikte yer alan kriterlere ilişkin objektif (SD) ağırlık katsayılarını ise sübjektif (AHP) ağırlık katsayılarını temsil etmektedir.

4.4. PIV Metodolojisi

PIV yöntemi, Mufazzal ve Muzakkir (2018) tarafından literatüre kazandırılmış olup, değerlendirme kapsamına alınan karar alternatiflerinin mümkün olan en iyi değerini diğer bir ifade ile ideal çözüme yakınlığını dikkate almaktadır. Söz konusu yöntem aşağıdaki uygulama adımlarını içermektedir (Mufazzal ve Muzakkir, 2018:430-431; Khan vd., 2019:245-246; Yahya vd.,2019:7);

Aşama 1: Yöntemin ilk aşamasında yine Eşitlik (12)'de yer alan karar matrisi oluşturulmaktadır.

$$X = [x_{ij}]_{m \times n} = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1j} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & \dots & \dots & x_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ x_{i1} & \dots & \dots & x_{ij} & \dots & x_{in} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ x_{m1} & \dots & \dots & x_{mj} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (12)$$

Aşama 2: Karar matrisinin oluşturulmasının ardından Eşitlik (13) vasıtasıyla karar matrisinde yer alan değerlendirme kriterlerine ilişkin değerler normalize edilmektedir.

$$r_i = \frac{x_i}{\sqrt{\sum_{i=1}^m x_i^2}} \quad (13)$$

Aşama 3: Kriterler için hesaplanan ortak ağırlık skorları bu aşamada PIV yaklaşımı kapsamına alınarak, Eşitlik (14) yardımıyla ağırlıklandırılmış normalize matris oluşturulmaktadır.

$$v_i = w_{j^*} r_j \quad (14)$$

Aşama 4: Bu aşamada ilk olarak her bir değerlendirme kriterine karşılık gelen en iyi değerler tespit edilmektedir. Burada fayda nitelikli kriterler için seride yer alan maksimum değerler, maliyet nitelikli kriterler için ise seride yer alan minimum değerler en iyi değer olarak kabul edilmektedir. Ardından hesaplanmış olan en iyi değerlerden hareketle fayda (maliyet) nitelikli kriterler için Eşitlik (15) ve (16) yardımı ile Ağırlıklı Yakınlık İndeksi () tespit edilmektedir.

$$u_i = v_{max} - v_i \quad (15)$$

$$u_i = v_i - v_{min} \quad (16)$$

Aşama 5: Yöntemin son aşamasında ise her bir karar alternatifi için Genel Yakınlık İndeksi (d_i) olarak ifade edilen performans skorları Eşitlik (17) vasıtasıyla hesaplanmaktadır.

$$d_i = \sum_{j=1}^n u_j \quad (17)$$

Yapılan hesaplamalar neticesinde en küçük değerine sahip olan alternatif performans açısından en başarılı alternatif olarak değerlendirilmektedir.

5. UYGULAMA

Bu başlık altında değerlendirme kapsamına alınan finansal kriterlerin ağırlık katsayılarının hesaplanmasında kullanılan AHP, SD ve Ortak Ağırlıklandırma yöntemlerinin uygulama sonuçlarına ve yıllara ilişkin performans skorlarının tespitinde ise PIV yönteminin uygulama sonuçlarına yer verilmiştir.

5.1. AHP Yöntemi Kullanılarak Elde Edilen Bulgular

BİST’te işlem gören 9 bankaya ilişkin belirlenmiş olan değerlendirme kriterlerinin subjektif ağırlıklarının AHP yöntemi ile hesaplayabilmek amacı ile Eşitlik (1) kapsamında oluşturulan ikili karşılaştırma matrisi Tablo 6’DA yer almaktadır.

Tablo 6. Kriterlerin İkili Karşılaştırma Matrisi

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9	C10	C11
C1	1	3.000	3.000	1.000	1.000	9.000	3.000	5.000	7.000	3.000	9.000
C2	0.333	1	0.333	0.200	0.143	3.000	1.000	1.000	3.000	3.000	3.000
C3	0.333	3.000	1	0.333	0.333	5.000	0.333	3.000	3.000	3.000	3.000
C4	1.000	5.000	3.000	1	1.000	9.000	5.000	3.000	5.000	3.000	5.000
C5	1.000	7.000	3.000	1.000	1	7.000	3.000	3.000	3.000	5.000	7.000
C6	0.111	0.333	0.200	0.111	0.143	1	0.111	0.333	0.333	0.200	1.000
C7	0.333	1.000	3.000	0.200	0.333	9.000	1	3.000	5.000	3.000	7.000
C8	0.200	1.000	0.333	0.333	0.333	3.000	0.333	1	3.000	1.000	3.000
C9	0.143	0.333	0.333	0.200	0.333	3.000	0.200	0.333	1	0.333	3.000
C10	0.333	0.333	0.333	0.333	0.200	5.000	0.333	1.000	3.000	1	3.000
C11	0.111	0.333	0.333	0.200	0.143	1.000	0.143	0.333	0.333	0.333	1
Σ	4.90	22.33	14.87	4.91	4.96	55.00	14.45	21.00	33.67	22.87	45.00

İkili karşılaştırma matrisi oluşturulduktan sonra yöntemin ikinci aşamasında Eşitlik (2) vasıtasıyla söz konusu matriste yer alan tüm elemanlar normalize edilmiştir. Normalizasyon işlemi neticesinde elde edilen sonuçlar Tablo 7’de görüldüğü gibidir.

Tablo 7. Normalize Edilmiş İkili Karşılaştırma Matrisi

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9	C10	C11
C1	0.204	0.134	0.202	0.204	0.202	0.164	0.208	0.238	0.208	0.131	0.200
C2	0.068	0.045	0.022	0.041	0.029	0.055	0.069	0.048	0.089	0.131	0.067
C3	0.068	0.134	0.067	0.068	0.067	0.091	0.023	0.143	0.089	0.131	0.067
C4	0.204	0.224	0.202	0.204	0.202	0.164	0.346	0.143	0.149	0.131	0.111
C5	0.204	0.313	0.202	0.204	0.202	0.127	0.208	0.143	0.089	0.219	0.156
C6	0.023	0.015	0.013	0.023	0.029	0.018	0.008	0.016	0.010	0.009	0.022
C7	0.068	0.045	0.202	0.041	0.067	0.164	0.069	0.143	0.149	0.131	0.156
C8	0.041	0.045	0.022	0.068	0.067	0.055	0.023	0.048	0.089	0.044	0.067
C9	0.029	0.015	0.022	0.041	0.067	0.055	0.014	0.016	0.030	0.015	0.067
C10	0.068	0.015	0.022	0.068	0.040	0.091	0.023	0.048	0.089	0.044	0.067
C11	0.023	0.015	0.022	0.041	0.029	0.018	0.010	0.016	0.010	0.015	0.022

Eşitlik (4) kullanılarak elde edilen subjektif ağırlık skorları Tablo 8’de sunulmuştur. Tablo 8’deki bilgilere göre analiz kapsamında incelenen dönemler itibariyle bankaların finansal performansı üzerinde etkisi en fazla olan kriterin C1 (Toplam Özkaynaklar/Toplam Aktif) olduğu, fakat performans üzerinde etkisi en az olan kriterin ise C6 (Faiz Dışı Gelirler/Toplam Aktif) olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 8. AHP Yöntemi ile Elde Edilen Subjektif Kriter Ağırlıkları

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9	C10	C11
Ağırlık	0.190	0.060	0.086	0.189	0.188	0.017	0.112	0.052	0.034	0.052	0.020
Sıra	1	6	5	2	3	11	4	8	9	7	10

Değerlendirme kriterlerine ilişkin ağırlık katsayılarının hesaplanmasının ardından yapılmış olan hesaplamaların tutarlılığının test edilmesi amacıyla ilk olarak değeri 12 olarak tespit edilmiştir. Daha sonra Eşitlik (5)’ten faydalanılmak suretiyle değeri 0.10001 olarak hesaplanmıştır. Tutarlılık hesaplama işleminin son aşamasında ise değeri değeri olan 1.51’e bölünerek değeri elde edilmiştir. Yapılan hesaplamalar sonucunda ‘nın 0.0662 olarak tespit edilmiş olması ikili karşılaştırma matrisinin tutarlı olduğunu ve Tablo 7’de yer alan değerlendirme kriterine ait ağırlık katsayılarının kabul edilebilir olduğunu ifade etmektedir.

5.2. SD Yöntemi Kullanılarak Elde Edilen Bulgular

Bu başlık altında SD yöntemi kapsamında, seçilen finansal kriterlere ait objektif ağırlık katsayıları hesaplanacaktır. Ancak burada sadece 2020 yılı için yapılmış hesaplamalar tablolar vasıtasıyla rapor edilmiştir. Tablo 11’de ise yine tüm dönemlere ait bulgular rapor edilmiştir. SD yönteminin ilk aşamasında başlangıç karar matrisi Eşitlik (6) doğrultusunda oluşturulmuş ve Tablo 9’da sunulmuştur.

Tablo 9. Başlangıç Matrisi (2020 Yılı)

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9	C10	C11
B1	0.063	0.073	0.984	0.005	0.069	-0.001	1.536	0.104	0.937	0.038	0.006
B2	0.067	0.077	1.062	0.009	0.126	0.010	1.727	0.073	0.934	0.040	0.008
B3	0.141	0.183	0.943	0.016	0.107	0.010	2.403	0.077	0.859	0.068	0.011
B4	0.070	0.083	0.843	0.002	0.023	0.008	1.941	0.072	0.930	0.099	0.019
B5	0.114	0.083	0.991	0.013	0.108	0.008	2.461	0.070	0.886	0.056	0.011
B6	0.104	0.140	1.153	0.012	0.115	0.015	2.054	0.068	0.897	0.064	0.011
B7	0.053	0.063	0.828	0.003	0.045	0.014	1.636	0.049	0.947	0.005	0.009
B8	0.085	0.108	1.144	0.012	0.139	-0.001	2.405	0.078	0.915	0.061	0.010
B9	0.126	0.170	0.980	0.014	0.108	0.022	2.766	0.063	0.874	0.046	0.013

Kriterlerinin nitelikleri (fayda/maliyet) göz önünde bulundurularda kEşitlikler (7) ve (8) vasıtasıyla oluşturulan normalize karar matrisi Tablo 10’da yer almaktadır.

Tablo 10. Normalize Edilmiş Karar Matrisi (2020 Yılı)

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9	C10	C11
B1	0.116	0.082	0.478	0.221	0.401	0.000	0.000	0.000	0.116	0.651	1.000
B2	0.154	0.113	0.718	0.536	0.892	0.502	0.155	0.568	0.154	0.629	0.864
B3	1.000	1.000	0.354	1.000	0.727	0.502	0.705	0.483	1.000	0.326	0.640
B4	0.198	0.161	0.046	0.000	0.000	0.389	0.330	0.581	0.198	0.000	0.000
B5	0.695	0.161	0.500	0.807	0.733	0.397	0.752	0.614	0.695	0.459	0.624
B6	0.574	0.636	1.000	0.750	0.793	0.721	0.421	0.661	0.574	0.370	0.672
B7	0.000	0.000	0.000	0.086	0.193	0.642	0.081	1.000	0.000	1.000	0.768
B8	0.360	0.369	0.972	0.764	1.000	0.026	0.707	0.476	0.360	0.402	0.696
B9	0.830	0.885	0.467	0.900	0.734	1.000	1.000	0.749	0.830	0.566	0.488

SD yönteminin son aşamasında ilk olarak Eşitlik (9) kapsamında değerlendirme kriterlerine ilişkin standart sapma (σ_j) değerleri ardından ise Eşitlik (10) kapsamında ise objektif ağırlık katsayıları (w_j) hesaplanmaktadır. Yapılan hesaplamalar neticesinde elde edilen kriterlere ilişkin standart sapma ve ağırlık katsayıları Tablo 11’de gösterilmiştir.

Tablo 11. Kriterler İçin Tespit Edilen ve Değerleri (Tüm Yıllar İçin)

		C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9	C10	C11
2016	σ_j	0.297	0.301	0.289	0.329	0.352	0.271	0.359	0.289	0.297	0.403	0.309
	w_j	0.085	0.086	0.083	0.094	0.101	0.077	0.103	0.083	0.085	0.115	0.088
2017	σ_j	0.414	0.408	0.312	0.358	0.378	0.335	0.299	0.318	0.414	0.350	0.319
	w_j	0.106	0.104	0.080	0.092	0.097	0.086	0.076	0.081	0.106	0.090	0.082
2018	σ_j	0.395	0.421	0.287	0.375	0.338	0.387	0.313	0.330	0.395	0.297	0.298
	w_j	0.103	0.110	0.075	0.098	0.088	0.101	0.082	0.086	0.103	0.078	0.078
2019	σ_j	0.373	0.382	0.350	0.326	0.292	0.345	0.367	0.303	0.373	0.306	0.286
	w_j	0.101	0.103	0.095	0.088	0.079	0.093	0.099	0.082	0.101	0.083	0.077
2020	σ_j	0.352	0.372	0.353	0.371	0.335	0.317	0.347	0.267	0.352	0.274	0.281
	w_j	0.097	0.103	0.098	0.102	0.093	0.088	0.096	0.074	0.097	0.076	0.078

5.3. Ortak Ağırlıklandırma Yöntemi Kullanılarak Elde Edilen Bulgular

Değerlendirme kriterlerine ilişkin objektif (SD) ve sübjektif (AHP) ağırlıkların belirlenmesinin ardından, Eşitlik (11) kullanılarak objektif ve sübjektif ağırlıklar birleştirilmiştir. Ortak ağırlıklandırma yöntemiyle hesaplanan kriter ağırlıkları Tablo 12’de sunulmuştur. Tablo 12’de yer alan sonuçlar incelendiğinde 2020 yılı için en önemli (önemsiz) finansal performans kriterinin C4 (C6) olduğu ifade edilebilir.

Tablo 12. Ortak Ağırlıklandırma Yöntemiyle Hesaplanan Kriter Ağırlıkları (2020 Yılı)

Kriter	w_{objektif}	$w_{\text{sübjektif}}$	w_{ortak}	Sıra
C1	0.097	0.190	0.196	2
C2	0.103	0.060	0.065	6
C3	0.098	0.086	0.089	5
C4	0.102	0.189	0.205	1
C5	0.093	0.188	0.184	3
C6	0.088	0.017	0.016	11
C7	0.096	0.112	0.114	4
C8	0.074	0.052	0.040	8
C9	0.097	0.034	0.035	9
C10	0.076	0.052	0.042	7
C11	0.078	0.020	0.016	10

Tablo 13’te ise 2016-2020 dönemi için hesaplanan ortak ağırlık katsayıları yer almaktadır. Tablo 13’te sunulan bulgulara göre söz konusu dönemler için banka performansı üzerinde en etkili ve en etkisiz olan değerlendirme kriterlerinin genel olarak yıllar itibarıyla farklılık gösterdiği görülmektedir.

Tablo 13. Ortak Ağırlıklandırma Yöntemiyle Hesaplanan Kriter Ağırlıkları (Tüm Yıllar)

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9	C10	C11
2016	0.174	0.056	0.077	0.191	0.203	0.014	0.124	0.046	0.031	0.065	0.019
2017	0.217	0.068	0.074	0.186	0.195	0.016	0.092	0.045	0.038	0.050	0.018
2018	0.213	0.072	0.070	0.201	0.180	0.018	0.099	0.048	0.038	0.044	0.017
2019	0.210	0.068	0.089	0.182	0.162	0.017	0.122	0.046	0.037	0.047	0.017
2020	0.196	0.065	0.089	0.205	0.184	0.016	0.114	0.040	0.035	0.042	0.016

5.4. PIV Yöntemi Kullanılarak Elde Edilen Bulgular

Değerlendirme kriterlerine ait ortak ağırlık skorları belirlenmesinin ardından bu başlık altında ise PIV yönteminden faydalanılarak karar alternatiflerinin performans skorları ve bu skorlara dayalı olarak performans sıralamaları belirlenecektir. Burada da yine örnek niteliğinde yalnızca 2020 yılı için tespit edilen sonuçlar rapor edilmiştir. PIV yönteminin de ilk aşamasında Eşitlik (12) kapsamında hazırlanan ve Tablo 9’da sunulan karar matrisi oluşturulmaktadır. Ardından Eşitlik (13)’ten faydalanılmak suretiyle karar matrisinde yer alan tüm değerler normalize edilmektedir. Normalizasyon işlemine ilişkin sonuçlara ise Tablo 14’te yer verilmiştir.

Tablo 14. Normalize Karar Matrisi (2020 Yılı)

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9	C10	C11
B1	0.219	0.209	0.329	0.145	0.231	-0.031	0.239	0.467	0.344	0.215	0.187
B2	0.231	0.220	0.355	0.284	0.420	0.295	0.269	0.328	0.342	0.227	0.237
B3	0.490	0.524	0.315	0.488	0.356	0.295	0.374	0.349	0.315	0.391	0.319
B4	0.244	0.236	0.282	0.047	0.076	0.222	0.302	0.325	0.341	0.567	0.552
B5	0.397	0.236	0.331	0.403	0.358	0.227	0.383	0.317	0.325	0.319	0.324
B6	0.360	0.399	0.385	0.378	0.381	0.437	0.320	0.306	0.329	0.367	0.307
B7	0.184	0.181	0.277	0.085	0.150	0.386	0.255	0.223	0.347	0.026	0.272
B8	0.294	0.307	0.382	0.384	0.461	-0.014	0.374	0.351	0.336	0.350	0.298
B9	0.438	0.485	0.327	0.444	0.359	0.619	0.431	0.284	0.320	0.261	0.374

Normalizasyon işleminin ardından bu aşamada kriterlere ait ağırlıklar PIV yöntemi kapsamına alınarak Eşitlik (14) doğrultusunda ağırlıklandırılmış normalize matris oluşturulmaktadır. Yapılan hesaplamalar sonucunda elde edilen ağırlıklandırılmış matris Tablo 15’te yer almaktadır.

Tablo 15. Ağırlıklandırılmış Normalize Karar Matrisi (2020 Yılı)

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9	C10	C11
B1	0.043	0.014	0.029	0.030	0.042	0.000	0.027	0.019	0.012	0.009	0.003
B2	0.045	0.014	0.032	0.058	0.077	0.005	0.031	0.013	0.012	0.009	0.004
B3	0.096	0.034	0.028	0.100	0.065	0.005	0.042	0.014	0.011	0.016	0.005
B4	0.048	0.015	0.025	0.010	0.014	0.003	0.034	0.013	0.012	0.024	0.009
B5	0.078	0.015	0.029	0.082	0.066	0.004	0.044	0.013	0.011	0.013	0.005
B6	0.070	0.026	0.034	0.077	0.070	0.007	0.036	0.012	0.011	0.015	0.005
B7	0.036	0.012	0.025	0.017	0.028	0.006	0.029	0.009	0.012	0.001	0.004
B8	0.058	0.020	0.034	0.079	0.085	0.000	0.043	0.014	0.012	0.015	0.005
B9	0.086	0.032	0.029	0.091	0.066	0.010	0.049	0.011	0.011	0.011	0.006

Yöntemin dördüncü aşamasında Ağırlıklı Yakınlık İndeksi () hesaplanmaktadır. Ancak öncesinde değerlendirme kriterlerine ilişkin en iyi değerlerin tespit edilmesi gerekmektedir. Burada daha önce de belirtildiği üzere fayda (maliyet) nitelikli kriterler için en iyi değerler maksimum (minimum) değerleri olarak kabul edilmektedir. En iyi

değerler tespit edildikten sonra kriterlerin nitelikleri doğrultusunda sırasıyla Eşitlik (15-16) vasıtasıyla Ağırlıklı Yakınlık İndeks değerleri hesaplanmaktadır. Yapılan hesaplamalar sonucunda ulaşılan matris Tablo 16'da görüldüğü gibidir.

Tablo 16. Ağırlıklı Yakınlık İndeksi (2020 Yılı)

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9	C10	C11
B1	0.053	0.021	0.005	0.070	0.042	0.010	0.022	0.010	0.001	0.008	0.000
B2	0.051	0.020	0.003	0.042	0.008	0.005	0.018	0.004	0.001	0.008	0.001
B3	0.000	0.000	0.006	0.000	0.019	0.005	0.006	0.005	0.000	0.015	0.002
B4	0.048	0.019	0.009	0.090	0.071	0.006	0.015	0.004	0.001	0.023	0.006
B5	0.018	0.019	0.005	0.017	0.019	0.006	0.005	0.004	0.000	0.012	0.002
B6	0.026	0.008	0.000	0.023	0.015	0.003	0.013	0.003	0.000	0.014	0.002
B7	0.060	0.022	0.010	0.082	0.057	0.004	0.020	0.000	0.001	0.000	0.001
B8	0.038	0.014	0.000	0.021	0.000	0.010	0.006	0.005	0.001	0.014	0.002
B9	0.010	0.003	0.005	0.009	0.019	0.000	0.000	0.002	0.000	0.010	0.003

Yöntemin son aşamasında ise her bir karar alternatifi için Genel Yakınlık İndeksi (d_i) olarak ifade edilen finansal performans skorları Eşitlik (17) vasıtasıyla hesaplanmaktadır. Tablo 17'de 2020 yılı için tespit edilen performans sıralamaları yer almaktadır.

Tablo 17. Genel Yakınlık İndeksi (d_i) ve Sıralamalar (2020 Yılı)

	d_i	Sıra
B1	0.242	7
B2	0.161	6
B3	0.059	1
B4	0.291	9
B5	0.108	4
B6	0.106	3
B7	0.258	8
B8	0.111	5
B9	0.061	2

Tablo 18'de ise 2016-2020 dönemine ait finansal performans sıralamalarına yer verilmiştir. Tablo 18'deki bilgilere göre analiz kapsamına alınan tüm dönemlerde finansal açıdan performansı en yüksek ve en düşük bankaların yıllara göre değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Dolayısıyla incelenen 5 dönem için bankalara ilişkin genel bir başarı sıralaması oluşturmak için her bir bankanın yıllara ilişkin performans sıralarının geometrik ortalaması alınmıştır. Geometrik ortalama ile elde edilen puanlar şu şekildedir: 7.1374 (B1), 5.2614 (B2), 1.6438 (B3), 5.6645 (B4), 3.3659 (B5), 5.1940 (B6), 8.1907 (B7), 4.7818 (B8) ve 1.5157 (B9). Dolayısıyla en küçük geometrik ortalama değerine sahip banka en başarılı bankadır. Buradan hareketle bankaların hesaplanan 5 yıllık geometrik ortalama puanlarına göre finansal açıdan en başarılı bankanın B9 kodlu Garanti Bankası olduğu ifade edilebilir. Bu bankayı sırasıyla B3 kodlu Akbank, B5 kodlu Türkiye İş Bankası, B8 kodlu QNB Finansbank, B6 kodlu Yapı ve Kredi Bankası, B2 kodlu Türkiye Vakıflar Bankası, B4 kodlu Şekerbank, B1 kodlu Türkiye Halk Bankası ve B7 kodlu ICBC Turkey Bank izlemektedir.

Tablo 18. Genel Yakınlık İndeksi () ve Yıllara İlişkin Performans Sıralamaları

	2016		2017		2018		2019		2020	
	d_i	Sıra	d_i	Sıra	d_i	Sıra	d_i	Sıra	d_i	Sıra
B1	0.110	7	0.129	6	0.194	7	0.304	9	0.242	7
B2	0.090	4	0.113	4	0.116	6	0.256	7	0.161	6
B3	0.037	2	0.041	1	0.057	2	0.142	3	0.059	1
B4	0.197	8	0.230	9	0.253	9	0.123	1	0.291	9
B5	0.051	3	0.086	3	0.074	3	0.172	4	0.108	4
B6	0.108	6	0.129	7	0.094	5	0.210	6	0.106	3
B7	0.210	9	0.183	8	0.208	8	0.299	8	0.258	8
B8	0.103	5	0.125	5	0.088	4	0.175	5	0.111	5
B9	0.024	1	0.042	2	0.038	1	0.134	2	0.061	2

6. SONUÇ

Bankacılık sektörü ülkemizde bulunduğu konum itibari ile finansal sistem ve ülke ekonomisi için oldukça önemli bir sektördür. Finansal sisteme yön verebilme potansiyeline sahip olan bu sektörün düzenli periyotlarla denetlenmesi ve değerlendirilmesi de bu açıdan oldukça önemlidir. Dolayısıyla, bu çalışmada, BİST’te işlem gören 9 mevduat bankasının 2016-2020 dönemi finansal performansını değerlendirmek amacıyla AHP, SD ve PIV yöntemlerini içeren hibrit bir ÇKKV modeli önerilmiştir. İlk olarak, AHP yöntemi kapsamında kriterlerin sübjektif ağırlık katsayıları hesaplanmıştır. Ardından kriterlere ilişkin objektif ağırlıklar SD yöntemi kapsamında tespit edilmiştir. Daha sonra ise elde edilen bu ağırlık katsayıları ortak ağırlıklandırma yöntemi kapsamında birleştirilerek kriterlerin ortak ağırlıkları hesaplanmıştır. Çalışma kapsamında ele alınan bankaların yıllara ilişkin finansal başarı sıralaması ise PIV yöntemi kapsamında hesaplanmıştır.

Çalışmada önceki literatüre dayalı olarak bankalara ilişkin on bir adet finansal performans göstergesi belirlenmiştir. Uygulamanın ilk kısmında AHP ve SD yöntemleri ile hesaplanan ortak ağırlıklandırma yönteminden elde edilen sonuçlar söz konusu dönemde mevduat bankalarının performans başarıları üzerinde en etkili finansal nitelikteki kriterlerin değişkenlik gösterdiğini göstermektedir.

Uygulamanın ikinci kısmında AHP ve SD yöntemlerinden elde edilen ağırlıkların birleştirilmesi ve PIV yöntemine aktarılması ile bankaların yıllara göre finansal başarıları değerlendirilmiştir. Uygulanan AHP-SD tabanlı PIV modeli ile elde edilen sonuçlar tüm dönem göz önüne alındığında dokuz ticari banka arasından en başarılı bankaların sırasıyla Garanti bankası ve Akbank olduğu ifade edilebilir.

Elde edilen bu sonuçlar literatürde yer alan, Gözkonan ve Küçükbay (2019) tarafından yapılan Garanti bankası ve Akbank’ın iyi performansla sahip banka olduğu, Eş ve Kök (2020) tarafından yapılan Garanti bankası ve Ziraat bankasının iyi performansla sahip banka olduğu, Sarı (2020) tarafından yapılan Ziraat bankası, Akbank ve Garanti bankasının en iyi performansla sahip banka olduğu ve Akgül (2021) tarafından yapılan Akbank ve Garanti bankasının iyi performansla sahip banka olduğu çalışma sonuçları ile benzerlik göstermektedir.

Ayrıca, finansal performans analizine sadece BİST’te işlem gören dokuz bankanın dahil edilmesi, seçilen bazı performans kriterlerinin kullanılması, çalışma döneminin 2016-2020 yıllarını kapsayacak şekilde belirlenmesi ve seçilen ÇKKV yöntemleri genel anlamda bu çalışmanın kısıtları olarak değerlendirilebilir. Öte yandan ileride yapılacak çalışmalar için farklı ağırlıklandırma ve sıralama yöntemlerinin kullanılması, finansal göstergelere ilaveten finansal olmayan kriterlerinde analiz kapsamına dahil edilmesi ve farklı örneklemelerin kullanılması tavsiye edilebilir.

KAYNAKÇA

- Achebo, J., Odinikuku, W. E. (2015). "Optimization of Gas Metal Arc Welding Process Parameters Using Standard Deviation (SDV) and Multi-Objective Optimization on the Basis of Ratio Analysis (MOORA)," *Journal of Minerals and Materials Characterization and Engineering*, vol. 3 (4), p. 298-308.
- Akgül, Y. (2021). "Borsa İstanbul'da İşlem Gören Ticari Bankaların Finansal Performansının Bütünleşik CRITIC CoCoSo Modeliyle Analizi". *Ekonomi ve Finansal Araştırmalar Dergisi*. 3(2) , 71-90.
- Alam, H. M., Raza, A. ve Akram, M. (2011). "A Financial Performance Comparison of Public Vs Private Banks: The Case of Commercial Banking Sector of Pakistan". *International Journal of Business and Social Science*, 2(11): 56-64.
- Ali, T., Chiu, Y. R., Aghaloo, K., Nahian, A. J., ve Ma, H. (2020). "Prioritizing The Existing Power Generation Technologies in Bangladesh's Clean Energy Scheme Using A Hybrid Multi-Criteria Decision Making Model". *Journal of Cleaner Production*, 267, 121901.
- Alkan, A., Kasımoğlu, H. Ç., Çelik, C., ve Aladağ, Z. (2017). "AHP ve PROMETHEE Yöntemleri ile Lastik Üreticisi Bir Firma İçin Tedarikçi Seçimi". *Sakarya University Journal of Science*, 21(2): 261-269.
- Altemur, N., Çevik, M., ve Karaca, S. S. (2019). "BİST 30 Endeksinde İşlem Gören Ticari Bankaların TOPSIS Yöntemi ile Finansal Performans Analizi". *Uluslararası İşletme, Ekonomi ve Yönetim Perspektifleri Dergisi*, 3(1): 63-73.
- Anser, M. K., Mohsin, M., Abbas, Q., ve Chaudhry, I. S. (2020). "Assessing the Integration of Solar Power Projects: SWOT-Based AHP-F-TOPSIS Case Study of Turkey". *Environmental Science and Pollution Research*, 27(25): 31737-31749.
- Avcı, T. ve Çınaroğlu, E. (2018). "AHP Temelli TOPSIS Yaklaşımı ile Havayolu İşletmelerinin Finansal Performans Değerlemesi". *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(1): 316-335.
- Bagheri, M., Zaiton Ibrahim, Z., Mansor, S., Manaf, L. A., Akhir, M. F., Talaat, W. I. A. W., ve Beiranvand Pour, A. (2021). "Land-Use Suitability Assessment Using Delphi and Analytical Hierarchy Process (D-AHP) Hybrid Model for Coastal City Management: Kuala Terengganu, Peninsular Malaysia". *ISPRS International Journal of Geo-Information*, 10(9): 1-35.
- Banu, A. R., ve Santhiyavalli, G. A. (2019). "TOPSIS Approach to Evaluate the Financial Performance of Scheduled Commercial Banks in India", *International Journal of Economics and Research*, 21(1): 24-33.
- Biswas, S., ve Anand, O. P. (2020). "Logistics Competitiveness Index-Based Comparison of BRICS and G7 Countries: An Integrated PSI-PIV Approach". *IUP Journal of Supply Chain Management*, 17(2), 32-57.
- Chakraborty, S. ve Zavadskas, E. K. (2014). "Applications of WASPAS Method in Manufacturing Decision Making". *Informatica*, 25(1): 1-20.
- Chang, C.P. (2006). "Managing Business Attributes and Performance for Commercial Banks". *The Journal of American Academy of Business*, 9(1): 104-109.
- Chaudhuri, T. D., ve Ghosh, I. (2014). "A Multi-Criteria Decision-Making Model-Based Approach for Evaluation of the Performance of Commercial Banks in India". *IUP Journal of Bank Management*, 13(3): 23-33.
- Çetin, M. K., ve Çetin, E.İ. (2010). "MULTI-CRITERIA Analysis of Banks' Performances". *International Journal of Economics and Finance Studies*, 2(2): 73-78.
- Dağdeviren, M., ve Yüksel, İ. (2008). "Developing a Fuzzy Analytic Hierarchy Process (AHP) Model for Behavior-Based Safety Management". *Information Sciences*, 178(6): 1717-1733.
- Deepa, N., Srinivasan, K., Chang, C. Y., ve Bashir, A. K. (2019). "An Efficient Ensemble VTOPES Multi-Criteria Decision-Making Model for Sustainable Sugarcane Farms". *Sustainability*, 11(16), 4288.
- Demir, G. (2021a). "Türk Bankacılık Sisteminin Finansal Performansının ROC-ITARA-CODAS Yöntemleriyle Analizi". *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 12(3), 831-847.
- Demir, G. (2021b). "Özel Sermayeli Mevduat Bankalarında Performans Analizi: SWARA-RAFSI Bütünleşik Model Uygulaması". *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(4), 1359-1382.
- Demirhan, D., ve Aracıoğlu, B. (2017). "İnovasyon ve Finansal Performans Arasındaki İlişki: BIST Teknoloji Endeksindeki Firmalar Üzerine Bir Araştırma". *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*: 195: 195-218.

- Dietrich, A. ve Wanzenried, G. (2014). "The Determinants of Commercial Banking Profitability in Low-, Middle- And High-Income Countries". *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 54(3): 337-354.
- Diakoulaki, D., Mavrotas, G. ve Papayannakis, L. (1995). "Determining Objective Weights in Multiple Criteria Problems: The Critic Method". *Computers & Operations Research*, 22(7): 763-770.
- Ersoy, N. (2017). "Measuring Corporate Sustainability Performance In The Rubber Coating Industry: An Integrated Multi-Criterion Framework". *The Online Journal of Science and Technology-October*, 7(4), 128-143.
- Ersoy, M. (2019). "Mermer Blokların AHP Destekli TOPSIS ve GİA Yöntemleri ile Sınıflandırılması". *Politeknik Dergisi*, 22(2): 303-317.
- Eş, A. ve Kök, E. (2020). "Banka Performanslarının ENTROPİ Tabanlı WASPAS Yöntemiyle Analizi". *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2) , 233-250.
- Gazel, Y. H., Altınırnak, S. ve Karamaşa, Ç. (2021), "Türkiye’de Faaliyet Gösteren Ticari Bankaların Çok Kriterli Karar Verme Yöntemlerine Göre Performanslarının Sıralanması", *Sosyoekonomi*, 29(48), 161-180.
- Ghorabae, Keshavarz, M., Amiri, M., Kazimieras Zavadskas, E., ve Antuchevičienė, J. (2017). "Assessment of Third-Party Logistics Providers Using a CRITIC–WASPAS Approach with Interval Type-2 Fuzzy Sets". *Transport*, 32(1): 66-78.
- Gupta, S., Mathew, M., Gupta, S., ve Dawar, V. (2021). "Benchmarking the Private Sector Banks in India Using MCDM Approach". *Journal of Public Affairs*, 21(2), e2409.
- Gür, Ş., Hamurcu, M., ve Eren, T. (2017). "Ankara’da Monoray Projelerinin Analitik Hiyerarşi Prosesi ve 0-1 Hedef Programlama Yöntemleri ile Seçimi". *Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 23(4): 437-443.
- Henriques, I. C., Sobreiro, V. A., Kimura, H., ve Mariano, E. B. (2018). "Efficiency in the Brazilian Banking System Using Data Envelopment Analysis". *Future Business Journal*, 4(2): 157-178.
- Jahan, A., Mustapha, F., Sapuan, S. M., Ismail, M. Y. ve Bahraminasab, M. (2012). "A Framework for Weighting of Criteria in Ranking Stage of Material Selection Process". *The International Journal of Advanced Manufacturing Technology*, 58(1-4): 411–420.
- Kaygusuz, M., Ersoy, B., ve Bozdoğan, T. (2020). "CAMELS Değerlendirme Sistemiyle Bankaların Finansal Performanslarının TOPSIS Yöntemiyle Analizi". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9(1): 68-95.
- Keçek, G., ve Yüksel, R. (2016). "Analitik Hiyerarşi Süreci (AHP) ve PROMETHEE Teknikleriyle Akıllı Telefon Seçimi". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (49): 46-62.
- Khan, N. Z., Ansari, T. S. A., Siddiquee, A. N., ve Khan, Z. A. (2019)." Selection of E-Learning Websites Using A Novel Proximity Indexed Value (PIV) MCDM Method". *Journal of Computers in Education*, 6(2): 241-256.
- Kosmidou, K. ve Zopounidis, C. (2008). "Measurement of Bank Performance in Greece, South - Eastern Europe". *Journal of Economics*, 6: 79–95.
- Koşaroğlu, Ş. M. (2020). "BİST’te İşlem Gören Bankaların Performanslarının SD ve EDAS Yöntemleriyle Değerlendirilmesi". *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(3):406-417.
- Küçükbay, F. ve Gözkonan, Ü. H. (2019). "Katılım Bankaları İle Geleneksel Bankaların ÇKKV Yöntemleri İle Performansının Değerlendirilmesi: TOPSIS ve GRİ İLİŞKİSEL ANALİZ Yöntemleri İle Karşılaştırmalı Analiz". *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (25), 71-94 .
- Lee, G. K., ve Chan, E. H. (2008). "The Analytic Hierarchy Process (AHP) Approach For Assessment of Urban Renewal Proposals". *Social indicators research*, 89(1), 155-168.
- Lyu, H. M., Zhou, W. H., Shen, S. L., ve Zhou, A. N. (2020). "Inundation Risk Assessment of Metro System Using AHP and TFN-AHP in Shenzhen". *Sustainable Cities and Society*, 56: 102103.
- Mandic, K., Delibasic, B., Knezevic, S., ve Benkovic, S. (2014). "Analysis of the Financial Parameters of Serbian Banks through the Application of the Fuzzy AHP and TOPSIS Methods". *EconomicModelling*, 43: 30-37.
- Mufazzal, S., ve Muzakkir, S. M. (2018). "A New Multi-Criterion Decision Making (MCDM) Method Based on Proximity Indexed Value for Minimizing Rank Reversals". *Computers & Industrial Engineering*, 119: 427-438.
- Mukhametzhanov, I. Z. (2021). "Specific Character of Objective Methods For Determining Weights Of Criteria in MCDM Problems: Entropy, CRITIC, SD". *Applications in Management and Engineering*, 4(2):76-105.

- Ömürbek, N., Karaatlı, M., ve Yetim, T. (2014). "Analitik Hiyerarşi Sürecine Dayalı TOPSIS ve VIKOR Yöntemleri ile Adım Üniversitelerinin Değerlendirilmesi." Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Dr. Mehmet YILDIZ Özel Sayısı: 189-207.
- Özişpa, N., ve Arabelen, G. (2021). "Limanların Sürdürülebilirlik Stratejilerinin AHP Yaklaşımı ile Önceliklendirilmesi". Yaşar Üniversitesi E-Dergisi, 16(63): 1430-1453.
- Parmaksız, S. ve Özdemir, O. (2021). "Çok Kriterli Karar Verme Tekniklerinin Bankacılık Oran Analizinde Kullanılması Üzerine Bir Araştırma". Bankacılık ve Finansal Araştırmalar Dergisi, 8(2), 65-93.
- Podgórski, D. (2015). "Measuring Operational Performance of OSH Management System—A Demonstration of AHP-Based Selection of Leading Key Performance Indicators". Safety science, 73: 146-166.
- Rençber, Ö. F., ve Avcı, T. (2018). "BİST'te İşlem Gören Bankaların Sermaye Yeterliliklerine Göre Karşılaştırılması: WASPAS Yöntemi ile Uygulama". Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6(ICEESS'18): 169-175.
- Řepková, I. (2014). "Efficiency of the Czech Banking Sector Employing the DEA Window Analysis Approach". Procedia Economics and Finance, 12(1): 587–596.
- Rezaei, M., ve Ketabi, S. (2016). "Ranking The Banks Through Performance Evaluation By Integrating Fuzzy AHP and TOPSIS Methods: A Study Of Iranian Private Banks". International Journal of Academic Research in Accounting, Finance and Management Sciences, 6(3):19-30.
- Saaty, T. L. (1980). "The Analytic Hierarchy Process". New York: McGrawHill.
- Saaty, T. (1986), "Axiomatic Foundation of the Analytic Hierarchy Process", Management Science, 32(7): 841-855.
- Saaty, T. L. (2005). "Theory and Applications of the Analytic Network Process: Decision Making with Benefits, Opportunities, Costs, and Risks". Pittsburgh: RWS Publications.
- Saaty, T. L., Peniwati, K. ve Shang, J. S. (2007), "The Analytic Hierarchy Process and Human Resource Allocation: Half the Story", Mathematical and Computer Modelling, 46: 1041–1053.
- San, O. T., Theng, L. L., ve Heng, T. B. (2011). "A Comparison On Efficiency of Domestic And Foreign Banks In Malaysia: A DEA Approach". Business Management Dynamics, 1(4): 33-49.
- Sarı, T., (2020), "Banka Performans Ölçümünde Topsis Ve Promethee Yöntemlerinin Karşılaştırılması". Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 34(1): 103-122.
- Sarıçalı, G., ve Kundakçı, N. (2016). "AHP ve COPRAS Yöntemleri ile Otel Alternatiflerinin Değerlendirilmesi". International Review of Economics and Management, 4(1): 45-66.
- Schliffler Garbuzova, M., ve Madlener, R. (2016). "AHP-Based Risk Analysis of Energy Performance Contracting Projects in Russia". Energy Policy, 97: 559-581.
- Solangi, Y. A., Longsheng, C., ve Shah, S. A. A. (2021). "Assessing and Overcoming The Renewable Energy Barriers for Sustainable Development in Pakistan: An integrated AHP and fuzzy TOPSIS approach". Renewable Energy, 173: 209-222.
- Şahin, M. (2021). "A Comprehensive Analysis of Weighting And Multi Criteria Methods In The Context of Sustainable Energy". International Journal of Environmental Science and Technology, 18(6), 1591-1616.
- Tayyar, N., Akcanlı, F., Genç, E., ve Erem, I. (2014). "BİST'e Kayıtlı Bilişim ve Teknoloji Alanında Faaliyet Gösteren İşletmelerin Finansal Performanslarının Analitik Hiyerarşi Prosesi (AHP) ve Gri İlişkisel Analiz (GİA) Yöntemiyle Değerlendirilmesi". Muhasebe ve Finansman Dergisi, (61): 19-40.
- Tepe, S., ve Görener, A. (2014). "Analitik Hiyerarşi Süreci ve MOORA Yöntemlerinin Personel Seçiminde Uygulanması". İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi, 13(25): 1-14.
- Trung, D. D. (2021). "Application of TOPSIS and PIV Methods For Multi-Criteria Decision Making In Hard Turning Process". Journal of Machine Engineering, 21(4), 57-71.
- Ulutaş, A. ve Çelik, D. (2019). "Transpalet Seçimi Probleminin AHP ve EDAS Yöntemleri ile Değerlendirilmesi", BMIJ, (2019), 7(2): 668-686.

- Ulutaş, A. ve Karaköy, C. (2019). "An Analysis of The Logistics Performance Index of EU Countries with An Integrated MCDM Model". *Economics and Business Review*, 5(4): 49-69.
- Ulutaş, A., Balo, F., Sua, L., Demir, E., Topal, A., ve Jakovljević, V. (2021). A New Integrated Grey MCDM Model: Case of Warehouse Location Selection. *Facta Universitatis, Series: Mechanical Engineering*.19(3), 515-535.
- Ulutaş, A., ve Karakuş, C. B. (2021). "Location Selection For A Textile Manufacturing Facility With GIS Based On Hybrid MCDM Approach". *Industria Textila*, 72(2), 126-132.
- Ünvan, Y. A. (2020). "Financial Performance Analysis of Banks with Topsis and Fuzzy Topsis Approaches". *Gazi University Journal of Science*, 33(4): 904-923.
- Yahya, S. M., Asjad, M., ve Khan, Z. A. (2019). "Multi-Response Optimization of TiO₂/EG-Water Nano-Coolant Using Entropy Based Preference Indexed Value (PIV) Method". *Materials Research Express*, 6(8): 0850a1.
- Yamaltdinova, A. (2017). "Kırgızistan Bankalarının Finansal Performanslarının Topsis Yöntemiyle Değerlendirilmesi". *International Review of Economics and Management*, 5 (2) , 68-87.
- Yetiz, F. ve Kılıç, Y. (2021). "Bankaların Finansal Performansının VIKOR Yöntemi ile Değerlendirilmesi: Türkiye Örneği". *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)* , 13 (24) , 151-164.
- Yılmaz Ö. ve Yakut E. (2021). "Entropi Temelli TOPSIS ve VIKOR Yöntemleri ile Bankacılık Sektöründe Finansal Performans Değerlendirmesi", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(4): Sayfa: 1297-1321.
- Yue, P. (1992). "Data Envelopment Analysis and Commercial Bank Performance: A Primer With Applications to Missouri Banks". *Federal Reserve Bank of St Louis Review*, January/ February: 31-45.
- Zavadskas, E. K., ve Podvezko, V. (2016). "Integrated Determination of Objective Criteria Weights in MCDM". *International Journal of Information Technology and Decision Making*, 15(2), 267–283.
- Zolfani, S. H., Chen, I. S., Rezaeiniya, N., ve Tamošaitienė, J. (2012). "A hybrid MCDM Model Encompassing AHP and COPRAS-G Methods for selecting Company Supplier in Iran". *Technological and Economic Development of Economy*, 18(3), 529-543.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:31.03.2022 ✓Accepted/Kabul:16.04.2022

DOI:10.30794/pausbed.1096500

Research Article/Araştırma Makalesi

Parlak, C. (2022). "Sultan II. Murad'ın Köprübaşındaki Hayrâtı Ergene İmaretî (XV. Yüzyılın İkinci Yarısında Evkâfı ve İdaresi)" *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 52, Denizli, ss. 111-128.

SULTAN II. MURAD'IN KÖPRÜBAŞINDAKİ HAYRÂTI ERGENE İMARETİ (XV. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA EVKÂFI VE İDARESİ)

Cengiz PARLAK*

Öz

Ergene Köprüsü 1443 yılında hizmete girmiştir. Sultan II. Murad'ın 1447 yılında vakfettiği imaret külliyesi ise, köprünün güneydoğu ucuna kurulan Ergene kasabasının merkezine inşa edilmiştir. Köprü ve imaret yeni kasabanın kurulup büyümesini sağlamıştır. Özellikle imaret külliyesi kasabanın merkezinde önemli toplumsal, dinî ve iktisadî hayrâtların ve akarların inşa edilmesini sağlayarak, yerel nüfusun ve ziyaretçilerin ihtiyaçlarını karşılamıştır. Padişahın imaret için kurduğu vakıf, hayrâtların hizmetlerinin gerçekleşmesinde ve akarların faaliyetlerini sürdürebilmesinde malî güç olmuştur. Vakfın en önemli unsurları olan görevlilerin maaşlarının ödenmesi ile hayrât ve akarların bakımı ve de kasabada yaşayan muhtaçların ihtiyaçlarının giderilmesi, vakfın gelir kaynakları sayesinde gerçekleşmiştir. Bu noktada Ergene'ye ve Malkara'ya tabi köylerin vergilerinden ve tarımsal ürünlerinden vakfa bağlanan gelirler, vakfın Edirne'de ve Ergene'de bulunan akarlarının hâsılatlarından daha yüksek bir paya sahiptir. Çalışmamızda imaretin insanları besleme ve barındırma noktasındaki hizmetlerini, sosyal yardımlaşmadaki etkisini, vakfın muhasebelerinde yaşanan sorunları ve de vakıf yönetiminin idarî meseleler karşısındaki yaklaşımını elimizdeki veriler nispetinde değerlendirip açıklamaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: *Ergene, İmaret, Vakıf, Beslenme, Sosyal Yardımlaşma.*

SULTAN MURAD II'S CHARITY AT THE BRIDGEHEAD ERGENE IMARET (ITS FOUNDATION AND ADMINISTRATION IN THE SECOND HALF OF THE 15TH CENTURY)

Abstract

Ergene Bridge was put into service in 1443. The imaret which was endowed by Sultan Murad II in 1447, was built in the center of Ergene town, that was established on the southeast end of the bridge. The bridge and the imaret provided the establishment and growth of the new town. In particular, the imaret complex provided the construction of important social, religious and economic charities and real estates that generates income in the center of the town, meeting the needs of the local population and quests. The foundation established by the sultan for the imaret, became a financial power in the realization of the services of the charities and the continuation of the activities of the real estates that generates income. The employees, who are the most important elements of the foundation and payment of their salaries, the care of charities and real estates that generates rental income and the fulfillment of the needs of the needy living in the town have been thanks to the foundation revenues. In this point, the revenues, from the taxes and agricultural products of the villages subject to Ergene and Malkara to the foundation had a higher share than the foundation's revenue real estates that generates income in Edirne and Ergene. In this research, we will evaluate and try to explain the services of the imaret at the point of feeding and sheltering people, its effect on social welfare activities, the problems experienced accounting of the foundation, and the approach of the foundation governance to administrative issues.

Keywords: *Ergene, Imaret, Waqf Institution, Feeding, Social Welfare Activities.*

* Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ÇANAkkALE.
e-posta: cparlak@comu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-2830-1484>)

GİRİŞ

Osmanlı Devleti Sultan II. Murad (1421-1444 ve 1446-1451) iktidarının özellikle ilk devresinde, Fetret Dönemi'nin (1402-1413) olumsuz etkisini oldukça hissetmişti. Rumeli ve Anadolu topraklarında rakip devletler tarafından padişahın karşısına, amcası Mustafa Çelebi ve kardeşi Mustafa gibi taht adayları çıkarılmıştı. Varisleri Osmanlı iktidarına karşı isyan ettirenlerin başında Bizans gelmekteydi. İsyanlar hem Anadolu'da hem de Rumeli'de baş gösteriyordu. Merkezi Edirne olan Osmanlılar, isyanlar sırasında veya askerî bir başka faaliyet esnasında kuvvetlerini Rumeli'den Anadolu'ya ya da tam tersi istikamete sevk etmek istediklerinde, Bizans engeline takılıyorlardı. Böylece İstanbul boğazından geçiş yapamayan Osmanlılar, Çanakkale Boğazını kullanıyorlardı (İnalçık, 2010: 133-146; Gökbilgin, 2021: 15-103). Bu noktada Edirne'den Gelibolu'ya ulaşmak isteyen Osmanlı kuvvetleri için Trakya'da geçişi en zor olan yerlerden biri de Ergene Nehriydi. Özellikle yağışların çok olduğu bahar ve kış mevsimlerinde nehirde taşkınlar olması geçişleri engelliyordu (Bağman, 2005: 15). Hatta nehir üzerinde bulunan bazı tahta köprüler de taşkınlar esnasında yıkılabiliyordu (Çulpan, 2002: 99). Bundan dolayı 1427 yılı içerisinde Sultan II. Murad, askerî harekâtların sekteye uğramaması amacıyla burada bir taş köprü yapılmasına karar verdi. Osmanlı tarihlerinde köprünün inşa edilmesinin nedeni olarak, buranın bir bataklık ve sık ormanlık alan olup, eşkiya yatağı olması ve böylece de seyahat edenlerin can ve mal güvenliğinin sağlanamaması ifade edilmektedir (Âşık Paşazade, 2003: 455-456; Behiştî Ahmed Çelebi, 2016: 206; Mehmed Neşrî, 1957: 602-605; Hoca Saadeddin, 1862: 339). Köprü kısa sürede bitirilememiş, yaklaşık 16 yıllık bir süre sonunda 1443'de tamamlanıp hizmete girmiştir (Abdurrahman Hibrî, 1996: 54; Peremeci, 1939: 14).

Günümüzde Edirne'ye bağlı Uzunköprü ilçesi olarak bilinen ve Rumeli'deki ilk Türk şehri olan Ergene'nin kurulmasının da köprünün inşa edilme süreci içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda söz ettiğimiz Osmanlı tarihlerde Sultan II. Murad'ın köprüyü yaptırıp, güneydoğu ucuna Ergene şehrini, kuzeybatıya da Yayalar köyünü kurduğunu anlatılmaktadır. Ancak Ergene'nin, köprü inşaatı başladığında mı yoksa bittikten sonra mı kurulduğuna dair bilgiler çelişkilidir. Bu noktada, Sultan II. Mehmed zamanında 1456 yılının sonunda (Safer 861) yazılan imaretin vakfiyesinde (VD, 613: 24-26), imaret binasının 14 Ağustos 1447'de (Gurre-i Cemâziye'l-ahir 851) Sultan II. Murad tarafından vakfedildiği görülmektedir. Ayrıca vakfedilen gelir kaynakları verilirken, Ergene'nin bir kasaba olduğu da anlaşılmaktadır. Bütün bunlara ek olarak vakfiyede Ergene'ye tabi köylerin olduğu, şehirde hamam ve dükkânların bulunduğu yazılmıştır. Böylece Ergene'nin 1456'da ve öncesinde küçük bir kasaba olduğunu söyleyebiliriz.

Ergene'nin merkez ve taşra nüfusu hakkındaki ilk bilgilere ise 1456 tarihli Paşa Livasına ait icmâl tahrir defterinden (MC-089: 4) ulaşmaktayız. Defterde Ergene, Dimetoka Nahiyesi'nin evkâf ve emlak verileri içerisinde, Ergene İmareti Evkâfi'na tabi bir yerleşim yeri olarak kayıt altına alınmıştır. Hıristiyanların olmadığı Ergene'de, Bölük-i Muzrublu, Bölük-i İsaca, Mahalle-i Şehirlüyan-ı Ergene ve Cemâ'at-ı Hidmetkârân-ı İmâret-i Ergene başlıkları altında toplam 244 hane Müslüman tespit edebilmekteyiz. Tahrir defterlerindeki *Bölük* kavramı bir kabileye mensup bir grup insanı ya da Oğuz kabileleri tarafından iskân edilen belli sayıda köyler topluluğunu ifade edilmektedir (Öz, 1999: 29-30). Ergene'deki bölüklerin de böyle bir insan topluluğu tarafından kurulmuş olduğunu düşünebiliriz. Ergene'nin 40 km doğusunda kalan Hayrabolu Kazası'nda 1530 tarihli Rumeli Vilayeti Muhasebe Defteri'ne göre Yörüklerin de yaşadığı Muzrublu adında bir köy bulunmaktadır (BDAGM, 2001: 279). Hayrabolu ve köylerindeki Vize Yörüklerinin Sultan II. Mehmed devrinin öncesinden beri varlığı bilinmektedir (Gökbilgin, 1957: 82). XV. yüzyılın ilk yarısı içerisinde kurulmaya başlanan Ergene'ye de bu köyden Yörükler gelip Muzrublu Bölük'ünü oluşturmaları kuvvetle muhtemeldir. Öte yandan Bölükler ancak 1485 tahrir yılında *mahalle* şeklinde kaydedilmiş olup, üç mahalleden oluşan Ergene merkezinde toplam 243 hane kayıtlıdır. (BOA, TT.d, 20: 288-292). Bir başka resmî kayıt olan H. 1317 tarihli Edirne salnamesindeki (SVE, 1317: 381) "Kasaba-i mezkûre Sultân Murâd Hân-ı sâni hazretleri tarafından sâlifü'z-zikr köprünün inşâsını müte'âkib te'sîs ve derûnuna birer câmi'i şerîf ve 'imâret ve hammâm inşa olunmuş..." ifadeleri de yerleşmenin başlangıcına dair diğer bir veri olarak dikkat çekmektedir. Kaynaklardaki bilgiler, köprünün inşa edilmeye başlanmasından sonraki süreçte Ergene'de iskân faaliyetlerinin belirdiğini, çevresindeki diğer yerleşimlerden Türklerin gelmesiyle ve imaretin faaliyete geçmesiyle şehrin daha da büyüdüğünü göstermektedir.

Çalışmamızda imaretin XV. yüzyılın ikinci yarısında evkâfi ve idaresi hakkındaki verileri vakfiyesinden (VD, No. 613: 24-26), 1456, 1475 ve 1485 tarihli tahrir defterlerinden (MC, 089: 4-6; BOA, TT.d, 12: 253-264; BOA, TT.d,

20: 288-292) ve 1489-1492 tarihleri arasındaki muhasebe kayıtlarını içeren defterden (MC, 091: 332-362) tespit edebiliyoruz. Araştırma eserlerde de imarete ve vakfa dair bilgiler bulunmaktadır. Edirne’de ve yakın çevresinde XV. yüzyılda Osmanlı padişahları tarafından inşa edilen imaretlerin muhasebelerinin incelendiği Barkan’ın (1993: 235-377) çalışmasında Ergene İmaretî’nin vakıflarından da söz edilmektedir. Fakat çalışmada Ergene İmaretî ile ilgili muhasebe defterindeki üç yıllık kayıtların sadece ilk iki yılı verildiği gibi, vakfiye ve tahrir defterlerinden bahsedilmemektedir. Ayrıca çalışmada imaretin bu iki yıllık kayıtları derinlemesine değerlendirilmemiştir. Bir diğer araştırma eser ise, Edirne ve Paşa Livası sınırları içerisinde bulunan vakıf, mülk ve mukataalar hakkında verilere ulaştığımız Gökbilgin’in (2007: 216-220) çalışmasıdır. Araştırmada muhasebe kayıtları ve tahrir defterlerindeki verilerin sadece belirli bir kısmı verilmiştir. Diğer taraftan imaret ile ilgili geniş ve kapsamlı bir değerlendirme yapılmamıştır. Araştırmamızda, Ergene İmaretî’nin XV. yüzyılın ikinci yarısındaki idaresinin ve evkâfının, şehrin içtimaî ve iktisadî hayatına katkısını daha kapsamlı bir şekilde ortaya çıkarabilmeyi amaçlamaktayız.

HAYRÂTIN ADI VE MAHİYETİ

Orhan Gazi İznik’in fethinden (1331) sonra yaptırdığı imarete ilk pişen yemeği kendi eliyle dağıtmış, ilk gece imaretin kandilini yakmıştı (Âşık Paşazade, 2003: 314). Ergene İmaretî açılınca Sultan II. Murad, aynı merasimi yapmıştı. Hatta bunlara ek olarak Edirne’den ulemayı da yanında götürerek, toplum nezdinde güçlü bir sınıfın yanında olduğunu göstermişti. (Âşık Paşazade, 2003: 388). Böylece bânisi ve vâkîfı olduğu hayrâtın daha başlangıçta kutlu ve mübarek olduğunu ve atalarının yolundan giderek hayır yapan bir padişah izlenimi verdiğini, yeni kurulmuş Ergene kasabası tebaasına hissettirmişti.

Böyle bir merasimle hizmet vermeye başlayan bu hayır kurumunun isimlendirilmesi noktasında kaynaklarda farklılıklar bulunmaktadır. Hayrâtın ismi 1456 tahririnde *Vakf-ı İmâret-i Ergine*, 1485’te *Evkâf-ı İmaret-i Ergene*, 1475’te *Evkâf-ı İmâret-i Merhûm Sultan Murad Han der Ergene* şeklindedir. 1489-1492 muhasebe kayıtlarında *İmâret-i Muradiye der Ergene* ibaresi kullanılmıştır. Vakfı ve hayratı imaret şeklinde adlandırma dönem itibarıyla belirgindir. Şehirlüyan Mahallesi’nde kurulan imaretin bir külliye şeklinde yapıldığı, tahrir ve muhasebe kayıtlarından anlaşılmaktadır. Külliye binalar, imaret camisinin etrafında toplanmak üzere, tâbhâne, matbah, şadırvan, ambarlar, fırın, hamam, kervansaray, bozahâne ve çeşitli dükkânlardan oluşmaktadır. Diğer taraftan külliye bir medrese bulunduğuna dair bilgi kaynaklarda geçmemektedir.

Ergene İmaretî, hem fiziksel özellikleri hem de hizmetleri ve işlevleri açısından, kendisinden önce Osmanlı topraklarında kurulan padişah imaretlerine benzemektedir. Sultan II. Murad’ın Edirne’de 1435-1436 yıllarında tamamlanan külliyesi, daha büyük bir emsal teşkil etmektedir (Akçıl ve Özer, 2020: 199). Ergene İmaretî ise sahip olduğu evkâfın ve görevlilerin mahiyeti nispetinde, kurulduğu bölgede önem arz eden bir hayır kurumu olmuştur.

HAYRIN BAŞLANGIÇ NOKTASI OLARAK VAKFİYE

Köprünün inşasının başlaması Ergene’de iskân sürecini hızlandırdığı gibi, hizmete girmesi de imaretin kurulmasını sağlamıştır. Köprü askerî harekâtların ihtiyaçları doğrultusunda yapılmıştır. İmaret, kuruluş senedi olan vakfiyesine göre, seyahat edenlerin gereksinimleri için vakfedilmiştir. Vakfiyede vakfın sahih olduğu ve hiçbir durumda şartlarının ve diğer unsurlarının kimse tarafından değiştirilemeyeceği kesin bir şekilde açıklanmıştır. Buna cüret edenlerin günah işleyeceği de ifade edilmiştir. İmarette vazifeli olanların maaşları ve imaretle ilgili ihtiyaçlar için gerekli gelir kaynaklarının durumu vakfiyede ayrıca belirtilmiştir. Neticede vâkîf (Sultan II. Murad), hayrının başlangıç noktası olan vakfiyede imaretin çalışma şeklini ve şartlarını ortaya koymuş, bir sınır belirlemeye çalışmıştır.

Vakfiyede, imaretin en temel hizmeti olan görevlilerin, seyahat edenlerin ve ihtiyaç sahiplerinin beslenmesinde kullanılacak bazı gıda ürünlerinden de söz edilmektedir. Osmanlı toplumunda et en önemli besin maddelerinden biri olduğundan, imarete her gün 100 lodra (56,45 kg) taze ve yağlı et pişirilmesi şart koşulmuştur. İmaretin 1489-1492 tarihli muhasebelerinde dahi günlük et miktarı 100 lodra olarak yazılmıştır. (MC, 091: 335, 343, 350, 359). Eylül 1568 tarihli Mühimme Defterinde (A.DVNS.MHM. d, 7: 787) imaretin yıllık koyun ihtiyacının bin adet olduğuna dair bilgi, günlük yaklaşık üç koyun tüketildiği sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Bir koyunun da ortalama 17-20 kilogram arasında et verdiği düşünülürse, günlük üç koyun imaretin et ihtiyacını karşılamaktadır.

İmarette en fazla tüketilen besinlerinden biri de buğdaydır. Vakfiyede *arı ve temiz* olmak koşuluyla altı kile⁴ (yaklaşık 154 kg) günlük buğday tüketilmesi şart koşulmuştur. Buğdayın dört kilesinin (103 kg) ekmek için tahsis edildiği açıkça yazılırken, iki kilesinin (51 kg) kullanımına dair bir ifade yoktur. Ancak çorbalarda kullanıldığı muhasebe kayıtlarında yazılmıştır (MC, 091: 337, 346, 360) Tabii ki veriler vakfiyenin yazıldığı zamana göre düzenlenmiştir. Daha sonraki dönemlerde ürün miktarlarında artışlar olmuştur. Vakfiyeye göre ekmek yapımı için yıllık 72 müd buğday tüketilecektir. Ancak 1490-1491 muhasebe kaydındaki bilgide bu miktar fukaraya yetmediğinden, müteveli vakıf görevlileriyle görüşüp yaklaşık 3 müd buğdayın daha ekmek yapılması için verilmesini onaylamıştır. Sonraki muhasebe yılında dahi buğday yetersiz kalınca aynı uygulama yapılmıştır (MC, 091: 345, 360). Öte yandan imaretin buğday tüketimini bir başka imaretle karşılaştırabiliriz. 1545'te Barbaros Hayreddin Paşa tarafından Midilli'de inşa ettirilen külliye'deki imarette, 1550 yılında günlük 200-250 kişiye yetecek ekmek için 64 kg, çorba için ise 17 kg buğday tüketilmektedir (Kiel, 2007: 99). Örnekteki dönem ve bölge farklı olsa da, Ergene İmareti'nde daha fazla insana ekmek ve yemek verildiğini söyleyebiliriz. Diğer taraftan imaretin vakfiyesinde herhangi başka bir gıda ürünü hakkında bilgi yoktur. Anlaşılan etin ve buğdayın niteliği ve niceliği üzerinde durularak, kaliteli ve ihtiyaç sahiplerine yetecek yiyeceklerin sunulması istenmiştir. Vakfiyede vakfın ve imaretin görevlileri, gelir getiren kaynakları hakkındaki bilgileri de bulabilmekteyiz. Aşağıda ise bunları inceleyeceğiz.

İMARET VAKFI GÖREVLİLERİ

İmaretin asıl hizmet alanı, insanların geçici olarak doyurulması ve barındırılmasıdır. Vakfın belirli bir hizmet alanı bulursa da, en önemli görevliler yönetim ve denetleme işlerini yapanlardır. Ergene İmareti'nde vâkıf tarafından vakfın yönetimine, kesin bir profil belirtmeden, emin, nezaret hizmetini intizamlı ve mükemmel yapabilecek bir *mütevelli* (nâzır) atanması kararlaştırılmıştır. Vâkıf, güvenilir ve işinin ehli biri olması gibi temel vasıfların yeterli olacağını düşünmüş olmalıdır. Mütevellilerin kim olduğuna dair bilgiler kaynaklarda bulunmaktadır. 1485 tarihli tahrir defterinde müteveli Ali Bey adındaki kişidir (BOA, TT.d-20: 292). Ancak onun göreve başladığı tarih tespit edilememiştir. Muhasebe kayıtlarına göre Ali Bey'in yerine 14 Mart 1488'de İbrahim Çelebi müteveli olmuş ve hesaplar bu tarihten sonra onun adıyla yapılmıştır (MC, 091: 333). İbrahim müteveli olarak yaklaşık üç buçuk yıl kaldıktan sonra, 4 Eylül 1491'de Mehmed Çelebi görevi devralmıştır (MC, 091: 357). Kendisinin ne kadar süreyle görevde kaldığını belirleyemiyoruz. Ancak diğer ikisinin ortalama üç seneden biraz fazla kaldıkları aşikârdır.

Padişah vakfının iyi yönetilmesi ve hayrâtın düzenli çalışması, mütevellilerin belirli süre içerisinde değiştirilmesini gerekli kılmıştır. Çünkü devamlı aynı kişinin vakfı idare etmesi, hem vakıf görevlileriyle hem de yerli reaya ile mütevellinin maddî-manevî çıkar ilişkisi içine girebilmesine zemin hazırlayabilir. Bu da vakfın iyi yönetilmesine engel teşkil edebilir.

Vakfın yönetiminde bulunan bir başka görevli ise, gelir-giderleri kayıt altına alıp, denetimini yapacak olan *müşrif*'tir. Muhtemeldir ki bu kişi gelir-gider kayıtlarını tutup denetleyecek *kâtip* olmalıdır. Ancak görevlinin vasıflarına dair ayrıntılı bilgi yoktur. Muhasebe defterinde, yıllık tutulan gelir-gider kayıtlarında mütevelliden sonra kâtibin de adının yazılması, hesapların denetlemesinde etkin bir görevli olduğunu göstermektedir. 1485 tahririnde ve muhasebe kayıtlarında görevliler arasında kâtip bulunmakla birlikte, müşrif olarak biri yoktur. 1485'te kâtip, Yakub adındaki kişidir. Görev süresi tespit edilememektedir. Mart 1489-Şubat 1490 dönemini kapsayan muhasebe kaydının ilk tutulduğu zaman kâtip Muhyiddin isimli görevlidir. Ancak muhasebe dönemi içerisinde 11 Temmuz 1489'da Muhyiddin'in yerine Seyyid Ali atanmıştır (MC, 091: 334). 11 Şubat 1491'de Seyyid Ali yerine Alaaddin Acem kâtip olmuş ve 29 Şubat 1492'ye kadar görevini sürdürmüştür (MC, 091: 348, 356). Diğer taraftan Alaaddin'in sonraki dönemlerde vazifesini sürdürüp sürdürmediğine dair elimizde bilgi yoktur.

Müteveli ve kâtipten sonraki en önemli idareci, imaretin günlük hizmetlerinin tam bir düzen içerisinde yapılabilmesini sağlamak amacıyla *şeyh-i imaret* olarak atanan kişidir. Vâkıf, bu görevliye dair profil çizerek sâlih, müteveyyin ve müttakî gibi vasıflar belirtmiştir. Aslında, vasıflar belirtilirken imaretin günlük işleyişinde misafir edilecek kişilerin iyi ağırlanması noktasında şeyhe fazla görev düşeceği öngörülmüş olmalıdır. Bundan dolayı da yetkin, dinine bağlı ve Allah korkusu olan bir kişi tanımlanmıştır. Fakat vasıfların kişilerde bulunup bulunmadığının nasıl anlaşılacağı açık değildir. Bu açıdan mütevellinin teklifi ve kadî'nin onaylamasıyla, daha sonraki yıllarda

⁴ 1 Muhasebe kayıtlarında hububat ağırlıkları olarak İstanbul'a ait müd, kile ve şinik kullanılmıştır. Buna göre 1 müd = 20 kile ve 1 kile = 4 şiniktir. Bu noktada 1 İstanbul kilesi 25,6589 kg olarak hesaplanmaktadır. Bkz. Kallek, 2002: 568-569.

atanan imaret şeyhlerinin belirtilen vasıfları ne kadar taşıdıkları bilinmemektedir. Bütün bunlarla birlikte 1485'te imaretin şeyhi Rüstem Bey iken, 1489-1492 yıllarında Murad adındaki kişidir.

Şeyhten başka, imaretin günlük işlerini yapacak diğer görevliler arasındaki *ferrâş*ın vazife tanımı ayrıntılı şekilde verilmiştir. Ferrâş, imarete gelen gidenlerin gereksinimlerine dair hizmetleri devamlı surette görecektir. İmaretin temizliğini yapacak, mumlarını yakacak, kapısını vaktinde açıp kapatacak ve misafirlerin ısınmasını sağlayacaktır. Ayrıca imarete girmesi yasak olan kişileri engelleyecektir. Bu görevlerine ek olarak ferrâşın bir de, imaret şeyhinin yardımcısı niteliğindeki *nakîb* olarak görev yapması vâkıf tarafından şart koşulmuştur. Nakîbin ise görev tanımı daha dar alanda olup, yemeklerin yolculara, fukaraya ve diğer misafirlere dağıtılmasını sağlamaktır. İki vazifeyi birlikte yapacak görevlinin kişisel özellikleri de belirtilmiş olup, bu kişi emin, sâlih, iş yapmaya muktedir, güçlü ve kuvvetli olacaktır. Anlaşılan yeterince zaman alan ve sorumluluk isteyen bu vazifelerin yapılması kolay olmadığından görevli seçiminde dikkatli olunması gereği ortaya çıkmaktadır. Bundan dolayı vâkıf tarafından, ferrâş ve nakîb olan kişiye, ayrıca iki de *hizmetçi* atanmıştır. İkisinin vazifesi ise yemekler için günlük belirlenen buğdayı dövüp öğütmektir. Ferrâş ve nakîb olan kişinin misafirlerle doğrudan ilgilenmesi, görevlinin göz önünde olmasına sebep olduğu gibi, atanmasında dahi kişisel özelliklerinin vurgulu bir şekilde belirtilmesini gerektirmiş olmalıdır. 1485'ten 1491'in Eylülüne kadar imaretin nakîbi Evrenos iken, bu andan itibaren Ahmed olmuştur. İkisi de muhasebe kayıtlarında ve tahrirlerde hiçbir unvanları olmadan sadece isimleriyle anılmaktadır. Ayrıca tahrirde ve muhasebe kayıtlarında nakîb bulunurken, ferrâş olarak bir görevli yazılmamıştır.

İmarete yemek ve ekmek yapımı için *aşçıya* (tabbâh), *ekmekçiye* (habbâz) ve *un öğütücüyeye* (gendüm-küb) ihtiyaç duyulacaktır. Vakfiyede aşçı için kısa bir tanımlama yapıp, çeşitli yemek pişirme usullerini bilen bir kişi olması gerekliliği vurgulanmıştır. Ekmekçi için de her tür ekmek yapma usullerini bilmesi şartı koşulmuştur. Un öğütücü ve onun yardımcısı (yamak) olarak atanacak kişilerde herhangi bir vasıf tanımlanmamıştır. Ancak bunların un öğütme işlemini, pek açıklayıcı olmamakla birlikte, herkesin bildiği ve alışlagelmiş yöntemle yapacakları ifade edilmiştir. Diğer taraftan üç görevli 1485 tahririnde kayıtlı değildir. 1489-1492 yılları arasında aşçı İnebegi, ekmekçi Karagöz ve un öğütücü Alagöz adındaki kişilerdir.

Aşçı ve ekmekçinin imareten yararlananlarla doğrudan teması olmadığını ve daha çok arka planda kaldıklarını düşünürsek, kişisel vasıflarının vurgulanmadığı, ancak hizmetleriyle ilgili tanımın yapıldığı anlaşılmaktadır. Öte yandan hizmetini gerçekleştirirken, her iki görevlinin de işlerini iyi şekilde bilmeleri gerektiği üzerinde durulmuştur. Sonuç itibarıyla lezzetsiz ve sağlıksız yemekler ile ekmekler, vakıftan yararlananların şikâyetlerine konu olur. Böylece tebaa, padişah hayrâtının hizmetini yetersiz ve kötü olarak algılamaya başlar.

Şeyh, ferrâş, nakîb, aşçı, ekmekçi ve diğer hizmetçiler imaretin hazırlanıp faal olmasını sağlamışlardır. Bunlara ek olarak bir de imaretin yemek üretiminin olduğu mutfaktaki (matbah) yiyecekleri ve alet-edevâtı en iyi şekilde korumakla görevlendirilmiş bir *hâzin* tayin edilmiştir. Vakfiyede görevlinin en önemli ve tek vasfı emin bir erkek olarak belirtilmiştir. Görevli 1485 tahrir defterinde *kilârdâr*, 1489-1492 muhasebe kayıtlarında *kilârî* şeklinde adlandırılmıştır. Bu tarihlerde vazifeyi ifa eden Mukbil'dir.

İmaretin Ergene'deki kervansarayının temizlenmesi, zamanında misafirler için açılıp kapatılması amacıyla bir *hancı* vazifelendirilmiştir. Ancak görevlinin kişisel vasıfları ve yapacağı işle ilgili şartları belirtilmemiştir. 1485'de herhangi birinin hancı vazifesiyle yazıldığını tahrir defterinde tespit edemiyoruz. 1489-1492 muhasebelerinde *kârbansarayî* vazifesiyle Karagöz adında biri vardır. Onun da hancı ile aynı vazifeyi yaptığı muhakkaktır. Diğer taraftan Ergene'deki kervansaray, ne tahrir defterlerinde ne de muhasebe kayıtlarında vakfın gelir getiren akarları arasında değildir. Burası muhtemelen misafirlerin konakladıkları mekândır. Öte yandan Edirne şehrinde vakfa gelir getirmesi amacıyla bir han tahsis edildiği vakfiyede açıklanmıştır.:-

Vakfın Ergene merasının güvenliği için bir *korucu* (hâmî) vazifelendirilmiştir. Ancak görevlinin vasfı ve vazifesinin ayrıntıları vakfiyede açıklanmamıştır. 1485'te tespit edilemeyen korucu, 1489-1492 muhasebelerinde Balaban adındaki kişidir.

İmaret, cami ile birlikte külliye şeklinde olduğu için, bir *imam* ve iki *müezzin* görevliler arasındadır. Dikkat çekici bir şekilde imamın yapacağı işle ilgili vasıfları ayrıntılı olarak tanımlanmıştır. Özellikle imamın âlim ve hâfız olmasına dair ifadelerin yanında, namazları nasıl ifa ettireceğini iyi bilmesi gibi şartlar da koşulmuştur. 1485

tahririnde ve 1489-1492 muhasebelerinde imam, çelebi unvanlı Mehmed adındaki kişidir. Unvanı onun eğitilmiş biri olduğunu göstermektedir. İmarette konaklayan ve kasabada yaşayan Müslümanların dinî vecibelerini yerine getirme noktasında, bir sultan vakfı ve camiinde görevli imamın bilgili olmasının istenmesi yeterince anlaşılabilir. Çünkü Osmanlı Devleti'nde imamların hepsinin düzenli bir eğitim gördükleri söylenemez. Özellikle küçük iskân birimlerinde görev yapan imamların belirli seviyede dinî bilgilere sahip olmaları muhtemeldir (Beydilli, 2000: 183).

Devamlı olarak ezan okuyabilmeleri amacıyla imamın yardımcıları olarak iki müezzin atanmıştır. Onların vasıfları vakfiyede ayrıntılı verilmemiş, farz namazlarının vakitlerini bilmeleri, ayrıca güzel ve yüksek sesli olmalarına vurgu yapılmıştır. Müezzinler 1485-1492 yılları arasında hiç değişmemiştir. Biri hacı unvanlı Sinan, diğeri Veli adındaki kişidir.

Görevliler arasındaki *cüzhânlar* on kişidirler. Vazifeleri, Kur'an-ı Kerim'den birer cüz okumak ve vâkifa dua etmektir. Cüzhânların vasıflarında hâfız olmalarına ve Kur'an-ı Kerim'i tecvid ve tertil kurallarına göre yavaş, anlaşılır ve düşünerek okunmalarına vurgu yapılmıştır. 1485 tahririnde cüzhânların isimleri de yazılmıştır. Yusuf adındaki cüzhânın imaret şeyhinin gulâmı olduğu kayıtlıdır. Bununla birlikte Muslihiddin ve oğlu Ali cüzhân olarak yazılmışlardır. Siyahî (zenci) olduğunu anladığımız bir başka Ali de cüzhândır. 1489-1492 muhasebe kayıtlarında ise cüzhânların isimleri yoktur.

Toplamı yirmi altı olan vakıf görevlilerinden sadece imam, müezzin ve cüzhânları çıkardığımızda, on üç kişi kalmaktadır. Bunlardan da on bir görevli şeyh, ferrâş-nakîb, kılârî, aşçı, ekmekçi, un öğütücüsü, hancı, korucu ve diğer hizmetçiler, vakfın asıl hayır faaliyetinin gerçekleşmesini ve sürdürülmesini sağlamaktadırlar. Ancak burada geçici olarak barınanların ve diğer insanların manevî-dinî ihtiyaçlarının karşılanması noktasında imam, müezzin ve cüzhânların rolü önemlidir.

Vakfiye tutulduktan sonraki dönemlerde görevlilerin sayısının ne kadar olduğu, tahrir defterleri ve muhasebe kayıtlarından belirli ölçüde anlaşılabilir. 1456 tahririnde *Cemâ'at-i Hidmetkârân-ı İmâret-i Ergene* başlığı altında kayıtlı on yedi kişi bulunmaktadır. Ancak hizmetkârların isimleri ve görevleri yazılı değildir. 1475 tahririnde ise görevlilerle ilgili hiçbir veri yoktur. 1485 yılına ait defterde toplam on altı hizmetli adları ve görevleri ile birlikte yazılmışlardır. Ancak görevlilerin ücretleri defterde yoktur. Tahrir defterlerinde vakıflarla ilgili eksik bilgiler olması muhtemeldir. Çünkü vakfın muhasebe defteri kadar ayrıntıya girilmemektedir. Özellikle vakfiyede on cüzhândan söz edilmesine karşın, tahrir defterinde yedi kişi olması bu duruma bir örnektir.

1489-1492 tarihleri arasındaki vakfın muhasebe kayıtlarının bulunduğu defterde görevliler ayrıntılarıyla tespit edilebilmektedir. Tabloda, görevlilerin vakfiyede ve muhasebe defterindeki durumları ortaya konulmuştur.

Tablo 1: Vakıf Görevlilerinin Aldıkları Ücretler ve Yıllık Buğday Tahsisatı

GÖREVLİLER	VAKFİYE		MUHASEBE KAYITLARI						
			4.03.1489 21.02.1490		22.02.1490 10.02.1491		11.02. 1491- 4.09. 1491	5.09.1491 29.02.1492	
	Yevmiye (Akçe)	Yıllık Buğday (Müd)	Yevmiye (Akçe)	Yıllık Buğday (Müd)	Yevmiye (Akçe)	Yıllık Buğday (Müd)	Yevmiye (Akçe)	Yevmiye (Akçe)	Yıllık Buğday (Müd)
Mütevelli (Nâzır)	10	-	15	-	15	-	15	10	-
Kâtip (Müşrif)	6	10	6	10	6	10	6	6	10
İmâm / Hatip	6	6	8	6	8	6	8	8	6
İmaret Şeyhi	10	10	10	10	10	10	10	10	10
1. Müezzin	2	2	2	2	2	2	2	2	2

2. Müezzin	1,5	2	1,5	2	1,5	2	1,5	1,5	2
Kılarî (Hazin)	6	6	6	6	6	6	6	6	6
Nakîb / Ferrâş	3	3	3	3	3	3	3	3	3
Nakîb /Ferrâşın İki Yardımcısı	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Aşçı (Tabbâh)	2	-	2	-	2	-	2	2	-
Aşçının Çırağı	-	-	1	-	1	-	1	1	-
Un Öğütücüsü (Gendüm-Küb)	2	3	2	-	2	-	2	2	-
Un Öğütücüsünün Yamağı	1	-	-	-	-	-	-	-	-
1. Değirmenci	-	-	1,5	2,5	1,5	2,5	1,5	1,5	2,5
2. Değirmenci	-	-	1,5	2,5	1,5	2,5	2	2	2,5
3. Değirmenci	-	-	1	2,5	1	2,5	1	1	2,5
Korucu	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Hancı (Kârbansarayî)	2	5	2	5	2	5	2	2	5
Suyolu Tamircisi	-	-	2	2	2	2	2	2	3
Ergene'deki Dükkânların Câbisi	-	-	2	-	2	-	2	-	-
Ergene'deki Köylerin Câbisi	-	-	2	2	2	2	2	2	-
Kelviye Köyünün Câbisi	-	-	2	2	2	2	2	2	2
Edirne'deki Dükkânların ve Ergene'ye tabi Köylerin Câbisi	-	-	2	2	2	2	2	2	-
Ekmekçi (Habbâz)	2	-	2	2	2	2	2	2	2
Ekmekçinin Çırağı	-	-	1	-	1	-	1	1	-
Eczâ-hânân (10 Kişi)	10	-	10	-	10	-	10	10	-

Vakfiyede ve muhasebelerde görevlilere dair adlandırmalar farklı olabilmektedir. Tabloda farklı isimle anılan ancak görev tanımı aynı olanlar parantez içerisinde gösterilmiştir. Öte yandan vakfiyede görevliler arasında imam varken, hatip bulunmamaktadır. Muhasebe kayıtlarında hatip yazılmışken imam yoktur. Fakat 1485 tahririnde imam ve hatip iki ayrı kişidir. Muhtemeldir ki muhasebe kayıtları esnasında artık iki kişi yerine bir kişi bu vazifeleri yapmaktadır. Çünkü vakfiyede altı akçe ücret alan imam, muhasebelerde yokken, hatip sekiz akçeyle karşımıza çıkmaktadır. Hatip ücretinin altı akçesini evkâf gelirlerinden, iki akçesini zevâid olarak almaktadır. Burada imamlık ve hatiplik vazifelerini üstlenmiş tek bir kişi ortaya çıkmıştır. Bir kişinin iki farklı vazifeyi icra ettiği, vakfiyedeki ferrâş/nakîb örneğinde görülmektedir.

Vakfiyede ve muhasebelerde söz edilen/edilmeyen görevliler olduğu tablodan anlaşılmaktadır. Ferrâş/nakîb olan görevlinin iki yardımcısı ile un öğütücüsünün yamağı vakfiyede anılırken, muhasebelerde yoktur. Fakat vakfiyede aşçının ve ekmekçinin herhangi bir yardımcısından bahsedilmezken, muhasebelerde bunlar ve aldıkları ücretler kayıtlıdır. Şunu söyleyebiliriz ki, mütevellî ve imaret şeyhi ortaklaşa bir karar ile vakfiyede yer alan yardımcıları, daha sonraki süreçte lüzum üzerine aşçı ve ekmekçiye yardım için görevlendirmiş olabilirler.

İmaret vakfına gelir sağlayan akarlar arasında değirmenlerin bulunduğu bilinmektedir. Ancak vakfiyede görevliler arasında *değirmenciler* bulunmamaktadır. Muhasebe kayıtlarında farklı ücretler alan üç değirmenci vardır. Vakfiyede değirmenci olmaması, ilk başlarda değirmenleri vakfa tabi reyanın işletmesinden kaynaklanıyor olabilir. Daha sonraki süreçte daha fazla verim alınması amaçlı görevli tayini gerçekleştirilmiş olmalıdır.

Görevliler arasındaki bir başka grup *câbilerdir*. Vakfiyede kendilerinden bahsedilmeyen câbiler, muhasebe kayıtlarına göre, vakıf için farklı kaynaklardan elde edilen gelirleri toplamaktadırlar. Hıristiyan nüfusun çok olduğu Kelviye köyündeki cizye vergisini toplayan bir câbi atanması, önemli bir gelir kalemine işaret etmektedir. Vakfiyede olmayan bir diğer görevli ise *suyolu tamircisidir*. İmaretin suyollarına dair tamirlerin olduğunu muhasebe kayıtlarında görebiliyoruz. Bundan dolayı vakıf yönetimi ihtiyaca binaen bir tamirci tayin etmiştir.

Görevlilerin gelirleri de vâkîf tarafından günün iktisadî şartlarına göre belirlenmiştir. Günlük nakdî ücretleri haricinde çoğu görevliye, yıllık buğday tahsisatı da vâkîf tarafından sağlanmıştır. En yüksek ücret mütevellinindir. Vakfiyeye göre kendisi günlük on akçe alacaktır. Ayrıca vakfa bağlanan niyâbet ve salarlık vergilerinin tamamı da ona tahsis edilmiştir. Niyabet vergileri (rûsum-ı niyabet), idarî görevlilerin (ehl-i örf) sorumlulukları arasında olan ve şehrin düzeni ile ilgili olaylardan elde edilen gelirlerdir (Akdağ, 1999: 215-216). Salâriye veya salarlık olarak bilinen vergi ise tarımsal mahsul üreten reayadan öşür ile birlikte alınan bir tür hububat vergisidir (Güçer, 1964: 52-55). Muhasebe kayıtlarında mütevelliyeye on beş akçe günlük ücret ayrılmıştır. On akçesi vakıftan gelirken, beş akçesi ise zevâid şeklinde ödenmektedir. Zevâid hakkında ayrıntılı bilgi yoktur. Muhasebelerde niyâbet ve salarlık vergisine dair bir veri olmamakla birlikte, diğer gelirlerin içerisine dâhil edilmiş olabilir. Aşağıda vakfın gelirleri kısmında da yazdığımız gibi, 1475 ve 1485 tahrirlerinde vakfın niyâbet ve salariye vergileri kayıtlıdır. Zevâid olarak verilen beş akçenin de bu vergilerden gelmesi muhtemeldir.

Mütevellinin ücretlerde bir artışa gitmesi de söz konusu olabilmektedir. 3. değirmenci olarak yazılan görevlinin maaşını mütevellî, 12 Ocak 1491 tarihinden itibaren bir aylığına günlük 0,5 akçe arttırmıştır ve 1,5 akçe yapmıştır. Bu da aylık giderin on beş akçe fazla çıkmasına sebep olmuştur (MC, 091: 342). Bu durum sadece bir aylığına yapıp sonraki dönemde değirmencinin günlüğü bir akçe olarak kalmıştır.

VAKFIN GELİRLERİ

Vakfiye, tahrir defterleri ve muhasebe kayıtları incelendiğinde vakfa gelir sağlayan kaynaklar, gayrimenkul cinsinden akarlarla birlikte, imarete yakın bölgelerdeki köylerin ve çiftliklerin vergi gelirleridir. Vakfiyedeki bilgiler gayrimenkul akarların çoğunun Edirne şehrinde olduğu yönündedir. Edirne'deki Sultan Murad İmareti'nin yakınındaki hamamın tamamı Ergene İmareti'ne vakfedilmiştir. Hamamın yakınında başçı, kasap, kırk dört dükkân ve bozahâne (beytü'l-bennâdî) diğer akarlardır. Yine Edirne'de bir han ile İstanbul Kapısı denilen mahalde bir sıracı dükkânı daha vardır. Ergene'deki akarlar ise, hamam, bozahâne (beytü'l-bennâdî), kasap, otuz üç dükkân ve Ergene Nehri üzerindeki iki değirmendir.

Akarlar haricinde Ergene Nahiye merkezinin vergi gelirleri de vakfa tahsis edilmiştir. Ayrıca Ergene ve Malkara nahiyelerine tabi köylerden tahsis edilen vergiler de bulunmaktadır. Vakfiyeye göre Ergene'ye tabi köyler Yenice, Yayalar, Deveboynu, Değirmenci, Hamidlü, Kızıklık (Kırıklı), Salurlu, Malkoç (Göç Beyi) ve Pıraklı (Paşa Yiğid) olarak kayıtlıdır. Malkara nahiyesine tabi olanlar arasında, Kayalar, Doğancı Pazarlubey, Kelviye (Kaloyır), Sekbanlu (Seğmen) ve Turnacı köyleri vardır. Bunlara ek olarak Salurlu köyünde bir çiftlik, köye bitişik bir arazi ve Ekme Belût adıyla bilinen su sığırı merası da vakfedilenlerdendir. Ayrıca Burgaz Nehri'ndeki pirinç arkından elde edilen gelirler de vakfedilmiştir.

Yukarıda saydığımız akarlardan ve köylerden elde edilen gelirleri tahrir defterlerinde belirli ölçüde tespit edebiliyoruz. 1456, 1475 ve 1485 tahrirlerinde vakfın gelirleri kısmen ortaya konulmuştur. İcmâl mahiyetteki 1456 tahririnde (MC, 089: 4-5) veriler özet şeklindedir. 1475 defteri (BOA, TT.d 12: 253-264) Gelibolu ve Malkara nahiyeleri verilerini kapsamı nedeniyle Ergene'ye tabi bütün köyleri içermemektedir. 1485 tahriri (TT.d, 20: 292-301) Paşa Livası'na ait bir defter olmakla birlikte, Malkara köylerinden gelen gelirleri kapsamamaktadır. Diğer taraftan, Edirne şehrinde bulunan akarların gelirleri hakkında hiçbir tahrirde bilgi yoktur. Eksikliklere rağmen tahrirlerdeki bilgiler düzenlenerek aşağıdaki tablo oluşturulmuştur.

Tablo 2: Tahrir Defterlerine Göre Vakfın İskân Birimlerinden Elde Ettiği Yıllık Gelirler ve Türleri

GELİR TÜRÜ	1456		1475		1485	
	Tutarı (Akçe)	Yüzde	Tutarı (Akçe)	Yüzde	Tutarı (Akçe)	Yüzde
Adet-i Ağnam (Resm-i Ganem)	-	-	826	1,87%	-	-
Asiyab Vergisi /Hâsılatı	-	-	110	0,25%	820	1,26%
Cizye Vergisi	-	-	2.844	6,43%	133	0,20%
Çayır ve Sazlık Hâsılatı	-	-	1.120	2,53%	1.000	1,53%
Ergene'deki Akarların Gelirleri	5.139	44,10%	-	-	8.026	12,32%
İспенç Vergisi	-	-	-	-	75	0,12%
Kıst-ı Bâc-ı Bâzâr ve Niyâbet	-	-	-	-	8.000	12,28%
Niyâbet ve Salariyye	-	-	6.000	13,56%	-	-
Raiyyet Vergisi (Çift-Bennâk-Mücerred)	6.513	55,90%	5.208	11,77%	7.742	11,88%
Resm-i Arûs	-	-	-	-	1.800	2,76%
Tarımsal Ürün Gelirleri	-	-	28.138	63,59%	37.572	57,65%
TOPLAM	11.652	100,00%	44.246	100,00%	65.168	100,00%

1456 tahririnde sadece Ergene Nahiye merkezi ve ona tabi Malkoç, Pıraklu, Salurlu, Turnacı² ve Yayalar köyleri hakkında veriler bulunmaktadır. Defterde nahiye merkezinin ve köylerinin 431 vergi mükellefi hanesinden alınan gelir kayıtlıdır. Ayrıca Ergene'deki akarlardan hamam, bozahâne ve on dört dükkânın yıllık geliri yazılmıştır. Hamamın ve bozahânenin birer ay çalışmadıklarını defterdeki *yek mâh battâl* ifadesinden anlıyoruz. Böylece yıl içerisinde iki akardan on birer aylık gelir elde edilmiş ve kayıtlara böyle geçmiştir. Bu noktada hamam ve bozahâne çalışmadıkları süre içerisinde tadilata veya bakıma girmiş olmalıdırlar. Diğer taraftan defterde Ergene ve köylerden sağlanan tarımsal ürünlerin miktarları ve gelirleri hakkında rakamsal bilgiler yoktur. Sadece, bunların satılmadığı ve imarete tüketildiği belirtilmiştir. Ancak Yayalar köyündeki değirmenden yıllık seksen müd buğdayın imarete verildiği kaydedilmiştir. Buna ek olarak vakfa tabi reaya arasında *su sığırı hidmetkârânı* olmakla birlikte, vakıf yirmi beş adet sığıra sahiptir. Hayvanların her birinden kırkar lodra yağ alınmaktadır. Öte yandan diğer ürünlerin türleri ve miktarlarının da *esâmi defteri* tabir olunan kayıta yazıldığı açıklanmıştır. Anlaşılan tahrirlerde özellikle bazı verilerin yazılmadığı aşikârdır. Bundan dolayı vakfın gelir türlerini tasniflendirmek ve genel toplamı tespit etmek oldukça zordur.

1475 tahriri vakfın Malkara'ya tabi Doğanlı Pazarlubey, Kelviye, Alici, Kayalar ve Sayib İdris³ köyleriyle ilgili verileri içermektedir. Bununla birlikte Ergene merkez ve Salurlu köyü verilerine de defterde ulaşabilmekteyiz. Ancak diğer köyler ve akarlar hakkında bilgi yoktur. Vakfa tabi olan iskân yerlerinden elde edilen ayrıntılı vergi gelirleri, Malkara'nın beş köyünden 20.642, Ergene Nahiye merkezinden 12.585, Salurlu'dan 5.019 akçedir. Defterde ayrıca köylerin niyâbet ve salariyye gelirleri 6.000 akçe yazılmış ve böylece toplamda rakam 44.246 akçe olmuştur.

1485 tahririnde Ergene Nahiye merkezi ve ona tabi Salurlu, Yayalar (Yenice ile birlikte), Deveboynu, Hamidlü, Kızıklık, Malkoç, Pıraklu, Turnacı ve Çiftlik Şeyh Paşa köylerinden toplanan gelirler vardır. Çiftlik Şeyh Paşa vakfiyede vakfedilen köyler arasında belirtilmemiştir. Bu köyün tebaasının tahrir esnasında Ergene vakfının sınırında ikamet ettikleri ve mütevellinin de onları vakfa raiyyet yazdırdığı anlaşılmaktadır. Ancak köyün ve tebaasının İskender adındaki bir timarlı sipahiye tabi olduğu eski (köhne) tahrir defterinde dahi yazılmıştır. Bundan dolayı köyün vakıf köyü olmadığı ve timara kaydedilmesi 1485 tahririnde emredilmiştir (TT.d, 20: 294). Fakat yine de tahrirde köyün gelirleri vakfa ait görünmektedir. Tablodan da anlaşıldığına göre, Ergene merkezinde bulunan vakıf akarlarının bazılarının kira gelirlerine dair bilgileri de 1485 tahririnde kayıtlıdır.

1485 tahririnde, Ergene ve Malkara köylerinden tahsil edilen niyâbet ve pazar vergileri tek bir başlık altında verildiğinden, ayrıntılı rakamlar bilinmemektedir. 1475 tahririnde Malkara'ya tabi köyler ile Ergene Nahiye

2 Turnacı vakfiyede Malkara'ya tabi yazılsa da, 1456 tahririnde Ergene'ye bağlıdır. Bkz. MC-089: 5.

3 Sayib İdris köyü vakfiye, diğer tahrir defterleri ve muhasebe kayıtlarında tespit edilememiştir. Diğer taraftan başka bir isimle anıldığına dair bilgi de yoktur.

merkezi ve Salurlu köyünün niyâbet ve salarlık vergilerinin miktarı kayıtlı iken, Ergene'ye tabi olan diğer köylerin ki yoktur.

Cizye vergisi 1485'te 1475'e göre çok düşük görünmektedir. Çünkü 1475'te Malkara'ya tabi Kelviye köyündeki Hıristiyan vergi hane sayısı 45'tir. Ergene'ye bağlı Malkoç köyünde ise 1485'te sadece 3 Hıristiyan vergi hanesi bulunmaktadır. Bundan dolayı cizye vergisinin çok büyük bir düşüş yaşadığı düşünülmemelidir.

Asiyab vergisi ve hâsılatı başlığı altında 1485 yılında Ergene merkezinde bulunan altı değirmenden yedi mūd buğday karşılığı olarak 700 akçe hâsılat elde edilmiştir. Yayalar ve Malkoç köylerindeki dört değirmenden 120 akçe vergi alınmıştır. 1475 tahririnde Ergene merkezindeki değirmenlerden elde edilen gelirle ilgili kayıt yoktur. Ancak bu yıldaki tahrirde kayıtlı 110 akçelik değirmen vergisi, Doğanca Pazarlubey'deki bir ve Kelviye'deki iki değirmenden gelmektedir.

Tahrir defterleri haricinde vakfın muhasebe kayıtlarındaki veriler, gelir kaynaklarını ve toplamını daha açık bir surette ortaya koymaktadır. Dört farklı döneme ait muhasebe kayıtları vardır. İlk iki dönem (4 Mart 1489- 21 Şubat 1490 ve 22 Şubat 1490-10 Şubat 1491) birer yıllık iken, diğer ikisi (11 Şubat 1491- 4 Eylül 1491 ve 5 Eylül 1491- 29 Şubat 1492) yedi ve altı aylık devrelerden oluşmaktadır. Son yılın ikiye bölünmesinin sebebi, mütevellî değişimidir. Yeni gelen mütevellînin kayıtları 5 Eylül 1491'den itibaren başlamıştır. Aşağıdaki tabloda muhasebe kayıtlarındaki gelirler yıllar halinde verilmektedir. Üçüncü ve dördüncü dönemler birleştirilip, 11 Şubat 1491-29 Şubat 1492 tarihlerini kapsayan tek bir sütun oluşturulmuştur. Böylece üç yıllık gelirlerin verileri tabloda gösterilmiştir.

Tablo 3: 1489-1492 Yılları Arasında Vakfın Gelir Türleri ve Miktarları

GELİR TÜRÜ	GELİRLERİN YILLARA GÖRE TOPLAMLARI VE YÜZDELERİ							
	4.03.1489 21.02.1490		22.02.1490 10.02.1491		11.02.1491 29.02.1492		Üç Yıllık Genel toplam	
	Akçe	Yüzde	Akçe	Yüzde	Akçe	Yüzde	Akçe	Yüzde
Geçen Dönemlerden Devreden Gelirler	51.456	32,13%	74.408	50,63%	69.694	46,41%	195.558	42,76%
Tarımsal Ürün Gelirleri	47.826	29,86%	13.676	9,31%	28.542	19,01%	90.044	19,69%
Raiyyet ve Cizye Vergileri ile Bağ, Bostan ve Kovanlardan Elde Edilen Gelirler ⁴	27.881	17,41%	27.611	18,79%	19.453	12,95%	74.945	16,39%
Ergene'deki Hamamın Geliri	5.902	3,69%	6.790	4,62%	6.152	4,10%	18.844	4,12%
Ergene'deki 48 Dükkanın ve Zemin Mukataasının Gelirleri	5.086	3,18%	4.974	3,38%	5.124	3,41%	15.184	3,32%
Edirne'deki Gayrimenkul Gelirleri ⁵	5.028	3,14%	3.972	2,70%	4.014	2,67%	13.014	2,85%
Edirne'deki Hamamın Yıllık Geliri	4.773	2,98%	3.885	2,64%	2.960	1,97%	11.618	2,54%
Köylerden Alınan Adet-i Ağnam Vergisi	3.511	2,19%	3.711	2,52%	3.878	2,58%	11.100	2,43%
Köylerdeki Çayırardan Elde Edilen Hâsılat	2.434	1,52%	1.645	1,12%	2.775	1,85%	6.854	1,50%

⁴ Ergene Nahiye Merkezi ve Ona Tabi 8 Köy ile Malkara Nahiyesi'ne Tabi 5 Köyden ve Hayrabolu Nahiyesi'ne Tabi Turnacı Köyünden Elde Edilen Raiyyet Vergisi, Kelviye Köyünden Cizye Vergisi ile Buralardaki Bağ, Bostan ve Kovanlardan Sağlanan Gelirler.

⁵ Edirne'deki 13 Dükkanın, Bozahânenin, Kasap Dükkanının, Mehmed Hammamî Hânesinin Gelirleri.

Edirne'deki Sürb Kervansarayı'nın Geliri	2.264	1,41%	1.975	1,34%	2.069	1,38%	6.308	1,38%
Ergene'deki Bozahânenin Geliri	1.105	0,69%	1.400	0,95%	1.723	1,15%	4.228	0,92%
Köylerden Alınan Beytümâl Vergisi	250	0,16%	750	0,51%	2.889	1,92%	3.889	0,85%
Eski Mütevellî Ali Bey Döneminden Kalan Edirne'deki Mehmed Hammamî Hânesinin Bahası	2.400	1,50%	-	-	-	-	2.400	0,52%
Burgaz Nehri Reisinden Gelen Pîşkeş Geliri	-	-	2.000	1,36%	-	-	2.000	0,44%
Diğer Gelirler	225	0,14%	174	0,12%	900	0,60%	1.299	0,28%
TOPLAM	160.141	100,00%	146.971	100,00%	150.173	100,00%	457.285	100,00%

Vakıfların gelir-gider dengelerini sağlayacak olan görevliler mütevellilerdir. En önemli vasıfları, gelirleri sistematik bir şekilde toplamak ve vakfın ihtiyaçları dâhilinde açık vermeden sarf etmektir. İmaret vakfının muhasebesi incelendiğinde, geçen dönemlerden devreden gelirlerin çoğunluğu, Mart 1488'den itibaren mütevellî olan İbrahim Çelebi tarafından sağlanmıştır. 1489-1490 muhasebesinde devreden gelirin 3.848 akçesi, 1487-1488 yılında görevde olan mütevellî Ali Bey'den kalan bakiyedir. 47.608 akçelik kısmı İbrahim Çelebi'nin önceki dönemindedir. Ancak kendinden önceki Ali Bey veya sonraki Mehmed Çelebi dönemlerinde nasıl bir gelir-gider dengesi ortaya çıktığını bilmediğimizden karşılaştırma imkânımız yoktur.

Mütevellî İbrahim Çelebi'nin son dönemi olan yedi aylık devreden sonraki altı aylık döneme 27.643 akçe gelir devredeceği hesaplanmasına rağmen, muhasebe kaydına sadece 13.140 akçe yazılmıştır. Bunun sebebi, vakfın gelirlerinden 14.503 akçenin, akarları kiralayıp ödemesini yapmayan veya borçlanan kişilerin zimmetinde olmasıdır. Paranın 2.394 akçesi, kişilerin ölmesi, iflas etmesi ve kayıp olmasından dolayı tamamen *zayiât* kabul edilmiştir. Kalan 12.109 akçenin 5.982'si, 1492-1493, 500 akçesi de 1494-1495 muhasebelerinde mütevellî Mehmed Çelebi tarafından teslim edilmiştir. Diğer taraftan 1495 yılı itibarıyla tahsil edilemeyen 5.627 akçe görünmekle birlikte, sonraki süreçte bu paranın akıbetinin ne olduğu bilinmemektedir (MC-091: 351).

Devreden gelirle ilgili yaşanan sorunlar yanında, yıllar içerisinde diğer gelirlerin bir kısmında dahi farklılıklar olmuştur. Özellikle köylerden alınan raiyyet vergisinin de içinde olduğu gelirin 1491-1492 döneminde diğer ikisine göre düşük olması dikkat çekicidir. Çünkü muhasebe kayıtlarında bu sene için Kelviye köyünden gelecek cizye vergisinin zapt altına alınmadığından yazılmadığı belirtilmiştir (MC-091: 356). Aslında önceki iki yılda Kelviye'den gelen cizyenin sekiz biner akçeye yakın olduğunu söyleyebiliriz (MC-091: 333, 341). Son seneye de buna yakın bir meblağ eklenmesi toplamda farklılık yaratacaktır.

Edirne ve Ergene'de bulunan akarlardan sağlanan gelirlerde de farklılıkların olması, onların tamir edilip, boş kalması gibi sebeplerden ileri gelmiş olabilir. Dikkat çeken bir diğer gelir ise *beytümâl* vergisinin artışıdır. Bâd-ı heva vergileri içerisinde görülen beytümâl uygulamasında, ölen kişinin varisi üç ay içerisinde tespit edilemediğinde miras hazineye devrederdi. Vakfın da köylerdeki bütün beytümâlî alma hakkı olduğundan, gelirler seneye göre farklılaşabilmekteydi.

Tablodaki Burgaz Nehri reisinden gelen pîşkeş geliri, buradan vakfa gelen ve bir miktarı imaretçe sarf edildikten sonra kalanı satılan pirincin tutarı değildir. Muhasebede *an-pîşkeş-i reîs-i Nehr-i Burgaz* şeklinde yazılan (MC, 091: 241) ve sadece 1490-1491 yılında gördüğümüz kayıttan, pîşkeşin vakfın bir geliri olduğu anlaşılmaktadır. Ancak düzenliliği yoktur. Muhtemelen Burgaz Nehri üzerindeki pirinç üretiminden sorumlu reis değişiminde vakfa pîşkeş adı altında bir gelir gelmektedir. Öte yandan Burgaz Nehri'nde yetiştirilen pirinçler vakfa teslim edilmektedir. Vakıf, gerekli sarfiyatı yaptıktan sonra kalan pirinçleri satarak gelir elde etmektedir. Bu gelir tabloda tarımsal ürünler içerisine dâhil edilmiştir.

Tarımsal ürünlerin gelirlerinde de farklılıklar göze çarpmaktadır. Vakfa tabi köylerden gelen hububatların miktarlarında yıllar bazında değişimler yaşanmaktadır. Vakfa önemli bir getiri sağlayan buğday, ilk yılda 75, ikincide 22 ve üçüncüde 34 müd olarak imaret ambarlarına girmiştir. Muhtemeldir ki yıl bazında buğdayın ve diğer hububatların üretim miktarlarında, mevsimsel etkilerden dolayı iniş-çıkış yaşanmıştır. Öte yandan imaret, ürünlerin hepsini yıl içerisinde tüketememiştir. Muhasebe kayıtlarında geçen senelerden kalan hububatların miktarı da yazılmaktadır. Neticede imaretin elinde yüklü miktarda hububat birikmiştir. Örneğin vakıf yönetimi biriken buğdayı mutfakta, görevlilere maaş ödemelerinde ve satarak sarf etmektedir. İmaretin sarf ettiği buğdayın yaklaşık yarısı un, ekme ve çorba yapımında kullanılmaktadır. Buğday, imaret görevlilerine yıllık olarak maaşları haricinde de verilmesi vâkıf tarafından şart koşulan üründür. Bu noktada sarf edilen buğdayın yaklaşık %35'i vakıf görevlilerine tahsis edilmiştir. Ayrıca arabacıların buğdayı imarete sevk etmelerinin karşılığında, kendilerine aynı ürünle dahi ödeme yapılmıştır. Buğday ihtiyaçlar doğrultusunda kullandıktan sonra, sarf edilen buğdayın -seneye göre değişse de- yaklaşık %15'lik kısmı satılarak, vakfa tarımsal ürün geliri sağlanmıştır. Bu noktada vakıf yönetiminin, kalitesi yüksek olan ürünleri imarete tüketip, düşük olanları satmış olabileceği sorgulanabilir. Çünkü vâkıfın şartlarından biri buğdayın arı ve temiz olmasıdır (VD, 613: 26). Düşük kaliteli ürünlerin sunulması, sultanın ve imaretin saygınlığını tebaa gözünde azaltabilir. Bir sultan imaretinde kaliteli yiyeceklerin ihtiyaç sahiplerine sunulması üstünde önemle durulması gereken bir noktadır. XIV. yüzyılın başında Tebriz'in kuzeyinde İlhanlıların vezirlerinden olan Reşidüddin Fazlullâh-i Hemedânî tarafından inşa ettirilen külliye'deki imarete dahi ekmeğin ve yiyeceklerin kaliteli pişirilip sunulması gerekliliği vurgulanmaktadır (Zarinebaf, 2007: 66). Bir araştırmacı (Singer, 2004: 143), XVI. yüzyılın ikinci yarısında Kudüs'teki Haseki Sultan İmareti'nde çıkarılacak yemeklerin standartlarına özen gösterildiğini, bundan dolayı da kalitesi düşük hububatların Dubrovnikli tüccarlara satılmış olacağını belirtmektedir. Ancak Ergene imaretinde gerçekleşen satışın kesin olarak ne amaçla yapıldığını söylemek zordur.

Vakıf yönetimi tarafından arpa ve yulaf (alaf), köylerdeki gelirleri toplayan câbilere hizmetleri karşılığında verilmektedir. Fakat diğer hububatlar için böyle bir uygulama yoktur. Câbilere arpa ve yulaf verilmesi, onların köylerdeki gelirleri toplamak için ulaşımlarını at kullanarak sağlamalarından olmalıdır.

İmaret mutfağında yiyecek olarak buğdaydan başka pirinç ve nohut da sarf edilmektedir. Çavdar, darı, mercimek, burçak, börülce, bakla, susam ve yulaf gibi diğer hububatların mutfakta kullanıldığına dair bir veri tespit edilememiştir. Hiçbir şekilde mutfakta tüketilmeyen hububatlar, muhasebe kayıtlarına göre sene sonunda satılmışlardır. Arpa da genel olarak mutfakta tüketilen bir hububat değildir. Ancak 14 Aralık 1490 – 11 Ocak 1491 (H. Safer 896) tarih aralığında imareti ziyaret eden Sultan II. Bayezid ve maiyeti için hazırlanan yemeklerde (ziyâfet-i hullide mülkühu), yaklaşık 6,5 müd arpa kullanılmıştır (MC, 091: 346). Arpa ile ne tür bir yiyecek hazırlandığı belirtilmemiştir.

Ekme ve yemeklerin lezzeti için gerekli gıda ürünlerinden biri de tuzdur. İmarete üç sene boyunca İnöz memlehasından 25-30 müd arasında değişen miktarlarda tuz (nemek) gelmiştir. Yıllara göre sarf miktarı değişse de, dörtte biri imaret mutfağında yemeklerde ve ekme yapımında harcanmıştır. Kalan kısmı ise sene sonunda veya sonraki yıl satılmıştır.

Tablodaki diğer gelirler başlığında, üç farklı vakıf malının satışından elde edilenler yazılmıştır. Vakfın sahibi olduğu sığırların birinin satılmasından ilk yıl 180, üçüncü yıl beşinden 900 akçe gelir sağlanmıştır. Ayrıca ilk yıl, ölen bir sığırın postunun satışından 45 akçelik bir gelir söz konusudur. İkinci yıldaki 174 akçe, vakfın bozahânelerinden birinin eskimiş kazanının satılmasından elde edilen gelirdir.

VAKFIN GİDERLERİ

İmaret vakfının yıllar içerisinde hizmetlerini sürdürebilmesi amacıyla harcama yapması gereken birçok farklı alan bulunmaktadır. Giderleri tespit etme noktasında vakfiye ve tahrir defterlerinde bilgi yoktur. Ancak 1489-1492 muhasebe kayıtları bize oldukça tafsilatlı bilgi sunmaktadır. Aşağıdaki tabloda imaretin üç yıllık gider çizelgesi sınıflandırılarak gösterilmeye çalışılmıştır.

Tablo 4: 1489-1492 Yılları Arasında Vakfın Gider Türleri ve Miktarları

GİDER KATEGORİSİ	GİDERLERİN YILLARA GÖRE TOPLAMLARI VE YÜZDELERİ							
	4.03.1489-21.02.1490		22.02.1490-10.02.1491		11.02.1491-29.02.1492		Üç Yıllık Genel Toplam	
	Akçe	Yüzde	Akçe	Yüzde	Akçe	Yüzde	Akçe	Yüzde
Görevli Ücretleri	31.500	36,74%	31.515	34,85%	33.410	31,57%	96.425	34,19%
Gıda Ürünleri Harcamaları	23.726	27,67%	24.864	27,50%	30.609	28,92%	79.199	28,09%
Zevâid-Horân Ücretleri	12.405	14,47%	13.564	15,00%	12.220	11,55%	38.189	13,54%
Tamir (Meremmet) Harcamaları	7.555	8,81%	10.447	11,55%	11.992	11,33%	29.994	10,64%
İmaret İçin Yapılan Genel Harcamalar	3.945	4,60%	3.250	3,59%	6.782	6,41%	13.977	4,96%
İnşaat ve Tamirat Malzemesi Harcamaları	1.446	1,69%	3.205	3,54%	7.421	7,01%	12.072	4,28%
Nakliyat Harcamaları	2.186	2,55%	2.108	2,33%	2.680	2,53%	6.974	2,47%
Diğer Harcamalar	2.418	2,82%	15	0,02%	-	-	2.433	0,86%
İmaret Mutfağı İçin Araç-Gereç Harcamaları	426	0,50%	938	1,04%	285	0,27%	1.649	0,58%
Çeşitli Alet-Edavât Harcamaları	126	0,15%	512	0,57%	437	0,41%	1.075	0,38%
TOPLAM	85.733	100,00%	90.418	100,00%	105.835	100,00%	281.986	100,00%

Üç yıllık muhasebe kayıtlarında çoğu giderler yıllar içerisinde aynı başlıklar altında verilmiştir. Ancak bir sonraki dönemde bazen farklı giderler ortaya çıkmış ve kayıtlara girmiştir. Önceki dönemde var olup, sonrakinde harcama yapılmayan alanlar da olmuştur. Ayrıca son dönem, önceki ikisine göre bir ay fazla süreyi kapsadığından, giderler de yüksek çıkmaktadır. Neticede giderler dönemsel olarak değişebilmektedir. Bütün bunları göz önüne aldığımızda, giderleri genel bir kategoriye koyabiliyoruz.

Tabloya göre yıllık ve üç yıllık bir genel aldığımızda, imaret vakfının hizmetlerini sürdürmesinde en önemli unsur olan görevlilerin maaşları giderlerde en yüksek meblağdır. Öte yandan buradaki görevli maaşları sadece nakit olarak verilenlerin toplamıdır. Vakfın ambarlarına giren hububatlardan yıl içinde sadece satılanlar gelir yazıldıklarından, görevlilere verilenler, satışı yapılan hububatlardan olmadığından gider görülmemiştir. Bundan dolayı görevli gelirlerinin hububat cinsinden hesaplaması yapıldığında, daha yüksek maaş aldıkları düşünülebilir. Vakfın görevlilere en çok verdiği hububat buğdaydır. Buğdayın fiyatının yıllara göre değişiklik gösterdiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. 1489-1490'da vakıf yaklaşık 75 müd buğdayı 15.101, bir sonraki muhasebe yılında 22 müddü 3.348 akçeye satmıştır. Böylece buğdayın müddünün ilk yıl 202, ikincide 152 akçeden satıldığı anlaşılmaktadır. Fakat görevlilerin kendilerine verilen buğdayları satıp satmadıklarını, satmışlarsa da birim tutarının ne kadar olduğunu bilemediğimizden, tam bir hesap yapmak zordur.

Zevâid-horân ücretlerinin üçüncü sırada bulunması dikkat çekicidir. Zevâid-horânlar birçok büyük vakfın bünyesinde bulunan ve vakıfların gelir fazlasından geçimini sağlayanlardır. Bu gruptakiler, vakıfta doğrudan görevli değildirler. Geçimlerini vakıftan temin eden emekli veya ihtiyaç sahibi kişilerdir. Vakfiyelerde zevâid-horân grubundan söz edilmez. Vakıf yönetimleri tarafından mahallî fakir ve gariplerden veya muhtaç haldeki emeklilerden seçilmişlerdir (Aslanmirza, 2017: 26-29). Ergene İmaret vakfiyesinde de zevâid-horân grubundan söz edilmemektedir. Muhasebe kayıtlarında yazılmış bu kişileri Barkan (1963: 287), vakıf görevlisi gibi görmekte ve onlara ödenen ücretleri memur maaşları altında vermektedir. Muhasebelerin ilk yılında altı zevâid-horân vakıftan ücret alırken, ikinci ve üçüncü yıllarda sayı yediye çıkmıştır. Yirmi akçelik en yüksek günlük geliri alan Melik Gazi

veled-i Cezire Bey'dir. Kendisi hakkında bilgi yoktur. Ancak 25 Ekim 1491'de ölmüştür(MC, 091: 358). Günlük beş akçe alan iki zevâid-horân vardır. Bunlardan biri Temur ismiyle *el-kâtib-i köhne, gurebâ* şeklinde kayıtlıdır. Muhtemelen kendisi vakfın eski kâtiplerindendir. 28 Ağustos 1489 tarihinden itibaren zevâid-horân olarak ücret almaya başlamıştır. Diğeri saz çalan (çengi) Alâeddin adındaki kişidir ve gurebadandır. Üçer akçe alanlar, silahtar Hacı Süleyman ve Sarıca Kadı (el-müştehir be-kadı-i zerd) olarak bilinen Mevlana Taceddin'dir. Herhangi bir şekilde ikisi için gureba veya yardıma muhtaç olduğunu belirtir bir ifade yoktur. Bunların görevlerinden emekli olup, geçimlerini sağlamak için vakıftan destek aldıklarını söyleyebiliriz. Geriye kalan diğer iki zevâid-horânın fiziki eksikleri bulunmaktadır. Trabzonlu Yeniçeri Hasan'ın ayaksız (nâ-pâ) olduğu belirtilmiştir. Muhtemeldir ki kendisi savaşlarda veya başka bir şekilde ayak/ayaklarını kaybettikten sonra geçimini sağlamakta zorluklar yaşamıştır. Bundan dolayı da vakıftan günlük bir akçe ücret alması uygun görülmüştür. İkinci muhasebe yılının ortalarından (15 Haziran 1490) itibaren vakıftan günlük bir akçe ücret almaya başlayan Mehmed, sakat bir deve çobanıdır. O da muhtemelen vakıftan geçim desteği temin etmek için mütevelliyeye başvurmuş ve yerel halktan kendisi hakkında yeterli bilgi sağlandıktan sonra, sakatlığı da göz önüne alınarak kendisine ücret ödenmesine karar verilmiştir. Zevâid-horân grubu içerisindeki Melik Gazi, Hacı Süleyman ve Mevlana Taceddin ayrıca yıllık buğday alma hakkına da sahiptirler. Diğerlerine ise böyle bir tahsisat sağlanmamıştır. Zevâid-horânlar aslî vakıf görevlileri tarafından, vakfa yük olarak görülebilmektedirler. Ancak onlar da aslî vakıf görevlileri gibi başvuru ve onay süreçlerinden geçtikten sonra, mütevellinin uygun görmesi ve kadının onaylayıp, padişah beratı almasını müteakip vakıftan ücret, hububat veya yemek alabilmektedirler. Öte yandan şunu da söyleyebiliriz ki, zevâid-horân grubuna yapılan ödemeler, devrin sosyal yardımlaşma örneği şeklinde de düşünülebilir.

Vakıf, hiç maaş tahsis etmemesine rağmen muhtaç olan bazı kişilere buğday vererek sosyal açıdan destek olmuştur. Bunlar içerisinde üç muhasebe yılında da gördüğümüz âmâ Salih, Melik Kasım ve Selçuk Hatun ismiyle kayıtlı bir de kadın bulunmaktadır. Ayrıca son yılda sofı olarak yazılmış Muhyiddin adlı kişi de buğday almaktadır.

İhtiyaç sahiplerini ve vakıf görevlilerini sosyal yardımlaşma noktasında desteklemenin bir başka şekli, onlara yemek vermektir. İmaretin yemek yapmak için kullandığı gıda ürünleri, gider kalemleri arasında önemli bir paya sahiptir. İmarette, görevlilerin, muhtaçların, diğer yemek hakkına sahip olanların ve de ziyaretçilerin beslenmesi amacıyla günlük belli bir yemek üretilmektedir. Muhasebe kaydında gıda ürünlerine dair gider verileri *el-ihracât* genel başlığı altında *harc-ı mekûlât-ı imâret* ve *ziyâfet-i misâfirân* alt başlıklarında yazılmıştır.

Harc-ı mekûlâtta, tüketilen et, sadeyağ, bal ve içyağın miktarı ile bedeli görülmektedir. Üç yıllık bilanço içerisinde et tüketim miktarı günlük olarak verilmiş olup, 100 lodradır. Üç yıllık bedeli ise 33.929 akçedir. Bu da bütün gıda ürünleri arasında en yüksek tutardır. 1568 yılında imaretin et ihtiyacı Eflak topraklarından satın alınan koyunlardan sağlanmıştır (A.DVNS.MHM. d, 7: 787). XV. yüzyılın ikinci yarısı için kayıtlarda böyle bir bilgi tespit edilememesine rağmen, yine aynı topraklardan koyunların alınması muhtemeldir. Üç yıl içerisinde ikinci en fazla tüketilen gıda ürünü, 15.372 akçe tutan (106 kantar 61 lodra) baldır. 1475 ve 1485 tahrirlerinde vakfa tabi köylerin hepsinden nakdî öşr-i kovan vergisi alınmıştır. Muhtemeldir ki, imaret bal ihtiyacını vakfın köylerinden satın alarak temin etmiştir. Hatta bal için her muhasebe kaydında nakliyat harcaması yapılmıştır(MC, 091:335,343,351,359). Balı, 12.348 akçe ile (48 kantar 80 lodra) sadeyağ takip etmektedir. Yağın Edirne'den getirildiği nakliyat harcamalarında görülmektedir(MC, 091:335,343). Sadece son yıl muhasebesinde tespit edilen içyağın miktarı yazılmasa da, tutarı 326 akçedir. Burada sayılan gıda ürünleri, imarette her gün yemek yeme hakkı olanlar için harcanmıştır. Ancak kişilerin kimler olduğu yazılmamıştır. Muhtemeldir ki vakıf görevlileri, zevâid-horân ve ihtiyaç sahipleridir. Barkan'ın (1993: 248-251) Sultan II. Mehmed'in İstanbul'daki ve II. Bayezid'in Edirne'deki imaretlerinden kimlerin yemek alabileceğine dair ayrıntılı verilerini incelediğimizde, çoğunluk vakıf görevlileridir. Aynı durum XVII. yüzyılın ortasında Süleymaniye İmaretinde de görülebilmektedir (Orbay, 2007: 175-182).

Ziyâfet-i misâfirân başlığı altında, imarette yıl içerisinde konaklayan ziyaretçiler için harcanan gıda ürünlerine dair sadece tutarlar kayıtlıdır. Buradaki gıda ürünlerini, üç yıllık bilançoya göre en yüksek tutardan aşağıya doğru sıraladığımızda, et, üzüm turşusu, tavuk, peynir, meyve, ekmek, susam yağı, safran, yoğurt ve karabiber şeklindedir. Ürünlerin her yılda tüketildiği açıkça kayıtlardan anlaşılmaktadır. Ayrıca ürünlerin tutarları (ekmek, yoğurt ve karabiber hariç), üç yıl içerisinde önemli ölçüde artmıştır. Et tutarı ilk yıl 580, ikincide 1.138 ve üçüncüde 1.466 akçeye ulaşmıştır. Muhtemeldir ki imaretin ziyaretçi sayısındaki artış buna neden olmuştur.

İki başlık altında saydığımız ürünler haricinde un tüketiminin de yapıldığını tespit edebiliyoruz. Buna göre üç yıl içerisinde imarete 4.603 akçe tutarında 21 müd, 19 kile, 0,5 şinik (11.267 kg) un tüketilmiştir.

Bu başlıklara ek olarak, imarete gelen özel misafirlerin tükettikleri gıda ürünleri de ayrıca kayıt altına alınmıştır. Devrin padişahı olan Sultan II. Bayezid, 1490 Temmuz’unda İstanbul’da Güngörmez Kilisesi’ne yıldırım düşmesi ve burada bulunan barut deposunun patlamasından sonra Edirne’ye gitmiştir. Şehrin çevresinde avlanarak vakit geçirmektedir (Emecen, 2011: 33). Muhtemeldir ki bu avlanma sırasında Ergene İmaretini ziyaret etmiştir. Bu ziyaret 14 Aralık 1490-11 Ocak 1491(H. Safer 896) tarihleri arasında gerçekleşmiştir. Muhasebe kaydında *Ziyâfet-i Hazret-i Padişah-ı Âlem-penâh ma’a paşayân-ı izâm* yazması, sultanın kalabalık maiyetiyle buraya geldiğini göstermektedir. Burada ne kadar kaldığına dair bir veri yoktur. Ancak maiyetiyle birlikte et türü gıda ürünlerini (28 koyun ve 70 tavuk, 954 akçe) önemli miktarda tüketmiştir. Padişahın özel bir isteği gibi görünen bademli çörek için yapılan yağ ve badem harcamaları da 56 akçe tutmuştur. Ayrıca gider olarak yazılmasa da, çörek için 12 kile buğday harcanmıştır. O yılın 24.864 akçelik toplam gıda gideri içerisinde padişah ve maiyetine harcanan para 1.010 akçe olup, yaklaşık %4 civarında bir orandır (MC-091: 343,345). Giderler kısmında önemli bir yekûn tutan gıda harcamalarının muhasebe kayıtlarına yansıyan tarafları bunlardan ibarettir.

Tamir harcamaları arasında akarlar için yapılan üç yıllık toplam masraf 21.973 akçe olup, en yüksek tutarı oluşturmaktadır. Vakfın hayratlarından, cami, şadırvan, minare, tâbhâne ile Ergene’de konaklama amacıyla kullanılan kervansaray ve diğerlerine 7.330 akçelik bir tamir masrafı yapılmıştır. Öte yandan imaret mutfağı, fırın ve ambarların onarılması için 691 akçe gibi cüzi bir rakam sarf edilmiştir. Bununla birlikte tabloda inşaat ve tamirat malzemesi harcamaları olarak verilen tutarları incelediğimizde, yıllar içerisinde yapılan onarımlar için kullanılan sarf malzemeleri yazılmıştır. Bunlar arasında suyollarının tamirinde kullanılan alçı, çatıların onarımında kullanılan tahta ve kiremit örtüsü, minare için sarf edilen kurşun, çeşitli türde ve büyüklükte çiviler ve tuğlalar için yapılan harcamalar vardır. Bu noktada tamir harcamaları başlığı altındaki giderlerin büyük bir kısmının işçilik parasını içermesi muhtemeldir.

İmaretin ihtiyacı için yapılan genel harcamaların içerisinde odun, mum yağı, hasır ve kandiller için bezir yağı bedelleri bulunmaktadır. Bütün hepsi sarf malzemeleri olup, her muhasebe yılında giderler arasında yazılmışlardır. Üç yıl içerisinde en fazla para odun için harcanmıştır. Sonra sırasıyla kandiller için bezir yağı, mum yağı ve hasır giderleri vardır.

Vakfın en önemli hayrının insanları beslemek olduğu düşünüldüğünde, imaret mutfağının birçok araç-gereç ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Bunlar kâse, bakır kap kacak, elek, kepçe, küp, tepsi, kazan, fıçı ve kavanoz gibi ürünlerdir. Kâse, bakır kap kacak ve elekler her yıl satın alınmasına rağmen, diğerlerinde böyle bir durum yoktur. Bakır kap kacaklar en yüksek harcama yapılan grubu oluştururken, kâseler ikinci sıradadır. Diğer araç-gereçlerin hem miktarları hem de tutarları, ikisine nazaran yüksek değildir.

Çeşitli alet-edevât harcamalarında en önemli payı, 785 akçelik dört değirmen taşı bedeli almaktadır. Bununla birlikte değirmenlerin demir ihtiyacı da 102 akçe tutmuştur. Bozahâne için 62 akçe tutarında taş ve ağaç dibek bedeli ödenmiştir. Böylece üç yıl içerisinde üretim yapan iki akarın işleyebilmesi adına gerekli malzemeler için 949 akçe harcanmıştır. Bu da 1.075 akçelik üç yıllık tutarın %88,2’si oranındadır. Alet-edevâtle ilgili 126 akçelik diğer harcamalardaki ürünler, kilit, kürek, kazma, balta, çekiç ve ambarlar için sandıktan oluşmaktadır.

Nakliyat harcamaları vakfın ihtiyacı olan hububat, gıda ürünleri ile inşaat ve tamirat malzemelerinin Ergene’ye yakın çevreden ulaştırılması karşılığında arabacılara ödenen ücretlerdir. Her sene Burgaz Nehri’nden Ergene’ye getirilen pirincin üç yıllık taşıma ücreti 3.205 akçedir ve nakliyat giderleri arasında en yüksek rakamdır. Yine her yıl İnöz’den Ergene’ye nakledilen tuz için üç senelik toplamda 1.000 akçe nakliyat bedeli çıkmıştır. İlk iki muhasebe yılı içerisinde sadeyağ, bal ve içeriği bilinmeyen ürünlerin nakliyatı için arabacılara ödenen ücret 918 akçedir. Değirmenlerden ilk iki yıl getirilen buğdayın nakliyesinin tutarı 150 akçedir. 1491 yılının Şubat-Eylül dönemi için ise nakdî ödeme yapılmamış, arabacılara sadece 10 kile buğday verilmiştir(MC-091: 353). İmaret için taşınan diğer ürünler inşaat ve tamirat malzemeleri olan, tahta parçası, kiremit ve kerestedir. Bunlar için üç yıl içerisinde 1.701 akçe nakliye gideri gösterilmiştir.

Giderler tablosundaki diğer harcamalar başlığında, herhangi bir kategoriye yerleştiremediğimiz iki kalem gider vardır. Bunlardan ilki 2.400 akçe tutarında ve sadece ilk yıl gördüğümüz Edirne'deki Mehmed Hammamî hanesinin bahasıdır. Muhtemelen bu bir harcama olmamasına rağmen, giderlere kaydedilmiş ve hesaba dâhil edilmiştir. 1489-1490 yılında gelirler kısmında eski müteveli Ali Bey'in 1487-1488 döneminden devreden bakiyesinin toplamı 6.248 akçedir. Fakat bunun 3.848 akçesi nakdî olarak tahsil edilirken, *An-Bahâ-i hâne-i Mehmed Hammamî der Edirne*, 2.400 akçelik kısmı muhtemelen alınamamış ve sonra harcama yazılarak hesap düzeltilmiş olabilir. (MC-091: 333,335). Hem gelir hem de giderler kısmında aynı başlık ve tutar yazılması, akla böyle bir düşünceyi getirmektedir. Konuyla ilgili muhasebe kayıtlarında başka bilgi olmadığından, duruma ihtiyatla yaklaşmakta fayda vardır.

İmaretin tâbhânesindeki iki garibanın birer yıl arayla ölmeleri ve onların cenazelerinin kefenlenip defnedilmesi için yapılan masraflar da diğer harcamalara dâhil edilmiştir. Gariplerin cenaze masraflarının karşılanması, muhtemeldir ki önceki veya daha sonraki yıllarda da imaret tarafından sağlanmıştır. Böylece imaretin sosyal dayanışma adına gerçekleştirdiği bir hizmet daha ortaya çıkmaktadır.

SONUÇ

XV. yüzyılın ikinci yarısı için Ergene İmaratinin evkâfını ve idaresini incelemek bazı kaynak sorunlarını da ortaya çıkarmıştır. İncelediğimiz dönem için düzenli ve ayrıntılı verilere ulaşacağımız kaynaklar sınırlıdır. Vakfiye, hayrâtın başlangıcındaki gelir kaynakları, görevlileri ve bazı giderleri hakkında değerli ve mufassal bazı bilgiler vermektedir. Muhasebe kayıtlarında dahi vakfın gelir-giderlerine dair ayrıntılı veriler bulunmaktadır. Diğer taraftan tespit edilen tahrir defterleri vakfın bütün muhasebe verilerini bize yansıtmamaktadır. Böyle olunca birbirinden farklı tarzda tutulmuş bu arşiv kayıtlarının içerik yönünden karşılaştırılması dar bir çerçevede kalmıştır. Ancak yine de belirli sonuçlar ortaya çıkarılabilmektedir.

İncelediğimiz dönem itibarıyla vakfın çeşitli gelir kaynakları olması, tek bir kaynağa bağımlı olmasını engellemiştir. Gelirler yıllar bazında çeşitli nedenlerle düşüp yükselebilmektedir. Vakıf için yükselen gelir kaynağı, düşenin açığını kapatabilmektedir. Böylece vakıf yönetimi gelirlerin istikrarlı ve düzenli olmasını sağlamıştır.

1456 yılında tarımsal ürünler sadece imarette tüketilirken, sonraki dönemlerde fazlasının satılması vakfa farklı bir gelir kapısı açmıştır. Tarımsal ürünlerde fazla verilmesindeki neden, vakfa tabi köylerdeki vergi nüfusundaki artış ve tarım istihdamının artması olabilir. Nüfusun çoğalması ayrıca raiyyet vergilerinde de bir artışa neden olmuştur. Öte yandan vakfa sonradan da gelir getirmesi amacıyla kaynak tahsis edilmiştir. Vakfa İnöz Memlehası'ndan gelen tuzdan, vakfiyede söz edilmemektedir. Ancak muhasebelerde tuzdan gelir elde edildiği anlaşılmaktadır. Muhtemeldir ki İnöz 1456'da fethedildikten sonra, Sultan II. Mehmed'in emriyle buradan vakfa tuz tahsisatı yapılmıştır. Böylece vakfın gelir çeşitliliği de artmıştır.

1485 yılında müteveli Ali Bey, fazladan bir gelir sağlayacağını düşündüğü bir faaliyet içerisine girerek, timara tabi Çiftlik Şeyh Paşa köyü reayasını vakfa kaydetmiştir. Müteveli burada kendi açığını kapatmak için mi, yoksa gerçekten reyanın rıza göstermesi sonucunda mı bu işi gerçekleştirmiştir? Kesin bir sonuca varmak zordur. Ancak timar sahibinin başvurusu neticesinde reaya tekrardan timara kaydedilmiştir.

Vakfiyede gelirleri kimlerin toplayacağına dair veri yoktur. Vakıf yönetimi, akarlardan ve iskân birimlerinden sağlanan gelirlerin düzenli ve sistematik olarak toplanması noktasında câbiler atamıştır. Neticede gelir kaynaklarının denetlenmesi ve kontrolü sağlanarak vakfın gelirlerinde bir düzey yakalanmaya çalışılmıştır. Bütün bunlara rağmen vakıf yönetiminin, akarlardan ve vergilerden elde edilecek gelirleri, kişilerin ölmesi, iflas etmesi ve kaybolmaları nedeniyle tahsil edemediği zamanlar olmuştur. Fakat bu gibi sıkıntılar her dönem ve yüksek meblağlar değildir.

Görevliler vakfın her dönem en önemli unsurlarıdır. Yıllar içerisinde farklı sayıda görevli bulunsa da, 1456 ve 1485 tahrir yıllarında Ergene'nin hane nüfusunun yaklaşık %7'si imarette istihdam edilmiştir. Oranın 1490'lı yılların başında %10 civarında olması muhtemeldir. Öte yandan görevli ücretlerinin 40 yıllık süreç içerisinde neredeyse değişmediği anlaşılmaktadır. Fakat müteveli kendi inisiyatif neticesinde değirmencilerden birinin ücretinde kısmî de olsa artış yapmıştır. Bu değişim mütevelinin bütün ücretlerde büyük oranda artış veya düşüş gerçekleştireceği anlamına gelmemektedir. Sınırlı bir yetki kullanma durumuna ait bir örnektir.

Mütevelliler yine sınırlı yetkileri ve gereklilik dâhilinde imarette tüketilen gıda ürünlerinde, belirlenen miktarın üzerine çıkmıştır. İmarette tahmin edilenden daha fazla ihtiyaç sahibine ekmek verilmesi, buğdayın yıllık olarak daha fazla tüketilmesine sebep olmuştur. Mütevelli ise bunu onaylamış ve padişah imaretinin itibarına yakışacak bir şekilde muhtaç olanları zorda bırakmamıştır. Bütün bunlarla birlikte vakıf yönetimi, yıllar içerisinde görevlilerinden ihtiyaç sahiplerine kadar imarettten faydalananların istihkakını kesmemek için, gıda ürünlerinin ve hububatın nakliyatını düzenli aralıklarla gerçekleştirerek, belirli nizam içerisinde işleyen teşkilatlı bir kurum özelliği sergilemiştir.

Neticede Ergene İmareti vakıf yönetimi, imaret görevlileri ve diğer unsurlarıyla Trakya bölgesinde XV. yüzyılın ikinci yarısında tam anlamıyla bir sosyal yardımlaşma kurumudur. Köprünün etkisi askerî ve güvenlik açısından olurken, imaret kitleleri içtimaî, iktisadî, dinî ve kültürel yönlerden destekler mahiyettedir. İki birlikte Trakya’da ilk Türk şehri olan Ergene’nin kuruluş ve gelişmesinde ve de Osmanlı’nın merkezî iktidarının burada güçlenmesinde itici güç olmuştur.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

1.1. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

A.DVNS.MHM. d. (*Bâb-ı Asafî Divân-ı Hümayûn Kalemleri Mühimme Defterleri*), 7.

TT.d (*Tapu Tahrir Defterleri*), 12, 20.

1.2. Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar Arşivi

VD (*Vakfiye Defteri*), 613.

1.3. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Taksim Atatürk Kitaplığı

MC (*Muallim Cevdet Yazmaları*), 089, 091.

SVE (*Sâlnâme-i Vilayet-i Edirne*), 1317.

2. Kitaplar, Tezler, Ansiklopedi Maddeleri, Makaleler ve Bildiriler

Abdurrahman Hibrî. (1996). *Enîsü'l-Müsâmirîn, Edirne Tarihi (1360-1650)*, (Ratip Kazancıgil, Çev.). Edirne: Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları.

Akçıl, N. Ç. ve Özer, C. (2020), “Murâdiye Külliyesi”, *DİA*, 31, 199-201.

Akdağ, M. (1999). *Türkiye’nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, II, 1453-1559*, Ankara: Barış Yayınları.

Aslanmirza, Ö. (2017). *Surplus-Receivers (Zevaid-Horan) From Imperial Waqfs: Between Philanthropy And Political Economy*, A Thesis Submitted To The Graduate School Of Social Sciences Of Middle East Technical University, Ankara.

Âşık Paşazade. (2003). *Osmanoğulları’nın Tarihi* (K. Yavuz - M.A. Y. Saraç, Çev.). İstanbul: K Kitaplığı.

Bağman, L. (2005). *Uzunköprü Tarihi ve Belgeleri*, Edirne: Ulusal Yayınları.

Barkan, Ö. L. (1993). Edirne ve Civarındaki Bazı İmâret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları, *Belgeler*, 1/1-2, 235-377.

Barkan, Ö. L. (1963). Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Çalışmalar, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23 (1-2), 239-296.

BDAGM (2001). *370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530)*, I, Ankara: BDAGM Yayını.

Behiştî Ahmed Çelebi. (2016). Fatma Kaytaz (Haz.), *Târîh-i Behiştî Vâridât-ı Sübhânî ve Fütûhât-ı Osmânî (791-907 / 1389-1502) II*, Ankara: TTK Yayınları.

Beydilli, K. (2000). Osmanlı Devleti’nde İmamlık, *DİA*, 22, 181-186.

Çulpan, C. (2002). *Türk Taş Köprüleri (Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar)*, Ankara: TTK Yayınları.

Emecen. F. (2011). *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları I, Bayezid (II)-Yavuz-Kanûnî*, İstanbul: İSAM Yayınları.

İnalçık, H. (2010). *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481)*. İstanbul: İSAM Yayınları.

Gökbilgin, M. T. (1957). *Rumeli’de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

- Gökbilgin, M. T. (2007). *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Gökbilgin, M. T. (2021). *Sultan II. Murad*, İstanbul: Kronik Yayınları.
- Güçer, L. (1964). *XVI ve XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.
- Hoca Saadeddin. (1862). *Tacü't-Tevârîh I*, İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Kallek, C. (2002). Kile, *DÍA*, 25, 568-571.
- Kiel, M. (2007). Four Provincial Imarets in the Balkans and the Sources About Them, *Feeding Power Imarets in the Ottoman Empire*, (Edited by Nina Ergin, Christoph K. Neumann, Amy Singer). İstanbul: Eren Yayınevi, 97-120.
- Mehmed Neşri. (1957). F.R. Unat ve M. A. Köymen (Haz.), *Kitâb-ı Cihan-nümâ Neşri Tarihi, II*. Ankara: TTK.
- Orbay, K. (2007). Vakıf Taamhoran and Fodulhoran Registers as Archival Sources for İmarets, *Feeding People, Feeding Power Imarets in the Ottoman Empire*, (Edited by Nina Ergin, Christoph K. Neumann, Amy Singer). İstanbul: Eren Yayınevi, 171-196.
- Öz, M. (1999). *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*. Ankara: TTK Yayınları.
- Peremeci, O. N. (1939). *Edirne Tarihi*, İstanbul: Resimli Ay Matbaası.
- Singer, A. (2004). *Osmanlı'da Hayırseverlik Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti*, (D. Şendil, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt yayınları.
- Zarinebaf, F. (2007). Feeding the Poor: The Rab'-i Rashidi Imaret in Il-Khanid Tabriz, *Feeding People, Feeding Power Imarets in the Ottoman Empire*, (Edited by Nina Ergin, Christoph K. Neumann, Amy Singer). İstanbul: Eren Yayınevi, 59-67.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:18.03.2022 ✓Accepted/Kabul:12.05.2022

DOI:10.30794/pausbed.1089662

Research Article/Araştırma Makalesi

Koroğlu, D. ve Semerciöz, F. (2022). "COVID-19 Pandemi Sürecinde Yönetim Fonksiyonlarının ve Örgüt Yapılarının Değişimi" *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 52, Denizli, ss. 129-146.

COVID-19 PANDEMİ SÜRECİNDE YÖNETİM FONKSİYONLARININ VE ÖRGÜT YAPILARININ DEĞİŞİMİ

Damla KÖROĞLU*, Fatih SEMERCİÖZ**

Öz

Tüm insanların sağlığını tehdit eden koronavirüs salgını (COVID -19) nedeniyle, tüm dünyada ve ülkemizde örgütlerin iş yapış şekilleri zorunlu olarak değişmeye başlamıştır. Bu dönemde çalışanların nasıl yönetileceğine dair yol haritasının hazırlanması, motivasyon ve iş devamlılıklarının sağlanması, çıktılarının kontrol edilmesi gibi süreçler yöneticilerin sorumluluğu altındadır. Bu bağlamda, bu çalışmada COVID-19 pandemisi ile başlayan süreçte yöneticilerin sorumluluklarının nasıl değiştiği, yönetim ve organizasyon uygulamalarına nasıl devam ettikleri ve değişen çalışma koşullarıyla yönetim ve örgütlerin nasıl farklılaşacağına dair bulgulara yer verilmektedir. Araştırmanın amacı kapsamında katılımcılarını Türkiye’de farklı sektörlerde çalışan ve pandemi sürecinde uzaktan çalışma biçimini deneyimlemiş işletmelerin yöneticileri oluşturmaktadır. Nitel araştırma yaklaşımı ile yürütülen çalışmada içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşmelerden elde edilen verilerin analizi sonucunda "Dijitalleşmenin hızlanması", "Operasyonel maliyetlerin ve operasyonlarının değişimi", "Değişen sosyolojik ve psikolojik faktörler" ve "Örgütlerde yeni normal" temaları ortaya çıkmıştır. Bu temalar ışığında uzaktan çalışma döneminde yönetim faaliyetlerinin nasıl değiştiğine ve yeni çalışma normalinin nasıl olacağına dair bulgular elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Uzaktan çalışma, COVID-19, Yöneticilik, Yönetim fonksiyonları, Örgüt yapıları.*

CHANGE OF MANAGEMENT FUNCTIONS AND ORGANIZATIONAL STRUCTURES DURING THE COVID-19 PANDEMIC

Abstract

Due to the coronavirus epidemic (COVID-19) that threatens the health of all people, the way organizations do business all over the world and in our country has necessarily begun to change. In this period, processes such as preparing the road map on how to manage the employees, ensuring motivation and business continuity, and controlling the outputs are under the responsibility of the managers. In this context, this study includes findings on how managers' responsibilities have changed, how they continue their management and organizational practices, and how to differentiate management and organizations with changing working conditions in the process starting with the COVID-19 pandemic. The participants of the research are managers who work in different sectors in Turkey and have experienced remote working. Content analysis method was used in the study conducted with a qualitative research approach. As a result of the analysis of the data obtained from the semi-structured interviews, "Acceleration of digitalization", "Change of operational costs and operations", "Changing sociological and psychological factors" and "New normal in organizations" themes are emerged. In the light of these themes information has been obtained about how the management activities have changed during the remote working and how the new working normal will be.

Keywords: *Remote working, COVID-19, Management, Management functions, Organizational structures.*

*Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi, İşletme Fakültesi Avcılar Kampüsü, İSTANBUL.
e-posta:damla.koroglu@istanbul.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-9749-3152>)

**Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İşletme Fakültesi Avcılar Kampüsü, İSTANBUL.
fsemerci@istanbul.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-6406-8915>)

1.GİRİŞ

Çin’de başlayan ve tüm dünyaya hızla yayılan Koronavirüs salgını, sosyal, ekonomik ve psikolojik olarak herkesi etkileyen ve tüm ülkeleri risk altına sokan bir tehdit yaratmıştır. 2021 Kasım ayı itibariyle tüm dünyada 258 milyonun üzerinde vaka ve 5 milyonun üzerinde hayatının kaybeden kişi sayısı kaydedilmiştir. Yine 2021’in ikinci çeyreği itibariyle aşya erişimin rahat olduğu ülkelerde ekonomik faaliyetlerde normalleşmeye gidilse de, gelişen ve gelişmekte olan, görece aşya erişimin daha zor olduğu ülkelerde vaka ve ölüm sayıları yine artış göstermiş ve ekonomik toparlanmanın hızı yavaşlamıştır. Bu bağlamda genel ekonomik göstergeler Covid – 19’un ekonomik sonuçlarının tüm dünyada küresel ticaret anlamında 2023’ün sonundan önce kriz öncesi seviyelere dönmeyeceği yönündedir. Tüm ülkelerin ekonomilerinin temelini oluşturan işletmeler ve işletme çalışanlarının fiziksel ve psikolojik sağlığı ise hala risk altında olup, hastalık ya da ölüm gibi durumlarla baş etmenin yanı sıra iş kaybı, ekonomik güçlük, iş koşullarının sürekliliğinin sağlanması, yeni çalışma modellerini benimseyememe ve motivasyon kaybı kaynaklı psikolojik sıkıntılar hala devam etmektedir. İşletmeler bu değişken koşullar altında hem firma karlılığını sağlar ve faaliyetlerini devam ettirirken, hem de çalışanların fiziksel ve psikolojik sağlığını korumak ve onlarla ilgilenmek durumundadır. Özellikle salgın gibi bu belirsizlik ve risk dönemlerinde örgütlerdeki değişimleri yönetmek ve hızlı yanıt verebilmek yöneticilerden açısından çok önemlidir. İşletme kaynaklarının etkili ve verimli kullanılması, çalışanların planlanması, iş sağlığı, örgütsel destek, motivasyon ve ekip çalışması gibi birçok konuda yöneticilere ihtiyaç duyulmaktadır.

İşletmeye dair alınan kararlarda ve yönetilmesinde asıl sorumluluk işletme sahiplerinde ve yönetim kurullarında olmakla birlikte pandemi sürecinde alınan tedbir kararları ve değişen iş yapış şekillerini yöneten ve yetki sahibi olan kişiler üst yöneticiler olduğu için bu çalışmada farklı sektörlerden on beş yönetici ile derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Görüşmede yarı yapılandırılmış sorular sorulmuştur. Görüşmeler sonucunda değişen süreçlerle yöneticilerin sorumluluklarının nasıl değiştiği, planlama, örgütleme, yürütme ve kontrol süreçlerinin nasıl işlediğine dair bilgiler toplanarak, yeni çalışma ve örgüt düzenine dair uygulamalar belirlenmiştir.

2.KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1.Pandemi Kavramı ve Türkiye İş Dünyasında Covid – 19 Dönemi ile Oluşan Değişimler

Aralık 2019’da Çin’de başlayan Koronavirüs pandemisi, hızla Avrupa, Kuzey Amerika ve Asya-Pasifik’te yer alan çeşitli ülkelere yayılmış ve Türkiye’de ilk olarak 11 Mart 2020 tarihinde görülmüştür. Sağlık Bakanlığı tarafından yapılan açıklamayla birçok yeni düzenlemeye gidilmiş ve önleyici tedbir kapsamında birçok örgüt evden çalışma ya da dönüşümlü çalışma uygulamalarına geçmiştir. Sağlık açısından alınan bu önlemlerin kaçınılmaz olarak tüm toplumu etkilediği, özellikle işgücü piyasaları üzerinde büyük değişimler yarattığı görülmektedir. Pandemiyle birlikte işsizlik, eksik istihdam, ücret kesintileri gibi negatif durumların işletme çalışanlarının psikolojik ve sosyolojik süreçlerini de olumsuz olarak etkilemesi kaçınılmaz olmuştur. Küresel işsizlik oranları pandemi öncesi dönemde yüzde 5,4 iken, pandemiyle birlikte bu oran 6,5 oranına yükselmiştir. 2021 yılında bu oran 6,3’e gerilese de hala çok yüksek bir oranda etkisini gösterdiği görülmektedir (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2022). Bu olumsuz durumlar göstermektedir ki, organizasyonlar yoğun stres ve korku altında iş yapan, hem sağlıklarını hem de işlerini kaybetmekten korkan çalışanları yönetmek durumunda kalmıştır. Kendileri de benzer korku ve stres deneyimlerini yaşayan yöneticiler bu belirsizlik ortamında iş süreçlerine devam etmek üzere çeşitli stratejiler geliştirmiş ve uygulamaya koymuştur.

2.2. Pandemide Yönetim ve Organizasyon Süreci

COVID-19 pandemisi küresel düzeyde mevcut sistemimizin çok önemli bir ayağı olan örgütlere ve işgücüne büyük zorluklar oluşturmuştur. Yukarıda da bahsedildiği üzere salgın gibi korku ve belirsizliğin olduğu bu zorlu ortamlarda işletmelerde işleyişi sürdürmek, çalışanları yönetmek ve değişen koşullara hızlı yanıt verebilmek için örgüt içinde çeşitli yönetsel düzenlemelerin gerçekleştirilmesi de kaçınılmaz olmuştur (Teng-Calleja, 2020; Moon, 2020). Yöneticilerin devlet yetkilileri tarafından tanımlanan planları uygulama (Koirala ve Acharya, 2020) ve böylelikle sosyal etkileşimi azaltarak virüsün yayılmasını engelleme ve çalışanların sağlığını korumada rolü olduğu kabul edilmektedir. Pandemi döneminde böyle büyük bir sorumluluk üstlenmiş yöneticilik kavramı ise birçok çalışmaya konu olmuş olsa da üzerine ortak bir tanım yapılması zor bir kavramdır. Yönetim, en çok görüş

birliğine varılan tanımıyla ‘başkaları vasıtasıyla iş görmektir’ şeklinde açıklanabilir (Koçel, 2018). Yönetici ise yönetim mesleğini uygulayan ve başkaları vasıtasıyla iş görmek tanımındaki ‘başkalarını’ yani çalışanları planlama, örgütleme, yürütme ve kontrol aracılığıyla yani yönetim fonksiyonları ile yöneten kişidir (Mucuk, 2016).

Planlama, örgütleme, yürütme ve kontrolden oluşan yönetim fonksiyonları işletmelerde tüm basamaklardaki yönetim faaliyetlerinin temelini meydana getirmektedirler (Ertürk, 2000). İşletmeler için bu fonksiyonlar işletmenin yapmakta olduğu tüm faaliyetlerde yerine getirilmektedir. Tüm bu fonksiyonlar birbirleriyle yakın ilişki içinde ve birbirini besler niteliktedir. Bu fonksiyonlardan ilki planlama fonksiyonudur ve tüm örgüt basamaklarını kapsamakla birlikte orta ve üst düzey yöneticiler planlama için çok daha fazla zaman ve emek harcamak durumundadır. Çünkü karar verme yetkisi genellikle bu yöneticilerin elinde bulunmaktadır. Planlama fonksiyonunda işletmelerin genel amaçları belirlenerek, bu amaçlara ulaştıracak alternatiflerin belirlenmesi ile alternatifler arasında karşılaştırmalar yapılarak sonuca götüreceği en uygun olan opsiyon seçilmektedir. Pandemi sürecinde işletmeler tarafından uzaktan çalışmaya karar vererek bu sürecin yönetilmesi için adımlar atılmakla birlikte birçok işletme bu sürecin planlanmasında hazırlıksız yakalanmış ve birtakım aksaklıklarla karşılaşmıştır. Pandemi işletmeleri katı bir planlama sürecinden, işletmenin tüm düzeylerinde doğaçlamaya geçilmesi ile gelişen şartlara uygun hızlı kararlar verilmesi gerekliliği ile baş başa bırakmıştır (Bailey ve Braslin, 2020).

Örgütlenme en yalın anlamıyla planda belirlenen amaçlara ve bunlara erişmek için belirlenen yollara uygun bir örgüt kurmayı içermektedir. Başka bir deyişle işletme, etkin ve verimli olarak çalışabilmek için seçtikleri iş, kişi ve iş yeri arasında yetki ilişkilerini kurmaktadır. Pandemi sürecindeki uzaktan çalışma sürecinde de işletmeler gerekli teknik alt yapının oluşturulması, evde çalışacak kişilere ekipmanların temin edilmesi ve yeni durumdaki iş yapış şekillerinin oluşturulmasında bazı sorunlarla karşılaşmıştır (Serinikli, 2021). Zorunlu olarak tamamıyla uzaktan çalışmaya geçen çalışanlara gerekli ekipmanların (bilgisayar, yazıcı, telefon vb.) , güvenli toplantı yapılabilecekleri servislerin (MS Teams, Cisco WebEx, GoToMeeting vb.) sağlanması, önceden dijital olarak yapılmayan işlerin dijitalleşmesi (e-fatura, e-imza e-anlaşmalar vb.) gibi süreçler örgütleri değişime ve yeniden örgütlenmeye zorlamıştır. Uzaktan çalışmanın getirdiği en önemli değişim bu sebeplerle, dijitalleşmeye uygun örgüt yapılarının oluşturulması olmuştur. Pandemi öncesinde dijital adaptasyon ve uzaktan çalışma birçok firma ve çalışan için gizlilik koşulları ve gerekli beceriler nedeniyle çok fazla tercih edilmese de pandemi ile birlikte dijitalleşmeye dair algı değişmiş görülmektedir (Nagel, L.,2020). Covid-19 Döneminden önce %2 ile %40 arası oranda çalışan buldukları ülke, sektör ve mesleğe göre uzaktan ve online çalışma süreçlerine bulunmuştur (ILO Bilgi Notu, 2021). Ancak pandemi dönemi uzaktan çalışmayı tamamıyla zorunlu kılmış ve örgütlerin geliştirdikleri firma içi politikaların ve yönetici desteğinin bu sürecin adaptasyonunu hızlandırdığı görülmüştür (Teng-Calleja,2020; Smith, 2007; Metwally, 2021). Birçok firma bu süreçle birlikte artık yapay zeka, büyük veri gibi uygulamalara daha sıcak bakmakta ve örgütlerini bu şekilde yeniden organize etmektedir (Raghavan,2021). Bu süreçte siber güvenlik konuları da önem kazanmış ve gelecek dönemde işletmelerin sadece dijital becerileri geliştirmekle ve örgütlenmeyle kalmayıp teknolojiyi daha etkili kullanabilmek için teknoloji firmalarıyla iş birliklerine gitmesi de beklenmektedir (Horii,2020).

Yönetimde planlama ve örgütlenmeden sonra kurulan düzenin işletilmesine, bir diğer ifadeyle örgütün harekete geçirilmesine sıra gelmektedir. Bu aşamada yönetici planları uygulamaya koyarken çalışanları ile birebir karşı karşıya gelmektedir. Bu anlamda daha dinamik bir fonksiyon olan yürütme fonksiyonu olmadan gerçekte planlanan ve örgütlenen işler anlamsız kalmaktadır. Bu bağlamda bakıldığında pandemi sürecinde işletmeler uzaktan çalışma şartlarını planlasa ve gerekli teknik ekipmanları sağlayarak örgütlenirse de yürütme fonksiyonunda, yani çalışanların bu yeni düzene uyum sağlaması ve çalışması aşamalarında daha ciddi sorunlar yaşamış gözükmektedir (Prasad vd., 2020; Serinikli, 2021). Örgüt kültürü bu fonksiyonda önemli bir etken olarak bulunurken, çalışanların motive edilmesi, yöneticilerin üstlendikleri liderlik rolleri, etkin bir iletişim kurulması ve grup dinamikleri bu fonksiyonun içinde yer almaktadır. İletişim pandemi döneminde özellikle önemli bir konu olup, zamanında ve doğru karar verilebilmesi için temel oluşturmaktadır. Pandeminin etkilediği bir başka önemli konu da örgüt kültürüdür. Pandemi sürecinde yapılan araştırmalar pandemiden önceki yapılan çalışmalarla tutarlı olarak ‘kurum kültürü güçlü olan işletmelerin olmayanlara göre daha iyi durumda olduğu’nu göstermiştir (Li vd., 2020). Güçlü bir örgüt kültürünün zor zamanlarda firmalara güç verecek bir varlık olduğu görülmektedir (Kreps, 1990). Liderlik anlamında da Bartsch vd., 2020 yaptıkları çalışmada görev ve ilişki odaklı liderlik davranışının, uzaktan çalışmada verimli olunabilmesi için kilit bir unsur olduğu ve bu tarz liderlik tarzına sahip olan işletmelerin

avantajlı duruma geçtiğini ifade etmişlerdir. Almanya'daki hizmet firmalarının çalışanlarından Nisan-Mayıs 2020'de toplanan verilere dayanan bir araştırmada şu anda da devam etmekte olan çalkantılı zamanlarda liderlik davranışının, çalışanların iş performansı ile ilgili olumlu sonuçlara katkıda bulunduğunu, böylece yöneticilerin görev odaklı davranışlarda bulunmasının ve çalışanlara özerklik ve destek verilmesinin faydalı olduğu ortaya çıkmıştır (Pinzaru, 2020).

Son olarak yönetim sürecinin tamamlanması kontrol / denetimin başarılmasıyla mümkün olmaktadır. Gerçekleşen olaylar başta yapılan planlarla karşılaştırılarak farklılıkların oluşması halinde gerekli düzeltmelerin yapılmasını ifade etmektedir. Nitekim bu süreçte birçok işletme de en başta planladıkları karlılığa ve sonuçlara ulaşamamış ve farklı düzenlemelere başvurmak zorunda kalmıştır.

İş yerinde insanların yönetilmesi diğer eylemlere kıyasla daha kritik bir öneme sahip olup, yönetim işlerin gerçekte yapılmasını sağlayan faaliyetlerdir (Opatha, 2020). Örgütlerin pandemi sürecinde karşı karşıya kaldığı birçok zorluğun da bu süreçte yönetilmesi gerekmiştir. Örgütler mevcut müşterilerini korumaya çalışırken bir yandan da hızla değişen çalışma koşullarına ve normalde ofiste çalışmaya alışmış çalışanların uzaktan çalışmaya adapte olmasını sağlamak ve verimliliği devam ettirmek zorunda kalmıştır (Khudhair vd., 2020). Pandemi gibi bir kriz zamanında yöneticilere normalde olduğundan da daha fazla sorumluluk yüklenmiş ve çalışanların sağlıklarını ve güvenliklerini sağlamanın yanı sıra, örgütün işleyişini de devam ettirmek durumunda kalmışlardır. Bu ikili rolü sürdürmek de özellikle zordur. Çünkü örgütler işleyişini sürdürüp kar elde etmedikçe çalışanlarına sahip çıkamayacağı gibi; çalışanlarını korumadan ve onları iyi yönetmeden günlük operasyonlarını sürdürebilmeleri de mümkün değildir. Sonuç olarak örgütler bu kriz döneminde de masrafları azaltarak karlarını artırmak durumunda kalmıştır. Tüm bu amaçlar gerçekleştirilmeye çalışılırken, çalışanların güvende tutularak verimli çalışmalarının devam ettirilmesi görevi de bizi yine yöneticilere ve onların sorumluluklarına odaklanmaya yönlendirmektedir.

Birçok yöneticinin çalışanlarının değişen şartlara uyum sağlaması için çok çaba harcadığı ve emek harcadığı görülmektedir (Janadari, 2020). İşletme yöneticileri hem örgüt amaçlarını gerçekleştirmek için değişen yasal ve ekonomik şartlarda planlama yapmaya çalışırken, hem de bu değişikliklerin getirdiği yeni örgütlenmeyi ve çalışanların koordine edilmesi süreçleriyle ilgilenmiş ve çıktıların kontrolünü uzaktan çalışma şartlarına uygun olarak sağlamaya çalışmışlardır. Öte yandan bu uzaktan çalışma sürecinde yöneticiler çalışanları koordine etmek, iletişim sıkıntılarını ve 7/24 raporlama korkusu, tükenmişlik, insan etkileşiminin olmaması, yalnızlık ve kötü sağlık alışkanlıkları gibi birçok sorunla karşılaşmışlardır (Prasad vd., 2020).

Tüm örgüt çalışanları gibi onlara liderlik eden yöneticilerin de COVID-19'a yakalanma risklerinin yüksek olduğu, kendilerinin de fiziksel ve psikolojik baskılar altında olduğu pandemi süreci devam etmektedir. Devam eden bu süreçle beraber örgütler ve yöneticiler de eskisiyle aynı olamayacak yeni bir düzene evrilmektedir. Amerikan işletmelerinin yarısından fazlasının pandemi sürecinin ilk üç ayıyla birlikte uzaktan çalışmaya geçtiği görülmektedir (Brynjolfsson vd., 2020). Türkiye'de de bu durum çok farklı olmayıp pandemi öncesinde evden çalışma imkânı sağlayan işletmeler sadece %15 oranındayken pandemi sürecinin başladığı ve en çok yayıldığı dönemde bu oran %48'lere kadar çıkmıştır (Deloitte, 2020). Bu dönüşümün tüm dünyada yeni iş yapış ve örgüt düzeni olacağını ve gelecekte de kullanılmaya devam edeceğini gösteren veriler bulunmaktadır. Nitekim pandemi süreci devam etmekte ve tüm dünyada hızla yapılan aşılmalara rağmen yeni varyantlar türeyip yayılarak tehdit oluşturmaya devam etmekte ve işletmeleri bu yeni düzene alışmaya da mecbur bırakmaktadır.

Bu yeni yönetim ve örgüt düzeni hakkında yeni veriler ortaya koymak amacı doğrultusunda da, bu çalışmada derinlemesine görüşme yöntemiyle, pandemi süreci ile birlikte yöneticilerin üstlendikleri yönetim süreçlerinin ve örgütsel düzenin nasıl değiştiğine, yeni oluşan düzende yöneticileri ve örgütleri neler beklediğine dair bir anlayış sunmak hedeflenmektedir.

3.ARAŞTIRMA

3.1.Araştırmanın Amacı ve Önemi

Covid – 19 süreci tüm insanları olumsuz etkileyerek, dünya üzerindeki tüm işletmeleri çeşitli zorluklarla baş başa bırakmış ve uzaktan çalışma şartlarına uyum sağlamaya zorlamıştır. Tüm bu şartlar altında çalışanları doğru

yönetebilmek de kritik bir önem kazanmıştır. Birçok araştırmada firma çalışanlarının Covid – 19 döneminde uzaktan çalışmadan nasıl etkilendikleri, performanslarının ve sağlıklarının nasıl etkilendiğinin üzerinde durulmakla birlikte, bu süreçte yöneticilerin nasıl etkilendikleri ve uzaktan çalışma yöneticisi rolünü nasıl üstlendiklerine dair çok az çalışma bulunmaktadır. Oysa yöneticiler yönettikleri çalışanlara göre daha uzun saatler çalışmak zorunda kalmış, daha fazla ek görevle uğraşmış ve çalışanların yönetilmesi ve koordine edilmesinde zorluklarla karşılaşmışlardır (Kirchner, 2021). Bu bağlamda bu çalışmanın amacı, Covid-19 Pandemi sürecinde örgütlerin iş süreçlerini sürdürmek, yönetim ve organizasyon faaliyetlerini yeniden revize etmek zorunda kalan yöneticilerin benimsedikleri yeni yönetim uygulamalarının ve yeni örgüt düzenlerinin derinlemesine incelenmesidir. Tüm dünyadaki işletmelerin ve çalışma koşullarının değiştiği günümüzde yöneticilerin ve örgütlerinin bu değişen koşullara uyum sağlaması ve adapte olması hayatta kalmaları için büyük önem taşımaktadır. Bu sebeple değişen yönetim uygulamalarını ve örgüt şekillerini belirlemek, zorlukları görmek ve çözüm önerileri geliştirmek açısından bu çalışmanın teorik ve pratik anlamda işletmelere ve yöneticilere kaynak olması istenmektedir. Çalışmanın amacı doğrultusundaki araştırma soruları ise aşağıdaki gibidir:

- İşletme yöneticileri açısından pandemi sürecinde iş akışlarında nasıl değişiklikler yaşanmıştır?
- Yöneticilerin evden çalışma süreci ile ilgili hem kendileri hem de yönettikleri çalışanlar açısından yaşadıkları olumlu ve olumsuz durumlar nelerdir?
- Yöneticiler uzaktan yönetim sürecinde planlama, örgütleme, yürütme ve kontrol fonksiyonlarını nasıl kullanmıştır? Pandemi bu süreçleri nasıl etkilemiştir?
- Yöneticilerin ve çalışanlarının uzaktan çalışma süreçleri sonrasında oluşan yeni çalışma ve örgüt koşullarına dair görüşleri nelerdir?

3.2.Araştırmanın Kapsamı

Araştırmanın katılımcılarını Türkiye’de farklı sektörlerde çalışan ve pandemi sürecinde uzaktan çalışma biçimini deneyimlemiş işletmelerin yöneticileri oluşturmaktadır. Örneklem seçiminde kriter temelli örnekleme yöntemi kullanılmış olup (Creswell, 2009), bu yöntem belirli bir konu ya da deneyim hakkında derinlemesine bilgi alınabilmesi için araştırmaya katılan katılımcıların sınırlanmasına dayanmaktadır ve beş ile yirmi beş kişiden oluşan örneklem grubunun çalışmalarda yeterli olacağı belirtilmiştir (Polkinhome, 1989). Bu araştırmanın örneklemini de farklı sektörlerde özel işletmelerde, pandemi sürecinde çalışanlarını uzaktan yönetmek durumunda kalmış olan 15 orta ve üst düzey yönetici oluşturmaktadır. Kişisel bilgilerinin gizli kalması için katılımcılar “K1, K2...” şeklinde kodlanmıştır.

Araştırmanın katılımcılarını, Türkiye’de özel sektörlerde çalışmakta olan 15 orta ve üst düzey yönetici oluşturmaktadır. Katılımcıların yaşları 28 ile 44 arasında değişmektedir. Katılımcıların 7’si kadın, 8’i erkektir. Görüşme süreleri 15 ile 35 dakika arasında sürmüştür ve on beş katılımcı da buldukları birimlerin yöneticisi pozisyonundadır.

3.3.Veri Toplama Aracı ve Verilerin Analizi

Sosyal bilimlerde nitel araştırmalarda kullanılan başlıca veri toplama araçlarından biri derinlemesine görüşmelerdir (Yıldırım ve Şimşek, 2013). Bu çalışmada veri toplama aracı olarak on beş kişiyle derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Görüşme öncesi araştırma örnekleme olarak belirlenen kişilerin yaptıkları işlere dair yarı yapılandırılmış sorular hazırlanmış ve görüşme sırasında katılımcıların cevapları ile görüşme esnasında yeni sorular da yöneltilmiştir. Soruların oluşturulmasında uzaktan yönetim uygulamalarında bulunan yöneticilerle ön görüşmeler yapılmış ve yazın taramasından faydalanılmıştır Elde edilen veriler, ortak başlıklar altında toplanarak mevcut uygulamalar belirlenmiştir. Görüşme soruları Tablo 1’de görülmektedir.

Tablo 1: Görüşme Soruları

1	Pandemi sürecinde uzaktan çalışma koşullarında yönetici olarak iş yapış şekilleriniz nasıl değişti, genel olarak bahsedebilir misiniz?
2	Size göre evden çalışma sürecinin olumlu ve olumsuz yönleri nelerdir?
3	Uzaktan çalışma sürecinde çalışma saatleri ve koşulları anlamında olumlu ve olumsuz deneyimlerinizi paylaşır mısınız? Çalışanlarınızdan bu koşullar için nasıl geri bildirimler aldınız?
4	Uzaktan çalışma sürecinde yönetici olarak planlama fonksiyonunu nasıl uyguladınız?
5	Bu süreçte çalışanlarınızı ve kendinizi motive etmek, destek olmak ve iş akışını sağlamak için nasıl yöntemler kullandınız?
6	Uzaktan yönetim sürecinde işlerin kontrolünü nasıl sağladınız, işlerde aksaklıklar yaşandı mı? Nasıl düzeltmeler uyguladınız?
7	Uzaktan çalışma sürecinin örgüt düzeniniz üzerinde ne gibi etkileri oldu ve yeni çalışma şartlarında neler değişti?

Yapılan görüşmeler çeşitli teknolojik uygulamalar (zoom, skype gibi) ve telefon aracılığıyla uzaktan yapılmış olup, katılımcıların izni ile kayda alınmıştır (Archibald, 2019). Kayda alınan görüşmeler elektronik ortamda yazıya geçirilmiştir. Toplanan verilerin analizi için detaylı bilgi sağlayan ve nitel araştırma yöntemlerinden biri olan içerik analizinden faydalanılmıştır. İçerik analizi, insanları, olayları, durumları ve bunlardan çıkan anlamları betimleyerek analiz etmek için çok sık kullanılan bir yöntemdir (Longhofer, Kranke ve Townsend, 2010). İçerik analizi karşılaştırma ve sıralamayı amaçlayarak, var olan içeriği sistematik ve güvenilir bir şekilde ölçmek için kullanılmaktadır (Bryman, 2008). Araştırmada katılımcılarla yapılan görüşmelerin yazıya geçirilmesinde söyledikleri cümleler olduğu şekliyle aktarılmıştır. Bu çalışmanın iki araştırmacısı bağımsız şekilde kodlar oluşturmuş ve kodları karşılaştırarak kendi içinde ve birbirleriyle tutarlı temalar meydana getirilmiştir.

4.ARAŞTIRMA BULGULARI

Araştırmada elde edilen verilerin analizi sonucunda 4 tema ortaya çıkmıştır. Bunlar sırasıyla:

- “Dijitalleşmenin hızlanması”
- “Operasyonel maliyetlerin ve operasyonlarının değişimi”
- “Değişen sosyolojik ve psikolojik faktörler”
- “Örgütlerde yeni normal”

olarak adlandırılmıştır.

Tema 1: Dijitalleşmenin Hızlanması

Esneklik kavramı firmalar için yeni olmamakla birlikte, COVID-19 süreci ile birlikte firmaların teknoloji kullanım hızı ve şekillerinin değişikliğe gitmesi kaçınılmaz olmuştur. Her ne kadar teknoloji kullanmayan firma olmasa da bu süreçle birlikte dijitalleşme fazlasıyla hızlanmış ve teknoloji ile fazla ilgisi olmayan firmalar bile bu durumdan kaçınmamıştır (Pinzaru,2020). Bu araştırmada görüşme yapılan tüm katılımcılar da literatürle uyumlu olarak iş süreçlerinin nasıl değiştiğine dair Dijitalleşmenin hızlanması ve iş yapış süreçlerinin sanallaşmasına dair ortak cevaplar vermiştir. Yönetim fonksiyonları kapsamında organizasyon fonksiyonu ile bağlantılı çıkan bu tema ‘dijitalleşmenin hızlanması’ olarak adlandırılmış olup, ‘Online toplantılar’, ‘Yönetim ve iş yapış şekillerinin değişimi’ ve ‘Siber güvenlik’ olarak 3 kategoriye ayrılmıştır.

Tablo 2: Dijitalleşmenin Hızlanması Temasına İlişkin Kategoriler, Kodlar ve Frekanslar

TEMA 1	KATEGORİ	KOD	FREKANS
Dijitalleşmenin Hızlanması	Online Toplantılar	Yüz yüze toplantılardan daha formal olması	8
		Daha hızlı sonuçlanması	6
		Bilgi akışı ve grup dinamiği anlamında yetersizlik Duygu geçişinin olmaması	6
			4
	Yönetim Ve İş Yapış Şekillerinin Değişimi	Mesai saatlerindeki değişimler	10
		Online sistemlere geçiş	7
		Uzaktan kontrol	6
	Siber Güvenlik	Uzaktan çalışmaya geçerken verilerin aktarımı	5
		Verilerin güvenliğinin sağlanması	4

‘Online toplantılar’ kategorisinde en çok tekrarlanan kodun ‘yüz yüze yapılan toplantılardan daha formal olması’ olduğu görülmüştür (f=8). Bu kategoride katılımcılar online toplantıların ‘daha hızlı sonuçlandığını’ düşünse de bu toplantıların ‘bilgi akışı ve grup dinamikleri anlamında yetersiz kaldığı’ ve ‘duygu geçişinin olmadığı’ belirtilmiştir.

“..Zoom üzerinde sırayla konuştuğunuz için aklınızdaki şeyleri o anda ifade edemiyorsunuz, bir araya geldiğinizde birinin söylediği bir şeye â evet o vardı’ diyip ekleme yapılabiliyorsunuz. Ama şu faydası da var tamamen iş odaklı, planlanan şeyleri konuşup kapatıyorsunuz, yüz yüze bir iki saat sürebiliyordu toplantılar (K9).”

‘Yönetim ve iş yapış şekillerinde değişim’ kategorisinde ise en çok tekrarlanan kodun ‘Mesai saatlerindeki değişim’ olduğu görülmektedir (f=10). Neredeyse tüm katılımcılar evden çalışmaya birlikte mesai saatlerinin arttığını, sabahtan gece yarısına kadar e-posta ve iletişim trafiğinin devam ettiğini belirtmiştir. Yine bu kategoride katılımcılar iş yapış süreçlerinde ‘online sistemlere geçiş’ ve ‘uzaktan kontrol’ değişimlerinin yaşandığını bildirmiştir. Dijitalleşme ve teknoloji kullanımı ile işletmeler hali hazırda 7/24 iş yapmaya ve tüm dünya ile iletişimde olmaya alışmışsa da, pandemi ile birlikte bu ulaşılabilir olmanın çok fazla arttığını ve hafta içi, hafta sonu, sabah ya da gece ayrımı olmadan kişilerin çalışma baskısıyla karşılaştığı görülmektedir. İnsanlar evde bilgisayarları aracılığıyla sürekli ulaşılabilir olmakta ve bu üzerlerindeki baskıyı artırmaktadır.

“..Home Office çalışmanın zorluğunu tabi ki şu şekilde yaşadık, şirkette akşam 6’ya kadar çalıştığımız bir mesai akışı vardı. 09:00 – 18:00 çalışıyorduk; ama tabi evden çalışmaya geçince bu saatler bozuldu ve akşam dokuz, onlara kadar çalışmaya başladık. Ben mesaiye kalmayacağım deme şansın olmuyor çünkü size bilgisayar sağlanmış, telefonunuz sağlanmış, dünya çapında iş yaptığımız için saat farkları oluşuyor ve hızlı hareket etmek için o saatlere göre de çalışıyorsunuz (K1).”

Bu süreçte yine çalışanlar sektöre göre değişen farklı online sistemlere, sanallaşma ve bulut teknolojisi gibi yeni süreçlere geçmek ve bunları kullanmayı öğrenmek zorunda kalmıştır. Dijitalleşmenin bir diğer sonucu da yöneticilerin çalışanlarını uzaktan ve daha somut veriye dayalı yöntemlerle kontrol etmeye başlamasıdır. Bu süreçte sözlü ve çalışanlarını daha rahat bıraktıkları bir yöntem izlediklerinde süreçlerin aksadığını ve tek tek ilgilenerken denetimde bulunmaya başladıklarını, yapılan işlerin bilgisayar üzerinden veri olarak girilerek somut verilerle kontrol edildiğini belirtmişlerdir.

‘Siber güvenlik’ kategorisinde ise ‘Uzaktan çalışmaya geçerken verilerin aktarımı’ ve ‘Verilerin güvenliğinin sağlanması’ kodları görülmektedir. Pandemi öncesinde sanal çalışma ortamına sahip firmalar olsa da, tüm çalışanların zorunlu olarak uzaktan çalışmaya başlaması tüm firmalar için tehdit içeren bir zorluk yaratmış ve uzaktan çalışmanın sağlanması için hazır bir veri tabanına sahip olmayan firmalar bile işletme ve müşteri bilgilerini sanal ortama taşımak zorunda kalmıştır. Bu hızlı dijitalleşme süreci ve dijital kanalların artması siber suçları da daha önemli bir hale getirmiştir. Çalışanların ve müşterilerin kişisel bilgilerinin korunması, güvenli uzaktan

çalışma protokollerinin oluşturulması, tehdit tanımlama sistemlerinin ve koruyucu yazılımların yüklenmesi gibi önemli değişimleri getirmiştir. İşletmelerin güvenliğini sağlamak için sanal özel ağlar (VPNler) oluşturulmuş ve çok faktörlü kimlik doğrulamalarına geçilmiştir.

Tema 2: Operasyonel Maliyetlerin ve Operasyonların Değişimi

Pandeminin dünya ekonomisine ve işletme gelirlerine olan olumsuz etkisi firmaları da daha verimli ve uygun maliyetli iş yapış şekillerine zorlamış ve akıllı üretim sistemlerine geçiş, maliyet ve stokları en aza indirmek, üretim vardiyalarını artırmak gibi birçok yönetime başvurulmuştur (Mollenkopf, 2020). Bu araştırmada da yapılan görüşmelerde uzaktan çalışma sürecinde firmaların mali anlamda nelerle karşılaştığına dair 'Operasyonel maliyetlerin ve operasyonlarının değişimi' teması oluşmuştur ve yönetim fonksiyonlarından yürütme ile ilişkilendirilmiştir. Tablo 3'de bu ikinci temaya ait 'Sabit masraflardaki düşüş' ve 'Teknolojik sistemlere geçiş' kategorileri ve kodları yer almaktadır.

Tablo 3: Operasyonel Maliyetlerin ve Operasyonların Değişimi Temasına İlişkin Kategoriler, Kodlar ve Frekanslar

TEMA 2	KATEGORİ	KOD	FREKANS
Operasyonel Maliyetlerin ve Operasyonların Değişimi	Sabit Masraflardaki Düşüş	Yemekhane masrafları	10
		Servis masrafları	9
		Ofise ait masraflar	9
	Teknolojik Sistemlere Geçiş	Uzaktan çalışma için teçhizatın temin edilmesi	12
		Yeni iş süreçlerine uygun yatırımların yapılması	8

'Sabit masraflardaki düşüş' kategorisinde birbirine çok yakın frekanslarla 'yemekhane masrafları', 'servis masrafları' ve 'ofise ait masraflar' kodlarının olduğu görülmektedir. Birçok katılımcı uzaktan çalışma sürecinde işletmeye ait bu sabit masraflarının azaldığını, ofise gitmeyen çalışanların elektrik, internet vb. masraflarında düşme olduğunu belirtmiştir. Hatta çok katlı binalara sahip işletmelerin pandemi sonrasında bu bina ve ofis sayılarını azaltmayı düşündüğü dile getirilmiştir. Tüm bunlarla beraber, uzaktan çalışmanın birçok masrafı azaltsa da bu süreçte yapılabilecek bazı hataların ve iş aksamalarının azalan sabit giderlere kıyasla çok daha yüksek sonuçlara mal olabileceğini ve bu hata maliyetlerinin sabit giderlerin azalmasıyla kıyaslanamayacağını belirten katılımcılar da olmuştur.

"Kesinlikle bazı maliyet avantajları oldu. Kocaman bir genel müdürlük var onun elektrik, su, yemekhane giderleri, personelin taşınması, servis giderleri.. bunlar çok ciddi maliyetler. Bu masrafların gerekliliğine dair çok güzel bir test edilmiş oldu, zorunlu bir testti ama yapılmış oldu (K5)."

"Bizim işlerimizde yapacağımız bir yanlış veya gecikme uzaktan çalışma kaynaklı beş yüz dolar maliyet kısılacaksa, bu yanlış ve gecikmede etkisi beş bin dolar olabilir, elli bin dolar da olabilir. Bazı somut gözle görülür giderlerde azalma olabilir; ama yaşanan verimsiz süreçlerin ortaya koyduğu sonuçların daha büyük maliyetlere yol açacağını düşünüyorum (K6)."

Teknolojik sistemlere geçiş kategorisinde ise 'Uzaktan çalışma için teçhizatın temin edilmesi' ve 'Yeni iş süreçlerine uygun yatırımların yapılması' kodları görülmektedir. Bu kategori ilk tema olan 'dijitalleşmenin hızlanması' ile uyumlu olarak, firmaların bu dijitalleşme sürecinde firmaya yaptıkları yatırım masraflarını ve uzaktan çalışmaya geçişte ortaya çıkan masrafları göstermektedir. Uzaktan çalışmaya hazır olmayan firmalar çalışanlarına evden çalışabilecekleri bilgisayar, telefon, yazıcı vb. ekipmanları temin etmek durumunda kalmış; güvenli bir şekilde sisteme bağlanabilmeleri ve kimlik kontrollerinin yapılabilmesi, müşteri bilgilerinin ve firma verilerinin sistemlere aktarılması, güvenliklerinin sağlanması, raporlama sistemlerinin kurulması vb. süreçlere geçişler için harcamalarda bulunmuştur. Öte yandan şu da göz önünde bulundurulmalıdır ki bu masraflar uzaktan çalışma sürecine hazırlıksız yakalanış birçok firma için uzaktan çalışma düzenine geçişin getirdiği yeni masraflar olup, bundan sonraki süreçte bu yatırımlarını yapmış olan firmaların gerekli düzeltmeler ve eklemeler haricinde bu büyük masrafları tekrarlaması da gerekmeyecek olarak gözükmektedir.

“..Bir an önce uzaktan çalışma yapılmasıyla ilgili protokoller hazırlandı, bilgi sistemiyle ilgili problemler olabiliyor serverlara iş yerinin dışından bağlanmayla alakalı protokoller oluşturuldu, alt yapı hazırlandı, tabii burada uzaktan çalışılıp şirkete uzaktan bağlanmayla ilgili taaddüt de alındı bilgi sızması olmaması için. Ondan sonra uzaktan çalışmaya geçildi (K14).”

Tema 3: Değişen Sosyolojik ve Psikolojik Faktörler

Yöneticilerin aniden başlayan ve uzaktan çalışmaya onları zorunlu bırakan pandemi süreci ile işletme planlamalarını bu sürece uygun şekilde değiştirdiğini, uzaktan çalışmaya uygun şartların hazırlanması ve alt yapının oluşturulması ile ilgili süreçlerin yaşandığı görülmektedir. Ancak gerekli teknik düzenlemeler yapılsa ve uzaktan çalışmaya geçilse de konu gerçekten çalışmaya ve işlerin yürütülmesine gelindiğinde asıl problemlerle karşılaşmıştır (Marzban, 2021). Bu bağlamda bu tema da yürütme fonksiyonu ile ilişkili olup, uzaktan çalışma koşullarında yönetici olarak iş yapış şekillerinin nasıl değiştiği, uzaktan çalışmanın olumlu ve olumsuz yönlerinin sorulduğu sorulara verilen cevaplar ışığında katılımcıların uzaktan çalışma sürecinde karşılaştıkları sorunlar ‘Değişen sosyolojik ve psikolojik faktörler’ olarak temalaştırılmış ve bu temaya ait ‘İletişim’, ‘Motivasyon’, ‘İş – Yaşam Dengesi’ ve ‘İnsani etkileşim’ kategorileri ile Tablo 4’de yer verilmiştir.

Tablo 4: Değişen Sosyolojik ve Psikolojik Faktörler Temasına İlişkin Kategoriler, Kodlar Ve Frekanslar

TEMA 3	KATEGORİ	KOD	FREKANS
Değişen Sosyolojik ve Psikolojik Faktörler	İletişim	Kişilere hemen ulaşamama	12
		Süreçlerin uzaması	10
		Sürekli temasta olma	8
	Motivasyon	Sağlık	15
		Yoğun çalışma temposu	10
		Yüksek beklentiler	8
	İş – Yaşam Dengesi	Rol çatışmalarının yaşanması	8
		Ev ve ebeveyn sorumlulukları	6
	İnsani Etkileşim	Sosyalleşmemek	7
		Örgüt kültürü	6

‘İletişim’ kategorisine bakıldığında ‘Kişilere hemen ulaşamama’ kodunun çok yüksek bir frekansta dile getirildiği görülmektedir. Birçok katılımcı herkes evde olsa ve sürekli çalışılsa da telefonlara ve maillere hemen dönüş yapılamadığını belirtmiş, bu durumdan kaynaklı olarak da gerekli bilgiye ulaşamamaya kısa sürecek ‘süreçlerin uzadığı’ ve ‘sürekli temasta olma’nın da iletişim sorunlarına ve aksaklıklara yol açtığı belirtilmiştir. Çünkü kişiler önceden ofislerde telefon ya da e-posta gibi aracı yöntemler olmadan hemen gerekli kişinin yanına giderek edindiği bilgiyi uzaktan daha geç edinmeye başlamış ve süreçler uzamıştır. Sürekli iletişim sürecine maruz olan birçok yönetici ve çalışan da, normalde ofiste karşılaştıklarından daha fazla e-posta ve telefon trafiğiyle karşılaşmış ve tüm bu iletişim trafiğine yetişemez olmuştur.

“..Bu sürecin ofiste çalışmanın yerini tam olarak tutmadığını gördük, çünkü sürekli iletişim gerektiriyor, normal şartlarda ofis içerisinde işleri yürütürken hızlıca mesela personelinizle bilgi alışverişinde bulunmanız lazım veya bir konuyu tartışmanız lazım, aradığınızda karşınızdaki kişiye anında ulaşabiliyor olmanız lazım. İkincisi başka bir telefonda bekleyen birisi varsa o konunun sonucunu o telefonu kapatıp personelle iletişime geçip sorunu çözü tekrar aramanız gerekiyor.. (K11).”

“..Kişilerle telefonda veya zoom üzerinden görüştüğünüz zaman iletişim normal ofiste yaptığınız gibi hızlı olmuyor, olamıyor. Bu sebeple elimiz sürekli telefonda, WhatsApp uygulaması üzerinden, bilgisayar üzerinden, sürekli arama, sürekli iletişim.. Birlikte çalışmanın şeyi bu zaten ne derler ofislerde bu nedenle çalışıyoruz, sorunlarımızı çözebilmek için.. Bu biraz zaman kaybı yarattı ve yorucu da bir süreç bence. Sürekli olarak çalışmak.

Ekibimizde on kişi var, bir işi çözmek için üç kişiyi aramanız lazım işte mesela uzaktan olunca. Sürekli yani en ufak bir şeyde arıyorsunuz, eliniz sürekli telefonda yani bu süreçte telefon elimizden düşmedi (K15)."

'Motivasyon' kategorisinde ise beklenen bir sonuç olarak katılımcıların tamamı sağlık kaynaklı endişelerin motivasyonlarını düşürdüğünü belirtmiştir. Dünyada çok ciddi oranlarda kişilerin bu hastalığa yakalandığı ve yakınlarını kaybettiği düşünüldüğünde sağlık kaynaklı endişelerin olması ve kişilerin motivasyonunun düşmesi zaten kaçınılmazdır. Bu süreçte firmaların çalışanlarının sağlığını daha ön planda tutan uygulamalarda bulunması ve iş süreçlerini onların sağlığına göre ayarlaması bu konuya dair endişelerin azalmasına yardımcı olmuştur. Öte yandan yöneticilerin normal çalışanlardan farklı olarak uzaktan çalışmaya tamamen geçemediği ve görüşme yapılan katılımcıların tamamının bu süreçte de kendi çalışanlarının aksine ofise gitmeye devam ettiği görülmüştür. Bu bağlamda yöneticiler hem çalışanlarının sağlığını hem de kendi sağlıklarını düşünmek zorunda kalmış ve motivasyon konusunda daha farklı bir süreç yaşamak zorunda kalmıştır. Çalışanlarını motive etmek için ise uzaktan çalışma sürecinde normalde olandan daha birebir ilginin ve konuşmaların etkili olduğunu, genel toplantılarda söylenenler aksine özel ilginin çalışanları daha fazla motive ettiğini dile getirmişlerdir.

"..Kimse ofise gitmedi sorun olmadıkça ama ne bileyim mevzuat gereği zorunlu olanlar var ofise gitmekle ilgili ya da halen ne yazık ki bazı şeylerin ıslak imzası olması gerekiyor ben birçok kere ofise gittim mesela (K7)."

'Yoğun çalışma temposu' ve 'Yüksek beklentiler' kodları da gene bir önceki kodla ve temalarla da bağlantılı olarak, kişilerin mesai saatlerinin artması, gece – gündüz çalışmak ve iletişimde kalmak durumunda olmaları, ofise gitmeleri, hem çalışanlarına dair olan hem de kendi yöneticilerine dair olan sorumlulukları ve beklentiler katılımcıların motivasyonlarını düşürmüş ve bu süreci yönetmelerini zorlaştırmış görülmektedir.

'İş – yaşam dengesi' kategorisinde ise katılımcıların 'rol çatışmalarının yaşanması' ve 'ev / ebeveyn sorumlulukları' altında sorunlarla karşılaştığı ortaya çıkmıştır. Katılımcılar iş ve ev zamanını ayıramayarak zamanı yönetemediklerini, özellikle çocuk sahibi ve kadın katılımcıların ev ve çocuk sorumluluğu yanında aynı anda evde işlerini sürdürmek ve konsantre olmakla ilgili sorun yaşadıklarını, bu rol çatışmaları ve sorumluluklar karşısında yorgun düştüklerini belirtmiştir.

"..Şöyle, evde çok fazla işiniz oluyor, o anlamda belki ben tek yaşayan bekar bir insan olsam çok daha rahat olurum, işime gelirdi, derdim ki evde çalışmak istiyorum. Beni etkileyen faktörler çok fazlaydı, küçük bir çocuğum var ona eğitim verme durumu var, birinci sınıf olması nedeniyle mecbur başında durmak zorundasınız, o beni zorladı (K8)."

"..Ofis ortamı da bölünmeden çalışabileceğiniz bir ortam oluyor, şimdi ev ortamında onu yaratmak da gerekiyor. Çünkü çocuğunuz varsa ya da farklı sorumluluklarınız varsa onlardan sıyrılıp öyle bir ortam yaratmanız gerekiyor kendinize bölünmemeniz için (K19)."

'İnsani etkileşim' kategorisinde ise kişilerin ofise giderek 'sosyalleşmemesi' ve 'örgüt kültürü' anlamında zorluklar yaşadığı görülmektedir. Ofise gitmek birçok kişi için çalışmanın yanında sosyalleşmenin de bir ayağı olup, sürekli evde kalmak ve pandemi nedeniyle iş dışında başka bir yere de gidememek kişileri oldukça zorlamıştır. Pandemi sürecinin ve tehlikelerin azalması ile etkinliklere katılma ve sosyalleşme oranı artsa da, ofise giderek çalıştığı kişilerle yüz yüze iletişime geçmek her zaman ayrı bir ihtiyaç olarak karşımıza çıkmaktadır. Örgüt kültürü anlamında ise birçok işletme açık ofis gibi herkesin birlikte çalıştığı, etkileşimde olduğu, çeşitli işletme aktivitelerinin düzenlenerek grup bilincinin oluşturulduğu sistemlere sahiptir. Bu şekilde yüz yüze etkileşime dayalı örgüt kültürleri uzaktan çalışma süreçlerinde olumsuz etkilenmiş ve verimliliğin düşmesine neden olduğu belirtilmiştir.

"..Biz büyük bir ekip olmadığımız için mesela yakın temasa, ödüllendirmelere, doğum günü kutlamasına falan alıştık ve bunları yapmayı tercih eden bir ekiptik. Bunlar artık olmuyor ve uzaktan kutlamalar da aynı tadı vermiyor (K9)."

Tema 4 : Örgütlerde Yeni Normal

Pandemi süreci kaçınılmaz olarak uzaktan ve esnek çalışma saatlerinin uygulamaya konulmasına yol açmış ve pandemi ile başlayan bu düzen örgütlerin yeni normal haline gelmeye başlamıştır (Zeegen, 2020). Bu araştırmada yapılan görüşmelerde iş süreçlerinin nasıl değiştiği, hangi sorunlarla karşılaşıldığı ve işlerin nasıl yürütüldüğüne dair olan soruların dışında firmaların artık yeni düzende nasıl süreçler içinde olduğu ve örgütlerin nasıl şekilleneceği de araştırma sırasında sorulmuş olup, bu bağlamda son tema ‘Örgütlerde yeni normal’ olarak ortaya çıkmıştır. Tablo 5’de bu temaya ait ‘Esnek çalışma saatleri’ ve ‘Belirli günlerde uzaktan çalışma’ kategorileri yer almaktadır. Bu tema yönetim fonsiyonlarının tamamını kapsamaktadır.

Tablo 5: Örgütlerde Yeni Normal Temasına İlişkin Kategoriler, Kodlar ve Frekanslar

TEMA 4	KATEGORİ	KOD	FREKANS
Örgütlerde Yeni Normal	Esnek Çalışma Sistemi	Belirli günlerde uzaktan çalışma	9
		Mesai başlangıç – bitiş saatleri	7
	İş – Yaşam Dengesinin Sağlanması	Ebeveynlere destek	6
		Çalışma saatlerinin dengesi	5
	Teknolojik Süreçlere Uyum	Gerekli eğitimlerin verilmesi ve personelin seçimi	5
		Gereksiz iş süreçlerinin elenmesi	3

Pandemi süreci ile firmalar yeni iş yapış şekillerini benimsemiş ve uzaktan çalışmaya geçmiştir. Pandemi tehlikesi azalarak devam etse de artık pandemiden bağımsız olarak firmaların eski sistemleri değiştireceği ve yeni bir organizasyon düzeninin kurulduğu görülmektedir. Firmalar birçok işin uzaktan da yapılabileceğini görmüş ve birçok çalışan sabah işe gitmek akşam eve dönmek gibi yolda geçen zamandan tasarruf etmek istemekte ve evlerinin rahat ortamında daha rahat çalışabildiğini de belirtmektedir. Bu bağlamda ‘Esnek çalışma sistemi’ne geçilmesi kaçınılmaz gözükmektedir. Kişiler haftanın her günü olmasa da belirli günlerde uzaktan çalışılabileceğini, mesai başlangıç ve bitiş saatlerinin zorunlu tutulmak yerine kişinin kendi düzenine göre ayarlanarak esnetebileceğini söylemektedir. Burada esas olan üretim gibi fiziksel olarak orada bulunulması gereken işler ve beyin fırtınasının yapılacağı önemli toplantılar gibi yüz yüze etkileşimin gerekli olduğu düşünülen durumlar haricinde evden çalışmanın verimli olduğudur. Mevcut insan ihtiyaçları ve firma düzenleri yüzde yüz uzaktan çalışmaya geçilmesine imkân vermese de, belli bir esnekliğin sağlanabileceği görülmektedir. Öte yandan tamamen uzaktan çalışmaya geçilmemesi zaten birçok anlamda daha etkili olup, gerekli sosyalleşmenin, üretkenliğin ve örgüt kültürünün devamı için ihtiyaç olarak görülmektedir.

“..Esnek çalışma saatini pandemi sonrası geçişte daha da esneteceğiz muhtemelen, ne bileyim normal hayata döndükten sonra da bazı günler evden çalışılmaya geçilebilir, bu tür uygulamalar olacaktır diye düşünüyorum. Uzaktan da birçok işin yürütülebildiğini gördük çünkü (K10).”

“..Proje gibi, beyin jimnastiği kafa kafaya çalışmanın gerekli olduğu durumlarda ofiste olmanın gerekli olduğunu, diğer konularda gerekli olmadığını düşünüyorum (K15).”

‘İş – yaşam dengesinin sağlanması’ kategorisi ise bir önceki temada da ortaya çıkmış karşılaşılan sorunların devamı niteliğinde olup kişiler evden çalışmakla ilgili olarak onlara gerekli alan tanındığı, mevcut toplumda çocukların eğitimi için gerekli düzenlemeler sağlandığında ve onların sorumlulukları ile iş sorumlulukları arasında kalmadıklarında evden rahat çalışabildiklerini belirtmiştir. Aynı şekilde çalışanların evde ve uzaktan çalışılmasının sürekli işle ilgilenebilecekleri beklentisinden çıkılarak normal mesai saatleri şeklinde iş yapmalarının oturtulması durumunda yine evden çalışmayı daha etkili buldukları görülmüştür.

Örgütlerde yeni normalle ilgili bir başka husus da dijitalleşmenin artması ve uzaktan çalışmayla teknolojik süreçlerin kullanılmasının kaçınılmaz olması ile yapay zekâ, büyük veri, Endüstri 4.0 gibi kavramlar iyice hız

kazanmış ve firmalar birçok süreçlerini bunlara uyumlu hale getirmek zorunda kalmıştır. Bu sürecin pandemi sonrası da devam edeceği ve firmaların artık işe alımlarda bu süreçlere uyumlu çalışabilecek kişileri seçmeye, teknolojik bilgi birikimini aramaya daha çok dikkat edeceğini ve gerekli eğitimleri vermeye daha çok bütçe ayıracağı görülmektedir. Aynı şekilde teknolojik olarak daha hızlı halledilebilen ve daha verimli olan süreçler kullanılarak, verimsiz süreçlere son verilecek ve örgütler yeni yapılanmalara gidecektir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada Covid-19 Pandemi sürecinde örgütlerin iş süreçlerini sürdürmek ve yönetim organizasyon faaliyetlerini yeniden revize etmek zorunda kalan yöneticilerin benimsedikleri yeni yönetim uygulamalarının ve yeni örgüt düzenlerinin derinlemesine incelenmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda pandemi sürecinde uzaktan çalışmaya geçmiş firmaların yöneticileriyle yapılan görüşmelerde iş akışlarının nasıl değiştiği, uzaktan çalışmada yaşanan olumlu ve olumsuz deneyimler, yönetim fonksiyonlarının nasıl kullanıldığı ve ne şekilde değiştiği, yeni çalışmada düzeninde firmaları nelerin beklediğine dair birçok soru sorulmuştur. Bu sorulara verilen cevapların ışığında 'planlama' ve 'kontrol' fonksiyonlarına dair bir tema ortaya çıkmamıştır. Nitel araştırmalarda içerik analizi elde edilen verilerin daha yakından incelenmesini ve bu verileri açıklayan kavram ve temalara ulaşılmasını gerektirmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 89). İçerik analizi ile elde edilen veriler tanımlanmaya, birbirine benzeyen ve birbirleriyle ilişkisi olduğu düşünülen veriler belirli kavram ve tema çerçevesinde bir araya getirilerek yorumlanmaktadır. Bu bilgiler ışığında bakıldığında bu araştırmada toplanan verilerin içeriğinde planlama ve kontrol fonksiyonları için tema oluşturacak derinlikte benzerlik gösteren veriye ulaşılamamıştır. Öte yandan görüşme yapılan katılımcılar uzaktan çalışma sürecine hazırlıksız yakalandıklarını ve böyle beklenmeyen bir kriz durumu için önceden hazırlanmış prosedürleri olmadıklarından bahsetmiştir. Literatürde de örgütlerin krizlere her zaman hazır olmadığını ve genelde bu kriz dönemleri sonrasında öğrenme ve değişimin gerçekleştiğini gösteren çalışmalar bulunmaktadır (Seeger, 2005; Smith, 2007; Wang, 2008). Bu bağlamda Covid-19 birçok organizasyon için ders niteliğinde olmuş olup, bundan sonraki süreçte olası yeni kriz durumları için işletmelerin hazırlıklar yaptığı ve ona uyum sağladıkları görülmektedir (Dzigbede, 2020). Tema haline gelmemiş 'kontrol' fonksiyonu açısından da görüşmelere katılan katılımcılar bu süreçte daha sıkı ve somut verilere dayalı kontrol yöntemleri izlediklerinden ve astlarına daha fazla yetki devrinde bulduklarından bahsetmiştir. Uzaktan çalışma sürecinde yöneticilerin daha sıkı ve somut kontrol mekanizmaları kullanmalarının yanında (Kirchner, 2021), çalışanlarına daha fazla sorumluluk ve güç verdikleri, yetki devrettiklerini gösteren ve bu araştırmadaki bulguları destekleyen çalışmalar da mevcuttur (Raghavan, 2021; Golden ve Fromen, 2011). Yapılan çalışmalar uzaktan çalışma sürecinde çalışanlara yetki devri yapılmasının olumlu sonuçları olduğunu göstermektedir (Stoker, 2021).

Toplanan verilerin incelenmesi sonucu ortaya çıkan dört tema ise "Dijitalleşmenin hızlanması", "Operasyonel masrafların ve operasyonlarının değişimi", "Değişen sosyolojik ve psikolojik faktörler" ve "Örgütlerde yeni normal" şeklindedir. Bu temalar incelendiğinde 'dijitalleşmenin hızlanması' teması yönetim fonksiyonları açısından organizasyon fonksiyonunun değişimine ait görülmektedir. Organizasyon fonksiyonu yukarıda da belirtildiği üzere işletmenin belirlediği amaçlara ve bunlara erişmek için belirlenen yollara uygun bir örgüt kurmayı içermektedir. Bu bağlamda örgütler artık daha teknolojik ve dijital iş yapış şekillerinin olduğu, iş tanımlarının bu yöntemlere göre geliştirileceği örgüt yapılanmalarına gidecek gibi görünmektedir. Dijitalleşme pandemiden önce de firmalarda önemli bir yer tutmakla birlikte (Andersen, 2020; Yildiz, 2016) birçok firmada dijital stratejilerin olmaması, gerekli becerilerin eksikliği ve dijitalleşme değişiminin algılanan maliyeti ve riski, dijitalleşme kabulünün önündeki en önemli engeller olmuştur (Fan, 2016). Pandemiyle birlikte tüm dünyada dijital dönüşüm hızlanmış (Bakibinga-Gaswaga, 2020) ve işletmelerde kurumsal düzeyde teknolojik altyapının yükseltilmesine yönelik çabalar ve çalışanlar için yeterli teknolojik destek sağlanması kritik hale gelmiştir (Monaco, 2021). Bu araştırmada da birinci tema olan 'dijitalleşmenin hızlanması' online toplantılar, yönetim ve iş yapış şekillerinin değişmesi ve siber güvenlik kategorilerinden oluşmaktadır.

Uzaktan çalışmaya geçilmesiyle birlikte birçok firma online toplantılara geçiş yapmak zorunda kalmıştır. Pandemi öncesinde uluslararası iş birliği yapılan diğer firmalarla ve departmanlarla uzaktan görüşme ve toplantılar yapılsa da birçok firmanın kendi birimleri içerisinde hemen hemen tüm toplantılarını yüz yüze yaptıkları düşünüldüğünde online toplantılar bu firmalar için köklü bir değişim olmuştur. Firmaların toplantıları online olacak şekilde organize etmesi, gerekli alt yapı programlarının satın alınması ve çalışanların uzaktan görüşmelere alışması gerekmektedir. Yüz

yüze yapılan toplantılarda daha samimi bir ortam olduğu, daha fazla his geçişi olduğu ve bölünmeler nedeniyle daha uzun sürmesi nedeniyle online toplantıların daha sonuç odaklı olduğu, daha kısa sürdüğü belirtilmiştir. Öte yandan his geçişinin olmaması ve daha resmi olması nedenleriyle daha az bilgi akışı yaşandığı ve grup dinamiği anlamında yetersiz kaldığı söylenmiştir. 3,143,270 katılımcının olduğu bir araştırmada pandemi öncesi döneme göre kişilerin %12,9 oranında daha fazla toplantıya katıldığı, ancak bu toplantıların uzunluğunun %20,1 oranında düştüğü bulunmuştur (DeFilippis, 2020) ve bu araştırmada bulunan bulgularla tutarlıdır. Bu anlamda online toplantıların daha gündelik ve rutin işlerin konuşulmasında daha kısa sürede sonuçlanması ve sonuç odaklı olması ile uygun olarak kullanılabilmesi, ancak beyin fırtınası gibi yeni fikirlerin geliştirilmesi gereken, işletmeyi etkileyen daha önemli kararların alınacağı ve grup etkileşimi gerektiren konularda yüz yüze toplantıların gerekliliğinin hala devam ettiği ifade edilebilir görülmektedir.

Yönetim ve iş yapış şekillerinin değişimine bakıldığında birçok işi yürütmek için, bir önceki kategorideki online toplantılar da dahil olmak üzere online sistemlere geçiş kaçınılmaz olduğunu ve firmaların bu yeni sistemlere göre organizasyonlarını şekillendirdikleri görülmektedir. Bu online sistemlere geçiş kaçınılmaz sonuçlarından biri olarak yöneticiler yapılan işleri de uzaktan ve online olarak kontrol etmeye başlamıştır. Kontrol fonksiyonu bu bağlamda bu kategorinin altında karşımıza çıkmakta ve değişen örgüt yapılarının kontrol fonksiyonunun da dijitalleşmeye uyduğu görülmektedir. Birçok katılımcı işletme için kullanılan program ve ara yüzlere yapılan işlemlerin ve sonuçların girilerek günlük haftalık ve aylık bazda sistem üzerinden kontrol edildiğini belirtmiştir.

Bu değişen iş yapış şekillerine uyum sürecinde mesai saatleri de ister istemez değişim göstermiştir. Pandeminin ilk başlarında evden uzaktan işe bağlanmalarda ve güvenlik anlamında çeşitli sorunlar yaşandığını, gecikmeler olduğunu ve işlerin ofiste olduğu gibi hızlı ilerleyememesi sonucu birçok çalışanın mesai saatlerini geçen geç saatlere kadar çalışmak zorunda kaldığı belirtilmiştir. Aynı şekilde herkesin evde ve online olması nedeniyle birçok çalışan hafta içi - hafta sonu kavramının karıştığını ve sürekli ulaşılabilir olmanın yorgunluğa neden olduğunu söylemiştir. Ancak bunun pandeminin ilk sürecinde çok ciddi kısıtlamalar olması ve kimsenin evden çıkmaması kaynaklı olduğu, yeni oturan düzende sokağa çıkma ve seyahat kısıtlaması gibi sıkı düzenlemeler olmadığından ötürü bu baskının azalacağı düşünülmektedir. Aynı şekilde teknolojik sistemlere ve iş yapış şekillerine alışan ve artık buna göre eğitilmiş çalışanlar da, normal mesai saatlerinde işlerini eski hızlarında yapabilmeye başlamış ve yeniden normalleşen bir düzen oturmaya başlamış görülmektedir.

Siber güvenlik ise pandemiyle birlikte iyice önem kazanan bir konu olup, verilerin online platformlara aktarılması, işletme için bilgilerin korunması ve işlemlerin yapılabilmesi açısından hayati önem taşımaktadır. Bu süreçte yaşanan siber saldırılar ve hassas bilgilerin sızması gibi durumların varlığı siber güvenliği çok daha önemli hale getirmiştir (Powell, 2021). Firmaların siber güvenlikle ilgili gerekli kaynaklara ve programlara sahip olmaması bu süre boyunca onları siber tehditlere maruz bırakmış olup, bu süreçlerin pandemi sonrası da devam etmesi beklenmektedir (Mihailovic, 2021). Ancak yapılan araştırmalar firmaların farklı sektörlerle iş birliğine gitmesi ile siber güvenlik kapasitelerini ve bu becerilerini artıracaklarını göstermektedir (Rana, 2021; Machmud, 2020). Firmaların pandemi sonrası yeni çalışma döneminde, dijital iş yapış şeklini sürdürülebilir kılmak adına işletmelerini teknolojik alt yapıya ve teknolojik kaynaklara uygun şekilde örgütlemeleri zorunlu görülmektedir (ILO Bilgi Notu, 2021; Teng-Calleja, 2020).

Ortaya çıkan “Operasyonel masraflarının ve operasyonlarının değişimi” ve “Değişen sosyolojik ve psikolojik faktörler” temaları ise yürütme fonksiyonunun konuları olarak oluşmuştur. Yürütme fonksiyonunda planlanan ve örgütlenen işlerin fiili olarak çalışanlar aracılığıyla yapılmaya başlanması söz konusu olduğundan, uzaktan çalışma sürecinde değişen iş yapış şekilleriyle farklılaşan masraflar ve çalışan ilişkileri bu fonksiyonun konularını oluşturmaktadır. İkinci tema olan ‘operasyonel masraflarının ve operasyonlarının değişimi’ teması firmaların uzaktan çalışmaya geçmesi sonucu elektrik, yemekhane, servis, ofis masrafları gibi oluşan sabit masrafları kaçınılmaz olarak azaltmıştır. Hatta birçok firma geniş ofis alanlarının kalıcı olarak kapatılmasını konuşmakta ve kira masraflarını da azaltmayı hedeflemektedir. Aynı zamanda online çalışma ve dijitalleşme firmaların masraflarını azaltarak sürdürülebilirliğini de artırmaktadır (Makin, 2021). Öte yandan uzaktan çalışmaya geçiş sürecinde çalışanlara sağlanan bilgisayar, yazıcı vb. teknolojik ürünlerin temini; ilk temada ortaya çıkan dijitalleşmeye geçişte gerekli alt yapıların kurulması ve programların satın alınması kaçınılmaz olarak masrafları da artırmıştır. Ancak bunların birçok firma için ilk kez gerçekleştiği düşünüldüğünde bu firmaların gerekli dijitalleşme ve siber

güvenlik uygulamalarına geçişten sonra buna ait masrafların düşeceği ve kurulan düzende koruma/devam ettirme şeklinde sabit masraflar haline geleceği düşünülmektedir.

Üçüncü tema olan 'Değişen sosyolojik ve psikolojik faktörler' ise iletişim, motivasyon, iş-yaşam dengesi ve insani etkileşim olarak yürütmenin daha insani yönlerini içermektedir. KPMG Nisan 2020 "Covid-19 ile çalışma hayatındaki yeni uygulamalar" başlıklı raporuna göre, katılımcıların evden çalışmada yaşadıkları zorluklar olarak belirledikleri unsurlar çalışma motivasyonunun sürdürülmesi, yalnız çalışabilme, görevlerin zaman planları ile netleştirilmesi, evde uygun bir çalışma alanı yaratılması, iş ve özel hayat dengesinin sağlanması, iş performansının takibi ve geri bildirim olarak ortaya çıkmıştır. Bu araştırma da KPMG raporu ve literatür çalışmalarıyla paralellik gösteren sonuçlar ortaya koymuştur. Açık ofislerde birlikte çalışılan ortamlarda birlikte çalışılan kişilere hemen ulaşabilmek mümkünken uzaktan çalışmada kişilere ulaşılması zorlaşmış görülmektedir. Kişilere hemen ulaşılabilmesi iş yapış süreçlerini de uzatmıştır. Ofis ortamında çabuk ulaşılacak bir bilgiye telefon ya da mail yoluyla birkaç kişi aracılığıyla ulaşılması gibi durumlar kişileri etkilemiştir. Bu iletişim sıkıntısına rağmen katılımcılar sürekli temasta olma halinden bunaldıklarını da belirtmiştir. Daha önceki temalarda da belirtildiği üzere mesai saatlerinin artması, çalışma gün ve saatlerinin herkesin evde olmasıyla fazla esnemesi kişileri çok ulaşılabilir kılmış ve hafta içi - hafta sonu fark etmeksizin mail ve telefon trafiğine maruz kalmaları kişileri bunaltmış görülmektedir.

Uzaktan çalışmanın getirdiği bir başka değişim de kişilerin motivasyonudur. Tüm dünyayı tehdit eden pandemi şartlarında kişilerin en büyük kaygısı kaçınılmaz olarak kendilerinin ve sevdiklerinin sağlığı olmuştur. İş kaybetme korkusunun sağlıkla ilgili kaygıları geri planda bıraktığına dair verilerin yer aldığı çalışmalara rastlansa da (ILO Bilgi Notu, 2021), bu araştırmaya katılan katılımcılar iş güvenliği olan ve işten çıkma kaygısı yaşamayan kişiler olmuştur. Bu nedenle sağlıkla ilgili kaygılar motivasyonun düşüşü için temel sebep görülmektedir. Katılımcıların firmalarının sağlık önlemlerini ön planda tuttuğu ve çalışanlarını bu konu ile ilgili rahatlattıkları belirtilmiştir. Çalışmaya katılan katılımcıların birimleri ofise gitmeye zorlanmamış ve uzaktan çalışma imkânı sağlanmıştır. Daha önce çıkan tema ve kategorilerle paralel olarak kişilerin uzaktan çok daha yoğun bir tempo ile çalıştıkları belirtilmiş ve bu yoğun tempoya eşlik eden yüksek performans beklentileri kişilerin motivasyonunu azalttığı belirtilmiştir.

Uzaktan çalışmayla ilgili önemli bir diğer değişim de kişilerin ev ve iş dengesini sağlayamamış olmasıdır. Uzaktan ve evde çalışma sıklığının artması kişilerin aile ve iş sınırlarının bulanıklaşmasına ve onların performanslarına etki etmeye başlamıştır (Gajendran, 2007; Teng-Calleja, 2020). Tüm dünyanın eve kapandığı bir dönemde kişilerin ailelerinin bakımı, çocukların eğitimi, ev işleri gibi birçok konuda bölünme yaşadığı ve bu bölünmelerin de işlerin aksamasına, süreçlerin uzamasına ve motivasyonlarının düşmesine neden olduğu belirtilmiştir. Bu durum kişileri rol çatışmasına sürüklemiş ve evin ofis ortamına dönmesi kişilerden beklenenleri yerine getirememelerine neden olmuştur. Birçok katılımcı uzaktan çalışmaya alıştıktan ve iş yapış düzeni kurulduktan sonra bile bu çatışmanın ofise dönmek istemelerindeki en önemli sebep olduğunu belirtmiştir.

Uzaktan çalışmanın getirdiği insani etkileşim kuramamak da uzaktan çalışmanın getirdiği değişimlerden biri olarak görülmektedir. Harvard Business Review'da yayımlanan 2017 yılına ait 10 farklı ülkeden katılımcının yer aldığı bir çalışmada, 2 binden fazla çalışan ve yöneticiyle görüşmenin sonucunda, uzaktan çalışanların üçte ikisinin ekipleriyle iç içe olmadığını ve üçte birinden fazlasının ekibiyle asla yüz yüze zaman geçirmediklerini ortaya koymuştur. Pandemi bu süreci daha da kısıtlayarak yüz yüze görüşmeyi neredeyse sıfıra indirmiştir. Birçok işletmenin doğum günü kutlamaları, hafta sonu gezileri gibi örgüt kültürünü devam ettiren ve grup dinamiklerini aktif kılan aktiviteleri olup, uzaktan çalışmaya geçilmesi bunların yapılamamasına neden olarak kişilerin sosyalleşme ihtiyaçlarını da karşılanamaz kılmıştır. Birçok kişi ailesi dışında en çok iş arkadaşlarıyla görüşür ve sosyalleşirken uzaktan çalışmayla geçilmesiyle kişiler izolasyon yaşamış ve bu durum da performanslarını etkilemiştir.

Dördüncü ve son tema olan '*örgütlerde yeni normal*' ise yönetim ve organizasyon faaliyetlerinin tamamını kapsayan bir tema olarak ortaya çıkmaktadır. Bu tema değişen çalışma koşullarına uygun olarak işletmelerin bu yeni durumda nasıl şekilleneceğini ve yönetim-organizasyon faaliyetlerinin nasıl farklılaşacağına dair bilgiler içermektedir. Bu bağlamda '*örgütlerde yeni normal*' teması pandemi sürecinde olan değişimlerden oluşan ilk üç temanın sonucu niteliğindedir. Pandeminin bir yandan devam ettiği günümüzde kısıtlamalar azalsa da ne tam olarak uzaktan çalışma ne de tamamen ofise dönüş söz konusudur. Bu anlamda bu tema, yeni çalışma düzeninde firmaların nasıl bir yön izleyeceğine dair hem teorik hem de pratik bilgiler içermektedir. Covid'den önce birçok

organizasyon uzaktan ve online çalışmalara faydalarından emin olmamaları nedeniyle kuşkuyla yaklaşmış (Smit, 2020; Lebopo, 2020) ve hazırlık eksikliği ve teknolojik sınırlamalar da bu çalışmaya geçilmemesinde etkili olmuştur (Green, 2020). Covid dönemiyle birlikte uzaktan ve online çalışmaya geçiş çalışanların sağlığını korumak için zorunlu hale gelmiştir (Smit, 2020; Nasri, 2020 ; Powell, 2021). Uzaktan çalışma birçok örgüt için farklı bir çalışma modeli olduğu için en başta çeşitli sorunlarla karşılaşmış (Nasri, 2020; Seetharaman, 2020) ve ancak birkaç ay içerisinde uzaktan ve online çalışmaya uygun prosedürler uygulanabilmeye ve adapte olunabilmeye başlanmıştır (Jaakson, 2010). Tüm bu veriler de uzaktan ve online çalışmanın birçok örgüt için krize karşı bir savunma mekanizması olmaktan çıkıp uzun dönem stratejisi haline geleceğini göstermektedir. Birçok çalışmada araştırmacılar uzaktan çalışmanın geçici bir şoktan sonra artık kalıcı artış göstereceğini düşünmektedir (Bartik, 2020; Raghavan, 2021).

Üretim gibi sahada birebir olmayı gerektirmeyen durumlarda uzaktan çalışmanın birçok anlamda verimli olduğu, firmaları yemekhane, servis, ofis masrafları gibi birçok masraftan; çalışanları da işe giderken geçen süre, trafik gibi birçok sıkıntıdan kurtardığı görülmektedir. Bu bağlamda birçok katılımcı da uzaktan çalışmaya devam edebileceğini, işlerin bu şekilde de yürütülebileceğini gördüklerini dile getirmiştir. Pandemi süreci tüm dünyaya birçok anlamda değişiklik yapılabileceğini göstermiş ve esnek çalışma sistemlerine geçişi hızlandırmıştır. Tamamen uzaktan çalışmaya geçiş günümüz koşullarında henüz mümkün gözükme de, daha esnek çalışma sistemlerine geçilmesi de kaçınılmaz görülmektedir. Birçok firma bu sebeple uzaktan ve online çalışmaya geçiş için politikalar geliştirmekte ve bu çalışma şeklini çalışma modellerine entegre etmeye çalışmaktadır (Williamson,2020). Birçok firma için geliştirilen bu politikalar uzaktan ve online çalışma eğitimlerini, uygulamalarını ve çalışanların daha kolay uyum sağlamanı sağlayan yönetim uygulamalarını içermektedir (De Vries, 2019). Bu uzaktan çalışmaya geçişin kalıcı hale gelmesi ise firmalarda uzun dönem değişimlere neden olmakta ve yeni normalde bu şekilde evden ve uzaktan birlikte çalışma, yani hibrit çalışma modellerine geçebileceğini göstermektedir. (Rocha, 2019; Tremblay, 2002; Novianti, 2020).

Bu bağlamda uzaktan çalışmanın verimli ve etkin bir şekilde sağlanabilmesi için de kişilerin mesai başlangıç bitiş saatlerinin ofis ortamındaki gibi netleştirilmesi ve buna riayet edilmesi gereklidir. Gülmez (2019)'e göre, ofis çalışmasında sabah ve akşam mesai saatleri çok net belirlenmiş olduğundan işveren beklentilerini bu aralıkta talep etmektedir. Fakat uzaktan çalışmada mesai saatleri değişiklik göstermektedir. Aynı şekilde çalışanların evde çalışırken verimli olabilmesi için çalışma saatlerinin dengesinin sağlanması, kişilere nasılsa evde diye düşünerek daha fazla iş yükü ya da beklentiyle gidilmemesi ve performans standartlaştırması yapılması gerekli görülmektedir. Uzaktan çalışmada kişilerin sürekli bölünmemesi ve rol çatışması yaşamaması için de çalışanlara gerekli teknolojik imkanların sağlanması dışında, yaşlı ebeveynleri ya da çocukları olan kişiler için daha geniş çaplı sosyal desteklerin sağlanması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Andersen, K. N., Lee, J. ve Henriksen, H. Z. (2020). "Digital sclerosis? Wind of change for government and the employees", *Digital Government: Research and Practice*, 1(1), 1-14.
- Archibald, M. M., Ambagtsheer, R. C., Casey, M. G. ve Lawless, M. (2019). "Using zoom videoconferencing for qualitative data collection: Perceptions and experiences of researchers and participants", *International Journal Of Qualitative Methods*, 18.
- Bailey, K. Ve Breslin, D. (2021). "The COVID-19 pandemic: what can we learn from past research in organizations and management?", *International Journal of Management Reviews*, 23(1), 3-6.
- Bakibinga-Gaswaga, E., Bakibinga, S., Bakibinga, D. B. M. ve Bakibinga, P. (2020). "Digital technologies in the COVID-19 responses in sub-Saharan Africa: policies, problems and promises", *The Pan African Medical Journal*, 35, 38.
- Bartik, A. W., Cullen, Z. B., Glaeser, E. L., Luca, M. ve Stanton, C. T. (2020). "What jobs are being done at home during the Covid-19 crisis? Evidence from firm-level surveys", *National Bureau of Economic Research*.
- Bartsch, S., Weber, E., Büttgen, M. ve Huber, A. (2020). "Leadership matters in crisisinduced digital transformation: How to lead service employees effectively during the COVID-19 pandemic", *Journal of Service Management*.
- Bryman, A. (2008). "Why do researchers integrate/combine/mesh/blend/mix/merge/fuse quantitative and qualitative research", *Advances in Mixed Methods Research*, 21(8), 87-100.
- Brynjolfsson, E., Horton, J. J., Ozimek, A., Rock, D., Sharma, G. Ve TuYe, H. Y. (2020). "COVID-19 and remote work:

- an early look at US data”, *National Bureau of Economic Research*.
- Creswell, J. W. (2009). “Mapping the field of mixed methods research”, *Journal of mixed methods research*, 3(2), 95-108.
- De Vries, H., Tummers, L. Ve Bekkers, V. (2019). “The benefits of teleworking in the public sector: Reality or rhetoric?”, *Review of Public Personnel Administration*, 39(4), 570-593.
- DeFilippis, E., Impink, S. M., Singell, M., Polzer, J. T. Ve Sadun, R. (2020). “Collaborating during coronavirus: The impact of COVID-19 on the nature of work”, *National Bureau of Economic Research*.
- Deloitte Türkiye (2020). İşin geleceği: Uzaktan çalışma sisteminde organizasyonel dayanıklılığın korunması, <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/tr/Documents/human-capital/isin-gelecegi-uzaktan-calisma-sisteminde-organizasyonel-dayanikligi-korumak.pdf> (Erişim tarihi: 11 Ocak 2022).
- Dzigbede, K.D., Gehl, S.B. ve Willoughby, K. (2020). “Disaster resiliency of US local governments: Insights to strengthen local response and recovery from the COVID-19 pandemic”, *Public Adm. Rev*, 80, 634–643.
- Ertürk, M. (2000). Yönetim ve organizasyon. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım AŞ.
- Floersch, J., Longhofer, J. L., Kranke, D. Ve Townsend, L. (2010). “Integrating thematic, grounded theory and narrative analysis: A case study of adolescent psychotropic treatment”, *Qualitative Social Work*, 9(3), 407-425.
- Gajendran, R. S. ve Harrison, D. A. (2007). “The good, the bad, and the unknown about telecommuting: meta-analysis of psychological mediators and individual consequences”, *Journal of applied psychology*, 92(6), 1524.
- Global Workplace Analytics. 2020. <https://globalworkplaceanalytics.com/wp-content/uploads/edd/2020/05/Global-Work-from-Home-Experience-Survey-Report-FINAL.pdf> (Erişim tarihi: 2 Aralık 2021).
- Golden, T. D., & Fromen, A. (2011). “Does it matter where your manager works? Comparing managerial work mode (traditional, telework, virtual) across subordinate work experiences and outcomes”, *Human relations*, 64(11), 1451-1475.
- Green, N., Tappin, D., ve Bentley, T. (2020). “Working from home before, during and after the Covid-19 pandemic: Implications for workers and organisations”, *New Zealand Journal of Employment Relations*, 45(2), 5-16.
- Gülmez, C. (2019). Ekonomik daralma dönemlerinde uzaktan çalışma, HR Dergi, Ocak 2019.
- Health Organization. (2021b). Situation by Country, Territory or Area. <https://covid19.who.int/> (Erişim tarihi: 28.11.2021).
- Horii, M. ve Sakurai, Y. (2020). The future of work in Japan: Accelerating automation after COVID-19. McKinsey Insights.
- Jaakson, K. ve Kallaste, E. (2010). Beyond flexibility: reallocation of responsibilities in the case of telework. *New Technology, Work and Employment*, 25(3), 196-209.
- Khudhair, H. Y., Alsaud, A. B., Alsharm, A. ve Alkaabi, A. (2020). “The Impact of COVID- 19 on Supply Chain and Human Resource Management Practices and Future Marketing”, *International Journal of Supply Chain and Inventory Management* , 1681-1685.
- Kirchner, K., Ipsen, C. ve Hansen, J. P. (2021). “COVID-19 leadership challenges in knowledge work”, *Knowledge Management Research & Practice*, 1-8.
- Koçel, T. (2003). İşletme Yöneticiliği, Beta Yayınları. *Baskı, İstanbul*.
- Koronavirüs Gündem Araştırması, (2020). https://stratejico.com/_upload/pdf/StratejiCo.Z-KoronavirusGundemZArastirmasiZ19-21ZMartZRaporu.pdf (Erişim tarihi 30.11.2021)
- Koirala, Jyoti, ve Suman Acharya. (2020). Dimensions of Human Resource Management evolved with the outbreak of COVID-19. SSRN Electronic Journal. <https://ssrn.com/abstract=3584092> (Erişim tarihi 23 Kasım 2021).
- KPMG Türkiye (2020). Covid-19 ile çalışma hayatındaki yeni uygulamalar: Anket Raporu. <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/tr/pdf/2020/04/covid19-calisma-hayatindaki-yeni-uygulamalar.pdf> (Erişim tarihi : 5 Ocak 2022)
- Kreps, D. (1990). Corporate culture and economic theory, in: Alt, J. E., and Shepsle, K. A. (eds.), *Perspectives on Positive Political Economy* (pp.93–104), Cambridge, UK: Cambridge University Press.

- Lebopo, C.M.; Seymour, L.F. ve Knoesen, H. (2020). "Explaining factors affecting telework adoption in South African organisations pre-COVID-19". In Proceedings of the South African Institute of Computer Scientists and Information Technologists, Cape Town, Africa, 14–16 Eylül, 94–101.
- Li, K., Liu, X., Mai, F. ve Zhang, T. (2021). "The role of corporate culture in bad times: Evidence from the COVID-19 pandemic", *Journal of Financial and Quantitative Analysis*, 56(7), 2545-2583.
- Machmud, M., Musa, A. E. Z., Masmuh, A., Nasirin, C., & Salahudin, S. (2020). "Government Response and Communication in Covid-19 Crisis Management in Indonesia", *International Journal of Innovation, Creativity and Change*, 14(2), 377-396.
- Makin, A. J. ve Layton, A. (2021). "The global fiscal response to COVID-19: Risks and repercussions", *Economic Analysis and Policy*, 69, 340-349.
- Marzban, S., Durakovic, I., Candido, C. ve Mackey, M. (2021). "Learning to work from home: experience of Australian workers and organizational representatives during the first Covid-19 lockdowns", *Journal of Corporate Real Estate*.
- Mihailović, A., Cerović Smolović, J., Radević, I., Rašović, N. ve Martinović, N. (2021). "COVID-19 and Beyond: Employee Perceptions of the Efficiency of Teleworking and Its Cybersecurity Implications", *Sustainability*, 13(12), 6750.
- Mollenkopf, D. A., Ozanne, L. K. ve Stolze, H. J. (2020). "A transformative supply chain response to COVID-19", *Journal of Service Management*.
- Monaco, Alessandro, vd. (2021). "Digital health tools for managing noncommunicable diseases during and after the COVID-19 pandemic: perspectives of patients and caregivers", *Journal of Medical Internet Research*, 23.1.
- Moon, M. J. (2020). "Fighting COVID-19 with agility, transparency, and participation: Wicked policy problems and new governance challenges". *Public administration review*, 80(4), 651-656.
- Mucuk, İ. (2016). Temel işletme bilgileri. Türkmen Kitabevi.
- Nagel, L. (2020), "The influence of the COVID-19 pandemic on the digital transformation of work", *International Journal of Sociology and Social Policy*, 40, 861–875.
- Nasri, M.A.; Alamsyah, M.N.; Ramadhan, D.; Fathurrahman, R. (2020), "Telework During Pandemic: Comparing Readiness between Local and Central Government Employees", In Proceedings of the IAPA Annual Conference, Bali, Indonesia, 11–12 Kısım, 677–701.
- Novianti, K. R. ve Roz, K. (2020). "Teleworking and Workload Balance on Job Satisfaction: Indonesian Public Sector Workers During Covid-19 Pandemic", *APMBA (Asia Pacific Management and Business Application)*, 9(1), 1-10.
- Opatha, H. H. (2020). "The Coronavirus and The Employees: A Study from the Point of Human Resource Management", *Sri Lankan Journal of Human Resource Management*, 10(1), 37-49.
- Pinzaru, F., Zbucnea, A. ve Anghel, L. (2020). "The Impact of the COVID-19 Pandemic on Business", A preliminary overview. *Strategica. Preparing for Tomorrow, Today*, 721-730.
- Polkinghorne, D. E. (1989). Phenomenological research methods. In *Existential-phenomenological perspectives in psychology* (pp. 41-60). Springer, Boston, MA.
- Polkinhome Janadari, M. P. N. (2020). "A Review on the Impact of COVID-19 Pandemic on Human Resource Management of Organizations", *Journal of Management and Tourism Research*, 53.
- Prasad, D. K., Rao, M., Vaidya, D. R. ve Muralidhar, B. (2020). "Organizational Climate, Opportunities, Challenges and Psychological Wellbeing of the Remote Working Employees during COVID-19 Pandemic: A General Linear Model Approach with Reference to Information Technology Industry in Hyderabad", *International Journal of Advanced Research in Engineering and Technology*, 11(4).
- Raghavan, A., Demircioglu, M. A. Ve Orazgaliyev, S. (2021). "COVID-19 and the New Normal of Organizations and Employees: An Overview", *Sustainability*, 13(21), 11942.
- Rana, N. P., Dwivedi, Y. K. ve Hughes, D. L. (2021). "Analysis of challenges for blockchain adoption within the Indian public sector: An interpretive structural modelling approach", *Information Technology & People*.

- Rocha, C. T. M. D. Ve Amador, F. S. (2018). "Telework: conceptualization and issues for analysis". *Cadernos EBAPE. BR*, 16, 152-162
- Tremblay, D.G. (2002). "Balancing work and family with telework? Organizational issues and challenges for women and managers", *Women Manag. Rev*, 17, 157-170.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2022). Dünya Ekonomisindeki Son Gelişmeler Bülteni, IV. Çeyrek Raporu. Erişim Linki: <https://www.sbb.gov.tr/dunya-ekonomisindeki-son-gelistmeler/> (Erişim tarihi : 29.04.2022)
- Seetharaman, P. (2020), "Business models shifts: Impact of Covid-19". *International Journal of Information Management*, 54, 102173.
- Serinikli, N. (2021). "Covid 19 Salgın Sürecinde Örgütsel Değişim: Uzaktan/Evden Çalışma Modeli", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31(1), 277-288.
- Smith, D. Ve Elliott, D. (2007). "Exploring the barriers to learning from crisis: Organizational learning and crisis. *Management Learning*", 38(5), 519-538.
- Stoker, J. I., Garretsen, H. ve Lammers, J. (2021). "Leading and Working From Home in Times of COVID-19: On the Perceived Changes in Leadership Behaviors", *Journal of Leadership & Organizational Studies*.
- Teng-Calleja, M., Caringal-Go, J. F., Manaois, J. O., Isidro, M., Queenie, Y., & Zantua, R. M. S. (2020). "Examining organizational response and employee coping behaviors amid the COVID-19 pandemic", *J. Behav. Sci*, 15, 34-50.
- Wang, J. (2008). "Developing organizational learning capacity in crisis management", *Advances in developing human resources*, 10(3), 425-445.
- Williamson, S.; Colley, L.; Hanna-Osborne, S. (2020). "Will working from home become the 'new normal' in the public sector?" *Australian Journal of Public Administration*, 79(4), 601-607.
- Working anytime, Anywhere: The effects on the World of Work. online: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_544138.pdf. (Erişim tarihi : 20 Ocak 2022)
- World Health Organization. (2021a). WHO Coronavirus Disease (COVID-19) Dashboard. <https://COVID19.who.int/> (Erişim tarihi : 30.11.2021)
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. (9. bs.). Seçkin Yayınevi.
- Yıldız, M., Babaoğlu, C. ve Demircioğlu, M. A. (2016). "E-government education in Turkish public administration graduate programs: Past, present, and future", *Journal of Public Affairs Education*, 22(2), 287-302.
- Zeegen, E. N., Yates, A. J. Ve Jevsevar, D. S. (2020). "After the COVID-19 pandemic: returning to normalcy or returning to a new normal?", *The Journal of arthroplasty*, 35(7), S37-S41.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:21.02.2022 ✓Accepted/Kabul:19.04.2022

DOI:10.30794/pausbed.1076622

Research Article/Araştırma Makalesi

Gökbaraz, N. ve Bozyiğit, E. (2022). "Birey-Ebeveyn Kariyer Hedefi Tutarsızlığı Ölçeği: Türkçe Formu Faktör Yapısı ve Demografik Değişkenlere Göre Analizi", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 52, Denizli, ss.147-158.

BİREY-EBEVEYN KARIYER HEDEFİ TUTARSIZLIĞI ÖLÇEĞİ: TÜRKÇE FORMU FAKTÖR YAPISI VE DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLERE GÖRE ANALİZİ

Nurdan GÖKBARAZ*, Elif BOZYİĞİT**

Öz

Bu araştırmada Birey-Ebeveyn Kariyer Hedefi Tutarsızlığı Ölçeği'nin (Sawitri vd., 2020) Türkçeye uyarlanması ve demografik değişkenlere göre incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu 20 farklı üniversitede öğrenim gören 684 üniversite öğrencisi (yaş ort=21.73, SS=4.319) oluşturmaktadır. Veriler çevrim içi ortamda kişisel bilgi formu ve ölçek formu aracılığıyla toplanmıştır. Elde edilen verilerden çalışma grubu 1 ile Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA) yapılmıştır. Yapısal geçerliği incelemek için yapılan Doğrulamalı Faktör Analizi'ne (DFA) göre modelinin istatistiksel olarak anlamlı bir model olduğu ve maddelerin standardize edilmiş faktör puanlarının istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif olduğu bulunmuştur. Cronbach Alpha değerleri ölçeğin iyi ve mükemmel derecede güvenilir olduğunu göstermiş, ölçek ve alt boyutları arasındaki ilişkiler pozitif ve anlamlı bulunmuştur. Araştırma sonuçları, 15 madde ve üç alt boyuttan oluşan ölçeğin üniversite öğrencilerinin birey-ebeveyn kariyer hedefi tutarsızlığında yetenek, seçim ve coşku boyutlarını bir arada değerlendiren geçerli ve güvenilir bir ölçüm aracı olduğunu göstermektedir. Ayrıca cinsiyet, tercih durumu gibi değişkenler ile yapılan analizlerde istatistiksel olarak anlamlı farklılara rastlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kariyer hedefi, Öğrenci, Ölçek uyarlama, Geçerlik, Güvenirlik.

INDIVIDUAL-PARENT CAREER GOAL DISCREPANCIES SCALE: TURKISH FORM FACTOR STRUCTURE AND ANALYSIS ACCORDING TO DEMOGRAPHIC VARIABLES

Abstract

In this study, it is aimed to adapt the "Individual-Parent Career Goal Discrepancies Scale" (Sawitri et al., 2020) into Turkish and to examine it according to demographic variables. The study group of the research consists of 684 university students (age M=21.73, SD=4.319) studying at 20 different universities. Data were collected online via personal information form and scale form. Exploratory Factor Analysis (EFA) was performed with study group 1 from the data obtained. According to the Confirmatory Factor Analysis (CFA) performed to examine the structural validity, the model was found to be statistically significant model and the standardized factor scores of the items were found to be statistically significant and positive. Cronbach's Alpha values showed that the scale was good and perfectly reliable, and the relationships between the scale and its sub-dimensions were positive and significant. The research results show that the scale, which consists of 15 items and three sub-factors, is a valid and reliable measurement tool that evaluates the individual-parent career goal discrepancies of university students, together with the dimensions of ability, choice, and enthusiasm. In addition, statistically significant differences were found in the analyzes made with variables such as gender and department preference status.

Keywords: Career goal, Students, Scale adaptation, Validity, Reliability.

* Bil. Uzm., Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Spor Yöneticiliği Anabilim Dalı, DENİZLİ.
e-posta: gkbarazn@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-6621-8155>)

**Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Spor Yöneticiliği Bölümü, DENİZLİ.
e-posta: ebozyigit@pau.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-9557-6106>)

1. GİRİŞ

Günümüzde, küreselleşmenin hızlı ilerleyişine paralel olarak dünya düzeni de sürekli olarak değişmektedir. Toplumların önemli bir parçasını oluşturan iş dünyası da bu değişimden payına düşeni almaktadır. Küreselleşmenin sebep olduğu bu değişimle birlikte rekabetçi iş piyasasında, rakiplerden önde ve değişimlere açık olabilmek için sürekli olarak öğrenme ve kendini geliştirme içerisinde olmak oldukça önemli bir hale gelmiştir. Bu doğrultuda bireylerin kariyer yaşamları boyunca gelişime açık olması, iş dünyasındaki hedeflerini ve gelecek planlarını oluşturması da büyük bir gereklilik haline gelmiştir (Dikili, 2012; Kale ve Özer, 2012; Çetin ve Karalar, 2016). Kariyerin, bireyin mesleğine ilişkin edindiği deneyim ve faaliyetlere karşı algıladığı tutum ve davranışlar dizinini oluşturan bir olgu (Can, 2011) olduğu göz önüne alındığında, kariyerin tüm bireyler için önemli bir süreç olduğu söylenebilir.

Bireylerin kariyer gelişim sürecinde öncelikle kendi hedeflerini belirlemesi ve belirlediği hedefleri elde etmek için planlar oluşturması, aşamalar izlemesi ve bu süreçte edinilen tecrübe oldukça önemlidir. Karşılaşılan tüm engellere rağmen doğru bir hedef belirleyip bu hedefe yönelik çabayı ve kararlılığı sürdürebilmek özellikle iş yaşamında başarılı olmanın en temel göstergesidir (Müftüoğlu ve Erol, 2013). Kariyer sürecinde büyük öneme sahip olan kariyer hedefinin, bireyin iş yaşamında kendini görmek istediği nokta veya kariyer seçimlerinin ve eylemlerinin gelecekteki kariyer ve yaşam başarısının habercisi şeklinde tanımlandığı görülmektedir (Schoon ve Polek, 2011). Bireyler, kariyer hedeflerini belirledikten sonra hedefe yönelik ilerlemeyi izleyerek hedefi ve bu yöndeki davranışlarını sürekli değerlendirmektedir. Bu ilerleme sürecini içsel ve dışsal normlar ile kıyaslayarak oldukları nokta ve olmak istedikleri nokta arasındaki tutarsızlıkları analiz ederek hedefe odaklanmaktadır (Bandura, 2001; Locke ve Latham, 2002). Çalışmanın ana hattını oluşturan kariyer hedefi tutarsızlığı kavramı Higgins (1987), Carver ve Scheier (1990) ve Bandura (2001) gibi bazı araştırmacıların yaptığı çalışmalarda hedef belirleme ve değerlendirme aşamalarında meydana gelen, belirlenen kariyer hedefi ile bu hedefte ilerleme arasında algılanan boşluk olarak tanımlanmıştır. Kariyer gelişimi bağlamında ise Creed ve Hood (2015) kavramı birey tarafından belirlenen kariyer hedefi ile bu hedef doğrultusunda ilerleme arasında algılanan farklılık olarak tanımlamıştır. Kariyer hedefi seçim sürecinde bireyler içsel (kişisel beceri, yetenek vb.) ve dışsal (ebeveyn tutumu, manevi destek vb.) olmak üzere birçok dikkat dağıtan etmen ile karşı karşıya kalmaktadır (Gollwitzer, 1990; Öztürk, 2017; Malik ve Hussain, 2020). Alanda çalışmaları bulunan Savickas (2011) ve Özlen ve Arnaut (2013) bireylerin özellikle kariyerleri adına verdikleri karar aşamasında ebeveyn ve ev ortamının büyük etkiye sahip olduğunu belirtmektedirler.

Bireylerin yaşamının her alanında önemli bir role sahip olan anne ve babalar, çocuklarının kariyer seçimi gibi kritik karar gerektiren aşamalarında da rol almaktadır. Ebeveynlerin çocukları için istediği kariyer hedefleri, çocuklarından beklentileri, sahip oldukları sosyo-ekonomik şartlar vb. gibi etmenler bireylerin kariyer hedeflerini oluşturmada önemli bir faktör olarak yer almaktadır (Wong ve Liu, 2010; Briscoe vd., 2011). Özellikle genç bireyler, kariyer hedeflerini belirlemede ebeveynlerinin de söz hakkına sahip olduğunu ve bu sürece dahil olmaları gerektiğini düşünmektedir (Tynkkynen vd., 2010). Buna paralel olarak Agliata ve Renk (2007) yaptıkları çalışmada, üniversite çağındaki bireylerin kimlik arayışında olmalarına rağmen ebeveynlerinin kendileri üzerinde kural koyma ve beklentiler oluşturma hakkına sahip olduğunu düşündükleri bulgusuna ulaşmışlardır. Liu ve diğerleri (2020), bazı ebeveynlerin çocuklarının kariyer seçimlerini ve hedeflerini kendi beklentileri doğrultusunda şekillendirmeyi hak ve görev olarak gördüklerini, bireylerin kariyer ilgileri ile ebeveynlerinin beklentilerinin uyuşmadığı durumda da ebeveynlerin çocuklarının kariyer hedeflerine müdahale etmelerinin muhtemel olduğunu sonucuna ulaşmıştır. Boz ve Ergeneli (2014) ile Jaskiewicz ve diğerlerinin (2017) aile sorunları üzerine yaptığı bazı araştırmalarda ebeveynlerin çocukların davranışlarını kontrol ettiği ve etkilemeye çalıştıkları belirtilmiştir. Liu ve diğerleri (2020) kariyer seçimine ebeveyn müdahalesi üzerine bir model geliştirmiş ve bu modele göre bireylerin kariyer nitelikleri, ilgileri ve kariyer hedefleri ile ebeveynlerin beklentileri arasındaki tutarsızlıkların ebeveyn müdahalesi sonucu olduğu savunulmuştur. Yeh ve Bedford (2004) çocuk-ebeveyn çatışmasının ana nedenlerinden birinin anne-baba beklentileri ile çocukların istekleri arasındaki tutarsızlık olduğunu ve bunun sonucunda da ebeveynlerinin isteklerini karşılamak için çocuğun kişisel isteklerini bırakmak zorunda kaldığı sonucuna ulaşmışlardır. Kariyer seçim ve hedeflerinde pozitif bir ebeveyn rolü olumlu sonuç verirken negatif ebeveyn rolü ise olumsuz sonuçlara neden olabilmektedir (Chope, 2005). Ebeveynler ve bireyler arasında yaşanan kariyer hedefi tutarsızlıkları, kariyer ile ilgili çeşitli aşamalar da dahil olmak üzere bireylerin gelişimsel sürecine zarar verebilmektedir. Bu

durum her iki tarafı da sıkıntıya ve tatminsizliğe yönlendirerek bireyleri kendilerine uygun olmayan programlara yönlendirerek eğitim süreçlerini olumsuz etkileyebilmektedir (Fouad vd., 2006; Ma vd., 2014). Keller ve Whiston (2008), bireyler açısından ebeveynlerinin kendi kapasitelerini kabul etmelerinin, kendilerine güvendiklerini ve kendilerine yeterince ilgi gösterdiklerini bilmelerinin oldukça önemli olduğunu dile getirmiştir. Kariyer hedefleri bağlamında birey ile ebeveynleri arasındaki algılanan kariyer hedefi farklılıkları birey-ebeveyn kariyer hedefi tutarsızlığı şeklinde literatürde yer almıştır. Sawitri ve diğerleri (2019) birey ile ebeveyn arasındaki kariyer hedefi tutarsızlığını, bireylerin kariyer hedefleri ile ebeveynlerinin onlar için istediği kariyer hedefleri arasında bireysel tutarsızlıklar algılandığında ortaya çıkan kaçınılmaz durum olarak tanımlamıştır.

Eğitim sürecinin her aşamasında meydana gelebilen birey-ebeveyn kariyer hedefi tutarsızlığı üniversite çağındaki bireyler için de önem arz eden bir durumdur. Üniversite eğitimi alan bireyler çoğunlukla ebeveynlerinin beklentilerini karşılamak veya kararsızlığın sebep olduğu kaygıyı azaltmak için bölüm tercihi yapmaktadır. Bu tercihler, kariyer seçenekleri ile seçilen bölüm arasındaki ilişki anlaşılmadan yapılmaktadır (Hull-Blanks vd., 2005). Bu açıdan üniversite öğrencilerinin kariyer hedefleri ve beklentileri arasında herhangi bir tutarsızlığın var olup olmadığının incelenmesi dikkate değer bir konudur. Bu tutarsızlıkları etkileyen durumların incelenmesi için araştırmalara gereksinim vardır (Metz vd., 2009). Bu bağlamda, alan yazın incelendiğinde kariyer hedef tutarsızlığının (Creed ve Hood, 2015), kariyer hedefleri geribildirimlerinin (Hu ve diğerleri, 2017), birey-ebeveyn arasındaki kariyer hedefleri tutarsızlıklarının (Sawitri ve diğerleri, 2020) ve pozitif kariyer hedefi tutarsızlığının (Akmal ve diğerleri, 2021) ölçülmesi amacıyla yapılan ölçek geliştirme çalışmalarına rastlanmıştır. Ülkemizde konu ile ilgili yapılan araştırmalar incelendiğinde de Korkmaz ve Kırdök (2019) tarafından yapılan “Kariyer Hedefi Geribildirim Ölçeğinin Türkçeye Uyarlanması” ve Yam ve diğerleri (2020) tarafından yapılan “Kariyer Hedef Tutarsızlık Ölçeğinin Türkçeye Uyarlanması” çalışmalarına rastlanmıştır. Araştırma fikrinin oluştuğu zamanda yerli alan yazında birey-ebeveyn kariyer hedefi tutarsızlığını ölçen bir ölçme aracına rastlanamaması bu çalışmanın çıkış noktasını oluşturmaktadır. Bu kapsamda bu çalışmada Sawitri ve diğerleri (2020) tarafından geliştirilmiş olan ve orijinal ismi “Individual-Parent Career Goal Discrepancies Scale” olan ölçme aracının Türk kültürüne yönelik uyarlanması hedeflenmiş ve Türkçeye çevrilen “Birey-Ebeveyn Kariyer Hedefi Tutarsızlığı Ölçeği”nin kültürümüze uygun geçerli ve güvenilir bir ölçüm aracı olup olmadığı ve demografik değişkenlere göre analiz edilmesi amaçlanmıştır.

2. YÖNTEM

2.1. Araştırma Grubu

Çalışma, üniversite öğrencilerini temsil etmesi bakımından ülkemizin yedi coğrafi bölgesinde bulunan ve tesadüfi olarak seçilmiş 20 üniversitenin fakülte, yüksekokul ve meslek yüksekokullarında öğrenim gören 684 öğrenci (kadın $N=344$, erkek $N=340$) üzerinde gerçekleştirilmiştir. Öğrencilerin yaş ortalaması 21.73’tür ($SS=4.319$). Öğrencilerin 39’u hazırlık, 240’ı birinci, 129’u ikinci, 95’i üçüncü ve 181’i de dördüncü sınıfta eğitim gördüğünü bildirmiştir. Öğrencilerin 629’u bölümlerini kendilerinin tercih ettiğini, 55’i ise kendi tercihleri olmadığını ifade etmiştir. Orijinal modelin ne kadar iyi genelleştirilebileceğini test etmek ve örneğe özgü yanlılığa, güvenilirlik ve geçerliğe yönelik tehditlere karşı koruma sağlamak (Byrne, 2010) amacıyla araştırma kapsamında geçerlik ve güvenilirlik sınaması için çalışma grubu %50 oranında rassal olarak iki gruba ayrılmıştır. Çalışma grubu 1 (kadın $N=161$, erkek $N=182$) ile Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA), çalışma grubu 2 (kadın $N=183$, erkek $N=158$) ile de Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) yapılmıştır.

2.2. Veri Toplama Araçları

Araştırmaya katılan öğrencilerin yaş, cinsiyet, tercih durumu, eğitim görülen yükseköğretim kurumu, sınıf düzeyi vb. gibi özelliklerini öğrenmek amacıyla kişisel bilgi formu ve Birey-Ebeveyn Kariyer Hedefi Tutarsızlığı Ölçeği veri toplama araçları olarak kullanılmıştır.

Birey-Ebeveyn Kariyer Hedefi Tutarsızlığı Ölçeği (BEKHTÖ): Orijinal ismi “Individual-Parent Career Goal Discrepancies Scale” olan ölçek Sawitri ve diğerleri (2020) tarafından geliştirilmiştir. Ölçek 15 madde ve üç alt boyuttan oluşmakta, “kesinlikle katılmıyorum-1” ile “kesinlikle katılıyorum-6” arasında derecelendirilen 6’lı Likert tipi bir ölçektir. Araştırmacılar ölçeğin yapısal geçerliği için AFA, DFA ve Cronbach Alpha katsayısıyla da

güvenirlilik analizi yapmışlardır. Orijinal ölçeğin Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) örnekleme yeterliliği ölçüsü .92 ve Bartlett küresellik testi $p < .001$ olarak bulunmuştur. İkinci aşama olarak gerçekleştirilen DFA sonucunda uyum indekslerinin ($\chi^2/df=1.10$, CFI=.99, TLI=.98, RMSEA=.02, $p < .001$) iyi uyum gösteren bir modele işaret ettiği sonucuna ulaşmışlardır. Ölçek güvenilirliği için yapılan analizlerde Cronbach Alpha katsayıları ölçek toplam puanı için .92 ve alt faktörler için “yetenek” .95, “seçim” .88 ve “çoşku” .94 olarak hesaplanmıştır. Ölçekte ters puanlanan bir madde bulunmamakla birlikte ölçekten alınan puan değeri arttıkça birey-ebeveyn kariyer hedefi tutarsızlığı da artmaktadır.

2.3. Çeviri Çalışması

Sawitri ve diğerleri (2020) tarafından geliştirilen ölçeğin kullanımı için 17.07.2020 tarihinde yazarlara e-posta yolu ile ulaşılmış ve gerekli izinler alındıktan sonra kültürler arası ölçek uyarlama aşamaları (Hambleton ve Patsula, 1999) takip edilerek ölçek maddeleri araştırmacılar ve araştırma alanına hakim orijinal ölçeğin dilini (İngilizce) bilen uzmanlar tarafından paralel körlemesine çeviri prosedürü (Werner ve Campbell, 1970) uygulanarak Türkçeye çevrilmiştir. Çevrilen metinlerin benzerlikleri denetlenerek gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Türkçeye çevrilen metinler İngilizce diline de hâkim olan ve Psikolojik Danışma ve Rehberlik bölümünde görev yapan, kariyer danışmanlığı ve ölçme değerlendirme alanında çalışmaları olan bir uzman tarafından kontrol edilmiştir. Benzerlik ve farklılıklar tekrar gözden geçirilerek varsa gerekli olan düzeltmeler yapılmıştır. Daha sonra hedef kitleyi temsil edebilecek 16 öğrenciyle anlamsal eşdeğerlik uygulaması yapılmış, ölçek anlaşılabilirliği açısından bir problemle karşılaşmadığı için maddeler aynı bırakılmış ve toplam 15 madde ile çalışılabilecek bir ölçüm aracı oluşturulmuştur.

2.4. Verilerin Toplanması

Araştırmada kaynak kişilerin dağınık bir yerleşimde bulunması sebebiyle, katılımcılardan yüz yüze, posta yoluyla ya da elektronik ortamda verilerin toplandığı bir yöntem olan “yazışma tekniği” veri toplama yöntemi (Karasar, 2020) olarak kullanılmıştır. Bu doğrultuda ölçme araçları çevrim içi bir şekilde hazırlanmış, örneklem grubuna dahil edilen 20 üniversiteyle resmi yazışmalar yapılmış ve bu sayede veri toplama araçları öğrencilere e-posta yoluyla gönderilmiştir. Öğrencilere ulaşan bağlantı adresinde çalışmanın amacı açıklanmış ve araştırmaya gönüllü olarak katılan öğrencilerden veriler toplanmıştır.

2.5. Verilerin Analizi

Katılımcılardan toplanan veriler SPSS 26 ve AMOS.22 programlarıyla analiz edilmiştir. Elde edilen verilerden %50 oranında rassal bir örneklem seçilmiş ve yeniden örnekleme (bootstrapping) yapılmıştır. Araştırmada KMO örnekleme yeterliliği ile verilerin faktör analizi için uygunluğu ve Bartlett küresellik testi uygulanmıştır. Yapı geçerliliğini test etmek için AFA ve DFA yöntemi kullanılmıştır (Tabachnick ve Fidell, 2013). DFA’ne göre bazı uyum indeks değerleri hesaplanmıştır (Ki-Kare Serbestlik Derecesi χ^2/ss , Karşılaştırmalı Uyum İndeksi-CFI, İyilik Uyum İndeksi-GFI, Yaklaşık Hataların Ortalama Karekökü-RMSEA, Ölçeklendirilmiş Model Uyum İndeksi-NFI, Düzeltilmiş İyilik Uyum İndeksi-AGFI). İç tutarlık katsayısının belirlenmesi için ölçek geneli ve alt boyutları için Cronbach Alpha değerleri hesaplanmıştır. Normallik dağılım analizleri için Z testi, ölçek ve alt boyutları arasındaki ilişkiler ve bazı değişkenler ile ölçek puanları arasındaki ilişkiler için Pearson korelasyon analizi, iki örneklem grubu arasındaki farkı belirlemek için T testi, ikiden fazla grup değişkeni ile yapılan analizler için de Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) yapılmıştır.

2.6. Etik Onam

Bu araştırma için Pamukkale Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu’ndan (toplantı tarih: 11.11.2020, karar no: 10-9, sayı: 68282350/2018/G10) Etik Kurul onayı alınmıştır.

3. BULGULAR

Bu araştırmada ölçeğin uyarlamasına ve bazı değişkenlere göre sınımlanmasına yönelik yapılan analizlere ait bulgular aşağıda verilmiştir.

3.1. Yapı Geçerliliği

Ölçeğin KMO örnekleme yeterliğinin yüksek düzeyde ($KMO > 0.80$) ve Bartlett Küresellik testi sonuçlarının da ölçek maddelerinin bir olguyu açıkladığı %5 anlamlılık düzeyinde yeterli bir ilişki düzeyinde olduğu tespit edilmiştir ($\chi^2(105) \approx 3596.370 > \chi^2(105)$, $p < .05$). Bu bulgulara göre ölçeğe faktör analizi yapılması uygun bulunmuştur.

3.2. Açıklayıcı Faktör Analizi Bulguları

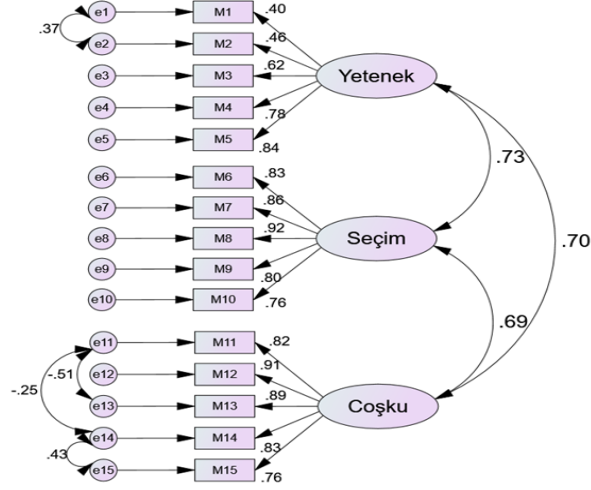
Örneklem grubunda çalışma grubu 1 ($n=343$) ile AFA yapılmış ve analiz sonucunda ölçeğin orijinal ölçekteki gibi üç faktörde olduğu görülmüştür. Ölçeğe ait tüm maddelerin ilgili oldukları alt faktörlerde konumlandığı ve faktör puanlarının da 0.4'ün üzerinde olduğu bulunmuştur (Tablo 1). Alt boyutların açıkladığı varyans oranları incelendiğinde; "seçim" alt boyutunun tek başına yaklaşık %27'sini, "çoşku" alt boyutunun tek başına yaklaşık %26'sını, "yetenek" alt boyutunun tek başına ölçek varyansının yaklaşık %15'ini, "seçim" ve "çoşku" alt boyutlarının birlikte varyansın yaklaşık %54'ünü ve üç alt boyutun birlikte varyansın yaklaşık %70'ini açıkladığı tespit edilmiştir.

Tablo 1: Birey-Ebeveyn Kariyer Hedefi Tutarsızlığı Ölçeğine ait AFA değerleri

Maddeler	Bileşen		
	Yetenek	Seçim	Coşku
M7- Ebeveynlerim, kendi kariyer seçimimi benim için gerçekten istedikleri kariyer doğrultusunda değiştirmemi istiyor.		.850	
M8- Ebeveynlerim benim için istedikleri kariyerin kendi kariyer seçimimden daha iyi olduğu konusunda ısrar ediyor.		.844	
M6- Kariyer seçimime katılmadıkları için ebeveynlerimin benim adıma tercih ettikleri başka bir kariyer var.		.796	
M10- Ebeveynlerim beni gerçekten istemediğim bir kariyerin peşinden gitmem için teşvik ediyor.		.744	
M9- Ebeveynlerim kariyer seçimimin yeterince iyi olmadığına inanıyor.		.710	
M14- Ebeveynlerimin benim için istediği kariyere ulaşma konusunda ciddi bir şekilde çaba göstermiyorum.			.869
M13- Ebeveynlerimin sahip olmamı istediği kariyer için çaba sarf etmek istemiyorum.			.839
M12- Ebeveynlerimin benim için istediği kariyere ulaşma konusunda hevesli değilim.			.834
M15- Ebeveynlerimin sahip olmamı istediği kariyere ulaşmak için elimden geldiği kadar sıkı çalışmıyorum.			.803
M11- Ebeveynlerimin sahip olmamı istediği kariyere ulaşmak için motive değilim.			.634
M2- Ebeveynlerimin peşinden gitmemi istediği kariyere ulaşmak için gereken niteliklere sahip olduğumu düşünmüyorum.	.756		
M1- Ebeveynlerimin benim için istediği kariyerin gerekliliklerini karşılayabileceğimi düşünmüyorum.	.743		
M3- Ebeveynlerimin benim için istediği kariyere ulaşmak için yeteri kadar zeki değilim.	.563		
M5- Ebeveynlerimin benim için en iyisi olarak düşündüğü kariyere ulaşabileceğimden şüpheliyim.	.504		
M4- Ebeveynlerimin bana uygun olduğunu düşündüğü kariyer uğruna çaba göstermek için gücüm olduğundan emin değilim.	.481		
KMO-Bartlett Testi Sonuçları			
KMO Örnekleme Yeterliliği Ölçütü	KMO= .926		
Bartlett Küresellik Testi	$\chi^2(105) \approx 3596.370^*$ $p = .000$		

3.3. Ölçeğin Doğrulayıcı Faktör Analizi Bulguları

Orijinal ölçeğin 15 madde ve üç alt boyuttan oluştuğu öngörülen kavramsal model AMOS 22 programı kullanılarak analiz edilmiştir. Yapılan analizler AFA'ndeki örneklem grubundan farklı olan çalışma grubu-2 ile gerçekleştirilmiş ($N=341$) ve ölçeğin yapısal geçerliğinin ortaya çıkarılması için yeni veriler ile DFA uygulanmıştır. Ölçeğin DFA diyagramı aşağıdaki gibidir.

Şekil 1: Birey-Ebeveyn Kariyer Hedefi Tutarsızlığı Ölçeğine ait üç faktörlü ölçme modeline ilişkin kavramsal diyagram

Şekil 1'deki faktör puanları standardize edilmiş değerlerdir. Standardize edilmiş değerlerle birlikte raporlanan DFA bulguları Tablo 2'deki gibidir.

Tablo 2: Birey-Ebeveyn Kariyer Hedefi Tutarsızlığı Ölçeğine ait DFA değerleri

Faktör	Madde	β_i	SH	KD	p			
Yetenek	M1	.399	.076	7.063*	.000			
	M2	.460	.075	8.246*	.000			
	M3	.620	.051	11.524*	.000			
	M4	.783	.070	15.027*	.000			
	M5	.835	-	-	-			
Seçim	M6	.832	.069	16.228*	.000			
	M7	.862	.063	16.930*	.000			
	M8	.916	.070	18.144*	.000			
	M9	.799	.070	15.492*	.000			
	M10	.756	-	-	-			
Coşku	M11	.820	.069	15.672*	.000			
	M12	.906	.068	18.349*	.000			
	M13	.895	.072	17.623*	.000			
	M14	.829	.050	21.279*	.000			
	M15	.759	-	-	-			
Model Uyum İndeksleri								
Wald Testi			$\chi^2(83)=198.150$		$p=0.000$			
χ^2/SS	NFI	GFI	GFI	IFI	RFI	AGFI	TLI	RMSEA
2.387	.946	.968	.931	.968	.931	.900	.959	.064

Yapılan Wald testi analizleri doğrultusunda DFA modelinin %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bir model olduğu bulunmuştur ($\chi^2(83)=198.150 > \chi^2(199)$, $p < .001$). Model uyum indeksleri incelendiğinde Ki-Kare serbestlik derecesi oranı (χ^2/SS), NFI, GFI, AGFI ve RMSEA kabul edilebilir bir model uyumuna işaret etmektedir.

Diğer indeks değerleri incelendiğinde ise CFI=.97, IFI=.97, RFI=.93 ve TLI=.96 olarak hesaplanmıştır. Bu değerlere göre uyum indeks değerlerinin mükemmel derecede uyuma sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Tüm maddelerin standardize edilmiş yol katsayıları istatistiksel olarak anlamlı, pozitif ve .4'ün üzerinde standardize edildiği bulunmuştur ($\beta_1 > .4$, $p < .05$).

3.4. Ölçeğin Güvenirlik ve Korelasyon Bulguları

Ölçeğin alt boyutları arasındaki ilişki ve ölçülmesi istenen kavramsal değeri yansıtan maddelerin iç tutarlık katsayılarını belirlemek için Cronbach Alpha değerlerine bakılmıştır.

Tablo 3: Birey-Ebeveyn Kariyer Hedefi Tutarsızlığı Ölçeğine ait Güvenirlik ve Korelasyon değerleri

Ölçek/Alt Boyutlar	Cronbach Alpha	BEKHTÖ	Yetenek	Seçim	Coşku
BEKHTÖ	.931	1.00			
Yetenek	.765	.809**	1.00		
Seçim	.918	.873**	.571**	1.00	
Coşku	.907	.892**	.594**	.657**	1.00

Elde edilen değerlere göre 1. faktör olan “yetenek” için iyi derecede, “seçim” ve “coşku” faktörleri ve ölçeğin geneli için ise mükemmel derecede güvenilirlik düzeyine sahip olduğu bulunmuştur. Ölçek geneli ve alt boyutların korelasyon değerleri incelendiğinde ise istatistiksel olarak pozitif ve anlamlı ilişkiler olduğu bulunmuştur.

3.5. Ölçeğe İlişkin Katılımcılardan Elde Edilen Bulgular

Araştırmaya katılan öğrencilerden elde edilen bulgular aşağıda verilmiştir.

Tablo 4: Ölçeğe ait Puanların Dağılımı

Ölçek/Alt Boyutlar	Madde Sayısı	Ort.	Ss	Çarpıklık	Basıklık	Min.	Mak.
BEKHTÖ	15	38.59	17.97	.517	-.666	15	90
Yetenek	5	12.70	5.73	.511	-.329	5	30
Seçim	5	11.38	7.25	1.110	.113	5	30
Coşku	5	14.52	7.86	.399	-1.093	5	30

Tablodan da görülebileceği gibi öğrencilerin ölçekten aldığı genel puan ortalaması 38.59'dir. Ölçeğe ait verilere göre çarpıklık ve basıklık katsayıları incelendiğinde parametrik testlerde bu araştırma için normallik varsayımını (Tabachnick ve Fidell, 2013) karşıladığı bulunmuştur.

Tablo 5: Cinsiyet ve Bölüm Tercih Durumu Değişkenlerine ait T Testi Bulguları

Ölçek/Alt Boyutlar	Cinsiyet	Ort.	Ss	t	p	Kendi Tercihi	Ort.	Ss	t	p
BEKHTÖ	Kadın	36.28	18.00	-2.57	.010*	Evet	37.32	17.21	-4.17	.000*
	Erkek	41.27	17.62			Hayır	55.42	19.73		
Yetenek	Kadın	12.19	5.65	-1.77	.078	Evet	12.35	5.56	-5.53	.000*
	Erkek	13.28	5.78			Hayır	17.29	6.3		
Seçim	Kadın	10.28	6.64	-3.04	.003*	Evet	10.81	6.82	-3.04	.003*
	Erkek	12.65	7.72			Hayır	18.96	8.52		
Coşku	Kadın	13.81	8.13	-1.79	.074	Evet	14.16	7.73	-4.91	.000*
	Erkek	15.34	7.47			Hayır	19.17	8.18		

*p<.05

Cinsiyet değişkenine (Kadın n=183, Erkek n=158) göre BEKHTÖ genel puanları ve “seçim” alt boyutundan alınan puanların kadın ve erkek öğrenciler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde farklılaştığı, erkek öğrencilerin ortalama puanlarının daha yüksek olduğu, dolayısıyla kadın öğrencilere göre ebeveynleri ile daha fazla tutarsızlık yaşadıkları bulunmuştur. Üniversitede eğitim alınan bölümün öğrencinin kendi tercihi olup olmama durumu (Evet n=317, Hayır n=24) incelendiğinde BEKHTÖ genel puanı ve tüm alt boyutlarda istatistiksel olarak anlamlı farklar bulunmuştur. Kendi tercihi olmayan öğrencilerin ölçeğe verdikleri yanıtların puan değerlerinin kendi tercihi olan öğrencilere göre daha yüksek olduğu ve ebeveynleri ile aralarında kariyer hedefi tutarsızlığı olduğu saptanmıştır.

Tablo 6: Yaş, Yerleştirme Puanı, Tercih Sırası ile Ölçek Değerleri Arasındaki Korelasyon Bulguları

Ölçek/Alt Boyutlar	Yaş		Yerleştirme Puanı		Tercih Sırası	
	r	p	r	p	r	p
BEKHTÖ	-.046	.400	.025	.651	.051	.352
Yetenek	.020	.707	-.063	.247	.026	.629
Seçim	-.065	.229	.064	.240	.025	.639
Coşku	-.059	.277	.043	.426	.073	.179

Birey-ebeveyn kariyer hedefi tutarsızlığı puanları ile yaş, yerleştirme puanı ve tercih sırası değişkenlerinden alınan puanlar arasında bir ilişki olup olmadığı incelenmiş ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkiye rastlanamamıştır.

Araştırmada ayrıca öğrencilerin ölçek genel puanı ve alt boyutlardan aldıkları puanlar sınıf düzeyi (hazırlık, 1, 2, 3, 4. sınıf) değişkenine [$F_{(4-336)}=.810, p>.05$], öğrenim görülen akademik birim (meslek yüksek okulu, yüksek okul, fakülte) değişkenine [$F_{(2-338)}=1.722, p>.05$], öğrenim görülen bölge (Marmara, İç Anadolu, Ege, Akdeniz, Güneydoğu Anadolu, Doğu Anadolu, Karadeniz) değişkenine [$F_{(6-334)}=.855, p>.05$] ve baba eğitim durumu (ilköğretim, orta öğretim, yüksek öğretim) değişkenine [$F_{(2-337)}=.337, p>.05$] göre incelendiğinde istatistiksel olarak anlamlı farklar bulunamamıştır. Anne eğitim durumu (okuma yazma yok, ilköğretim, orta öğretim, yüksek öğretim) değişkenine göre ise sadece ölçeğin “yetenek” alt boyutunda istatistiksel olarak [$F_{(3-337)}=2.995, p<.05$] anlamlı bir fark bulunmuştur. Yapılan post hoc analizinde, anne eğitim durumu ilköğretim olan öğrencilerin puanları, anneleri ortaöğretim mezunu olan öğrencilere göre daha yüksek bulunmuş, bir başka ifadeyle anneleri ilköğretim mezunu olan öğrencilerin daha fazla birey-ebeveyn tutarsızlığı yaşadıkları tespit edilmiştir.

4. TARTIŞMA

Bu araştırmada, Sawitri ve diğerlerinin (2020) geliştirmiş olduğu ölçeğin Türk üniversite öğrencileri için psikometrik özellikleri incelenmiştir. Uyarladığımız ölçeğin KMO değeri .93 ve Bartlett küresellik testi değerinin $\chi^2(105)\approx 3596.370, p=.000$ olduğu bulunmuştur. Ölçeğin örnekleme yeterliliği ölçütünün yüksek düzeyde olduğu (KMO>0.80) ve Bartlett Küresellik testine göre ise ölçek maddelerinin bir olguyu açıklamada yeterli ilişki düzeyine sahip oldukları tespit edilmiştir. Sawitri ve diğerleri (2020) tarafından geliştirilen orijinal ölçekte de bu değerler sonucu (KMO= .92 ve Bartlett Küresellik Testi $p<.001$) faktör analizi için uygun olduğuna karar verilmiştir. Bu bulgulara paralel olarak bu çalışmada uyarlanan ölçeğin orijinal ölçekle aynı sonuçlar verdiği söylenebilir. Ayrıca yapılan son bir alan araştırmasında Bülbül ve diğerleri (2021) tarafından Türkçeye uyarlanmış olduğu görülen ölçeğe ait KMO değeri .88, Bartlett testi sonucunun da 2629.269 olduğu tespit edilmiştir. Yapılan AFA sonucu ölçekte bulunan maddelerin orijinal ölçekteki gibi ilgili alt boyutlarda olduğu tespit edilmiştir (Tablo 1). Bülbül ve diğerlerinin (2021) uyarlamış olduğu ölçekte de madde faktör yükleri .54 ve .86 arasında değiştiği ve üç alt boyutta oluşum gösterdiği kanıtlanmıştır. Sawitri ve diğerlerinin (2020) geliştirdiği ölçekte açıklanan varyans oranların faktör 1 “yetenek” için tek başına %46.62’sini, faktör 2 “seçim” için başına %15.49 ve faktör 3 “coşku” için tek başına %6.47 olarak bulunurken bizim uyarladığımız ölçekte açıklanan varyans oranlarının “yetenek” faktörü için tek başına %15.26, “seçim” faktörü için tek başına yaklaşık %27.48 ve “coşku” faktörü için tek başına yaklaşık %26.80 olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte, bu çalışmada uyarlanan ölçeğin açıklanan birikimli varyans oranlarının %69.54 olduğu tespit edilmiştir (Tablo 1). Özdamar’a (2016) göre açıklanan birikimli varyans oranı değerinin %70’e çok yakın olması ölçeğin ölçme gücünün olumlu bir bulgusu olarak yorumlanabilir.

Birey-ebeveyn kariyer hedefi tutarsızlığını ölçmede yapısal geçerliği incelemek için yapılan DFA’ne göre

modelin %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel açıdan anlamlı olduğu tespit edilmiştir ($\chi^2(83)=198.150 > \chi^2(199)$, $p < .001$). Analizler sonucu model uyum indekslerinin NFI= 0.95, CFI=.97, GFI=.93, IFI=.97, RFI=.93 AGFI=.90, TLI=.96 ve RMSEA=.064 olduğu bulunmuştur. Bu sonuçlar ölçeğin GFI, CFI, NFI ve AGFI uyum indeks değerlerinin .90'dan büyük olması durumunda iyi uyum, bu değerlerin .95'den büyük olması durumunda ise ölçeğin mükemmel uyuma sahip olduğunu göstermektedir (Erkuş ve Selvi, 2019). Tüm maddeler için standartlaştırılmış faktör puanlarının istatistiksel olarak anlamlı, pozitif ve .4'ün üzerinde olduğu gözlemlenmiştir ($\beta_i > 0.4$, $p < 0.05$) (Tablo 2). Orijinal ölçekte (Sawitri vd., 2020) ise uyum indeks değerleri $\chi^2/df=1.90$, TLI=.97, CFI=.97 ve RMSEA=.06'dır. Benzer bir ölçek olan "Kariyer Hedefi Tutarsızlığı Ölçeği" uyum iyiliği değerleri ise $\chi^2/df=2.37$, NFI=.92, CFI=.95, GFI=.92, IFI=.95, TLI=.93, AGFI=.87 ve RMSEA=.080'dir (Yam vd., 2020). Bu bulgular doğrultusunda uyarladığımız ölçek ile Sawitri ve diğerlerinin (2020) geliştirdiği ölçek değerlerinin paralellik gösterdiği, benzer ölçek geçerliğinin ve dolayısıyla ölçeğin yapı geçerliğinin sağladığı söylenebilir.

Uyarladığımız ölçeğin Cronbach Alpha değerleri ölçeğin geneli için .93, "yetenek" alt boyutu için .77, "seçim" alt boyutu için .92 ve "coşku" alt boyutu için .91 olarak bulunmuştur (Tablo 3). Sawitri ve diğerleri (2020) tarafından geliştirilen orijinal ölçeğin iç tutarlılık katsayıları ise ölçek toplam puanı için .92, alt boyutlardan "yetenek" için .95, "seçim" için .88 ve "coşku" için .94'tür. Bülbul ve diğerlerinin (2021) uyarlamış olduğu ölçekte de güvenilirlik değerleri ölçek genel puanı için .93, alt boyutlardan "yetenek" için .82, "seçim" için .93 ve "coşku" için .94 olduğu tespit edilmiştir. Literatürde kariyer hedefi tutarsızlığını belirlemek için geliştirilen ölçeğin Cronbach Alpha değerinin .95 (Creed ve Hood, 2015), kariyer hedef tutarsızlığını belirlemek için uyarlanan ölçeğin Cronbach Alpha değeri ise .92 (Yam vd., 2020) olduğu görülmektedir. Büyüköztürk'e (2018) göre Cronbach Alpha değerinin .70'ten büyük olması ölçeğin güvenilirliği için yeterli kabul edilmekle birlikte, Özdamar (2016) güvenilirlik katsayısının .90'dan büyük olmasının ölçeğin çok yüksek güvenilirlik düzeyini gösterdiğini ifade etmektedir. Alan yazında benzer sonuçlara işaret ettiği düşünülen ve tarafımızdan uyarlanan bu ölçeğin hesaplanan güvenilirlik katsayılarının iyi ve mükemmel düzeylerde güvenilirlikleri olduğu ve tutarlı ölçümler yapabileceği söylenebilir. Bu doğrultuda ölçüm güvenilirliği için gelecek çalışmalar ile desteklenmesi gerekmektedir.

Araştırmaya katılan öğrencilerin cinsiyetleri ile ölçekten elde ettikleri genel puan ve "seçim" alt boyutu puanlarının istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde farklılaştığı tespit edilmiştir. Bülbul ve diğerlerinin (2021) yapmış olduğu araştırmada ise istatistiksel olarak herhangi bir farka rastlanmamıştır. Gelecek araştırmalarda cinsiyet değişkeni ile birey-ebeveyn kariyer hedefleri tutarsızlıklarının daha fazla sınınanacağı düşünülmektedir.

5. SONUÇ

Yapılan analizlere göre uyarladığımız ölçek orijinal ölçekteki gibi 15 madde ve üç alt boyuttan oluşmuştur. Alt boyutlar "yetenek", "seçim" ve "coşku" olarak isimlendirilmiştir. "Yetenek" alt boyutu; bireylerin yeteneklerinin ebeveynler tarafından belirlenen kariyer hedeflerine ulaşmak için gereksinimleri karşılayamayacağını algıladıkları durumu, "seçim" alt boyutu; bireyin kendi hedeflerinin, ebeveynlerinin kendisi için istediği kariyer hedeflerinden farklı olduğuna dair inancını, "coşku" alt boyutu; ebeveynler tarafından belirlenen kariyer hedeflerine ulaşmak için motivasyon eksikliğini yansıtmaktadır. Ölçekte "yetenek" alt boyutunu oluşturan maddeler 1., 2., 3., 4. ve 5., "seçim" alt boyutunu oluşturan maddeler 6., 7., 8., 9. ve 10. ve "coşku" alt boyutunu oluşturan maddeler ise 11., 12., 13., 14. ve 15. maddelerdir. Likert tipi olan ölçek altılı derecelemeyle sahiptir ve bu dereceler "kesinlikle katılmıyorum-1", "katılmıyorum-2", "kısmen katılmıyorum-3", "kısmen katılıyorum-4", "katılıyorum-5" ve "kesinlikle katılıyorum-6" olarak değerlendirilmektedir. Puanlamada, ölçeğin genel puanı için en düşük 15 puan alınabilirken, en yüksek ise 90 puan alınabilecek şekilde değerlendirilmelidir. Alt boyut hesaplamalarında ise bu değerler en düşük 5 ve en yüksek 30 puan olarak değerlendirilmelidir. Ölçekten elde edilen puan değerleri yükseldikçe birey-ebeveyn kariyer hedefi tutarsızlığının da yükseldiği, bir başka ifade ile birey ile ebeveyn arasında kariyer hedefi tutarsızlıkları olduğu tespit edilebilmektedir.

Uyarlanan ölçeğin katılımcıların cinsiyet, tercih durumu ve anne eğitim durumu değişkenlerinde anlamlı farklılıklar gösterdiği, öğrencilerin sınıf düzeyi, öğrenim görülen akademik birim, öğrenim görülen coğrafi bölge ve baba eğitim düzeyi değişkenlerine göre ise anlamlı farklılıklar bulunmadığı tespit edilmiştir. Birey-ebeveyn kariyer hedefi tutarsızlığı puanları ile yaş, yerleştirme puanı ve tercih sırası değişkenleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkiye rastlanmamıştır.

Sonuç olarak, birey ve ebeveyn tarafından belirlenen kariyer hedefleri arasındaki farkları ölçmek için Sawitri ve diğerleri (2020) tarafından geliştirilen ölçeğin Türkçeye uyarlanması ve bazı değişkenler açısından incelenmesi amacıyla yapılan bu çalışmada uyarlanan ölçeğin orijinal ölçek ile aynı özellikleri sağladığı görülmüştür. Bu kapsamda Türkçeye çevrilen “Birey-Ebeveyn Kariyer Hedefi Tutarsızlığı Ölçeği”nin (BEKHTÖ) geçerli, güvenilir ve Türk kültürüne uygun bir ölçüm aracı olduğu söylenebilir. Örneklem grubunu yeterli derecede temsil ettiği düşünülen ölçeğin farklı değişkenler ile çalışılarak alan yazına katkı sağlayacağı gelecek araştırmalar ile desteklenmesi, farklı değişkenler ile ilişkilere, etki durumlarına bakılması, öğrencilerin kariyer yönlendirilmelerinde birey ile ebeveyn arasındaki tutarsızlığın belirlenmesinde kullanılması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Agliata, A. K. ve Renk, K. (2007). “College Students’ Adjustment: The Role of Parent–College Student Expectation Discrepancies and Communication Reciprocity”, *Journal of Youth and Adolescence*, 37(8), 967-982. <https://doi.org/10.1007/s10964-007-9200-8>
- Akmal, S. Z., Creed, P. A., Hood, M. ve Duffy, A. (2021). “The Positive Career Goal Discrepancy Scale: Development and Initial Validation”, *Journal of Career Assessment*, 29(2), 338-354. <https://doi.org/10.1177/1069072720976376>
- Bandura, A. (2001). “Social Cognitive Theory: An Agentic Perspective”, *Annual Review of Psychology*, 52, 1-26. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.52.1.1>
- Boz, A. ve Ergeneli, A. (2014). “Women Entrepreneurs’ Personality Characteristics and Parents’ Parenting Style Profile in Turkey”, *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 109, 92-97. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.12.425>
- Briscoe, J. P., Hall, D. T. ve Mayrhofer, W. (2011). *Careers around the World: Individual and Contextual Perspectives*, Routledge. eBook.
- Bülbül, Ö., Türk Kurtça, T., Ekşi, F. ve Ekşi, H. (2021). Ebeveyn-birey kariyer hedefleri çelişkileri ölçeği’nin türkçeye uyarlanması: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Cumhuriyet International Journal of Education*, 10(3), 1085-1100. <http://dx.doi.org/10.30703/cije.813116>
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö.E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2014). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri 17. Baskı*, PEGEM Yayınları, Ankara.
- Byrne, B. (2010). *Structural equation modelling with AMOS: Basic concepts, applications, and programming*. Routledge.
- Can, H. (2011). *Organizasyon ve Yönetim*, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Carver, C. S. ve Scheier, M. F. (1990). “Origins and Functions of Positive and Negative Affect: A Control-Process View”, *Psychological Review*, 97, 19-35. <http://doi.org/10.1037/0033-295X.97.1.19>
- Çetin, C. ve Karalar, S. (2016). X, Y ve Z Kuşağı Öğrencilerin Çok Yönlü ve Sınırsız Kariyer Algıları Üzerine Bir Araştırma, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 14(28), 157-197.
- Chope, R. C. (2005). “Qualitatively Assessing Family Influence in Career Decision Making”, *Journal of Career Assessment*, 13(4), 395-414. <https://doi.org/10.1177/1069072705277913>
- Creed, P. A. ve Hood, M. (2015). “The Development and Initial Validation of a Scale to Assess Career Goal Discrepancies”, *Journal of Career Assessment*, 23(2), 308-317. <https://doi.org/10.1177/1069072714535175>
- Creed, P. A., Hood, M. ve Hu, S. (2017). “Personal Orientation as An Antecedent to Career Stress and Employability Confidence: The Intervening Roles of Career Goal-Performance Discrepancy and Career Goal Importance”, *Journal of Vocational Behavior*, 99, 79-92. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2016.12.007>
- Dikili, A. (2012). “Yeni Kariyer Yaklaşımlarına İlişkin Değerlendirmeler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(2), 473-484.
- Erkuş, A. ve Selvi, H. (2019). *Psikolojide Ölçme ve Ölçek Geliştirme III: Ölçek Uyarlama ve Norm Geliştirme*, Pegem Akademi, Ankara.
- Fouad, N. A., Guillen, A., Harris-Hodge, E., Henry, C., Novakovic, A., Terry, S. ve Kantamneni, N. (2006). “Need, Awareness, and Use of Career Services for College Students”, *Journal of Career Assessment*, 14(4), 407-420. <https://doi.org/10.1177/1069072706288928>

- Gollwitzer, P. M. (1990). *Action Phases and Mind-Sets. Handbook of Motivation and Cognition: Foundations of Social Behavior, Chapter 2*, 53-92. The Guilford Press.
- Hambleton, R. K., ve Patsula, L. (1999). "Increasing the validity of adapted tests: Myths to be avoided and guidelines for improving test adaptation practices", *Journal of Applied Testing Technology*, 1(1), 1-30.
- Higgins, E. T. (1987). "Self-Discrepancy: A Theory Relating Self and Affect", *Psychological Review*, 94, 319-340. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.94.3.319>
- Hu, S., Creed, P. A. ve Hood, M. (2017). "Development and Initial Validation of a Measure to Assess Career Goal Feedback", *Journal of Psychoeducational Assessment*, 35(7), 657-669. doi:10.1177/0734282916654645
- Hull-Blanks, E., Kurpius, S. E. R., Befort, C., Sollenberger, S., Nicpon, M. F. ve Huser, L. (2005). "Career Goals and Retention-Related Factors Among College Freshmen", *Journal of Career Development*, 32(1), 16-30. <https://doi.org/10.1177/0894845305277037>
- Jaskiewicz, P., Combs, J. G., Shanine, K. K. ve Kacmar, K. M. (2017). "Introducing the Family: A Review of Family Science with Implications for Management Research", *Academy of Management Annals*, 11(1), 309-341. <https://doi.org/10.5465/annals.2014.0053>
- Kale, E. ve Özer, S. (2012). "İş Görenlerin Çok Yönlü ve Sınırsız Kariyer Tutumları: Hizmet Sektöründe Bir Araştırma", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7(2), 173-196.
- Karasar, N. (2020). *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar İlkeler Teknikler*, 35. Basım, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Keller, B. K. ve Whiston, S. C. (2008). "The Role of Parental Influences on Young Adolescents' Career Development", *Journal of Career Assessment*, 16, 198-217. <http://doi.org/10.1177/1069072707313206>
- Korkmaz, O. ve Kırdök, O. (2019). "Kariyer Hedefi Geribildirim Ölçeğinin (KHGÖ) Türkçeye Uyarlanması: Geçerlik ve Güvenirlilik Çalışması", *Kuramsal Eğitim Bilim Dergisi*, 12(2), 494-510. <http://dx.doi.org/10.30831/akukeg.443315>
- Liu, Y., Mao, Y. ve Wong, C. S. (2020). "Theorizing Parental Intervention and Young Adults' Career Development: A Social Influence Perspective", *Career Development International*, 25(4), 415-428. <https://doi.org/10.1108/CDI-01-2019-0028>
- Locke, E. A. ve Latham, G. P. (2002). "Building A Practically Useful Theory of Goal Setting and Task Motivation: A 35-Year Odyssey", *American Psychologist*, 57(9), 705-717. <https://doi.org/10.1037/0003-066x.57.9.705>
- Ma, P.-W. W., Desai, U., George, L. S., San Filippo, A. A. ve Varon, S. (2014). "Managing Family Conflict over Career Decisions: The Experience of Asian Americans", *Journal of Career Development*, 41, 487-506. <http://doi.org/10.1177/0894845313512898>
- Malik, N. ve Hussain, I. (2020). "Effects of Demographic Variables on Career Choice of University Students", *Global Educational Studies Review*, 5(3), 83-90. [https://doi.org/10.31703/gesr.2020\(V-III\).09](https://doi.org/10.31703/gesr.2020(V-III).09)
- Metz, A. J., Fouad, N. ve Ihle-Helledy, K. (2009). "Career Aspirations and Expectations of College Students: Demographic and Labor Market Comparisons", *Journal of Career Assessment*, 17(2), 155-171. <https://doi.org/10.1177/1069072708328862>
- Müftüoğlu, Y. V. ve Erol, İ. (2013). "Kariyer Kavramı ve Maden Mühendisleri İçin Kariyer Seçenekleri", *Bilimsel Madencilik Dergisi*, 52(4), 37-43.
- Özdamar, K. (2016). *Ölçek ve Test Geliştirme Yapısal Eşitlik Modellemesi: IBM SPSS, IBM SPSS AMOS ve MINTAB Uygulamalı*, Nisan Kitabevi, Eskişehir.
- Özlen, M. K. ve Arnaut, D. (2013). "Career Decisions of University Students", *Journal of Community Positive Practices*, 13(2), 92-107.
- Öztürk, U. C. (2017). "Kariyerde Kuşak vs. Toprak: Kariyer Algısında Doğulan Coğrafi Konum ve Kuşağın Etkisi", *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 5(5), 155-165. <https://doi.org/1272/j.2147-7035.2017.5.5.13>
- Savickas, M. L. (2011). *Career Counseling (Theories of Psychotherapy)*, 11th Edition, National Teacher Publishers.
- Sawitri, D. R., Creed, P. A. ve Perdhana, M. S. (2020). "The Discrepancies between Individual-Set and Parent-Set Career Goals Scale: Development and Initial Validation", *Journal of Career Development*, 20(10), 1-16. <https://doi.org/10.1177/0894845320901795>

- Sawitri, D. R., Suryadi, B. ve Perdhana, M. S. (2019). "The Moderator Role of Individual Goal Clarity in the Relationships between Career Goal Discrepancies and Distresses", *Journal of Educational, Health and Community Psychology*, 8(4), 454-464. <https://doi.org/10.12928/jehcp.v8i4.14660>
- Schoon, I. ve Polek, E. (2011). "Teenage Career Aspirations and Adult Career Attainment: The Role of Gender, Social Background and General Cognitive Ability", *International Journal of Behavioral Development*, 35, 210-217. <http://doi.org/10.1177/0165025411398183>
- Tabachnick, B. G., ve Fidell, L. S. (2013). *Using Multivariate Statistics*, 6th Edition, MA: Pearson, Boston.
- Tynkkynen, L., Nurmi, J. E. ve Salmela-Aro, K. (2010). "Career Goal-Related Social Ties during Two Educational Transitions: Antecedents and Consequences", *Journal of Vocational Behavior*, 76, 448-457. <http://doi.org/10.1016/j.jvb.2009.12.001>
- Werner, O., ve Campbell, D. T. (1970). "Translating, working through interpreters, and problems of decentering", in R. Narroll & R. Cohen (Eds.), *A handbook of method in cultural anthropology*. New York: Columbia University Press.
- Wong, S. C. K. ve Liu, G. J. (2010). "Will Parental Influences Affect Career Choice?" *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 22(1), 82-102. <https://doi.org/10.1108/09596111011013499>
- Yam, F. C., Alkın, S. ve Barut, Y. (2020). "Kariyer Hedef Tutarsızlık Ölçeğinin Türkçeye Uyarlanması: Geçerlik ve Güvenilirlik Çalışması", *İş ve İnsan Dergisi*, 7(1) 23-32. <https://doi.org/10.18394/iid.629970>
- Yeh, K. H. ve Bedford, O. (2004). "Filial Belief and Parent-Child Conflict", *International Journal of Psychology*, 39, 132-144.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:09.11.2021 ✓Accepted/Kabul:29.04.2022

DOI:10.30794/pausbed.1021141

Research Article/Araştırma Makalesi

Üstündağlı Erten, E., Güzeloğlu, E. B. ve Kuşku Özdemir, (2022). "Vulnerability and Service Dominant Logic From Old People's Point of View in the Pandemic Period", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 52, Denizli, ss.159-178.

VULNERABILITY AND SERVICE DOMINANT LOGIC FROM OLD PEOPLE'S POINT OF VIEW IN THE PANDEMIC PERIOD*

Elif ÜSTÜNDAĞLI ERTEN**, Ebru Belkıs GÜZELOĞLU***, Emel KUŞKU ÖZDEMİR****

Abstract

This is a descriptive study depending on qualitative methodology which aims to contribute to S-D logic literature in a pandemic contingency to understand how actors are responding to changes when they are restricted or lack of any specific resources that restrain them from actively participating in service value exchange. Data was collected by all researchers with semi-structured in-depth interviews from 18 voluntarily 65+ participants with purposive sampling and theoretical sampling. Findings reveal that older people apply three strategies in service ecosystem for co-creating value on A2A basis. One is to continue existing service process with same service ecosystem actors; second adapting to new practices and involving new actors in service process and third one is to terminate relationship with an existing actor, practice excluding from the ecosystem. Vulnerability of older people is reformed and lasts due to dissatisfaction from services in service ecosystem.

Keywords: *Service-dominant (S-D) logic, Older people, Vulnerability, Collectivism, Covid19, Restrictions.*

PANDEMİ SÜRECİNDE YAŞLI BİREYLERİN GÖZÜNDEN KIRILGANLIK VE HİZMET BASKIN MANTIK

Öz

Bu çalışma, aktörlerin kısıtlı olduğu veya hizmet değeri değişimine aktif olarak katılmalarını sağlayan herhangi bir özel kaynak bulunmadığı durumlarda, değişikliklere nasıl tepki verdiklerini anlamak için pandemi durumsallığında hizmet baskın mantık literatürüne katkıda sağlamayı amaçlayan nitel metodolojiye dayalı tanımlayıcı bir çalışmadır. Veriler, amaçlı örnekleme ve teorik örnekleme ile 18 gönüllü, 65 yaş üstü katılımcıdan yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmelerle araştırmacılar tarafından toplanmıştır. Bulgular, yaşlı insanların aktörden aktöre değer yaratmak için hizmet ekosisteminde üç strateji uyguladığını ortaya koymaktadır. Birincisi, aynı hizmet ekosistemi aktörleri ile mevcut hizmet sürecini sürdürmek; ikincisi yeni uygulamalara uyum sağlamak ve yeni aktörleri hizmet sürecine dahil etmek, üçüncüsü ise ekosistemin dışında kalan mevcut bir aktörle ilişkiyi sonlandırmak. Yaşlıların kırılabilirliği, hizmet ekosistemindeki hizmetlerden memnuniyetsizlik nedeniyle yeniden düzenlenmekte ve sürdürülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Hizmet baskın mantık, Yaşlı insanlar, Kırılabilirlik, Kolektivizm, Covid19, Kısıtlamalar.*

*Bu çalışmanın Ege Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler, Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan 26.08.2020 tarihli etik kurul onayı bulunmaktadır.

**Dr. Öğr. Üyesi, Ege Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, İZMİR
e-posta: elif.ustundagli@ege.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-5111-927X>)

***Doç. Dr., Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, İZMİR
e-posta: ebru.guzeloglu@ege.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-1108-3684>)

****Dr. Öğr. Üyesi, Kavram Meslek Yüksek Okulu, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, İZMİR
e-posta: emel.ozdemir@kavram.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-7232-9233>)

1. INTRODUCTION

Service ecosystems are complex, adaptive systems in society with patterns and processes that form the responsibility for the well-adapted viability of the entire ecosystem (Barile et al., 2016). From the perspective of that ecosystem, value is a resource at the time of use (Vargo and Lusch, 2004) and co-created only when actors integrate their value network resources for each other's well-being mutually (Grönroos, 2011; Vargo and Akaka, 2009; Ehrental et al., 2014; Akaka et al., 2012).

Available research often explains value creation through shelf-availability (Ehrental et al., 2014) in public sector services (Westrup, 2018), for e-commerce (Festa et al., 2019) and for manufacturing firms through the development of products with a customer-centric focus (Kowalkowski, 2010), or adding services to core offerings (Smith et al., 2014) in an attempt to unlock these concepts. These studies recognize a customer focus on value creation in service settings (Nilsson and Ballantyne, 2014) which necessitates developing an understanding of their behaviors and responses.

The COVID-19 outbreak transformed the actors of the system and created an increased dependency on information technology and new business models for many sectors (Mele et al., 2021; Xiang et al., 2021), like paid quarantine related services (Hoang et al., 2021), short-distance travel for tourists (Jafari et al., 2020) or online delivery systems for food services (Hobbs, 2020). COVID-19 has also had a major impact on individuals like older people, which represent the most affected segment of the population (Argan et al., 2020) due to loneliness, reduced social activity (Kutsal, 2020; Ustun, 2020; Robb et al., 2020) and a decline in leisure and shopping trips (Shakibaei et al., 2021). In Turkey, 65+ people (older people) are the main segment of the population who were under curfew during the acute period of the outbreak, and although social media and the internet were available, they did not utilize online shopping as a new method of acquiring goods and services (Naharci et al, 2020). Their inconvenience was generally dispelled by relatives, family members, or institutional parties using a "trusted zone for shopping" (Ministry of Family Labor and Social Services, 2020), depending on strong ties to protect them against external pressures (Parker, et al., 2009).

This study aims to answer what happens to value and value co-creation when customers, as actors of the eco-system, cannot show any intentional or mutual presence in the setting, and what kind of role context will have in this process. This study contributes to current literature in three ways: 1. Attempting to define how value has changed in a situation of a group of customers who cannot participate in the market and thus "for benefit of another party" (Vargo and Lusch, 2016) where the premise of Service-Dominant Logic [S-D logic] cannot be applied. 2. From a customer-focus perspective, details how they think that the service eco-system responded to the situation and 3. Discusses in which processes value is co-created as Vargo and Lusch (2008) mentioned. Services are given activities (Johns, 1999) hence, incidents like COVID-19 are an interruption to the accepted structure, prompting one to consider the processes and to compare them to how things were before and how effective cultural norms are.

2. SERVICE-DOMINANT (S-D) LOGIC, VALUE AND VALUE CO-CREATION

S-D logic challenges the mainstream perspective of marketing and conceptualizes a shift from "product and services" to "service and value", from "buyer-seller dyads" to "ecosystem relationships", and from "closed/linear processes" to "open/co-created process" (Mele et al., 2014: 613). S-D logic has two dependent parts: logic for consumption and logic for service provision, which is also dependent on customer logic (Grönroos, 2008: 299) in a mutual way (Festa et al., 2019). They are driven not only by connections between potential resources but also by the rules of resource exchange (Vargo and Lusch, 2012) to create value.

Customer value creation is not a linear process (Grönroos and Voima, 2013). Context defines temporality through an external environment—legal, competitive, social, technological—and cultural factors (Lusch et al., 2007) that change the actors' reactions in terms of behavior, meaning, and consumption. Penetration of the virtual market across geographic borders has flooded the area with interaction, creating a continuous, dynamic, and transcending structure among form, time, and space for exchanges among a variety of actors (Vargo and Lusch, 2012). As practices change across service contexts (Chandler and Chen, 2016), actors may also have

different roles in different contexts (Akaka et al., 2012). Thus, value-in-context articulates value determined by market offerings (Akaka et al., 2013).

S-D logic is an actor-to-actor (A2A) ecosystem in which value is co-produced by two or more actors, with and for each other, with and for yet other actors (Ramirez, 1999: 49). Customers become better off or worse through value experienced through the defined roles and goals of these actors (Grönroos and Voima, 2013). A2A activities also create mechanisms that facilitate the service process through resource sharing among actors (Vargo and Lusch, 2016) like goods, money as operand resources, or knowledge and skills as operant resources (Akaka et al., 2012; Vargo and Lusch, 2017). This removes the distinction between producer and consumer and applies interchangeable roles to the actors (Akaka et al., 2013).

3. COLLECTIVISM, OLD PEOPLE AND VULNERABILITY

Levell and Levell (2020) defined vulnerability as a notion that occurs when a person is exposed to “the effects of a hazard event” (p. 3) putting parties at risk (p. 13). This could be due to economic, political (Connon, 2016) reasons or age, like older people, who are defined as physically, psychologically, and socially vulnerable (Sarvimäki and Stenbock-Hult, 2016). Recently, COVID-19 also accelerated the health and social vulnerability of older people (Kelman, 2020) increasing anxiety, loneliness, reducing social connectivity (Robb et al., 2020) and also marginalizing them (Brocklehurst and Laurenson, 2008). Especially in Turkey measures on older people during the peak period aggravated the accusations of older people spreading the virus (Yaşar and Avcı, 2020).

Individual and collective characteristics seem to define how actors responded to COVID-19 in different countries. Individualist patterns of independence, self-reliance, and acceptance of disobedience (Dash et al., 2009) posed difficulties in coping with COVID-19. For example, Webster et al. (2021) found that people perceive measures like social distancing and self-quarantining as threats to their freedom. On the other hand, collective cultures were found to be less vulnerable to COVID-19 as they prioritize collective well-being above their individual wants (Lu et al., 2021). Lu et al. (2021) discusses that people in individualistic countries tend not to wear the mask due to being comfortable and individual rights and preferences which in turn increase the spread of the virus. On the contrary, in collectivist cultures, as people behave in a ‘we’ manner, even if they don’t like it, they wear mask and follow measures.

While individualist cultures value the self-satisfaction of individual efforts—supporting self-confidence but devising weaker interpersonal ties, collectivist cultures value the successes of groups and collaboration (Shavitt and Barnes, 2000; Youngdahl et al., 2003: 112; Lykes and Kimmelmeier, 2013). Group collaboration tends to build strong bonds between members to achieve a balance in their social environment and manage life together (Winsted, 1997). This could create vulnerability as actors in collectivist cultures feel lonely when their expectations related to normative and interpersonal ties are not met (Lykes and Kimmelmeier, 2013). This puts pressure on other actors, hindering them from complaining about fear of “losing face” as defined by Park et al. (2014). Thus, it is obvious that these characteristics also define how people take responsibility for elderly care. In individualist cultures, children provide limited and formal support for the care of their elderly parents while in collectivist cultures, elderly care is carried out by the children voluntarily and enthusiastically (Pyke and Bengston, 1996). The increase in the number of older people living alone has deprived them of support provided by family members regarding home care, housework, and health (Zhang, 2020: 2-3). Offermann-van Heek et al. (2021) found that in Germany as Turkish older people live in larger family units, they can draw on close relationships when in need of care and assistance, reducing the negative effects of aging. Besides these studies, some studies for Turkey also mention about social support due to collectivist structure. Although there is an increase in elementary family structure and older people living alone (Kurtkapan, 2019), the relationship between older people and their children is still carried on (cited in Umutlu and Epik, 2019). Turkey’s traditional collectivist structure is very effective on this because although they don’t live in larger family structure, children take the responsibility of caring their parents (McConatha et al., 2004).

4. METHODOLOGY

This study is a descriptive study depending on qualitative methodology interested in explaining contingency of value co-creation in a collectivist service ecosystem. Although it is depending on multiple interpretations of reality (Krauss, 2005), general patterns of experience (Ponterotto, 2005) will define (relationship of) local categories of being (Vasilachis de Gialdino, 2009; Slevitch, 2011). Thus, in this research, how older people define, explain their experiences in pandemic and specifically in curfew period, will provide a legitimate knowledge to understand the phenomena and value analytically better (Krauss, 2005; Slevitch, 2011; Helkkula et al., 2012). In this study, local categories will represent the social ties like interaction within neighborhood, family, and institutions that actively facilitated during the pandemic period, friends, and their experiences during their daily routines and errands. We use 'categories' term to reflect their dependency on cultural instances like collectivism. Thus, pandemic and curfew periods provide a contextual background (discussed in 4.1) that creates categories older people experience and interpret. We especially focus on the causes of this contextual background.

As researchers, we are sharing the same context where the experiences are realized (Tuli, 2010). We are insiders of the context but outsiders of their experiences (Dwyer and Buckle, 2009). This embodied our axiological position, and, in our interviews, we hold a more etic stance refraining from our experiences to collect more authentic data. In our analysis, we brought back them to question and challenge the data to provide a deeper understanding of an emic-etic balance and utilize our value biases (Ponterotto, 2005) and to experience what is like to be a part of it (Krauss, 2005).

4.1. Turkey and 65+ People in Pandemic Period: Research and Value in Context

In March 2020, after Turkey has confirmed the first official COVID-19 case, national measures policies such as physical distance and isolation, individual hygiene encouragement, and use of masks have started to be implemented to control the pandemic spread caused by inter-individual interaction (ECDC, 2020). Age-based curfew applications involving 65+ people are one of the unique measures of Turkey to decrease vulnerability among them (Kanbur and Akgül, 2020). Restriction policies, especially in the first period of outbreak, increased the need for support for restricted individuals, and the responsibilities of other actors.

Access problems and deprivations engendered these groups to be dependent on other members of the household, family members living outside the household, or other individuals. It was recommended to get support from family members, relatives, friends, and neighbors not only for material / moral needs but also for the continuity of the well-being.

In the informative guide of the Turkish Ministry of Family Labor and Social Services (2020), risky groups are warned to ask for support from family members, relatives, or neighbors for daily transactions. The warning of the ministry above confirms the collectivist characteristic of Turkey (Alparlan et al., 2018) in which coping styles are affected by family support, respect for ancestors and family elders, obedience to authority, and patience-tolerance (Altun, 2020). Sacrifice, obedience, interdependence, cooperation, or duty are basic characteristics of collectivist socialization (Dash et al., 2009) which support older people's care and help them through pandemic curfew and restrictions. This socialization pattern creates social norms as institutional arrangements as behavior routine and hinders actors to complain to not to "lose face" as defined by Park et al. (2014).

Despite national governance policies, fines, and persistent calls by authorities, when curfew was declared, 12% of the households went out in 31 provinces (IPSOS, 2020). This is not only because of disobedience. There is a great number of people who had to make shopping, pay bills, or provide needs for their elderly relatives who are under curfew. Thus, collectivism is a strength and weaknesses, especially during the COVID-19 period.

4.2. Sample and Data Collection

The sample of this study is made up of individuals 65+ old who experienced curfew in the outbreak period in Turkey. They are prominent vulnerable actors in this period who were commonly unable to make their purchases and meet their needs. The curfew period started on 21 March 2020 (Hürriyet Gazetesi, 2020) and with some exemptions (like permissions to go be outside between 12:00-18:00) this execution continued till 1 July 2021 (Hürriyet Gazetesi, 2021). All data was collected between 12.06.2020 – 20.08.2020.

This study will depend on the narratives of participants (Helkkula et al., 2012) to portray 'vulnerability' in this period in the value co-creation process and how 'value' is re-defined depending on this contingency situation. Thus, the participants are expected to speak freely about their experiences (Tuli, 2010). Their daily life practices, problems they face, and their reactions to outbreak rules look similar. For this reason, it is assumed that participants with different demographic characteristics from this age group will reflect the interaction sufficiently. Thus 65+ people's experiences about service eco-system in the COVID-19 period would provide:

1. What has been experienced on a context base from their perspective including their background, locality, etc (Vasilachis de Gialdino, 2009),
2. Their unique condition of being under curfew will challenge the S-D logic ecosystem perspective because their age category has a low level of internet usage and new technologies (Iancu and Iancu, 2017). They simply use social media but not online shopping or online transactions.
3. Their experiences are assumed to define categories, actors, processes, and relationships among them as legitimate knowledge to understand their 'reality' (Vasilachis de Gialdino, 2009; Slevitch, 2011).

Before starting data collection, the research was approved by the Ethics Committee. We get Castillo-Montoya (2016)'s Interview Protocol Refinement as a guide to define our interview questions. To ensure interview questions align with research questions (p. 812), each researcher-developed questions and defined their aim for asking depending on the literature. All questions were related to the period that they have experienced curfew and just after it when they were let limited time (4 hours on weekdays and they are not allowed to use any kind of transportation) to be outside. To construct an inquiry-based conversation (p. 813) we came together to evaluate them and the questions that are at least approved by two researchers stayed on the list. Some of them were rewritten to encapsulate the aim. To receive feedback on the interview protocol (p. 824), researchers found volunteers around to check whether the questions were understandable and made sense. To accomplish activity checklist for close reading of interview protocol (p. 825), researchers ordered the questions and defined some criteria to handle the interviews like if participants do not want to answer a question, what kind of substitute questions to ask, which questions are more critical, etc. to increase the reliability and validity of the data collected.

At the beginning of the participant selection process, we started to talk with 65+ people in our apartments and neighborhood. However, when we mentioned about our research, they hesitated to make interview. They thought that as curfew is a legal obligation, they didn't want to talk about it while we are recording them. When we started data collection, the curfew period was still available with loosening applications. For this reason, we decided to include two 65+ family members as 'informal gatekeepers' (Reeves, 2010) to help us reach 5 appropriate participants that we do not know from their social environment. These informal gatekeepers were informed about the study and explained what to tell while talking with postulant participants from different education levels, asked to balance gender and cities to provide variety and increase validity. As we assume that in small towns, access to service and social interactions will be easier, besides variety in demographic factors, we also aim to include people from urban and rural to see differences. Therefore, the city they live in was not a criterion for us in selection process, instead whether they live in urban or rural was criteria and we selected participants depending on these factors.

These two gatekeepers prepared a communication list including people's phone numbers. Two of the researchers talked with them individually and select 5 people to communicate for the first stage according to the characteristics mentioned above. There were 4 backward – forward processes between the data collection and analysis section (Blanche et al., 2006): three included 5 participants who gave decisive themes and the last one was involving 3 participants for final confirmation saturating theoretical sampling. Data was collected with purposive sampling by all researchers with semi-structured in-depth interviews from 18 voluntarily participants above 65 years old (Table 1). Only P4 lives alone. The others are living with their spouses and/or children. Also, only P3 is a housewife and, the others are retired as a government officer or from private sectors. Only P2 was retired from doing her job as a tailor.

Table 1: Participants Profile

Participant	Gender	Age	Education	Urban or Rural	Occupation	Living Alone?	Interview Duration
P1	F	65	Primary School	U	Retired from Insurance Company	No. Living with daughter	30 min. 52 sec.
P2	F	78	Primary School	U	Retired as a tailor	No. Living with daughter and grandchildren	24 min. 10 sec.
P3	F	67	Primary School	U	Housewife	No. Living with her husband and elderly daughter	40 min. 14 sec.
P4	F	70	Graduate	U	Retired from municipality	Yes.	48 min.
P5	M	77	Graduate	U	Retired as government officer	No. Living with his wife	38 min. 16 sec.
P6	F	65	High School	R	Retired from a bank	No. Living with her husband.	16 min. 46 sec.
P7	F	67	Primary School	R	Housewife	No. Living with her husband.	10 min. 21 sec.
P8	M	67	Primary School	R	Retired as government officer	No. Living with his wife	13 min. 05 sec.
P9	F	65	High School	U	Retired from a bank	No. Living with her husband.	46 min. 35 sec.
P10	M	66	Graduate	U	Retired as a graphic designer, caricaturist	No. Living with his wife	47 min. 45 sec.
P11	M	70	High School	U	Retired as government officer	No. Living with his wife	49 min. 29 sec.
P12	M	70	High School	R	Retired as a manager in banking sector	No. Living with his wife	48 min. 05 sec.
P13	M	78	Graduate	R	Retired as an engineer	No. Living with his wife	39 min. 02 sec.
P14	M	66	Graduate	R	Retired as a teacher	No. Living with his wife	29 min. 24 sec.
P15	M	68	High School	U	Retired as a tradesman but still working	No. Living with his wife	16 min. 29 sec.
P16	M	79	Graduate	R	Retired as government officer	No. Living with his wife	32 min. 54 sec.
P17	F	68	High School	R	Retired from a bank	No. Living with her husband.	17 min. 21 sec.
P18	F	66	High School	R	Retired from private sector	No. Living with her husband.	13 min. 45 sec.
M: Male, F: Female							
R: Rural, U: Urban							

Due to the outbreak, researchers accomplished all interviews on phone. Before starting interviews, participants were informed about the content of ‘informed consent’ including the details of the study and their rights; and their approvals were recorded at the beginning of the process. As some of our participants did not want to continue interviews (due to headache because of talking on the phone, etc.), we ended up after a short time.

These participants' main focus is the feeling that they experience through curfew period while they can't realize their activities of daily life. Thus, with these participants we collected data mostly about feelings. All warm-up conversations were handled before starting recording. These durations include data collection directly aiming research topic. While making phone interviews raised difficulties for conversation, personal issues like mutual understanding or personal sensitivity (like not wanting to complain about something as they would be accepted as 'grumbling' when they do so) (Wenger et al., 2003; Akram, 2021) also created barriers for the researchers. As phone interviews are more demanding and follow a more rapid pace (Herzog et al., 1983), for these participants, we try to let them speak about their experiences which they attach importance by mentioning more.

Each interview is recorded, transcribed, and then sent back to participants for their control and feedback to increase the reliability of data. This is providing transparency, securing each participant about what they said, and increasing reliability to define any misinformation. As our participants were older people, this helped to confirm the data. All our participants confirmed the texts. Some of them said that they can't see well and got help from their children to read the text. We think that this is also a way to get confirmation from their children as they did not do something wrong.

4.3. Data Analysis

The data were analyzed with MAXQDA Analytics Pro 2018 program. In determining codes, *we adopted a grounded approach* for more authentic contribution (Blanche et al., 2006) in an inductive manner. The first author coded data and the other two authors acted as 'peer coders' for researcher triangulation (Johnson, 1997: 283) and controller with their expert status. Depending on their relevance to the study, the first author derived text passages from transcripts. Then, she attached open codes and then open codes into higher-order themes through *categorization, abstraction, comparison, dimensionalization, integration*, not in sequential order (Spiggle, 1994; Gummesson, 2005) with analysis clues of Bazeley (2009). Grounded approach adopts inductive approach which does not depend on the existing code list (Bradley et al., 2007). In the coding process, the prominent expressions in the text are coded through open coding to describe the data, and then the expressions explaining the same phenomenon are grouped through selective coding with the knowledge of the research from the relevant literature (Vollstedt and Rezat, 2019). After this process, the text is treated as a whole, as a single text and re-evaluated. Converging categories reveal the pattern among different participants. Then, the researcher tried to move these patterns into conceptual categories through abstraction.

Then authors evaluated all codes and themes together in the forward-backward method for guidance (Gummesson, 2005) to represent the reality described by the data (Spiggle, 1994), defined disagreements, and solved them by discussing in the frame of literature. Then emerging stable themes were named in line with the literature (Bazeley, 2009).

Collecting data and analysis are concurrent processes. As researchers are members of the context, researchers could understand what participants mean in their speeches which helped us to increase credibility, and findings were only derived from data for confirmability (Nowell et al., 2017).

5. FINDINGS and DISCUSSION

Our findings reveal that pandemic and specifically curfew situation creates a consistency that older people are excluded from the service ecosystem and because service professionals are lack of adapting to this consistency, they found new ways to re-include themselves in the service ecosystem. In Figure 1, we give an illustration of our findings before and after curfew period from older people's point of view. This is how they interpret the service ecosystem.

5.1. Exclusion from The Ecosystem: The De-Construction Process and Value

In the first peak period of the outbreak of COVID-19, because of the high mortality rate among 65+ people, they were classified as vulnerable (Sarvimäki and Stenbock-Hult, 2016) and subject to restrictions and a curfew. The unique trait of this period was the involuntary position older people found themselves in.

Involuntariness has an important consequence. Normally, older people are living in a close circle, or some are living in a kind of opted quarantine. They love to spend time at home and repeat daily routines. In this circle, old habits and behaviors are generally associated with socialization like spending time with their relatives, friends, being outside or shopping freely. Thus, curfew was perceived as punishment, especially among women, or a boundary instead of a measure to protect their health. Most older people are unable to use online shopping and feel uncomfortable asking for help. Our participants independent of their gender and living alone or with children/spouses or education feel this uncomfortableness and mention about it. Two of our female participants, one living with her spouse and the other is living alone, explain their desperateness because of their increasing interdependency on others due to restrictions.

"I don't have to ask my child to pay my credit card. Maybe I don't want it. These are always troubles. [...] My neighbors also helped. But they have much to help." (P9, F, U)

"If we do not know how to shop online, will we not be able to buy what we want? They are officially telling us to die. Learn, use, or die. My eyes can't even see well anymore. Not everyone can have children, I can be 80. My child may not be nearby, maybe he is in another country, so people should at least take a piece of bread and return immediately." (P4, F, U)

When you look at the quotations, asking for help from other people, even from their children, is not welcomed. The remonstrances are generally about daily transactions and consumption (purchasing bread or paying credit card debts). These findings challenge collectivism. Kashima et al. (1995) stress that individualistic cultures pertain to independence, being autonomous, agentic, and separate and they are generally attributed to men and Western societies. On the other hand, collectivist cultures depend on interdependence, being communal and relational and generally attributed to women and Eastern societies. Participants stress their unhappiness due to a break in their independence, in other words, being against their individualism. On the other hand, these quotations also support collectivism as a clue for social actors who are available for help and support (Lykes and Kimmelmeier, 2013).

It is engrossing that this finding is related to urban. De Jong Gierveld and Tilburg (1999) compared older people living in Italy (as a collectivist country) and The Netherlands (as individualistic country) in their study. They found that older people in Italy are lonelier compared to older people in The Netherlands. They depend this finding on the socio-cultural evaluation of care in Italy as they expect to be cared by family members. Thus, older people in Italy also higher in social support for daily activities. We found a similar finding for participants in urban. As one of our participants who live with his spouse explained "Our children could not come to our side. Our acquaintance could not come to our side. You suddenly feel all alone." (P15, M, U). Another participant who lives alone support this point by indicating "I said to myself that if I get sick that it will be like this, I'll die right away. I also live alone. Nobody will notice me if I get sick or get worse suddenly. Everyone in the apartment is irrelevant. Nobody cares. [...] What if you talk on the phone, you are alone all day." (P4, F, U). This is the opposite finding of De Jong Gierveld and Tilburg (1999). For our participants, they expect social care like chatting, seeing each other but for engaging in daily activities, social support increases the feeling of inadequacy so that they do not welcome it. Although individualism is seen as a preventer of safety (Webster et al., 2021) and taking attention from collectivism, our findings show some negative consequences of collectivism for older people, mainly a feeling of "being useless".

For our participants from rural parts, finding themselves in a passive position is the problem. But getting help from other social actors is not an issue. They don't see that as a duty but are happy to get support to get through hard times.

"They [he is mentioning about the bank that he worked for and retired from] called us and asked what we need. Once they asked if there was a problem with our health as they cover our health services. They asked this several times. They asked what our needs are, in what days we need them, whether we have a shopping need related to our age. And of course, as I said, since we are locals here, young people called us all the time, whether this is our neighbors or our friends' children. They asked, do you need anything, what do you want, is there anything to do or something. Let me tell you that we are not alone, my daughter" (P12, M, R)

P12 worked as a manager in a bank and retired from there. He lives with his spouse in a small town. As he was grown up in this town, he calls himself as 'local'. His friends are generally above 65 years old that as they are also under similar restrictions, he mentions their children as helping actors. Santos et al. (2017) found that there is a global increase (including Turkey) in individualism due to socio-economic development. Our findings support this finding in terms of urban life but for rural life. As culture has a dynamic structure, collectivist cultures also interact with individualistic values and vice versa. Matsumoto et al. (1996) are mentioning about how young population in Japan (accepted as a collectivist culture) start to question collectivist rewarding systems in business life and blend collectivism with individualistic value. Our findings also reveal an individualistic approach in daily activities. Before pandemic, other actors, like doormen and family members, are available when *they want such help*, which is the way of value creation (Chan et al., 2010: 48).

Media is a powerful tool in market exclusion process (Dalrymple, 2016) causing two difficulties to cope with. First, emotional stability, and second, daily chores. This disruption to the daily routine made them feel depressed and unhappy (Sarvimäki and Stenbock-Hult (2016). While the first issue was generally managed individually, the second was handled specially by the service ecosystem. Our participant P10 has a graduate education level and deals with art as an occupation. He has a competence to use media tools, evaluate them and use as a source of information. He declared increasing vulnerability with the sentences below.

"What we saw on TV sometimes scared us, so we paid attention. It was a great pleasure for me to go out and sit and have a drink, but now we don't do that. For example, I wonder if there is something in the glass, is there something on the table, is there something in the hand of the man who brings it... although it is said that food does not cause infection... but these are always the things that newspapers, televisions and news give us. Then we say let's not go out. That's why I don't go to the market anymore." (P10, M, U).

This quotation reflects the fear which is stimulated by media tools. While restrictions pushed them out, they also pulled themselves away from the ecosystem because of this fear. On the other hand, this is where the service ecosystem also shows vulnerability.

Technology is an alternative platform for use in the outbreak period, but not for these people (only one participant uses online shopping platforms). They spend time on social media, they read news online, but shopping is not preferred due to trust issues or a lack of technological literacy. However, service actors are generally dependent on online services that older people are incapable of or they can't engage as they don't provide service standards. P4 is a graduate level participant who is capable of using online shopping applications and although she doesn't like to shop online because of security concerns, she feels necessity in pandemic contingency to do her daily shopping.

"Generally, I'm getting a little bit of things. But they make home delivery if you buy above a certain amount which is much for me. For example, they do not bring one product." (P4, F, U)

Her quotation is supported with other participants with different narratives. The interpretation of these indications could be that they do not buy enough products to produce *economic value* as they live alone or live as couples, and they think they will not be worth it. Participants stress that when they order by phone or ask companies to bring their shopping to the home, they are refused with the explanation of "we are not giving that service for that amount", claiming service providers' unwillingness to fill this gap. Only actors in close circles, like family members, are left to provide solutions, which is increasing their dependency and vulnerability.

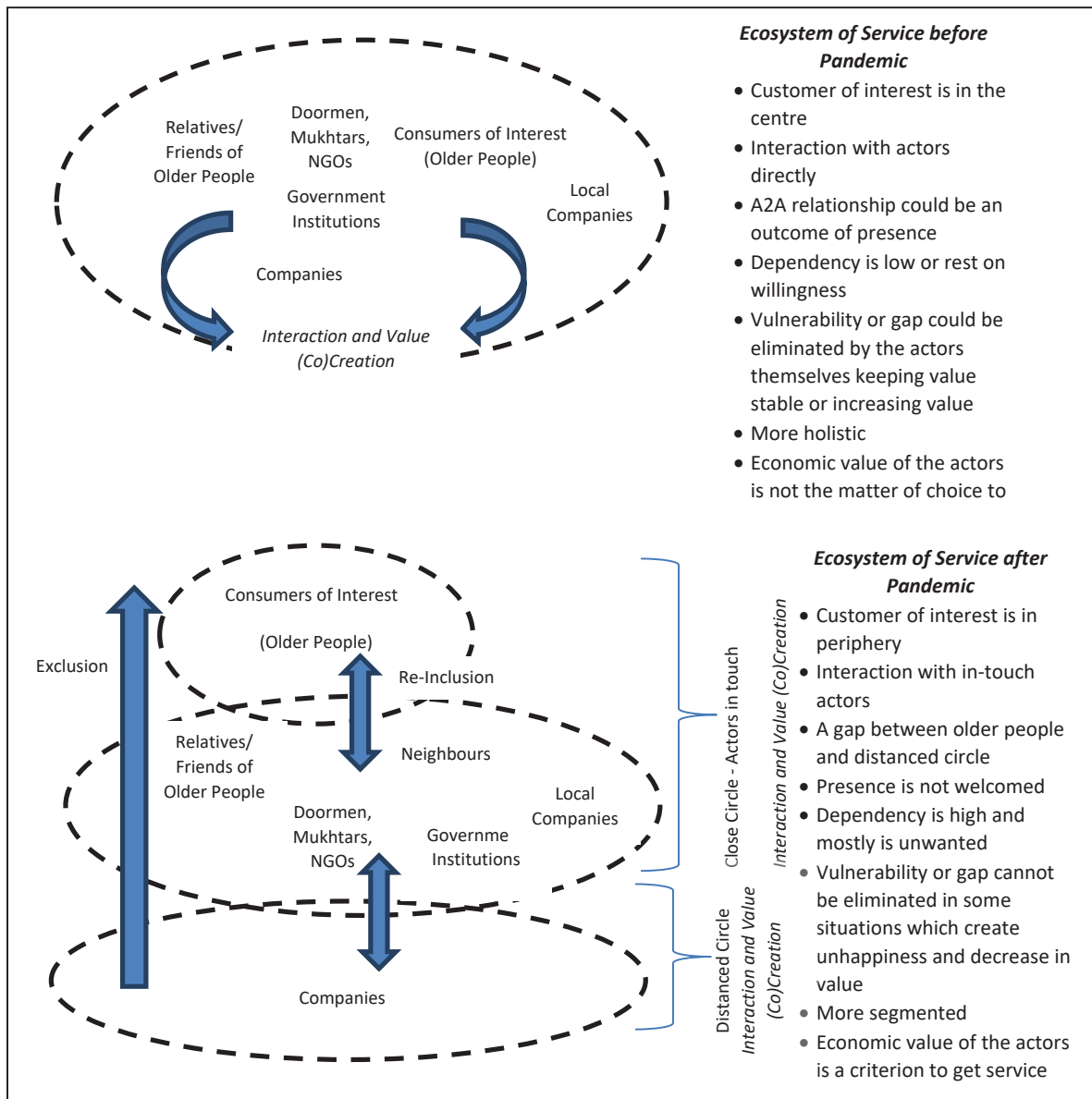

Figure 1: Illustration of Service Ecosystem before and after Pandemics from Older People's Perspective

5.1.1. Perception of Service Value

The perception of service value has resumed since mutuality, especially between older people and companies, has been maintained. Findings reveal that curfew and restrictions increased the negotiating power of service companies against older people, and they think that the companies made attempts to take advantage of it. When they live in urban centers, big retailers are their source of service field. Bills are paid automatically by their bank, or they visit bank branch offices for other transactions. For older people living in rural parts, local actors or big retailers are on the carpet. Thus, the value is "value-in-use" (Grönroos, 2008, 2011) through a more voluntarily direct process. Local actors are grocery shops, butchers, small markets close to home that provide service only on the location where people develop personal relationships as they share the same territory. Companies in this space are big retailers like Migros and BIM, which we can be defined as a brand (Maurya and Mishra, 2012). They operate throughout Turkey and people generally do not develop personal relationships, but because of product and service variety, they are preferred. People who are not under restrictions could go shopping and benefit from product variety or any kind of service provider. However, older people need others' help, and when they do not want to inconvenience others, they use available service alternatives. While some service companies—especially

small, local ones—take advantage of it on purpose, some of them—especially bigger companies—cannot sustain the expected value of their customers.

“[They buy vegetables from grocery, but they get poor products a few times] I was told. He says we will pay attention; he does not say anything else. There is nothing for him. He’s already earning money. We are not the only ones who want products, it’s not just us. There are so many who want it.” (P9, F, U)

P9 is an active person in social life and participates in neighborhood choir with other social events. This socialization includes small, local service providers that they frequently shop for. In this period, as they can’t be out and use online shopping applications because of the reasons discussed above, small providers gained negotiation power to benefit from this situation. She complains about helplessness not being able to take control of the seller’s actions. Before the pandemic, they were active and interacted with different actors in the ecosystem. They have service behavior habits that define an expected service value for them and look for it through repeated purchases. In case of any gap between what they expect as a value and what they get, they could show presence, interact with different actors, and try to better meet expectations. But for this situation, *as they are not the only ones*, if they don’t buy, there are some other buyers at their age and under restrictions will have to buy. Product quality is not the only theme. Perceived deceptive actions are also the case in terms of expiration date or shopping ingredient which is against their will or habits.

“If you call the markets, they send the most expensive one. Or they have a mind of their own. For example, they put in the products near the expiration date.” (P4, F, U)

“Once I wanted an onion, when I bought an onion, I bought the ones a little bigger than a small walnut, one of the onions that came to me was maybe half a kilo. I said 2 kilos of onions, 5 onions came to me. I’m not a cook, I don’t run a cook shop. Think about how many grams of 1 head will come. I mean, I don’t go and buy it from a market...” (P11, M, U)

The first quotation above talks about small local providers who took advantage of the situation against older people, and the last one is about a big retailer, which does not seem to be able to control the order process sufficiently to sustain value for their customers. P11 is an active participant in shopping applications. He explained that he made the majority of his purchases online. He has technology literacy and is actively engaged in transactions. For such a background, this quotation is important because it shows that technology literacy is not enough for service satisfaction. They are picky in their shopping. They buy packaged goods or products they have tried. For shopping they buy in kilos they would like to pick themselves. He and most of our participants mentioned social interactions in their shopping. They chat with the sellers; select the products they want and have control over the value they expect from service actors. It is not just shopping; it is also socialization. In both situations, there is a perception of value diminishing. Technological illiteracy is delimitating them. On the other hand, using shopping applications diminishes the value they expect due to removed social interaction and inconsistency with their habits.

5.2. Re-Inclusion to the Ecosystem: Co-Creation Process and Value

Re-including older people in the ecosystem made contextual iterations apparent as an indicator. Living for the good of the community, respect for the elderly, and a willingness or social obligation to help other people increased dependency on other actors in the ecosystem.

5.2.1. Hierarchy of Actors and Transactions

As the service ecosystem did not respond to older people through market offerings (Akaka et al., 2013), it created a distance between big companies and older people. Big companies are not even aware of the difficulties and dependency that older people experience. As such, they firstly interact with their children, neighbors, relatives, and friends, who are already in the ecosystem and close communication circles. The reason why we call this “interaction” is that they started to engage in the co-creation process. But collectivism has conceived a hierarchical relationship from elderly to young. Children do not want to get the money they spent for their parents’ shopping because of social norms; they are expected not to (Parker et al., 2009), and second, because of social ties, they accept it as duty and a good feeling to satisfy their needs (Shavitt and Barnes, 2000).

In the following quotation, P3 is a housewife who is mentioning about their relationship with their children in terms of money. The main idea of this quotation is about the challenge in vertical hierarchy that collectivist cultures tend to have (Tamis-LeMonda et al., 2008).

"I don't know, I feel shy. [They buy our needs] They do not receive the money. I feel sorry when they don't get the money. It has an uneasiness. It was. And when G. [her daughter] brought something, my husband sat and cried. So, he felt bad. As if we fell into this situation. Helpless. But we felt it, really." (P3, F, U)

In collectivist cultures, parents feel the responsibility of taking care of their children even they are grown up. When parents are older enough not being able to care themselves, children are taking the responsibility. Tamis-LeMonda et al. (2008)'s study has an interesting result about parents from collectivist culture (like Mexico) but living in individualistic country (USA). They declare that these parents are complaining about individualism because they think that when their children are grown up, they will follow individualistic lifestyle of USA that they will not take care of their parents. So, it is obvious that they expect care from their children. In our finding, the challenge has a two-way interpretation. First, although they don't need care for now, this contingency put them in a position to expect help from their kids impairing the hierarchy; second, as they see themselves healthy, caring role is still on the parents and that's why they are uncomfortable of unrealizing their role. This uncomfortable situation encouraged older people to develop different strategies, resulting in a hierarchy of transactions to balance it.

P5 is a graduate-level participant retired as a government officer. He developed a strategy depending on the content and amount of shopping. Although he has technological literacy, he doesn't prefer online shopping. For this reason, for small amounts, he prefers nearby shops where he can go in a short time without getting caught by police and fined. But for lump sum shopping, he can't visit big supermarkets as people will guess their age and has a conflict with the police. For this type of shopping, his daughter helps them. People generally do lump sum shopping once or twice a month so that he doesn't need to call his daughter frequently for asking help.

"I do my own shopping again. Our markets are very close. We take our necessary measures and do our shopping. But our daughter is doing our big shopping. Our daughter helps distance shopping and lump sum shopping. But I do the shopping within a short walking distance myself." (P5, M, U)

"My son once ordered from Migros [one of the big retailers in Turkey] on my behalf. He ordered from Eskişehir [one of the bigger cities of Turkey]." (P3, F, U)

P3's quotation is common for most of our participants regardless of their occupation, education, being in rural-urban or gender. Children are either physically helping their parents or indirectly by using applications. Lump-sum shopping requires mobility and generally, big retailers. Being under curfew, the intensity of the shopping behaviour is high and children or actors that they have close ties are first category mediators. In the second category, there are mukhtars, police, or NGOs. In rural parts, this system is specially handled by mukhtars and local markets. Thus, in this curfew period, as a contingent situation, big retailers and some businesses shifted to the periphery, distanced positions, and they continue their interactions with older people through the mediating role of close circle actors who are not beneficiaries (Vargo and Lurch, 2008).

In the following quotations participants brought up their experiences about the mediating actors. This first quotation is about mukhtar whose responsibility is not to deliver food but does it for occupational service purposes. P12 appreciate the mukhtar's service. On the other hand, when the service is a part of job description, the expectations are increasing. P8 and P4 are two participants from different education levels, gender, and urban-rural residence. The way they talk about doormen indicates hierarchy between mediating actors and they evaluate his service in terms of service value.

"Now our mukhtar has a car, he would buy bread first, buy the bread himself, distribute it to everyone who needs it. Whatever you want out of bread, he was visiting every house while he was driving. When you saw his car passing by, whatever you said, he would bring them all." (P12, M, R)

“Well, what the doorman will buy is different, what the children will bring is different. Since the doorman buys for everyone, he takes whatever he finds, if we had children nearby, they would buy better ones. But you have nothing to do, you have to accept” (P8, M, R).

“How will the police buy what I want unless the doormen can buy?” (P4, F, U)

Doormen have been very effective during this period. They live in the same apartment houses and shopping for residents is a part of their job. Doormen are generally in between these two categories; they are not as close as the first category and not far as the second category (e.g., the police).

In an ecosystem, mediator actors are generally in passive positions. They only buy what is asked of them and become a bridge between companies and older people, physically or through the internet. Thus, the co-creation process has been realized among these vulnerable groups, family members, neighbours, local markets, and official actors like mukhtars for rural parts as non-market resources (Korkman et al., 2010). For urban dwellers, local markets and official actors are out of the ecosystem.

5.2.2. Service Strategies

While de-construction unties some actors in the ecosystem, co-creation focuses on collaboration and shifting the substance of service through resource integration and service exchange (Vargo and Lusch, 2017). Mediator actors are the main resources that fill the gap and become a part of the co-creation process. When they need to engage in a service activity, they need to apply some strategies.

Findings show that living in rural or urban areas also affects value perception. In rural locations, or urban but small cities, as people have close social ties, they develop friendships with their service providers. Most of our rural participants have specific service providers that they always shop from, or there are small shops nearby where they share daily life in the same district. In these parts, *basket shopping* is very common, especially during the outbreak period, this became a suitable service strategy which creates value for customers. Basket shopping is a service in which you call the vendor, order your list of items, and state the amount of money that will be put in the basket (to understand if change will be needed). The vendor then brings the products under your balcony, you lower your basket with the money inside and the vendor loads the products, change if any, a bill, takes the money and the transaction ends. One does not need to go out or the vendor does not need to come up.

“The other day, my neighbor in upstairs lowered a basket to the grocery store under our apartment. The vendor did not want and got angry” (P4, F, U)

“There is only a small market next to me, there are a couple of friends, from coffee, from the vendors, I call him for a little thing, for example, let’s say 1 kilo of sugar, 1 kilo of flour, they would bring it all the way to the balcony. I was hanging my rope from the balcony and giving their money. I was buying like that.” (P11, M, U)

Although it is a very common technique in rural parts, especially in the outbreak period, it is also very advantageous for customers and small service providers to prevent physical contact and continue their service through mutuality. Social relationships are crucial to understanding this reaction. In urban areas, social relations are hard to develop because there are many sellers and buyers, and mobility is high. P11 is a good example of this close relationship. He mentioned about social ties that he developed with sellers in his daily life. When he was asked about the experience the P4 had, he responded that if that neighbor normally doesn’t shop from the vendor, of course, the vendor will not want to service the neighbor. He defined it as a bilateral relationship.

Besides daily needs, older people also require health or self-care services. During the peak period of pandemic, they discussed about the difficulties in their routine controls, pill prescriptions or self-care services due to restrictions and curfew. As these services requires their presence in the service field, they ‘adjusted’ specific factors or bended the rules to provide it. In their free time, when older people need to go out, they adjust their service time as of late or very early. They try to be the first beneficiary to reduce physical contact.

E. Kuşku Özdemir

“But of course, you cannot stay at home for a lifetime. In the meantime, I go to the market, usually in secluded hours, and buy my fruits right away.” (P6, F, R)

“But I went out once. I cut my finger and went to City Hospital. [...] They were checking fever, letting in one after the other, there was distance control. They were very nice. We especially went between 20:30 and 21:00 in the evening.” (P1, F, U)

Secluded hours are most preferred time interval to get service. It depends on service you would like to take and have a balance to avoid pandemic risk and also people’s negative reactions for being outside in curfew period. A decrease in service value entails adapting service choices. First, they decrease expectations and accept what they are to get from mediator actors. Second, they alter their choices and select service providers that they think are more appropriate in terms of measures. Third, they cook or perform what would have been bought at home instead of undergoing an unsatisfactory service experience.

“We do not change [our barber], I just went to the hairdresser for the first time in years (laughs). So, I went because it was more hygienic.” (P11, M, U)

“The most affecting part was the inability to do personal and household shopping. We had to make some ready-made things that we would eat ourselves, such as bread.” (P10, M, U)

6. CONCLUSION

After the pandemic, when older people were under curfew, they have been excluded from their existing ecosystem. Their access to most services had been limited creating frailty (Sarvimäki and Stenbock-Hult, 2016). This is a contingency situation and being “better off” turned in to sustain substantial activities. Value co-creation is handled in a more involuntarily indirect process. Covid19 has transformed the dependency of value from the act of an individual (Nilsson and Ballantyne, 2014) to the mediated, strained value of the actions of actors within the ecosystem, which is challenging the perspective of Grönroos (2011: 290) “If there are no direct interactions, no value co-creation is possible”.

In this process, local companies (Hobbs, 2020) that have in-touch positions are distinguished by phone orders, and most of the businesses that they interacted with before the pandemic have been eliminated. In our case, there is a shift to local actors (Mele et al., 2021). Neighbors, notably government institutions, are the actors that shifted their positions to close circles. These actors’ integration with the service system (Westrup, 2018) results in a *hierarchy of actors* in the process, depending on social ties. They also adhere value to mediator actors. For example, if older people are not happy with the service of doormen, they are not happy with the service of the market that the doormen shopped from. Their compulsory inactive position decreases the value they perceive from service (Argan et al., 2020). They then limit orders or prefer to order packaged goods, which do not require any selection process, to cope with the situation and sustain value. If mediators are family members, they cannot complain so as not to lose face (Park et al., 2014). They put up with it, but the feeling they attach to value diminishes and the value turns into a kind of *mediated value* instead of value-in-use (Grönroos, 2008, 2011), turning actors into resources that transmit and contribute to value co-creation. Thus, value co-creation is shifted to a new structure in which beneficiaries (older people) devise new meanings to value.

The contribution of this study to current research is that although consumer shifts could better be understood by being there and co-creating with them (Pralhad and Ramaswamy, 2004), there are contingency situations that external and uncontrollable factors may suspend this interaction by excluding some actors from the service ecosystem. In this manner, we can contribute that the ecosystem does not maintain a purely holistic perspective. The service ecosystem is the combination of unique ecosystems of actors in a specific society. As existing service providers were unable to respond to this type of unexpected interruption, the service ecosystem responded with mediator actors providing a more indirect “mutual benefit of others” (Mele et al., 2021). The economic value that older people provide for companies could be a prominent reason for this. As they generally live alone or in pairs, they shop less frequently and in lower amounts. So, their shopping behaviors have lower economic value and most companies do not prefer to cater service to them.

Older people dominantly apply three strategies within an ecosystem for co-creating value on an A2A basis. One is to continue the existing service process with the same service ecosystem actors. The second is adapting to new practices and involving new actors in the service process, and the third is to terminate relationships with existing actors or practices by excluding oneself from the ecosystem. Older people change their shopping habits by doing shopping in larger amounts, preparing, or doing it at home or purchasing goods or having a service that they do not prefer in normal times. Depending on the amount of shopping, proximity of the service provider, whether they could adjust their preferences, the match between the value they get and they perceive, they prefer among them. The service ecosystem is reaching a balance, but total well-being diminishes as mutuality cannot be sustained as before and satisfaction is not provided (Grönroos and Voima, 2013).

Collectivism has a two-way effect. On one side, it is decreasing vulnerability by involving other actors (like children, friends, neighbours) in society to overcome the restrictions of COVID-19, but also increases the vulnerability of 65+ people due to loneliness because of the cultural expectations of close social ties resting on collectivist norms (Lykes and Kimmelmeier, 2013). Our participants explained their desperateness of feeling lonely and helpless when they are restricted to be outside. On the other hand, especially for urban, increasing dependency on children also increases dissatisfaction as they are in need of help and breaking social hierarchy.

The market is challenged by informed and active consumers increasing dissatisfaction with available choices (Prahalad and Ramaswamy, 2004) so they would like to participate in the process. When this is joined with an aging population (Ratten, 2019), the older population becomes alluring for marketing. Some older people could adapt to changes easily and show higher resilience (Offermann-van Heek et al., 2021) or they may not prefer to use technological tools as we found in our study. Thus, companies should focus on strategic marketing tools to overcome resistance, to combat low internet penetration or technology usage, and keep these actors in the market. In today's marketing environment, technology usage is a given but creates new marketing myopia (Smith et al., 2010). This could be one reason for bigger companies that cannot respond to older people in our case. For global marketing strategies, this issue must be re-considered by companies in their marketing strategies. This study revealed that socio-demographic capabilities are not enough as sources (Ballantyne and Varey, 2008) to follow this acceptance. Understanding technology usage around specific phenomena is vital and stakeholders, especially businesses, need to develop programs aimed at older people (Iancu and Iancu, 2017).

This study concentrates on a period when older people were under curfew. This is contributing to the uniqueness of the study because it was an atypical period of government restriction that specific groups of people had to follow (in Turkey under 20 and over 65) and challenge the current situation, but it is also a limitation as it is dependent on a specific period. However, after our research, we observed that even if the curfew period and restrictions were abolished, most older people would still restrict themselves to be cautious because they are afraid, or they got used to it as the pandemic is still the world's concern. It is obvious that it shifted their ecosystem to a position that varies in the nation (whether they in urban or rural, have families around, etc.) and requires businesses to consider what could be the implications of such a shift for the welfare of the service ecosystem.

REFERENCES

- Akaka, M. A., Vargo, S. L. and Lusch, R. F. (2012). "An Exploration of Networks in Value Cocreation: A Service-Ecosystems View", *Toward a Better Understanding of the Role of Value in Markets and Marketing*, 9, 13-50.
- Akaka, M. A., Schau, H. J. and Vargo, S. L. (2013). "The Co-Creation of Value-in-Cultural-Context", *Consumer Culture Theory*, 15, 265-284.
- Akram, O. (2021). "Getting Extreme Poverty Narrated: Methodological Challenges of Interviewing Older Persons", *International Journal of Qualitative Methods*, 20, 1-11.
- Altun, F. (2020). "Traumatic Experiences and Collectivist Coping Styles of University Students in Turkey", *International Journal of Psychology and Educational Studies*, 7/2, 85-97.
- Alparslan, A. M., Yastioğlu, S. and Taş, M. A. (2018). "Ulusal Kültür Özelliklerinin Ülkelerin Inovasyon Düzeylerine Etkisi Üzerine Bir Analiz [An Analysis on The Effects of National Cultural Characteristics on Country Innovations Levels]", *Ege Academic Review*, 18/3, 469-481.

- Argan, M., Pakiç, Ş., Kesim, Ü. and Argan, M. T. (2020). "Flow in Home-Based Leisure During The COVID-19 Lock-down: A Case Study for People Aged 65 And Over in Turkey" *International Journal of Recreation and Sports Science*, 4/1, 5-17.
- Ballantyne, D. and Varey, R. J. (2008). "The Service-Dominant Logic and The Future of Marketing", *Journal of The Academy of Marketing Science*, 36/1, 11-14.
- Barile, S., Lusch, R., Reynoso, J., Saviano, M. and Spohrer, J. (2016). "Systems, Networks, and Ecosystems in Service Research", *Journal of Service Management*, 27/4, 652-674.
- Bazeley, P. (2009). "Analysing Qualitative Data: More Than 'Identifying Themes'", *Malaysian Journal of Qualitative Research*, 2/2, 6-22.
- Blanche, M. T., Durrheim, K. and Kelly, K. (2006). "First steps in qualitative data analysis", *Practice: Applied Methods for the Social Sciences Research*, (Eds: M.T. Blanche, M. J. T. Blanche), 2nd Edition, University of Cape Town Press, South Africa, 320-344.
- Bradley, E. H., Curry, L. A. and Devers, K. J. (2007). "Qualitative Data Analysis for Health Services Research: Developing Taxonomy, Themes, and Theory", *Health Research and Educational Trust*, 42/4, 1758-1772.
- Brocklehurst, H. and Laurenson, M. (2008). "A Concept Analysis Examining the Vulnerability of Older People", *British Journal of Nursing*, 17/21, 1354-1357.
- Castillo-Montoya, M. (2016). "Preparing for Interview Research: The Interview Protocol Refinement Framework", *Qualitative Report*, 21/5, 811-831.
- Chan, K. W., Yim, C. K. and Lam, S. S. (2010). "Is Customer Participation in Value Creation a Double-Edged Sword? Evidence from Professional Financial Services Across Cultures", *Journal of Marketing*, 74/3, 48-64.
- Chandler, J. D. and Chen, S. (2016). "Practice Styles and Service Systems", *Journal of Service Management*, 27/5, 798-830.
- Connon, I. L. C. (2016). "Cultures and Disasters: Understanding Cultural Framings in Disaster Risk Reduction", *Environment and Society*, 7, 139-143.
- Dalrymple, K. E., Young, R. and Tully, M. (2016). "'Facts, Not Fear' Negotiating Uncertainty on Social Media During The 2014 Ebola Crisis", *Science Communication*, 38/4, 442-467.
- Dash, S., Bruning, E. and Acharya, M. (2009). "The Effect of Power Distance and Individualism on Service Quality Expectations in Banking", *International Journal of Bank Marketing*, 27/5, 336-358.
- De Jong Gierveld, J. and Van Tilburg, T. (1999). "Living Arrangements of Older Adults in the Netherlands and Italy: Coresidence Values and Behaviour and Their Consequences for Loneliness", *Journal of Cross-Cultural Gerontology*, 14/1, 1-24.
- Dwyer, S. C. and Buckle, J. L. (2009). "The Space Between: On Being an Insider-Outsider in Qualitative Research", *International Journal of Qualitative Methods*, 8/1, 54-63.
- ECDC (2020). *Technical Report. Considerations Relating to Social Distancing Measures in Response to COVID-19 – Second Update*, <https://www.ecdc.europa.eu/en/publications-data/considerations-relating-social-distancing-measures-response-covid-19-second>, referred on 20/04/2020.
- Ehrental, J. C., Gruen, T. W. and Hofstetter, J. S. (2014). "Value Attenuation and Retail Out-of-Stocks: A Service-Dominant Logic Perspective", *International Journal of Physical Distribution and Logistics Management*, 44/1/2, 39-57.
- Festa, G., Cuomo, M. T. and Metallo, G. (2019). "The Service-Dominant Logic Perspective for Enhancing the E-Commerce of Wine-A Test/Application on The Italian Wine Sector", *Journal of Business Research*, 101, 477-484.
- Grönroos, C. (2008). "Service Logic Revisited: Who Creates Value? And Who Co-Creates?", *European Business Review*, 20/4, 298-314.
- Grönroos, C. (2011). "Value Co-Creation in Service Logic: A Critical Analysis", *Marketing theory*, 11/3, 279-301.
- Grönroos, C. and Voima, P. (2013). "Critical Service Logic: Making Sense of Value Creation and Co-Creation", *Journal of the Academy of Marketing Science*, 41/2, 133-150.

- Gummesson, E. (2005). "Qualitative Research in Marketing: Road-Map for a Wilderness of Complexity and Unpredictability", *European Journal of Marketing*, 39/3-4, 309-327.
- Helkkula, A., Kelleher, C. and Pihlström, M. (2012). "Practices and Experiences: Challenges and Opportunities for Value Research", *Journal of Service Management*, 23/4, 554-570.
- Herzog, A. R., Rodgers, W. L. and Kulka, R. A. (1983). "Interviewing older adults: A comparison of telephone and face-to-face modalities", *Public Opinion Quarterly*, 47/3, 405-418.
- Hoang, T. G., Truong, N. T. and Nguyen, T. M. (2021). "The Survival of Hotels During The COVID-19 Pandemic: A Critical Case Study in Vietnam", *Service Business*, 15/2, 209-229.
- Hobbs, J. E. (2020). "Food Supply Chains During The COVID-19 Pandemic", *Canadian Journal of Agricultural Economics*, 68/2, 171-176.
- Hürriyet Gazetesi (25.04.2020). *65 yaş üstü sokağa çıkma yasağı ne zaman başladı, ne zaman bitecek? İçişleri Bakanlığı'ndan açıklama var mı?* <https://www.haberturk.com/65-yas-ustu-sokaga-cikma-yasagi-ne-zaman-basladi-ne-zaman-bitecek-icisleri-bakanligi-ndan-aciklama-var-mi-2659241>, referred on 22.04.2022.
- Hürriyet Gazetesi (22.06.2021). *Sokağa çıkma yasağı kalktı mı? Bugün akşam saat 22.00'dan sonra ve pazar günü sokağa çıkma yasağı var mı?*, <https://www.hurriyet.com.tr/galeri-sokaga-cikma-yasagi-kalkti-mi-cumhurbaskani-erdogandan-son-dakika-aciklamasi-41835958/2>, referred on 22.04.2022.
- Iancu, I. and Iancu, B. (2017). "Elderly in The Digital Era. Theoretical Perspectives on Assistive Technologies", *Technologies*, 5/3, 60, doi:10.3390/technologies5030060.
- Jafari, K., Saydam, M. B., Erkanlı, E. and Olorunsola, V. O. (2020). "The Impacts of The COVID-19 Pandemic on The Consumer Behavior of Turkish Tourists", *Revista Turismo Estudos e Práticas*, 5, 1-17.
- Johns, N. (1999). "What is This Thing Called Service?", *European Journal of Marketing*, 33/9/10, 958-973.
- Johnson, R B. (1997). "Examining the Validity Structure of Qualitative Research", *Education*, 118/2, 282-292.
- IPSOS (2020). *Koronavirüs, Türkiye Toplumunda Nasıl Bir Etki Yarattı? [What Impact Has the Coronavirus Had on Turkish Society?]*, <https://www.ipsos.com/tr-tr/koronavirus-turkiye-toplumunda-nasil-bir-etki-yaratti>, referred on 30/04/2020.
- Kanbur, N. and Akgül, S. (2020). "Quaranteneagers: A Single Country Pandemic Curfew Targeting Adolescents in Turkey", *The Journal of Adolescent Health*, 67/2, 296-297.
- Kashima, Y., Yamaguchi, S., Kim, U., Choi, S. C., Gelfand, M. J. and Yuki, M. (1995). "Culture, Gender, and Self: A Perspective from Individualism-Collectivism Research", *Journal of Personality and Social Psychology*, 69/5, 925-937.
- Kelman, I. (2020). "COVID-19: What is the Disaster?", *Social Anthropology*, 10.1111/1469-8676.12890.
- Korkman, O., Storbacka, K. and Harald, B. (2010). "Practices as Markets: Value Co-Creation in E-Invoicing", *Australasian Marketing Journal (AMJ)*, 18/4, 236-247.
- Kowalkowski, C. (2010). "What Does a Service-Dominant Logic Really Mean for Manufacturing Firms?", *CIRP Journal of Manufacturing Science and Technology*, 3/4, 285-292.
- Krauss, S. E. (2005). "Research Paradigms and Meaning Making: A Primer", *The Qualitative Report*, 10/4, 758-770.
- Kurtkapan, H. (2019). "Türkiye'de Demografik Dönüşümün Sosyal Yansımaları ve Yaşlılık", *Sosyal Güvence*, 15, 27-46.
- Kutsal, Y. G. (2020). "COVID-19 Pandemi Sürecine Yaşlılık Perspektifinden Bakış [A View of The COVID-19 Pandemic Process From The Perspective of Old Age]", *COVID 19 Pandemi Sürecinde İleri Yaş Grubuna Yaklaşım [Approach To The Older Age Group During The COVID 19 Pandemic Process]*, Eds. Kutsal, Y.G. and Aslan, D., <http://geriatri.org.tr/pdf/pandemi-surecinde-ileri-yas-grubuna-yaklasim.pdf>, referred on 27/02/2021.
- Lu, J. G., Jin, P. and English, A. S. (2021). "Collectivism Predicts Mask Use During COVID-19", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 118/23, 1-8.
- Lusch, R. F., Vargo, S. L. and O'Brien, M. (2007). "Competing Through Service: Insights from Service-Dominant Logic", *Journal of Retailing*, 83/1, 5-18.

- Lykes, V. A. and Kimmelmeier, M. (2013). "What Predicts Loneliness? Cultural Difference Between Individualistic and Collectivistic Societies in Europe", *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 45/3, 468-490.
- Matsumoto, D., Kudoh, T. and Takeuchi, S. (1996). "Changing Patterns of Individualism and Collectivism in the United States and Japan", *Culture & Psychology*, 2/1, 77-107.
- Maurya, U. K. and Mishra, P. (2012). "What is a Brand? A Perspective on Brand Meaning", *European Journal of Business and Management*, 4/3, 122-133.
- McConatha, J. T., Hayta, V., Rieser-Danner, L., McConatha, D. and Polat, T. S. (2004). "Turkish and US attitudes toward aging", *Educational Gerontology*, 30/3, 169-183.
- Mele, C., Colurcio, M. and Russo-Spena, T. (2014). "Research Traditions of Innovation: Goods-Dominant Logic, The Resource-Based Approach, and Service-Dominant Logic", *Managing Service Quality*, 24/6, 612-642.
- Mele, C., Russo-Spena, T. and Kaartemo, V. (2021). "The Impact of Coronavirus on Business: Developing Service Research Agenda for a Post-Coronavirus World", *Journal of Service Theory and Practice*, 31/2, 184-202.
- Ministry of Family, Labor and Social Services [Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı] (2020). Sokağa Çıkma Kısıtlaması Bulunan / Evde Yaşayan 65 Yaş Üzeri Yaşlılarımıza Yönelik Koronavirüs (Covid-19) Bilgilendirme Rehberi [Coronavirus (Covid-19) Information Guide for Our Elderly Over 65 Years Old with Curfew / Living at Home]. <https://ailevecalisma.gov.tr/media/46206/rehber-eyhgm-65-yas-uzeri-yasliilar-ve-kronik-hastalara-yonelik-koronavirus-bilgilendirme-rehberi.pdf>, referred on 15/05/2020.
- Naharci, M. I., Katipoglu, B. and Tasci, I. (2020). "Coronavirus 2019 (COVID-19) Outbreak and Geropsychiatric Care for Older Adults: A View from Turkey", *International Psychogeriatrics*, 32/10, 1193-1197.
- Nilsson, E. and Ballantyne, D. (2014). "Reexamining the Place of Servicescape in Marketing: A Service-Dominant Logic Perspective", *Journal of Services Marketing*, 28/5, 374-379.
- Nowell, L. S., Norris, J. M., White, D. E. and Moules, N. J. (2017). "Thematic Analysis: Striving to Meet the Trustworthiness Criteria", *International Journal of Qualitative Methods*, 16/1, 1-13.
- Offermann-van Heek, J., Wilkowska, W. and Ziefle, M. (2021). "Cultural Impact on Perceptions of Aging, Care, and Lifelogging Technology: A Comparison Between Turkey and Germany", *International Journal of Human-Computer Interaction*, 37/2, 156-168.
- Park, S. G., Kim, K. and O'Neill, M. (2014). "Complaint Behavior Intentions and Expectation of Service Recovery in Individualistic and Collectivistic Cultures", *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, 8/3, 255-271.
- Parker, R. S., Haytko, D. L. and Hermans, C. M. (2009). "Individualism and Collectivism: Reconsidering Old Assumptions", *Journal of International Business Research*, 8/1, 127-139.
- Ponterotto, J. G. (2005). "Qualitative Research in Counseling Psychology: A Primer on Research Paradigms and Philosophy of Science", *Journal of Counseling Psychology*, 52/2, 126-136.
- Prahalad, C. K. and Ramaswamy, V. (2004). "Co-Creation Experiences: The Next Practice in Value Creation", *Journal of Interactive Marketing*, 18/3, 5-14.
- Pyke, K. D. and Bengtson, V. L. (1996). "Caring More or Less: Individualistic and Collectivist Systems of Family Eldercare", *Journal of Marriage and the Family*, 379-392.
- Ramirez, R. (1999). "Value Co-Production: Intellectual Origins and Implications for Practice and Research", *Strategic Management Journal*, 20/1, 49-65.
- Ratten, V. (2019). "Older Entrepreneurship: A Literature Review and Research Agenda", *Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy*, 13/1/2, 178-195.
- Reeves, C. L. (2010). "A Difficult Negotiation: Fieldwork Relations with Gatekeepers", *Qualitative Research*, 10/3, 315-331.
- Robb, C. E., de Jager, C. A., Ahmadi-Abhari, S., Giannakopoulou, P., Udeh-Momoh, C., McKeand, J., ... and Middleton, L. (2020). "Associations of Social Isolation with Anxiety and Depression During the Early COVID-19 Pandemic: A Survey of Older Adults in London, UK", *Frontiers in Psychiatry*, 11, Article 591120.

- Santos, H. C., Varnum, M. E. and Grossmann, I. (2017). "Global Increases in Individualism", *Psychological Science*, 28/9, 1228-1239.
- Sarvimäki, A. and Stenbock-Hult, B. (2016). "The meaning of vulnerability to older persons", *Nursing Ethics*, 23/4, 372-383.
- Shavitt, S. and Barnes, A. J. (2020). "Culture and the Consumer Journey", *Journal of Retailing*, 96/1, 40-54.
- Slevitch, L. (2011). "Qualitative and Quantitative Methodologies Compared: Ontological and Epistemological Perspectives", *Journal of Quality Assurance in Hospitality and Tourism*, 12/1, 73-81.
- Smith, N. C., Drumwright, M. E. and Gentile, M. C. (2010). "The New Marketing Myopia", *Journal of Public Policy and Marketing*, 29/1, 4-11.
- Smith, L., Maull, R. and Ng, I. C. L. (2014). "Servitization and Operations Management: A Service Dominant-Logic Approach", *International Journal of Operations and Production Management*, 34/2, 242-269.
- Spiggle, S. (1994). "Analysis and Interpretation of Qualitative Data in Consumer Research"1, *Journal of Consumer Research*, 21/3, 491-503.
- Tamis-LeMonda, C. S., Way, N., Hughes, D., Yoshikawa, H., Kalman, R. K. and Niwa, E. Y. (2008). "Parents' goals for Children: The Dynamic Coexistence of Individualism and Collectivism in Cultures and Individuals", *Social Development*, 17/1, 183-209.
- Tuli, F. (2010). "The Basis of Distinction Between Qualitative and Quantitative Research In Social Science: Reflection on Ontological, Epistemological and Methodological Perspectives", *Ethiopian Journal of Education and Sciences*, 6/1, 97-108.
- Umutlu, S. and Epik, M. T. (2019). "Türkiye'de Yaşlı Nüfus ve Sosyal Politika Uygulamaları", *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 11/1, 29-43.
- Ustun, G. (2020). "Determining Depression and Related Factors In A Society Affected by COVID-19 Pandemic", *International Journal of Social Psychiatry*, 1-10, DOI: 10.1177/0020764020938807
- Vargo, S. L. and Lusch, R. F. (2004). "Evolving to a New Dominant Logic For Marketing", *Journal of Marketing*, 68/1, 1-17.
- Vargo, S. L. and Lusch, R. F. (2008). "Service-dominant Logic: Continuing The Evolution", *Journal of the Academy of marketing Science*, 36/1, 1-10.
- Vargo, S. L. and Akaka, M. A. (2009). "Service-Dominant Logic As A Foundation For Service Science: Clarifications", *Service Science*, 1/1, 32-41.
- Vargo, S. L. and Lusch, R. F. (2012). "The Nature and Understanding af Value: A Service-Dominant Logic Perspective", *Toward a Better Understanding of the Role of Value in Markets and Marketing*, 9, 1-12.
- Vargo, S. L. and Lusch, R. F. (2016). "Institutions and Axioms: An Extension and Update of Service-Dominant Logic", *Journal of the Academy of Marketing Science*, 44/1, 5-23.
- Vargo, S. L. and Lusch, R. F. (2017). "Service-Dominant Logic 2025", *International Journal of Research in Marketing*, 34/1, 46-67.
- Vasilachis de Gialdino, I. (2009). "Ontological and Epistemological Foundations of Qualitative Research", *Forum: Qualitative Social Research*, ISSN 1438-5627, 10/2, Art. 30.
- Vollstedt, M. and Rezat, S. (2019). "An introduction to grounded theory with a special focus on axial coding and the coding paradigm", in *Compendium for Early Career Researchers in Mathematics Education*, 13, 81-100, ISBN 978-3-030-15636-7 (eBook), Switzerland: Springer.
- Webster, G. D., Howell, J. L., Losee, J. E., Mahar, E. A. and Wongsomboon, V. (2021). "Culture, COVID-19, and Collectivism: A Paradox of American Exceptionalism?", *Personality and Individual Differences*, 178, 110853.
- Wenger, G. C., Gubrium, J. F. and Holstein, J. A. (2003). *Interviewing older people. Inside interviewing: New lenses, new concerns*, 111-130.
- Westrup, U. (2018). "The Potential of Service-Dominant Logic As A Tool For Developing Public Sector Services: A Study of a Swedish Case", *International Journal of Quality and Service Sciences*, 10/1, 36-48.

Winsted, K. F. (1997). "The service Experience in Two Cultures: A Behavioral Perspective", *Journal of Retailing*, 73/3, 337-360.

Xiang, S., Rasool, S., Hang, Y., Javid, K., Javed, T. and Artene, A. E. (2021). "The Effect of COVID-19 Pandemic on Service Sector Sustainability and Growth", *Frontiers in Psychology*, 12, 633597, doi: 10.3389/fpsyg.2021.633597.

Yaşar, Ö. and Avcı, N. (2020). "Değişen Yaşlılık Algısı: COVID-19 ile Damgalanan Yaşlılar", *Electronic Turkish Studies*, 15/4, 1251-1273.

Youngdahl, W. E., Kellogg, D. L., Nie, W. and Bowen, D. E. (2003). "Revisiting Customer Participation in Service Encounters: Does Culture Matter?", *Journal of Operations Management*, 21/1, 109-120.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.03.2022 ✓Accepted/Kabul:05.05.2022

DOI:10.30794/pausbed.1080797

Research Article/Araştırma Makalesi

Yılmaz, E. A. (2022). "Brexit Sonrası Sürecin Avrupa Birliği Ve Birleşik Krallık'a Mevcut ve Beklenen Etkileri", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 52, Denizli, ss.179-195.

BREXIT SONRASI SÜRECİN AVRUPA BİRLİĞİ VE BİRLEŞİK KRALLIK'A MEVCUT VE BEKLENEN ETKİLERİ

Eren Alper YILMAZ*

Öz

Eski Başbakan David Cameron döneminden beri Birleşik Krallık ve Avrupa Birliği arasında süren tartışmalar, 2016 yılının ikinci çeyreğinde gerçekleştirilen Brexit referandumu ile sona ermiş, böylece Birleşik Krallık, Avrupa Birliği üyeliğinden ayrılmış ve küresel arenada yoluna tek başına devam etmek durumunda kalmıştır. Taraflar arasındaki müttefiklik, aynı zamanda üyeliğin başladığı 1973 tarihinden günümüze kadar pek çok çatışma ve fikir ayrılığını içinde barındırmış, bu uzlaşmazlık silsilesi çoğunlukla ekonomik, siyasi ve sosyal sebeplerden kaynaklanmıştır. Bu doğrultuda çalışmanın amacı; Birleşik Krallık'ın Brexit aşamasına gelme sürecini Muhafazakâr Parti lideri David Cameron döneminden itibaren siyasal /sosyal sebepler ve ekonomik sebepler şeklinde iki alt başlık altında inceleyerek; Brexit sonrasında yaşanan gelişmeler ve önümüzdeki süreçte beklenen olası durumları hem Birleşik Krallık hem de AB açısından (1) ekonomik, (2) yasal haklar ve (3) dış politika yönleriyle değerlendirmektir. Çalışmanın ana argümanı Brexit sonrasında her iki aktörün de ekonomik ve yasal haklar açılarından olumsuz etkilendiği, dış politika açısından ise uluslararası sistemde başat konuma gelebilmek için kendilerine yeni stratejiler ve manevra alanları yaratmak istedikleri üzerine kurulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Brexit, Avrupa birliği, Birleşik krallık, Dış politika, Ekonomi, Yasal haklar.*

CURRENT AND EXPECTED EFFECTS OF THE POST-BREXIT PROCESS ON THE EUROPEAN UNION AND THE UNITED KINGDOM

Abstract

The debates between the UK and the European Union since the time of former Prime Minister David Cameron ended with the Brexit referendum held in the second quarter of 2016, so the United Kingdom left the European Union membership and had to continue in the global arena on its own. The alliance between parts has also included many conflicts and disagreements since the start of membership, 1973, till now, and the series of conflicts have mostly resulted from economic, political and social reasons. In this direction, the aim of the study is to evaluate the developments after Brexit and the expected possible situations in the upcoming period, both in terms of the United Kingdom and the EU, from the point of (1) economic, (2) legal rights and (3) foreign policy by analyzing the Brexit process of the UK under two sub-headings as political/social and economic reasons since the time of Conservative Party leader David Cameron. The main argument of the study is based on the fact that both actors have been adversely affected in terms of economic and legal rights after Brexit, on the other hand, they have a desire to create new strategies and maneuvering areas for themselves in order to become dominant in the international system in terms of foreign policy.

Keywords: *Brexit, The European Union, The United Kingdom, Foreign Policy, Economy, Legal Rights.*

*Arş. Gör. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Kamu Yönetimi Bölümü, AYDIN.
e-posta: alper@adu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-5137-4948>)

GİRİŞ

Dünyanın birçok bölgesindeki sömürge noktaları ile tarihsel olarak gerek dünyanın gerekse Avrupa'nın kilit aktörlerinden birisi olarak kabul edilen Birleşik Krallık'ın (BK), Avrupa Birliği (AB) ile olan ilişkileri istikrarsız bir grafik çizerek zaman içerisinde evrilmiştir. BK Hükümetlerinin son yıllarda gündemine aldığı Brexit referandumunu 2016 yılında hayata geçirebilmesiyle birlikte AB'den ayrılma kararı alması, AB siyasi tarihinde bir ilke sahne olmuştur. Brexit müzakere süreci 2017 tarihi itibarıyla başlamış, 31 Ocak 2020 tarihinde ise BK, AB'den resmen ayrılmış ve 47 yıllık Avrupa serüveni nihayete ermiştir.

Avrupa Birliği ile Birleşik Krallık arasındaki ilişkiler, üyeliğin söz konusu olduğu zamanlardan bugüne kadar pek çok sorun ve ihtilaflar temelinde süregelmiştir. Özellikle BK'nın AB bütçesine yapmış olduğu katkılar, Ortak Tarım Politikası'na (OTP) dair farklılıklar, 2008 ekonomik krizinde bazı ülkelere yapılması öngörülen finansal yardımlar, egemenlik yetkisi ve Avrupa kimliği dinamiklerini içinde barındıran "AB şüpheliği" ve son dönemlerde Birlik'in toplumsal ve siyasi yapısını epey meşgul eden göç konusu Brexit'e giden süreçte en önemli sebepler olarak görülebilir.

Brexit, hem BK'nın bundan sonra atacağı adımlarda hem de AB'nin entegrasyon politikalarında yeni bir basamağı işaret etmektedir. AB, kuruluşundan itibaren farklı süreçlerden geçmiş, bölgesel entegrasyon hedefi kapsamında ekonomik ve siyasi alanlarda iş birliğinin sağlanmasında önemli bir yol kat etmiştir. BK'nın AB'den kopması, AB'nin bu ilerleyişine ket vuran bir süreç olarak görülmüştür. Brexit, hem BK hem de üye ülkeler için; politik, ekonomik, sosyal ve hukuksal açılarından etki kapasitesi yaratabilecek önemli bir adımdır. Brexit referandumunun akabinde oluşan ekonomik, politik ve kurumsal belirsizlik, BK ve özellikle gelişmiş Euro Bölgesi ekonomileri için bilhassa finansal anlamda negatif yönde makroekonomik sonuçlar endişesini doğurmuş, önümüzdeki dönemlerde gerek Kıta Avrupası içinde gerekse Londra merkezli büyümenin yavaşlayacağı tahminlerini beraberinde getirmiştir. Tüm bunların yanı sıra, hem AB hem de BK vatandaşlarının yasal haklarının sektöre uğramasının yanı sıra, küresel sistemdeki bu iki başat aktörün dış politika manevralarının şekillenmesi noktasında Brexit'in yeni bir düzen yaratacağı aşikardır.

Bu çalışma kapsamında, Brexit sürecine nasıl gelindiği eski Başbakan David Cameron döneminden itibaren sebepleriyle birlikte analiz edilecek olup, Brexit sonrasında BK ve AB içinde son 2 yıldır görülen gelişmeler ve ileride yaşanması muhtemel durumlar; ekonomi, hukuk ve dış politika açısından değerlendirilecektir. Brexit'in ekonomik etkileri ele alındığında, taraflar arasındaki ticaret hacminin daralması, Londra'daki yatırımların BK dışına kaydırılması gibi her iki tarafın da olumsuz etkilendiği bir tablo ortaya çıkmıştır. Yasal haklar açısından ise bilhassa serbest dolaşımın zora girmesi, sınır kontrollerinin sıklaştırılması, öğrenci hareketliliğinin iptali gibi daha çok BK vatandaşlarının aleyhine olan, fakat AB'nin de BK'ya girişlerde bürokratik engellerle karşılaşacağı olumsuz bir durum söz konusudur. Brexit'in dış politika ayağında da BK'nın ve AB'nin yeni stratejik hedefleri yavaş yavaş şekillenmekte olup, BK'nın Asya-Pasifik ile ilişkilerinin güçleneceği ve nükleer silah kapasitesini artıracığı beklenirken, AB cephesinde ise özellikle Biden'ın başkanlığından sonra Transatlantik ilişkilerin gelişeceği fakat dünyanın önemli savunma güçlerinden olan bir aktörün Birlik dışı kalmasıyla Avrupa'da askeri anlamda güç kaybı yaşanacağı öngörülebilir.

Literatürde Brexit sonrasında Birleşik Krallık'ın süreçten nasıl etkilendiğine dair çalışmalar olmasına rağmen, hem AB'nin hem BK'nın karşılıklı olarak süreçten ne şekilde etkilendiğine dair çok fazla çalışma bulunmamaktadır. Ayrıca konuyu tek bir açıdan değil, ekonomik, yasal ve dış politika gibi farklı yönlerden ele alması itibarıyla makalenin, literatüre özgünlük katabileceği düşünülmektedir. Çalışmayı güçlendirmek adına BK Hükümeti'nin raporlarından yararlanılmış ve bazı sayısal istatistiklere yer verilmiştir.

1. CAMERON DÖNEMİ İLE BİRLEŞİK KRALLIK'TA BREXİT TARTIŞMALARININ BAŞLAMASI

Takvimler 2010 Mayıs'ını gösterdiğinde, David Cameron liderliğindeki Muhafazakâr Parti Birleşik Krallık'taki genel seçimlerde liderlik koltuğunu kazanmış, Liberal Demokratlarla birlikte koalisyon kurmuş ve böylece Avrupa Birliği- Birleşik Krallık ilişkileri konusunda öncesinde de ileri sürülen itirazların daha yüksek sesle dillendirilmesi fırsatı doğmuştur. Bu dönemde Avrupa ile entegrasyonun yeterince sağlanamamış olduğu ve Avrupa şüpheliğinin git gide arttığı anlaşılmış, Birleşik Krallık nezdinde "Avrupa kimliği" sorgulanır hale gelmiş ve Avrupa'ya aidiyet konusu tartışılmaya başlanmıştır.

2010 genel seçimlerinin ardından Muhafazakâr Parti ile Liberal Demokrat Parti koalisyonuna ortak olmuşlar, onayladıkları hükümet programında bazı düzenlemelere gitmişlerdir. Bu programda aşırı borçlanma ve yasal düzenlemelerin yetersizliği gerekçesiyle Birleşik Krallık'ta son yıllarda finansal bir krizle karşı karşıya kalındığı, bu krizin yinelenmemesi ve rekabetçi bir ekonomi modelinin yaratılması için bankacılık sisteminin kapsamlı olarak reforme edileceği, bölgeler arasındaki eşitsizliklerin giderileceği, vergi sisteminde düzenlemeler yapılacağı, sivil özgürlüklerin önünün açılacağını, düşük karbonlu ve temiz enerji kaynaklarının kullanımının yaygınlaşacağını ve bunlar gibi ekonomik, siyasal ve toplumsal alanda bir çok reform hareketinin başlayacağı taahhüt edilmiştir. Hükümet Programında AB'ye karşı mesafeli duran bazı kararlar da alınmış; bu çerçevede İngiliz işletmelerinin Avrupalı rakiplerine göre dezavantajlı konuma gelmemesi için AB kurallarının bağlayıcı olmaması gerektiği, AB ile yapıcı ilişkiler inşa edilerek BK'nın ulusal egemenliğinin korunacağı ve referanduma gidilmeden AB'ye yetki devri verilmeyeceği, Avro bölgesine katılmayacağı, AB bütçesi için yapılan müzakerelerde BK'nın menfaatleri gözetilerek AB bütçesinin sadece katma değer yaratan alanlarda kullanılacağı gibi vaatler verilmiştir (HM Government, 2010).

2008 yılında yaşanan ekonomik kriz, yalnızca BK'da iktidarın değişmesine zemin hazırlamamış, aynı zamanda BK kamuoyunda ve Muhafazakâr Parti içerisinde Avrupa Birliği karşıtı eğilimlerin artmasına da yol açmıştır. Bu gelişmelere bağlı olarak BK parlamentosunda AB'ye yönelik girişimler görülmeye başlamış, Temmuz 2011 tarihinde "European Union Act-2011" adlı yasal bir düzenleme Parlamento tarafından hayata geçirilmiştir. Bu düzenleme kapsamında, AB'ye yetki devri yapan her antlaşmanın öncelikle BK'da referanduma sunulmasına yönelik bir karar alınmıştır. Kararın amacı; 23 Haziran 2010 tarihinde Brüksel'de imzalanan Protokolün uygulanmasına ilişkin hüküm de dahil olmak üzere, Avrupa Birliği ile ilgili anlaşmalar kapsamında alınan kararlar, "Avrupa Birliği'nin İşleyişine İlişkin Antlaşma" ve "Avrupa Atom Enerjisi Topluluğunu Kuran Antlaşma"nın yanı sıra Avrupa Birliği hukukunun Birleşik Krallık'ta ne şekilde uygulanabileceğini hükme bağlamaktır (United Kingdom Government Legislation, 2011).

2011 yılında ise Başbakan David Cameron, BK'nın çıkarına olmadığını ifade ederek, Avro bölgesi kriziyle başa çıkmak için AB bünyesinde yapılacak bir anlaşmaya imza atmaya veto etmiştir. BK hariç 17 Avro bölgesi ülkesinin katıldığı ve uzlaşma sağlandığı toplantıda, daha katı bütçe kuralları belirlenmiştir. Bu çerçevede, GSYİH'nın %3'ünü aşan herhangi bir avro bölgesi ülkesi için otomatik yaptırımların getirilmesi, ülkelerin ulusal bütçelerini revize edebilmek için Avrupa komisyonuna rapor sunması (BBC News, 2011) gibi hükümler öngörülmüştür. BK'nın bu bağımsız tutumu, Cameron'un ekonomik anlamda AB'ye bağımlı olmama isteği olarak yorumlanmış ve BK'nın AB'den izole olması yönündeki endişeleri artırmıştır.

AB, bir yandan Avro bölgesindeki bütçe krizinin üstesinden gelmeye çalışırken, öte yandan finansal sektörün zayıflığı, ülke borçları, büyüme oranlarındaki düşük ilerleme gibi durumlar da kıta Avrupa'sındaki ekonomik durumu zayıflatmakta ve Avrupa Parasal Birliği'nin sürdürülebilirliğine karşı bir tehdit oluşturmaktaydı. Bu tehditlere karşı önlem almak amacıyla Haziran 2012'de AB Zirvesi düzenlenmiş, bu Zirve kapsamında sürdürülebilir ve kapsayıcı büyümenin sağlanması, finansal piyasadaki kötü gidişatın giderilmesi, piyasadaki güvenin tekrardan tesis edilmesi, istihdamın canlandırılması, Avrupa'nın daha rekabetçi bir hale getirilmesi gibi kararlar alınmış, ayrıca Avrupa Parasal Birliği'ni koruma hedefi çerçevesinde "Büyüme ve İstihdam Anlaşması (Compact for Growth and Jobs)" imzalanmıştır (Council of the European Union, 2012).

2015 genel seçimleri öncesinde Birleşik Krallık'ta tekrar seçilirse AB üyeliğini referanduma götüreceği sözünü veren önceki Başbakan Cameron, BK vatandaşlarının Avrupa konusundaki taleplerinin uzun zamandır görmezden gelindiğini, bu nedenle şayet seçimi kazanırlarsa BK'nın AB'de kalıp kalmama konusunda referanduma gidileceğini, kendi ulusal para birimleri olan pound kullanımının sürdürüleceğini ve Avro bölgesinin dışında kalınacağını taahhüt etmiştir. Tüm bu vaatler AB karşıtı BK seçmeninde olumlu bir etki yaratmış, nitekim Mayıs 2015'te yapılan genel seçimlerde Muhafazakâr Parti seçimleri kazanıp tek başına iktidar koltuğuna oturmuştur.

Muhafazakâr Parti seçimler öncesinde verdiği söze istinaden, 15 Ekim 2015 tarihinde yapılan AB Konye toplantısında planlanan Brexit referandum süreci konusunda AB'yi bilgilendirilmiştir. 19 Ekim 2015 tarihinde Parlamento'da konuşan Cameron, BK- AB ilişkilerinin devamı için dört ayrı başlıkta revizyona gidilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu başlıklar; egemenlik ve yetki devri, ekonomik rekabetçilik, tek pazarın bütünlüğünün korunması,

göç/kişilerin serbest dolaşımıdır (Government of UK, 2015). Kısa bir süre sonra, 10 Kasım 2015 tarihinde Chatham House’da verdiği demeçte Başbakan, AB’nin 3 büyük zorlukla karşı karşıya olduğunu; ilk sorunun Avro bölgesinde yaşanan krizlerden kaynaklandığını ve acilen düzeltilmesi gerektiğini, ikinci sorunun Avrupa’nın diğer yükselen güçler karşısında rekabet edilebilirlik noktasında zayıf kalmasından yaşandığını, üçüncü sorunun ise AB kurumları ile kendi vatandaşları arasında giderek artan uçurumdan ileri geldiğini belirtmiştir. Tüm bu sorunlardan karşısında Cameron, önceden vaat ettiği üzere BK’nın ulusal ve ekonomik güvenliği adına en iyi yolu belirleyebilmek için AB üyeliği konusunda 2017 yılının sonuna kadar referanduma gidileceğini ifade etmiştir (Government of UK, 2015).

Tüm çabaların ardından Birleşik Krallık, 23 Haziran 2016 tarihinde AB üyeliği için “tamam mı devam mı?” sorusuna yanıt bulabilmek için referanduma gitmiştir. Referandum sürecinde Britanya halkı iki farklı görüş etrafında kümelenmiş, karşı görüştekiler arasında kutuplaşmalar görülmüş ve ülkede yüksek tansiyonlu bir siyasi atmosfer oluşmuştur. Nihai olarak Brexit, referandum öncesinde yapılan kamuoyu araştırmalarının aksine AB’den ayrılık yanlılarının az bir farkla da olsa kazandığı bir süreç olmuştur.

Referandum sonucunda BK genelinde, AB’de kalınmaya devam edilmesi yönündeki oy oranı %48,1’de kalırken, Birlik’ten ayrılmak yönünde oy kullananların oranı ise %51,9’a ulaşmıştır. İskoçya ve Kuzey İrlanda halkının %62’si AB’de kalınması yönünde oy kullanmış, Galler’de ise %52,5 oranında Birlik’ten çıkma yönünde oy çıkmıştır (Hunt and Keating, 2016: 18). BK’da, Londra dışındaki tüm seçim bölgelerinde ayrılma kararı ağır basmıştır. Nüfusun çoğunluğunun AB’nin bir parçası olmaya devam etmek istediği İskoçya Başbakanı Nicola Sturgeon, sonucun demokratik normlara aykırı olduğunu belirterek, İskoçya’nın bağımsızlığına ilişkin Parlamento tarafından alınan bir karar ile ikinci bir referandum yapılacağını, İskoçya’nın modern bir ülke olarak AB’yi hak ettiği ve AB üyeliğini güvenceye almak için tüm alternatiflerin değerlendirileceğini belirtmiştir (BBC News, 2016a).

2016 yılındaki seçimlerde Muhafazakâr Parti içindeki liderlik yarışını kazanan Theresa May, 13 Temmuz 2016 tarihinde ülkenin yeni başbakanı olmuştur. May’ın ilk konuşmasındaki “Brexit’i başarı ile gerçekleştireceklerine” dair yapmış olduğu vurgu, Cameron’dan Brexit bayrağını teslim aldığı ve AB’den ayrılma yönündeki kararlılığını sürdüreceğinin sinyallerini vermiştir. 2017 yılında ise Theresa May Brexit sürecini resmen başlatmış, fakat partisi sayısal olarak parlamentodaki çoğunluğu sağlayamadığı için İngiliz Parlamento’suna Brexit kararını kabul ettirme noktasında 2 yıllık süreç içerisinde zorluklar yaşamıştır. Bu durum, yasama organı içinde Brexit yanlıları ve karşıtları olmak üzere bölünme yaratmış, süreci zora sokmuştur.

2. BORIS JOHNSON DÖNEMİ VE BREXIT SÜRECİNİN TAMAMLANMASI

Daha yakın döneme gelindiğinde ise eski Dışişleri Bakanı Boris Johnson, Temmuz 2019’da Theresa May’in istifasının akabinde Başbakanlık koltuğuna oturmuş ve Brexit sürecinin devamında önemli bir aktör konumunda yer almıştır. Birlikten ayrılışı “özgürlük” olarak nitelendiren Johnson, Avrupa birliğine şüphe ile yaklaşan bir tutum göstermiştir. Brexit referandumunun hemen ardından verdiği bir demeçte Johnson, Brexit nihayete erdiğinde BK’nın Avrupa’ya sırtını dönmeyeceğini ve halen Avrupa’nın bir parçası olduklarını açıklamıştır. Brexit kararının Birleşik Krallığı hoşgörüsüz bir ülke yapmayacağını, aksine gençler için Birleşik Krallıkta fırsatların azalmayacağını ifade etmiştir. Ayrıca BK’nın ekonomik bir cazibe merkezi ve açık fikirli bir ulus olarak küresel ilişkilerde hala dominant bir pozisyonda olacağını söylemiştir (BBC News, 2016b). Açıklamaları ile Johnson, Brexit kararının ardından bilhassa genç nüfus arasında artan belirsizlik ve endişe ortamını bastırmaya, ekonomik olarak ülkesini güçlü göstermeye ve ülkesinin küresel güç pozisyonunu pekiştirmeye çalıştığı anlaşılabilir.

Başbakanlık görevini 24 Temmuz 2019’da devralan Johnson, parlamento dengelerinin Brexit sürecini kendi istediği şekilde yönetmesine rıza göstermeyeceğini anlamış, böylece parlamentoya 5 haftalığına ara verme kararı almıştır. Fakat bu karar, Anayasa Mahkemesinden geri dönmüştür. Johnson, bunun üzerine AB ile yeniden müzakerelere başlamış, Brexit anlaşmasında daha önce itirazlara sebep olan bazı maddeleri revize etmeyi başarmıştır. Seçim kampanyasını “Brexit’i her şeye rağmen gerçekleştirme” vaadi üzerine kuran Johnson, 12 Aralık 2019’da parlamentoda 365 sandalye sayısına ulaşmayı başarmıştır. Böylece Johnson, 650 sandalyeli Avam Kamarasında Brexit ile ilgili düzenlemeyi kendi istekleri doğrultusunda yasadan geçirmesi için çoğunluğu ele almıştır (Euronews Türkçe, 2020). Bunun üzerine 23 Ocak 2020 tarihinde BK’nın AB’den ayrılmasını sağlayacak yasa tasarısı parlamentonun onayından geçerek yasalaşmıştır. Nihayet Birleşik Krallık, 31 Ocak 2020’de AB’den resmen ayrılmış ve yarım asırlık serüven sona ermiştir.

BK ve AB arasındaki Brexit sürecinin sonlanmasından sonra 11 aylık geçiş süreci resmi olarak başlamıştır. Bu geçiş dönemi, Birleşik Krallık ve AB adına taraflar arasındaki gelecekte kurulacak ilişkileri belirlemek için anlaşma yoluna gidildiği bir dönemdir. Geçiş sürecinde, Birleşik Krallık'ın ekonomik ve yasal olarak bazı haklarının devam edeceği bazı haklarının ise kısıtlanacağı kararlaştırılmıştır. Bu 11 aylık süreç içinde BK açısından getirilen hükümlere vurgu yapacak olursak (Wright and Etherington, 2020);

- Birleşik Krallık gümrük birliği, ortak pazar ve serbest dolaşım gibi ekonomik konularda AB kurallarına aynı şekilde tabi kalacak,
- BK, geçiş dönemi boyunca hala AB yasalarına ve Avrupa Adalet Divanı kararlarına tabi kalacak,
- BK, AB projeleri için AB bütçesine ödeme yapmaya devam edecek,
- Hareket serbestisi devam edecek, böylece BK vatandaşları Brexit öncesi olduğu gibi geçiş sürecinde de AB'de yaşamaya ve çalışmaya devam edebilecek,
- BK-AB arasındaki ticaret ağı, gümrük vergisi veya denetimler olmadan devam edecek,
- Birleşik Krallık'ın bakanları artık düzenli olarak AB toplantılarına katılamayacak,
- Güvenlik konusunda, Birleşik Krallık AB mekanizmalarına (Örn: Europol ve Eurojust) ve veri tabanlarına erişmeye devam edecek, ancak Birleşik Krallık, suçluların farklı bir ülkede tutuklanıp menşei olduğu ülkeye iade edildiği Avrupa Tutuklama Emri (European Arrest Warrant) programından ayrıldığı için AB ülkeleri ile suçlu iadesi yapamayacaktır.

11 aylık geçiş döneminin ardından Avrupa Birliği (AB) ile Birleşik Krallık arasındaki ayrılığın çerçevesini çizen "Serbest Ticaret Anlaşması" 1 Ocak 2021 tarihinden itibaren yürürlüğe girmiştir. Bu tarihten itibaren 47 yıldır Katolik Nikahını sürdüren BK ve AB boşanmışlar, Birleşik Krallık'ta serbest dolaşımdan ticarete, eğitimden turizme kadar pek çok alanın değişeceği bir döneme girilmiştir.

3. BREXIT REFERANDUMUNUN TEMEL SEBEPLERİ

Britanya hükümetinin, Brexit referandumunda halkından AB'den ayrılma yönünde oy kullanmasını istemesinin sebepleri temel olarak iki başlık altında toplanabilir. Bunlardan ilki siyasal ve toplumsal sebepler, diğeri ise ekonomik sebeplerdir. Bu başlık çerçevesinde ülkeyi referanduma götüren sebepler analiz edilecektir.

3.1. Siyasal ve Sosyal Sebepler

BK'yı Brexit sürecine götüren siyasal ve sosyal sebepler başlığı altında kabaca AB şüpheciliği ve yoğun göç hareketlerinden bahsedilebilir. AB şüpheciliğinin BM nezdinde Soğuk Savaş döneminden beri süregelen bir faktör olduğu bilinirken, göçmen hareketlerine yönelik eleştiriler ise 2000'li yılların başından itibaren, bilhassa Arap Baharı sonra etkisini artırmıştır.

3.1.1. AB Şüpheciliği

Brexit hususunda eleştirilen noktalarda, Avrupa şüpheciliği (Eurocepticism) kavramının çok sık kullanıldığı görülmektedir. BK ile AB arasında yakın münasebetlerin kurulmasına karşı çıkan kişiler veya politikacılar, Avrupa şüphecisi (Euroceptic) olarak nitelendirilmektedir (Cambridge Dictionary, 2019). Avrupa şüphecileri, genel olarak Avrupa Birliği'nin faydasız, sorumluluktan kaçan, yozlaşmış, antidemokratik ve en önemlisi de kendi iç yapılarına uygun olmadığı görüşündedirler. Bu kişiler, Avrupa entegrasyonunun ise bürokratik bir kandırmacadan ibaret olduğunu düşünmektedirler (Morgan, 2007: 56).

Avrupa şüpheciliği terimi ilk kez 1986 yılında The Times gazetesinde yayınlanan bir makale ile literatüre girmiş, Birleşik Krallık'ta ortaya çıktıktan sonra zaman içerisinde tüm Avrupa'ya yayılmıştır. Bilhassa 1990'lı yıllarda Avrupa Birliği'nin supranasyonel boyutu üzerinden yapılan tartışmalar, Avrupa şüpheciliğinin BK'da nezdinde daha yoğun gündeme gelmesinde rol oynamıştır. 1992 yılında imzalanan Maastricht Antlaşması ile birlikte parasal birlik, ortak dışişleri ve güvenlik politikası vb. konularda ulusal egemenliğe ait olduğu düşünülen yetkilerin AB'nin

sorumluluğuna bırakılması ile derinleşen AB bütünleşmesi, Avrupa şüpheciliğinin daha geniş kitlelere yayılmasına zemin hazırlamıştır. 2004 ve 2007 yıllarındaki AB genişleme dalgaları ve 2008 yılındaki küresel finansal kriz ile birlikte, AB’de bir takım ekonomik sorunların baş göstermesi ve bu sorunların siyasi arenaya da yansımaları neticesinde bütünleşme politikaları sorgulanmaya devam edilmiştir.

Taggart ve Szczerbiak’a (2002: 3) göre Avrupa şüpheciliğinin Avrupa’da yaygınlaşmasını sağlayan en önemli faktörlerden birisi, entegrasyon projesinin kapsamını genişleten genişleme politikalarıdır. Avrupa Birliği’nin 2004 ve 2007 yıllarında Doğu’ya doğru genişlemesiyle birlikte, birçoğu Doğu Avrupa’da yer alan ve ekonomik düzeyleri düşük on ülke AB üyesi olmuş, bu ülkeler AB’nin kurumsal yapılarına ve karar alma süreçlerine entegre olmuştur. Bu kadar büyük bir genişleme dalgasının ekonomik ve siyasal olarak Birlik’e zarar vereceği öngörülmüş, bu durum da Avrupa şüpheciliğini tetiklemiştir.

Birleşik Krallık uzun yıllardır kendini Avrupa’nın bir parçası olarak hissetmemiştir. Ülke, hem coğrafi konum olarak Avrupa kıtasından ayrılmış, hem de 1957 Roma Antlaşması’nda kurulan entegrasyon hareketinden psikolojik olarak Avrupa’dan uzak kalmıştır. İngiliz Avrupa şüpheci geleneği bu coğrafi ve psikolojik dinamiklere dayanmıştır. Politika, ekonomi, dil, kültür ve tarih gibi açılardan Avrupa’dan farklı olduğunu düşünen Anglo-Saksonlar için entegrasyonun kabul edilmesi her geçen gün zorlaşmıştır (Daddow, 2013: 212-213).

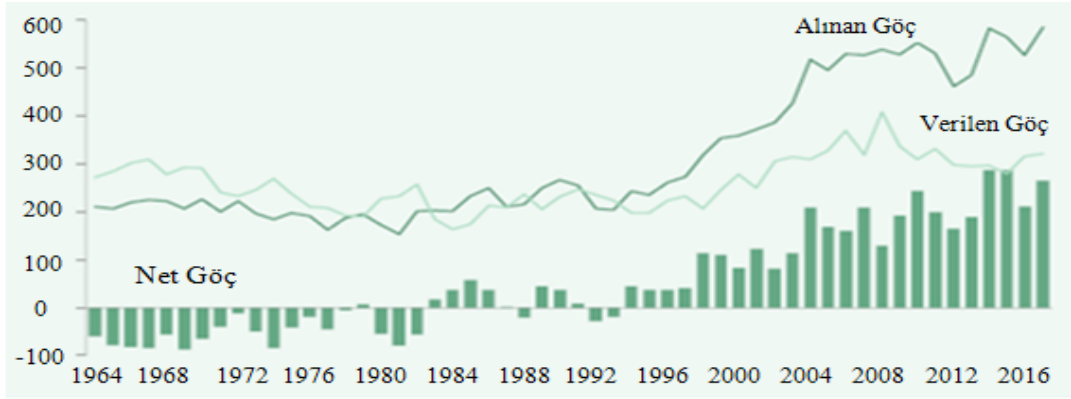
BK’nın AB üyeliğinin her zaman sorunlu bir minvalde ilerlediğini, Britanyalıların da AB’nin 28 üye ülkesi arasında en şüpheciler arasında yer aldığı altını çizen Richardson’a göre, küreselleşmeye paralel olarak AB’nin problemleri daha çok büyümüş, 2008 yılında yaşanan finansal krizin üstüne göçmen krizinin de eklenmesiyle Avrupa şüpheciliği giderek artmıştır. AB kendi vatandaşları arasında temiz içme suyu, kadın hakları, daha güvenli motorlu taşıtlar gibi gündelik hayata yönelik alanlarda onlara imkân tanımış fakat vatandaşlarının büyük kısmını kendisine yabancılaştırmış, AB’nin geleceğini tehdit altına almıştır. Bu durum AB için büyük bir paradoks yaratmaktadır. Zira Avrupalı elitler halkla olan bağını koparmış, karar alma sürecinde Avrupa vatandaşlarının görüşleri göz ardı edilmiş, böylelikle kamuoyunun da AB’ye olan ilgisi azalmıştır (Richardson, 2018: 120).

Avrupa şüpheciliği, “sert Avrupa şüpheciliği” ve “yumuşak Avrupa şüpheciliği” olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Sert Avrupa şüpheciliğiyle tamamen bir bütünleşme karşıtlığından söz edilmektedir. Bu görüştekiler, ülkelerinin AB üyeliğinden ayrılması gerektiğini savunmakta, hatta Birlik’in varlığına karşı çıkmaktadırlar. Birleşik Krallık Bağımsızlık Partisi (UKIP), sert Avrupa şüphecisi partilerin en önemli örneği olarak gösterilmektedir (Türko ve Gökçenoğlu, 2020: 575). Yumuşak Avrupa şüpheciliği ise AB entegrasyonuna karşı çıkmadığı ve AB üyeliğinin desteklediği bir tür reformist Avrupa kuşuculuğunu ifade etmektedir. Bu görüştekiler, ulusal çıkarların AB’nin yönergeleri ile uyumlu olmadığını ve AB’nin bazı politikalarının endişe verici olduğunu dile getirmektedirler. Yumuşak Avrupa şüphecilerinin eleştirdiği konular genel olarak AB’nin entegrasyon politikaları ve federal bir Avrupa fikridir (Henderson, 2001: 20).

3.1.2. Yoğun Göç Hareketleri

BK için AB’den ayrılık isteğinin bir diğer nedeni ise AB içinde yoğun olarak yaşanan göç hareketleridir. Avrupa’nın en güçlü ülkelerinden olan Almanya, BK, Fransa, İspanya ve İtalya; 41 milyon göçmene ev sahipliği yapmaktadır. Bu ülkeler dışında kalan diğer Avrupa ülkeleri ise 35 milyon göçmen barındırmaktadır (Çenberci ve Gövdere, 2017: 1434). 2004 ve 2007 yıllarındaki genişleme dalgası akabinde özellikle Doğu Avrupa ülkelerinin Birlik’e katılımıyla, Birleşik Krallık’a doğru gerçekleşen göçmen sayısında artış görülmüş, bu durum BK siyasileri ve vatandaşları tarafından eleştirilmiştir.

2000’li yıllardan itibaren Tony Blair ve Gordon Brown siyasi figürlerinin başbakanlıkları döneminde İşçi Partisi Hükümetlerinin uyguladığı göç politikaları, hem AB üyesi ülkeler hem de AB’nin dışındaki ülkelerden BK’ya gelen göçmen sayısını artırmış, bu durum kamuoyunda muhalif kesimler tarafından eleştirilmiştir. BK’ya göç eden AB vatandaşlarının sayısı 1995 senesinde 1 milyon civarındayken, 2017 senesine gelindiğinde 2,4 milyona yükselmiştir (Sturge, 2018: 17). Öyle ki 2008 yılında patlak veren finansal kriz sürecinde oluşan kamu açığının aşırı göç hareketlerinden kaynaklandığı yönündeki kamuoyu algısı, BK’da göç karşıtı yaklaşımları tetiklemiştir.

Grafik 1: 2018 Yılında BK'daki Net Göçmen Sayısı

(Kaynak: Sturge, 2018: 11)

Yakın zamana gelindiğinde, Birleşik Krallık'ta göçmen karşıtı söylemlerde radikal bir çizgide bulunan, hatta ırkçılığa kadar varan UKIP'ın, 2015 seçimlerinde %13 oy alması, ülkede yabancı karşıtlığının yükselmesi olarak görülmüştür. Brexit referandumu kampanyasında UKIP, göçmenleri kastederek ülkesinin yabancı işgali altında olduğu söylemlerini yüksek sesle dile getirmiştir. Bilhassa son yıllarda Birleşik Krallık'a göç eden kişilerin yarısı Merkez ve Doğu Avrupa ülkelerinden gelirken diğer yarısı ise AB dışındaki ülkelere gelmektedir (Goodwin, 2016: 25). Böylece zamanla BK kamuoyu nezdinde göçmen karşıtı katı bir düşünce oluşmuştur. Bu sebeple Brexit taraftarları, kontrolsüz bir şekilde artış gösteren ve önü alınmayan göçmen nüfusun ülkedeki varlığından rahatsız olmuşlar ve aşırı göçün önüne geçilmesi gerektiğini savunmuşlardır.

Brexit referandumu öncesinde hem Avrupa şüpheciliği hem de göçmenler üzerinden ciddi oranda AB'ye mesafeli bir bakış açısı olduğu söylenebilir. Yapılan bazı çalışmalar neticesinde bu algının en temel sebeplerinden birinin "göç" olduğu ortaya konulmuştur. Bu konu hakkında 2016 yılında Eurobarometer tarafından yapılan çalışmada AB vatandaşlarına sorulan "AB'nin ortak bir göç politikasına sıcak bakar mısınız?" sorusuna BK vatandaşlarının %32'si "hayır" %56'sı ise "evet" cevabı vermiştir (European Commission, 2017: 43). Hayır cevabı verenlerin oranı diğer birçok Avrupa ülkesine nazaran daha fazladır. Aynı raporda, "AB üyesi olmayan ülkelere gelen göçmenlere karşı negatif bir tutumum var" şeklinde cevap verenlerin BK içindeki oranı %43 olarak görülmüştür (European Commission, 2017: 45). 2017 yılında IPSOS Araştırma şirketi tarafından yapılan başka bir çalışmaya göre ise BK'da vatandaşların %35'inin göçmenlere sıcak baktığı, %65'nin ise negatif tutum içinde oldukları görülmüştür. Ayrıca BK vatandaşlarının %59'unun ise göçmenlerin kamu hizmetlerinde büyük bir baskı yarattığını düşündüğüne rastlanmıştır (IPSOS, 2017: 7-15).

Birçok BK vatandaşı, göçmenlerin kendi istihdam fırsatlarını ellerinden aldıklarını, ücretlerini düşürdüklerini, işverenler için ucuz emek fırsatı yarattığını ve sosyal yardımlardan fazla yararlanarak bütçeye yük olduğunu düşünmektedirler. Ekonomik sebeplerin yanı sıra, etnik ve kültürel farklılıklar, suç oranında artış gibi güvenlik ve sosyokültürel odaklı sebeplerden ötürü de göçmenlere karşı bir önyargılı bir bakış açısı geliştirmektedirler. Tüm bu göçmen akınının doğal bir sonucu olarak BK'daki göçmen karşıtı nefret suçları rakamlarında dikkate değer bir yükselme gözlemlenmiştir. İngiliz Polis Teşkilatı'nın istatistiklerine göre referandumdan sonraki ilk 1 hafta içinde BK'daki göçmen karşıtı nefret suçlarında beş kate varan artışlar görülmüş, bu süre içinde yalnızca Londra'da 600 kadar nefret suçu işlenmiştir (Moody, 2016).

Birleşik Krallık, son dönemlerde göçmenlere karşı önlem alabilmek için "Puan Temelli Sistem (Points-Based System)" geliştirmiştir. Bu sistem, bazı Batı ülkelerinde halihazırda mevcut olmakla birlikte, ülkenin üretim gücüne faydalı olabilecek vasıflı göçmen işçileri seçebilmek için başvuru sahipleri arasından eğitim, dil becerileri ve iş deneyimi gibi kriterler aranmaktadır. BK hükümeti de 1 Ocak 2021 tarihinden itibaren bu sistemi uygulamaya başlamıştır. Öncelikle Birleşik Krallık vizesinin herhangi bir çeşidinden yararlanabilmek için bir göçmenin "Birleşik Krallık Vize ve Göç Dairesi (UKIV)" tarafından lisans verilen bir firmadan iş teklifi yani sponsorluk sertifikası (Certificate of Sponsorship) alması gerekmektedir. Vizenin alınmasında ikinci şart ise "Standart Mesleki

Sınıflandırma (SOC) programı kapsamında yapılacak olan işin gerektirdiği beceri ve uzmanlık doğrultusunda belirlenmiş olan maaş tutarının sponsor işveren tarafından ödenmesidir. Belirli sağlık ve eğitim sektörlerinde çalışan göçmenler ve kariyerlerinin başında olanlar için farklı asgari maaş kuralları mevcut olmakla beraber, bu kişilerin maaşları herhangi bir meslekte tecrübesi olan göçmenlerin aldıkları orana göre daha düşüktür. Üçüncü zorunlu kriter ise dil kriteridir. Kademe 2 olarak adlandırılan vasıflı işçi vizesine başvurabilmek için en az B2 düzeyinde yabancı dil puanı şartı aranmaktadır (HM Government, 2020).

3.2. Ekonomik Sebepler

BK'yı referandum sürecine götüren siyasal ve sosyal sebeplerin dışında kamuoyunda ekonomik sebeplere ilişkin tartışmalar da yaşanmıştır. Bunlar; BK'nın AB bütçesine katkısına yönelik eleştiriler ve "Ortak Tarım Politikasına (OTP)" yönelik itirazlardır. Brexit sonrası BK bütçesinin rahatlayacağı ve bütçeden edilecek olan tasarrufun BK'nın ulusal çıkarları için kullanılacağı düşünülmektedir.

3.2.1. BK'nın AB Bütçesine Katkısına Yönelik Eleştiriler

AB içindeki 2004 ve 2007 yıllarında üst üste gerçekleşen genişleme dalgalarının Birlik bütçesine getirdiği ek yüke istinaden, BK'nın kendi ulusal çıkarlarını AB'nin ortak çıkarları üzerinde tutma eğilimi giderek daha fazla eleştiri meselesi haline gelmiştir. 4. Mali Plan döneminde BK, tarım harcamalarını dışarıda tutmak ve 10,5 milyar avroyu geçmemek kaydıyla genişlemeden kaynaklı artan mali yükün bütçe düzenlemesine kademeli olarak katılmayı kabul etmiştir. Ancak 2008 finansal krizi sonrasında birçok AB ülkesinde yaşanan ekonomik durgunluk, BK'nın AB bütçesine yapmış olduğu katkının artmasına yol açmış ve 6 milyarlık avroluk yıllık katkı 2010 yılından itibaren 10 milyar avroya ulaşmıştır (Balkır, 2021: 231).

Bilhassa 2008 yılında patlak veren küresel ekonomik krizle beraber Yunanistan'ın iflasın eşğine sürüklenmesi, Atina'nın %12,7'lik bütçe açığı vermesi ve 110 milyar Euro mali desteğe ihtiyaç duyduğunu açıklaması, BK Hükümeti'nin tepkisine yol açmıştır. Yunanistan'ın kendi mali sorumsuzluğundan kaynaklanan bu borçları yüklenmeye sıcak bakmayan Birleşik Krallık, AB'nin müdahil olmaya çalıştığı kriz sürecine Avrupa şüphescisi tutumuyla yaklaşmış, Yunanistan'ın kendi borçlarını diğer üyelerin üzerine yüklemesinin ve külfet paylaşımının kabul edilemez olduğunu vurgulayarak AB yetkililerini eleştirmiştir (Saygın ve Ultan, 2016: 93). Birleşik Krallığın AB ile arasının açılmasına sebep olan bu kriz, ülke içindeki Avrupa şüphencilikini tetikleyen ve AB ile ilişkileri bitirmeye kadar giden yola önemli kilometre taşlarından biri olmuştur.

2008 krizinin ardından, ekonomik yönetişimin güçlendirilmesine istinaden birliğin yürütme organı olan Avrupa Komisyonu'nun yetki alanının genişlemesi, bu organa üye devletlerin uygulamalarını izleme, değerlendirme ve zorunlu yükümlülükleri yerine getirmeyen üye devletlere yaptırım uygulama hakkı vermiş, böylece Komisyon'un sahip olduğu bu imtiyaz Birleşik Krallık nezdinde tartışma alanı yaratmıştır. Komisyon'un üye devletlerin mali uygulamaları arasında koordinasyonun sağlanmasını öngören Avrupa Yarıyılı ile üye devletlerin bütçelerine ilişkin izleme ve tavsiyede bulunma hakkına erişmesi, Birleşik Krallık'ın parlamenter demokrasi ve geleneksel şüpheci anlayışı ile çelişmiştir (Ling, 2016: 71). Ayrıca 2008 finansal krizinin etkisi ile AB'nin uygulamaya soktuğu kemer sıkma politikaları, Birleşik Krallık'ta sosyal refahı ve vergi politikası düzenlemelerini olumsuz etkilemiş, bu da Avrupa şüphencilikini daha çok artırmıştır (Çolak ve Bozkaya, 2018: 194-195).

Tablo 1: 2013 Yılında AB Bütçesine Üyelerin Ayırdığı Paylar

	Brüt katkı payı (geleneksel öz kaynakların %75'i dahil)	Net katkılar	GSMH'nin yüzdesi olarak net katkılar (%)	Brexit'ten sonra ek brüt katkı	
				milyon avro	% olarak
Almanya	29 376	13 825	0.49	2 503	8,23
BK	17 068	8 642	0.46	-	0.00
Fransa	23 292	8 446	0.40	1 871	7,89
İtalya	17 168	3 790	0.24	1 384	7,85
Hollanda	6 552	2 675	0.45	535	7,50
İsveç	4 211	2 221	0.51	385	8,84
Belçika	5 291	1 541	0.40	340	5,93
Danimarka	2 899	1 277	0.49	231	7,72
Avusturya	3 191	1 252	0.40	277	8,55

(Kaynak: House of Lords European Union Committee, 2017)

Tablo 1.'de 2013 yılında üye ülkelerin AB bütçesine brüt ve net katkı payları ve Brexit nedeniyle üye ülkelerin bu paylarının nasıl değişebileceği yer almaktadır. Buna göre 2013 yılında geleneksel öz kaynakların %75'i de dahil edildiğinde BK'nın AB bütçesine olan katkısı 17 milyon avro civarında olmakla birlikte, net katkısı ise 8,6 milyon avro bantlarındadır. Bu duruma göre BK, Brexit öncesinde Almanya'dan sonra AB bütçesine en fazla net katkı yapan ikinci ülke konumundadır. BK kamuoyunda yaygın olan görüşe göre BK'nın AB bütçesine yaptığı katkı ile kendisine sağlanan fayda birbirine paralellik göstermemektedir, dolayısıyla BK bu durumdan kazançlı çıkmamaktadır. Brexit sonrası BK'nın, 2017-2020 dönemlerinde yıllık bazda 7,000-9,000 avro arasında seyredeceği öngörülen net bütçe katkısından tasarruf edeceği ve bütçede meydana gelecek bu açığın Birlik'in diğer üyelerine ek külfet getireceği tahmin edilebilir (Aykın, 2017: 237).

Brexit yanlısı görüşlere göre AB'den ayrılmanın bir diğer avantajı, BK'nın AB bütçesinin yaklaşık %80'ini oluşturan yapısal fonlardan ve %38'ini oluşturan Ortak Tarım Politikası'ndan (OTP) (Brown ve diğerleri; 2016, s. 2) muaf olmasına zemin hazırlaması, böylelikle İngiliz tüketiciler için maliyetleri yükselten tarifeler ve teşviklerin negatif etkisinin önemli oranda azalmasına katkıda bulunmasıdır.

3.2.2. Ortak Tarım Politikasına (OTP) Yönelik Sorunlar

Ortak Tarım Politikası (OTP), uygulanmaya başlandığı andan itibaren AB-BK ilişkilerinde devamlı tartışılan ve Brexit referandumuna kadar gündemi sürekli meşgul eden bir sorun niteliğindedir. AB bütçesinin büyük bir bölümünün OTP için ayrılması ve BK ekonomisinin ağırlıklı olarak tarıma değil de sanayiye dayalı bir ekonomi olması kendi içinde çelişmekte, bu çelişki BK kamuoyunda sıklıkla eleştirmektedir. BK, AB üyesi olduğu 1973 yılından itibaren önemli bir tarım ülkesi konumunda olmadığı halde, sahip olduğu tarım sektörünün küçüklüğü ile orantısız bir şekilde OTP'ye fazla finansal katkı yapmaktaydı. Ayrıca BK içinde tarımla uğraşan çiftçilerin bir kısmı da ödemelerin bir takım çevre koşullarına bağlanması sebebiyle bu fonlardan yeterince payını alamamaktaydı.

BK kamuoyunda sıklıkla eleştirilen bu konu üzerine, 1984 yılında Başbakan Demir Lady Margaret Thatcher'ın "Paramı geri istiyorum - I want my money back" çıkışı akabinde AB ile BK arasında yeniden müzakere masasına oturulmuştur. Alınan kararda, BK'nın AB bütçesine ve dolayısıyla OTP'ye katkısını ciddi oranda azaltan bir indirim tutarı üzerinde mutabakata varılmıştır (Begg, 2016: 39). Bu anlaşmaya göre, BK'nın AB bütçesine yapmış olduğu katkı neredeyse 1/3 oranında azalma göstermiştir.

AB'nin ortak tarım politikasının her ne kadar tarımsal üretimin artışına katkıda bulunmayı, piyasa istikrarını ve tüketiciye yönelik fiyat istikrarını sürdürmeyi hedeflediği vurgulansa da BK'da tarımla uğraşan çiftçiler ve bazı ekonomistler uygulamada bu hedeflerin tersinin yaşandığını iddia etmektedirler. OTP'ye karşı çıkanlar, OTP politikaları sonucunda AB iç pazarının dışı kapalı bir pazar haline geldiğini, AB dışından ithal edilen mallara karşı yüksek tarife engelleri koyulmasının tüketici fiyatlarını yükselttiğini, et ve süt ürünleri gibi sektörlerde ithalata karşı çok yüksek tarife engellerinin korunduğunu, tarımsal verimliliğin ilerlemesinin AB'nin tarım politikalarına değil, teknolojik ilerlemelere ve çiftçilerin bilgi tabanındaki gelişmelere bağlı olduğunu (Wyn, 2016) savunmaktaydılar. Ayrıca OTP kapsamında ödenen sübvansiyonlar da arazi fiyatlarını artırarak, miras yoluyla sektöre yeni girenlerin sektöre girmesini zorlaştırmıştır.

AB içindeki harcamaları dikkate aldığımızda, en önemli iki harcama kaleminden birisi Ortak Tarım Politikası'dır. 2014-2020 dönemi incelendiğinde, toplam bütçenin %38'inin (48 milyar avro) OTP için harcanması öngörülmektedir (Alakbarov, 2018: 61). Bu durum, tarım alanları yeterli olmayan BK açısından yüklü bir külfet anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Brexiti savunan görüşlere göre BK AB'den ayrılırsa OTP'ye ayırdığı bütçe maliyetinden de kurtulacaktır.

4. BREXIT'İN AB VE BK AÇISINDAN GETİRDİĞİ MEVCUT VE BEKLENEN ETKİLER

Brexit, gerek AB gerek BK için ekonomik ve yasal açıdan çoğunlukla olumsuz etki yaratmış, dış politika açısından ise her iki tarafın da yeni müttefiklere ve stratejilere yöneleceği bir sistem yaratmıştır. Bu çerçevede Brexit'in taraflara ekonomik, yasal ve dış politik açılarından getirdiği mevcut ve beklenen etkileri incelenecektir.

4.1. Ekonomik Etkiler

Ekonomik açıdan değerlendirildiğinde AB, uzun yıllardır BK'nın en önemli ticaret partneri olmaya devam etmektedir. Brexit'in henüz yürürlüğe konulmasından önceki döneme baktığımızda; 2018 yılında BK, toplam ihracatının %45'sini AB'ye yaparken toplam ithalatının ise yaklaşık %53'sini AB'den karşılamıştır. 2019 yılında BK, ihracatın %42'sini, ithalatın ise %51'ini AB ile yapmış, 2020 yılında ise bu oranlar ihracatta %42, ithalatta %50 seviyelerinde görülmüştür (Ward, 2021: 24). BK hükümetinin açıkladığı istatistikler, 2021 yılının ilk üç ayında AB ile yapılan ticaretin sert bir düşüş gösterdiğini göstermektedir. Taraflar arasında 2021'in ilk üç ayındaki ticaret hacmi, 2018'in aynı dönemine nazaran %23,1 oranında bir azalma göstermiştir (BBC Türkçe, 2021a). Ayrıca ülkedeki Ulusal İstatistik Ofisi'nin (ONS) son araştırması, Brexit'in Avrupa ile ticaret ağını kuran İngiliz şirketler için epey endişeye yol açtığını göstermektedir. ONS'nin dış ticaret verilerine göre, BK'nın 2021 yılının Ocak ayında Avrupa Birliği'ne gerçekleştirdiği ihracat %40,7 oranında azalarak 8,1 milyar sterline gerilemiştir (Bloomberg, 2021). Bu durumdan en fazla olumsuz etkilenecek ülkelerin başında da Almanya gelmektedir, zira İngiltere Alman otomobil firmalarının en büyük ihracat pazarı konumundadır. Yılda ortalama 770 bin Alman marka otomobil İngilizler tarafından satın alınmaktadır (Euronews Türkçe, 2018). Dolayısıyla Merkez Avrupa, ticarete önemli bir müttefikini kaybetmiş olmanın ekonomik sancılarını hissetmektedir.

Brexit sonrası AB'nin yaşayacağı en büyük kayıplardan birisi, BK'nın ekonomik kapasitesi olacaktır. Zira, BK'nın mevcut GSMH büyüklüğü, AB'deki en yoksul 19 ülkenin toplamına neredeyse eşit düzeydedir. 2014-2020 Çok Yıllı Mali Dönem programı çerçevesinde Birleşik Krallık, AB bütçesinin yaklaşık %15'ine bir katkıda bulunmuş ve bu rakam BK'yı Almanya ve Fransa'nın ardından bütçeye en fazla katkı yapan üçüncü ülke konumuna getirmiştir. BK'nın 2021 yılından itibaren bütçeye katkı yapmasının sona ermesi halinde ortaya çıkacak olan finansal kaybın, bütçenin yaklaşık %7,1'ine denk gelen yıllık asgari 10-12 Milyar Avro tutarında seyretmesi beklenmektedir (Cengiz ve Kurtar, 2019: 2).

İşsizlik oranları açısından da AB'nin Brexit sonrası olumsuz etkileneceği öngörülmektedir. AB Komisyonu'nun 2020'de hazırladığı rapora göre, COVID 19 ve Brexit sebebiyle yaşanan istihdam kaybını önlemek için kısa süreli çalışma programları hazırlanmasının yanı sıra ücret ve işletme destekleri verilmesine rağmen, AB ekonomisinde 2019 yılında %6,7 olarak göstergelere yansıyan işsizlik oranının 2020 yılında %9'a, 2021 yılında ise %7,9'a çıkması beklenmiştir (European Commission, 2020). Rapora göre Brexit sonrası Avro Bölgesi ekonomisinde ise 2019 yılında %7,5 düzeyinde seyreden işsizlik oranının 2020 yılında %9,6'ya, 2021 yılında ise %8,6'ya çıkması beklenmiştir. Bilhassa turizm sektörünün ekonomide ağırlığını hissettirdiği ülkelerde işsizlik oranının bu süreçte artış göstermesi beklenmektedir (European Commission, 2020).

BK cephesinden baktığımızda ise Brexit kapsamında AB ile imzalanan ticaret anlaşması BK'nın ünlü finans sektörünü kapsamamaktadır. İngiltere, finans sektörü açısından hala Avrupa'nın en büyüğü olsa bile, Brexit öncesi 2019'da ülkede küresel finans hizmetlerine yapılan harcama %25 oranında iken, bu oran 2021'de keskin bir düşüş göstererek %20 oranına kadar inmiştir. Her ne kadar Brexit'in, Londra'nın yatırım yapılabilirlik yönünü uzun vadede olumlu yönde etkileyeceği öngörülse de, doğrudan yatırımların Fransa ve Almanya gibi diğer finans merkezi ülkelere kaydırılmasına sebep olacağı tahmin edilmektedir. Bu durumu doğrular nitelikte İngiltere'de 440'tan fazla firmanın Brexit'e cevap niteliğinde Avrupa Birliği ülkelerine 1,2 trilyon avro değerinde varlık aktardığı görülmüştür.

New Financial adlı düşünce kuruluşunun yapmış olduğu araştırmaya göre, İngiltere’de bankacılık ve finans sektöründe faaliyet gösteren firmalar, Brexit sonrası işlerinin bir kısmını ülke dışına taşımış, personel değişikliğine gitmiş veya yeni AB kuruluşları kurmuştur. Raporda ayrıca, İngiliz şirketlerin çoğunun yatırımını İrlanda’nın başkenti Dublin’e taşıdığı, bu şehri Paris, Lüksemburg ve Frankfurt gibi şehirlerin takip ettiği vurgulanmıştır. Finansın merkezi Londra’dan AB’ye taşınan toplam banka varlığı değeri 900 milyon pounda tekabül etmekte, sigortacılar için ise bu rakam 100 milyar poundu bulmaktadır (Euronews Türkçe, 2021). Örneğin, BK’nın en büyük ikinci sigorta şirketi konumunda olan Aviva, Brexit’e hazırlanıldığı süreçte 7,8 milyar Avro değerindeki varlığını İrlanda Cumhuriyeti’ne taşıyacağını ilan etmiştir. Brexit öncesi finans sektöründe hizmet edip de BK’dan ayrılma sürecinde olduğunu ve yatırımlarını yurtdışına çıkaracağını açıklayan diğer firmalar ise, Credit Suisse, Barclays, Goldman Sachs ve Lloyds of London gibi firmalardır (Sommerland ve Chapman, 2019). Dolayısıyla büyük şirketler, Brexit öncesinde kolaylıkla erişim sağladıkları AB iç pazarının; ürün, hizmet, kişi ve sermaye için getirmiş olduğu serbest dolaşım ilkesini kendi ticari çıkarları için kullanmaktadırlar.

Gasiorek vd. (2018: 3) tarafından Brexit’in farklı imalat sektöründeki fiyatların; ihracat, ithalat ve üretime etkisi incelemiş ve sektör bazında BK’ya olası etkileri incelenmiştir. Araştırmaya göre, Brexit’ten sonra ihracat açısından en çok düşüş riski olan mal grubunun gıda sektörü olması öngörülmüştür. Bu durum, gıda sektöründeki ticaretin tarife dışı engeller ve gümrük vergisiyle korunması ile açıklanmıştır. Çalışmaya göre ayrıca tekstil, plastik, kimya, makine, elektronik vs ihracatında en fazla gerilemenin DTÖ modelinde gerçekleşeceği savunulmaktadır. Hosoe ise (2017: 194), hesaplanabilir genel denge modeli kapsamında tarife ve tarife dışı engellerden ötürü BK ihracatında Brexit sonrası ilk yıllarda %5-5,8 arasında azalma yaşanacağını, GSYH’deki kaybın ise %1,1-1,5 arasında olacağını ileri sürmektedir.

Brexit’in işsizlik açısından BK’ya etkilerinin de olumsuz olacağı tahmin edilmektedir. BK Hazine Bakanlığı’nın 2019’daki raporuna göre, BK’da kısa vadedeki genel işsizlik oranı 2019 yılında %3,9 oranında iken, 2020 yılında kısa vadede gerçekleşmesi beklenen işsizlik oranı ise %4,1’dir. Raporda BK’da orta vadedeki işsizlik oranı 2019 yılı ortalaması olarak %4,0 oranında gerçekleşmiş olup bu oranın 2020, 2021, 2022 ve 2023 yıllarında sırasıyla ortalama %4,0, %4,0, %4,1 ve %4,0 oranlarında olacağı tahmin edilmektedir (HM Treasury, 2019). Brexit’in BK ekonomisine yönelik tahmin edilen diğer bir olumsuz etkisi ise, BK’nın işgücü piyasasındaki verimliliğini düşürecek olmasıdır. Mevcut durumda BK işgücü verimliliği OECD ortalamasına yakın bir düzeyde iken ekonomik açıdan Batı’nın güçlü ülkeleri ABD, Fransa ve Almanya’ya kıyasla %20-25 daha düşüktür. Azalan açık ticaret imkanları, zayıf ARGE yoğunluğu ve düşük işgücü arzından dolayı Brexit’ten sonraki 10 yıl sonraki süreç içinde BK’nın toplam faktör verimliliğinde %3 oranında düşüş tahmin edilmektedir (OECD, 2017).

Bir diğer ekonomik etkiye vurgu yapacak olursak, BK, Avrupa Ekonomik Alanı’nda (AEA) kalarak ve Avrupa Tek Pazarı’na erişim hakkını koruyarak, mevcut durumunun avantajlarından yararlanabilir. Aksi takdirde, AB’nin tüm düzenlemeleri ve yaptırımlarına uymak zorunda kalacak ve Birlik dışında kalacağı için alınacak kararlar üzerindeki etkinliğini de kaybedecektir. Örneğin, Avrupa Merkez Bankası’nın takas kurumlarının Avro cinsinden sözleşmelerini Euro Bölgesi’ne kaydırmasına dair kararında ve finansal işlemlerin vergiden muaf tutulmasında BK mevcut durumda rol oynamaktadır. Ancak, AEA’dan ayrılması durumunda karar alma sürecinde inisiyatif kalmayacak, böylece Avro cinsinden işlemlere aracı olan takas kurumları rahatça AB ülkelerine taşınabilecektir. Paris, Frankfurt, Amsterdam ve Dublin gibi ülkeler bu süreçten olumlu etkilenirken, Londra’nın sahip olduğu ekosistemi kurması oldukça uzun ve maliyetli bir süreç gerektirecektir (Kılıcı, 2018: 14).

4.2. Yasal Haklar Açısından Etkiler

Brexit ile birlikte değişecek bir diğer tablo ise BK ve AB vatandaşlarının elde etmiş olduğu yasal haklarla ilgilidir. BK’nın artık Schengen bölgesine da dahil olmamasına istinaden geçiş sürecinden sonra uygulamaya konulacak anlaşmaya göre, AB üyesi ülkeler basit bir kimlik kartı ile BK’ya giremeyecekler, 3 aydan uzun ziyaretler için pasaport ibraz etmeleri gerekecektir. Ayrıca 6 aydan kısa süreli ziyaretler için vize zorunlu kılınmasa da “oturma izni” şartı aranacaktır. BK Hükümeti, Brexit öncesi ülkede yaşayan AB vatandaşlarının yasal statülerini devam ettirebilmeleri için, onların 30 Haziran 2021’e kadar oturma izni için başvurmalarını zorunlu kılmıştır. Verilen süreye kadar oturma izni için başvurmayan AB vatandaşları ülkeden sınır dışı edilebilecektir. Öte yandan BK vatandaşları da artık serbest dolaşım ilkesi gereğince rahatça AB’ye giremeyecek, ancak seyahat için geçerli bir pasaportla AB ülkelerini ziyaret edebilecek ve sağlık sigortası yaptırımları gerekecektir.

2 milyon civarında AB vatandaşı Birleşik Krallık'ta ve 1 milyon BK vatandaşı da diğer AB ülkelerinde ikamet etmektedir. Brexit sonrası BK'da yaşayan ve çalışma izni bulunan Avrupa vatandaşları ve AB sınırları içinde ikamet eden ve çalışan BK vatandaşlarının durumlarında da problemler yaşanması muhtemeldir. Bilhassa İspanya, Fransa, İrlanda gibi ülkelerde emekli İngilizlerin "yaşam biçimi göçü" çerçevesinde yoğun olarak yaşadıkları bilinmekte, dolayısıyla bu göçmenlerin emeklilik ve sağlık hakları gibi hususlarda belirsizliklerin ortaya çıkması öngörülmektedir (Balkır, 2021: 217).

Brexit'ten sonra, BK sınırından uzaklaşan Avrupa Birliği vatandaşlarının sayısı önemli ölçüde artış görülmüştür. BK Hükümeti tarafından yayınlanan resmi verilere göre, 2021 yılının ilk çeyreğinde 3 bin civarında AB vatandaşının BK'ya girişi engellenmiştir. Serbest dolaşımın sona ermesinden dolayı AB vatandaşları, BK sınırlarında daha katı güvenlik kontrolleri ile karşı karşıya kalmıştır. Bazı istatistiklere göre, 2021 yılının ilk çeyreğinde BK'ya gelen AB vatandaşlarının 2 binden fazlası Romanya'dan gelmiş ve yapılan kontroller sonrasında sınırdan geri dönmüştür.

BK, Ocak 2021'den itibaren ülkelere yerleşmek ve çalışmak için göç eden AB vatandaşlarına katı bir göçmenlik politikası uygulamaktadır. Hükümet, gereğinden fazla göçmen akışının önüne geçilmesi ve yalnızca nitelikli göçmenlerin topluma ve istihdam sürecine entegre olabilmesi için yeni bir "puan sistemi" geliştirmiştir. Bu puan sistemine göre, 1 Ocak 2021'den itibaren AB vatandaşlarının BK'da kalıp kalamayacağına İngilizce seviyesi, eğitim seviyesi ve yaş gibi kriterlere göre karar verilecektir. Yapılacak değerlendirme sonucunda toplamda asgari 70 puan ve üzeri alanların BK'ya göçmen olarak kabul edilmesinin önü açılacaktır.

Brexit sonrası bir diğer değişiklik ise öğrenci hareketlerinde görülecektir. Öncelikle BK, her yıl 30 bin civarında Avrupalı öğrencinin yararlandığı AB öğrenci değişim programı Erasmus'u sonlandırmıştır. Böylece AB ve BK üniversiteleri arasındaki ikili anlaşmalar da iptal edilmiştir. 1 Ocak 2021'den sonra BK'da okumak isteyen öğrenciler için durum epey zorlaşmıştır. AB vatandaşlarının en az 6 aylık öğrenci vizesi alabilmesi için BK'da bir eğitim kurumundan kabul alması, İngilizceyi akıcı bir şekilde okuyabiliyor, anlayabiliyor ve konuşabiliyor olması ve tüm bunları kanıtlaması gerekmektedir.

Brexit'in yasal açıdan getireceği bir diğer nokta ise; İngiltere dışında BK'yı oluşturan diğer ülkelere Kuzey İrlanda ve İskoçya'nın yasal statülerinin süreç içinde göstereceği belirsizliktir. Buna göre İngiltere kendi iç hukuku açısından Brexit'i meşru olarak görüp AB'den tamamen ayrılma kararını yürürlüğe koysa bile bilhassa İskoçya'nın ve Kuzey İrlanda'nın Britanya ve AB arasında arada kalması, çözüme kavuşturulması gereken bir diğer meseledir. Çünkü bu ülkelerde görülen Brexit karşıtlığı ve AB'nin bir parçası olarak kalma hedefi, dolayısıyla BK'nın hukuki mekanizmasına tabi olmama isteği, bağımsızlık söylemlerini güçlendirmekte ve İngiltere'nin hukuki anlamda Brexit'i meşru kılmasının önüne geçmektedir (Owen vd., 2020: 8). Dolayısıyla İngiltere'nin, Brexit'in hukuki boyutu konusunda bir süre daha çatışma yaşama ihtimali bulunan konu İrlanda ve İskoçya'nın Brexit karşıtlığı meseleleridir. Bilhassa İskoçya'nın AB'nin bir parçası olmaya devam etmek istemesi ve İngiltere'nin almış olduğu referandum ve parlamento kararlarına itiraz ediyor olmasının yanı sıra İskoçya'nın İngiltere'den ayrılarak bağımsız bir ülke olabilmek adına uzun yıllardır siyasi ve hukuki arenada mücadele etmesi, Britanya'da hukuki ve politik süreçte çatırdamaların ve fikir ayrılıklarının yaşanmasına yol açabilecektir. Dolayısıyla Brexit, yalnızca bireyler açısından değil devletler açısından da yasal sorunları beraberinde getirecektir.

AB hukuku açısından Brexit süreci analiz edildiğinde ise, üye devletlerin iç hukukları üzerinde AB üyeliğinin devamı konusunda açık bir baskı kurulmasa da bağlayıcılık konusunda bir baskı kurulmaya çalışıldığı ve sürecin komplike hale getirildiği görülmektedir. AB Antlaşması'nın 50. maddesine göre "Her üye devlet, kendi anayasal kurallarına uygun olarak Birlik'ten çekilmeye karar verebilir", yani üye devlet çıkmaya karar verirse AB tarafından kalmaya zorlanamaz. Fakat aynı maddenin ikinci bölümünde, ayrılma sürecindeki nihai kararın Birlik'in etkili yasama ve yürütme organlarından olan Avrupa Konseyi'nin inisiyatifine bırakılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Aynı maddenin üçüncü bölümünde, sürecin bir konsensüs içinde devam etmemesi durumunda, şayet üye devlet ayrılma kararında halen ısrarcı olursa ayrılma için 2 senelik bir sürecin öngörüldüğü ifade edilmektedir (Karacan, 2018: 407). Bilhassa pandemi sürecinde AB'den yeteri kadar finansal ve malzeme destek alamadıklarını öne süren ve AB bayraklarını yarıya indiren üye ülkelerin, BK'yı emsal alıp ileride böyle bir ayrılma için girişimde bulunmaları, AB kurumlarının Birlik hukununu yeniden gözden geçirmesine ve ayrılmayı zorlaştırmak adına daha katı kararlar almasına sebep olabilir

4.3. Dış Politikaya Etkileri

Brexit gerek AB gerekse BK'nın bundan sonraki dış politika refleksleri üzerinde etkili olacaktır. Son zamanlarda BK Hükümeti'nin yayınladığı belgede, önümüzdeki on yıl içinde ülkenin jeopolitik ve ekonomik çekim merkezinin doğuya, Çin, Hindistan ve Japonya gibi ülkelere kayacağı ve Asya ile diplomatik ilişkilere öncelik verileceği belirtilmiştir. Soğuk Savaş sonrasında BK'nın dış ve güvenlik politikalarındaki en kapsamlı değişiklikleri içeren belge, "Rekabetçi Bir Çağda Küresel Britanya" başlığını taşımaktadır. Belgeyi Avam Kamarası'nda sunan Başbakan Boris Johnson, ülkesinin "yumuşak güç" yönünü vurgulayarak Asya'da daha etkin bir oyuncu olmayı hedeflediklerini ifade etmiştir (DW, 2021). Bu söylemler, Brexit sonrası BK için önemli bir eksen kayması yaşanacağını bir işaretidir.

BK, Brexit sürecine girilmesinin ardından 2020'lerin ortasına kadar nükleer silah stoklarının azaltılmasına yönelik planlarından vazgeçmiş gibi görünmektedir. Bunun yerine nükleer savaş başlığı stoklarının artırılması, hükümetin uzun vadeli bir dış politika stratejisinin bir parçası olarak planlanmaktadır. BK, Rusya'yı kendisine tehdit olarak gördüğü ve 2030 yılı itibariyle Moskova tarafından olası bir nükleer saldırı hamlesi beklediği için, nükleer savaş başlığı sayısının 260'a kadar çıkarılmasını hedeflemiştir (BBC Türkçe, 2021b). Bu hedef, BK'nın nükleer savaş başlığı sayısını 180'e düşürmeyi amaçlayan politikasından saptığının ve "sert güç" kapasitesini artırmaya çalıştığının açık bir tezahürüdür. BK'nın aksine AB'nin ise nükleer kapasitesinin geliştirilmesi yönünde ısrarlı bir programı yoktur, bilakis Birlik içerisinde Almanya başta olmak üzere nükleer enerjinin azaltılmasına yönelik çalışmalar yapılmaktadır.

BK'nın son dönemlerdeki dış politikasında yaşanan bir diğer gelişme; Avustralya, ABD ve BK arasında 15 Eylül 2021'de AUKUS ismiyle yürürlüğe giren yeni bir askeri ittifakın imzalanmasıdır. BK'nın AB'den resmi olarak ayrılmasının ardından kıta Avrupası'ndan ziyade deniz aşırı bölgelere doğru yöneleceğine dair görüşler ortaya çıkmıştır. Londra, Asya-Pasifik'te mevcut olan iş birliği ağını güçlendirmek ve ikili iş birliği yoluyla bölgedeki denetimini artırmak istemiştir. Bu sebeple doğrudan ABD ve Avustralya ile yeni bir müttefiklik geliştirmiş, böylece önümüzdeki dönemde Asya-Pasifik bölgesinde dünyanın en önemli süper güçlerinden biri olarak kabul edilen ABD ile ortak hareket edeceğinin mesajını net bir şekilde vermiştir. BK'nın bu hamlesi, Kıta Avrupa'sındaki bazı devletleri rahatsız etmiş, başta Emanuel Macron öncülüğündeki Fransa AUKUS'a büyük tepki göstermiştir. AUKUS'un imzalanması karşısında Fransız Dışişleri Bakanı Jean-Yves Le Drian "arkadan hançerlendik" ve "güven ilişkimiz bozuldu" ifadelerini kullanmış (Pirinççi, 2021) hem eski bir AB üyesi olan BK, hem de NATO üyesi olan ABD'ye tepkisini böyle göstermiştir.

AB cephesine bakıldığında ise BK'nın yokluğunun AB'nin dış politika adımlarında güç kaybına sebep olacağı tahmin edilmektedir. Askeri kabiliyetler açısından değerlendirildiğinde dünyanın önde gelen askeri güçlerinden birisi olan, AB'nin hem kıta Avrupası hem de ABD ile kurduğu ikili ilişkilerde kilit roller üstlenen, aynı zamanda NATO'da da önemli bir varlık gösteren BK'nın yokluğunda artık BM Güvenlik Konseyi daimî üyesi olan ve veto hakkı bulunan bir tek AB üyesi Fransa kalmıştır. Bu durum birliğin küresel arenadaki temsil gücünde ve karar alma noktasında kan kaybına yol açabilir. Bilhassa 21. yüzyılda bölgesel savaşların ve göç dalgalarının halen etkisini hissettirdiği bir dönemde askeri müdahale veya ulusal sınırların dışarıya açılmasını gerektiren konularda BK'nın AB ile birlikte hareket edip etmeyeceği soru işaretidir. Birleşik Krallık'ın ayrılması durumunda AB'nin kolektif savunma kapasitesinin %20 oranında azalacağı öne sürülmektedir (Major ve Voss, 2017: 2).

BK, bilhassa 2010 yılından itibaren NATO kapsamında savunma ve güvenlik politikasını oluşturan aktörlerin başında gelmektedir. Bu çerçevede, Avrupa Komisyonu tarafından yönetilen kıta dışındaki krizlere cevaben barış misyonlarına destek, güvenlik sektörü alanında reformlar, Avrupa Savunma Fonu (EDF) ve bölgesel güven fonlarına katkı konusunda bazı önemli misyonlar üstlenmiştir, dolayısıyla BK'nın yokluğu tüm bu alanlarda AB için handicap oluşturmaktadır. Bu kaybı telafi edebilmek adına Almanya'nın, AB içinde askeri ve operasyonel kapasitenin artırılması için bir "Avrupa Ordusu" kurulması fikrini savunma ihtimali yüksek olup, bu fikrin nihai bir siyasi entegrasyon süreci olarak dile getirileceği muhtemeldir. Fransa ise savunma ve güvenlik alanlarının daha çok hükümetlerarasılık fikri çerçevesinde Avrupa Savunma Birliği'nin güdümünde olmasını savunmaktadır. Dolayısıyla BK'nın eksikliğinde, Almanya ve Fransa tarafından ileri boyuta taşınması planlanan savunma politikaları daha sık gündem konusu haline gelecektir (Keohane, 2016: 6).

Biden yönetiminin ardından Birlik, Trump dönemiyle birlikte askıya alınan ABD ile ikili ilişkilerini güçlendirmeye çalışmaktadır. Trump dönemi, ulusal çıkarların ön plana çıkarıldığı, ittifakların ve müttefiklik ilişkilerinin ikinci plana itildiği bir dönem olmuştur. “İlkeli realizm” olarak da adlandırılan korumacı ve uzak coğrafyalardan izole bir politika izlenmiş, bilhassa AB menşeli ürünlere ABD tarafından ek gümrük vergileri konulması, ticari ilişkilerde taraflar arasındaki ivmeyi düşürmüştür. Biden dönemine geçilmesiyle Avrupa Konseyi Aralık 2020 Sonuç Bildirisinde, en üst düzeyde anlaşmalar da dahil olmak üzere ABD ile düzenli, kapsamlı ve stratejik siyasi diyalog yoluyla transatlantik ilişkilerin tam potansiyele getirilmesi hedeflenmiştir. Biden’in de başkanlık koltuğuna oturduktan sonra transatlantik ilişkiler kapsamında AB ile ekonomik ilişkilerini geliştirme hedeflerini vurgulamasının yanı sıra otoriter rejimler tarafından yapılan insan hakları ihlallerine karşı ABD ve AB öncülüğünde demokratik cephe oluşturma talebini yinelemesi, yeni dönemde iki küresel aktör arasındaki ekonomik ve siyasi ilişkiler ağının hız kazanacağını göstermektedir.

Son olarak AB’nin komşuluk ve genişleme politikalarının da Brexit’ten etkilenmesi muhtemeldir. BK, 2000’li yıllardan itibaren Doğu Avrupa ve Balkan ülkelerine yönelik genişleme dalgasına ekonomik ve siyasi sebeplerle karşı çıkmıştır. Bu durumda örneğin, Brexit’in Türkiye’nin AB’ye adaylık sürecine olumlu yönde etki edeceği tahmin edilmektedir. Zira BK, Türkiye’nin üyeliğini daha önceki senelerde savunmasına rağmen, özellikle Arap Baharı sonrasında yaşanan “göç hareketlerine” yönelik endişeleri ve işçilerin serbest dolaşımına dair çekinceleri sebebiyle üyeliğe verdiği desteği azaltmıştır (Gasimzade, 2018: 6).

SONUÇ

2016 yılındaki Brexit referandumunun ardından BK ile AB, oldukça sancılı ve uzun geçen müzakere sürecinin sonunda 2020 tarihinde üyelikten ayrılma anlaşmasını imzalamış ve BK’nın AB’den ayrılmasının şartlarını belirlemişlerdir. Anlaşmaya giden süreçte BK içindeki kamuoyu ve siyasi liderler arasında sık sık kutuplaşmalar yaşanmış, politik, ekonomik ve toplumsal anlamda görüş ayrılıkları ortaya atılmıştır. Hatta İskoçya ve Kuzey İrlanda halkı, İngiliz halkının aksine referandumda AB üyeliğinde kalınması yönünde oy kullanmıştır. BK’yı Brexit’e götüren ekonomik sebeplerin başında; BK’nın AB bütçesine yapmış olduğu gereğinden fazla katkı ve “Ortak Tarım Politikasına (OTP)” yönelik itirazlar gelirken, siyasal ve sosyal sebeplerin başında ise uzun süredir AB’ye karşı duyulan “AB Şüpheciliği (Euroscpticism)” ve son yıllarda Avrupa içlerine doğru yayılan “yoğun göç akışı” gelmektedir.

Brexit sonrasında ortaya çıkan konjonktürde AB ve BK’nın pek çok açıdan etkilendiği görülmekte, bu etkinin orta vadede devam edeceği varsayılmaktadır. Brexit’in taraflara ekonomik etkilerini değerlendirecek olursak; BK açısından taraflar arasındaki ticaret hacminde Brexit öncesine göre azalma görüldüğünü, mal, hizmet ve kişilerin serbest dolaşımının sona erdiğini, AB’ye yapılan ihracat ürünlerinin gümrük kontrollerine tabi olduğunu, Londra’nın Avrupa’nın en büyük finans merkezlerinden biri olma statüsünü kaybettiğini ve doğrudan yatırım kuruluşlarının rotayı AB’nin cazibe merkezi ülkelere kaydırıldığını, öte yandan BK’nın AB bütçesine pay aktarmaktan kendisini kurtardığını belirtmek mümkündür. Yasal statü ve dış politika açısından ise BK vatandaşlarının AB ülkelerinde çalışma, eğitim, iş kurma ve AB’de uzun süreli ikametler için vize zorunluluğuna tabi tutulduğunu, sınırdan geçişlerde sorunlar yaşadıklarını, İngiltere’nin ABD ve Avustralya gibi ülkelerle uzlaşma yoluna giderek Asya-Pasifik’te başat güç olmaya çalıştığını ve nükleer kapasitesini geliştirmeyi hedeflediğini anlayabiliriz.

Doğal olarak diğer AB üyeleri açısından da Brexit’in getirileri ve götürüleri vardır. AB, bundan sonra BK’nın AB üyesi olmasının sağlamış olduğu küresel ticari ağı, gelişmiş sanayi kapasitesini, askeri gücünü ve BM Güvenlik Konseyindeki konumunu kullanamayacaktır. Ayrıca AB üyesi ülkelerin birçoğu, BK’nın ayrılmasının AB bütçesinde yarattığı boşluğu karşılama maliyetinin yanı sıra, AB-BK arasındaki yakın ticari ve finansal ilişkilerin sekteye uğramasından dolayı durumdan olumsuz etkileneceklerdir. Yasal haklar açısından BK vatandaşları için geçerli olan durumların benzerleri AB vatandaşları için de geçerli olacak, dış politikada ise AB, transatlantik ilişkilerde aynı BK gibi ABD ile ekonomik ve siyasi ilişkilerini üst düzeyde tutacaktır. Devletler bazında bakıldığında ise İngiltere’nin aksine AB’den ayrılmak istemeyen ve uzun yıllardır bağımsızlık mücadelesi veren Kuzey İrlanda ve İskoçya’nın ısrarcı tavrı, Britanya’da hukuki ve politik süreçte görüş ayrılıklarının yaşanmasına ve farklı kesimler arasında iktidar mücadelelerine yol açabilecektir. Bu tarihi karara istinaden, diğer üye ülkelerin de Brexit’i model olarak Birlik’ten ayrılma yönünde benzer adımlar atacağı ve AB’nin ayrılmayı zorlaştıracak şekilde hukuki mevzuatında değişikliğe gidebileceği ihtimaller arasındadır.

Brexit; ekonomik, politik ve toplumsal açıdan kendisini yeterli gören ve AB tarafından serbestçe hareket edilmesi engellenen bir ülkenin Birlik'e baş kaldırması olarak okunabilir. Ekonomik ve yasal olarak BK'nın Brexit sonrası kayıpları olsa da/olacağı tahmin edilse de, bilhassa dış politikasında atacağı rasyonel adımlarla orta vadede bu kayıpları minimize edecek bir güçte olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Aynı şekilde AB de BK'nın ayrılmasıyla askeri ve ekonomik açıdan kan kaybetse de, supranasyonal bir örgüt olarak dış politikada NATO ve ABD ile ilişkilerini geliştirmeye açık bir aktör olduğunu, BK olmadan da küresel arenada başat bir aktör olabileceğini hissettirmektedir. Ayrıca Türkiye gibi özellikle göç konusunda kilit rolü olan bir ülke ile ilişkilerin geliştirilmesi, göç karşıtı çıkışları ile bilinen BK'nın yokluğunda AB açısından bir avantaj olarak görülebilir.

KAYNAKÇA

- Alakbarov, N. (2018). *Brexit'in Politik Ekonomisi*, Yayın No: 299, İktisadi Kalkınma Vakfı, İstanbul.
- Aykın, S.M. (2017). "Brexit'te Kırılma Noktası: AB Bütçesi", *Brexit-Elveda Avrupa: İngiltere'nin AB'den Ayrılmasından Sonra Avrupa Bütünleşmesi ve Türkiye-AB İlişkilerinde Fırsatlar ve Tehditler*, (Ed: E. Esen ve D. Şekeroğlu), Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Balkır, C. (2021). "Brexit: Ekonomik Çözüm veya Yeniden Dirilişin İlk Adımı", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 20, 209-243.
- BBC News. (2011, 9 Aralık). David Cameron blocks EU-wide deal to tackle euro crisis. Elde edilme tarihi: 21 Şubat 2022, <https://www.bbc.com/news/uk-16104275>
- BBC News. (2016a, 24 Haziran). Brexit vote: Nicola Sturgeon statement in full. Elde edilme tarihi: 18 Şubat 2022, <http://www.bbc.com/news/uk-scotland-36620375>
- BBC News. (2016b, 24 Haziran). Brexit: Boris Johnson says UK not 'turning its back' on Europe. Elde edilme tarihi: 18 Şubat 2022, <https://www.bbc.com/news/uk-politics-eu-referendum-36618734>
- BBC Türkçe. (2021a, 23 Haziran). Brexit: Birleşik Krallık'ta referandum sonrası 5 yılda neler değişti?. Elde edilme tarihi: 20 Şubat 2022, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-57576648>
- BBC Türkçe. (2021b, 16 Mart). İngiltere nükleer silah stoklarını artırma kararı aldı. Elde edilme tarihi: 26 Şubat 2022, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56417733>
- Begg, I. (2016). "The EU budget and UK contribution", *National Institute Economic Review*, 236, 39-47.
- Bloomberg. (2021, 13 Mart). İngiltere'nin AB'ye ihracatı yüzde 40,7 azaldı. Elde edilme tarihi: 16 Şubat 2022, <https://www.bloomberght.com/ingilterenin-abye-ihracati-yuzde-40-7-azaldi-2276434>.
- Browne, J., Johnson P. and Phillips, D. (2016). "The Budget of the European Union: a Guide, Institute for Fiscal Studies", *IFS Briefing Note BN181*.
- Cambridge Dictionary. (2019). Eurosceptic. Elde edilme tarihi: 17 Şubat 2022, <https://dictionary.cambridge.org/tr/sözlük/ingilizce/eurosceptic>
- Cengiz, Ç. ve Kurtar, A. (2019). "2021-2027 Çok Yıllı Mali Çerçevesi: Avrupa Birliği'nde Güncel Zorlukların Bütçe Önceliklerine Yansımaları", *Journal of Yaşar University*, 14, 1-17.
- Council of the European Union. (2012). *European Council Conclusions*, Brussels.
- Çenberci, E. ve Gövdere, B. (2017). "Göç krizinin, Brexit kararına ve Avrupa Birliği'nin geleceğine muhtemel etkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22, 1427-1442.
- Çolak, M. ve Bozkaya, Ö. (2018). "Birleşik Krallık'taki göç karşıtı söylemlerin brexit sürecine etkisi", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 75, 185-209
- Daddow, O. (2013). "Margaret Thatcher, Tony Blair and the Eurosceptic Tradition in Britain", *The British Journal of Politics and International Relations*, 15, 210-227.
- DW. (2021, 16 Mart). İngiltere dış politika ve güvenlikte rota değiştiriyor. Elde edilme tarihi: 25 Şubat 2022, <https://www.dw.com/tr/ingiltere-d%C4%B1%C5%9F-politika-ve-g%C3%BCvenlikte-rota-de%C4%9Fi%C5%9Ftiriyor/a-56890872>
- Euronews Türkçe (2021, 17 Nisan). Brexit, 1.2 trilyon euroluk İngiltere varlığının AB'ye geçişine yol açtı. Elde edilme tarihi: 22 Şubat 2022, <https://tr.euronews.com/2021/04/17/brexit-1-2-trilyon-euroluk-ingiltere-varlig-n-n-ab-ye-gecisine-yol-act>

- Euronews Türkçe. (2018, 14 Aralık). AB ve İngiltere: Kimin kime daha fazla ihtiyacı var?. Elde edilme tarihi: 17 Şubat 2022, <https://tr.euronews.com/2018/12/14/ab-ve-ingiltere-kimin-kime-daha-fazla-ihtiyaci-var>
- Euronews Türkçe. (2020, 1 Şubat). İngiltere'nin AB serüveni resmen sona erdi: Brexit sürecinde son 4 yılda neler yaşandı?. Elde edilme tarihi: 21 Şubat 2022, <https://tr.euronews.com/2020/01/31/ingiltere-avrupa-birligi-seruveni-resmen-bitiyor-brexit-kronolojisi-4-yilda-neler-yasandi>
- European Commission. (2017). Standard Eurobarometer 86, 1-67.
- European Commission. (2020). European Economic Forecast, Spring 2020. Luxembourg.
- Gasimzade, İ. (2018). "Brexit: The impact on the United Kingdom and Turkey", *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 4/7, 1-10.
- Gasiorek M., Serwicka I., ve Smith A. (2018). *Which manufacturing sectors are most vulnerable to Brexit?*, Briefing Paper, UK Trade Policy Observatory.
- Goodwin A. (2016). "Brexit and immigration", *Economic Outlook*, 40/2, 20-25
- Government of UK. (2015). PM statement on European Council. Elde edilme tarihi: 25 Şubat 2022, <https://www.gov.uk/government/speeches/pm-statement-on-european-council-19-october-2015>
- Henderson, K. (2001). "Euro scepticism or Europhobia: Opposition Attitudes to the EU in the Slovak Republic", *SEI Working Paper*, 50, 1-30
- HM Government (2020). *The UK's Points-Based Immigration System Further Details*, London.
- HM Government. (2010). *The Coalition: our programme for government*, London.
- HM Treasury. (2019). *Forecasts for the UK economy: a comparison of independent forecasts*, No. 389, London.
- Hosoe, N. (2017). "Impact of border barriers, returning migrants, and trade diversion in Brexit: Firm exit and loss of variety", *Economic Modelling*, 69, 193-204.
- Hunt and Keating. (2016). Brexit: Six months on, The UK in a Changing Europe. Elde edilme tarihi: 20 Şubat 2022, <http://ukandeu.ac.uk/wp-content/uploads/2016/12/Brexit-Six-months-on.pdf>
- IPSOS (2017). *Global Views on Immigration and the Refugee Crisis*, United Kingdom.
- Karacan, P. (2018). "Brexit: Avrupa Birliği Hukuku ve Birleşik Krallık Açısından Buzdağının Görünen Yüzü", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19/3, 403-416.
- Keohane, D. (2016). "Constrained Leadership: Germany's New Defense Policy", *CSS Analyses in Security Policy*, 3/201, 4-10.
- Kılıcı, E. N. (2018). "Brexit; Birleşik Krallık ve Euro Bölgesi Açısından Sonuçların Değerlendirilmesi", *Sakarya İktisat Dergisi*, 7/1, 1-26.
- Ling, J. (2016). "Will Brexit Matter: A Probe into Its Reasons, Influences and Tendencies", *China International Studies*, 66, 66-85.
- Major, C. ve Voss V.A. (2017). "European Defence in View of Brexit", *SWP Stiftung Wissenschaft und Politik Comments*, 7/49, 1-4
- Moody, K. (2016). Was Brexit a Working-Class Revolt?. Against the Current. Elde edilme tarihi: 25 Şubat 2022, <https://againstthecurrent.org/atc184/p4771/>
- Morgan, G. (2007). *The Idea of a European Superstate: Public Justification and European Integration*, First Edition, Princeton University Press, New Jersey.
- OECD. (2017). *OECD Economic Surveys: United Kingdom 2017*, OECD Publishing, Paris.
- Owen, J. vd. (2020). *Getting Brexit Done - What Happens Now?*, IfG Insight, London.
- Pirinççi, F. (2021, 18 Eylül). AUKUS ve Fransa'nın "Arkadan Hançerlenmesi. SETA. Elde edilme tarihi: 26 Şubat 2022, <https://www.setav.org/aukus-ve-fransanın-arkadan-hancerlenmesi/>
- Richardson, J. (2018). "Brexit: The EU Policy-Making State Hits the Populist Buffers", *The Political Quarterly*, 89/1, 118-126.
- Saygın, D. ve Ultan, M. Ö. (2016). "Ekonomi ve Siyaset Bağlamında İngiltere-Avrupa Birliği İlişkileri: Tarihsel Bir Analiz", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 12/3, 71-102.

- Sommerland, J. ve Chapman, B. (2019). Which companies are leaving UK, downsizing or cutting jobs ahead of Brexit?. The Independent. Elde edilme tarihi: 23.03.2022, <https://www.independent.co.uk/news/business/news/brexit-companies-leaving-uk-list-job-cuts-eu-no-deal-customs-union-a8792296.html>.
- Sturge, G. (2018). "Migration Statistics", *House of Commons Library Briefing Paper*, No: SN06077, 1-39.
- Taggart P. ve Szczerbiak A. (2002). "The Party Politics of Euroscepticism in EU Member and Candidate States", *'Opposing Europe Research Network' Working Paper*, 6, 1-45.
- Türko, E. S. ve Gökçenoğlu, S. (2020). "Avrupa Birliği tarihinde bir geri adım: Brexit", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/1, 573-589
- United Kingdom Government Legislation. (2011). European Union Act 2011.
- Ward, M. (2021). *Statistics on UK-EU trade*, House of Commons Library.
- Wright and Etherington. (2020). Brexit transition period. Elde edilme tarihi: 21 Şubat 2022, <https://www.instituteforgovernment.org.uk/explainers/brexit-transition-period>
- Wyn, G. (2016). What is the Common Agricultural Policy?. The UK in a Changing Europe Initiative. Elde edilme tarihi: 25 Şubat 2022, <http://ukandeu.ac.uk/the-common-agricultural-policy-and-brexit>

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:14.01.2022 ✓Accepted/Kabul:10.05.2022

DOI:10.30794/pausbed.1057718

Research Article/Araştırma Makalesi

Işıktaş, E. ve Tunç, M. N. (2022). "Darbhane-i Amire Nazırı Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in Mallarının Müsadere Edilmesi ve Muhallefâtı (1819)", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 52, Denizli, ss.197-211.

DARBHANE-İ AMİRE NAZIRI SEYYİD ABDURRAHMAN FEYZİ BEY'İN MALLARININ MÜSADERE EDİLMESİ ve MUHALLEFÂTI (1819)

Erkan IŞIKTAŞ*, Muhammet Nuri TUNÇ**

Öz

Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihi incelemelerinde araştırmacılar tarafından sık kullanılan arşiv dokümanlarından biri de muhallefât/tereke kayıtlarıdır. Araştırmacılar tarafından çeşitli açılardan değerlendirmeye tabi tutulan muhallefât kayıtlarında, ölen kişinin kişisel yaşantısı, aile yapısı hakkında bilgiler bulunabileceği gibi, hayatları boyunca tasarruflarında bulunan dokuma ürünleri, mutfak, mobilya ve hırdavat gibi ev eşyası, hayvanları ve gayrimenkulleri hakkında detaylı verilere ulaşılabilmektedir. Elde edilen bu veriler sayesinde, dönemin parasal ilişkileri (alacak-verecek), tüketim kalıpları, yaşam felsefesi, gündelik hayatta kullanılan araç-gereçlerin dağılımı, giyim ve kuşam anlayışları, üretim araçları ve kişisel servetin nasıl dağılım gösterdiği irdelenebilmektedir. Bu nedenledir ki muhallefât kayıtlarının tarih araştırmalarında oldukça mühim bir yerinin olduğu ve bu kaynak grubundan daha çok istifade edilmesi gerektiği düşüncesi hâkim olmuştur. Bu çalışmada, 1816-1819 yıllarında Darbhane-i Amire'de nazırlık yapan Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in mallarının müsadere edilmesi ve muhallefâtı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey, Muhallefât, Müsadere.

INHERITANCE REGISTERS (MUHALLEFÂT) OF SAYYID ABDURRAHMAN FEYZI BEY, THE MINISTER OF DARBHANE-I AMIRA, AND CONFISCATION OF HIS PROPERTY (1819)

Abstract

At the beginning of archival documents often used by researchers in Ottoman social and economic history studies are inheritance records. Heritage records, which are evaluated by researchers from various angles, contain information about the personal life of the deceased, family structures. In addition, detailed data about weaving products, household items such as kitchens, furniture and hardware, animals and real estate that the deceased used throughout their lives can be obtained. Thanks to these data, the monetary relations of the period, consumption patterns, life philosophy, distribution of tools and accessories used in everyday life, clothing and clothing understandings, production tools and how personal wealth is distributed can be examined. For this reason, heritage records have a very important place in historical research. In addition, researchers need to make more use of this group of resources. In this regard, in this study, the muhallaf of Sayyid Abdurrahman Feyzi Bey, who was the minister in Darbhane-i Amira in 1816-1819, is examined. In addition, the reasons for the confiscation of the property of the minister in question have been discussed.

Keywords: *Sayyid Abdurrahman Feyzi Bey, Heritage Registers (Muhallefât Kayıtları), Confiscation.*

* Dr. Öğretim Üyesi, Siirt Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, SİİRT.
e-posta:erkanisiktas@siirt.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-0316-8074>)

** Dr., MEB. Öğretmen, mu.nu.tunc@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0001-6693-6758>)

GİRİŞ

Osmanlı miras hukuku içerisinde ölen kişilerin geride bıraktıkları mallara “muhallefât/tereke” denilmektedir (Yılmaz, 2014: 25). Muhallefâtın tespit ve taksimi kadınların görevleri arasında yer almıştır. Ancak bu görev, kadılık kurumuyla ilgili süreç içerisinde yapılan düzenlemeler neticesinde kadınların mahiyetinde bulunan ve kassâm adı verilen memurlara devredilmiştir (Özcan, 2005: 406). Böylece kadı idaresinde çalışan kassâm, vefat eden kişilerin bıraktığı mal ve eşyaları kayıt altına almakla sorumlu tutulmuştur (Öztürk, 2001: 579; Feyzioğlu, 2017: 27). Ayrıca kalan malların kıymetlerinin tayin edilmesi, vefat edenin teçhiz ve tekfin masraflarının karşılanması, borçları varsa ödenmesi ve nihayetinde kalan mirasın varislere bölüştürülmesi yine kassâmların idari görevleri arasında yer almıştır (Uzunçarşılı, 2014: 124-127). Keza ölen kişinin mirasçısı olmaması durumunda mallar, Beytül-mâla intikal ettirilmiş ve bu mallara uygulanacak olan usul ve kaideler, Osmanlı hukukunda açık bir şekilde izah edilmiştir. Buna göre; Osmanlı Devleti’nden vefat eden bir kişinin çocuğu veya varisinin olmaması durumunda, ölen kişiye ait olan malların listesi Beytül-mâl memuru tarafından Tereke Defterleri’ne kaydedilmiştir. Tereke Defterleri’ne kaydedilen mallar, Beytül-mâl deposunda ya da başka bir yerde bir seneliğine muhafaza altına alınmıştır. Bir senenin sonunda malın varisi çıkmaması durumunda mallar Beytül-mâl tarafından satılır ve satılan mallardan elde edilen gelir ise tekrardan saklanmıştır. Terekelerin varisi ya da vekili ortaya çıkması durumunda mallar hukuk önünde (Kadı huzurunda) onlara teslim edilmiştir. Terekelerin muhafaza edildiği yerin bir senelik kirası, varisten veya vekilden tahsil edilmiştir (Işıktaş, 2019: 194). Müsadere olayları esnasında da malların tespiti yapılmakta ve mallar kayıt altına alınmaktadır. Bundan dolayı bu kayıtlar da muhallefât defterleri içerisinde gösterilmektedir. Ancak müsadere usulünde uygulanan işlemler, *-bürokratik işlemler bağlamında benzerlik gösterse de-* diğer muhallefât işlemlerinden farklılık arz edebilmektedir. Müsaderede esas olan mallar varis değil devlete intikal ettirilmesidir.

Bilindiği üzere Osmanlı’da farklı gerekçelere dayalı pek çok müsadere olayı yaşanmıştır. Mesela devlete karşı oluşan güç odaklarının siyasi oluşumlarını etkisiz hale getirmek, hazineye gelir sağlamak, isyan, yağma ve rüşvet gibi ağır cürümleri cezalandırmak gibi gerekçelerle müsadere uygulamasının yapıldığı söylenebilir. Özellikle askeri sınıfa mensup kişilerin malları, merkezden görevlendirilen görevliler ve kadı tarafından tespit edilerek, mallarına el konulmuştur (Gök, 2020: 23).

Müsadere usulü, Osmanlı Devleti’ne has olmayıp Eyyûbiler, Gazneliler ve Selçuklular gibi birçok Türk-İslam Devleti’nde uygulanmış gelmiştir (Ünal, 1987: 96). Müsadere, Osmanlı Devleti’nin ilk dönemlerinde sadece devlet malını zimmetine geçirenler ile isyana teşebbüs edenler hakkında uygulanan bir cezai işlem iken zamanla daha geniş bir uygulama alanı bulmuş, malî sorunların çözümü için bir araç olarak görülmüştür (Öcün, 1999: 372). Sultan II, Mahmud devrinde yasaklanan müsadere, daha sonra Tanzimat Fermanı ile kaldırılmıştır (Telci, 2000: 160). Osmanlı’da müsadere uygulamasının ilk tipik örneklerine Sultan II. Mehmed döneminde rastlanılmıştır. Her ne kadar siyasi çekişmelere temellendirilse de ihanet ve bilhassa devlet malını zimmetine geçirme gibi gerekçelerle Çandarlı Halil Paşa’nın katli ve muhallefâtına el konulması döneme damga vuran mühim bir müsadere vakası olarak tarihe geçmiştir (Telci, 2007: 146).

Sonraki süreçlerde de farklı gerekçelerle müsadere uygulamalarının gerçekleştiği bilinmektedir. Mesela Kaptan-ı Derya Yusuf Paşa, Sakız adasını Venediklere kaptırması gerekçesiyle 1694 yılında azledilmiş ve malları müsadere edilmiştir. Yine cülus bahşisi isteyen yeniçerileri kıskırtan ve Anadolu’da yaptığı zulümlerden ötürü Veziriazam Ali Paşa’yla Nişancı Vezir Mehmed Paşa da aynı akıbete maruz kalmıştır (Yıldız, 2012: 72). Halk üzerindeki zulümleri ve cebren topladığı paralarla muazzam bir zenginliğe sahip olan Aydın Muhassılı Abdullah Paşa katledilmiş ve 1735 yılında muhallefâtı müsadere edilmiştir (Telci, 2000: 201). Ayrıca ahaliye zulmettiği, zorla mal ve eşyalarını aldığı, rüşvet aldığı ve merhametsiz bir vali olarak nitelendirilen Hamalizâde Ahmed Paşa’nın 1745 yılında muhallefâtının müsaderesi de bir o kadar dikkat çekicidir (Gökpınar, 2020: 149). Ali Paşa’nın 1779 senesinde Kırım tarafına kaçmasından sonra devlet erkânı tarafından verilen bütün unvan ve dirlikler geri alınırken, emvali de zapt edilmiştir (Telci, 2000: 201).

Görüldüğü üzere Osmanlı devlet kademesinde görev yapan sadrazam, nazır, paşa, şeyhülislam ve muhassıl gibi idarecilerin malları, yukarıda izah edilmeye çalışılan nedenler çerçevesinde her dönemde müsadere edilmiştir. Hakeza benzer örnekleri çoğaltmak da mümkündür (Ferlibaş, 2009; Kıvrım, 2008; Söylemez, 2011). Söz konusu çalışmada ele alınan Darbhane-i Amire Nazırı Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey’in katli ve muhallefâtına el konulması hadisesi de yukarıda izah edilen müsadere vakaları kapsamında değerlendirilebilir. Tabi bu meseleyi

ele almadan önce “Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey kimdir?” ve “Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey’in muhallefâtı neden müsadere edilmiştir?” sorularına cevap vermek gerekmektedir.

Aslında ilk soruya cevap vermeden önce şu hususa dikkat çekmekte fayda vardır: Osmanlı bürokrasisinde görev yapan kişiler hakkında biyografik çalışmalar yürüten Osmanlı tarihi araştırmacılarının karşılaştıkları temel güçlüklerin başında herhalde incelenen devlet adamının hayatını ortaya koyacak yeterli bilgilere ulaşamamaları gelmektedir. Söz konusu bu zorluk, sicill-i memurin kayıtlarının tutulmadığı dönemlerde daha çok hissedilmektedir. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti, idari kademedeki görev yapan kişilerin sicillerini 1887 yılında tutmaya başlamıştır (Kütükoğlu, 1998: 141). Bu nedenledir ki çalışmada incelenen Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey, bu dönem öncesinde yaşadığından maalesef ki sicili bulunmamaktadır. Nitekim Osmanlı Devleti, önemli devlet adamlarına ait sicilleri zaman zaman tutmuş olabilir ihtimalini dikkate alarak arşivde Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey’in soy kütüğüne ilişkin arşivde çeşitli taramalar yapılmışsa da bir sonuç elde edilememiştir.

Öte yandan Devlet Arşivleri Başkanlığı’nda yapılan taramalarda Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey ile ilgili az sayıda kayda ulaşılmıştır. Bu itibardır ki arşiv belgeleri, dönemin kronikleri ve konuyla ilişkili birkaç tez çalışmasından elde edilen bilgiler çerçevesinde Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey’in muhallefâtı neden müsadere edilmiştir? sorusuna cevap verilmeye çalışılmıştır. Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey, 1816-1819 yılları arasında Darbhane-i Amire nazırlığı yapmıştır (Bölükbaşı, 2010: 25). Nazırlık süresince görevi kötüye kullanma yönündeki iddialarla gündeme gelen Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey, 1819 yılında görevden alınmıştır. Hatta görevden alınan Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey, Hazineciyle birlikte Çavuşbaşı Konağı’nda hapsedilmiş, sahip olduğu konaklar, haneler, han odaları, mağazalar gibi gayrimenkuller mühürlenmiş ve kendisine gelir sağlayan mukataa, malikâne ve eshamına el konulmuştur (BOA, C.DRB, Kutu No: 13, Gömlek No: 635; BOA, HAT, Kutu No: 1551, Gömlek No: 52).

Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey, Darbhane’yi yirmi bin keseden¹ fazla zarara uğratmasından ötürü hazine açığının müsebbibi görülmesi, keyfi tutumları, görevini hakkıyla ifa etmemesi ve Düzoğullarıyla olan çıkar ilişkisi gibi muhtelif gerekçelerden ötürü Dimetoka’ya sürgün edilmiştir. Ancak Dimetoka’da da kendi menfaatiyle uğraşmış, resmi görevlerini yerine getirmemiştir. Bu durum gerek Müslüman ahali gerekse de Devlet-i Aliyye tarafından ihanet olarak görülmüştür. Bundan ötürü Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey’in başı kesilmek suretiyle idamına karar verilmiş ve infazı Haseki Kadri Ağa tarafından yerine getirilmiştir (BOA, HAT, Kutu No: 501, Gömlek No: 24574). Hatta bütün suçlarının halka teşhir ettirilmesi ve bu yolda olanlara ibret olması için kesilen başının İstanbul’a gönderilmesi istenmiştir (BOA, HAT, Kutu No: 1313, Gömlek No: 51139). Akabinde tespit edilebildiği kadarıyla zapt edilen muhallefâtı satışa sunulmuştur. Bu itibarla çalışmada; ulaşılan bilgiler doğrultusunda Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey’in nazırlıktan azledilmesiyle katline neden olan faktörler ve zapt edilen muhallefâtı irdelenmiştir. Bu bağlamda Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey’in muhallefâtında yer alan servet değerindeki cins atları, silah ve teçhizat eşyası, mutfak araç-gereçleri, mefruşat, dokuma, hırdavat, kitap ve envai ürünlerin envanteri oluşturulmaya çalışılmıştır. Ayrıca iktisadi ve siyasi gücü elinde tutan bir kişinin sahip olduğu mal varlığı üzerinden dönemin tüketim ve gündelik hayatına ilişkin bazı tespitlere ulaşılması amaçlanmıştır.

1. MUHALLEFÂT DEFTERİNİN YAPISI VE MUHTEVASI

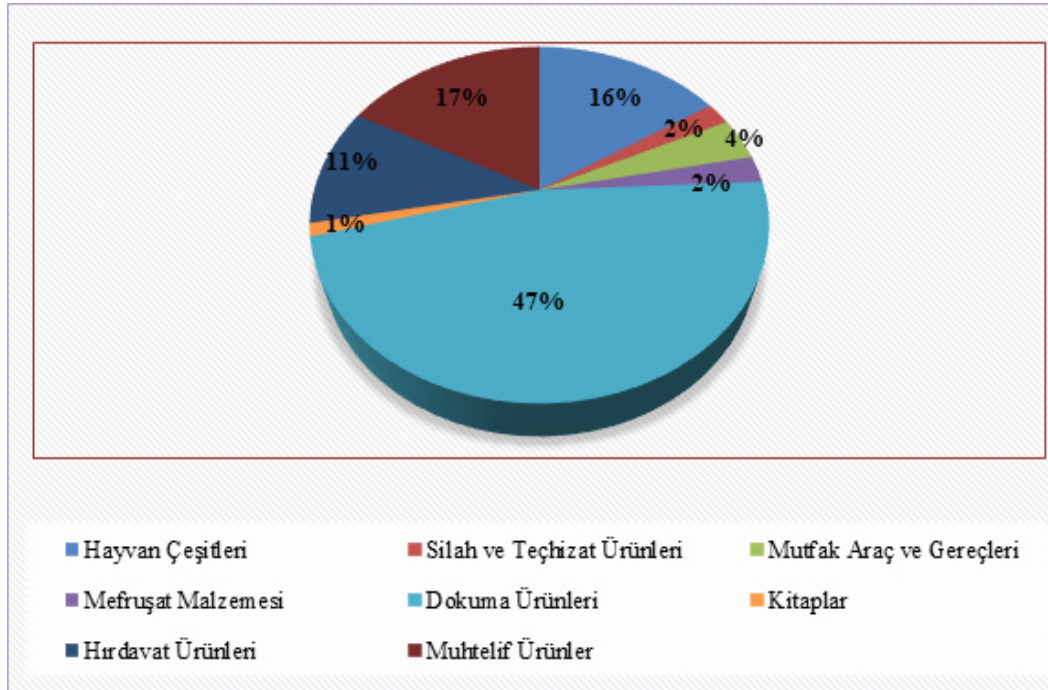
Osmanlı literatüründe tereke, metrukât ya da muhallefât olarak adlandırılan bu defterlerin içerisinde; ölen kişinin hayatı, aile yapısı, sosyal ve iktisadi hayatı boyunca tasarrufunda bulunan her çeşit dokuma ve giyim malzemesi, hırdavat malzemesi, mutfak araç-gereçleri, hayvanlarının cins ve miktarları, konak, hane ve arazi gibi gayrimenkullerine ilişkin veriler yer almaktadır (Cezar, 1997: s. 41; Başarır, 2011: 50). Bu ve benzeri bilgilerden hareketle Osmanlı sosyo-iktisadi tarihi hakkında çalışan araştırmacılar dönemin iktisadi anlayışı kapsamında parasal ilişkileri (alacak-verecek), tüketim kalıpları, yaşam felsefesi, gündelik hayatta kullanılan araç-gereçlerin dağılımı, giyim ve kuşam anlayışları, üretim araçları ve servetin dağılımı hakkında bilgi sahibi olabilmektedir (Başarır, 2016: 62-63; Özger, 2007: 96). Bu düşünceden hareketle çalışmada, bir dönem Darbhane Nâzırlığı yapmış, ancak adil bir yönetim anlayışına sahip olmayan, halka zulmeden akabinde katli ve muhallefâtına el konulmasıyla yankı uyandıran Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey’in muhallefâtı ele alınmıştır.

1 19. yüzyılın başlarında bir kese 500 kuruş olarak hesaplandığına göre Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey’in Darbhane’yi zarara uğratmış olduğu meblağ yaklaşık bir milyon kuruşa ulaştığı tahmin edilmektedir. 1 kesenin ne kadar kuruşa tekabül ettiğini öğrenmek için bk. Erkan IŞIKTAŞ, 3862, “3863, 3865 ve 3866 Numaralı Masraf Defterleri Işığında Şah Sultan’ın Yapmış Olduğu Harcamaların Sosyo-İktisadi Açından Analizi”, s.411-418.

Araştırmada kullanılan muhalefât defteri, Devlet Arşivleri Başkanlığı'nın Bâb-ı Defterî fonunun Başmuhasebe Muhalefât Halifelîği Kalemî defterleri arasında 13296 numarayla kayıtlı bulunmaktadır (BOA, D.BŞM.MHF.d., Defter No: 13296). Söz konusu arşiv kaynağı, varak usulü ile düzenlenmiş, her bir sayfasına numara verilmiş olup toplamda otuz üç sayfadan oluşmaktadır. Defterin tertibinde rika yazısının kullanıldığı görülmüştür. Bu noktada mezkûr kaynağın oldukça düzenli ve okunaklı bir şekilde kaleme alındığını söylemek mümkündür. Ancak dönem terminolojisine ait bazı eşya isimlerinin okunmasında güçlüklerle karşılaşıldığını da ifade etmekte fayda vardır.

Defterde tasnif ve kayıt işlemleri yapılırken bir varak içerisinde yer alan yatay şeklindeki her bir satır, beş sütun şeklinde tasarlanmış ve her bir sütuna bir ürün işlenmiştir. Kayıt altına alınan ürünlerin cinsi, miktarı, kıymeti ve kime satıldığı açık bir şekilde belirtilmiştir. Ayrıca her bir satırda yer alan ürünlerin miktarı, defterin sağına veya soluna alt alta dizili bir şekilde yazılmış ve o satırda bulunan ürünlerin toplam kıymetleri kuruş cinsinden hesaplandıktan sonra bir sonraki satıra geçilmiştir. Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'e ait muhalefât kayıtları tutulurken ekseriyetle benzer ürünlerin aynı kategoride toplandığı görülmüştür. Ancak farklı cinsteki ürünlerin de bir arada kayıt altına alındığı söylenebilir. Muhalefâtta yer alan emvalin farklı mekânlarda olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda satış işlemlerinin tek bir yerden değil, Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in ikamet ettiği asıl malikânesi, devlet işlerini yürüttüğü hanesi, sahilhanesi ve konaklarında yapıldığını söylemek mümkündür. Haddizatında gerek gayrimenkul gerekse emvalinin çok sayıda ve teferruatlı olması satışların tek bir günde değil, farklı günlerde (19-26 Zilkade 1234- 1 Muharrem 1235) yapılmasına neden olmuştur.

Öte yandan Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'e ait ev ve konaklarıyla ilgili mekânsal bağlamda bazı tespitler yapılmıştır. Buna göre; İstanbul'un Bulgurlu semtinde bir konağı, Kabataş'ta ve Vezir Hanında bir odasının olduğu anlaşılmıştır. Muhtemeldir ki mezkûr arşiv kaynağında "bâb-ı hümâyün hânesi" olarak isimlendirilen mekânda devlet işlerini yürütmektedir. Yine "sâhilhane" şeklinde belirtilen yerinde yazlık-kışık amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir. Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in asıl ikametgâh yeri olarak kullandığı ve diğerlerine nispeten daha detaylı ev eşyası barındırdığı malikânesinde ise hayatını idame ettiği, diğer evlerini zaman zaman ziyaret ettiği tahmin edilmektedir. Söz konusu gayrimenkullerin satışa sunulup, sunulmadığı hakkında net bir çıkarıma gidilemese de içlerinde yer alan dokuma, mutfak, hayvan, silah, mefruşat, hırdavat ve diğer emvalin müzayede yoluyla satıldığı aşikârdır. Nitekim bu emval grubunun kendi içerisinde hem nicelik hem de kıymet bakımından farklılık gösterdiğini söylemekte fayda vardır (Bk. Şekil 1).

Şekil 1: Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in muhalefâtında bulunan emvalin kıymet bakımından dağılımı (%),

(Kaynak: BOA, D..BŞM.MHF.d., Defter No: 13296, s.1-33, 13 Muharrem 1235/ 1 Kasım 1819).

Şekil 1'e bakıldığında Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in satılan emvali içerisinde kıymet bakımından en önemli payı %47 ile dokuma ürünleri oluşturmaktadır. Gerçekten de incelenen muhalefât kaydının ekseriyetinde dokuma ürünlerinin hem sayı hem de kıymet bakımından en kalabalık grubu teşkil ettiği görülmüştür. Bu ürün grubu içerisinde -kalitesi ve kullanım durumuna göre- bazı ürünler düşük kıymetlerle fiyatlandırılırken aynı zamanda pek çok değerli kumaş ve şal türünün yüksek meblağlarla satışa sunulduğu tespit edilmiştir. Hemen şunu ifade etmek gerekir ki kayda değer miktarlara satılan ürünler olmasaydı dokuma grubunun toplam emval içindeki yeri ve payı oldukça düşük kalırdı. Nitekim nicelik bakımından mühim bir yer teşkil etmeyen hayvan grubunda yer alan malların da kıymetleri nazarınca ciddi meblağlara satıldığını söylemek mümkündür. Ev eşyası grubu içerisinde değerlendirilen mutfak, mefruşat, hırdavat gibi ürünlerin toplam emval içerisinde cüzî bir paya sahip olduğu söylenebilir. Muhtelif kalemlerden oluşan emvalin de azımsanmayacak diğer bir grubu teşkil ettiği görülmektedir.

Öte yandan söz konusu nazırın muhalefâtı incelenirken nakit olarak hiçbir kaleme ulaşılamamıştır. Bununla birlikte nakit para çıkmadığı gibi ihtiyaç dâhilinde hemen nakde çevrilecek altın, mücevherat ve benzeri kıymetli madenlere de rastlanmamıştır. Ayrıca köle ve cariyelerle ilgili bilgiler de tespit edilememiş olunması dikkate şayan bir olgudur. Tabi bu hususlarla ilgili bir takım soruları sormakta fayda olduğu kanaati hâkim olmuştur. Bunlardan belki de en önemlisi ve merak uyandıranı; "Acaba Seyyid Abdurrahman Feyzi Efendi'nin malları müsadere edilirken nakit parası ve kıymetli malları yok muydu?" sorusudur.

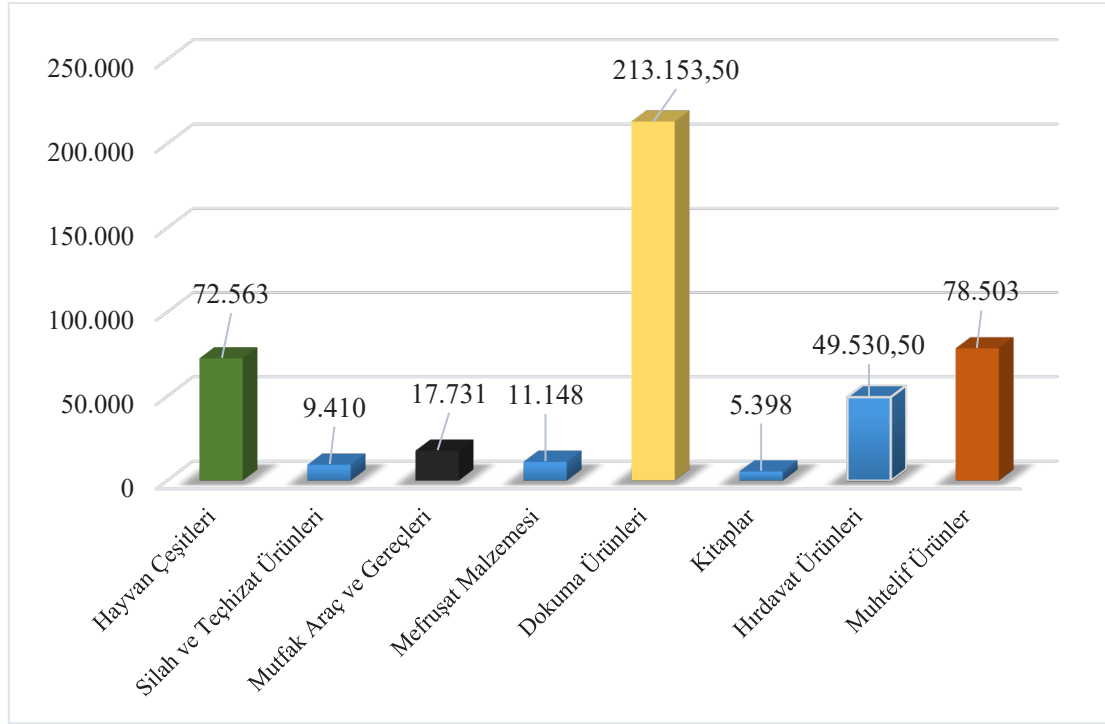
Esasen bu soruya iki açıdan yaklaşmak gerekmektedir. Bir kere araştırmada incelenen arşiv defteri, her ne kadar "muhalefât kaydı" olarak tabirlendirilse de klasik manada "terake kaydı" gibi düşünülmemesi gerekmektedir. Zira ilgili tarihi kayıt; Seyyid Abdurrahman Feyzi Efendi'nin muhtelif konaklarında yer alan ve müsadere edilen emvalin satış bilgilerini (eşyanın cinsi, âdeti, kıymeti ve kime satıldığını) gösteren bir vesikadan ibarettir. Bu nedenledir ki burada nakdî değerlere yer verilmemiş olunmasını doğal karşılamak gerekir. Ancak, ziynet eşyaları, varsa köle ve cariyelerinin satışa sunulmamış olunmasını izah etmeye maalesef ki muktedir olunamamaktadır. Diğer bir yaklaşım ise müsadere işlemleri yapılırken kayıt altına alınmış olan emval içerisinde nakit para, kıymetli madenler mevcut olup, incelenen arşiv defterinden farklı bir deftere kaydedilmiş olma ihtimalidir. Tabi bu yaklaşımın daha isabetli olacağını söylemek mümkündür. Zira Bölükbaşı, Seyyid Abdurrahman Feyzi Efendi'nin muhalefâtı içerisinde 583.812 kuruşluk bir nakit parasının olduğunu ifade etmektedir (Bölükbaşı, 2010: 25). Bu meseleyle ilgili irdelenmesi ve göz önünde bulundurulması gereken bir diğer soru ise; altın, yakut, pırlanta, elmas ve gümüş gibi kıymetli ziynet eşyalarının -yükte hafif ama pahada ağır- müsadere işlemleri öncesinde saklanmış olma ihtimalidir. Bu iddia ile ilgili kesin bir hükme varmanın zorluğu ortada olmasına rağmen her bir ihtimalin dikkate alınması gerektiği kanaati hâkimdir. Aslında bu gibi kıymetli emvalin tamamının müsadere dışında kalabilmesi ihtimali düşüktür. Zira satışa sunulan emval içerisinde tek bir ürüne -firuze yüzük- yer verilmiş olunması benzer ürünlerin varlığına bir işaret olarak yorumlanabilir. Tüm bu ihtimallerden hareketle Seyyid Abdurrahman Feyzi Efendi'nin iktisadî dünya görüşü hakkında şu tespitleri ortaya koymak mümkündür;

❖ Zenginlik ve şaşaanın timsali olan kıymetli madenlere değer vermeyerek, gösterişten uzak bir hayat sürmektedir. (Ki bu durum onun yaşantısı ve hırsıyla bağdaşmamaktadır.)

❖ Ticari ve iktisadi hayatla olan ilişkilerini kredi ya da aynî ekonomi ile idame etmekteydi. (Ancak bu durum hiç nakit parasının olmadığı anlamına gelmemektedir.)

Netice itibarıyla bu tespitlerin her biri nazarımızca uygun görülmeyle birlikte gerçek olan şudur ki aynî mal varlığının kayda değer bir meblağa ulaştığıdır. Yani Seyyid Abdurrahman Feyzi Efendi'nin ekonomik ve iktisadi gücünün temel dayanağının aynî mallardan oluştuğu sonucuna varılmıştır.

Seyyid Abdurrahman Feyzi Efendi'nin satışa sunulan muhalefâtında yer alan emvalin genel dağılımı yukarıda verildikten sonra söz konusu malların fiyatları meselesine de değinmekte fayda vardır. Emtiaya biçilen değerlerin oldukça yüksek meblağlara tekabül ettiği söylenebilir. Bilhassa dokuma ve kumaş ürünlerine biçilen yüksek değerler, dönemin iktisadi anlayışıyla kıyaslandığında azımsanmayacak miktarlara ulaştığı ve Seyyid Abdurrahman Bey'in servet değerinde bir dokuma emtiasına sahip olduğu anlaşılmıştır. Haddizatında diğer emtia grupları için de aynı şeyi söylemek yanlış olmasa gerektir (Bk. Şekil 2).

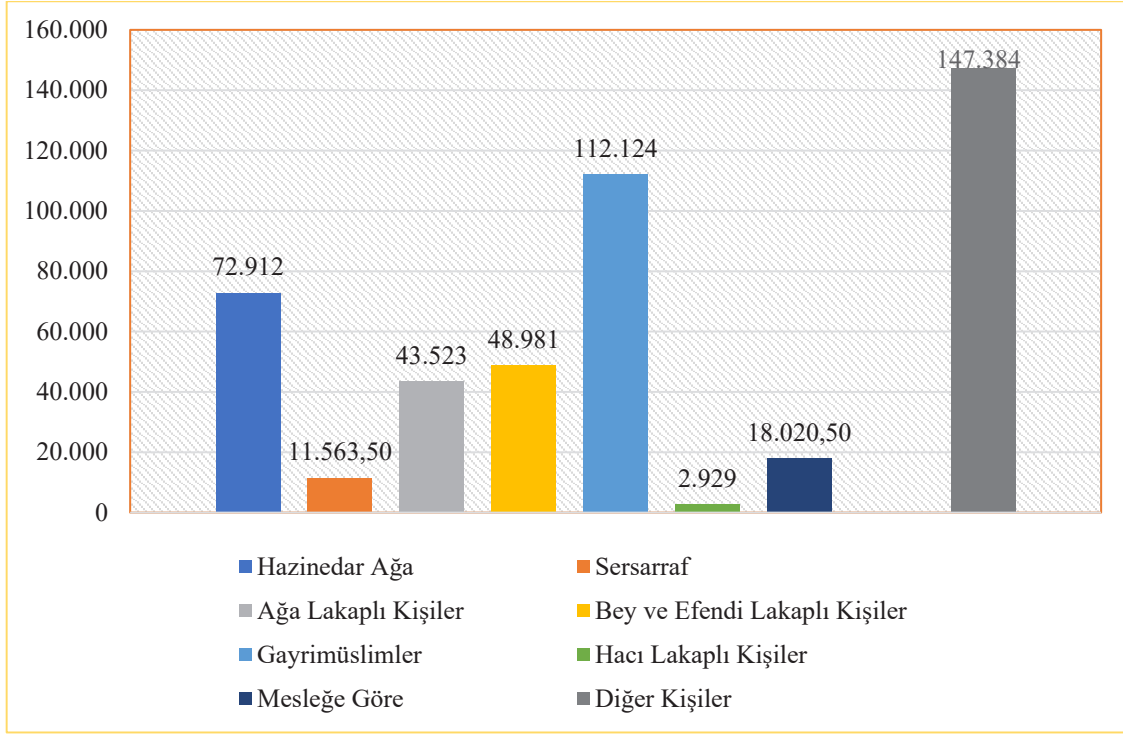
Şekil 2: Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in Satışa Sunulan Mallarının Kalem Bazındaki Dağılımı (Kuruş),

(Kaynak: BOA, D.BŞM.MHF.d., Defter No: 13296, s.1-33, 13 Muharrem 1235/ 1 Kasım 1819).

Şekil 1'de gösterildiği üzere Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in satılan malları içerisinde en kalabalık ve yüksek meblağlı grubu dokuma ürünleri oluşturmaktadır. Bu ürünlerin toplam meblağı 457.437 kuruş ile %47'sine denk gelmekte olup, yukarıda zikredilen fiyat mevzu hususunda ortaya konulan sonucu destekler niteliktedir. Aslında dokuma ürünlerinin sayı bakımından da en yüksek orana sahip olması doğal karşılanması gerekir. Ancak -çalışmanın ilerleyen kısımlarda örneklerle gösterildiği üzere- dokuma ürünlerine biçilen değerlerin oldukça yüksek olması dikkate şayan bir sonuç olarak ele alınması gerektiği düşüncesi hâkim olmuştur.

Tabi dokuma ürünlerinin yanı sıra satışa sunulan ve rağbet gören diğer bir emtia grubu da hayvanlardır. Bunlar da hem cinsleri hem de kıymetlerinden ötürü muazzam fiyatlara satılmıştır. Ayrıca silah, mutfak, mefruşat, kitap, hırdavat ve muhtelif ürünler başlığı altında toplanan mallar arasında kayda değer meblağlara satılan ürünlerin yer aldığını söylemekte fayda vardır. Tabi bu noktada emtia-fiyat ilişkisine ileride değinileceğinden burada böyle bir izahata gerek duyulmamıştır. Sadece satışa sunulan emtianın grupsal bağlamda toplam dağılımlarının ortaya konulması amaçlanmıştır.

Aslında fiyatlar mevzu kadar emtianın kimler tarafından satın alındığı da önemli bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda incelenen arşiv kaydında malların kime satıldığı noktasında bilgiler bulunmaktadır. Elde edilen bilgiler doğrultusunda satışa sunulan mallar içerisinde -küçük kalemler hariç- kıymetli olanların ayan, eşraf, ağa veya tüccarlar tarafından satın alındığı gözlenmiştir. Bir başka ifadeyle müzayede alanında bu kişilerin etkin olduğu, reayadan az bir kesimin bu tür satışlara dâhil olabildiği keza onların da kıymetsiz ürünleri satın alabildiği anlaşılmaktadır. Buradan hareketle Osmanlı'da müsadere edilen malların satış pastasının yine üst ve zengin kesimler tarafından pay edildiği sonucunu ortaya koymaktadır. Nitekim Osmanlı arşiv merkezinde bu düşüncemizi kanıtlayan pek çok belge de bulunmaktadır. Şimdi bu açıklamadan sonra meseleye dönüldüğünde malların kimler tarafından satın alındığına ilişkin bir istatistik tabloyu paylaşmakta fayda vardır (Bk. Şekil 3).

Şekil 3: Seyyid Abdurrahman Fezzi Bey'in Satışa Sunulan Mallarının Hangi Gruplar Tarafından Alındığı (Kuruş),

(Kaynak: BOA, D.BŞM.MHF.d., Defter No: 13296, s.1-33, 13 Muharrem 1235/ 1 Kasım 1819)

Şekil 3'e bakıldığında Seyyid Abdurrahman Fezzi Bey'in mallarını satın alanların; hazinedar ağa, sersarraf, meslek, gayrimüslim, hacı, efendi, ağa ve muhtelif kişiler adı altında toplandığı görülmektedir. Öncelikle böyle bir tasnife gidilmesinin altında müzayedeye katılan kişi sayısının fazla olması ve bu kişilerin tek tek verilmesi durumunda gereksiz ayrıntılarla maksadın önüne geçme endişesi yatmaktadır. Ancak "hazinedar ağa ve sersarraf" başlığı altında gösterilen meblağlar birer kişi tarafından ödenen meblağı göstermektedir. Bu ikisinin ayrı verilmesinin gerekçesi de, hem toplam meblağ içerisinde kayda değer bir orana sahip olmaları hem de bu kişilerin müzayedede oldukça etkili oldukları, pek çok kıymetli malı satın alma gücünü ellerinde bulundurdıklarına dikkat çekilmek istenmesidir. Bilhassa hazinedar ağa olarak nitelendirilen kişinin kıymetli ve değerli ürünleri satın aldığı ve ciddi meblağlar ödediği anlaşılmaktadır.

Öte yandan tabloda dikkat çeken diğer grup ise gayrimüslimlerdir. Toplam meblağın (457.437 kuruş) %24'üne tekabül eden bu grup içerisinde, eczacı, terzi, işlemeci, çukacı, keresteci, kayacı, kürkçü ve iplikçi gibi meslekleri yürüten gayrimüslim kişiler yer almıştır. Yine azımsanmayacak meblağlara sahip olan hacı, ağa, bey ve efendi lakaplı gruplar içerisinde yer alan kişiler de ekseriyetle zengin bir taifeden oldukları söylenebilir. Esasen burada dikkat çekilmek istenen husus, müzayedeye dâhil olan kesimin ekseriyetle yönetici ve zengin sınıftan olduğudur.

2. DOKUMA ÜRÜNLERİ

Seyyid Abdurrahman Fezzi Bey'in muhalledatı içerisinde yer alan dokuma ürünleri sayı ve kıymet bakımından çoğunluğu oluşturmaktadır. Bunlar arasında, yastık ve yastık kılıfları, yorgan, bohça, yelek ve içlik, ihram, şilte, destar, gezî, entari, çit, cübbe, şal, çâr-şeb, çuka, kadife, seccade, gaşiye, kaftan, kürk, peşkir, sofra bezi, yemeni, futa, çitari, ferace, kutnî ve savaî gibi muhtelif kumaş türleri yer almaktadır. Ürünlerin miktarını belirtmek için adet dışında adet, çift, parça ve tob kullanılmıştır.

Tablo 1: Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in muhallefâtında bulunan dokuma ürünlerinin cinsi, miktarı ve bunların satış bedelleri (kuruş)

Cins	Adet	Parça	Top	Çift	Kuruş
Yastık, yorgan, sofra, peşkir, şilte, kılıf, perde ve örtüler	258	-	-	100	26.276
Çeşitli kumaş ve şallar	226	13	250	-	66.548
Bohça ve seccade	82	-	-	-	6.013
Giyim malzemesi	640	-	-	38	81.875,5
Diğer	396	40	-	-	32.440,5
Toplam	1.602	13	250	138	213.153,5

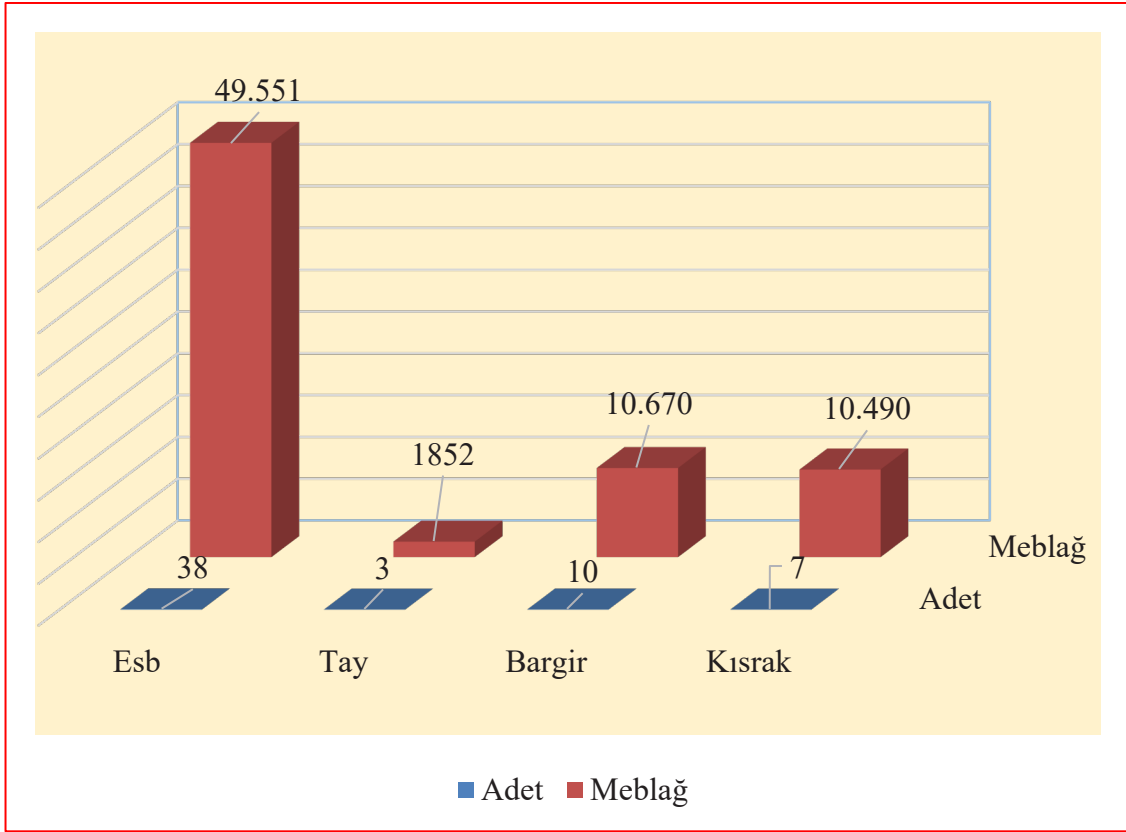
(Kaynak: BOA, D.BŞM.MHF.d., Defter No: 13296, s.1-33, 13 Muharrem 1235/ 1 Kasım 1819).

Tablo 1'de Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in muhallefâtı içerisinde sıklıkla zikredilen ve satışa sunulan dokuma mallarının grupsal bağlamdaki dağılımı verilmiştir. Dokuma ürünlerinin tek tek değil de belli bir grup altında toplanılmasının nedeni aynı tür ve kumaştan mamul edilmiş ürün miktarının sayıca fazla olmasıdır. Ayrıca ekte sunulan liste içerisinde bu ürünlere ilişkin bilgilere teferruatlı bir şekilde yer verildiğinden burada tekrardan aynı listenin paylaşılmasına gerek duyulmamıştır. Aslında bu tablo ile ürünlere biçilen kıymetlere dikkatleri çekmekle birlikte toplam satış bedeli üzerinden hangi eşya grubunun ağırlıkta olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda en yüksek meblağı "giyim malzemesi" başlığı altında yer alan emvalin oluşturduğu görülmektedir. Bu ürün grubu içerisinde; hırka, yelek, içlik, ihram, entari, gömlek, don, peştamal, destar, yemeni, tülbent, fes, cübbe ve çorap gibi belli başlı ürünler yer almıştır. Toplamda 81.875,5 kuruşa tekabül eden bu mallar arasında en yüksek payları cübbe (67 adet ve 26.965 kuruş), kaftan (11.986) ve entarinin (105 adet ve 8.505) oluşturduğu anlaşılmıştır. Diğer ürünlerin dağılımlarına bakıldığında; toplamda 29 adet olan hırka, yelek ve içlik 288, 21 adet ihram 2.063, 105 adet ihram 8.505, 12 adet kürk, 31 adet destar (sarı) 893, 42 adet kaftan 11.986 ve 45 adet yemeni 253 kuruşa satılmıştır. Buradan anlaşıldığı üzere giyim eşyası içerisinde ürünlerin kalitesi, süslemesi ve kullanım durumlarına göre müzayede fiyatlarının tayin edildiği tahmin edilmektedir. Bu nedenledir ki aynı ürünler arasında fiyatsal bağlamda kayda değer miktarda bir fark bulunmaktadır.

İlgili tabloda dikkat çeken bir diğer dokuma grubu ise kumaş ve şal çeşitleri olmuştur. Bu kategoride bulunan ürünlerin ekseriyeti çuka, gezî, kutnî, çitari, çit, canfes ve savaî gibi çeşitli kumaş ve şallardan mamul edilmiştir. Mesela çukadan mamul edilen muhtelif eşya sayısı 76 olup bunların toplam satış bedeli 11.975 kuruş olarak hesaplanmıştır. Yine "Hind veya Halep savaî" şeklinde betimlenen savaî ürünleri de toplamda 8.650 kuruşa satılmıştır. Muhallefât içerisinde dikkat çeken bir diğer kumaş türü gezî olmuştur. 14 adet ve 27 tob ile satışa sunulan gezî ürünlerinden toplamda 4.755 kuruş gelir sağlanmıştır. Ayrıca kutnî (27 tob), Denizli bezi (84 tob) ve bir miktar kumaş ve kumaş parçaları da satışa sunulan ürünler arasında yer almıştır. Öte yanda şal ve şaldan mamul edilmiş ürünlerin miktarlarına bakıldığında toplamda 32 adet, 11 parça ve 2 tob olarak hesaplanmıştır. Bu ürünlerden elde edilen meblağ 29.820 kuruşa tekabül etmiştir. Yastık, yorgan, sofra, peşkir, şilte, kılıf, perde ve örtüler grubu altında oldukça teferruatlı ürünler tespit edilmiştir. Bu ürünlerin ekseriyeti Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in malikânesinde bulunmaktadır. Buradan hareketle malikânenin mekânsal bağlamda büyüklüğü ve içinde yaşayan nüfus hakkında fikir sahibi olmak mümkündür. Toplamda 258 adet ve 100 çift kapı perdesi olarak tespit edilen bu ürünlerin satışından 26.276 kuruş elde edilmiştir. Öte yandan bohça (42 adetle 253 kuruş) ve seccade (40 adetle 5.760) başlığı altında yer alan 82 adet üründen de 6.013 kuruş kazanç sağlanmıştır. Ancak seccadelerin bohçalara nazaran daha kıymetli olduğunu ifade edebiliriz.

3. HAYVANLAR

Muhallefât kayıtlarında yer alan nakit para, köle ve cariyeye, ziynet eşyaları, dokuma, mefruşat, hırdavat, silah ve muhtelif ev eşyaları kadar statüyü belirleyen diğer bir unsur da birbirinden kıymetli servet değerindeki cins atlardır (Gök, 2020: 47). Atlar, askeri gücün yanı sıra yük ve yolcu taşıma gibi birçok özelliği ile ilgi görmüş, sosyo-iktisadî hayatın belli başlı araç-gereçleri arasında yer almıştır. Muhtemeldir ki Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in sosyal yaşantısında yer alan bu hayvanlar, yük ve yolcu taşımanın yanı sıra güç ve gösteriş için de kullanılmıştır. Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in sahip olduğu hayvan cinslerinin satış değerlerinin kayda değer meblağlara vardığı ve iktisadi bağlamda muhallefâtta mühim bir yer teşkil ettiğini söylemek mümkündür (Bk. Şekil 4).

Şekil 4: Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in muhalefâtında bulunan hayvanların cinsi, miktarı ve bunların satış bedelleri (kuruş), (Kaynak: BOA, D.BŞM.MHF.d., Defter No: 13296, s.1-33, 13 Muharrem 1235/1 Kasım 1819)

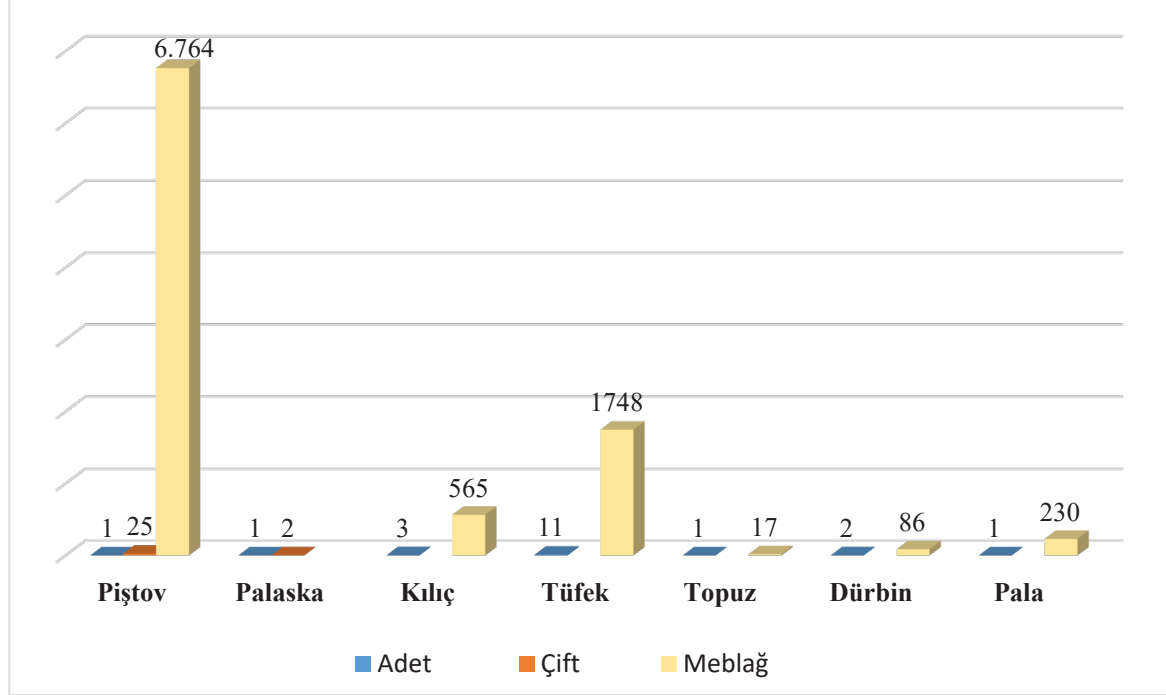
Şekil 4'te gösterildiği üzere Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in muhalefâtında bulunan hayvan çeşidi arasında hem sayı hem de satış bedeli bakımından en yüksek grubu esb/atlar oluşturmaktadır. Atlar; kır, doru, yağız, kızıl ve kula şeklinde tasvir edilmekle birlikte "uçayağı sekizli altı beyaz al esb, gümüş burunu kır esb, bir ayağı sekizli al esb ve timurî kır esb" biçiminde betimlenenler de olmuştur. At fiyatlarının belirlenmesinde cinsinin yanı sıra görünüşü, parlaklığı, tırnaklarının sağlam olması, sağlıklı, güçlü kasları ve yaşının etkili olduğu düşünülmektedir (Cezar, 1997: 67). Bu itibardır ki at fiyatları arasında ciddi bir farkın olduğunu söylemek de mümkündür. Mesela "kır esb" şeklinde kayıtlarda yer alan atların en düşüğü 305, en yükseği 2.800 kuruşa satılmıştır. Yine "kızıl kır esb" şeklinde tarif edilen at fiyatları 320, 580, 2.150 ile 3.300 kuruş değerinde değişkenlik göstermiştir. Bu ve benzeri örneklerden hareketle at fiyatları arasında böylesine ciddi bir farkın olmasının nedeni yukarıda izah edilen durumdan olsa gerektir.

Hayvanlar içerisinde kıymet bakımından ikinci sırada yer alan bargirlerin satış fiyatları da 250 ile 2.250 kuruş arasında olmuştur. Toplam satış miktarı 10.490 kuruşa tekabül eden kısarak fiyatları da 630 ile 3.050 kuruş arasında farklılık arz etmiştir. Kısaraklar, "doru ve yağız" şeklinde tasvir edilmiştir. Öte yandan en az sayı ve miktarla listede yer alan taylar ise 151, 350 ve 1.351 kuruş arasında satılmıştır.

Fiyatlar mevzusunda da ele alındığı üzere burada hayvan cinsleri üzerinden tayin edilmiş olan satış bedellerine ihtiyatlı yaklaşılması gerektiği kanaati hâkim olmuştur. Zira atın satış bedelini tayin eden özellikler hakkında kesin bir malumata sahip değiliz. Bundan dolayıdır ki hayvanın cinsine bakarak elde edilen sonuçlar doğrultusunda yalnızca fiyat istatistiği ortaya konulabilmiştir. Buna rağmen yekûn içerisinde %16 (72.563 kuruş) gibi bir dilime sahip olan hayvanların Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in serveti içerisinde azımsanmayacak bir payı teşkil ettiği söylenebilir.

4. SİLAH VE TEÇHİZAT ÜRÜNLERİ

Muhallefât kayıtları içerisinde sıklıkla karşılaşılan emvalin arasında yer alan silah ve teçhizat ürünleri, cins ve kıymetleri bakımından araştırmacıların oldukça dikkatini çekmiştir. Bu ürünler, salt araç-gereç olmaktan öte muhallefât sahibinin hem gücü hem de iktisadî durumu hakkında birtakım çıkarımların yapılmasına imkân sağlamıştır. Bu düşünceden hareketle çalışmada ele alınan Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in bazı silah ve teçhizat ürünlerine sahip olduğu tespit edilmiştir.

Şekil 5. Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in Muhallefâtında Bulunan Silah ve Teçhizatın Cinsi, Miktarı ve Satış Bedelleri (Kuruş), (Kaynak: KBOA, D..BŞM.MHF.d., Defter No: 13296, s.1-33; 13 Muharrem 1235/ 1 Kasım 1819).

Şekil 5'ten de anlaşılacağı üzere Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in bu ürünleri iki sınıfta değerlendirilebilir. Bunlardan ilki ateşli diğeri ise kesici gereçlerdir. Bunun yanında palaska ve dürbün gibi teçhizat ürünleri de bu grup içerisinde değerlendirilmiştir. Ateşli gereçler arasında değer ve sayı bakımından ürünlerin ekseriyetini piştov cinsi oluşturmaktadır. Hakeza tüfek de azımsanmayacak bir meblağa baliğ olmuştur. Aslında silahlar, beklenilen aksine oldukça az çıkmıştır. Çünkü idari ve mahalli anlamda önemli bir gücü elinde bulunduran Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in daha fazla silahı olduğu düşünülmektedir. Ancak ulaşılan veriler ışığında şimdilik bunlar ortaya konulabilmiştir. Bu ürünlerin benzerlerini dönemin birçok muhallefât kaydı içerisinde görmek mümkündür.

Haddizatında kesici gereçler sınıfında yer alan kılıç, pala, topuz ve ateşli silahlar gibi gereçlere nazaran kıymet ve sayı bakımından daha az yer tutmuştur. Öte yandan bunlar, -ister kesici isterse ateşli cins olsun- kıymetleri kadar zevkli birer sanat eseri olmalarıyla dikkat çekmiştir. Ürünlerin tasvirleri yapılırken birçoğunda "sade, simli ve kakmalı" gibi dönemin süsleme sanatına ışık tutacak bilgilere de ulaşmak mümkündür. Bu süslemeli silahlar, satışa sunulan emval içinde en değerli eşyaların başında yer aldığı söylenebilir.

5. KİTAPLAR

Esasen reaya ait tereke kayıtlarında nadir çıkan emvalin başında gelen kitaplar, eşraf, ayan, tüccar veya yönetici sınıfında yer alan kişilerin muhallefâtında sıklıkla görülebilmektedir. Bunun nedeni ilmi, askeri, mali ve idari alanda görev yapan devlet adamlarının iyi bir eğitim sürecinden geçmiş olmaları ve kitaplara olan ilgilerini canlı tutma isteğidir. Bundan ötürü Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in muhallefâtında dini, tarihi ve coğrafi içerikli kitapların bulunması daha anlaşılır bir durum olarak karşımıza çıkmıştır.

Tablo 2: Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in muhallefâtında bulunan kitapların ismi, miktarı, satış bedelleri ve kime satıldığı (kuruş)

Kitabın İsmi	Cilt	Satış Bedeli	Kime Satıldığı
Kânûn fi't-tıbb tercüme-i İbn-i Sina	1	165	Sersarraf
Molla Câmi'	1	65	Kamil Bey
Ahlâk-ı Alâî	1	150	Sahaf Salim Efendi
Kâdhân	1	115	Kâtip Efendi
Fetvâ-yı 'Ali Efendi	1	51	Seyyid Emrullah
Tahkîkû'l-Muvakkîin (?)	1	150	Seyyid Emrullah
Minhâcû'l-fukarâ	1	40	Sahaf Arif Efendi
Lugat-ı Deşîşe	1	51	Seyyid Emrullah
Siyer-i 'Abdû'l-'aziz	1	81	Hasan Bey
Târîh-i Beydizâde (?)	1	41	Hasan Bey
Tercüme-i Ahlâk Muhsin	1	50	Sahaf Arif Efendi
Lûgat-ı Es'ad Efendi	1	30	Sahaf Abdullah Efendi
Târîh-i Defterdâr Mehmed Paşa	1	65	Hasan Bey
Târîh-i Vâsîf	2	120	Mustafa Ağa
Molla Câmi'	1	60	Sahaf Hacı Veli Efendi
Târîh-i Fezleke	1	100	Hasan Bey
Târîh-i Peçevî	1	30	Hasan Bey
Tefsîr-i İbn-i 'Abbas	1	160	(?)
Târîh-i İbn-i Zeydun	1	62	Sarraf Arif Efendi
Kühû'l-Ahbâr Târîh-i 'Âli	1	70	Şeyh Sahaf
Vedud (?)	1	40	Şeyh Sahaf
Behcetü't-tevârîh	1	51	Sahaf Hacı Emin Efendi
Târîh-i Solakzâde	1	70	Hasan Bey
Dîvân-ı Mukim	1	33	Hacı Ali
Dîvân-ı Hafız	1	80	Hasan Bey
Ahza-yı (?) sagîr	1	25	Ispartalı Mustafa Efendi
Kâmûs Fî Tercüme-i Kâmûs	1	120	Bölükbaşı İsmail
Ravzatü'l-ebrâr	1	25	Ispartalı Mustafa
Fetvâ-yı 'Abdu'r-rahim	1	580	Seyyid Emrullah
Târîh-i Lari	1	100	Teberdar Ömer Ağa
Târîh-i Mısır	1	11	Teberdar Ömer Ağa
Şerh-i Birgîvî	2	30	Teberdar Ömer Ağa
Mesâbih-i şerîf (...)	2	25	Teberdar Ömer Ağa
Tercüme-i mevâhib (...)	1	25	Ispartalı Mustafa
Harita-i Piri Reis	1	25	Hasan Bey
Câmi'ü'l-âyât	2	66	Ali Bey Efendi
Şerifeli (...)	3	28	Ali Bey Efendi
Ta'lîmü'l müteallim Alâyî	5	40	Ali Bey Efendi
Tercüme-i Hilye Kamile	1	60	Ali Bey Efendi
Mirat-ı Gülistan kıt'a	1	40	Ali Bey Efendi
Şerefü'l-İnsan Alâyî	5	30	Mehdi
Vekâye Alâyî	10	50	Sersarraf

Müte'allimü'l-Ta'lîm Tercümesi Alâyî	9	50	Teberdar İsmail
Medinetü'l-Münevvere Alâyî	5	30	Şeyh-i sarrafan
Avâmil Alâyî	11	15	Sergulam-ı hazine
Tıbbü'n-Nebevî Alâyî	4	40	Sahaf Emin Efendi
Ahkâm-ı Bâri Alâyî	4	51	Sahaf Emin Efendi
Tuhfetü'l- Haremeyn	1	15	Münir Bey
Mushaf-ı Şerîf	1	70	Hasan Bey
Mushaf-ı Şerîf bâ-hatt-ı Şimşir Hafız	1	1100	Hasan Bey
Ahkâm-ı Nücûm	1	2	Sersarraf
Mütâlaa en-Nûr	1	5	Ali Bey Efendi

Kaynak. BOA, D.BŞM.MHF.d., Defter No: 13296, s.1-33, 13 Muharrem 1235/ 1 Kasım 1819.

Tablo 1'de gösterildiği üzere Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in muhalefâtında bulunan kitapların tarih, tıp ve din içerikli temalardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Alanlarında oldukça kıymetli olan bu eserlerin ekseriyeti günümüz Türkçesine transkripsiyonu ve tahlili yapılmıştır. Bilhassa tarih ilmi ile ilgili olan Târîh-i Defterdar Mehmed Paşa, Târîh-i Vasıf, Târîh-i Fezleke, Târîh-i Peçevi, Behçetü't-Tevârih, Kühü'l-Ahbar Târîh-i Âli ve Târîh-i Solakzâde gibi başlıca eserler o gün olduğu gibi bugün de kıymete haiz eserlerin başında gelmektedir. Yine Târîh-i Beydizade, Târîh-i ibn-i Zeydun, Târîh-i Lari ve Târîh-i Mısır gibi müstakil tarih eserleri de dikkat çekmektedir.

Öte yandan kitapların kıymetlerine bakıldığında diğer ürünlere kıyasla daha düşük miktarlarla satışa sunulduğu söylenebilir. Bunlar içerisinde en dikkat çeken 1.100 kuruş değerinde satılan "Mushaf-ı Şerîf" olmuştur. El yazması olduğu anlaşılan ve hattat Şimşir Hafız tarafından kaleme alınan bu kitap, Hasan Bey tarafından satın alınmıştır.

Kitapların satış müzayedesine katılan kişilere bakıldığında, sahafların yoğun bir ilgi gösterdikleri anlaşılmaktadır. Bunların yanında muhtelif kişilerin de müzayedeye dâhil oldukları ilgileri nazarınca kitap satın aldıkları görülmektedir. Mesela sersarraf olarak nitelendirilen kişi, "Kânûn fi't-tıbb tercüme-i İbn-i Sina" adlı tek ciltli eseri 165 kuruşa satın almıştır. Keza Teberdar Ömer Ağa'nın satın almış olduğu "Târîh-i Lari, Târîh-i Mısır, Şerh-i Birgivi ve Mesâbih-i şerif islahi'l (...)" kitaplar için toplamda 166 kuruş ödediği tespit edilmiştir. Yine kitap müzayedesinde ön plana çıkan Seyyid Emrullah'ın "Fetvâ-yı Ali Efendi, Tahkîkü'l-Muvakkîn, Lugat-ı Deşîşe ve Fetvâ-yı 'Abdu'r-rahim" adlı eserler için 832 kuruş harcadığı anlaşılmıştır.

SONUÇ

İktidar ve devlet adamları arasındaki güç dengesinin sınırlarını tayin eden müsadere sistemi, önceki Türk devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de uygulanmıştır. Osmanlı'da sistemin yürürlüğe konulduğu ilk zamanlarda devlete karşı suç işleyen ve siyasi nüfuz edinmek isteyenlerin malları müsadere edilirken sonraları uygulamanın husule gelmesinde etkili olan gerekçelerin çeşitlilik arz ettiği ve böylece geniş bir alana yayıldığını söylemek mümkündür. Tabi müsaderenin Osmanlı'da da uygulanmasını doğal karşılamakla birlikte uygulamanın zamanla geniş ölçekli bir alana yayılmış olmasının tesadüfi olmadığı, siyasi ve iktisadi politikanın bir tezahürü olduğu düşünülmektedir. Bu itibardır ki Osmanlı'nın hüküm sürdüğü devirde pek çok müsadere olayı yaşanmıştır.

Elbette müsadere olayı, tarihsel bağlamda ele alınması gereken önemli vakiydir. Çünkü müsadereyi zaruri kılan etkenler, müsaderede uygulanan işlemler ve kayıt altına alınan emvalin sosyo-iktisadi bağlamda analizi ancak tarih ilminin usul ve kaideleri çerçevesinde anlam kazanabilmektedir. Dolayısıyla benzer çalışmalarda ifade edildiği gibi bu araştırmada da muhalefât kayıtlarının Osmanlı sosyo-iktisadi tarihi açısından önemine bir kez daha vurgu yapılması gerektiği ve araştırmaya konu olabilecek pek çok arşiv kaydının olduğu sonucuna öncelikle dikkat çekmekte fayda vardır.

Çalışmada ele alınan Darbhane-i Amire Nazırı Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in emvalinin müsadere edilmesinde etkili olan gerekçeler ve uygulanan işlemlere bakıldığında kendisinden önce yaşanan müsadere olaylarının oluşum safhasından pek de farklı olmadığı görülmüştür. Nazır iken darbhanenin zarara uğratılmasının müsebbibi olarak görülen, zimmetine geçirdiği emvaliyle dikkat çeken ve idari görevlerini yerine getirmediği

için hainlikle suçlanan Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in katledilmesi kaçınılmaz bir son olmuştur. Buradan hareketle adaleti tesis etmekle göreve getirilen bazı Osmanlı idarecilerinin ihtiraslarına yenik düştüğü, zenginlik ve refah seviyelerini arttırmak için devlet malını zimmetlerine geçirdikleri ve halk üzerinde keyfi davranışlarını sürdürdüklerini göstermesi açısından son derece çarpıcı tespit olmuştur. Ayrıca devletin bu noktada uygulamaya koyduğu idam cezasına rağmen birtakım idarecilerin bu tür davranışlarından vazgeçemediği anlaşılmaktadır. Hatta müsadereye giden süreçte iktidar ile nüfuzlu yapılar arasında bir güç mücadelesinin yaşandığı kanaati hâkim olmuştur. Zira Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in Düzoğullarıyla olan çıkar ilişkisi bunun en bariz kanıtı olarak karşımıza çıkmıştır.

Gerek bu çalışma gerekse konuyla ilişkili diğer araştırmalardan elde edilen bilgiler doğrultusunda Osmanlı bürokrasisinde görev yapan ve aynı gerekçelerle malları müsadere edilen üst düzey idarecilerin yaşam tarzı, tüketim kalıpları ve gelir-gider kalemlerinin pek de farklılık göstermediği kanaatine varılmıştır. Bu bağlamda Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey de güç, zenginlik ve ihtirarla perçinleştirilmiş bir yaşam felsefesine sahip olduğu kanaatine gidilmiştir. Ayrıca Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in tüketim kalıpları noktasında şahsi kullanımları için satın aldığı dokuma ürünleri, ev eşyaları, silahları, atları ve muhtelif emvalinin kıymet bakımından kayda değer miktarlara ulaştığı tespit edilmiştir. Aynı ürünler içerisinde dokuma eşyasının çoğunlukta olması Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in servetinin önemli bir kısmını dokuma ürünlerine harcadığını göstermektedir. Bundan dolayıdır ki müzayedede satılan emval içerisinde dokuma oranının %47'lere ulaşmış olması beklenen bir sonuç olmuştur. Tabii ev eşyalarının da azımsanmayacak bir miktarda olmasının gerekçesi de söz konusu kişinin farklı yerlerde bulunan emlakından olsa gerektir. Bu noktada gayrimenkul bakımından da oldukça varlıklı olan Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey; konakları, evleri, sahilhaneler ve han odalarıyla dikkat çekmiştir. Ancak zirai bağlamda bir gayrimenkulünün olmaması şaşırtıcı bir sonuç olarak değerlendirilebilir. Hatta müzayede edilen malları içerisinde ziynet eşyası, köle ve cariyelerin satışına ilişkin herhangi bir bulgunun tespit edilememesi Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in bu mallara sahip olmadığı sonucuna götürmez. Çünkü aynı ve nakdi zenginliğinin yanında şaşaalı ve ihtiraslı bir yaşam tarzına sahip olan Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in bu kalemlere de eğilim göstereceği ve sahip olacağı tahmin edilmektedir. Öte yandan emvali içerisinde satış bedelleri ve tür özellikleriyle dikkat çeken atların da oldukça yüksek meblağlara satıldığı anlaşılmıştır. Son olarak Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in çok fazla kitabı olmamasına rağmen tarih ve din kitaplarına karşı bir ilgisinin olduğu söylenebilir.

Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey ile ilgili ortaya konulan bu çarpıcı sonuçların yanı sıra emvalinin satışıyla ilgili bazı tespitleri ortaya koymak gerekmektedir. Müzayedede satışa sunulan emvalin kıymet/fiyat bakımından oldukça yüksek meblağlara satıldığı görülmüştür. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde fiyatlar, arz-talep dengesine, devletin ekonomik anlayışı ve muamelatına, kıtlıklar, salgınlar, afetler, savaş ve seferberlik durumlarına göre belirlenmektedir. Devlet, malın o günkü değerini daha gerçekçi gösterebilmek ve fiyatsal dalgalanmaların önünü almak için narh uygulamıştır. Ancak tereke veya müsadereye görülen fiyatlar, şartlara göre farklılık gösterebilmektir. Her iki uygulamada fiyatları belirleyen esas unsur değişkenlik arz edebilir. Mesela müsadere edilen malların geliri hazineye aktarılacaksa mal fiyatları o günkü değerlerinin üzerinden satışa sunulabilir. Bu itibardır ki incelenen muhalefâta görülen fiyatlar, gerçek piyasa (narh) fiyatlarından yüksek olmasının nedeni hazineye veya her nereye aktarılacaksa oraya olabildiğince fazla gelir sağlamak amacıyla açıklanabilir. Şunu da ifade etmek gerekir ki Osmanlı'da fiyatlar mevzusunun başlı başına araştırılması gereken bir mevzu olduğu kanaati hâkim olmuştur.

Fiyatlar kadar vurgulanması gereken bir diğer husus müzayede katılan kişilerin hangi sınıftan olduklarıdır. Aslında bu tür müzayedelerin gerçekleştirilmesinin esas nedeni malların olabildiğince yüksek fiyata satılmasını sağlamak ve olabildiğince farklı alıcı gruplarını sürece dâhil etmektir. Ancak müzayedeye katılan kesim ekseriyetle güçlü ve zengin idareciler olmakla birlikte tüccar, sarraf ve muktedir eşraf ve ayan taifesinden oluşmaktadır. Buradan hareketle Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in müzayede edilen muhalefâtını satın alan kesimin zikredilen zengin ve nüfus sahibi kişiler olduğu anlaşılmıştır.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

TC Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA), Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Muhallefat Defterleri Nr. 13296.

BOA, Cevdet Darbhane, Kutu Nr: 13, Gömlek No: 635.

BOA, Hatt-ı Hümayûn Kutu Nr: 1551, Gömlek No: 52.

BOA, Hatt-ı Hümayûn Kutu Nr: 501, Gömlek No: 24574.

BOA, Hatt-ı Hümayûn Kutu Nr: 1313, Gömlek No: 51139.

Araştırma Eserleri

Başarır, Ö. (2011). “Muhallefât Kayıtları Işığında XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Taşra Görevlilerinden Diyarbekir Voyvodalarının Terekeleri”, *Bellekten*, LXXX (287), s.59-84.

Başarır, Ö. (2011). “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Statü-Servet İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *History Studies*, 3 (3), s. 49-67.

Bölükbaşı, Ömerü'l-F. (2010). *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul.

Cezar, Y. (1977). “Bir Ayanın Muhallefatı Havza ve Köprü Kazaları Ayanı Kör İsmail - Oğlu Hüseyin (Müsadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi)”, *Bellekten*, XLI(161), s.41-78.

Ferlibaş, Meral B. (2009). “Alemdar Mustafa Paşa'nın Muhallefatı”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (21), 63-120.

Feyzioğlu, Hamiyet S. (2014). *Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu ve Şer'i Mahkemelerde Yapılan Düzenlemeler*, Ankara: Hel Yayınları.

Gök, İ. (2020). “Diyarbakir Valisi Hüseyin Paşa-zade Sarı Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Muhallefatı”, *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2 (2), s.23-57.

Gökınar, B.(2020). Rakka Valisi Hamalızâde Ahmed Paşa'nın Muhallefatı (1745), *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5(1), s.144-191.

Işıktaş, E. (2019). *19. Yüzyılda Osmanlı-İran Ticari İlişkileri (Osmanlı Arşiv Kaynaklarına Göre)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Gaziantep.

Kıvrım, İ. (2008). “Kilis ve A'zaz Voyvodası Daltaban-zade Mehmet Ali Paşa ve Muhallefatı”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 24 (24), s.147-173.

Kütükoğlu, Mübahat S. (1998). “Sicill-i Ahval Defterleri'ni Tamamlayan Arşiv Kayıtları”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 0 (12), s.141-157.

Özcan, T. (2005), “Muhallefât”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.30, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, s.406-407.

Özger, Y. (2007). “Trabzon Valisi Hazinedârzâde Süleyman Paşa'nın Muhallefatı”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 1(2), s.93-123.

Öztürk, S. (2001). “Kassam”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.24, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, s.579-582.

Öcün, T. (). “Osmanlı Devletinde Müsadere Uygulaması”, *Osmanlı Teşkilat*, C.6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999. S.372-383.

Söylemez, F. (2011). “Malatya Mutasarrıfı Rişvanzade Ömer Paşa'nın Muhallefatı”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (27), s.165-194.

Telci, C. (2000). “Aydın Muhassılı Abdullah Paşa ve 1148 (1735) Senesinde Zabtedilen Muhallefatı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 15 (1), s.199-219.

Telci, C. (2000). “Cajnik Muhassılı Vezir Elhac Ali Paşa'nın 1779 Tarihli Muhallefât Defterleri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, (IV), s.159-182.

- Telci, C. (2007). "Osmanlı Devleti'nde 18. Yüzyılda Muhallefat ve Müsadere Süreci", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII (2), s.145-166.
- Ünal, Mehmet A. (1987). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Müsâdere", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (49), s.95-110.
- Yıldız, M. (2012). "Bir Osmanlı Veziriazamının Mal Varlığı: Amcazâde Hüseyin Paşa'nın Muhallefatı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (26), s.67-106.
- Yılmaz, C. (2014). "Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin Terekesi", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII, Bildiriler II*, İstanbul: Dörtbudak Yayınları, s. 25-91.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:15.03.2022 ✓Accepted/Kabul:21.04.2022

DOI:10.30794/pausbed.1088153

Research Article/Araştırma Makalesi

Durdu, M. (2022). "Ohri Gölü'nün Sosyal ve Ekonomik Hayata Etkisi (1853-1903)", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 52, Denizli, ss.213-230.

OHRİ GÖLÜ'NÜN SOSYAL VE EKONOMİK HAYATA ETKİSİ (1853-1903)

Mustafa DURDU*

Öz

Ohri Gölü, günümüzde Kuzey Makedonya ile Arnavutluk sınırındadır. Gölün büyük bölümü Kuzey Makedonya sınırları içerisinde. Osmanlı Rumelisi'nde önemli bir balıkçılık merkezi olan göl, XIX. yüzyılda taşkınlar ve balıkçılıkla ilgili bazı problemlerle gündeme gelmiştir. Göl kıyısında, Osmanlı dönemindeki isimleriyle Ohri, Ustruga (Struga) ve İstarova adlı önemli şehir ve kasabalar bulunmaktadır. Böylelikle bu çalışmanın iki temel amacı ortaya çıkmıştır. İlki, "Ohri Gölü'nde gerçekleşen su taşkınlarının, göl civarı sakinlerine olan etkilerini en aza indirmek için hangi yöntemler izlenmiş ve ne gibi çalışmalar yapılmıştır?" sorusunun cevabını bulmaktır. Çalışmanın ikinci amacı ise balık vergisinin toplanma yöntemine ilişkin ortaya çıkan sorunları ve yöre halkının bu konudaki isteklerini tespit etmektir. Ohri Gölü'ndeki balıkçılık hâsılatının potansiyelini de bunlara ilave etmek mümkündür. Osmanlılarda bir vergi çeşidi olan balıkçılık resminin tahsili konusunda yöre halkı, uygulanan iltizam sisteminden memnun değildir. Ahalinin isteği, hasılatın 5'te 1'i karşılığında balıkçılığın serbest olmasıdır. Ohri'deki balıkçıların şikâyet ve önerileri, avcılıkla ilgili bir nizamnamenin hazırlanmasında da etkili olmuştur. Çalışmamızda büyük ölçüde Osmanlı arşiv belgelerinden yararlanılmıştır. Bunun yanında araştırma türü kaynaklara da müracaat edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Ohri, Struga, İstarova, Balıkçılık, Dalyan.*

THE IMPACT OF LAKE OHRID ON SOCIAL AND ECONOMIC LIFE (1853-1903)

Abstract

Lake Ohrid is on the border between North Macedonia and Albania today. Most of the lake is within the borders of North Macedonia. The lake, which was an important fishing center in Ottoman Rumelia, was built in the 19th century. It has come to the fore with some problems related to floods and fisheries in the 19th century. On the shore of the lake, there are important cities and towns named Ohrid, Ustruga (Struga) and Istarova in the Ottoman period. Thus, two main objectives of this study emerged. The first is, "What methods have been followed and what kind of work has been done to minimize the effects of floods in Lake Ohrid on the inhabitants of the lake vicinity?" is to find the answer to the question. The second aim of the study is to determine the problems that arise regarding the method of collecting fish tax and the demands of the local people on this issue. We can add to these the potential of fishing revenues in Lake Ohrid. The local people are not satisfied with the iltizam system applied regarding the collection of fisheries tax, which is a kind of tax in the Ottomans. The wish of the people is that fishing is free in exchange for 1/5 of the revenue. The complaints and suggestions of the fishermen in Ohrid were also effective in the preparation of a hunting regulation. In our study, Ottoman archival documents were used to a large extent. In addition, research-type sources were also consulted.

Key Words: *Ohrid, Struga, İstarova, Fishery, Fishgarth.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, KARAMAN.
e-posta: mustafa76durdu@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-1555-0035>).

GİRİŞ

Bugün Balkan coğrafyasında önemli turizm merkezlerinden biri olan Ohri Gölü'nün, XIX. yüzyılda gündelik hayatı sosyal ve ekonomik açıdan etkilediğini öngörebiliriz. Bu öngörünün gerçekliğini, Osmanlı Arşivi belgelerinde bulmak mümkündür. Gölün, sosyal açıdan çevreye etkisi, her şeyden önce ondan gelecek zararlardır. Bu zararların en büyüğü ise mevsimsel gerçekleşen taşkınlardır. Gölün ekonomik hayata etkisini ise yöre halkının temel geçim kaynaklarından biri olan balıkçılıkta bulabiliriz. XIX. yüzyılda Ohri Gölü'nün, kıyısındaki şehir ve kasabalara olan sosyal ve ekonomik etkisinin mahiyeti burada ele alınacaktır.

Bu çalışmada temel kaynağımız Osmanlı Arşivi'dir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Ohri Gölü'nün sosyal hayata ve ekonomiye etkileri, resmî vesikaların yardımıyla objektif olarak ortaya konacaktır. Bu bağlamda Ohri Gölü özelinden hareketle XIX. yüzyılın ikinci yarısında Balkan coğrafyasındaki göllerde yapılan balıkçılık sektörünün sorunları ve devletin bu sektörden elde ettiği gelirin mahiyeti de ele alınmış olacaktır. Burada ana konuya geçmeden önce Ohri Gölü ve çevresindeki yerleşim yerleri ile onların idarî yapılarını açıklığa kavuşturmak çok daha doğru olacaktır.

Ohri Gölü ve Kıyısındaki Yerleşim Yerlerinin Tarihçesi

Kuzey Makedonya'nın güneybatısı ile Arnavutluk'un doğusunda yer alan Ohri Gölü, bugün koruma altına alınan sulak bölgelerden olup (Kiri vd., 2021:85) 1979'da UNESCO tarafından Dünya Kültür Mirası listesine dahil edilmiştir (Stevanoviç vd., 2021:135). Ohri Gölü'nün toplam yüzölçümü 358 km²'dir. Bunun 248 km²'si Kuzey Makedonya sınırları içerisinde, 110 km²'si de Arnavutluk'tadır. Günümüzde göl kıyısında bulunan üç büyük yerleşim yerinden Ohri ve Struga (Usturga veya Ustruga) Kuzey Makedonya'da, Pogradec (Pogradaş) ise Arnavutluk'tadır. Ohri Gölü'nün toplam kıyı uzunluğu 87,53 km olup bunun 56,02 km'si Kuzey Makedonya, 31,51 km'si de Arnavutluk sınırları içinde kalmaktadır. Göl kıyısında birçok balıkçı köyü mevcuttur (Alaydın, 2015:24). Ohri Gölü, Balkanların en eski ve en derin gölüdür. Gölün en derin yeri 288 metredir. Uzunluğu 30 km ve eni 14 km olup etrafı yüksek dağlarla kaplıdır. Deniz seviyesinden yüksekliği ise yaklaşık 695 metredir. Gölün kaynakları ise yer altı suları, yağışlar ve nehirlerdir. Ohri Gölü'nün güneydoğusunda yer alan ve 150 metre daha yüksekte bulunan Prespa gölü de Ohri Gölü'nü besleyen kaynaklar arasındadır. Ohri Gölü, Struga şehri yakınlarında başlayan Kara Drin nehrinin de kaynağını oluşturur (Kurt ve Alaydın, 2015:122-123). XIX. yüzyıl Osmanlı tabiriyle gölün tülü (uzunluğu) 7 saat, arzı (genişliği) de 1 saat mesafedir (Ahmed Rifat, 1299:290). XIX. yüzyılın başlarında yayınlanan Mükemmel ve Mufassal Atlas'ta Ohri gölünün dibinin kumlu, suyunun da tatlı olduğu belirtilmiştir (Mehmed Nasrullah vd. 1325:7). Evliya Çelebi'nin aktardığına göre göl kıyısında 4 adet kale bulunmaktadır. Fakat ünlü seyyah sadece 3 kalenin adını verir: Ohri Kalesi, Usturga Kalesi ve Pogradaş Kalesi (Evliya Çelebi, 2011:707). Üçüncüsü de muhtemelen İstarova Kalesi'dir.

Göle adını veren Ohri şehri, gölün kuzeydoğu kıyısında olup gölün içine doğru giren bir burun şeklinde konumlanmıştır. Roma İmparatorluğu döneminde Balkanları aşip İstanbul'a giden Via Egnatia üzerinde olan Ohri'nin şimdiki yerinde kurulması milattan sonra 514'teki depremden sonradır (Aruçi, 2007:330). Slavlar arasında Ortodoksluğu telkin eden Kiril ve Metodi kardeşlerin öğrencileri olan Kliment ve Naum, Ohri'deki Slavları Hıristiyanlaştırmışlardır. Bunların gayretleriyle IX. yüzyılın sonları ile X. yüzyılın başlarında Ohri ve çevresinde kilise ve manastır inşa edilmiştir (Ural, 2013:166). Ohri'nin Osmanlılar tarafından fethi tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte Ohri'nin 1385 tarihinde Manastır, Karlili ve Pirlepe ile birlikte fethedildiği tahmin edilmektedir. Bölge, Arnavutluk seferlerinde bir üs olarak da kullanılmıştır (Ural, 2011:42-44). 1909 yılında basılmış başka bir kaynakta Ohri'nin fethinin Hicrî VIII. yüzyılda olduğu bu sırada şehirde Vukaçin adlı bir derebeyinin bulunduğu vurgulanmıştır (Mehmet Tevfik, 1327:86-87). Ohri, fetihden sonra sancak merkezi yapılmıştır. XV. yüzyılın sonunda Rumeli Beylerbeyliği içinde yer alan 26 sancak ile 1526'da 27 sancak arasında Ohri de bulunmaktadır (Kaya, 2006:33-34). 1530 yılı verilerine göre, Ohri şehir merkezindeki toplam nüfusun "yaklaşık 2354 kişiden oluştuğu ve bunun 465'inin (93 hane) Müslüman olduğu" tahmin edilmektedir (Ural, 2011:62)

1583 yılındaki tahrir kayıtlarına göre, 25 mahalleden oluşan Ohri'de toplam 533 hane bulunmaktaydı ki bunun 270'i Müslüman'dı. Bu tarihten sonra Müslümanların nüfusu artmaya başlamıştır. 1664'te gayrimüslim hanelerinin sayısı 142'ye kadar düşmüştür (Aruçi, 2007:331). 1580'lerde Ohri sancağına bağlı kaza ve nahiyeler

içinde, Arnavutluk'ta bulunan Debre, Istarova, Prespa (Prespe), Debraçe, Reka, Yupa ve göl kenarında bulunan Ustruga (Struga) gibi yerleşim yerleri de bulunmakta idi (Nedzıpi, 2006:12). XVII. Yüzyılın ilk yarısında Ohri sancağına Ohri, Akçaşehir, Prespe, Ustruga Istarova, Mokri, Gora, Reka, Kortin, Debre-i Zîr ve Debre-i Bâlâ gibi nahiyeler bağlıdır (Gökbilgin, 1956:275). XIX. yüzyılda Rumeli'deki Üsküp, Yanya ve Selanik müstakil eyaletler hâline getirilince Ohri sancağı, Kesriye ve İşkodra ile birlikte Rumeli eyaletini oluşturan sancaklardan biri olmuştur (DAGM, 1996:8). 1847'de Rumeli eyaletine bağlı olan Ohri livasının kaymakamı Kapıcıbaşı Şerif Bey'dir (Salname, 1263:82). Bu durum, 1849'da da değişmemiş ve Ohri livası, İskenderiye ve Kesriye ile birlikte Rumeli eyaletine bağlı bir sancak olarak kalmıştır. Bu dönemde Ohri livası, kaymakamlık statüsündedir (Salname, 1265:74). 1864'te merkezi Manastır olan Rumeli eyaletinde yine Ohri, Kesriye ve İşkodra livaları bulunuyordu (İnalçık, 2008:234). Bu durum, 1866 tarihinde de değişmemiş ve Ohri, Rumeli eyaletinin bir livası olmayı sürdürmüştür (Salname, 1283:72). 1873 yılında Manastır vilâyeti oluşturulmuştur (Ünlü (Sarı), 1996:11). Ohri de Manastır vilâyeti içinde, Manastır sancağına bağlı bir kaza hâline getirilmiştir (Biol ve Akpınar, 2015:142; BOA. ML.EEM. 135-69). 1881 yılında Manastır vilâyetine bağlı bir kazadır (Salname, 1298:86). 1891 yılında Ohri şehrinde toplam 2.439 hanede 11.572 nüfus yaşamaktadır. Şehirde 45 dükkân, 13 han, 2 hamam, 33 fırın, 14 gazino ve meyhane, 4 lokanta ve aşçı dükkânı, 3 dakik (un) fabrikası, 1 imaret, 2 eczane ve 1 büyük saat kulesi, 1 kayıkhanesi ve Ohri civarında 2 dalyan yer almaktadır (Manastır Vilâyetine Mahsus Salname, 1308:83). 1896 tarihine ait yıllıkta da Ohri, Manastır vilâyeti içinde kâin Manastır livasına tabi bir kaza olarak gösterilmektedir (Manastır Vilâyetine Mahsus Salname, 1314:103). Bir dönem Ohri kazasında çıkan salgından da bahsetmek uygun olacaktır. 1903 yılında Ohri kazasına bağlı bazı köylerde kuşpalazı (difteri) hastalığı zuhur etmiştir. Bunların tedavisi için gerekli olan serumlar, özel bir süvari birliği ile Selanik'ten bölgeye ulaştırılmıştır (Özlü, 2017:453). Osmanlı hakimiyetinde kaldığı yüzyıllardan sonra Ohri, 1912'de Sırp işgaline uğramış, daha sonra da Bulgarlar tarafından zapt edilmiştir. Ohri, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Yugoslavya Krallığı'na dâhil edilmiştir (Aruçi, 2007:332).

Göl kıyısında bulunan diğer bir yerleşim yeri olan Struga, Osmanlı devrindeki adı ile Ustruga veya Usturga (BOA. AE.SMST.II. 8-731; BOA. YB.021.63-21, 63-3), Ohri'nin hemen akabinde 1595'den sonra fethedilerek Osmanlı topraklarına katılmış ve 1912'ye kadar Osmanlı hakimiyetinde kalmıştır (Kurt ve Alaydın, 2015:141). Evliya Çelebi'nin bildirdiğine göre, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Ohri sancağı içindeki Usturga kasabası ve ona bağlı 7 adet köy, Ohri Gölü Eminî'nin hükmündedir ve padişah hassıdır. Göl ayağı (Kara Drin nehri) Usturga kasabasının ortasından geçer ve Leş kalesi civarında Adriyatik denizine dökülür. Kasabada ve ona bağlı göl kıyısındaki köylerde ahali balıkçılık yapar (Evliya Çelebi, 2011:706-708). XVIII. yüzyılda ise, Draç mukataası ile birlikte Usturga'nın da Zeyneb Sultan'ın haslarından olduğu anlaşılmaktadır. (BOA. AE.SMST.III. 325-26201). Bazı arşiv belgelerinde belirtildiğine göre, XVIII. yüzyılda Ustruga, Ohri kazasına bağlı bir kasabadır (BOA. YB.021.63-3, 63-5, 63-14). Bu durum, Ustruga'nın Ohri kazasına bağlı bir nahiyeye olduğu anlamına gelmektedir. Nitekim XIX. yüzyılın ikinci yarısında Manastır sancağına bağlı Ohri kazasının nahiyelerinden biri de Ustruga'dır (Biol ve Akpınar, 2015:142). 1889 yılına ait yıllıkta Ustruga'nın Manastır vilâyetine bağlı Ohri kazasının bir nahiyesi olduğu görülür (Manastır Vilâyetine Mahsus Salname, 1305:412). Kasım 1890'a kadar bu durum değişmemiştir (BOA. DH.MKT. 1749-63). Bu tarihte ise Ustruga nahiyesinin Görice sancağına dâhil edildiğini görüyoruz (BOA. DH.MKT. 1782-63). Fakat bu durum fazla uzun sürmemiş, 1891 yılı sonlarında Ustruga nahiyesi, Manastır'a tabi Ohri kazasına tekrar bağlanmıştır (BOA. DH.MKT. 1884-33). 1903'te de Manastır vilâyetine bağlı Ohri kazasının nahiyelerinden biri de Usturga'dır (Salname, 1321:803). Bu idarî yapı, Ustruga'nın işgaline kadar devam etmiştir (BOA. HR.UHM. 47-33; BOA. İ.AZN. 102-34). Osmanlı'dan günümüze, Makedonya'nın çoğu şehirlerinde olduğu gibi Ohri bölgesinde de Türklerin kültür ve medeniyetlerini günümüze kadar devam ettirmelerinde tekkelerin önemli bir yeri vardır. Bu noktada gerek Ohri'de gerekse Struga'da Halvetî tekkelerinin bulunduğunu belirtmemiz gerekir (Ural, 2016:413).

Pogradaş (veya Pogradec) kasabası, XVIII. yüzyılda Istarova kazasının niyabeti¹ olup Ohri Sancak Beyi'nin hassıdır ve voyvodasının hükmü altındadır. Istarova kazası da Ohri Beyi'nin hassı olup voyvoda hükmündedir. Pogradaş kasabası Ohri gölünün hemen dibi olmasına karşın Istarova kasabası gölden 4.000 adım içeridedir (Evliya Çelebi, 2011:720-721). Bugün Arnavutluk sınırları içinde bulunan Istarova kazasında, Anadolu'dan göçürülen Yörüklerin olduğu da görülmektedir. 1566 tarihli Yörükler Defteri'ndeki bilgilere göre Istarova (defterdeki adı ile Ostarova) bölgesinde Ofçabolu Yörükleri mevcuttur (BOA. TT.d. 354:30-36). Istarova, 1580'lerde Ohri sancağına bağlı bir kazadır (BOA. A. {DVNSMHM.d. 49-119:33). XVIII. yüzyıl başlarında da kadılık olarak varlığını devam ettirmiştir (Kuru, 2020:171). XIX. yüzyılın ilk yarısında Rumeli Kazaskerliğine bağlı 238 mansıp kadılıktan biri

1 "Naiplik, kadı vekilliği" (Devellioğlu, 2020:985).

de Çanat rütbesindeki İstarova kadılığıdır (Beyazıt, 2007:15-16). İstarova, 1858'de Rumeli eyaletine bağlı Ohri livasının bir kazasıdır (Salname, 1274:95). 1863 yılında ise Rumeli eyaletine bağlı Manastır sancağının bir kazasıdır. 1876 yılına ait kayıtlarda İstarova kazası, Manastır vilâyetine bağlı Manastır sancağı dâhilindedir. 1877 yılında Manastır vilâyeti içindeki Manastır sancağına tabi kazalar içinde Ohri ile beraber İstarova da bulunmaktadır (Ünlü (Sarı), 1996:47; Salname-i Vilâyet-i Manastır, 1293:66). Buna göre, XIX. yüzyılda İstarova, Ohri gölü kıyısında küçük bir Rumeli kazasıdır. 1888'de Manastır vilâyetine bağlı Görice sancağına tabi kazalar Kesriye, Kolonya ve İstarova'dır (Salname, 1305:38). 1907'de Manastır vilâyetine bağlı Görice sancağına tabi üçüncü sınıf bir kaza olan İstarova'nın merkezi, İstarova kasabasıdır. Bu tarihte İstarova nefisinden başka kazanın 1 adet nahiyesi, 100 adet de karyesi mevcuttur (Salname, 1325:961). İstarova, 1912'ye kadar Görice sancağına bağlı bir kaza olarak kalmıştır (Ali Cevad ve Remzi, 2021:56; Özbozdağlı, 2019:374).

Ohri gölünün kıyısında üç büyük yerleşim yeri olan Ohri, Struga (Usturga / Ustruga) ve İstarova (aynı zamanda Pogradec / Pogradaş)da tarih boyunca birçok deprem meydana gelmiştir. İlk olarak Milâttan önce VI. yüzyılda Ohri'de meydana gelen büyük bir depremde göl çevresindeki yerleşim yerleri yanında Üsküp ve Ohri antik kentleri de yok olmuştur (Sulollari, 2016:88). Hatta, bu depremden sonra Ohri şehrinin şimdiki yerinde yeniden inşa edildiğini yukarıda ifade etmiştik. Göl kıyısındaki bu üç yerleşim yerinde tarih içinde başka depremler de olmuştur. 1905 yılında İstarova'da hükümet konağının da yıkıldığı şiddetli bir deprem meydana gelmiştir. 1911 yılında meydana gelen deprem, Manastır sancağı ile Ohri ve Görice bölgesini vurmuş ve bu sarsıntılar İstarova kazası merkezinde ve köylerinde büyük yıkıma sebebiyet vermiştir. Ayrıca Ohri'de de pek çok hane ile birlikte bazı camilerin minareleri de yıkılırken Ohri gölü 50 cm yükselmiştir. Bu deprem, göl kıyısındaki Struga nahiyesinde de ciddi hasara sebep olmuştur (Özbozdağlı, 2019:373-376).

OHRİ GÖLÜ'NÜN SOSYAL HAYATA VE EKONOMİYE ETKİSİ

1. Bölge Halkının Göl İle İlgili Yükümlülükleri ve Muafiyetleri

Gölün sosyal ve ekonomik hayata etkilerinden biri göl çevresindeki bazı köylere gölle ilgili birtakım yükümlülükler getirilmesidir. Ohri gölüyle ilgili bazı hizmetler mukabilinde bazı köylere vergi muafiyeti de tanınmıştır. Ohri kazasına bağlı Oktis, Mişleşova ve Marovişte köylerinin ahali, göl yollarının temizlenmesi ve bu işte kullanmak üzere mîrî camızların bakımı karşılığında örfi vergilerden muaf tutulmuşlardır. Fakat 1767 tarihinde Oktis köyü ahali, Ohri ayanı ve ahali tarafından kendilerine menzil harcı ve diğer örfi vergilerin tarh edildiğini ve senede 2.000 kuruş borca girdiklerini ifade ederek Ohri gölü ile ilgili hizmetleri mukabilinde vergilerden muaf olduklarına dair eskiden sudur etmiş bir emr-i âli olduğu hâlde kendilerine böyle bir zulüm yapıldığını belirterek bu zulümden kendilerinin kurtarılması için merkeze arzuhal takdim etmişlerdir. Bu tarihlerde göl ile ilgili hizmetler için görevlendirilen Mişleşova ve Marovişte köyleri, ayan-ı mütegalibe tarafından çiftlik hâline getirildiği için bu iki köyün uhdelerinde olan göl temizliği ile ilgili hizmetler ve bunun için kendilerinde olan mîrî camızların bakımı da tek başına Oktis köyüne kalmıştır (BOA. AE.SMST.III. 325-26201). Sadece yukarıda belirtilen köyler değil, Ustruga kasabası ahali de Tanzimat devrine kadar göl ayağının tamir ve temizlenmesi karşılığında örfi vergilerden muaf olmuşlardır. Fakat Tanzimat'la birlikte bu muafiyet kaldırılmıştır. Bunun üzerine göl ayağının bakımı ve temizlenmesi de sona ermiştir. Böylece, her yıl yağışlar başladığında göl taşkınları başlamıştır. Bu taşkınlar sebebiyle ekili tarlaları ve dalyanları hasar gören Ustruga ahali de aşar ve dalyan vergisini ödeyemeyecek duruma gelmişlerdir (BOA. İ.MVL. 342-14818). Adı geçen yerleşim yerlerindeki ahalinin Tanzimat'a kadar devam eden göl ile ilgili yükümlülüklerinin temel amacının göl taşkınlarını kontrol altında tutmak olduğu açıktır. Bunda da başarılı olunmuştur. Çünkü arşiv belgelerine göre, göl taşkınları daha çok bu görevlendirmenin sona erdiği dönemden sonra başlamaktadır. Ohri gölünün ayağı olarak adlandırılan ve kaynağını gölden alan Kara Drin nehri 40 metre genişliğinde olup kuzeye doğru Debre-i Zîr ve Debre-i Bâlâ'yı geçerek Prizren sancağı içinde vadiler oluşturarak Kosova vilâyetinden gelen Ak Drin ile birleşip Adriyatik denizine dökülür (Manastır Vilâyetine Mahsus Salname, 1308:86). Kara Drin nehrinin temizlenmesi, kabaran göl suyunun daha rahat bir şekilde akmasını sağlayacağı için, taşkınları önlemede işe yarar bir tedbirdir.

2. Göl Taşkınları ve Alınan Önlemler

Gölün, bölgenin sosyal ve ekonomik hayatına en önemli etkisi, çeşitli zaman dilimlerinde taşkınlar oluşturmasıdır. Ohri Gölü'ndeki taşkınlarla ilgili Osmanlı Arşivi'nde bulunan ilk önemli belge XVIII. yüzyılın başlarına aittir. Burada

belirtildiğine göre, 1705 yılında Ohri gölüne akan nehirlerde ve dolayısıyla göl sularında bir taşkın oluşmuş ve Ohri kazasına bağlı pek çok köyün arazi ve otlakları sular altında kalmıştır. Köylüler perişan olmuş ve evsiz kalmışlardır. Ohri kazasında toplam 418,5 2 sülüs avarız hanesi bulunmaktadır.² Taşkından zarar gören köylerin haneleri, diğer köylerin hanelerine eklenince taşkından zarar görmeyen haneler de bu artan yük karşısında zor durumda kaldıklarını beyan ederek Rumeli Valisi Hasan Paşa'ya gitmişler ve avarız hanelerinde indirim (tenzil) gidilmesini talep etmişlerdir. Hasan Paşa, durumu diğer kazaların ileri gelenlerinden de soruşturarak yaptığı tahkikat sonucu 50 hanelik bir indirim yapılması hususunu merkeze iletmıştır. Fakat merkezden gelen cevap, ancak 25 hanenin tenzil edilebileceği yönündedir (BOA. C.ML. 694-28433). Burada kast edilen taşkının sebebi aşırı yağış olmalıdır. Nitekim bu hadiseyi anlatan belgenin tarihi, haziran ayı başları olduğuna göre, mevsimsel olarak ilkbahar yağmurlarının Ohri gölü ve ona akan nehirleri kabartmış olmalıdır. Taşkın dolaylı olarak avarız vergisini de etkilemesi, devlet bütçesi açısından da meselenin mühim olduğunu gösterir. Osmanlı Arşivi'nde, bu tarihten sonra 1853 yılına kadar herhangi bir taşkın hadisesinden bahsedilmez.

1853 yılı ilkbaharında bölgede yoğun bir yağış olmuş ve neticede Ohri gölünün su seviyesi yükselmiş ve Ustruga kasabasında pek çok ev sular altında kalıp yıkılmıştır. Ohri gölünün cereyan eden ayağı olarak belirtilen ve kaynağını gölden alan nehrin (Kara Drin) taşması, Ustruga'ya büyük zarar vermiştir. Bu su baskını neticesinde Ustruga yakınlarındaki köprü de kullanılamaz hâle gelmiştir. Hatta kasabadaki tarla ve bahçeler de sular altında kalmıştır. Kasabadaki diğer evlerin de avluları sular altında kalmıştır. Göldeki dalyanlar da büyük zarar görmüştür. En büyük zarar ise kasaba ile göl arasındaki setlerin yıkılması sonucu yolların sular altında kalmasıyla oluşmuştur. Bundan dolayı da İşkodra yolu zarar görmüş ve yollar ulaşıma kapanmıştır. Bunun üzerine Ustruga ileri gelenleri, Ohri Meclisine giderek durumu sözlü ve yazılı olarak yetkililere iletmışler ve yardım talebinde bulunmuşlardır. Ahalinin isteği, öncelikle setlerin yeniden yapılmasıdır. Ahali mukataa vergilerini de ödeyemeyecek duruma gelmiştir. Devlet, bu konuda bir yardımda bulunmaz ise ahalinin firar etmesi kaçınılmazdır. Bu sıkıntının ardından Ustruga kasabası civarındaki köylerin ahali topluca yardımlaşma yoluna gitmişler ve setler için gerekli olan ağaç, taş ve diğer inşa malzemelerini toplamaya ve setleri yeniden yapmaya gönüllü olmuşlardır. Kasaba ahalisinin sel tehlikesinden bir an önce kurtulabilmesi için gerekli olan setlerin inşasına hemen başlanması, yetkililerce kabul görmüştür (BOA. MVL. 257-53). 1853 ilkbaharındaki bu taşkında ziraat yapılan tarla ve bahçeler ile göldeki aşar ve mîrî dalyanları da tahrip olmuştur. Bu yüzden Ustruga ahali, vergilerini ödeyemeyeceklerini bildirmişlerdir (BOA. MVL. 257-53).

Yukarıda belirtilen tedbirler kapsamında Ustruga civarındaki köylerin ahali göl ayağını temizlemeye ve setleri yapmaya başlamışlar, fakat bu çaba akim kalmıştır. Bunun neticesinde de 1855 yılı ilkbaharında yağışların da yoğun olması sebebiyle yeniden taşkınlar meydana gelmiş evleri ve arazileri yine su basmıştır. Ustruga kasabası ahaliinden ileri gelen 4 kişi Ohri Meclisine giderek durumu anlatmıştır. Ohri Meclisi de bir mühendis tayin edilerek göl ayağının tamir edilmesi, set ve bentlerin inşa edilmesi için keşif yapılmasını istemiştir. Bunun üzerine hazırlanan mazbata, Rumeli Mutasarrıfı Cemal Paşa'ya gönderilmiş ve oradan Dersaadet'e yazılmıştır. Ohri Meclisinin mazbatasına göre, göl ayağındaki taşkınların sebebi mîrî dalyanlar dışında sonradan yapılan 4 adet dalyandır. Bunlar, suyun akışını engellediği için gölün taşmasına sebep olmaktadır (BOA. İ.MVL. 342-14818). Burada göl ayağı tabir olunan mevki Kara Drin nehri olmalıdır. Daha önce de belirttiğimiz gibi nehirde kaynağını alan Kara Drin, Ustruga kasabasının ortasından geçmektedir. Muhtemeldir ki adı geçen dalyanlar da nehir ağzına yapılmıştır. Ayrıca göle akan başka nehir ve dereler de bu taşkınlarda rol oynamış olmalıdır. Konu ile ilgili bu yazışmalar neticesinde, Ustruga'ya Mühendis Ferhad Efendi gönderilmiştir. 1855 yazında Ustruga kasabasının taşkın sonrası vaziyeti şu şekildedir: Ohri gölünün yatağı değişmiş ve göl taşarak Ustruga'daki çarşığı ve pek çok evi basmıştır. Ekili araziler de sular altındadır. Ohri Gölü, eski yatağı temizlenmediği için, kendisine yeni bir mecra bulmuş ve bunun sonucunda da haneler ve mezru tarlalar sular altında kalmıştır. Mühendis Ferhad Efendi, öncelikle eski göl yatağının temizlenmesi, göl kıyısına yeni setler ve bentler inşa edilmesi ve mîrî dalyanlar dışında sonradan yapılan dalyanların yıktırılmasına yönelik bir keşif defteri ve harita hazırlamıştır. Rumeli Eyalet Meclisinde de bu işler görüşülmüştür. Ancak merkezdeki yazışmalara göre, özel dalyanların ruhsatlı ve senetli olarak mı inşa edildiğinin araştırılması gerekmektedir. Devlet, ruhsatlı dalyan inşa edenlerin mağdur olmaması için hassas olunmasını istemektedir. Göl taşkınları meselesinin çözüme kavuşturulamamasının hazineye de zarar vereceğini bilen siyasî irade, bu işin bir an önce yapılması için ahalinin yardımlarından başka 48.000 kuruş kaynak 2 Sülüs, kuruşun üçte biri olup akçe hesabıyla 40 akçeye tekabül etmektedir (Danık, 2021:223). Buna göre 2 sülüs 80 akçedir. Burada her bir avarız hanesi başına ne kadar vergi alındığı belirtilmediği için herhangi bir hesaplama yapamıyoruz.

da ayırmıştır. Gölün eski mecrasının temizlenmesi için gerekli olan araç gerecin de bir an önce temin edilerek hemen işe başlanması istenmiştir (BOA. A.}MKT.NZD. 156-76). Fakat bir türlü icraata geçilememiş ve bürokratik yazışmalar sürüp gitmiştir. 1855 yılı Kasım ayı başlarında konu Meclis-i Vâlâ'da tekrar görüşülmüştür. Buradan anlaşıldığına göre Ohri gölündeki mîrî dalyanlar dışında sonradan yapılan dalyanların ruhsatsız oldukları anlaşılmış ve bunların zararları Usturga ahali tarafından da teyit edildiği için yıktırılmasına karar verilmiştir. Ayrıca göl mecrasının kış gelmeden temizlenmesi ve göl ayağının eski mecrasına döndürülmesi konusunda mümkünse işe hemen başlanması, yoksa seneye bu işin halledilmesi kararlaştırılmıştır (BOA. A.}MKT.MVL. 76-14). Göl ayağının temizlenmesi işinin gelecek seneye kaldığı anlaşılmaktadır. Bürokratik yazışmaların çetrefilli olması ve hazırlıkların yapılmasında yavaş davranılması gibi sebeplerle kış gelmeden icraata geçilememiştir. Dolayısıyla bu işlemler de 1856 yılına kalmıştır. Bunun üzerine Ustruga ahali yeniden istida sunmuştur. Mayıs 1856 tarihinde Rumeli Valisine gönderilen yazıda kaçak dalyanların yıkılması ve göl ayağının temizlenerek gölün eski mecrasına döndürülmesi işine hemen başlanması emredilmiştir (BOA. A.}MKT.UM. 236-10).

Kış mevsiminde Ohri gölünün taşması, Ustruga'da eğitimi de engellemiştir. Ustruga (Usturga) kasabasında mevcut Mustafa Paşa Mahallesi'nde bulunan mektebe diğer mahallelerdeki çocuklar da gitmektedir. Fakat kış mevsimi gelince Ohri gölünün ayağı olan nehrin de taşması sebebiyle Mustafa Çelebi ve Süleyman Bey Mahallelerinin çocukları 20 dakika uzaklıktaki bu mektebe gidememektedirler. Bunun üzerine ahali adı geçen iki mahallenin ortasında bir mektep açmış ve Hafız İsmail Efendi'yi de muallim olarak tutmuşlardır. Adı geçen muallimin iâşesi ahaliye aittir. Fakat Mayıs 1877 tarihinde Ustruga imamı ile Mustafa Paşa ve Mustafa Çelebi Mahalleleri muhtarları ve ahali 4 kişi yetkililere bir istida sunmuşlardır. Halkın istediği, Mustafa Çelebi ve Süleyman Bey Mahalleleri ortasında bulunan ve kendilerinin tuttuğu mektep muallimine iâşe temininde zorlandıkları, bundan dolayı da diğer mektep muallimi gibi Hafız İsmail Efendi'nin de Hazine-i Celile tarafından vazifelenmesidir. Bunun üzerine Maarif Meclisi, isteklerin doğruluğunun araştırılmasını Selanik vilâyetinden talep etmiştir (BOA. MF.MKT. 48-130). Bu örnek bize taşkınların önünün alınmadığını göstermektedir. Kış ve ilkbahar mevsimlerinde göl ayağının taşması, olağan bir vaka hâline gelmiştir.

1877 yılından sonra Ustruga (Usturga) kasabasında göl ile ilgili bir şikâyet söz konusu olmamıştır. Fakat 1881 yıllı kış ayında kasaba çevresindeki bazı mahallerde gölün kabarması sonucu kısmen su taşkını olmuştur. Fakat bu konudaki şikâyeti havi beyan 1882 yılı Mart ayına aittir. Ustruga kasabası aza ve ileri gelenlerinin mühürlerini taşıyan arzuhal Ohri Kaymakamlığına takdim edilmiştir. Burada anlatıldığına göre, 1881 yılında meydana gelen kabarmanın 1882 yılında da vuku bulmaması için ahali tarafından kasaba çevresinde keşif yapılmıştır. Daha önce baskının olduğu bölgeye kazık ve çubuklar çakılmasının bu tür taşkınları engelleyeceğini gören ahali, bu malzemelerin kendilerine temini hâlinde üç dört gün içinde bu işin yapılabileceğini ifade etmişlerdir (BOA. YB.021. 33-5). Bu dilekçenin sonucunda olup bitenleri bilmiyoruz. Fakat anlaşıldığına göre Ustruga halkı kendi işlerini kendileri görmek ve bu şekilde afetlerden korunmak için harekete geçmiştir.

Ohri Gölü'nde meydana gelen taşkınlar, sosyal hayatı olumsuz etkilemiş olsa da gölün yöre halkının ekonomisine büyük bir katkısının olduğunu da belirtmemiz gerekir. Bu katkı, bir geçim vasıtası olan balık avcılığı ve ticareti şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte balıkçılık vergilerinin toplanmasında uygulanan iltizam sistemi de bu ekonomik faaliyetin bir parçası olarak görülebilir.

3. Ohri Gölünde Ekonomik Bir Faaliyet: Balıkçılık

Ohri gölünde birçok balık türünün yaşadığını belirten Evliya Çelebi, özellikle güzel kokulu yılan balığı ile uştuk, misarya, sazan ve alabalığın en fazla rağbet gören balık çeşitlerinden olduğunu söyler. Ohri kazasını balık yurdu olarak tanımlayan Evliya Çelebi, şehirde Balık Emini (Ağa) bulunduğunu da belirtir (Evliya Çelebi, 2011:709, 711). Yine ünlü seyyahın ifadesine göre, XVII. yüzyılın ikinci yarısı itibarı ile Ustruga kasabası ve ona bağlı 7 adet köy, Ohri Gölü Emini'nin hükmündedir ve padişah hassıdır. Bu yerleşim yerlerindeki ahalinin balık avcılığı Ohri Gölü Emini'nin iznine bağlıdır. Ustruga'daki göl ayağında 100 civarında dalyan vardır. Yine Evliya Çelebi'nin ifadesine göre balık avcılığı geceleri yapılmakta olup ığrırlarla³ avlanan balıklar Ohri Gölü Emini'ne teslim edilir. Sonra da Ustruga'ya gelen bezirganlara satılır. Onlar da salamura edip diğer vilâyetlere götürür. Ustruga'da balıkların öşrü de Göl Emini tarafından tahsil edilir (Evliya Çelebi, 2011:706-707). 1900'lü yılların başlarında basılmış bir coğrafi

3 İğrip, "bir tür balık ağı" olup (<https://sozluk.gov.tr/>) "dipten biraz yukarıda yüzen balıkları avlamak için kullanılan, kenarlarına ağırlık bağlanmış torbalı büyük balık ağı" anlamına gelmektedir (<http://lugatim.com/s/1%C4%9ERIP>).

eserde, Ohri gölünden senelik 27.000 kuruş değerinde balık avlandığı kaydedilmiştir (Mehmed Nasrullah vd. 1325:7). Osmanlı devrinde göl ve nehirlerde yapılan balıkçılık faaliyetleri birtakım resmî işlemlere tâbiydi. Balık avcılığı ve satışı devlet kontrolünde olup hassa hazinesine ait göl ve nehirlerden tutulan balıkların yarısından dörtte birine kadar olan kısmı devlete aitti. Mukataa sistemine göre işletilen göl ve nehir balıkçılığında da balık avcıları öşür, bâc, makiriyye ve gümrük vergisi gibi bazı vergileri ödemekle mükellefti. Hatta sancak beyi, kaptan gibi bazı devlet görevlileri de bunlardan pay alabiliyordu. Bu vergilerin oranı tarihî süreç içinde değişken olmuştur. Ayrıca mîrî dalyanlardan talep edilen dalyan vergisini de bunlara dâhil etmemiz gerekir (Yıldırım, 2015:327-344). Ülke coğrafyasında devletin balıkçılıktan elde ettiği gelir önemli bir vergi dilimini oluşturmuştur. Osmanlı ülkesinde iç göl ve akarsularda yapılan balık avcılığı yukarıda belirtmiş olduğumuz vergilerin zeminini oluşturmaktadır. Mesela XVI. yüzyılda Kesriye şehrindeki toplam vergi gelirinin en az %30'unu dalyan resmi oluşturmaktaydı ki bu oran, şehrin toplam vergi geliri içinde en yüksek payı teşkil etmekteydi (Kabak, 2018:99, 109). Mâhî-şikâr öşrü de denilen balık öşrü, başka bazı eyaletlerde de önemli bir vergi kalemini teşkil etmekteydi (Bekadze, 2015:127). Balık öşrü Osmanlı ülkesinin her cihetinde mîrî için talep edilirdi. Bölgeler arasında farklılıklar olsa da Rumeli için söylersek mesela Tuna nehrinde tutulan balıkların satışından elde edilen paranın 10'de 1'i öşür olarak alınmakta ve geriye kalan miktarın yarısı balık avcılarının yarısı da yine devlet için alınmakta idi (Çağatay, 1947:490). Balık satışından alınan diğer bir vergi bâc idi. Ohri kanunnamesinde, XVI. yüzyılın ilk yarısı itibarı ile göl kenarında olan dalyanlardan elde edilen balıkları satın alandan sipah tarafından, her yük için 2'şer Akça alınacağı ifade edilmiştir (BOA. TT.d. 717:1). Bâc veya bâc-ı bâzâr, şehirlerde kurulan pazarlarda, alınıp satılan mallardan alınan bir vergi çeşididir. Pazar kurulmayan köylerde alınıp satılan mallardan bâc alınmazdı. Ayrıca bu vergi, genelde satan kişiden alınmakla birlikte hayvan gibi bazı mallarda her iki taraftan da alınmıştır (Yeniçeri, 1991:412).

XVIII. yüzyıla ait 121 numaralı mühimme defterinde yer alan 1713 tarihli hükümde belirtildiğine göre, Ohri kazasında padişah haslarından olan balık dalyanları, Usturga mukataasına bağlı olup mâlikane şeklinde tasarruf edilmektedir. Hatta bu dalyanların mâlikâne olarak tasarruf edeni, yani dalyanların bir nevi mutasarrıfı Mustafa adlı biridir. Adı geçen kişi, dalyanlarda balık avlayan bazı kişilerin birtakım mütegalibeye dayanarak dalyan resimlerini kendisine birkaç seneden beri vermediklerini belirterek aliverilmesi için hüküm istemiştir (BOA. A. {DVNSMHM.d. 121-889). Bu bilgilere göre, Evliya Çelebi'nin de bildirdiği üzere XVII. yüzyılın ikinci yarısında Ohri gölündeki dalyanlar, padişah hası olarak emanet usulü ile idare edilirken XVIII. yüzyılın ilk yarısında mâlikâne sistemi ile mültezime verilmiş olmalıdır. Ancak, adı geçen hükümde, kanun ve defterde yazıldığı şekilde bu dalyanların resimlerinin Usturga mukataasına yazıldığı belirtildiği için daha önceden var olan eminlik, daha sonra iltizamla birleştirilmiş de olabilir. Böylece burada tasarruf eden kişi de "emin ber vech-i iltizam" olabilir. Çünkü iltizam usulünün yaygınlaşmasından sonra, emin eliyle işletilen bazı mukataaların, daha sonra emanet ile iltizamın birleşmesiyle oluşan modele göre "emanet ber-vech-i iltizam" olarak adlandırıldığı vakidir. (Sahillioğlu, 1995:111-112). Bununla birlikte 1832 tarihinde Ustruga mukataasının eminden bahsedilmektedir (BOA. YB.021. 28-12). Ayrıca Ohri sancağındaki bazı dalyanların, miras yoluyla intikal ettikten sonra da tasarruf edildiği görülmektedir. 1862 yılında Ohri sâkinlerinden Raşid Bey, büyük annesinden miras olarak kendisine intikal eden ve Beştan köyü çiftliğine bağlı olan ve maklin olarak tanımlanan balık dalyanına tasarruf etmektedir (BOA. A.}MKT.UM. 556-33). Bütün bu bilgiler ışığında Ohri gölündeki balıkçılık merkezlerinden birinin de, mîrî dalyanların çok olduğu Usturga kasabası olduğunu söyleyebiliriz.

Ohri gölünden avlanan balıklar, mahallinde tüccarlar tarafından satın alınıp Üsküp başta olmak üzere civar kasaba ve kaza pazarlarından halka arz edilmektedir. Hatta bu tarz balık ticareti yapan gayrimüslim tebaadan Balıkçı Serahil, kendisi gibi birçok kişinin Ohri gölünden avlanan balıkları mültezimlerinden satın alarak Üsküp ve diğer yerleşim yerlerindeki pazarlarda sattığını ifade etmiştir. Hatta 1883 yılında sürekli yaptığı gibi Üsküp pazarında Ohri balıklarını satmak için tezgâh açtığı vakit, Üsküp Belediye Dairesine mensup yetkililer kendisinden balık satışı yapabilmesi için tezkeresi olup olmadığını sormuşlar ve tezkeresiz olduğu anlaşılınca onu balık satışından men etmişlerdir. Serahil ise o zamana dek görmediği bu uygulamayı Üsküp Mutasarrıfına şikâyet etmiştir (BOA. YB.021. 76-189). Bu bilgilerden 1883 yılından itibaren Üsküp'te balık satışı için belediyeden izin alınması gerektiğini anlıyoruz. Daha öncesinde herhangi bir tezkere olmadan, Ohri balıklarının Üsküp'te satıldığı görülmektedir. Hatta bu balıkların sağlıklı olup olmadıkları, teftiş memurları tarafından da denetlenmekte ve balıklar memleket tabibi tarafından incelenmektedir (BOA. YB.021. 67-31). Üsküp'te özellikle balık satışı ile uğraşanlardan olan ve Kalealtı'nda dükkânı bulunan Bakkal Risto veled-i Yano, balık mevsiminde Ohri'den balık

getirtip oluşturduğu sergide satmaktadır. Ohri balıkları Üsküp'te daha çok Tahtakale (Tahtülkal'a: Kalealti) bölgesinde satılmaktadır. Burada Ohri balıklarını satanlardan biri de Meyhaneci Hacı Petroş'tur. Fakat sattığı balıkların bayat oldukları Üsküp Belediye Meclisi tarafından tespit edilmiştir. Yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi Üsküp pazarında balık satanlardan biri de Serahil'dir. Üsküp'te Ohri balıklarının satıldığı zaman dilimi de Aralık ile Mart ayları arası olup satış yapanların gayrimüslim olması dikkat çekicidir (BOA. YB.021. 68-265; BOA. YB.021. 67-31; BOA. YB.021. 76-189).

1901 yılı itibari ile Manastır Düyûn-ı Umûmiyye İdaresine bildirilen mazbataya göre, Ohri gölünde avlanan bazı balık türü ve fiyatları şunlardır: barbeli: 8 kuruş, mercan: 3 kuruş 50 santim, büyük mercan: 4 kuruş 12 santim, büyük sazan: 2 kuruş, küçük sazan: 1 kuruş 12 santim, büyük filet: 1 kuruş 62 santim, küçük filet: 1 kuruş 40 santim, büyük iskolyoz: 1 kuruş 37 santim, küçük iskolyoz: 1 kuruş 25 santim (BOA. YB.021. 35-128).

4. Balıkçılıkta Bir Yöntem: Dalyan

Dalyan, kazık ve ağlarla yapılan bir tür balık avlama yeridir (<https://sozluk.gov.tr/>). XVII. yüzyılda Evliya Çelebi, bugün Ukrayna'nın Romanya sınırında bulunan Kili kalesi yanındaki Tuna nehrinde Balık Emni ve adamları ile diğer balıkçılar tarafından kurulan dalyanı uzun uzun anlatır. Buna göre nehir dibine çakılan dev kazıklar arasında yaban asmalarından ağlar örülür ve ortasında balıkların gireceği bir kanal bırakılır. Böylece, akıntı ile Karadeniz'e gitmek isteyen balıklar kapana kısırlar. Bu işlerin sorumlusu Balık Emni olup elde edilen kâr, kale neferlerinin ulufelerine gider. Bazen Emin Ağa'ya kâr kalmaz (Evliya Çelebi, 2010:298-300). Buradan anlaşıldığına göre, dalyan, akıntının olduğu, balıkların geçiş yaptığı nehir ağzlarında kuruluyor. Ohri gölü kıyısındaki Usturga kasabasının ortasından geçen ve gölden kaynaklanan Kara Drin nehri ağzında, yani göl ayağında pek çok dalyanın olması ve Ohri gölünün Usturga mukataasına bağlı bulunmasını bununla açıklayabiliriz.

Bir dalyanın inşa edilmesi için gerekli olan malzemelerin bir listesini arşiv kayıtlarından görmek mümkündür. Ohri gölünün en büyük dalyanı olan Usturga dalyanının tamiri için 1901 yılında Manastır Düyûn-ı Umûmiyye Nezareti tarafından Usturga Nahiyesi Düyûn-ı Umûmiyye Memurluğu kanalıyla Usturga Nahiyeye Müdürlüğüne gönderilen bir tahriratta, mevcut dalyanın bakıma muhtaç olduğu ve onarımı için gerekli olan malzemelerin cins ve miktarı ile fiyatlarının keşif yapılarak bildirilmesi istenmiştir. Konu Usturga Nahiyeye Meclisine havale edilmiştir. Bunun üzerine Usturga Nahiyeye Meclisi, bilirkişi olarak İmam Halil Efendi, Hasan Ağa Vaşiko, Hüseyin Ağa Topuz ve Halid Efendi'yi görevlendirmiştir. Bilirkişiler yaptıkları incelemede dalyanın dört tarafının harap hâlde olduğunu görmüşler ve yeniden yapılması gerektiğini rapor etmişlerdir (BOA. ŞD. 398-29). Usturga dalyanının yeniden inşası için gerekli olan malzemelerin miktarı ve fiyatları ile inşaatta çalışacak ırgatların ücreti aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1: Usturga Dalyanının Yeniden İnşası İçin Gerekli Olan Malzemeler (1901)

Malzemenin Cinsi	Birim Fiyatı	Miktarı	Toplam Fiyatı
Çubuk	5 para	10.000 Adet	1.250 kuruş
Def'a Çubuk-ı Mahlût	2,5 para	20.250 adet	1.265 kuruş 25 para
Kazık	1 kuruş	120 adet	120 kuruş
Sürme Kazık	5 kuruş	15 yük	75 kuruş
Çatal Kazık	5 kuruş	5 yük	25 kuruş
Döşeme Ağaç	5 kuruş	25 yük	125 kuruş
Dimye ⁴	2 kuruş 20 para	200 demet	500 kuruş
Virşe Çubuğu	25 kuruş	7 yük	175 kuruş
Kulübeler için Kazık	5 kuruş	2 yük	10 kuruş
Dalyanın Üst Tarafına Çubuk	10 kuruş	40 yük	400 kuruş
Irgat Ücreti	5 kuruş	40 adet	200 kuruş
Toplam			4.145 kuruş 25 para

Kaynak: BOA. ŞD. 398-29

⁴ Kelimenin "dimye" olarak okunduğundan emin isek de anlamını bulamadık.

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere Usturga dalyanının yapımı için gerekli olan malzeme, genelde ahşap ağırlıklıdır. Bunun inşası için de 5'er kuruştan 40 amelenin çalışması gerekmektedir. Fakat bu işçilerin kaç gün çalışacağı belirtilmemiştir. Bu bilgi verilmediğine göre, dalyanın bir günde inşası söz konusudur. Dalyanın inşası için gerekli olan paranın tedariki için yapılan bürokratik yazışmalardan sonra Şûra-yı Devlet Maliye Dairesinin de oluru alınarak adı geçen meblağın Maliye Nezareti tarafından ödenmesine karar verilmiştir (BOA. BEO. 1746-130950).

Dalyanlarda balık avlama sırasında balıkçıların ve diğer çalışanların ihtiyaç duydukları pek çok malzeme de dalyan demirbaşı sayılmıştır. 1904 yılı itibari ile bir dalyanda kayık, tekne, kantar, gaz tenekesi, fener, kandil, çizme, bakraç, ateş körüğü, balta, tırpan, küfe, balık ambarı, çapa, ızgara, burgu gibi birçok alet ve edevat bulunmaktadır. Bu tür dalyan malzemeleri, iltizam süresi dolan mültezimden alınarak yeni ihale alanlara devredilirdi (BOA. YB.021. 37-10).

5. Ohri Gölündeki Balık Avının İhalesi Meselesi ve Halkın Tepkisi

Ohri gölündeki dalyanlarda balık avcılığı ve vergilerin toplanması hususunun, başlangıç tarihini kesin olarak bilmemekle beraber, 1 Mart 1873 tarihine kadar iltizam usulüne göre yapılmış olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte, dalyanların bulunduğu yerler dışındaki mahallerde balık avlayanlar, elde ettikleri gelirin 5'te 1'ini hazineye vermişlerdir. Ancak adı geçen tarihten itibaren vilâyet yöneticilerinin de tavsiyesi ile hazinenin gelirini artırmak adına mültezime bütün gölün ihâlesi verilmiştir. Böylece belli bir bedel karşılığında gölün her bölgesinden elde edilen resimler, mültezimler tarafından toplanmaya başlamıştır. Fakat dalyan dışında avcılık yapan ahali, bundan memnun olmamış ve sundukları arzuhallerde, eskiden olduğu gibi dalyanların ihale edilmesini, fakat diğer mahallerde 5'te 1'inin hazineye verilmesi kaydıyla balık avının serbest olmasını istemişlerdir. Buna rağmen diğer yılların iltizam ihaleleri de gölün bütünü üzerinde yapılmıştır. 1877 yılında, bir grup Meclis-i Mebusan milletvekili de bu hususta dilekçe vermişler ve eski sistemin geri getirilmesini istemişlerdir. Bu dilekçelere rağmen Ohri gölünün bütün balıkçılık resimleri mültezimlere ihale edilmeye devam etmiştir. Son olarak, Ohri şehrindeki İskender Bey, Beştan, Gürcü Bey, Kara Bey, Saritsa?, Hacı Çelebi ve Mahmud mahallelerinin muhtarları, aynı konuyu gündeme getiren 21 Kasım 1878 tarihli telgrafnamelerini Şûrâ-yı Devlet Riyasetine göndermişlerdir. Burada ifade edildiğine göre Ohri'deki adı geçen mahallelerin ahali, Osmanlı ülkesinde bulunan derya ve göllerdeki balık avından elde edilen gelirlerin vergileri, mültezim olmaksızın 5'te 1'i doğrudan hazineye verilirken Ohri gölünün istisna tutulmasının adil olmadığı vurgulanmıştır. Telgrafname, Şûrâ-yı Devlet Maliye Dairesinde okunmuş ve Maliye Nezaretine gönderilerek işin aslının öğrenilmesi istenmiştir. Maliye Nezareti ise 1877 yılında konu ile ilgili olarak Selânik vilâyetine gönderilen yazının cevabının henüz gelmediğini ifade etmiştir. Maliye Nezareti, göldeki bütün balıkçılık resimlerinin mültezimlere ihale edilmesinden memnun olmayanları memnun etmek adına iki seçenek üzerinde durmuştur. Selânik vilâyetine yazılan tahriratta, bu seçeneklerin devletin gelirine bir hâle getirip getirmeyeceğinin tetkik edilmesi istenmiştir. Bu seçeneklerden ilki, ahalinin istediği şekilde sadece dalyanlardaki balıkçılık vergilerinin mültezime verilmesi ve gölün diğer noktalarında balık avcılığının 5'te1'i hazinenin olması kaydıyla serbest olmasıdır. Diğer de dalyan dışındaki balık avcılığı gelirlerinin 5'te 1'inin mültezime verilmesi ve böylece gölün tamamının mültezime ihalesinin devam etmesi şeklindedir (BOA. ŞD. 2007-37). Bu yazışmaların ne şekilde sonuçlandığını bilmiyoruz. Burada belirtilenlere göre yetkililer, devlet gelirinin eksilmemesi için gölün bütününe iltizama verilmesinin daha münasip olduğunu düşünmüşlerdir. Bu yüzden de 1873'ten sonra bu şekilde ihale etmişlerdir. Halkın şikâyet sebebi ise emanet sisteminde devlete verdikleri 5'te 1 vergiye karşılık mültezime daha fazla resim ödemekten ve serbest bir şekilde avcılık yapamamaktan kaynaklı olmalıdır.

Ohri gölünün balık avı (şayd-ı mâhî) rüsumunu iltizam eden kişilerden biri gayrimüslim tebadan Angeli Bele'dir. Adı geçen mültezim, kâime ile 1878 ve 1879 yıllarının rüsumunu üstlenmiştir. Fakat aldığı bu iltizamın büyük bir kısmını küçük mültezimlere kaime ile parça parça ihale etmiştir. Bazılarını da beşlik ile ihale etmiştir. Bir kısmı da idaresiz kalmış ve bu yüzden de bu işten zarar etmiştir. Üstelik adı geçen mültezim, 19 Ağustos 1879 tarihli Kâime (Meskûkat) Kararnamesi ile kaime ilga edilip taksitlerin bedeli altın lira üzerinden mültezimlerden tahsil edilmesi kararlaştırılınca, yetkililerle bazı sorunlar da yaşamıştır (BOA. 2009-37).

Ohri gölündeki balıkçılık resimlerinin mültezime ihalesi konusunda ahalinin şikâyetlerini havi olarak 1879 yılı Martına kadar Şûra-yı Devlet Riyasetine 3-4 defa telgraf çekilmiştir. Her defasında konu ile ilgili evraklar;

araştırılması, seçeneklerin analizi vb. hususların tebliği için Maliye Nezareti ve Selanik vilâyeti arasında gidip gelmiştir. Nihayet Ohri ileri gelenlerinden Salih Ağa, Şûrâ-yı Devlet Riyasetine 6 Mart 1879 tarihli bir telgrafname çekmiştir. Burada Salih Ağa, ülkenin diğer göl ve deryalarında balıkçılık 5'te 1 vergi şeklinde yapılırken Ohri gölünün bundan mahrum bırakıldığını, bunun adalete uymadığını vurgulandıktan sonra kendisinin 1879 yılı resimleri için kaime ile ve geçen yılki bedel üzerinden 5'te 1 tahvilinde dalyanlarla beraber ve muteber kefiller ile gölün iltizamına talip olduğunu, bu durumda hazinenin de asla zarar etmeyeceğini ifade ettikten sonra eşitlik kaidesine, kamu ve insan haklarına riayet ederek irade-i seniyyenin çıkarılmasını arz etmiştir. Bu telgrafi muhtemelen Salih Ağa ile birlikte kaleme alan veya en azından birlikte hareket eden Ohri'deki Hacı Hamza, Hacı Çelebi, Kara Bey, Emin Mahmud, Hacı Kasım, Gürcü Bey ve Beştan Mahalleleri muhtarları da Şûrâ-yı Devlete bir telgrafname yazarak, balık avının resimleri konusunda Ohri gölünün diğer göllerden ayrı tutularak "hilâf-ı nizâm ve adâlet olarak satılmakta" olduğunu belirtmişlerdir. Adı geçen mahallelerin muhtarları, Salih Ağa'nın 5'te 1 tahvilinde, geçen yılki bedel ile 1879 yılı için ihaleye talip olduğunu belirterek bunun adalete uygun olduğunu ve hazineye bir zarar getirmeyeceği gibi ahalinin de işe teminine devam edeceği için adalete uygun olarak bu 5'te 1 meselesinin lâzım gelen yerlere irade buyurulmasını göz yaşları içinde istirham etmektedirler. Konu yine tetkik edilmesi için Selanik vilâyetine yazılmıştır (BOA. ŞD. 2008-2). Salih Ağa adı geçen telgrafi, aynı tarihte Maliye Nezareti, Dahiliye Nezareti ve Sadarete de çekmiştir (BOA. ŞD. 274-61). Bu bilgiler ışığında, yukarıda adı geçen mahallelerin ahalsinin balıkçılıkla meşgul olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca 5'te 1 konusundaki isteklerine ulaşabilmek için de Salih Ağa'nın iltizam ihalesine girmesi konusunda anlaştıklarını söyleyebiliriz.

Şûrâ-yı Devlet'ten başka Maliye Nezareti de söz konusu ihale işi ve ahalinin serbestçe balık avlaması meselesinin incelenmesi için Selanik vilâyetine tahrirat göndermiştir. Selanik vilâyeti ile Manastır sancağı arasında yapılan yazışmalar neticesinde elde edilen malumat Selanik Vilâyeti İdare Meclisinde (Meclis-i İdare-i Vilâyet) müzakere edilmiştir. Buna göre, Selanik vilâyeti içinde yer alan Görice kazasındaki Prespe (Prespa) gölü kısmen Ohri gölündeki idare usulüne uymaktadır. Prespe'de de resimler, mültezime ihale edilmiştir. Mültezim ise ya kendisi balık avlamakta ya da isteyenlere belli bir bedel karşılığı günlük, aylık ve senelik olarak ihale etmektedir. Prespe ve Ohri gölleri dışındaki göllerde ise balık avcılığı serbest olup dileyen herkes balık avlayabilmekte ve avladığı balığın mahallî rayice göre bedelinin 5'te 1'ini mîrî için mültezimine vermektedir. Ayrıca bu göllerde göl kenarlarında tapulu olan dalyanların sahipleri de avladıkları balığın 5'te 1'ini mültezimine vermektedir. Buna göre Ohri gölünde istisnâ bir durum söz konusudur. Mevcut durumda, Ohri gölündeki balık avcılığı resimleri her yıl hükümet tarafından ihale edilmektedir. Göl genelinde balık avlamak isteyenler de mültezime müracaat etmelidir. Mültezimle anlaşamamaları hâlinde balık avlayamamaktadırlar. 1878 ve 1879 yıllarına ait ihaleler yapılmıştır. Buna göre yıllık 685.000 kuruş karşılığında gölün resimleri mültezime verilmiştir. Eğer Ohri ahalsinin istediği gibi dalyan dışındaki yerlerde balık avlamak, 5'te 1'i mîrî için mültezime verilmek kaydıyla, serbest olursa hazinenin 100.000 kuruşluk bir zararı olacaktır. Bununla birlikte Ohri ahalsine adaletsizlik yapılmaktadır. Üstelik Ohri halkı, balıkçılığa son derece isteklidir. Bu yüzden Vilâyet İdare Meclisinin kararına göre, yapılan ihaleyi değiştirmek hazineye zarar getireceğinden 1879 yılı sonunda halkın istediği gibi bir ihalenin yapılması uygundur. Buna göre, 1879 yılının sonunda, gelecek seneler için yapılacak ihalelere, Ohri gölündeki balık avında da Selanik vilâyetinin diğer göllerindeki gibi ahalinin serbest olacağı ve 5'te 1 mukabilinde balıkçılık yapabilecekleri şartının getirileceği vurgulanmıştır. Böylece adaletsizliğin nihayete ereceği belirtilerek şimdiden bunun ahaliye müjdeleneceği de ifade edilmiştir. Selanik Vilâyet İdare Meclisinde alınan bu kararın tahriratı önce Maliye Nezaretine, sonra da 21 Nisan 1879 tarihli yazıya ekli olarak Şûrâ-yı Devlete gönderilmiştir. Şûrâ-yı Devlet ise, 1879 yılı sonunda bu meselenin tekrar bildirilmesini vilâyetten talep etmiştir (BOA. ŞD. 2008-15). Burada dikkati çeken husus, aynı konu hakkında Maliye Nezareti ile Şûrâ-yı Devlet Riyasetinin Selanik vilâyeti ile ayrı ayrı yazışmaları neticesinde bürokratik işlemin uzamasıdır. Fakat yöneticiler, nihayet halkın şikâyetlerine bir çözüm sunabilmişlerdir. Ayrıca, Ohri gölünün diğer göllerden farklı bir yolla iltizam edilmesinin temel sebebinin de bu usulün diğer usullerden daha kârlı olmasından kaynaklandığı görülmüştür.

Bu yazışmalardan sonra Ağustos 1879'da Adliye Nezaretinden bir hüküm çıkmış ve diğer göllerde olduğu gibi Ohri gölündeki balıkçılığın da 5'te 1 nizamına uygun olarak yapılacağı kararlaştırılmıştır. Fakat buna rağmen Ohri'deki bazı mahalle ve köylerin muhtarları mühürleriyle Şûrâ-yı Devlet Riyasetine ortak bir arzuhal (mahzar) sunulmuştur. Dilekçenin altında muhtarlarının mührü bulunan mahalle ve karyeler şunlardır: Levhi? Bey, Hacı Hamza, Ömer Bey, Hacı Kasım, Kara Bey, Emin Mahmud, Hacı Çelebi, Hacı Durgut, Hasu Krasine?, Bandanar, Draç,

Dimitri, Poliça?, Cilice, , Kuloğlu, Haydar?, Konişte?, Fardak, Kerakum Mahalleleri ile Beştan karyesi. Sonucusu, yukarıda mahalle olarak geçmişti. Muhtarların sunduğu 17 Ekim 1879 tarihli bu arzuhalde Osmanlı ülkesindeki diğer göllerde 5'te 1 kuralı geçerliken Ohri kazasındaki gölün bundan istisna tutulduğu, fakat adliyeden çıkan hüküm ile Ohri ahalisinin de bu nizama kavuşacak olmasına rağmen gölün hâlâ mültezim ve balık muhtekirlerinin elinden alınmadığını, en azından bu yıl sonu itibari ile ve gelecek sene Mart ayından itibaren gölün mültezimlere ihale edilmeyip balık hasılatının 5'te 1'inin doğrudan hazineye verilmesini tazarru ile istemektedirler. Buna göre Ohri halkı, mültezimler ve balık karaborsacıları yüzünden özellikle kış mevsiminde balık tutamadıkları için perişan olmuşlardır. Bu yüzden Adliyeden çıkan hükmün bir an önce uygulanmasını istemişlerdir (BOA. ŞD. 2897-21). Görünen o ki Ohrililer balık rüsumlarını doğrudan hazineye vermek istemektedirler. Mültezimlerden ve göldeki tekelleşmeden rahatsız olmuşlardır.

Aslında ülkenin farklı yerlerinde bulunan göl, nehir ve denizlerdeki balık avı ve bundan devletin alacağı verginin miktarı, ihalenin şartları ve mültezim ile ahalinin hukuku konusunda müstakil bir nizamname bulunmamaktadır. Balık avı konusunda bazı nizamnamelerde bazı fıkralar olsa da bunlar da birbirine karışık ve belli bir düzenden yoksundur. Farklı bölgelerde farklı uygulamalar yapılmaktadır. Bazı yerlerde emaneten 5'te 1 hükmü uygulanırken bazı yerlerde göller, mültezimlere ihale edilmektedir. Şûrâ-yı Devlet de bu durumdan rahatsız olduğu için bütün memlekete şamil olmak üzere balık avı ve hazinenin alacağı vergiler ile ihale edilecekse mültezim ile ahalinin hakları konusunun tam olarak belirlendiği mükemmel bir nizamname lâyihasının yazılıp Şûrâ-yı Devlete gönderilmesi için Maliye Nezaretine bir tahrirat göndermiştir. Bu konuda Rüsûmat Emaneti ile de muhabere edilmiştir. Ohri gölünde de 1880 yılından itibaren bu hazırlanacak nizamnameye göre hareket edilmesinin uygun olduğu, şu anda 1879 yılına ait iltizam devam ettiği için bunu değiştirmenin mültezimi zarar davasına yönlendireceğini belirten Şûrâ-yı Devlet Riyaseti, Selanik vilâyetine gönderdiği tahriratta 1880 yılına az kaldığı, bu süre zarfında mültezimler tarafından ahaliye eziyet edilmemesi gerektiğini ve bu konuda vilâyet yetkililerinin dikkatli olması gerektiğini bildirmiştir (BOA. ŞD. 2897-21). Yukarıda belirtilen bütün yazışmalara rağmen Ohri gölündeki balık avcılığının mültezimlere ihalesine devam edildiğini 6 Mart 1883 tarihli bir belgeden anlıyoruz (BOA. YB.021. 76-189).

Bütün bu tahriratlar sonucunda balık avı ve bundan alınacak vergilerin mahiyeti ve şekli konusunda genel bir düzenleme yapmak üzere Maliye Nezareti Islahat-ı Maliye Komisyonu harekete geçmiştir. Ülke genelinde kara, deniz, nehir ve göllerde avcılığın kaideleri ve devletin alacağı resimler ile ilgili olarak hazırlanan nizamname layihası, temelde Fransa Zabita-i Saydiyye Nizamnamesi'nden yararlanılarak hazırlanmıştır. Ayrıca layiha hazırlanırken Rüsûmat Emaneti başta olmak üzere, şehremanetleri ve vilâyetler ile de görüş alışverişinde bulunulmuştur. Hazırlanan layiha ilk olarak Şûrâ-yı Devlete gönderilmiştir. Burada bulunan Tanzimat Dairesinde okunup müzakere edilen layiha üzerinde bazı düzeltmeler yapılmıştır. Hatta layihanın bazı maddeleri konusunda Ticaret Nezareti ile de görüşülüp fikirleri alınmıştır. Neticede Şûrâ-yı Devlet Hey'et-i Umûmiyyesi, öneri ve düzeltmeleri de havi olan 29 Haziran 1881 tarihli mazbatasını Maliye Nezaretine göndermiştir (BOA. ŞD. 286-38). Bütün ülke sathında geçerli olmak üzere deniz, göl, nehir ve dereler ile kara avcılığını belli bir sistematiğe oturtan 9 Ocak 1882 (18 Safer 1299) tarihli Zabita-i Saydiyye Nizamnamesi yayınlanmıştır. 2 kısım ve toplam 52 maddeden oluşan nizamnameye göre deniz, göl, nehir ve derelerde yemek için avlanan donanma zabıt ve erleri ile ticaret gemilerindeki kaptan ve tayfalar dışında av yapmak isteyen herkes yarım Mecidiye ruhsatiye karşılığı avlanma tezkeresi almak zorundadırlar. Ayrıca devlet, göller üzerindeki hukukunu dilerse belli bir bedel ile mültezimlere ihale eder, dilerse kendi hesabına idare eder. Maktuan ihale edilen göllerin balık hasılatının bütünü mültezimlere, emaneten idare edilen göllerin hasılatı da mirîye aittir. Büyük nehir, göl ve denizlerden dalyan veya ağ ve olta ile avlanan balıklardan %20 saydiyye resmi alınır. Göllerde bulunan ve senet ile sahipleri tarafından tasarruf edilen dalyanlarda balık avlama hakkı, senet hükümlerine ve teamüle göre sahiplerine veya mültezimlerine aittir. Fakat avlanan bu balıklardan da %20 saydiyye resmi alınır. Ayrıca kimsenin tasarrufunda olmayıp doğrudan hazinenin idaresinde olan dalyanlar, masrafları kendilerine ait olmak üzere müzayede ile mültezimlere ihale edilir ve bu dalyanlarda avlanan balıklar mültezimlerin malı sayılır ve bunları diledikleri gibi istimal eder. Mültezimler, bu balıkları tuzlayıp veya yumurtasını çıkarıp satmak istediklerinde gümrük resmi öderler. Göl ve dalyanlar, imar masrafları kendilerine ait olmak şartıyla mültezimlere 1 seneden 10 seneye kadar ihale edilebilir (Düstür Zeyl 2, 1299:122-131). Göllerdeki balık avı ile ilgili kısımlarını özetlemiş olduğumuz adı geçen nizamname, farklı yorumlara sebep olacak tarzda muğlak ve karmaşıktır. Bununla birlikte ahalinin istediği gibi, Ohri gölündeki balık avından %20 hisse, yani 5'te 1 vergi alınması kabul edilmiş olsa da bu rüsum, mültezimlere ihale edilebilecektir.

Dolayısıyla, Ohri gölündeki iltizam meselesi, kısmen ahalinin isteği hilâfına devam edecektir. Nizamnameye göre, Ohri gölünün ihalesi yine mültezimlere verilebilecektir. 20 Aralık 1881 (28 Muharrem 1299) tarihindeki anlaşma sonucu yayınlanan Muharrem Kararnamesi ile Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmaniyye Varidat-ı Muhassasa İdaresi kurulmuştur. Böylece tuz, alkollü içki, tütün, ipek ve damga vergileri ile birlikte balıkçılıktan alınan vergiler de bu kurumun inisiyatifine bırakılmıştır (Adiloğlu ve Yücel, 2021:73). Kısa bir süre sonra da, yani 1882 yılı sonlarına doğru, mîrîye ait olan Ohri gölünün sayd-ı mâhi rüsumu, irade-i seniyye ile hazine adına Düyûn-ı Umûmiyye İdaresine bırakılmıştır. Dolayısıyla göldeki balık avı rüsumunun idaresi ve iltizamı da bu kuruma aittir (BOA. YB.021. 49-47; 33-138). Ohri Düyûn-ı Umûmiyye Müdürlüğü de iskelelerdeki balık avı rüsumunu denetlemek ve ayrıca tahsilat ve diğer işlemlerle ilgilenmek üzere kolcular tayin etmiştir (BOA. YB.021. 34-38; 34-40; 34-41). Balıkçılara verilecek Saydiyye Tezkereleri de Düyûn-ı Umûmiyye Müdürlükleri tarafından verilmektedir. Kaçak avlanma konusunda mültezimler de Düyûn-ı Umûmiyyeye yardım edeceklerdir (BOA. YB.021. 35-102). 1895 yılında Ohri Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi; Müdür Hasan Bey, Başkâtip Yakub Efendi, İkinci Kâtip Muharrem Efendi, Tahsildar Raşid Ağa, Tahsildar Talib Bey, Sandık Emîni İlyas Efendi ve Kolcu Rüstem Efendi'den oluşmaktadır. Aynı tarihte Görice sancağına bağlı olan İstarova kazasının Düyûn-ı Umûmiyye İdaresinde ise Memur Mehmed Tefvik Efendi görev yapmaktadır (Manastır Vilâyetine Mahsus Salname, 1313:103, 150).

Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi, balık memurları tayin ederek bazı iskele ve dalyanları bazı vakitler emaneten idare etmiştir. Emaneten idare sistemi, sadece bazı zaman dilimlerine münhasır olarak icra edilmiştir. Fakat Düyûn-ı Umûmiyyenin bu doğrudan idaresi, emaneten olup iltizam ihalesi ile ilgili işlemlerin mesela Mart ayı başına kadar tamamlanamadığı zamanlarda veya iltizam şartlarına uymayan mültezimlerin iltizamları ellerinden alındığı vakitlerde ya da yeni bir ihale zamanına kadar geçen süre zarfında geçerlidir. İhale işlemlerinin uzaması hâlinde Düyûn-ı Umûmiyye tarafından geçici olarak idare edildiği vakitlerde elde edilecek hasılat, ihaleyi alan mültezim hesabınadır. Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi böyle durumlarda balık memurları atayarak bu işleri müstakbel mültezim adına yürütmektedir (BOA. YB.021. 35-15; 35-61; 35-102). Dolayısıyla bu konuda bir karışıklığın ve belirsizliğin oluştuğu da görülmektedir.

Ohri gölündeki balık rüsumu iltizamının ihalesi ile ilgili olarak 7 maddelik özel bir nizamname hazırlanmış olup bunun icrası Düyûn-ı Umûmiyye İdaresine aittir. Bu nizamnameye göre mültezimler, kefil göstermeye devam edecektir. İltizam alan mültezimler, iltizam bedellerini Temmuz, Eylül, Teşrin-i Sanî ve Kanûn-ı Sanî aylarının sonu olmak üzere 4 taksit hâlinde ödeyeceklerdir. Bedeller, Osmanlı sikkeleriyle Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi Varidat Sandığına nakden ödenecektir. Mültezimler, taksitleri sebepsiz yere zamanında ödemezlerse veya kanun ve nizamla aykırı olarak balık neslini tehlikeye düşürecek şekilde hareket ederlerse bundan dolayı maruz kalınan zarar kendilerinden ve kefillerinden faiziyle tahsil edilecektir. Taksitlerin hangi sebeple olur ise olsun zamanında ödenmemesi durumunda muhakemesiz olarak mültezim ve kefillerin malları Aşar Nizamnamesine uygun olarak Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi tarafından haciz yoluyla sattırılacaktır (BOA. YB.021. 35-102; 36-27).

Düyûn-ı Umûmiyye İdaresinin ruhsat işiyle de ilgilendiği anlaşılmaktadır. Buna rağmen ruhsatsız kaçak avlanma devam etmektedir. 1890 yılında Ohri kazasının balık avlama resimlerini iltizam eden Debrelî Ahmed Şakir Ağa adlı mültezim, gölün Sirayışte adlı bölgesinde ruhsatsız balık avlayan Ohri'li iki gayrimüslimi yakalamış ve Ohri Polis Komiserliğine ihbar ederek balıklarının bu şekilde çalınmasıyla zarar ve ziyana uğradığını ve bu zararının adı geçen kişilerden tazmin edilmesini istemiştir. Adı geçen gayrimüslimlerden biri ise Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi Kolcusu Naum'dan ruhsat aldığını ifade ederek kendisini savunmuştur (BOA. YB.021. 33-132). Zabıta-i Saydiyye Nizamnamesinin hükümlerine göre Ohri gölü, mültezimlere ihale edilmeye devam etmiş olsa da halkın daha önceki taleplerini yinelediklerini görüyoruz. Hatta 1901 yılında, Ohri gölündeki mîrîye ait Usturga dalyanı ile 3 adet vakfa ait dalyanlar dışındaki bütün iskele ve kıyılardaki balık sayd-ı resimlerinin ihale edilmeksizin, Saydiyye Nizamnamesinin 4. maddesine tevfikan 5'te 1 kuralına göre değiştirilmesi istenmiştir. Fakat Ohri gölüne has böyle bir değişikliğin adı geçen Nizamnameye aykırı olması sebebiyle Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi tarafından reddedilmiş ve Nizamnamenin 19 ve 20. maddelerine uygun olarak ihale sisteminin devamına karar verilmiştir (BOA. DH.MKT. 2503-133). Fakat Ohri'deki bu balık avı meselesinde ahalinin istekleri bitmemiştir. 1901 yılında bu istekleri havi başka yazıların da Manastır vilâyetinden Dahiliye Nezareti kanalıyla Sadarete gönderildiğini görüyoruz. Bu tahriratlarda, Ohri'deki balık avı meselesinde bir an evvel karar verilmesi istenmekteydi. Yine bu sıralarda Maliye Nezareti de Ohri'deki balık avı konusundaki ihtilafın artık giderilmesini bildiriyordu (BOA. DH.MKT. 2522-69; BOA. DH.MKT. 2546-77).

6. Ohri Gölünün Mültezimleri ve Balık Haslatı

Ohri gölündeki balık avı resimlerini uhdesine alan ve XIX. yüzyılın ikinci yarısı itibari ile bilgilerine ulaşabildiğimiz mültezimler hakkında da birtakım malumat verebiliriz. Düyûn-ı Umûmiyye İdaresinin açtığı iltizam müzayedesine katılan Debreli Ahmed Şakir Ağa, Ohri kazasındaki dalyanlar ve göldeki 11 adet iskelenin 1889 ve 1890 yılları iltizamını uhdesine almıştır. Adı geçen mültezimin kefilleri de Debreli Hacı İbrahim Ağa, Debreli Hüseyin Ağa ve Debreli Şâkir Ağa'dır (BOA. YB.021. 33-138). Ustruga'daki mirîye ait balık dalyanlarının 1888 yılındaki mültezimi ise Abdurrahman Ağa'dır. Hatta adı geçen mültezim, Maliye Nezaretine gönderdiği bir telgrafnamede, altında dalyanların bulunduğu Ustruga köprüsü üzerine belediyenin dükkânlar inşa ettiğini bunun ise mukaveleye aykırı olduğunu ifade ederek bu inşaatın devlete ve kendisine zarar vereceğini belirtmiştir. İltizam mukavelesine aykırı olarak yapılan bu inşaatın durdurulması için Bidayet Mahkemesine başvurmuştur (BOA. ML.EEM. 105-89). Ohri gölünde bulunan bazı dalyanların vakıflara ait olduğunu görüyoruz. Bunlardan biri Sinan Çelebi Vakfıdır. Gölde bulunan Sinan Çelebi Evkafına ait dalyanların rüsumu ise hazineye alınmış olup bunun bir kısmı maarife, 5'te 1'i de Düyûn-ı Umûmiyye İdaresine bağlanmıştır. 1889 yılı itibari ile Sinan Çelebi Evkâfına ait olan dalyanların mültezimi Hasan Ağa'dır. Adı geçen mültezim dalyanların bulunduğu yeri muhtemelen genişletmek için setler inşa edince suyun akıntısı kesilmiş bu da bazı problemlere sebep olmuştur (BOA. YB.021. 33-116). Ohri'de Süleyman Çelebi ve Mustafa Çelebi adlı vakıfların da dalyanları bulunmaktadır ve bunlar da Evkâf-ı Hümayûn Nezaretine bağlı olup resimlerinin 5'te 1'i Düyûn-ı Umûmiyye İdaresine aittir (BOA. YB.021. 49-47). 1889 ve 1890 yıllarına ait Ohri kazasının sayd-ı mâhi rüsumu iltizamı, yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi, Ahmed Şakir Ağa'ya ihale edilmiştir. Bu ihale şartlarına göre adı geçen mültezim, yıllık 4 taksit hâlinde ödeme yapmaktadır. Taksit miktarı 57.912 kuruş 20 paradır. 2 yıllık toplam bedel ise 463.300 kuruştur. Ohri gölü iltizam bedellerinin sahibi olan Ohri Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi Müdürlüğü, taksitlerin ödenmemesi ve kefillerin nakit para sahibi olmaları gibi bazı hususlardan dolayı mültezim aleyhine Ohri Bidayet Mahkemesine dava açmıştır (BOA. YB.21. 33-130). Oysa Ahmed Şakir Ağa, Ohri Hükümeti tarafından yapılan iltizam müzayedesini 500.000 kuruşluk kefilleriyle uhdesine almıştır (BOA. YB.021. 33-125). Fakat iltizam müddeti bittiği hâlde taksitlerini ödeyemeyen Mültezim Şakir Ağa'nın kefillerine ait ev, han, bağ ve tarlalar, 1892 yılında Ohri Düyûn-ı Umûmiyye Müdürlüğü tarafından haczettirilmştir (BOA. YB.021. 34-30).

1891 yılında ise Ohri gölünün mültezimi, İbrahim Efendi olmuştur (BOA. YB.021. 32-107). Dalyanlarda kullanılan avcılık malzemeleri, mültezimler değiştikçe eskilerinden geri alınır ve yeni mültezime tutanakla teslim edilir. Mesela Ustruga dalyanı ve Kalişte iskelesinde kullanılan 1.891 kuruşluk kayık, tekne, kantar, gaz tenekesi, fener, kandil, çizme, bakraç, ateş körüğü, balta, tırpan, küfe, balık ambarı, çapa, ızgara, burgu gibi birçok malzeme, 1904 senesinin iltizamını alan gayrimüslim Kurşovalı Naşko Dangel'e, Ustruga Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi tarafından teslim edilmiştir (BOA. YB.021. 37-10).

İstarova kazasında, balık avlanan Boğradec, Mahlişte ve Peskoban adlı 3 adet iskele bulunmaktadır. Bunların 1895 yılı Mart ayına ait bürüt balık avı geliri toplam 4.562 kuruş 70 santimdir. Bunun içinde masrafların toplam miktarı ise 3.184 kuruş 95 santimdir. Geriye kalan net kâr olan ve mültezimin taksiti olarak Ohri Düyûn-ı Umûmiyye Müdürlüğü Sandığına tevdi edilen toplam miktar 1.377 kuruş 75 santimdir. Masraf olarak kaydedilen giderler, adı geçen iskelelerde balıkların tutulması, muhafazası, müzayede edilmesi gibi işlemlerin icrasında oluşan giderlerdir. Bu masrafları oluşturan kalemlerin miktarı, ırgatlar için tahsis edilen 718 kuruş 20 santim, balık avcılarına (sayyad) verilen hisse olan 1.922 kuruş 25 santim, çekilen 2 kita telgraf ücreti 19 kuruş 50 santim, Münadi Hayreddin Ağa'ya verilen ücret olan 75 kuruş, Boğradec İskelesi Kolcusu Şükrü Efendi ve Mahlişte İskelesi Kolcusu Emrullah Efendi ile Beskoban İskelesi Kolcusu Murad Efendi'nin maaşları olan 150'şer kuruştan ibarettir (BOA. YB.021. 34-87).

Ohri kazası dahilinde bulunan Ohri ve Ustruga liman ve dalyanlarında 1897 yılı Mart ayından Haziran ayının 20'sine kadar olan süreye ait toplam balık haslatı 76.369 kuruş 12 paradır. Bu paranın 44.920 kuruş 15 parası kolcuların maaşları ile diğer masraflara, başkâtip ve ikinci kâtibin harcırahlarına, Ohri Düyûn-ı Umûmiyye Müdürü Mustafa Efendi'nin teftiş harcırahına ve balıkçıların (sayyad) hissesine gider olarak yazılmıştır. Geriye kalan net 31.448 kuruş 37 para Düyûn-ı Umûmiyye Sandığı'na verilmiştir. Adı geçen tarihlerde Düyûn-ı Umûmiyye Müdürlüğü'nün Ohri kazasında, iltizam ihalesinin henüz tamamlanamadığı zamanlarda kısa süreliğine emaneten işlettiği bu iskele ve dalyanlar şunlardır: Goriçe maa Plaşıçe, Beştan Ağzı, Beştan Kıyısı, Trabziçe (Tırpeziçe),

Makline?, Meydan, Radohojde, Ehliit, ve Kalište iskeleleri ile Usturga Dalyanı. Bu 11 iskele ve dalyan mirîye ait olup Düyûn-ı umûmiyye İdaresi uhdesindedir. Bununla birlikte yukarıdaki balık hasılatı içerisinde Ohri Düyûn-ı Umûmiyye Müdürlüğünün 5'te 1 resim aldığı Trabziçe Vakıf Dalyanı, Sazlık Vakıf Dalyanı ve Doska Vakıf Dalyanı da bulunmaktaydı. Adı geçen bu iskele ve dalyanlar içinde Usturga dalyanının bürüt hasılatı 15.568 kuruş 9 paradır. (BOA. YB.021. 35-15). Ohri gölündeki balık avı rüsumu iltizamı ile ilgili Aralık 1900'de hazırlanan mezat kaimesine göre, adı geçen bu 3 vakıf dalyanının sayd-ı mâhi rüsumu, diğerlerinden farklı olarak, Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi tarafından 5'te 1 hesabıyla iltizama verilmekteydi (BOA. YB.021. 36-27). Usturga nahiyesinde balık avlamada kullanılan Usturga dalyanından başka Kalište, Radohojde ve Ehliit iskeleleri de bulunmaktadır. Bunlar, tek iltizam ihalesi ile mültezime verilmektedir (BOA. YB.021. 35-102). Dalyanların bölümlere ayrılarak mültezime verildiği görülmektedir. Bu bölümlerden biri olan Beştan iskeleleri ile Lübanışte ve Trabziçe (Tırpeziçe) iskelesi için ayrı bir mezat kaimesi hazırlanmıştır (BOA. YB.021. 35-104). Goriçe, Plaşiçe, Mafibene? ve Meydan iskeleleri de ayrı bir iltizam birimi olarak müzayedede edilmektedir. Böylece Ohri içindeki iskele ve dalyanlar, farklı mültezimlere verilebilmektedir. Yapılan bu müzayedeler, daha önce hazırlanan 7 maddelik nizamnameye uygun olarak tertip edilen ve aynı şartları havi mezat kaimeleriyle yapılmaktadır (BOA. YB.021. 35-104; 36-26).

Bazı durumlarda balık ihaleleri belirli bir balık cinsine ve miktarına göre kısa süreliğine mültezime ihale edilmiştir. Mesela Usturga dalyanını 1901 (Rumi 1317) yılında emaneten idare eden ve hasıl ettiği yılan balıklarını Manastır ve Ohri'deki Düyûn-ı Umûmiyye İdaresinde tuzlu olarak muhafaza eden Düyûn-ı Umûmiyye, Rumi takvime göre 1317 (1901) yılının Teşrin-i Evvel'in sonu ile Şubat ayının sonu olmak üzere 5 aylık süre içinde 10.000 kıyye yılan balığı için ihaleye çıkmıştır. Yapılan mukavelenameye göre, avlanan yılan balıkları her defasında Ohri Balıkhanesi'ne getirilecek ve taze olarak ihaleyi alan mültezime teslim edilecektir. Mültezim, bu beş aylık sürede iltizam bedelini iki taksit hâlinde Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi Sandığına teslim edecektir. Mültezim, taksitlerini 1 Osmanlı Lirası'nın 100 kuruş ve 1 Mecidî'nin de 19 kuruş olması hesabına göre yapacaktır. Yılan balıklarının atık kıyyesi 3 kuruş, 27,5 santimden hesaplanacaktır. İhaleyi alan mültezim, Ohri Düyûn-ı Umûmiyye Müdürlüğüne iki taksitte nakit olarak toplam 32.750 kuruş ödeyecektir. Ayrıca mültezim, daha önceden emaneten avlanıp Düyûn-ı Umûmiyye İdarelerinde muhafaza edilen tuzlu yılan balıklarını aynı fiyat üzerinden alacak ve tuz masraflarını da karşılayacaktır (BOA. YB.021. 35-126; 35-127). 1891 yılı itibarı ile Ohri gölü genelindeki balık avcılığından elde edilen vergilerin yıllık toplamı 271.500 kuruştur (Manastır Vilâyetine Mahsus Salname, 1308:86). Bu miktar, 2.715 Osmanlı Lirası'na tekabül eder. Düyûn-ı Umûmiyye İdaresine tevdi edilen Osmanlı ülkesi genelindeki toplam balık rüsumu gelirlerinin 1891 yılına ait toplam miktarı ise 48.445 Osmanlı Lirası'dır (Küçük ve Ertüzün, 1994:61). Bu rakam, 4.844.500 kuruşa tekabül eder.

SONUÇ

Osmanlı devrinde önemli bir sulak alan ve balıkçılık merkezi olan Ohri gölü, kıyısındaki sosyal çevre ve ekonomik hayatın odağında yer almıştır. Göl kıyısında yer alan önemli şehir ve kasabalar Ohri, Struga (Usturga), İstarova ve Pogradec (Pogradaş)'dir. Göl kaynaklı taşkınlar, ahalinin sosyal hayatını ve ekonomisini olduğu kadar devletin hazinesini de olumsuz etkilemiştir. Taşkınların daha çok Tanzimat'tan sonra arttığı görülmüştür. Tanzimat'a kadar göl kıyısındaki bazı yerleşim yerlerinin ahali, belirli muafiyetler karşılığında gölün ve gölle bağlantılı nehir ve derelerin temizliğini yapmakla mükellef olmuşlardır. Tanzimat ile birlikte bu muafiyetlerin kaldırılması neticesinde böyle bir temizlik yapılmadığı için sıklıkla taşkınlar meydana gelmiştir. Bürokratik işlemlerin yoğunluğu ve zaman alması, ahalinin kendi tedbirini kendisi almasına yol açmıştır.

Ohri gölü, Ohri ve Struga kasabaları başta olmak üzere göl çevresindeki pek çok köyün ekmek kapısıdır. Balıkçılık, bölge halkının temel geçim kaynağını oluşturur. Padişah haslarından olan Ohri gölündeki balıkçılıkta dalyanlar, önemli bir araçtır. Ohri gölündeki dalyanlar, Usturga mukataasına bağlıdır. Özellikle Usturga (Struga) dalyanı, önemi balık potansiyelinin olduğu bir avlaktır. Ohri gölü, temelde mirîye ait olup bazı zamanlar, emanet usulüyle Balık Emni yahut Göl Emni adıyla bilinen kişiler tarafından idare edilmiştir. Bununla birlikte özellikle XVIII. yüzyılın başlarından itibaren pek çok mukataa gibi Ohri gölü de mâlikâne sistemiyle iltizama verilmiştir. Ayrıca bazı zamanlarda emaneten işletildiği de olmuştur. Gölde avlanan balıklar, mültezimler tarafından tüccarlara satılmakta ve özellikle Üsküp gibi civar sancak ve kazaların pazarlarında halka arz edilmektedir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Ohri ahali, iltizam sisteminden memnun kalmamış ve hasılatın 5'te 1'ini hazineye vermek kaydıyla göldeki balık avının serbest olmasını istemişlerdir. Fakat devlet buna yanaşmamıştır. Çünkü iltizam usulü hazineye daha fazla gelir getirmektedir. Ahalinin iltizam sisteminden hoşnut kalmaması, mültezimlerin mütegalibane tavırlarından kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı da kaçak avlanma hadiseleri yaşanmıştır. I. Meşrutiyet yıllarında da bir grup milletvekili Ohri halkının bu isteklerini yeniden dillendirmiştir. Ohri gölündeki iltizam sistemi diğer göl ve deryalardan farklıdır. Ohri halkı, en azından dalyanlar dışında kalan iskelelerdeki balık avının emaneten ve 5'te 1'i mirîye verilmek kaydıyla yapılmasını istemişlerdir. Artan talepler karşısında devlet, Ocak 1881'de, balık avı meselesinin mahiyetini ele alan ve ülke genelinde geçerli olacak kapsamlı bir nizamname hazırlamıştır. Bu nizamname de halkın isteklerini tam olarak karşılamamıştır. Ancak en azından kara ve deniz avıyla ilgili iltizam usulünü belli bir sisteme oturtmuştur. 20 Aralık 1881'den itibaren faaliyete geçen Düyûn-ı Umûmiyye İdaresine balıkçılık vergileri de tahsis edilince göldeki iltizam ihaleleri, adı geçen kurum tarafından yapılmaya başlamıştır.

Ohri kazasında balıkçılıkla geçinen ahali, mültezimlerin ağır şartlarından dolayı rahatça balıkçılık yapamamaktadır. Defalarca isteklerini merkeze bildirmişlerdir. Devlet ise bu yakarışlara sessiz kalmıştır. Oysa hazinenin zarar etmesine izin vermeyecek yeni bir formül bulunup emanet sisteminin yeniden devreye alınması gerekirdi. Böylece hayatını balıkçılıkla kazanan Ohri halkı, rahatlatılabilirdi. Bununla birlikte devlet, yayınladığı nizamname ile iltizam şartlarını belli bir sistematiğe oturtarak meseleyi çözmeyi denemiştir. Fakat balıkçılık rüsumunun Düyûn-ı Umûmiyye İdaresine verilmesi, meselenin farklı bir boyut kazanmasına sebep olmuştur. Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi, bünyesinde çalıştırdığı görevliler vasıtasıyla daha düzenli bir iltizam müessesesi işletmiştir, denebilir. Zaten bu tarihten sonra ahalinin konu ile ilgili şikâyetlerine rastlanmaz. Adı geçen kurum, sıkı bir teftiş mekanizması kurmuştur. Bununla birlikte, iltizam ihalelerine devam etmiştir. Ayrıca belirli zamanlarda geçici olarak emaneten de bu işleri yürütmüştür. Göldeki iskele ve dalyanlar, parça parça mültezimlere verilmiştir. Bazı zamanlarda kısa aralıklarla belirli balık türleri belirli miktarlar üzerine ihale edilmiştir.

Ohri gölündeki en önemli balıkçılık merkezi, Usturga dalyanıdır. 1897 yılında 3 ay 20 günlük bir zaman dilimi içinde Ohri gölündeki 11 iskele ve dalyandan elde edilen brüt hasılat 76.369 kuruş 12 paradır. Bunun %20,38'i sadece Usturga dalyanından elde edilmiştir. Ohri gölünden avlanan balıklar taze ya da salamura olarak tüccarlar tarafından satın alınarak çeşitli vilâyetlerde halka sunulmuştur. Ohri Balıkhanesi bu konuda en önemli ticaret merkezidir. 1891'de 1 yıllık süre içinde, Düyûn-ı Umûmiyye İdaresine aktarılan ülke genelindeki toplam balık rüsumunun yaklaşık %5.60'ını tek başına Ohri gölü balık rüsumu karşılamaktadır. Bu rakam bile Ohri gölündeki potansiyelin önemini vurgulamaya yetecek niteliktedir.

KAYNAKÇA

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Osmanlı Arşivi, Ali Emiri Tasnifi Belgeleri, Mustafa II (BOA. AE. SMST.II), 8-731.

Osmanlı Arşivi, Ali Emiri Tasnifi Belgeleri, Mustafa III (BOA. AE.SMST. III), 325-26201.

Osmanlı Arşivi, Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (BOA. A. {DVNS.MHM.d.}), 121-889.

Osmanlı Arşivi, Babialı Evrak Odası Evrakı (BOA. BEO.), 1746-130950.

Osmanlı Arşivi, Cevdet Tasnifi Belgeleri, Maliye (BOA. C.ML.), 694-28433.

Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (BOA. DH.MKT.), 1749-63; 1782-63; 1884-33; 2522-69; 2546-77.

Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Umur-ı Hukuk-ı Muhtalita Müdiriyeti (BOA. HR.UHM.), 47-33.

Osmanlı Arşivi, İrade Adliye ve Mezahib (BOA. İ.AZN.), 102-34.

Osmanlı Arşivi, İrade Meclis-i Vala (BOA. İ.MVL.), 342-14818.

Osmanlı Arşivi, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (BOA. MF.MKT.), 48-130.

Osmanlı Arşivi, Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (BOA. MF.İBT.), 222-15.

Osmanlı Arşivi, Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdiriyeti (BOA. ML.EEM.), 135-69; 105-89.

Osmanlı Arşivi, Meclis-i Vala Evrakı (BOA. MVL.), 257-53.

Osmanlı Arşivi, Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı (BOA. A.} MKT.MVL.), 76-14.

Osmanlı Arşivi, Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret ve Deva'ir Evrakı (BOA. A.} MKT.NZD.), 156-76.

Osmanlı Arşivi, Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayat Evrakı (BOA. A.} MKT.UM), 236-10; 556-33.

Osmanlı Arşivi, Şura-yı Devlet Evrakı (BOA. ŞD.), 2007-37; 2008-2; 2008-15; 274-61; 2897-21; 2009-37; 286-38; 398-29.

Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defterleri (BOA. TT.d.), 354; 717.

Osmanlı Arşivi, Yabancı Arşiv Makedonya (BOA. YB.021.), 63-21; 63-3; 63-5; 28-12; 33-5; 76-189; 35-128; 67-31; 68-265; 33-116; 33-130; 33-125; 33-132; 33-138; 32-107; 34-30; 37-10; 49-47; 34-87; 34-38; 34-40; 34-41; 35-15; 35-61; 35-102; 36-27; 35-104; 36-26; 35-126; 35-127.

Salnameler

Manastır Vilâyetine Mahsus Salname (1305). Manastır: Vilâyet Matbaası.

Manastır Vilâyetine Mahsus Salname (1308). Manastır: Vilâyet Matbaası.

Manastır Vilâyetine Mahsus Salname (1313). Manastır: Vilâyet Matbaası.

Manastır Vilâyetine Mahsus Salname (1314). Manastır: Vilâyet Matbaası.

Salname (1263). İstanbul: Tabhane-i Âmire.

Salname (1265). İstanbul: Tabhane-i Âmire.

Salname (1274). İstanbul: Tabhane-i Âmire.

Salname (1283). İstanbul: Tabhane-i Âmire.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1298). İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1305). Dersaadet: Maarif Nezareti, Mahmud Bey Matbaası.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1321). Dersaadet: Âlem Matbaası, Ahmed İhsan ve Şürekâsı.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1325). Dersaadet: Matbaa-i Ahmed İhsan.

Salname-i Vilâyet-i Manastır (1293). Manastır: Vilâyet Matbaası.

Kitap, Makale ve Tezler

Adiloğlu, B. ve Yücel G. (2021). "Düyûn-ı Umûmiyye Osmanlı Devlet Borçları İdaresi". *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 21, 67-78.

Ahmed Rifat (1299). *Lügât-ı Tarihiyye ve Coğrafıyye* 1. Mahmud Bey Matbaası, İstanbul.

Alyaydın, N. N. (2015). *Ohri Gölü (Makedonya) ve Yakın Çevresinin Turizm Potansiyeli*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). T.C. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Ali Cevad ve Remzi (2021). *Hulâsa-i Coğrafya-i Osmanî*. (Sadeleştiren: E. Sandık). KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayını, Kahramanmaraş.

Aruç, M. (2007). Ohri. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 33. Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul, 330-333.

Bekadze, I. (2015). Gürcistan Vilâyeti Kanunnâmelerinin Değerlendirilmesi. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1 (26), 115-134.

Beyazıt, Y. (2007). Rumeli Kadılık ve Rütbelere Dair 1253 / 1837 Tarihli Bir Yazma. *Belgeler*, XXVIII (32), 11-56.

Biröl, N. ve Akpınar, D. (2015). *XIX. Yüzyıl Sonlarında Manastır Vilâyeti ve Vali Halil Rifat Paşa'nın Faaliyetleri (1887-1889)*. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 14, 139-156.

Çağatay, N. (1947). "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5 (5), 483-511.

Danık, S. (2021). "1723-1736 İnan Seferleri Sırasında Ankara Kazasından Toplanan Avarız Vergileri (Şer'iyye Sicillerine Göre)". *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (2), 216-251.

Devellioğlu, F. (2020). *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (DAGM) (1996). *Makedonya'daki Osmanlı Evrakı*. (Haz. O. Sakin ve U. Demirbaş). Ankara.

- Düstûr Zeyl* 2 (1299). Mahmud Bey Matbaası, İstanbul.
- Evliya Çelebi (2011). *Seyahatname*, 2. Cilt, 8. Kitap. (Haz. S. A. Kahraman). Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Gökbilgin, M. T. (1956). "Kanunî Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları". *Bellekten*, 20 (78), 247-285.
- İnalçık, H. (2008). *Rumeli. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 35. Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul, 232-235.
- Kabak, O. (2018). "1530-1611 Yılları Arasın Kesriye Şehri'nde Nüfus ve Ekonomi". *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 89-119.
- Kaya, F. (2006). *Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de Uyguladığı İskan Siyaseti (XV. XVI. Yüzyıllar)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). T.C. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kiri, E. Voudouris, K. Reci, H. Kolokytha, E. (2021). Investigation of the Transboundary Aquifer System in Prespa – Ohrid Watershed Using Hydrogeological Methods and SWOT Analysis. *ISARM 2021 2nd International Conference, Transboundary Aquifers Challenges and the way forward, Book of Abstracts*. Unesco, Paris, 85.
- Kurt, H. ve Alaydın, N. N. (2015). "Ohri Gölü Çevresinde (Makedonya) Osmanlı İzleri". *Marmara Coğrafya Dergisi*, 32, 120-146.
- Kuru, L. (2020). "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli Kazaları ve Statüleri (Kazasker Ruznamçelerine Göre)". *Turkish Studies - History*, 15 (1), 161-191.
- Küçük, C. ve Ertüzün, T. (1994). "Düyyûn-ı Umûmiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 10. Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul, 58-62.
- Mehmed Nurullah, Mehmed Rüşdi, Mehmed Eşref (1325). *Memalik-i Mahrûse-i Şâhâneye Mahsûs Mükemmel ve Mufassal Atlas*. Tefeyyüz Kitabhanesi, İstanbul.
- Mehmed Tevfik (1327). *Manastır Vilâyetinin Tarihçesi*. Beynelmîlel Ticaret Matbaası, Manastır.
- Nedzıpı, L. (2006). *XV - XVI. Yüzyıllarda Makedonya'da Kültür ve Medeniyet*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). T.C. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özbozdağlı, Ö. (2019). "Göriçe Sancağında Depremler (1893-1912)". *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 8 (2), 367-384.
- Özlu, Z. (2017). Osmanlı Devleti'nde Difteri Hastalığı ve Koruyucu Sağlık Hizmetlerine Dair Bulgular (19. Yüzyıl Sonları ve 20. Yüzyıl Başlarında)". *Bellekten*, 81 (291), 419-480.
- Sahillioğlu, H. (1995). "Emîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 11. Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul, 111-112.
- Stevanović, Z. Eftimi, R. Stojov, V. (2021). Needs related to sustainable transboundary water management of the sensitive and complex karst aquifer system of the Prespa-Ohri. *ISARM 2021 2nd International Conference, Transboundary Aquifers Challenges and the way forward, Book of Abstracts*. Unesco, Paris, 135-136.
- Sulollari, M. (2016). Natural Hazards in the Albanian Area of Lake Ohrid. *Annals of Valahia University of Targoviste. Geographical Series*, 16(2), 87-93.
- Ural, S. (2011). *XVI. Yüzyılda Osmanlı Hâkimiyetinde Ohri Livası*. (Yayımlanmış Doktora Tezi). T.C. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Ural, S. (2013). Balkanların Din Motiflerinin Oluşmasında Ohri Şehrinin Yeri: Aziz Kliment, Aziz Naum ve Sarı Saltık Örnekleri. 163-176. *Türk Tarihinde Balkanlar 2*. (Ed. Z. İskefiyeli, M. B. Çelik ve S. Yazıcı). Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Sakarya.
- Ural, S. (2016). "Tarihî Perspektif Işığında Makedonya'da Türklerin Gündelik Yaşamı". *CBU Sosyal Bilimler Dergisi*, 14 (1), 383-426.
- Ünlü (Sarı), M. (1996). *Manastır Vilâyeti'nin İdarî ve Sosyal Yapısı (1873-1912)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Yeniçeri, C. (1991). "Bâc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 4. Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul, 411-413.

Yıldırım, F. (2015). "Osmanlı İdaresinde Tuna Nehri'nde Bir Ekonomik Unsur: Balıkçılık", *Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller 1*. (Haz. Ş. Batmaz ve Ö. Tok). Not Yayınları, Kayseri.

İnternet Kaynakları

<https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 03.01.2022).

<http://lugatim.com/s/l%C4%9ERIP> (Erişim Tarihi: 21.04.2022).

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:15.03.2022 ✓Accepted/Kabul:26.04.2022

DOI:10.30794/pausbed.1088158

Research Article/Araştırma Makalesi

Gökmenoğlu, M. ve Yavuz, İ. S. (2022). "Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisine Yönelik Çalışmaların Bibliyometrik Ağ Analizi", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 52, Denizli, ss.231-252.

KAMU HARCAMALARI VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİNE YÖNELİK ÇALIŞMALARIN BİBLİYOMETRİK AĞ ANALİZİ*

Mustafa GÖKMENOĞLU**, İsmail Sadık YAVUZ***

Öz

Kamu harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi ekonomi literatüründeki en önemli konulardan birisidir. Literatürdeki ilgili çalışmalar arasındaki ilişkinin incelenmesinin yeni araştırmacılara daha net ve geniş perspektifli bir başlangıç sunacağı düşünülmektedir. Bu çalışmanın amacı, bu iki değişken arasındaki ilişkiyi inceleyen literatürün ortak ve farklı yönlerini belirlemeye çalışmaktır. Bu yönler belirlenirken Web of Science çekirdek koleksiyonundan derlenen, 1975-2021 dönemi kamu harcamaları ve ekonomik büyüme ile ilgili 3498 çalışma; VOSviewer yazılımı ile analiz edilmiş ve bibliyometrik ağ haritaları çıkarılmıştır. Yapılan analiz neticesinde literatürün genelinde Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Almanya gibi gelişmiş devletlerin sahip olduğu kurumlar ve bu kurumlara bağlı olarak çalışan yazarların ön plana çıktığı ve literatürü şekillendirdiği görülmüştür. Çalışmalarda kullanılan kamu harcamaları ve büyüme anahtar kelimelerinin yanı sıra maliye ve para politikası anahtar kelimelerinin de sıklıkla kullanıldığı tespit edilmiştir. Belirli sınırlılıklar çerçevesinde ortaya çıkan 3498 çalışmanın genel itibarıyla 2005 yılından sonra hızla artış gösterdiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Kamu harcamaları, Ekonomik büyüme, Bibliyometrik ağ analizi, VOSviewer.*

BIBLIOMETRIC NETWORK ANALYSIS OF STUDIES ON THE RELATIONSHIP BETWEEN GOVERNMENT EXPENDITURES AND ECONOMIC GROWTH

Abstract

The relationship between public expenditures and economic growth is one of the most important issues in the economics literature. It is thought that examining the relationship between related studies in the literature will offer new researchers a clearer and broader perspective. The aim of this study is to try to determine the common and different aspects of the literature examining the relationship between these two variables. While determining these aspects, 3498 studies on public expenditures and economic growth for the period 1975-2021 compiled from the Web of Science core collection; It was analyzed with VOSviewer software and bibliometric network maps were produced. As a result of the analysis, it has been seen that the institutions owned by developed states such as the United States, England, Germany, and the authors working under these institutions come to the fore and shape the literature. In addition to the public expenditures and growth keywords used in the studies, it has been determined that the fiscal and monetary policy keywords are also frequently used. It has been determined that 3498 studies, which emerged within the framework of certain limitations, increased rapidly after 2005 in general.

Keywords: *Government expenditures, Economic growth, Bibliometric network analysis, VOSviewer.*

*"Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisine Yönelik Çalışmaların Bibliyometrik Ağ Analizi" adlı makale çalışması, "Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Kırılgan Beşli Örneği" adlı tez çalışmasından türetilmiştir.

**Doktora Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye ABD, ISPARTA.

e-posta: mustafa.gokmenoglu.1@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0002-9188-1645>)

*** Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Maliye ABD, ISPARTA.

e-posta: ismailyavuz@sdu.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-0070-1363>)

1. GİRİŞ

Devletler vatandaşların refahını, hak ve özgürlüklerini koruyabilmek adına kamu kaynaklarını etkin ve verimli şekilde kullanmakla mükellefler (Işık ve Demir, 2012: 148). Sosyo-ekonomik ihtiyaçların giderilmesi aynı zamanda ekonominin sürekli olarak büyümesi ile yakından ilişkilidir. Bu perspektif; ekonomik büyümenin sadece toplam çıktıda sağlanan artış olarak değil aynı zamanda sosyal ve toplumsal sınıfların bir bütün olarak değerlendirilebilmesinin önünü açmıştır (Acemoglu, 2012: 555-556).

Toplumsal refahın artırılması, hak ve özgürlüklerin güvence altına alınması gibi olgular hem kamu harcamaları hem de ekonomik büyüme ile alakalıdır. Bu kapsamda kamu harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin geçmişten günümüze önemli makroekonomik sonuçları oluşmuştur. Özellikle 1929'daki Büyük Buhran ile ortaya çıkan ağır ekonomik kayıplar klasik iktisadi doktrin uygulamalarının ve politika önerilerinin sorgulanmasına neden olmuştur. Söz konusu dönemde yaşanan sanayi üretiminin %30'dan fazla düşüşü, birçok ticari bankanın iflası, işsizlik oranlarının %25'i aşması ve borsalarda %90'lara yaklaşan kayıplar yaşanmıştır. Ek olarak krizin getirmiş olduğu ağır sonuçların da etkisiyle Keynes'in de aralarında olduğu birçok iktisadi düşünür ve okul tarafından klasik iktisadi doktrinin esas aldığı bırakınız yapınlar-bırakınız geçsinler ve her arz kendi talebini yaratır gibi görüşlerin ağır eleştirilere maruz kalmasına sebep olmuştur (Brue ve Grant, 2012: 455; Skousen, 2007: 134). Klasik iktisadi doktrinin esas aldığı arz yönlü politika görüşlerinin aksine, Keynes ekonomide talep eksikliğinin var olabileceğini ve bu nedenden ötürü ekonomik dengenin bozulabileceğini söylemektedir. Bu tür bir talep eksikliğinden kaynaklı dengesizlik durumunda satın alma gücünü arttıracak (efektif talep) uygulamalara girişilmesi gerektiğini öne sürmüştür (Keynes, 2006: 21-24). Keynes'in savunduğu bir başka düşünce ise hükümet gerektiğinde tam istidamı, fiyat istikrarını ve ekonomik büyümeyi teşvik etmek için uygun mali ve parasal politikaları aktif olarak kullanmalıdır. Klasik iktisadın savunmuş olduğu devletin adalet, eğitim ve güvenlik dışındaki sektörlerde faaliyet göstermemesi gerektiği görüşünü bu düşünceyle derinden eleştirmektedir (Brue ve Grant, 2012: 457). Keynes, hükümetlerin tam istihdamı, fiyat istikrarını ve ekonomik büyümeyi sağlayabilmesi açısından kamu harcamaları gibi maliye politikası araçlarının da etkin kullanılabileceğini söylemektedir. Keynes'in ortaya atmış olduğu bu görüşe karşılık olarak Wagner kanunu literatürde etkin bir şekilde kullanılmış ve kamu harcamalarının ekonomik büyümeyi tetiklediği birçok teorik ve ampirik çalışma yapılmıştır. Wagner, kamu sektörünün ekonomideki payının, mevcut faaliyetlerin yoğunlaşması ve yeni faaliyetlerin geliştirilmesi nedeniyle artacağını savunmaktadır. Mevcut ve yeni faaliyetlerin geliştirilmesi sayesinde ekonomik büyüme arttıkça kamu harcamalarının da artacağını öne sürmektedir (Black, Hashimzade ve Myles, 2017: 767). Özetle kamu harcamaları milli geliri artır görüşünün savunucusu olan Keynes ve milli gelirin kamu harcamalarını artacağı görüşünü savunan Wagner ekonomi literatüründe kamu harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisinden ortaya çıkan makroekonomik sonuçların ana odak noktalarından biri olmasına neden olmuştur. Makroekonomik sonuçların değerlendirilmesi adına yapılan teorik ve ampirik çalışmalarda ekonomi literatüründe özellikle 1960'lı yıllardan sonra keskin bir artışın yaşandığı gözlemlenmektedir (Snowdon ve Vane, 2017: 29-31).

Kamu harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi esas alan çalışmalarda ilişkinin nasıl gerçekleştiğinin tespiti ve ortaya çıkan sonuçların incelenmesi amacını taşıyan bu çalışmada, "kamu harcamaları" ve "ekonomik büyüme" anahtar kelimeleri etrafında şekillenen literatürün bibliyometrik ağ analizi ortaya konulmaktadır. Bununla birlikte çalışmada ilgili değişkenleri konu alan literatürdeki en çok atıfa sahip makaleleri derleyerek, yapılan çalışmaların yönünün tayin edilebilmesinin kolaylaştırması da amaçlanmıştır. Çalışma genel hatlarıyla üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde kullanılan bibliyometrik ağ analizinin teorik ve kavramsal çerçevesinin yanında ağ analizi için kullanılacak olan kısıtların belirtilmesi yer almaktadır. İkinci bölümde analize konu olan çalışmaların yıllara göre atıf ve yayın sayıları, doküman türleri, ülkeleri, yazar(lar)ı, kurum ve ülke iş birlikleri ve anahtar kelimelerine göre değerlendirmeler sunulmuştur. Üçüncü bölümde ise kamu harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki üzerine yapılmış ve belirlenen kısıtlar neticesinde en çok atıf aldığı tespit edilen çalışmaların kısa bir değerlendirmesi yapılmıştır.

2.YÖNTEM

Bibliyometrik olarak yapılan ilk çalışma “Journal of Documentation” dergisinin 1969 Aralık sayısında yayınlanan Alan Pritchard’ın “Statistical Bibliography or Bibliometrics?” adlı çalışmasıdır (Broadus, 1987: 373). Pritchard (1969), bibliyometrik çalışmayı kitaplar dergiler ve bunların yanında diğer yazışma araçlarının istatistiksel ve matematiksel yöntemler uygulanarak literatürün modellenmesi olarak tanımlamıştır. Bibliyometriyi Lancaster (1977), yazarlık, yayınlar ve literatürün kalıplarını incelemek için çeşitli istatistiksel analizlerin uygulanması yöntemi olarak açıklarken; Diodato ve Gellatly (1994), bilginin dağılımında yayıncılık ve iletişim modellerini incelemek için sayımdan hesaplama kadar matematiksel ve istatistiksel tekniklerin kullanımı olarak betimlemiştir. Tanımların ortak noktaları incelendiğinde bibliyometri veya bibliyometrik analiz, genel hatlarıyla literatürün ortaya çıkarılması, eksik ve çalışılmamış alanların tespitini içeren bir yöntem olarak ortaya çıkmaktadır.

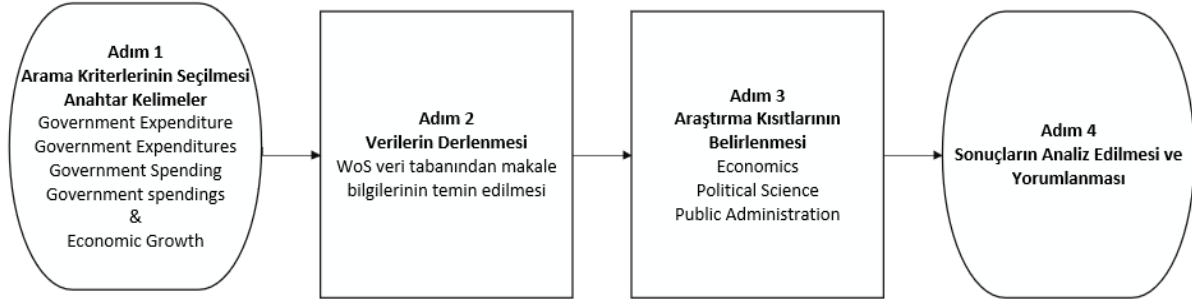
Bibliyometrik çalışmalar, geçmiş araştırma bulgularını sentezlemek ve belirli bir araştırma hattını ilerletmek için en önemli adımlardan biridir. Bilim insanları geleneksel olarak literatürde yapılmış olan çalışmalardan elde edilen bulguları anlamlandırmak için iki yöntem kullanmıştır. Bunlardan birincisi yapılandırılmış bir literatür taramasının nitel yaklaşımı, ikincisi ise meta analizin nicel yaklaşımıdır. Bibliyometrik araştırma, nicel araştırma yöntemlerine dayanan, bilimsel alanların ve disiplinlerin tespitine yarayan geleneksel yöntemlere alternatif oluşturan modern bir yöntemdir (Zupic & Čater, 2014: 429).

Bibliyometrik araştırmalarda belgeler, anahtar kelimeler, yazarlar ve bilimsel kaynak ağlarının analizine dikkat edilmesi gerekmektedir. Bu ağların incelenmesi sonucunda çalışma ağının yapısı ve bağlantıları hakkında bilgi edinmek mümkün hale gelebilmektedir. Bibliyometrik analizlerde haritalama ve kümeleme yöntemleri ile üç tür sorunun çözümü için çaba harcanmaktadır (van Eck vd., 2010: 284). Bu sorunlar şunlardır:

- Belirli bir bilimsel alandaki ana konular veya ana araştırma alanları nelerdir?
- Bu konular veya alanlar birbirleriyle nasıl bir ilişki içindedir?
- Belirli bir bilimsel alan, zaman içinde nereye nasıl bir gelişme göstermiştir?

Bibliyometrik araştırmalarda harita ve kümeleme yönteminin kullanılması ve yukarıda belirtilen sorunların çözümü için kullanılan programlardan birisi VOSviewer programıdır. Kullanılabilecek birçok yazılımın aksine VOSviewer programı bibliyometrik harita ve kümeler oluşturmayı kolaylaştıran ve bunun yanında yüksek miktardaki verileri işleyebilen ve bunları anlamlı çıktılara dönüştürebilen bir program olarak karşımıza çıkmaktadır (van Eck ve Waltman, 2010: 523). Literatürün geneline yönelik yapılan bibliyometrik araştırmalara yeni bir soluk ve düzen getiren program sayesinde yazarların alan hakimiyetini daha çok artırarak, yapılacak olan çalışmalara yol gösterici olabilecektir. VOSviewer programında yararlanılabilecek bir diğer durum ise bibliyometrik araştırmalarda akademisyenlerin yıllara oranla çalışma eğilimleri, konuların dağılımı ve gelişiminin tespit edilmesidir (Ağcasulu ve Yavuz, 2021: 106).

Literatürdeki her alan için uygulanabilecek olan bu analiz yöntemi hiç şüphe yok ki ekonomi alanına da uygulanabilmektedir. Ekonomi literatüründe söz konusu analiz yöntemini kullanan çalışmalara bakıldığında, Şimşek (2020), Wang vd. (2020), Ağcasulu ve Yavuz (2021), Akbaş vd. (2021), Alnajem vd. (2021), Swanson ve Santamaria (2021), Şimşek ve Küçükşemen (2021) gibi yazarların analiz yöntemini kullanarak ekonomi alanına katkı yaptıkları gözlenmektedir. Yapmış olduğumuz bu araştırmada da ekonomi literatürü incelenmektedir. Yukarıda sayılan çalışmalar ile bu çalışma arasındaki ortak nokta ekonomi olmasına karşın özelde kamu harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye yönelik literatürde yapılmış olan çalışmaların ağ analizi ortaya çıkaran bir çalışmadır. Çalışma aynı zamanda literatürde tespit edilebildiği kadarıyla bu alan üzerine yapılmış ilk çalışma özelliğini de taşımaktadır. Söz konusu çalışma yukarıda bahsedilen özelliği nedeniyle literatürdeki diğer çalışmalardan ayrılarak alana özgün bir perspektif kazandırmaktadır.

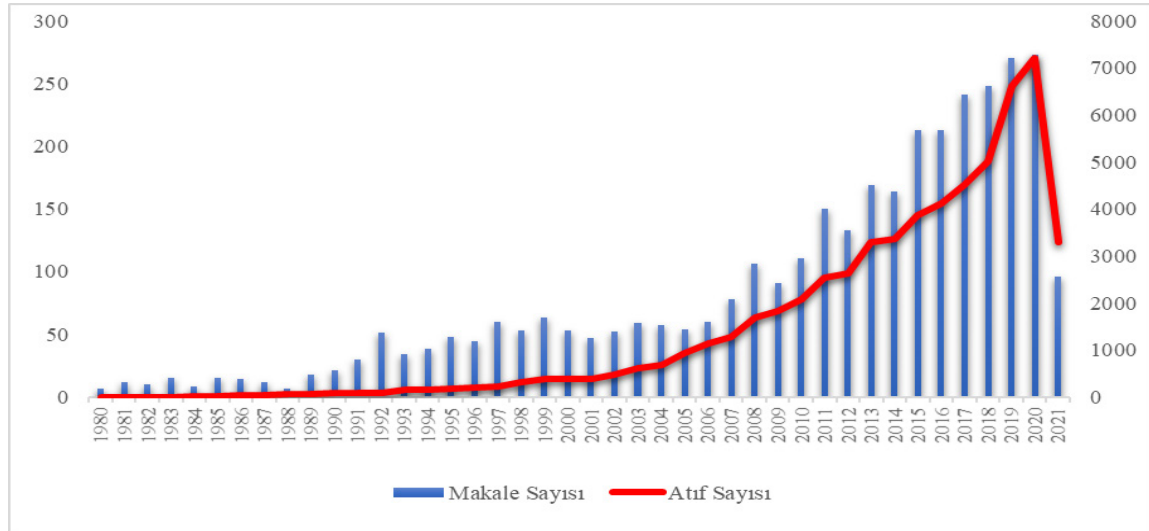
Şekil 1: VOSviewer Akış Şeması

Kaynak: (Ruiz-Real, Uribe-Toril vd., 2018: 3).

Şekil 1'e göre bibliyometrik analizde izlenecek yöntemin birinci adımı arama kriterlerinin seçilmesidir. Çalışmada anahtar kelimeler "government expenditure (kamu harcaması)", "government expenditures (kamu harcamaları)", "government spending (kamu harcaması)", "government spendings (kamu harcamaları)" ve "economic growth (ekonomik büyüme)" olarak belirlenmiştir. Anahtar kelimelerin belirlenmesinin ardından kullanılacak olan veriler Web of Science (WoS) çekirdek koleksiyonundan (SCI-EXPANDED, SSCI, A&HCI, CPCI-S, CPCI-SSH, BKCI-S, BKCI-SSH, ESCI) derlenmiştir. Adım 3'te araştırmanın özelleştirilmesi ve alan dışı sonuçların engellenmesi için "economics (ekonomi)", "political science (siyaset bilimi)" ve "public administration (kamu yönetimi)" kategorileri seçilerek çalışmanın çerçevesi belirlenmiştir. Çerçeve belirlendikten sonra 3498 adet çalışma analize dahil edilmiştir. Son olarak adım 4'te gösterildiği gibi analiz sonucu elde edilen ilgili yıl, yazar, kurum ve ülke iş birlikleri bulgular yorumlanmıştır. Bibliyometrik analizin tamamlanmasının ardından ilgili literatürdeki öncü çalışmaların belirlenmesi için en çok atıf alan çalışmalar detaylı bir şekilde incelenmiş ve özet bulgularına çalışmada yer verilmiştir.

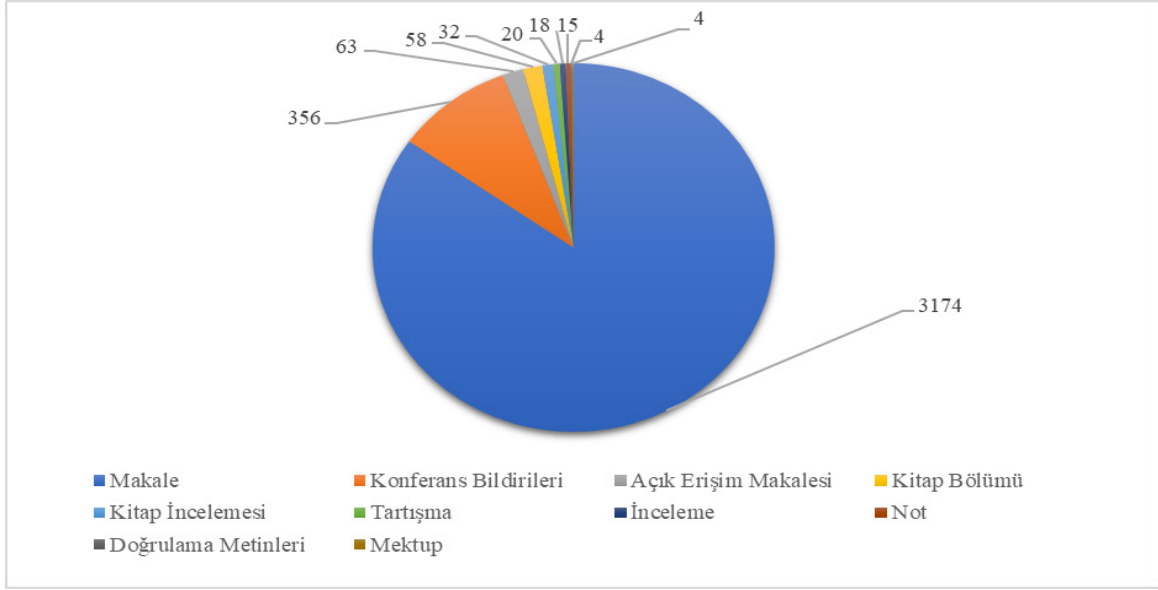
3. BİBLİYOMETRİK ANALİZ VE BULGULAR

Büyüme ve kamu harcaması arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların seyrini ve gelişimini analiz etmek amacıyla literatürde yer alan yayınların kurum, ülke, yazar iş birlikleri, anahtar kelimelerin dağılımı incelenmiştir.

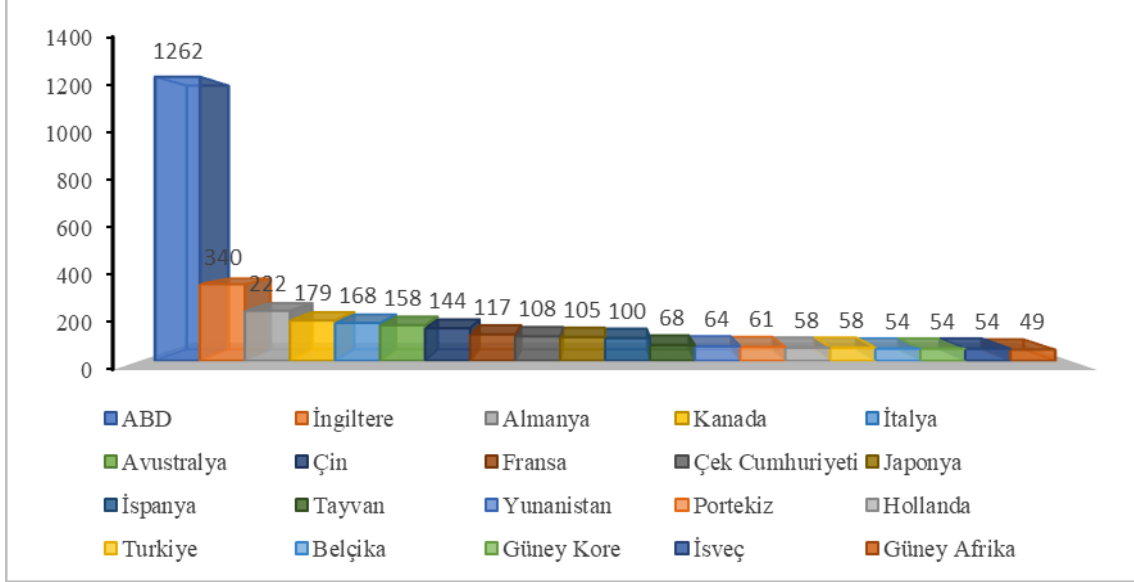
Şekil 2: Yıllar itibarıyla Yayın ve Atıf Sayısı

İlk olarak çalışmaların yıllar itibarıyla seyrine bakılmıştır. Çalışma ve atıf sayılarının yıllara göre değişiminin gösterildiği Şekil 2'ye göre 1980-1983 yılları istisna olmak üzere çalışmaların ve atıfların sürekli olarak bir yükseliş trendinde olduğu saptanmıştır. 1990-2005 yılları arasındaki seyre bakıldığında çalışma ve atıf sayılarının stabil olduğu gözlemlenirken özellikle 2008 yılından sonraki süreçte çalışmaların yükselen bir ivme gösterdiği; bununla birlikte atıf sayılarının da paralel olarak arttığı tespit edilmiştir.

Şekil 3: Doküman Türlerine Göre Yayınların Dağılımı

Şekil 3'te çalışmaların türlerine göre dağılımı verilmiştir. Ekonomik büyüme ve kamu harcamaları özelindeki çalışmaların %90'dan fazlası (3174 adet) makalelerdir. Kalan yayınların 356'sı konferans bildirileri, 63'ü açık erişim makaleleri, 58'i kitap bölümü, 32'si kitap incelemesi, 20'si editöryal röportaj, yazı vb. materyallerden oluşan tartışmalardan, 18'i inceleme, 15'i akademik notlar, kalan 4'ü ise doğrulama metinleri ve mektuplardan oluşmaktadır.

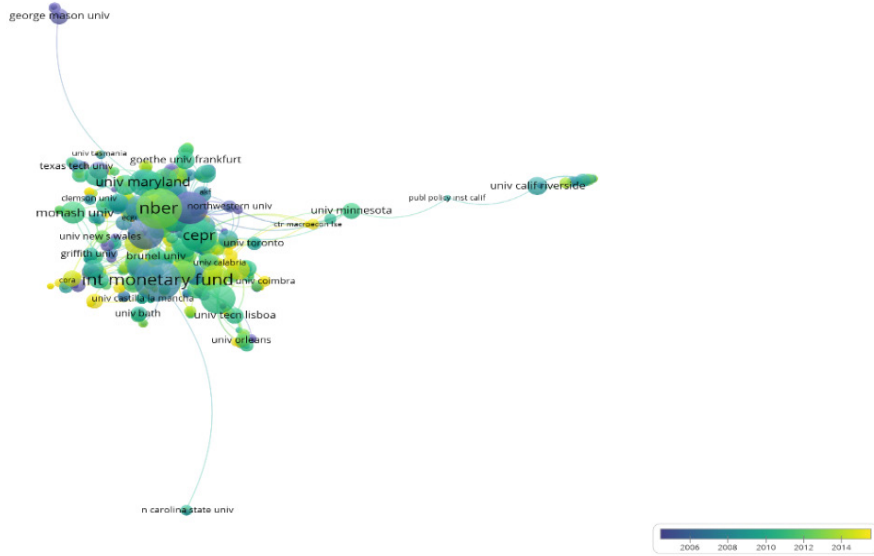

Şekil 4: Çalışmaların Ülkelere Göre Dağılımı

Şekil 4'te ilgili literatürde en çok çalışmaya sahip olan yirmi ülke sırasıyla seçilmiştir. Ülkeler bazında 1262 çalışma ile başı Amerika Birleşik Devletleri (ABD) çekmekte; 340 çalışma ile İngiltere ikinci sırada gelmektedir. Türkiye ve Hollanda ise 58'er çalışmayla 15 ve 16. sırayı paylaşmaktadırlar.

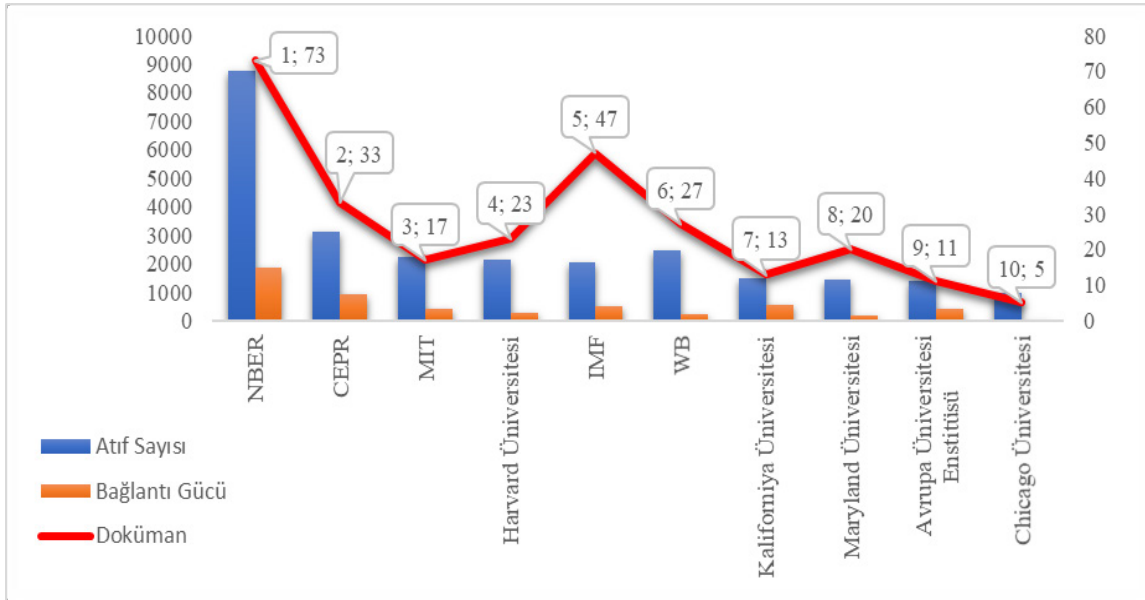
3.1. Kurum İş Birliği

Bibliyometrik ağ analizinde incelenen ilk konu kurumlar arasındaki iş birliğidir. Şekil 5'te kurum iş birliği ağı, Şekil 6'da en etkili on kurum ve atıf sayılarına yer verilmiştir.

Şekil 5: Kurum İş Birliği Ağ Haritası

Kurum iş birliği analizinde, bir kurumun en fazla 50 adet, en az ise bir makalesine yer verilmiştir. Tespit edilen 1128 kurum arasından 607'sinin birbiri ile bağlantısının olduğu görülmüş ve Şekil 5'te bağlantı içerisinde olan kurumların ağ haritası sunulmuştur. Şekil 5 incelendiğinde kurum iş birliği ağ haritasında en yüksek bağlantı gücüne sahip ve ağ merkezinde yer alan kurumun ABD merkezli Ulusal Ekonomik Araştırma Bürosu (National Bureau of Economic Research-NBER) olduğu tespit edilmiştir.

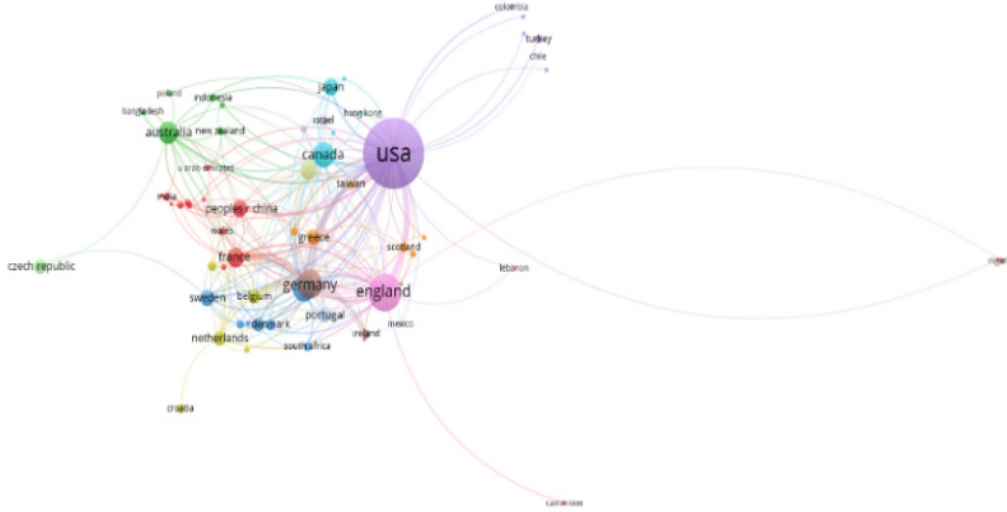

Şekil 6: Kurum İş Birliğinde En Etkili 10 Kurum

Şekil 6'da en etkili on kurumun Avrupa ve Amerika merkezli olduğu görülmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta ise kurumların genel olarak üniversiteler olduğudur. Üniversitelerin en etkili kurumlar içerisinde %60'lık bir dilimi kapsadığı da ayrıca görülebilmektedir.

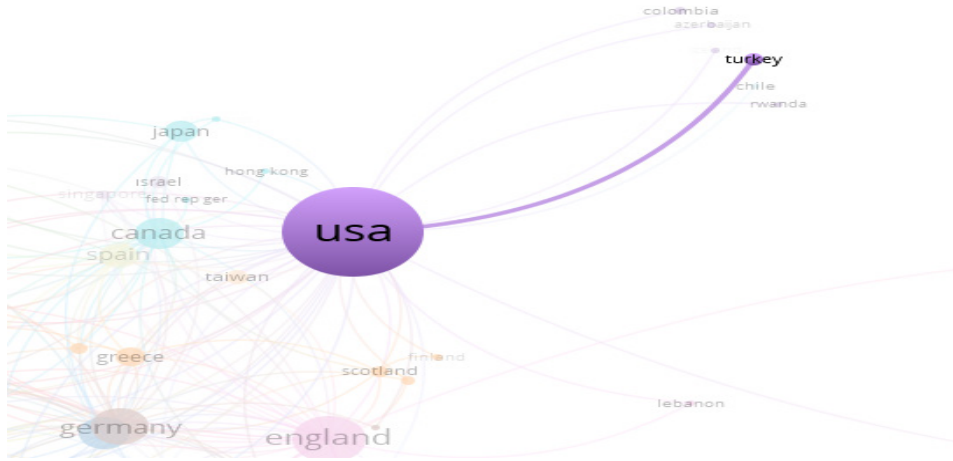
3.2. Ülke İş Birliği

Ağ analizinde incelenen ikinci konu ülkeler arası iş birliğidir. Şekil 7’de ülke iş birliği ağına, Şekil 8’de ülke işbirliği ağına Türkiye’nin konumu ve Şekil 9’da ise en etkili on ülke ve Türkiye’yi inceleyen grafişekik sunulmuştur.

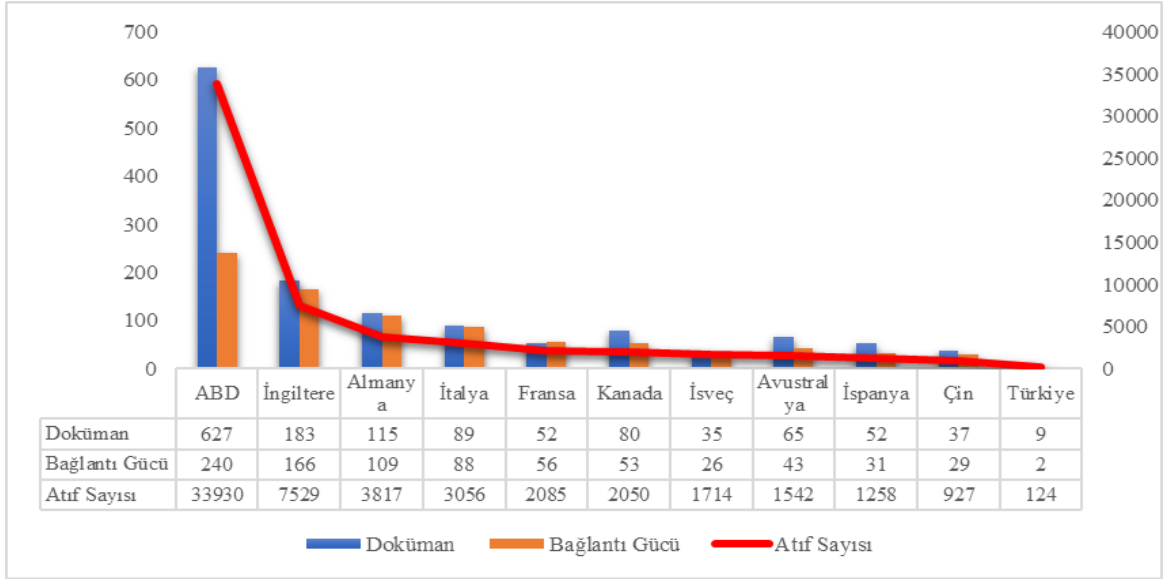
Şekil 7: Ülke İş Birliği Ağ Haritası

Ülke iş birliği ağ analizine bir ülkeden en fazla 650, en az ise 1 makale dahil edilmiştir. Uygulanan kriterler sonucunda elde edilen bulgular neticesinde toplamda 86 adet ülke içerisinde 72’sinin birbiriyle ilişkisi saptanmıştır. Ağ haritası incelendiğinde ağ bağlantı gücü, atıf sayısı ve çalışma sayısı olarak ağın merkezinde yer alan ülkenin ABD olduğu tespit edilmiştir.

Şekil 8: Ülke İşbirliği Ağ Haritasında Türkiye’nin Konumu

Şekil 8’de Türkiye özelinde analiz derinleştirilmiş ve görselleştirilmiştir. Şekil 8’e göre Türkiye ülke işbirliği ağı içerisinde sadece Amerika ile bağlantılı olduğu tespit edilmiştir.

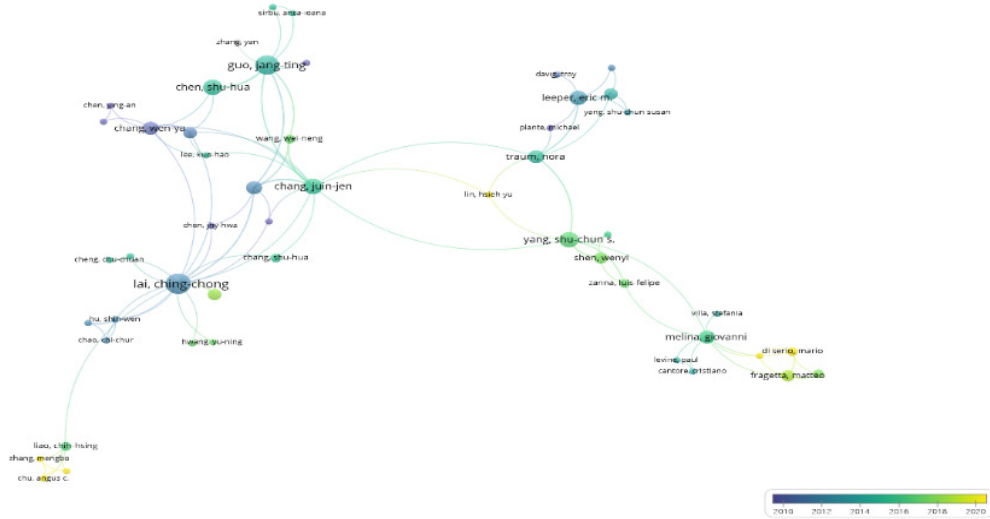

Şekil 9. Ülke İş Birliğinde En Etkili 10 Ülke ve Türkiye

Ülke iş birliğine ait detaylı veriler Şekil 8’de sunulmuştur. Şekil 8’de bulunan veri tablosuna göre ülkeler arasında atıf, çalışma ve bağlantı gücü açısından en etkili ülkenin 33930 atıf sayısı, 627 çalışma ve 240 bağlantı gücü ile ABD olduğu görülmektedir. Ardından 7529 atıf sayısı, 183 çalışma ve 166 bağlantı gücü ile İngiltere gelmektedir. Türkiye ise 124 atıf sayısı, 9 çalışma ve 2 bağlantı gücü ile 86 ülke arasından 37. Sırada yer almaktadır.

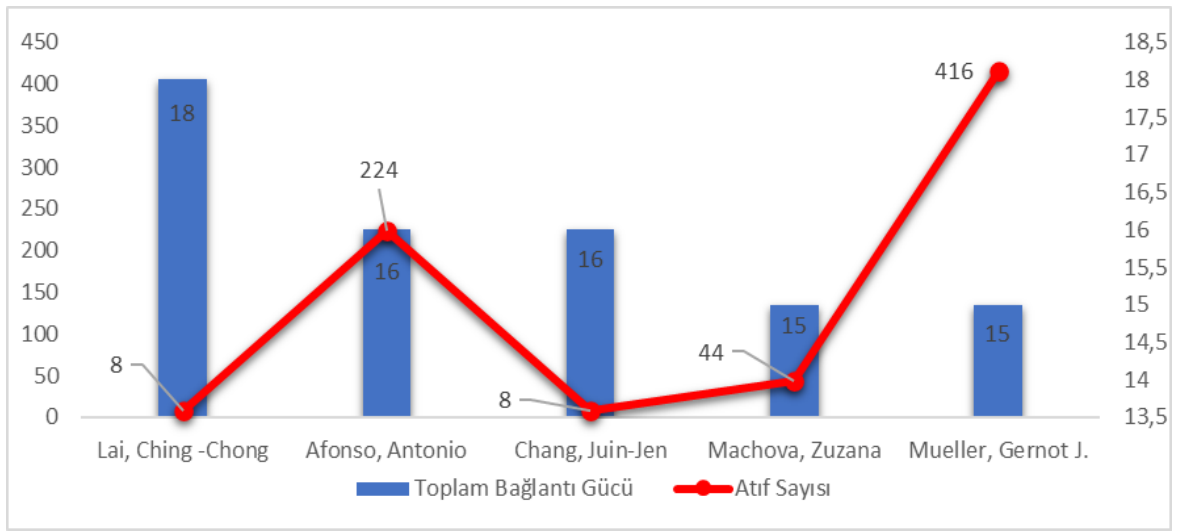
3.3.Yazar İş Birliği

Bibliyometrik ağ analizinde incelenen üçüncü konu yazarlar arası iş birliğidir. Bu iş birliğini açıklamada; Şekil 10’da ortak yazarlık ağı ve Şekil 11’de ise en etkili 5 yazar grafiğinden yararlanılmıştır.

Şekil 10: Yazar İş Birliği Ağ Haritası

Yazarlar arası iş birliği ağ analizinde, bir yazarın en fazla 25 adet¹ makalesi analize dahil edilmesi kısıtlayıcı kriter olarak seçilmiştir. Seçim sonucunda elde edilen bulgular neticesinde toplamda 5479 adet yazar olduğu gözlemlenmiştir. Elde edilen bulgular neticesinde toplam 5479 yazar içerisinde en yüksek ağ haritalamasında 50 yazarın birbiriyle ilişkide olduğu saptanmıştır. Bu kapsamda Şekil 9'da analiz içerisinde birden fazla ağ haritası olmasına rağmen yazarlar arasındaki en yüksek iş birliği haritası görselleştirilmiştir. Yani 5479 yazar arasında daha küçük kümelenmeler dahilinde farklı iş birlikleri haritaları mevcuttur. En çok yazarın olduğu kümede dahi sadece 50'sinin birbiriyle çalışmış olması yazarlar arasında yaygın bir ortak çalışma kültürü olmamasına ait en önemli çıkarımlardan birisidir. Bununla birlikte 50 kişilik kümede dahi kilit rol oynayan yazarlar neticesinde ağ bağlantısı kurulduğu sonucu unutulmamalıdır. Ağ incelendiğinde tespit edilen bir diğer durum ise Chang Juin-Jen'in Lin Hsier Yu, Yang Su-Chun ve Traum Nora ile sosyal sermaye transferi gerçekleştirerek ağda doğu ve batı bloğu arasındaki bağlantıyı kurmuştur. Analize konu çalışmaların yılları ve yazarların ilgili yıllarındaki özgeçmişleri incelendiğinde bu kolayca tespit edilebilmektedir. Ek olarak haritanın sağ alt köşesinde oluşan ağa bakıldığında Melina, Giovanni önderliğinde bir İtalyan yazarın kültürünün de oluştuğu görülebilmektedir.

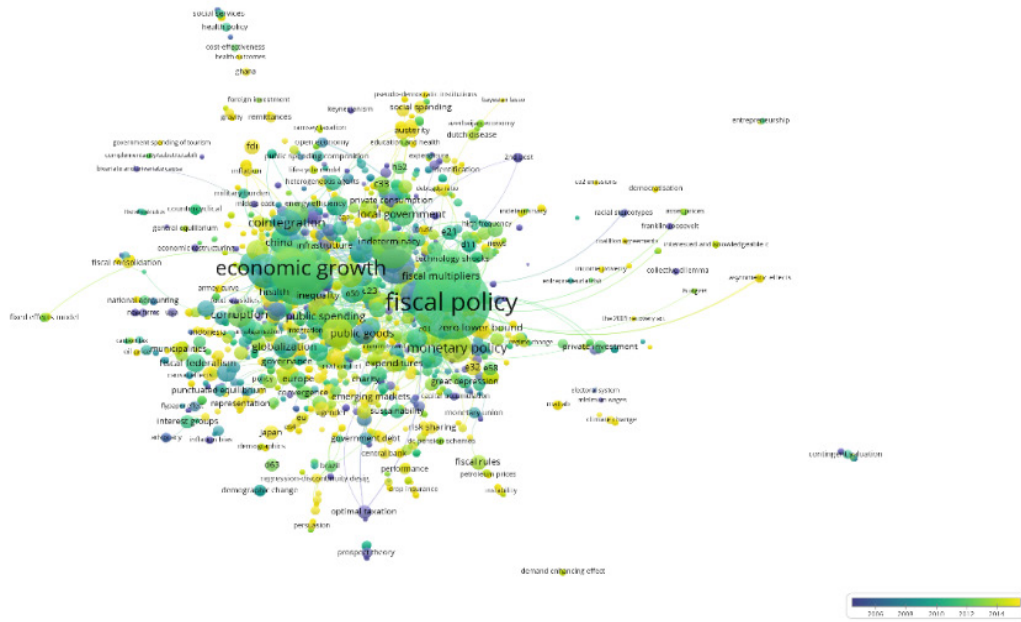
Şekil 11: Yazar İş Birliğinde En Etkili 5 Yazar

Lai, 10 adet çalışması, 8 atf sayısı ve 18 toplam bağlantı gücüyle en etkili yazarlar arasında ilk sırada yer almaktadır. En etkili ikinci yazar ise yapmış olduğu 12 çalışmadan, toplamda 224 atf alan ve 16 toplam bağlantı gücüyle Alfonso'dur. Chang, 8 atf ve 16 toplam bağlantı gücü ile en etkili yazarlar arasında üçüncü sırada, Machova, 44 atf ve 15 toplam bağlantı gücüyle dördüncü sırada yer almaktadır. Mueller, ise yayımlamış olduğu 9 makale ile 416 atf sayısı ve 15 toplam bağlantı gücüyle en etkili beşinci yazar olarak karışımıza çıkmaktadır.

3.4. Anahtar Kelime Analizi

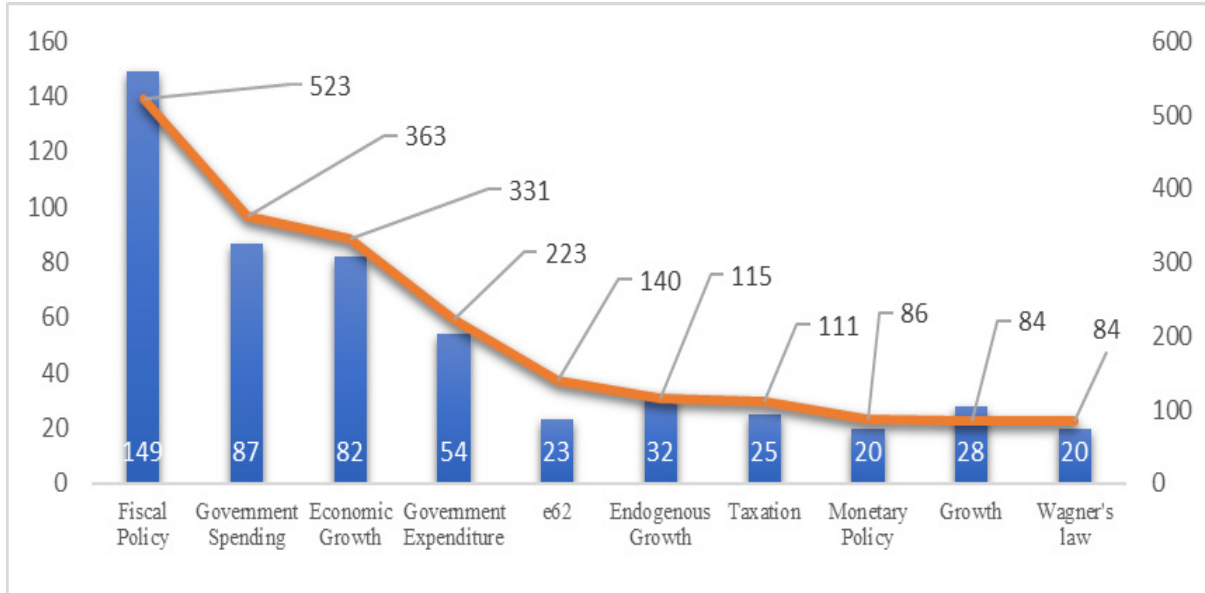
Bibliyometrik ağ analizde önemli bir analiz türü de yaygın kullanılan anahtar kelimelerin tespitidir. Şekil 12'de anahtar kelime ağı ve Şekil 13'te en çok kullanılan 10 anahtar kelime gösterilmiştir.

¹ Burada yer alan kısıtlama sayısını VOSviewer programı tarafından belirlenmektedir.

Şekil 12: Anahtar Kelime Ağ Haritası

Anahtar kelime ağ analizinde toplam 3498 çalışmada kullanılan toplam 2246 anahtar kelime içerisinde 1874 tanesinin aralarında bağlantılı olduğu tespit edilmiştir. Ağ haritasında “economic growth (ekonomik büyüme)” ve “fiscal policy (maliye politikası)” anahtar kelimeleri hem ağırlık hem de bağlantı gücü açısından ağın merkezinde yer aldığı gözlemlenmiştir. Şekil 11’de koyu maviden sarıya doğru açılan renk skalası zamanı temsil etmektedir. En çok kullanılan anahtar kelimelerin aynı zamanda 2008-2012 diliminde kullanıldığı görülmektedir.

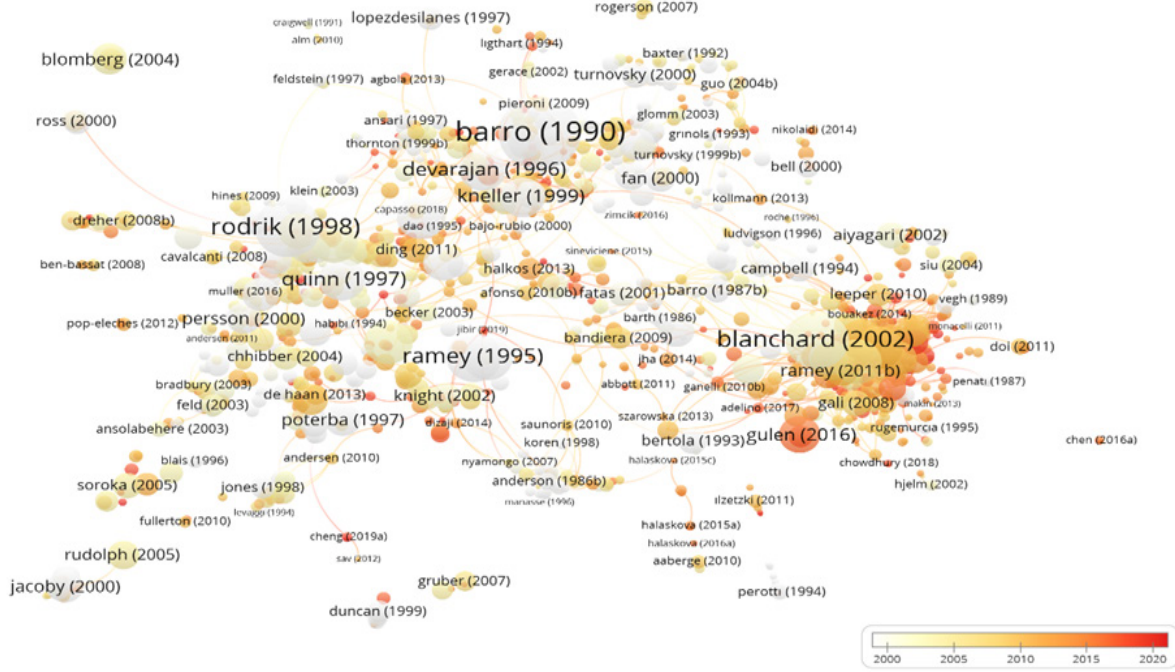

Şekil 13: En Çok Kullanılan 10 Anahtar Kelime

Analizden elde edilen bulgular neticesinde “fiscal policy (maliye politikası)” 149 kez kullanılarak 523 adet bağlantı gücüyle en çok kullanılan anahtar kelime olmuştur. İkinci en etkili anahtar kelime “government spending (kamu harcamaları)” üçüncü en etkili anahtar kelime ise “economic growth (ekonomik büyüme)” olmuştur. Onuncu en etkili anahtar kelime ise “wagner’s law (Wagner Yasası)” olmuştur ve bu anahtar kelime toplamda 20 kez kullanılmış ve 84 bağlantı gücüne sahip olduğu belirlenmiştir.

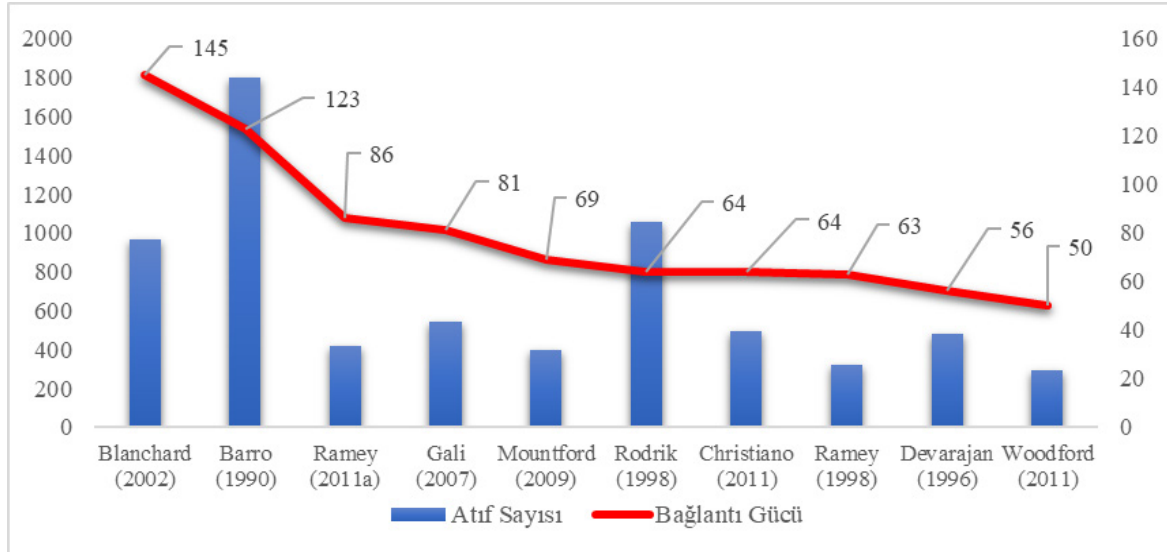
3.4.Çalışmalarda Atıf Ağı

Çalışmalarda atıf ağı, analize konu olan çalışmaların yapıldıkları yıllar itibariyle birbirleriyle olan atıf ilişkisini göstermektedir. Bu kapsamda literatürde yer alan çalışmalara yapılan atıflara ilişkin ağ haritası Şekil 14'te ve atıf ağında en etkili 10 çalışma Şekil 15'te sunulmuştur.

Şekil 14: Çalışmalarda Atıf Ağ Haritası

Şekil 14'te 3498 çalışmanın yer aldığı ağ haritası incelendiğinde 1097 çalışmanın birbiriyle bağlantılı olduğu tespit edilmiştir. Ağın merkezinde Blanchard, Barro ve Ramey'in çalışmalarının olduğu görülmektedir. Sarıdan kırmızıya doğru bir renk skalası aracılığıyla verilen zaman bilgisine göre çalışmaların genellikle 2005 ve 2020 yılları arasında yoğunlaştığını tespit edilmiştir.

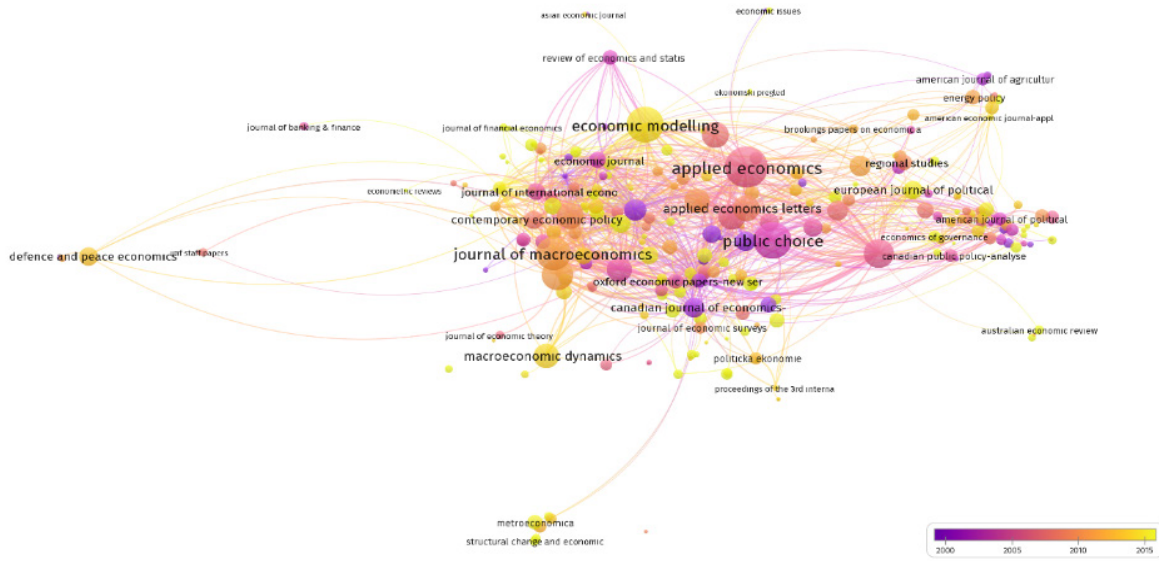

Şekil 15: Atıf Ağındaki En Etkili 10 Çalışma

Şekil 15 incelediğinde Blanchard'ın 2002 yılında yapmış olduğu çalışma ile atıf ağında en fazla bağlantıya sahip olduğu görülebilmektedir. Barro'nun 1990 yılında yapmış olduğu çalışma ise en çok atıf alan çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır. Dikkat çeken diğer bir nokta ise Ramey'in 2011 ve 1998 yılında yapmış olduğu çalışmalarıdır. En etkili on çalışma arasında bağlantı gücü ve atıf sayısı esas alındığında Ramey'in de literatürde oldukça etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

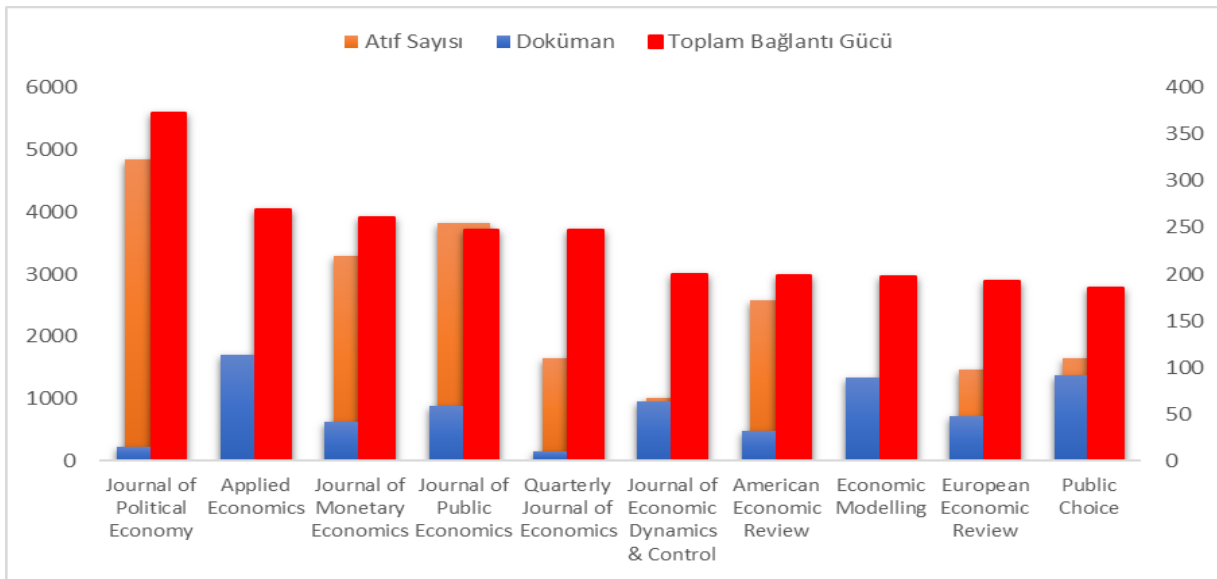
3.5.Kaynaklarda Atıf Ağı

Bilimsel çalışmaların yayımlandıkları dergilerin güçlü bir saygınlığının olması yazarlar açısından dikkat edilen önemli hususlardan bir tanesidir. Analizin bu kısmında çalışmaların yayımlandıkları kaynakların zamanla nasıl bir gelişim gösterdiği incelenmiştir. Şekil 16'da kaynaklarda atıf ağı ve Şekil 17'de en etkili 10 yayıncının (ve/veya der

Şekil 16: Kaynaklarda Atıf Ağ Haritası

Şekil 16'da görselleştirilen analiz sonucunda elde edilen bulgular ile 764 dergi arasında en çok 260 derginin birbiriyle atıf bağlantısı olduğu tespit edilmiştir. Ağ'ın merkezinde "applied economics", "public choice", ve "applied economics letters" dergilerinin olduğu görülmektedir.

Şekil 17: Atıf Ağındaki En Etkin 10 Dergi

En etkili 10 dergiye baktığımızda ilk sırada atıf sayısı ve toplam bağlantı gücüyle “Journal of Political Economy” bulunmaktadır. İlgili dergi ekonomik büyüme ve kamu harcamaları alanında analiz döneminde yayımlanmış olduğu 15 çalışmayla, 4852 atıf, 373 toplam bağlantı gücüne sahiptir. İkinci sıradaki dergi ise “Applied Economics” olmuştur. Aynı zamanda “Applied Economics” dergisi, en etkili on dergi arasında en çok yayın sayısına sahip olan dergidir. Buna göre yayımlanmış olduğu 114 çalışma ile 1161 atıf almış ve 269 toplam bağlantı gücüne erişmiştir. Bir diğer dikkat çeken dergi ise “Quarterly Journal of Economics” olmuştur. Derginin ilgili alanda yayımlanmış olduğu 10 çalışma ile 1655 atıf almış ve 247 toplam bağlantı gücüne sahip olmuştur.

4.KAMU HARCAMALARI VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİNDE EN ÇOK ATIF ALAN MAKALELER ÜZERİNE KISA BİR DEĞERLENDİRME

Bu bölümde kamu harcamaları ve ekonomik büyüme üzerine WoS çekirdek koleksiyonundan uygulanan filtreler sonucunda oluşturulan literatürdeki en çok atıf alan 50 adet çalışmanın incelemesi yapılmıştır. Yapılan çalışmaların sıralaması azalan atıf sayısı baz alınarak gerçekleştirilmiştir.

Barro (1990), kamu sektörünün üretmiş olduğu mal ve hizmetleri bir üretim faktörü olarak görmektedir. Kurmuş olduğu modelde kamu hizmetlerinden kaynaklı oluşabilecek dışsallıkları modelinde endojen bir değişken olarak ele almaktadır. Çalışmada özel sektör ve kamu sektörünün bir arada eşanlı olarak çalışması gerekliliğini vurgulamış ve sabit getiriler yasası çerçevesinde değerlendirmiştir. Özel sektör ve kamu sektörü tarafından yapılan üretimin eş zamanlı olarak yapılmaması durumunda ise azalan verimler yasasının devreye gireceğini söylemiştir.

Rodrik (1998), dış ticaret getirileri ve kamu harcamaları arasındaki ilişkiyi incelediği çalışmasında dış ticaret ve kamu harcamalarının büyüklüğü arasında bir korelasyon ilişkisi olduğunu saptamıştır. Yüksek gelirli ülkelerin yüksek kamu harcamalarına sahip olduğunu ve bu kamu harcamalarının büyük bölümünün düzenleyici bir rol oynamak için kullanıldığını öne sürmüştür.

Blanchard ve Perotti (2002), hükümet harcamalarındaki ve vergilerdeki şokların savaş sonrası dönemde ABD'nin ekonomik faaliyetleri üzerindeki dinamik etkilerini açıklamışlardır. Vektör otoregresyon (VAR)/olay analiz yaklaşımı kullanıldığı, çalışma neticesinde verimli kamu harcama şoklarının ekonomik büyümeyi doğrusal bir şekilde olumlu etkilediğini bunun yanı sıra vergi artış şoklarının olumsuz olarak ekonomik büyümeyi etkilediği tespit edilmiştir. Çalışmadaki bir diğer bulgu ise hem kamu hem de vergi şoklarının gerçekleşmesinin yatırım harcamalarını olumsuz olarak etkilediğidir.

Ramey ve Ramey (1995), 92 ülke ve OECD üye ülkelerinde kamu harcamalarındaki dalgalanmaların ekonomik büyüme üzerine etkilerini incelemişlerdir. Kamu harcamalarının volatil olduğu ülkelerde daha düşük ekonomik büyüme yakalanırken, volatilitenin daha düşük seviyede olduğu ülkelerdeki kamu harcamalarının büyümeyi olumlu olarak etkiledikleri sonucuna ulaşmışlardır.

Tüketim ve kamu harcamaları üzerine yapmış oldukları çalışmada Galí vd. (2007), kamu harcamalarındaki artışın tüketimi arttırdığını öne sürmüşlerdir. Elde ettikleri bulguların klasik iş döngüsü modelleriyle kolayca anlaşılamayacağını düşünerek yeni Keynesyen modele dayanan bir sistematik kullanmışlardır. Çalışmada ayrıca yapışkan fiyatların ve açık finansman etkileşiminin, kamu harcamaları üzerine etkilerini incelemişlerdir.

Glaeser vd. (1995), 1960 ve 1990 yılları arasında ABD'nin 203 büyük kentinde yapmış oldukları ampirik çalışmada; ekonomik büyümeyi sağlayan dinamikleri açıklamışlardır. Çalışma neticesinde ekonomik büyümenin, kamu harcamalarıyla negatif, devlet borcuyla pozitif bir ilişkisi olduğunu saptamışlardır.

Acemoglu vd. (2003), yüksek enflasyon, büyük bütçe açıkları ve yanlış gösterilen döviz kurları gibi politikalar uygulayan ülkelerin savaş dönemlerinde ekonomik kırılganlığının daha çok arttığını öne sürmüşlerdir. Bu tür uygulamaların var olduğu ülkelerdeki sonuçları nedensel bir yaklaşımla incelemişler; siyaset, bilim, sanat vb. kurumsal yapısı çarpık ve yolsuzluk, rüşvet, adam kayırma gibi durumların daha çok yaşandığı ülkelerde kırılganlığın daha yoğun olarak gözlemlendiği sonuçlarını elde etmişlerdir.

Mauro (1998), kurumsal yozlaşmanın ve rüşvetin yaygınlaştığı olduğu ülkeleri esas aldığı çalışmasında ülke ekonomileri ve bu ekonomilerdeki kalkınma carilerinin nasıl etkilendiğini açıklamıştır. Hükümetlerin ve onun adına

halka hizmet etmekte olan kamu sektörünün yolsuzluğa, yozlaşmaya ve rüşvete düşmesi kamu harcamalarını ve ekonomik dinamikleri negatif olarak etkilediği sonucuna ulaşmıştır.

Christiano vd. (2011), faiz oranlarının sabit tutulduğu ya da sıfır bandında kaldığı dönemler içerisinde kamu harcamaları neticesindeki oluşan büyüme üzerindeki çarpan etkisini incelemişlerdir. Çalışma neticesinde nominal faiz oranlarının sabit tutulduğu durumda kamu harcamalarında yaşanacak olan bir birimlik artışın çarpanından daha büyük olacağını ve bununla birlikte ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkileyeceğini tespit etmişlerdir.

Devarajan vd. (1996), 43 gelişmekte olan ülke verisini kullanarak yapmış oldukları çalışmada, kamu harcamalarındaki istikrarlı artışın büyüme üzerine pozitif olarak etki ettiği göstermişlerdir. Bununla birlikte kamu harcamalarının artışın, sermaye ve kişi başına milli gelir üzerinde negatif bir etki yarattığı elde edilen bulgular olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ravallion ve Chen (2007), 1980-2001 döneminde kırsal kesim ve kentler arasında gelir dağılımının yüksek derecede eşitsiz olduğunu saptamışlardır. Bu eşitsizliğin giderilmesi ve kırsal kesim ekonomik büyümesinin sağlanması adına tarım stratejileri, yerel kamu harcamalarının artırılması, çiftçiler üzerinden alınan vergilerin azaltılması ve enflasyonun düşürülmesi gibi politikalar önermişlerdir.

Ramey (2011), gerçekleştirdiği çalışmada kamu harcama şoklarının reel ekonomi üzerinde bir etkisi olduğunu göstermiştir. 1939-2008 dönemini kapsayan çalışmada kamu harcamaları ve harcama yapılacağına dair haberlerin tüketimi ve reel ücretleri arttığını tespit etmiştir. Ek olarak çalışmada bu harcamaların çarpan etkisinin harcama büyüklüğüne göre 0,6 ile 1,2 arasında olduğu saptamıştır.

Kneller vd. (1999), vergilendirme ve kamu harcamalarının durağan durum büyüme oranının içsel büyüme modellerinin tahminleriyle tutarlı olup olmadığını inceledikleri çalışmalarında Barro'nun kamu harcamaları yaklaşımını model çalışma olarak kullanmışlardır. OECD ülkeleri üzerinde yapılmış olan bu çalışmada etkin olmayan kamu harcamalarının ve vergilendirmenin yüksek olmasının büyümeyi azaltırken, düzenli ve artan oranlı vergilendirme ve etkin hükümet harcamalarının büyümeyi arttırdığını gözlemişlerdir.

Mountford ve Uhlig (2009), 1955-2000 yılları arasındaki savaş sonrası verileri kullanarak oluşturmuş oldukları modellemelerde maliye politikası şoklarının etkilerini incelemişlerdir. Üç tür senaryo kurgusu üzerinde ilerlemişlerdir. Bu üç tür; bütçe açığı modeli ile bir harcama atışı, denge bütçe modeli ile harcama artışı ve toplam gelirlerde artışın yaşandığı ancak kamu gelirlerinin sabit kaldığı durumlardır. Elde edilen bulgular neticesinde bütçeden açık verilmesi neticesinde borçlanmayla finanse edilen kamu harcamalarının ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği tespit edilmiştir.

Noy (2009) interestingly, developing countries, and smaller economies, face much larger output declines following a disaster of similar relative magnitude than do developed countries or bigger economies. A close study of the determinants of these adverse macroeconomic output costs reveals several interesting patterns. Countries with a higher literacy rate, better institutions, higher per capita income, higher degree of openness to trade, and higher levels of government spending are better able to withstand the initial disaster shock and prevent further spillovers into the macro-economy. These all suggest an increased ability to mobilize resources for reconstruction. Financial conditions also seem to be of importance; countries with more foreign exchange reserves, and higher levels of domestic credit, but with less-open capital accounts appear more robust and better able to endure natural disasters, with less adverse spillover into domestic production. (Noy, 2009, doğal afetlerin ekonomik denge üzerindeki etkiler üzerine çalışmıştır. Gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde karşılaştırmalı olarak yapmış olduğu araştırma neticesinde doğal afetlerin makroekonomik göstergeler üzerinde olumsuz bir etki yaptığını vurgulamıştır.

Gulen ve Ion (2015), uygulanan ekonomi politikaları neticesinde ABD'de kamu kurumlarının sermaye yatırımları üzerindeki etkisini analiz etmişlerdir. Ekonomideki genel politika belirsizliğini tespit etmek için gazetelerde yayınlanan makalelerdeki frekans sayılarını hesaplamışlardır. Yapılan analizler sonucunda politikalarda oluşan belirsizliğin haberlerle birlikte sermaye yatırımları üzerinde olumsuz bir etki oluşturduğu yönünde bulgular elde etmişlerdir.

Zhang ve Zou (1998), Çin'in 1970'lerden sonraki büyüme ve kamu harcamalarının gelişimini inceleyen çalışmalarında, mali yerelleşme ile yerelde yapılan kamu harcamalarının kentlerin ekonomik büyümesini olumlu olarak etkilediğine ilişkin bulgular saptamışlardır.

Woodford (2011), Yeni Keynesyen modellemeler kullanarak kamu harcamalarının çıktı çarpanını hesaplamaya çalışmıştır. Değerlendirmeleri sonucunda yapışkan fiyatlar ve ücretlerde çarpanın boyutunun para politikasına bağlı olduğu tespit etmiştir.

Persson ve Tabellini (1999), çalışmalarında ekonomistlerin karşılaştırmalı olarak siyaset üzerine nasıl araştırma yapabileceklerini, kamu harcamalarının büyüklüğünü ve analizini siyasi sisteme nasıl entegre edebileceklerinin göstermeye çalışmışlardır. Modelde "Downs yöntemi" kullanarak oy maksimizasyonu ile kamu harcamaları arasında ilişki kurmaya çalışmışlardır. Yapmış oldukları çalışmalarında parlamenter sistem ile yönetilen ve başkanlık sisteminin olduğu ülkeleri analizlerinde kullanmışlardır. Başkanlık sistemi ile yönetilen ülkelerde parlamenter sistemin aksine kamu harcamalarının ekonomik büyümeye etkisinin daha olumlu olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Poterba (1997), kamu harcamaları ile demografik yapı arasındaki ilişkiyi incelemiştir. 1960-1990 yılları arasında ABD eyaletlerinin baz alarak panel veri yöntemini kullanarak yapmış olduğu çalışmada kamu harcamalarının yaşlı nüfusun yoğunlukta olduğu bölgelerde eğitime daha az kullanıldığını, nüfusun gençleştiği bölgelerde ise öğrenci başına eğitim harcamalarının arttığını saptamıştır. Göstermiş olduğu bu sonuçlarla kamu kaynaklarının tahsisinde nesiller arası rekabete dikkat çekmiş ve yeni çalışmalarda uygulanacak modellere örnek teşkil edeceğini savunmuştur.

Jones vd. (1993), çalışmalarında içsel büyüme modellerinde optimal vergilendirmenin büyüme üzerine etkilerini araştırmışlardır. Araştırma çerçevesinde üç adet model oluşturmuşlardır. Bu modellerden birincisi, fiziksel ve beşerî sermayenin olduğu model, ikincisi ise Lucas tarzı modeldir. Modeller teknoloji ve esnek işgücünü esas almaktadır. Bu iki modelde aşamalı vergi oranı sıfır olduğu varsayımı ortadan kalktığı için kamu harcamaları dışsal tutulmuştur. İki modele ek olarak oluşturulan üçüncü modelde ise kamu harcamaları dahil edilmiştir. Oluşturulan simülasyonlar neticesinde bu üç modelde de benzer sonuçlar elde edilmiştir. Elde edilen simülasyon sonuçları neticesinde kamu harcamaları ve vergi oranlarında alınan radikal kararların, yüksek büyüme rakamları ve ekonomik refah artışıyla sonuçlandırılmasına ulaşılmıştır.

Kormendi (1983), kamu kesiminin vergi indirimleri ile özel sektör büyümesi arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada kamu borcu ile finanse edilen ve cari dönemde verilen vergi indirimlerinin özel sektörde sermaye arttırıcı tüketim artışına neden olduğunun; bununda özel sektörde büyüme hızını azaltan bir servet etkisi yarattığını tespit etmiştir.

Ilzetki vd. (2013), 44 ülkenin çeyreklik verilerini kullanarak ekonomik büyüme, döviz kuru rejimi, dış ticaret açıklığı ve kamu borçluluğu gibi değişkenler üzerine yapılmış olan çalışmada mali çarpanların makroekonomi üzerine etkilerini gözlemlemiştir. Elde edilen bulgulara göre; kamu harcamalarının artışının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin gelişmekte olan ülkelerde daha yüksek olduğu, mali çarpanın sabit döviz kuru rejimlerinde daha büyük olduğu, esnek döviz kuru rejimine sahip olan ülkelerde ise bu çarpanın sıfır ya da sıfıra yakın olduğu gözlenmiştir. Bununla birlikte, yüksek borçluluğa sahip olan ülkelerdeki mali çarpanın negatif etkisi olduğu bulgularına ulaşılmıştır.

Persson vd. (2000), yapmış oldukları çalışmada siyasi yönetim çeşitlerinin arasındaki temel farklar neticesinde vergilendirme, gelir dağılımı, kamusal mallar ve harcamaların farklılaşabileceğini öne sürmüşlerdir. Uygulamada harcama ve tahsiste parlamenter sistemde güçler ayrılığı yerine güçler birliğinin benimsendiği ve siyasilerin kaynakları kendi çıkarları için daha fazla kullandığı sonucuna ulaşılmıştır. Başkanlık sisteminde ise güçler ayrılığının benimsendiği ve kaynakların kamu yararına kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Drazen ve Eslava (2010), kamu hizmetinde bulunanların kamu harcamalarının bileşimini değiştirerek; seçmenlerden elde edilen oyların optimize edilmeye çalışıldığı bir bütçe döngüsü modeli oluşturmuşlardır. Modelin sonucunda seçmenlerin rasyonel olması varsayımında dahi seçimler öncesindeki görüşlerini değiştirmeye çalışan siyasilere oy verebileceklerini tespit etmişlerdir.

Blomberg vd. (2004), 177 ülkenin 1968'den 2000 yılına kadar olan uluslararası terörizm faaliyetlerinin makroekonomik sonuçlarını analiz etmişlerdir. Düzensiz bir panel veri seti üzerinden yürütülen çalışma regresyon ve yapısal VAR modelleri ile kurgulanmıştır. Yapılan analiz sonucunda elde edilen bulgular terörizm faaliyetlerinin kalıcı etki bırakmasalar bile ekonomik büyüme ve kamu harcamaları üzerine anlamlı bir olumsuz etki yaptığını göstermiştir. Analiz sonucunda elde edilen bir diğer bulgu ise terörizm faaliyetlerinin sonuçlarının ülkeden ülkeye değişiklik göstermesidir.

Ramey (2011b), hükümet harcamalarındaki çarpanları ele almıştır. ABD'de ortaya çıkan ekonomik kriz sonrasında uygulanan maliye politikalarının ekonomi üzerindeki çarpan etkilerinin incelendiği çalışmadan elde edilen bulgular çarpan katsayılarının 0,8 ile 1,5 arasındaki değiştiği yönündedir.

Keeble ve Walker (1994), Birleşik Krallık'ta bulunan küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin KDV, iş kaydı ve kayıt silme istatistiklerini kullanarak 1980-1990 yılları arasındaki büyüme trendini tespit etmeye çalışmışlardır. Şehirler ve işletme türlerine göre uygulanan farklı ekonometrik modellemelerle yapılan analizler neticesinde yerel yönetim harcama politikalarının işletmelerin gelir artışı üzerinde anlamlı bir etki yaptığını tespit etmişlerdir. Ancak işgücü piyasasına üzerindeki etkisini istatistik olarak anlamsız bulunduğu yönünde sonuçlara ulaşmışlardır.

Eggertsson (2010), Yeni Keynesyen durgunluk teorisi hakkındaki çalışmasında daraltıcı vergi politikalarının durgunluğu daha da artırdığını öne sürmüştür. Ancak durağan talebi arttırmaya yönelik maliye politikalarının eşgüdümlü kullanılarak durgunluğun giderilebileceği tespitinde bulunmuştur.

Fölster ve Henrekson (2001), gelişmiş ülkelerin 1970-1995 yıllarını kapsayan ekonomik büyüme ve kamu sektörü büyüklüğü üzerine yapmış oldukları çalışmanın analiz bulgularına göre kamu sektörü büyüklüğü ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin güçlü olduğu yönünde sonuçlar elde etmişlerdir.

Landau (1983), kamu harcamalarının GSYH içindeki payı ile kişi başına düşen reel GSYH'deki büyüme oranı arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Elde edilen bulgulara göre kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde olumsuz bir etkisinin varlığı tespit edilmiştir. Negatif etkinin tamamı nüfusu yetersiz ve alt gelir gruplarındaki ülkelerde gözlenmiş, orta ve üst gelir grubu için ise olumsuz bir ilişkiye dair kanıt bulunamamıştır.

Alesina vd., (2002), uygulanan maliye politikalarının yatırım üzerindeki etkilerini tespit etmeye çalışmışlardır. OECD ülkeleri üzerinde yapılan çalışmada panel veri yöntemi kullanılmıştır. Analiz sonucunda elde edilen sonuçlardan birisi kamu harcamalarının sermaye karları ve yatırımlar üzerinde oldukça olumsuz etki yaptırır. Devlet tarafından yapılan istihdam ve uygulanan ücret politikalarının özel sektör üzerinde bir baskı oluşturduğuna dair teorik modellemelerle tutarlı kanıtlar tespit etmişlerdir. Vergiler ve kamu harcamalarının yatırımlar üzerindeki etkisine de bakılan çalışmadan elde edilen bir diğer bulgu ise kamu harcamalarının yatırım üzerinde vergilerden daha büyük bir etki yarattırır.

Glomm ve Ravikumar (1997), dinamik denge modellerinde kamu harcamalarının büyüme üzerine etkilerini inceledikleri çalışmalarında kamu harcamalarını iki kategoride ele almışlardır. Bunlardan birincisi altyapı harcamaları diğeri ise eğitim harcamalarıdır. Sonuç olarak modellerde harcamaların büyüme üzerine etkilerini net ölçebilmek için ek değişkenlere ihtiyaç olduğu yönünde görüş bildirilmiştir.

Von Hagen ve Harden (1995), bütçe sürecinin ekonomi politikası ile olan ilişkisini mali kurallar ile mali performans arasındaki ilişkiyi analiz ederek değerlendirmişlerdir. Bu çerçevede mali kuralların hem bütçe hem de mali performansı etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Ortaya koymuş oldukları model mali yanılısama ve harcamaların yanılığının nasıl giderilebileceği göstermektedir.

Cogan, Cwik, Taylor ve Wieland (2010), modern maliye politikası araştırmalarında kullanılan modelleri değerlendirmeyi amaçlamışlardır. Elde edilen bulgular maliye politikalarının değerlendirilmesinde kullanılan modellerin yeterli olmadığı yönündedir. Bu durum için temel varsayımları Yeni Keynesyen modellerde çarpan katsayılarının günümüz için oldukça yetersiz olmasıdır.

Lott ve Kenny (1999), kadınların oy hakkı ile kamu kesimi büyüklüğü arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. 1870-1940 yılları arasındaki verileri kullanarak yapmış oldukları çalışmada kadınların seçme ve seçilme hakkı elde

ettikten sonra ABD’de kamu harcamalarında ve gelirlerinde ani artışların yaşandığını; bu etkinin ise oylama ve seçilme hakkından yararlanan kadınların artması ile pozitif korelasyon içerisinde olduğu sonuçlarına ulaşmışlardır.

Alm vd. (1992), mükellef uyumu ile ilgili çalışmaların zorluklarına dikkat çekerek, vergi uyumunun belirleyicilerinin tahminini laboratuvar ortamında incelemişlerdir. Vergi, ceza ve denetim yanında kamu harcamalarındaki değişikliklere mükelleflerin vereceği tepkileri deneylerden elde ettikleri bulgularla ampirik bir yöntemle yorumlamışlardır. Elde edilen bulgular neticesinde bireylerin daha düşük vergi oranlarıyla karşılaştıklarında ve üzerinde dolaylı vergi olan herhangi bir emtia satın aldıklarında vergiye uyumluluğun daha fazla olduğunu öne sürmüşlerdir.

Mertens ve Ravn (2013), ABD’deki vergilerde yaşanan değişikliklerin dinamik etkilerini araştırmışlardır. II. Dünya savaşı sonrasında gelir ve kurumlar vergilerinde yaşanan yapısal değişikliklerin konu alındığı çalışmada vergi kalemlerinde yaşanan şokların büyüme üzerinde etkili olduğunu tespit etmişlerdir.

Knight (2002), federal hibeler ve eyalet kamu harcamalarını konu aldığı çalışmasında federal hibelerin eyalet hükümet harcamalarını dışlamadığı sonucuna ulaşmıştır.

Bleaney vd. (2001), 1970-1995 yılları arasında OECD ülkelerini kapsayan ampirik çalışmalarında kamu harcamaları ve vergilendirmenin büyüme üzerine kısa vadeli etkilerini incelemişlerdir. Elde edilen bulgular neticesinde Barro (1990)’nun içsel büyüme modelinin güçlü bir şekilde çalıştığını tespit etmişlerdir.

Fan vd. (2000)’in, Hindistan’a ait 1970-1993 yılları arasındaki yıllık verileri eyalet düzeyinde kullanarak yaptıkları çalışmada, farklı türdeki kamu harcamalarının kırsal kesim yoksulluk ve verimlilik artışı üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Elde edilen bulgular neticesinde Hindistan’ın kamu harcamalarının önceliklendirilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre kırsal kesime ve tarımsal araştırmalara aktarılabilecek kamu harcamaları kırsal kesimde yaşayan bireylerin yoksulluklarını azaltacak ve verimlilik artışı sağlayacaktır. Yapılan kamu harcamaları neticesinde ise verimlilik artışının büyüme üstünde olumlu bir etki yaratacağı saptanmıştır.

Aiyagari vd. (2002), oluşturmuş oldukları modelde kamunun borçlanmasının önüne geçilmesi gerektiğini Barro’nun eksik piyasa yapısına bağlı olarak açıklamışlardır.

Ravn vd. (2006), sanayileşmiş dört ülkenin çeyreklik verilerini kullanarak yapmış oldukları panel veri analizi sonucunda kamu harcamalarının üretim ve özel tüketimde bir genişlemeye, ticaret dengesinde bozulmaya ve reel döviz kurunda değer kaybına yol açtığına yönelik bulgular elde etmişlerdir.

Nakamura ve Steinsson (2014), kamu harcamalarının büyüme üzerindeki etkilerini tahmin etmek için 1966-2006 yılları arasındaki ABD’nin savunma harcamalarına ait veriler kullanmışlardır. Çalışmadaki amaç askeri harcamaların eyaletler bazındaki çarpan etkisini tahmin etmektir. Buna göre ABD’de toplam savunma harcamaları %1 artış gösterdiğinde California eyaletinde GSYH’sinde yaklaşık %3’lük, Illinois GSYH’sinde ise 0,5’lik bir artış gerçekleştiği gözlemlenmiştir. Ülke genelinde ise savunma harcamalarındaki %1 artışın ortalama olarak GSYH’de %1,5 oranında bir artışa sebep olduğu tespit edilmiştir.

Ding ve Lichtenberg (2011), ana odak noktası Çin’de kentsel gelişme için ihtiyaç duyulan arazinin hükümet yetkilileri tarafından kullanılabilirliği ve bu tür arazi tahsisinin büyüme üzerindeki etkileri olan çalışmalarında ilgili tahsis yapısının kıyı bölgelerinde ekonomik büyümeyi desteklediği ancak kırsal bölgelerde ekonomik büyümeyi desteklemediği sonuçlarını elde etmişlerdir.

Shelton (2007), kamu harcamalarının 1970-2000 yılları arasında 100’den fazla ülkeyi kapsayan verilerini kullanarak gerçekleştirdiği analiz sonucunda Wagner yasasını doğrular nitelikte bulgular elde edilmesinin yanında harcamaların ademi merkezîliğe yol açtığı, artan dış ticaret açıklığıyla bağlantılı olan harcamaların riskli kategoride yer aldığı ve gelir eşitsizliğine sebep olduğunu tespit etmiştir.

Galí ve Monacelli (2008), parasal birlikler içerisinde optimal para ve maliye politikasının nasıl olması gerektiği üzerine yaptıkları çalışmada, para politikalarında uygulanan faiz oranlarının birlik içerisinde entegre olması gerektiğini, maliye politikası açısından ise kamu harcamalarının ülke özelinde yapılması gerektiğini

söylemektedir. Fiyat istikrarı konusunda birlik merkez bankalarının devreye girmesi ve politika üretilmesi gerektiğini savunmaktadırlar.

Turnovsky (2000), iş gücü arzının maliye politikası üzerindeki etkilerini analiz etmektedir. Yapmış olduğu analizde üç konuyu temel odak noktasına koymuştur. Bunlardan birincisi vergisel ve kamu harcamalarındaki değişikliklerin denge büyümesi, ikincisi optimal maliye politikası, üçüncüsü ise refah üzerindeki etkileridir.

Campbell (1994), stokastik büyüme modellerinin anlaşılmasına analitik bir çözüm getirerek vergilerle finanse edilen kamu harcamalarının makroekonomik şokların kalıcılığında önemli bir faktör olduğunu vurgulamıştır.

Ansari vd. (1997), üç Afrika ülkesinde kamu harcamaları ve ekonomik büyümeye ilişkin hangi görüşün çalıştığı üzerine Granger nedenselliği ve Holmes-Hutton analizlerini gerçekleştirmiştir. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre kamu harcamalarından ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisinin söz konusu ülkeler olan Gana, Kenya ve Güney Afrika için geçerli olmadığı sonucuna ulaşmıştır.

Analizde daha isabetli sonuçların alınabilmesi için oluşturulan kısıtlar neticesinde kamu harcamaları ve ekonomik büyüme ile ilgili en çok atıf almış çalışmaların özeti yukarıda verilmiştir. Buna göre çalışmaların genel olarak kamu harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye atıfta bulunduğu görülmektedir. Çalışmada kamu harcamaları ve ekonomik büyümeye ek olarak yolsuzluk, doğal afetler ve demografik özellikler ülkelerin yönetim şekillerinin harcama ve büyüme rejimlerine etkisi gibi değişkenlerin de analizlere dahil edilerek çalışmaların yapıldığı görülebilmektedir (Acemoglu vd., 2003; Drazen ve Eslava, 2010; Lott ve Kenny, 1999; Noy, 2009; Persson vd., 2000; Persson ve Tabellini, 1999; Poterba, 1997). Çalışma neticesinde dikkat elde edilen bir diğer bulguda en çok atıf alan çalışmalarda ekonometrik yöntemlerin kullanılması olmuştur. Bu bulguya ek olarak söz konusu çalışmaların zaman aralığına bakıldığında en çok atıf alan çalışmalar özelinde özellikle 1990 ve 2015 yılları arasında oldukça yoğun bir şekilde kullanıldığı görülmektedir.

5.SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Kamu harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi ekonomi literatüründeki en önemli konulardan birisidir. İki değişken arasındaki ilişkiyi esas alan literatürdeki çalışmaların tespiti ve bu çalışmaların eksik yönlerinin belirlenerek yapılacak olan çalışmalara ışık tutulmasının önemli olduğu düşünülmektedir. Bu kapsamda literatürde kamu harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi esas alan çalışmaların bibliyometrik analiz neticesinde haritalandırılması, literatüre katkıda bulunmuş çalışmaların tespit edilmesi ve geniş bir perspektiften değerlendirilmesi amaçlanmıştır. 1975-2021 yılları arasındaki kamu harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisini esas alan çalışmaların VOSviewer programı aracılığıyla yazar, kurum, ülke ve atıf ağ haritalandırması yapılmıştır. Çalışmanın kapsamını, Web of Science çekirdek koleksiyonuna uygulanan kısıtlar sonucunda ortaya çıkan 3498 çalışma oluşturmaktadır.

Analiz neticesinde çalışmaların en çok yayınlandığı ve atıf aldığı zirve yılın 2020 olduğu tespit edilmiştir. Analizde en dikkat çekici sonuç, en çok çalışmaya sahip olan, atıf alan ve bağlantı gücüne sahip olan kaynak, kurum ve yazarların ABD kaynaklı olmasıdır. Aynı zamanda ABD kaynaklı kaynak, kurum, yazar ve kurmuş oldukları iş birliklerinin genel olarak ağın merkezinde yer aldıkları saptanmıştır. Çalışmada dikkat çeken bir diğer nokta ise etkili kurumların üniversiteler olduğudur. Çalışmalarda kullanılan anahtar kelime yapısına bakıldığında “economic growth”, “fiscal policy” ve “public spending” terimlerinin ağ haritasının merkezinde olduğu saptanmıştır. Analiz neticesinde en çok atıf alan çalışmaların büyük çoğunluğunun ABD ve Avrupa kaynaklı yazarlar tarafından kaleme alındığı tespit edilmiştir. Barro (1990), Blanchard (2002) ve Rodrik (1998) çalışmalarının ağ haritasında merkezde yer aldığı saptanmıştır. Çalışmaların yayınladığı kaynaklarda toplam bağlantı ve atıf sayısında sırasıyla “journal of political economy”, “applied economics”, “public choice” ve “journal of public economics” dergileri literatürdeki etki gücü yüksek dergiler olarak göze çarpmaktadır.

Kümelenme içerisindeki güçlü çalışmaların 1990’ların sonu ve 2000’lerin başında yayımlanmış olmasına rağmen özellikle 2008 küresel krizinin ardından 2009-2011 yıllarında çok yoğun bir şekilde kamu harcamaları ve büyüme anahtar kelimelerini kullanan çalışma olması, neo-klasik doktrinin özellikle güçlü olduğu son 30 yıldaki realiteyi sorgulaması olarak yorumlanmıştır. Aynı zamanda ilgili dönemde konuya olan ilginin artması Keynesyen

öğretiler ile büyüme arasındaki ilişkinin tekrar gözden geçirilmesi olarak da yorumlamak mümkündür. Türkiye açısından bakıldığında; veri setinde ülke özelini inceleyen kısıtlı çalışmanın yer aldığı gözlemlenmiştir. Bu durumun temel sebebinin 2006 yılında uygulanmaya başlanan 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu'nun getirmiş olduğu bütçe sistematığı öncesinde ülkemize ilişkin sağlıklı kamu harcaması verilerinin elde edilememesi olarak düşünülmektedir.

Çalışma esasen bir meta veri analizi olmasından dolayı yapılan analizler üzerinde birçok değişiklik yapılmasına imkân verebilmektedir. Bu kapsamda analizde kamu harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi esas alan çalışmaların bibliyometrik ağ analizinde daha doğru ve net sonuçlar elde edilebilmesi için analize konu çalışmalara WOS çekirdek koleksiyonuna birçok sınırlama eklenmiştir. Bu sınırlamalar çalışmanın kısıtları olarak değerlendirilebilmektedir. Daha doğru kaynaklara ve çalışmalara ulaşabilmek bununla birlikte analizin yorum kapasitesini artırmak amacıyla bu kısıtlar çalışmaya konulmuştur. Ancak analizin genişletilmesi ve literatüre tam hakimiyetin sağlanması adına hem değişkenlerin hem de veri tabanları üzerindeki kısıtlamaların kaldırılması ile literatüre ek katkılar sunulabileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Acemoglu, D. (2012). Introduction to Economic Growth. *Journal of Economic Theory*, 147(2), 545–550. <https://doi.org/10.1016/j.jet.2012.01.023>
- Acemoglu, D., Johnson, S., Robinson, J., & Thaicharoen, Y. (2003). Institutional Causes, Macroeconomic symptoms: Volatility, Crises and Growth. *Journal of Monetary Economics*, 50(1), 49–123. [https://doi.org/10.1016/S0304-3932\(02\)00208-8](https://doi.org/10.1016/S0304-3932(02)00208-8)
- Ağcasulu, H., & Yavuz, İ. S. (2021). Yerel Yönetimler ve Bütçe İlişisine Yönelik Akademik Çalışmaların Bibliyometrik Analizi. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 13(24), 104–121.
- Aiyagari, S. R., Marcet, A., Sargent, T. J., & Seppälä, J. (2002). Optimal Taxation without State-Contingent Debt. *Journal of Political Economy*, 110(6), 1220–1254. <https://doi.org/10.1086/343744>
- Akbaş, F., Tura, Ü., & Kaya, F. (2021). Web of Science Core Collection Veri Tabanında İslami Bankacılık ile İlgili Yapılan Makalelerin Bibliyometrik Analizi. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(23), 56–78. <https://doi.org/10.47129/bartiniibf.846247>
- Alesina, A., Ardagna, S., Perotti, R., & Schiantarelli, F. (2002). Fiscal Policy, Profits and Investment. *American Economic Review*, 92(3), 571–589.
- Alm, J., Jackson, B. R., & Mckee, M. (1992). Estimating the Determinants of Taxpayer Compliance with Experimental Data. *National Tax Journal*, 45(1), 107–114. https://doi.org/10.1057/978-1-349-95988-4_100273
- Alnajem, M., Mostafa, M. M., & ElMelegy, A. R. (2021). Mapping the First Decade of Circular Economy Research: a Bibliometric Network Analysis. *Journal of Industrial and Production Engineering*, 38(1), 29–50. <https://doi.org/10.1080/21681015.2020.1838632>
- Ansari, M. I., Gordon, D. V., & Akuamoah, C. (1997). Keynes versus Wagner: Public Expenditure and National Income for Three African Countries. *Applied Economics*, 29(4), 543–550. <https://doi.org/10.1080/000368497327038>
- Barro, R. J. (1990). Government Spending in a Simple Model of Endogenous Growth. *Journal of Political Economy*, 98(5), S103–S125. <http://www.nber.org/papers/w2588.pdf>
- Black, J., Hashimzade, N., & Myles, G. (2017). *Dictionary of Economics* (5. baskı). Oxford University Press.
- Blanchard, O., & Perotti, R. (2002). An Empirical Characterization of the Dynamic Effects of Changes in Government Spending and Taxes on Output. *Quarterly Journal of Economics*, 117(4), 1329–1368. <https://doi.org/10.1162/003355302320935043>
- Bleaney, M., Gemmell, N., & Kneller, R. (2001). Testing the Endogenous Growth Model: Public Expenditure, Taxation and Growth Over the Long Run. *Canadian Journal of Economics*, 34(1), 36–57. <https://doi.org/10.1111/0008-4085.00061>
- Blomberg, S. B., Hess, G. D., & Orphanides, A. (2004). The Macroeconomic Consequences of Terrorism. *Journal of Monetary Economics*, 51(5), 1007–1032. <https://doi.org/10.1016/j.jmoneco.2004.04.001>
- Broadus, R. N. (1987). Toward a Definition of “Bibliometrics”. *Scientometrics*, 12(5–6), 373–379. <https://doi.org/10.1007/BF02016680>

- Brue, L. S., & Grant, R. R. (2012). *The Evolution of Economic Thought* (8. baskı). Cengage Learning.
- Campbell, J. Y. (1994). Inspecting the Mechanism: An Analytical Approach to the Stochastic Growth Model. *Journal of Monetary Economics*, 33, 463–506. [https://doi.org/10.1016/0304-3932\(94\)90040-X](https://doi.org/10.1016/0304-3932(94)90040-X)
- Christiano, L., Eichenbaum, M., & Rebelo, S. (2011). When Is the Government Spending Multiplier Large ? *Journal of Political Economy*, 119(1), 78–121.
- Cogan, J. F., Cwik, T., Taylor, J. B., & Wieland, V. (2010). New Keynesian versus Old Keynesian Government Spending Multipliers. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 34(3), 281–295. <https://doi.org/10.1016/j.jedc.2010.01.010>
- Devarajan, S., Swaroop, V., & Zou, H. (1996). The Composition of Public Expenditure and Economic Growth. *Journal Monetary Economics*, 37(1), 313–344.
- Ding, C., & Lichtenberg, E. (2011). Land and Urban Economic Growth in China. *Journal of Regional Science*, 51(2), 299–317. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9787.2010.00686.x>
- Diodato, P. V., & Gellatly, P. (1994). *Dictionary of Bibliometrics* (1. baskı). Routledge.
- Drazen, A., & Eslava, M. (2010). Electoral Manipulation via Voter-Friendly Spending: Theory and Evidence. *Journal of Development Economics*, 92(1), 39–52. <https://doi.org/10.1016/j.jdevco.2009.01.001>
- Eggertsson, G. B. (2010). What Fiscal Policy is Effective at Zero Interest Rates? İçinde *NBER Macroeconomics Annual* (C. 25, Sayı 1). <https://doi.org/10.1086/657529>
- Fan, S., Hazell, P., & Thorat, S. (2000). Government Spending, Growth and Poverty in Rural India. *American Journal of Agricultural Economics*, 82(4), 1038–1051. <https://doi.org/10.1111/0002-9092.00101>
- Fölster, S., & Henrekson, M. (2001). Growth Effects of Government Expenditure and Taxation in Rich Countries. *European Economic Review*, 45(8), 1501–1520. [https://doi.org/10.1016/S0014-2921\(00\)00083-0](https://doi.org/10.1016/S0014-2921(00)00083-0)
- Galí, J., López-Salido, J. D., & Vallés, J. (2007). Understanding the Effects of Government Spending on Consumption. *Journal of the European Economic Association*, 5(1), 227–270. <https://doi.org/10.1162/JEEA.2007.5.1.227>
- Galí, J., & Monacelli, T. (2008). Optimal Monetary and Fiscal Policy in a Currency Union. *Journal of International Economics*, 76(1), 116–132. <https://doi.org/10.1016/j.jinteco.2008.02.007>
- Glaeser, E. L., Scheinkman, J. A., & Shleifer, A. (1995). Economic Growth in a Cross-Section of Cities. *Journal of Monetary Economics*, 36(1), 117–143. [https://doi.org/10.1016/0304-3932\(95\)01206-2](https://doi.org/10.1016/0304-3932(95)01206-2)
- Glomm, G., & Ravikumar, B. (1997). Productive Government Expenditures and Long-Run Growth. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 21(1), 183–204. [https://doi.org/10.1016/0165-1889\(95\)00929-9](https://doi.org/10.1016/0165-1889(95)00929-9)
- Gulen, H., & Ion, M. (2015). Policy Uncertainty and Corporate Investment. *Review of Financial Studies*, 29(3), 523–564. <https://doi.org/10.1093/rfs/hhv050>
- Ilzetzki, E., Mendoza, E. G., & Végh, C. A. (2013). How Big (Small?) are Fiscal Multipliers? *Journal of Monetary Economics*, 60(2), 239–254. <https://doi.org/10.1016/j.jmoneco.2012.10.011>
- Işık, N., & Demir, F. (2012). Kamu Harcamalarında Etkinlik ve Verimlilik : Karaman Belediyesi Hizmetleri Üzerine Bir Uygulama. *Maliye Dergisi*, 163, 147–169.
- Jones, L. E., Manuelli, R. E., & Rossi, P. E. (1993). Optimal Taxation in Models of Endogenous Growth. *Journal of Political Economy*, 101(3), 485–517. <https://doi.org/10.1086/261884>
- Keeble, D., & Walker, S. (1994). New Firms, Small Firms and Dead Firms: Spatial Patterns and Determinants in the United Kingdom. *Regional Studies*, 28(4), 411–427. <https://doi.org/10.1080/00343409412331348366>
- Keynes, J. M. (2006). The General Theory of Employment, Interest and Money. İçinde *The General Theory of Employment, Interest, and Money*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-70344-2>
- Kneller, R., Bleaney, M. F., & Gemmell, N. (1999). Fiscal Policy and Growth: Evidence from OECD Countries. *Journal of Public Economics*, 74(2), 171–190. [https://doi.org/10.1016/S0047-2727\(99\)00022-5](https://doi.org/10.1016/S0047-2727(99)00022-5)
- Knight, B. (2002). Endogenous Federal Grants and Crowd-Out of State Government Spending: Theory and Evidence from the Federal Highway Aid Program. *American Economic Review*, 92(1), 71–92. <https://doi.org/10.1257/000282802760015612>

- Kormendi, R. C. (1983). Government Debt, Government Spending and Private Sector Behavior. *American Economic Association*, 73(5), 994–1010.
- Lancaster, F. W. (1977). *Measurement and Evaluation of Library Services*. Information Resources. <https://doi.org/10.1353/lib.0.0010>
- Landau, D. (1983). Government Expenditure and Economic Growth: A Cross-Country Study. *Southern Economic Journal*, 49(3), 783–792. <http://www.jstor.org/stable/1058716>
- Lott, J. R., & Kenny, L. W. (1999). Did Women’s Suffrage Change the Size and Scope of Government? *Journal of Political Economy*, 107(6), 1163–1198. <https://doi.org/10.1086/250093>
- Mauro, P. (1998). Corruption and the Composition of Government Expenditure. *Journal of Public Economics*, 69(2), 263–279. [https://doi.org/10.1016/S0047-2727\(98\)00025-5](https://doi.org/10.1016/S0047-2727(98)00025-5)
- Mertens, K., & Ravn, M. O. (2013). The Dynamic Effects of Personal and Corporate Income Tax Changes in the United States. *American Economic Review*, 103(4), 1212–1247. <https://doi.org/10.1257/aer.20180707>
- Mountford, A., & Uhlig, H. (2009). What are the Effects of Fiscal Policy Shocks? *Journal of Applied Econometrics*, 24, 960–992. <https://doi.org/10.1002/jae>
- Nakamura, E., & Steinsson, J. (2014). Fiscal Stimulus in a Monetary Union: Evidence from US Regions. *American Economic Review*, 104(3), 753–792. <https://doi.org/10.1257/aer.104.3.753>
- Noy, I. (2009). The Macroeconomic Consequences of Disasters. *Journal of Development Economics*, 88(2), 221–231. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2008.02.005>
- Persson, T., Roland, G., & Tabellini, G. (2000). Comparative Politics and Public Finance. *Journal of Political Economy*, 108(6), 1121–1161.
- Persson, T., & Tabellini, G. (1999). The Size and Scope of Government: Comparative Politics with Rational Politicians. *European Economic Review*, 43, 699–735. [https://doi.org/10.1016/S0014-2921\(98\)00131-7](https://doi.org/10.1016/S0014-2921(98)00131-7)
- Poterba, J. M. (1997). Demographic Structure and the Political Economy of Public Education. *Journal of Policy Analysis and Management*, 16(1), 48–66. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1520-6688\(199724\)16:1<48::AID-PAM3>3.0.CO;2-I](https://doi.org/10.1002/(SICI)1520-6688(199724)16:1<48::AID-PAM3>3.0.CO;2-I)
- Pritchard, A. (1969). Statistical Bibliography or Bibliometrics. *Journal of Documentation*, 24(4), 348–349.
- Ramey, G., & Ramey, V. A. (1995). Cross-Country Evidence on the Link Between Volatility and Growth. *American Economic Association*, 85(5), 1138–1151.
- Ramey, V. A. (2011a). Can Government Purchases Stimulate the Economy ? *Journal of Economic Literature*, 49(3), 673–685.
- Ramey, V. A. (2011b). Identifying government spending shocks: It’s all in the timing. *Quarterly Journal of Economics*, 126(1), 1–50. <https://doi.org/10.1093/qje/qjq008>
- Ravallion, M., & Chen, S. (2007). China’s (uneven) Progress Against Poverty. *Journal of Development Economics*, 82(1), 1–42. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2005.07.003>
- Ravn, M., Schmitt-Grohé, S., & Uribe, M. (2006). Deep Habits. *Review of Economic Studies*, 73(1), 195–218. <https://doi.org/10.1111/j.1467-937X.2006.00374.x>
- Rodrik, D. (1998). Why Do More Open Economies Have Bigger Governments? *Journal of Political Economy*, 106(5), 997–1032. <https://doi.org/10.1086/250038>
- Ruiz-Real, J. L., Uribe-Toril, J., Valenciano, J. D. P., & Gázquez-Abad, J. C. (2018). Worldwide Research on Circular Economy and Environment: A Bibliometric Analysis. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 15(12), 1–14. <https://doi.org/10.3390/ijerph15122699>
- Shelton, C. A. (2007). The Size and Composition of Government Expenditure. *Journal of Public Economics*, 91, 2230–2260. <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2007.01.003>
- Şimşek, A. (2020). Girişimcilik Alanında Yapılmış Yayınların Bibliyometrik İncelenmesi: Web Of Science Veri Tabanı Örneği. İçinde *Ekonomik, Finans ve İşletme Yönetimi Alanında Güncel Gelişmeler - 1*. Nobel Yayın Dağıtım.
- Şimşek, A., & Küçükeşmen, E. (2021). Web of Science Veri Tabanında Analitik Hiyerarşi Prosesiyle İlgili Yayınların Bibliyometrik Analizi. *Bilge Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 148–162. <https://doi.org/10.47257/busad.1040086>

- Skousen, M. (2007). *The Big Three in Economics: Adam Smith, Karl Marx and John Maynard Keynes*. Routledge.
- Snowdon, B., & Vane, R. H. (2017). *Modern Makroekonominin Temelleri, Temelleri, Gelişimi ve Bugünü*. Efil Yayınevi.
- Swanson, D., & Santamaria, L. (2021). Pandemic Supply Chain Research: A Structured Literature Review and Bibliometric Network Analysis. *Logistics*, 5(1), 1–22. <https://doi.org/10.3390/logistics5010007>
- Turnovsky, S. J. (2000). Fiscal Policy, Elastic Labor Supply and Endogenous Growth. *Journal of Monetary Economics*, 45(1), 185–210. [https://doi.org/10.1016/S0304-3932\(99\)00047-1](https://doi.org/10.1016/S0304-3932(99)00047-1)
- van Eck, N. J., & Waltman, L. (2010). Software survey: VOSviewer, a Computer Program for Bibliometric Mapping. *Scientometrics*, 84(2), 523–538. <https://doi.org/10.1007/s11192-009-0146-3>
- van Eck, N. J., Waltman, L., & Noyons, E. C. M. (2010). A Unified Approach to Mapping and Clustering of Bibliometric Networks. İçinde *Eleventh International Conference on Science and Technology Indicators*.
- von Hagen, J., & Harden, I. J. (1995). Budget Processes and Commitment to Fiscal Discipline. *European Economic Review*, 39, 771–779. <https://doi.org/10.3790/ccm.52.4.527>
- Wang, X., Xu, Z., & Škare, M. (2020). A bibliometric analysis of Economic Research-Ekonomiska Istraživanja (2007–2019). *Economic Research-Ekonomiska Istraživanja*, 33(1), 865–886. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2020.1737558>
- Woodford, M. (2011). Simple Analytics of the Government Expenditure Multiplier. *American Economic Journal: Macroeconomics*, 3(1), 1–35. <https://doi.org/10.1257/mac.3.1.1>
- Zhang, T., & Zou, H. fu. (1998). Fiscal Decentralization, Public Spending and Economic Growth in China. *Journal of Public Economics*, 67(2), 221–240. [https://doi.org/10.1016/S0047-2727\(97\)00057-1](https://doi.org/10.1016/S0047-2727(97)00057-1)
- Zupic, I., & Čater, T. (2014). Bibliometric Methods in Management and Organization. *Organizational Research Methods*, 18(3), 429–472. <https://doi.org/10.1177/1094428114562629>

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:04.11.2021 ✓Accepted/Kabul:18.04.2022

DOI:10.30794/pausbed.1019296

Research Article/Araştırma Makalesi

Karaman, N., Alagöz, R. ve Fidan, A. (2022). "Gender Roles, Religion, and Attitudes Towards Homosexuality and Premarital Sex in Turkey", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, Sayı 52, Denizli, ss.253-268.

GENDER ROLES, RELIGION, AND ATTITUDES TOWARDS HOMOSEXUALITY AND PREMARITAL SEX IN TURKEY

Nuray KARAMAN*, Rezzan ALAGÖZ**, Ahmet FİDAN***

Abstract

Previous studies, conducted in Western societies, have indicated that gender roles and religiosity have a negative influence on liberal sexual relations in Western societies. However, there is a scarcity of research in developing and Muslim countries on this issue. Therefore, by utilizing data from the 2011 World Value Survey (WVS) of Turkey (N=1,605), the main purpose of this study is to examine the effects of traditional gender beliefs and religiosity on attitudes toward homosexuality and premarital sex, which are representatives of liberal sexual attitudes. Based on previous studies that focused on traditional gender roles and religious perspectives, several hypotheses were created and tested. Results from logistic regression models reveal that even though both gender roles and religiosity are significant factors that play an important role in negative attitudes toward homosexuality and pre-marital sex in Turkey, traditional gender roles seem to be the strongest factor of conservative attitudes toward sexual relations. The theoretical implications of the current research were discussed for future studies.

Keywords: *Religion, Homosexuality, Premarital sex, Gender roles, Islam, Turkey.*

TÜRKİYE'DE CİNSİYET ROLLERİ, DİN, EŞCİNSELLİK VE EVLİLİK ÖNCESİ CİNSEL İLİŞKİYE KARŞI TUTUMLAR

Öz

Daha önce yapılmış çalışmalar, geleneksel cinsiyet inançlarının ve dindarlığın batı toplumlarında liberal cinsiyet ilişkiler üzerinde olumsuz bir etkisi olduğunu göstermiştir. Ancak bu konuda gelişmekte olan ve Müslüman ülkelerde araştırma kıtlığı bulunmaktadır. Bu nedenle, bu çalışmanın temel amacı, 2011 Dünya Değer Araştırmasından (World Value Survey) (N=1,605) elde edilen verileri kullanarak, Türkiye'de geleneksel cinsiyet inançlarının ve dini faktörlerin bireylerin eşcinselliğe ve evlilik öncesi ilişkilere yönelik tutumlar üzerindeki etkilerini incelemektir. Geleneksel cinsiyet rolleri ve dini bakış açılarına odaklanan önceki çalışmalara dayanarak çeşitli hipotezler oluşturulmuştur. Lojistik regresyon analiz modellerinden elde edilen sonuçlar hem geleneksel cinsiyet inançlarının hem de dindarlığı belirleyen faktörlerin Türkiye'de eşcinselliğe ve evlilik öncesi ilişkilere yönelik negatif tutumları arttırdığını göstermektedir. Dahası, özellikle geleneksel cinsiyet rolleri liberal cinsel ilişkilere yönelik muhafazakâr tutumların en güçlü faktörü olarak ortaya çıkmaktadır. Çalışmanın sonuçları ve teorik çıkarımları gelecekteki daha kapsamlı çalışmalar için tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Din, Eşcinsellik, Evlilik Öncesi Cinsel İlişki, Cinsiyet Roller, İslam, Türkiye.*

* Öğr. Gör. Dr., Uşak Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, UŞAK.
e-posta: nuray.karaman@usak.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-9517-0277>)
** Arş. Gör. Dr., Adıyaman Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, Adıyaman
e-posta: rezzanalagoz@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0002-7643-648X>)
*** Arş. Gör. Dr., Adıyaman Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, Adıyaman
e-posta: ahmetfidan@adiyaman.edu.tr (ORCID ID: 0000-0002-8992-6875)

1. INTRODUCTION

During the past several decades a growing body of literature on attitudes toward liberal sexual relations in Western countries has been debated in many ways. Some studies showed how attitudes toward these relations have sharply divided and drastically changed (Fetner, 2016; McGee, 2016). For example, while in Western countries, people's attitudes towards homosexuality have become less hostile over the last several decades, the majority still see homosexuals as morally unacceptable, inferior, and less healthy (McGee, 2016). Many studies have shown that although sexuality is unrestrictedly experienced in many societies, heterosexual relations are defined by gender roles and religion (Laner and Laner, 1980; Jackson and Cash, 1985; McCreary, 1994; Roggemans et al., 2015) still maintains their importance. The strong concept of heterosexuality leads to the marginalization, discrimination, and even exclusion of others in many societies. Homophobic activity toward homosexuals in particularly recent years has been closely linked to the deterioration of heterosexual relations (Alden and Parker, 2005; Kite and Whitley, 1996).

In many Western countries, the rise of sexual morality has been linked to the decline of the traditional religious authority (Scott, 1998) which also decreases the effect of the traditional gender roles. Studies, however, show that religion and traditional gender roles still have an impact on attitudes towards sexuality in many countries. With the sexual revolution of recent years, the fact that sexuality is experienced at an early age and increased visibility of homosexuality (Cannon and Long, 1971; Reiss, 2001) have also made it possible to examine how individuals develop attitudes towards sexuality, premarital sex, and homosexuality and how religion (Finlay and Walther, 2003; Adamczyk and Hayes, 2012; Maher, 2013) and traditional gender roles (Harbaugh and Lindsey, 2015; Herek, 2009; Kite and Deaux, 1987; Macdonald and Games, 1974; Whitley, 2001) affect these attitudes. Some studies have shown that traditional gender roles are effective in creating negative attitudes towards homosexuality (Herek, 1986; McCreary, 1994; Whitley and Ægisdóttir, 2000; Whitley, 2001). They even mentioned a significant relationship between traditional gender roles and homophobia/hate crimes against homosexuals (Kerns and Fine, 1994). Other studies have also shown that being a believer in religion also affect the attitudes toward premarital sex and homosexuality in a negative way (Finlay and Walther, 2003; Maher, 2013; Weishut, 2000; Whitley, 2009; Roggemans et al., 2015). Studies have shown that people who adhere to Christianity, Judaism, and Islam develop more negative attitudes towards homosexuality (Roggemans et al., 2015).

Studies on attitudes toward liberal sexual morality (homosexuality and premarital sex) generally appear to be conducted in western societies. Although there has been an increased number of studies about attitudes towards liberal sexual relations in western countries, there is a research gap in Muslim countries where grapple with the issue of homosexuality and premarital relations. Sexual and gender-specific norms are still defined by religion and traditional gender roles which are also determined by men-dominated gender roles in Muslim societies. Even though Turkey is a secular country since the 1920s, the effect of Islam and gender roles is very visible in daily life. As Turkey is a traditional country and the impact of religion in society is strong, traditional gender roles and religion affect attitudes towards homosexuality and premarital sex. Therefore, the present research focuses on the impact of gender roles and religion on liberal sexual relations. To be explicit, in order to determine attitudes towards liberal sexual relations in Turkey, the study examines whether these factors shape attitudes toward homosexuality and premarital sex, representatives of liberal sexual relations. The current research varies from other studies in this regard. We contribute to a comprehensive understanding of the link between religious/traditional gender roles and negative attitudes towards homosexuals/people who have sex before marriage in this article.

2. LITERATURE REVIEW

2.1. Gender Roles and Liberal Sexual Morality

In general, the term gender has been used in social or cultural contexts, in contrast to biological ones. (Deaux and Major, 1987; Diamond, 2002; Fiske, 2017; Lefkowitz et al., 2014; Pichardo, 2011). Gender roles arise in the socialization process and are related to social norms that define men's and women's actions. Gender socialization teaches behaviors that are appropriate to the biological sex of women and men, and the individual learns to act by gender roles to gain a place in society (Harbaugh and Lindsey, 2015; Kite and Deaux, 1987; Risman, 2018; Whitley,

A. Fidan

2001). The distinction between beliefs in female and male roles, as stated in studies, is a significant distinction for gender role beliefs. In the traditional construction of femininity and masculinity, all men are expected to display masculine qualities, whereas all women are expected to show feminine qualities (Hussain, Naz, Khan, Daraz, & Khan, 2015; Wong et al., 1999). In many cultures, the roles assigned to men are valued more than the roles assigned to women by the effect of traditional gender roles. In traditional gender roles, it is emphasized that men should conform to high-status job roles, and women to roles that are considered to be of lower status by society, such as domestic jobs. This also strengthens and maintains men's positions in society (Eagly and Steffen, 1984; Risman, 2018). For example, men are working outside the home, and women are engaged in household tasks, such as washing, cooking, and caring for children, which are conventional gender-based practices.

Several studies indicate that traditional gender roles continue to impact attitudes toward both premarital sexuality and homosexuality (Harbaugh and Lindsey, 2015; Herek, 2009; Hu & Li, 2019 Sakallı-Uğurlu and Glick, 2013; Whitely, 2001). Those who exhibit the behavioral characteristics of the opposite sex other than the defined characteristics of their biological sex (e.g., gay and lesbian) (Whitely, 2001) and those who exceed the characteristics attributed to each sex (e.g., those who have premarital sex, etc.) are generally perceived negatively.

The relationship between homosexuality and traditional gender roles has been revealed in many studies in the field of social sciences (Cotten – Huston and Waite, 1999; Morgan & Davis-Delano, 2016; Kite and Deaux, 1987; Macdonald and Games, 1974; Warner & Shields, 2013). Heterosexuality is important in traditional sex roles and all other sexual conduct is seen as unhealthy and immoral (Harbaugh and Lindsey, 2015; MacDonald et al., 1973; Morgan & Davis-Delano, 2016). McCreary (1994) mentioned that traditional gender beliefs are still the source of opposition to homosexuality and the perception of lesbians and gay people comes from a heterosexual view that men who have been classified as feminine are gay and women who are defined as masculine are lesbians. Some studies have shown that people want others to maintain a more traditional gender role (Kite and Whitley, 1998; Whitely, 2001). Violations of social gender roles are seen as violations of the roles defined for men and women. At this point, gayness and lesbianism are not welcomed as they violate approved gender roles. "Heterosexuality is equated ideologically with 'normal' masculinity and 'normal' femininity, whereas homosexuality is equated with violating the norms of gender" (Herek, 1992: 27). Some studies have shown that men who embrace traditional gender roles develop a negative attitude towards homosexuals (Herek, 1986; Kite and Whitley, 1998; Worthen, 2013). A number of researchers find out that persons who do not believe in the equality of women and men and who advocate different gender roles for women and men have more negative attitudes toward homosexuals (MacDonald and Games, 1974; Smith, Resick, and Kilpatric, 1980; Weinberg and Milham, 1979; Worthen, 2013). A considerable number of researchers pointed out those negative assumptions regarding women's positions still exist in the traditional gender-based system (Herek, 1988; Fiske, 2017; Kite and Whitley, 1998; Risman, 2018; Whitley, 2001). Some research on homosexuality has shown that heterosexual males, who stress their male identity, develop negative attitudes towards gay men (Davies, 2004; Harbaugh and Lindsey, 2015; Lefkowitz et al., 2014; Weishut, 2000; Whitely, 2001). In the gender belief system, people think that homosexuality violates male norms rather than female norms.

Premarital sex is an important social norm that many scholars are dealing with. Many studies on premarital sex show that attitudes towards premarital sex are different in many societies (Sprecher, Treger, and Sakaluk, 2013). Most of the studies on premarital sex are conducted mainly in Western countries. An important part of this study shows that in Western societies, premarital sexuality is more permissive (Cannon and Long, 1971; Roy, 2021; Smith, Resick, and Kilpatrick, 1980; Widmer, Treas, and Newcomb, 1998). In addition, several of these studies emphasized that younger generations are more open to premarital sex (Sprecher, Treger, and Sakaluk, 2013). Even though attitudes towards premarital sex are more permissive and the effect of traditional gender roles are decreasing mostly in Western countries, in many societies gender concept is still primarily focused on conformity or resistance to prevailing assumptions of gender roles (Jenkins, 2000). Therefore, premarital sex is also affected by the roles that define through gender roles. The traditional gender role promotes that motherhood and marriage are key roles for women (Russo, 1976, cited in MacCorquodale 1984). Women and men are expected to act in accordance with their gender roles. In particular, marriage, which can be defined as the legalization of sexuality, is more important in regulating the sexual life of women. In marriage, where the

virginity of women is an “important social norm” (Zhou, 1989), the premarital sex of women also reveals a lot of bias that can contribute to the exclusion of women. This also highlights the double standard applied to women and men in society (DeLamater, 1981; Morgan & Davis-Delano, 2016; Hussain, Naz, Khan, Daraz, & Khan, 2015; Reiss, 1964). The encouragement of men to have sexual intercourse before marriage in many cultures, but the condemnation of women in such a situation can be seen as an example in many societies. In societies where traditional gender roles are dominant, negative attitudes towards women who have sex before marriage have very important consequences (Ergun, 2007; Sakallı-Uğurlu and Glick, 2013).

Traditional gender roles in many cultures have a major effect on liberal sexual relations. However, tradition is not only the predictor of attitudes toward sexual relations; religion is also affecting the attitudes. As mentioned in several studies, in any religion, traditional gender roles are very important (Duck and Hunsberger, 1999; Roggemans, 2015) to adapt to the norms and values.

2.2. Religion and Liberal Sexual Morality

Religion not only plays a significant role in determining political, economic, social institutions in society but also in influencing people’s beliefs and actions towards gender roles. Religion as a political power forms and distorted the fight for gender equality has shown how ‘private’ situations related to family, sexuality, and fertility have become a topic of public among religious people who want to control them based on their beliefs (Yuksel-Kaptanoglu and Bernhardt, 2018). Besides using religion for personal reasons, people use religion to obtain “security, comfort, status or social support” (Yuksel-Kaptanoglu and Bernhardt, 2018: 252). The main religions tend to provide moral guidelines and to layout, out the aspirations of the society, thus greatly impacting their attitudes. For instance, major religions (e.g. Christianity, Islam, and Judaism) tend to criminalize both male and female homosexuality and pre-marital sexual relations and so, sexual restriction and discourses may be seen in every religion (Petersen and Donnerwerth, 1998). Regardless of what religion they have, more conservative people hold more stringent views about gender roles, homosexual relations, and romantic relations outside marriage (Roggemans et al., 2015). Several studies have researched public opinions to see if there is a link between religiosity, anti-premarital sex sentiments, and homosexuality (Barringer, Gay, and Lynxwiler, 2013; Finlay and Walther, 2003; Maher, 2013; Whitehead, 2010). The studies showed that religious individuals’ attitudes toward pre-marital sex and homosexuality are more negative than non-religious or moderate people (Jäckle and Wenzelburger, 2015; Petersen and Donnerwerth, 1998). Religious fundamentalism has played a crucial role in holding heterosexist attitudes and society (Stefurak et al., 2010). Even though homophobia did not arise directly from heterosexism, heterosexist culture can lead to violence, discrimination, and hatred against homosexuals (Ichwan, 2014).

Religion has an important impact on the attitudes and views of believers about sexuality. Hunsberger and Jackson (2005) have established a theoretical structure to describe the relationship between religious fundamentalism and sexuality. Specifically, they proposed that people are attracted to religion because it provides them with the means to engage in and extract ideas from society (Hunsberger and Jackson, 2005). As part of this phase, believers of one religion will invariably be subjected to the heterosexism that persists in society. When heterosexism is legitimized by religious institutions, there would be a greater degree of sexual prejudice (Stefurak et al., 2010). They advocate that for a variety of causes, more religious individuals are especially likely to develop high levels of sexual prejudice (Adamczyk and Hayes, 2012; Jäckle and Wenzelburger, 2015; Maher, 2013; Roggemans et al., 2015; Whitehead, 2010).

Sexual stigma permeates social organizations of most societies, including those that affect religious attitudes and gender role expectations (Vincent, Parrott, and Peterson, 2011). Individuals who participate more regularly in religious organizations are also less likely to support views toward homosexuality (Barringer et al., 2013). However, men vary in the degree to which they attribute gender roles and theological ideologies that perpetuate heterosexism (Petersen and Donnerwerth, 1998). Excessive internalization of these prevailing ideologies in the context of rigid obedience to conventional male and female gender norms or religiosity can lead to a negative attitude towards sexual prejudice and non-marital relationships.

Some cross-national research has shown that Muslims and Hindus appear to have more traditional views toward homosexuality and premarital sex than Christians and Jews do (Adamczyk and Hayes, 2012; Jung, 2016).

Sexuality in Islam is not limited to procreation unlike in most other monotheistic religions. Islam distinguishes sexuality between 'legitimate' and 'illegitimate' sexuality dependent on marital status (Smerecnik et al., 2010). Sexuality within marriage is permitted and is accepted socially, legally, religiously by society; sexuality outside marriage is prohibited and socially unacceptable. Sexuality is thus not only subject to moral laws, but also has implications for people's social, economic, and public standing of citizens (Smerecnik et al., 2010). Intolerance of homosexuality is intimately linked to the Islamic faith (Henry, 2020; Yeck & Anderson, 2019). Muslim individuals regard homosexuality as a personal decision, and it is seen as deliberately choosing to violate Allah's will. Therefore, homosexuality is stigmatized as abnormal and banned in Islam (Yeck & Anderson, 2019).

2.3. Gender Roles, Religion, and Liberal Sexual Relations in Turkey

Even though being a homosexual person is not a crime in Turkey, common traditional family values dominate the entire social atmosphere (Oksal, 2007). The Turkish people, primarily due to the social and family system of Turkish society, continue to hold conventional ideas about sexual issues. Although Turkey made important changes due to westernization and industrialization since the early years of the Republic (Yuksel-Kaptanoglu and Bernhardt, 2018), which has culminated in substantial economic and demographic changes, gender inequality and patriarchy remains one of the most permanent problems of Turkish society (Engin and Pals, 2018). The institutions of marriage and the general trend of the Turkish family are highly patriarchal (Sakalli, 2002), therefore, males and females have different roles. For instance, in the family, the role of the men is to be dominant, head of the household and has to protect the family structure while the role of the women is to take care of family members and be in charge of the house as the providers.

In Turkey, individuals are socialized with conventional sexist ideologies. The socialization of gender roles arises in the family, and from an early age, girls and boys learn different gender roles (Sakalli, 2002). In the family, girls are promoted to be dependent and obedient, while boys are encouraged to be more violent and independent (Oksal, 2007). Thus, women who grew up in sexist ideologies recognize the dependence of men on them in interpersonal relationships. Premarital sexual relationships are not allowed, particularly for girls, and the dignity of the family relies on the purity of females in the family (Oksal, 2007). In other words, sex is regarded as taboo, and premarital sexual relations are still considered negative behaviors. Marriage is the only way for a general correct manner of having sexual relations (Sakalli, 2002). The information about Turkish society's view on premarital sexual relations, which are approved only in marriage, also can give us important notions of the society's view on homosexual relations.

Homosexuality, in Turkey, is seen as people who have sexual relationships with individuals of the same sex (Sakalli and Ugurlu, 2001). Homosexuality is not accepted in Turkish society and is seen as abnormal behavior. Most homosexual individuals are refused by their families due to social pressure and are exposed to socially hostile behavior (Sakalli and Ugurlu, 2001). Parents, who have more conventional gender views, in Turkish families, use indirect messages usually from the media to their children about how this kind of sexual relationship is inappropriate and abnormal in daily social life (Oksal, 2007). Since society's negative attitudes and prejudiced behaviors, the majority of homosexual people feel uncomfortable explaining their situation to their families or close relatives. Religious, traditional, and patriarchal families are substantial reasons for homosexual people to communicate with others about their sexual identity. Nevertheless, in late years, some homosexuals in Turkey, particularly in the biggest cities, have started to reveal their sexual identity (Sakalli and Ugurlu, 2001). They have begun to share their situations, have collective demonstrations, and possess meetings to give society a chance for social contact with them.

In Turkey, gendered social structures are undergirded by religion (Islam) and cultural activities. Turkish society is mostly religious and believes in Islam. Therefore, this religious status may be one of the important factors in negative perceptions of premarital sex and homosexuality. Because Islam is totally against sex outside marriage and homosexuality. To support that idea, verses from the Quran, which is the first and most substantial source of Islamic doctrine on familial issues, can be given as proof of disapproving of these kinds of relations (pre-marital sex, homosexuality). First, sex before marriage or any sexual activities outside marriage is strictly prohibited, regardless of whether with a girlfriend/boyfriend. Sex outside marriage is viewed as fornication (Zina) (Bello, 2011). A verse from the Quran states:

“Do not go near adultery, surely it is an indecency, and an evil way [of fulfilling sexual urge].” (17:32)

Second, Islam, likewise pre-marital sex, is completely against homosexuality. In Quran, this kind of sexual relationship is rejected in some verses and these verses mostly come from the story of Prophet Lut (Lot):

“And remember when Lot scolded the men of his people, saying, “Do you commit a shameful deed that no man has ever done before? You lust after men instead of women! You are certainly transgressors.” But his people’s only response was to say, “Expel them from your land! They are people who wish to remain chaste! So, We saved him and his family except for his wife, who was one of the doomed. We poured upon them a rain of brimstone. See what the end of the wicked was!” (7:80-84).

The story of Prophet Lot continues in other verses:

“And the men of his people—who were used to shameful deeds—came to him rushing. He pleaded, “O my people! Here are my daughters for marriage—they are pure for you. So fear Allah, and do not humiliate me by disrespecting my guests. Is there not even a single right-minded man among you?” They answered: you (Lut) know that we are not entitled to your daughters and you know what we want... The angels said, “O Lot! We are the messengers of your Lord. They will never reach you. So travel with your family in the dark of night, and do not let any of you look back, except your wife. She will certainly suffer the fate of the others. Their appointed time is the morning. Is the morning not near? When our command came, we turned the cities upside down and rained down on them clustered stones of baked clay,” (11:78-82).

In another line of the Quran, Prophet Lot reprimands the people of his city due to men’s sexual relations with same-sex instead of women:

“Why do you men lust after fellow men, leaving the wives that your Lord has created for you? In fact, you are a transgressing people.”

As seen in verses from the Quran, homosexuality is not acceptable and is seen as deviant behavior. In addition to these verses, there are many different verses in the Quran that reveal how Islam is against these kinds of sexual relations. Therefore, due to the high religiosity of individuals and tend toward patriarchal and conventional gender roles in society, it is our assumption to find extremely negative attitudes toward liberal sexual tendencies, particularly pre-marital sex and homosexuality, in Turkey.

3.METHOD

3.1.Sample and Data

Data for our study were obtained from the 2011-2014 World Value Survey (WVS) the case of Turkey that was carried out between June 2011 and August 2011 by the Bahcesehir University (WVS, 2012). This is the 6th wave of the survey, which was performed between 2010 and 2014, included a total of 60 countries (Inglehart et al., 2014). The main reason we used the 6th wave of the WVS instead of the 7th wave is that the 6th wave is the latest wave that included both attitudes toward homosexuality and premarital sex in Turkey. WVS is one of the most comprehensive research projects on human values in the world. The WVS aims to assist scientists and policymakers in interpreting changes in people’s attitudes, principles, and motives around the world. The research program was initiated by an international team of scholars, with the WVS association and secretariat headquartered in Stockholm, Sweden. The survey was conducted through face-to-face interviews at respondents’ place of residence, and answers were recorded in a paper questionnaire or by Computer Assisted Personal Interview. The sixth wave of Turkey is representative of the adult population aged 18+ and the sample size is 1,605. However, after cases with missing values in attitudes toward sexual relations and independent variables of the study were deleted, the final sample of this data analysis is less than the original sample.

3.2.Variables

Two dependent, four independent variables, and six control variables are included for the conceptualization of the present research.

Dependent Variables

The WVS includes some items intended to measure the valuation of liberal sexual morality. Each respondent was required with a statement that reads, "Please tell me for each of the following actions whether you think it can always be justified, never be justified." We focus on two items that can be the measure of liberal sexual morality, which are attitudes toward homosexuality and sex before marriage. Each dependent variable is a ten-point scale (from 1 never justifiable to 10 always justifiable).

Independent Variables

Gender roles: This variable was created as a compound of two variables of WVS, which are "On the whole, men make better political leaders than women do" and "On the whole, men make better business executives than women do." These two variables were recoded as 0 = disagree and 1 = agree. Then both were combined and a scale of 3-point was created the index possessed a cronbach's alpha that its value was equal to 0.668.

Subjective religiosity: Subjective religiosity is measured by way of an item that asks, "Independently of whether you go to religious services or not, would you say you are a religious person, not a religious person, or a convinced atheist?" Because of the lower percentage of self-reported convinced atheists in the sample, we recoded and created a dichotomous variable with 0 = not a religious person/a convinced atheist and 1 = a religious person.

Prayer: Related to social religiosity, prayer practice was developed by the WVS as a scale variable and the index value range from 1 = never, practically never to 8 = several times a day.

Importance of religion (religious salience): The measurement of religious salience is a way of a Likert-type scale item that asks the respondents a question that states, "For each of the following aspects, indicate how important it is in your life." Possible responses for the importance of "religion" are in a Likert-type scale format and we recoded it for facilitating interpretation with a greater score representing higher importance placed on religion with 0 = not at all important, 1 = not very important, 2 = rather important, 3 = very important.

Control Variables

Based on the earlier studies, six demographic variables were included in the analysis to determine the estimated net effects of independent variables on the dependent variables. Age is a three-interval dummy variable with the youngest group is used as the reference category (0 = 18-29 years, 1 = 30-49 years, 2 = 50 or more years). In the current research, gender is coded as a binary variable reverberating 0 = female and 1= male. Two variables are aimed to catch family dynamics. First, marital status is a dichotomous variable reflecting 0 = non-married and 1 = married. Second, the number of children is measured by asking, "How many children do you have?" Nine ordered categories represent certain numbers of children with a range starting at 0 = no children through 8 = 8 or more children. Educational level was created by WVS by asking, "What is the highest educational level you have attained?" Possible response categories were maintained from original data and an 8-point scale variable (1 = no formal education to 8 = university with degree) for the level of education included in our data analysis. WVS included regions of Turkey and these regions were coded as Marmara Region (reference category), Aegean Region, Middle-Anatolia Region, Mediterranean Region, Black Sea Region, East Anatolia Region, and South-East Anatolia Region.

3.3.Hypotheses

H1: Tend to traditional gender roles will be associated with a lower level of justification for liberal sexual attitudes including homosexuality and premarital sex.

H2: Personal religiosity will be related to a lower level of justification for liberal sexual attitudes including homosexuality and premarital sex.

H3: The greater practice of prayer will be linked to a lower level of justification for liberal sexual attitudes including homosexuality and premarital sex.

H4: Higher given importance to religion (religious salience) will be related to a lower level of justification for liberal sexual attitudes including homosexuality and premarital sex

4.RESULTS

4.1.Sample Characteristics

Table 1 summarizes the sample characteristics of Turkey. The majority of respondents were in the group of 30-49 years old (45.8%). More than half of the respondents were male (50.7%). The majority of the respondents were married (69.2%) while more than 30% were single or never married. The mean level of the number of children was 1.84 on a 9-point scale (SE=.045). The mean level of education was 4.86 on a 9-point scale (SE=.061). The majority of respondents were living in the Marmara region (31.5%) while the less populated region was East Anatolia among seven regions. The mean of gender roles was 1.37 on a 3-point scale (SE=.020). Regarding religious factors, 85% of respondents identify themselves as religious persons. Nevertheless, 15% is a high number of being non-religious among the population in Turkey. The mean of the practice of prayer was 6.65 on an 8-point scale (SE=.045). Additionally, the mean of religious salience was 2.58 (SE=.017). In the context of dependent variables, the mean of support for homosexuality was 1.66 (SE=.041) while that support was slightly higher for premarital sex at 1.78 (SE=.047).

4.2.Multivariate Analysis

By using weighted data, Table 2 exhibits the results of six linear regression models predicting the net effects of gender roles, religious factors, and control variables on attitudes toward homosexuality. In this table, first, a control model (see Model 1) was run, and age, education, and living in the Southeast Anatolia region were positively linked while being male, married, and living in other regions (except East Anatolia) were negatively associated with support for homosexuality. The mean level of support for homosexuality is .268 higher for individuals in the age group of 30-49 than their counterparts in the age group of 18-29 ($p < .05$, $t = 2.36$). As one unit increases in educational level, the expected support for homosexuality increases by a factor of .114 ($p < .001$, $t = 5.40$). The mean level of support for homosexuality is .410 higher for people who live in the Southeast Anatolia region than individuals who live in the Marmara region ($p < .05$, $t = 2.48$). On contrary, the mean level of support for homosexuality is .223 lower for males than females ($p < .01$, $t = -2.67$) and is .232 lower for married people than non-married ($p < .05$, $t = -2.21$). Compared to the Marmara region, there is lower support for homosexuality in the Aegean Region, Middle-Anatolia Region, Mediterranean Region, and Black Sea Region.

Model 2 indicates that tending to more traditional gender roles was negatively associated with support for homosexuality. As one unit increases in traditional gender roles, the expected support for homosexuality decreases by .301 units ($p < .001$, $t = -5.69$). In this model, after adding gender roles, the effect of gender loses statistical significance. Model 3 discloses that subjective religiosity is negatively and significantly linked to support for homosexuality. Holding all other variables constant, the mean level of support for homosexuality is .443 lower for individuals who identify themselves as religious than non-religious or convinced atheists ($p < .001$, $t = -3.73$). In this model, when subjective religiosity is entered into the model, the effect of marital status loses statistical significance. Model 4 demonstrates that the practice of prayer is also negatively and significantly related to support for homosexuality. As one unit increases in prayer practice, the expected support for homosexuality decreases by a factor of .085 ($p < .001$, $t = -3.51$). Model 5 found that there is not any statistically significant relationship between religious salience and support for homosexuality. The full model (see Model 6) includes all independent and control variables. In this model, gender roles ($b = -.287$, $p < .001$) and subjective religiosity ($b = -.387$, $p < .01$) remain statistically significant while prayer practice loses its statistical significance.

Table 1. Sample Characteristics for Turkey (n = 1,605).

	N	%		
18-29 years (Ref.)	450	28.0		
30-49 years	735	45.8		
50 and over years	420	26.2		
Female (Ref.)	791	49.3		
Male	814	50.7		
Non-married (Ref.)	494	30.8		
Married	1,111	69.2		
Marmara Region (Ref.)	506	31.5		
Aegean Region	243	15.1		
Middle-Anatolia Region	319	19.9		
Mediterranean Region	182	11.3		
Black Sea Region	121	7.6		
East Anatolia Region	106	6.6		
South-East Anatolia Region	127	7.9		
Non-religious (Ref.)	237	15.0		
Religious	1,340	85.0		
	M	SE	Min	Max
Number of Children	1.84	.045	0	8
Education	4.86	.061	1	9
Gender Roles	1.37	.020	0	2
Prayer	6.65	.045	1	8
Religious Salience	2.58	.017	0	3
Justify Homosexuality	1.66	.041	1	10
Justify Premarital Sex	1.78	.047	1	10

Table 3 presents the results of six logistic regression models that predict the net effects of gender roles, religion determinants, and demographic variables on support for premarital sex. The unstandardized coefficients and model fit indicate a significant impact of gender roles and religious determinants on attitudes toward premarital sex. The overall effect size of religious factors suggests a higher level of illustrative power-on support for premarital sex than support for homosexuality. As the literature cited above reveals that Islamic societies are rigid, therefore, this finding is important. Religiosity seems to play a robust role in attitudes toward premarital sex in Turkey.

Model 1 shows that, among control variables, age and educational level were significantly and positively linked to support for premarital sex whereas the number of children compared to Marmara region living in the different regions of Turkey was negatively associated with sex before marriage. The mean level of support for premarital sex is .476 greater for individuals in the age group of 30-49 and .423 higher for individuals in the age group of 50 and over years than their counterparts in the age group of 18-29 respectively (($p < .001$, $t = 3,71$) and ($p < .01$, $t = 2,70$). As one unit increases in educational level, the expected support for premarital sex increases by a factor of .130 ($p < .001$, $t = 5.47$). On the contrary, for one person increase in the number of children, the expected support for premarital sex decreases by .080 units ($p < .05$, $t = -2.30$). Additionally, living in other regions (except the Black Sea region) shows more support for premarital sex than in the Marmara region.

Model 2 reveals that tending to more traditional gender roles was negatively associated with support for premarital sex. As one unit increases in traditional gender roles, the expected support for homosexuality decreases by a factor of .299 ($p < .001$, $t = -4.99$). In this model, after gender roles are added to data analysis, the negative effect of regions on the support for premarital sex increases, and the Black Sea region also becomes negatively and statistically significant. Model 3 demonstrates that subjective religiosity is negatively and significantly associated with support for premarital sex. The mean level of support for premarital sex is .799 lower for individuals who identify themselves as religious than non-religious people ($p < .001$, $t = -6.06$). Model

A. Fidan

4 shows that the practice of prayer is also negatively and significantly related to support for premarital sex. As one unit increases in prayer practice, the expected support for premarital sex decreases by a factor of .134 ($p < .001, t = -4.96$).

Unlike Table 2 (support for homosexuality), in this table, Model 5 denotes that religious salience was negatively and significantly associated with support for premarital sex. As one unit increases in religious salience, the expected support for premarital decreases by a factor of .251 ($p < .001, t = -3.75$). Model 6 (full model), in this table also, includes gender roles variable, all religious covariates, and control variables in the equation. Gender roles, subjective religiosity, and prayer practice remain statistically significant although their effect on attitudes toward premarital sex decreases. After gender roles and all religious predictors were entered into the regression analysis, religious salience lost its statistical significance. These results provide strong evidence of a net effect of gender roles and subjective religiosity on attitudes toward homosexuality and premarital sex in Turkey. Differences in Adjusted R2 statistics across models suggest that gender role predictor has the strongest effect on both attitudes toward homosexuality and premarital sex. Taken together, Hypothesis 1, Hypothesis 2, and Hypothesis 3 are supported, Hypothesis 4 is partially supported by the data.

Table 2. Linear Regression: Parameter Estimates (Control Variables and Independent Variables) for Attitudes toward Homosexuality.

Variables	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6
	B(SE)	B(SE)	B(SE)	B(SE)	B(SE)	B(SE)
30-49 years	.26(.11)*	.25(.11)*	.23(.114)*	.27(.11)*	.27(.11)*	.21(.11)
50 and over	.21(.14)	.18(.14)	.18(.139)	.206(.140)	.21(.13)	.15(.14)
Male	-.22(.08)**	-.14(.08)	-.25(.08)**	-.242(.08)**	-.22(.08)**	-.18(.08)*
Married	-.23(.10)*	-.25(.10)*	-.197(.10)	-.212(.10)*	-.22(.10)*	-.21(.10)*
Children	-.03(.03)	-.03(.03)	-.025(.03)	-.025(.03)	-.03(.03)	-.02(.032)
Education	.11(.02)***	.09(.02)***	.10(.021)***	.10(.02)***	.11(.02)***	.08(.02)***
Aegean	-.35(.12)**	-.31(.12)*	-.37(.12)**	-.39(.12)**	-.37(.12)**	-.36(.13)**
M. Anatolia	-.48(.11)***	-.46(.11)***	-.47(.11)***	-.43(.11)***	-.45(.11)***	-.42(.12)***
Mediterranean	-.47(.14)**	-.48(.14)**	-.43(.13)**	-.45(.14)**	-.46(.13)**	-.43(.14)**
Black Sea	-.47(.16)**	-.57(.16)**	-.39(.16)*	-.46(.16)**	-.46(.16)**	-.50(.17)**
East Anatolia	-.03(.17)	-.19(.18)	.01(.17)	.02(.17)	-.01(.17)	-.11(.18)
SE. Anatolia	.41(.16)*	.43(.16)*	.41(.16)*	.44(.16)**	.44(.16)**	.44(.17)**
Gender Roles		-.30(.05)***				-.28(.05)***
S. Religiosity			-.44(.12)***			-.38(.12)**
Prayer				-.08(.02)***		-.04(.02)
Religious S.					-.10(.06)	-.03(.06)
Adjusted R ²	.054	.077	.061	.061	.056	.086
Weighted N	1,593	1,515	1,566	1,566	1,588	1,475

Notes: * $p < .05$. ** $p < .01$. *** $p < .001$.

Table 3. Linear Regression: Parameter Estimates (Control Variables and Independent Variables) for Attitudes Toward Premarital Sex.

Variables	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6
	B(SE)	B(SE)	B(SE)	B(SE)	B(SE)	B(SE)
30-49 years	.47(.12)***	.52(.13)***	.41(.12)**	.49(.12)***	.48(.12)***	.47(.13)***
50 and over	.42(.15)**	.45(.16)**	.38(.15)*	.42(.15)**	.42(.15)**	.42(.15)**
Male	.04(.09)	.10(.09)	.01(.09)	.02(.09)	.05(.09)	.06(.09)
Married	-.14(.11)	-.17(.12)	-.09(.11)	-.11(.11)	-.13(.11)	-.11(.12)
Children	-.08(.03)*	-.09(.03)**	-.06(.03)*	-.06(.03)*	-.07(.03)*	-.06(.03)*
Education	.13(.02)***	.11(.02)***	.10(.02)***	.11(.02)***	.11(.02)***	.08(.02)**
Aegean	-.42(.14)**	-.43(.14)**	-.52(.14)***	-.52(.14)***	-.47(.14)**	-.60(.14)***
M. Anatolia	-.69(.13)***	-.68(.13)***	-.69(.12)***	-.60(.13)***	-.62(.13)***	-.61(.13)***
Mediterranean	-.58(.15)***	-.61(.16)***	-.51(.15)**	-.55(.15)***	-.57(.15)***	-.53(.15)**
Black Sea	-.30(.18)	-.37(.19)*	-.15(.18)	-.28(.18)	-.28(.186)	-.23(.18)
East Anatolia	-.46(.19)*	-.62(.21)**	-.38(.19)*	-.36(.19)	-.42(.19)*	-.47(.21)*
SE. Anatolia	-.41(.18)*	-.49(.19)*	-.44(.18)*	-.36(.18)*	-.39(.18)*	-.48(.19)*
Gender Roles		-.29(.06)***				-.27(.06)***
S. Religiosity			-.79(.13)***			-.67(.14)***
Prayer				-.13(.02)***		-.06(.02)*
Religious S.					-.25(.06)***	-.13(.02)
Adjusted R ²	.062	.082	.081	.076	.070	.107
Weighted N	1,594	1,514	1,566	1,567	1,589	1,474

Notes: *p < .05. **p < .01. ***p < .001.

5. CONCLUSION AND DISCUSSION

In the present study, we examined the role of traditional gender roles and religiosity in explaining attitudes toward liberal sexual relations in Turkey. In general, gender roles and three aspects of religion were disclosed as significant determinants of attitudes toward premarital sex while one of the religious factors (religious salience) was not associated with attitudes toward homosexuality. Below we discuss the suggestions for the findings of our study, explain the limitations, and consider the recommendations for future research. First, tend to traditional gender roles was a significant and strong factor compared to other factors in explaining attitudes toward both liberal sexual relations. Thus, coherent with the results of previous studies, people who tend to more traditional gender roles had more negative attitudes toward liberal sexual relations (Whitely, 2001; Herek, 2009; Sakallı-Uğurlu and Glick, 2013; Harbaugh and Lindsey, 2015). This finding was as expected in a country where families and society's structures are highly patriarchal. In other words, highly societal and familial conservative perceptions in Turkey, have a negative effect on the approval of homosexuality, and sex before marriage. Although in the last decade, debate on liberal relations has attracted attention in the society, particularly among gays and lesbians, members who grew up in traditional or conservative Turkish families remain to have quite negative attitudes toward these kinds of relations. Because homosexuality and pre-marital sex are seen as the elements that humiliate the dignity and honor of the family.

Second, there is a lack of research in religious studies, which focuses on an altitudinal variation on familial and sexual preferences issues in non-Christian environments. Therefore, it is important to note that the present study adds to the literature substantial findings that demonstrate the association between religious tenets and

liberal sexual relations in Turkey, where a mainly Muslim society is pervasive. Although Turkish families and all areas of society have experienced and overcome Westernization and modernization since the beginning of the Republic, the members of this society are still influenced by radical religious concepts of Islam (Acevedo, Ellison, and Yilmaz, 2015). Thus, investigating the attitudes toward liberal sexual relations, in the context of religion, in a secular, Westernized, and Islamic Turkey is essential.

The findings of our study predominantly support the research hypotheses related to religiosity. Turkish people who identify themselves as religious and those who show a higher level of prayer practice are more likely to have negative attitudes toward both homosexuality and pre-marital sex. Religious salience was not associated with attitudes toward homosexuality while individuals who give more importance to their religion have conservative attitudes toward pre-marital sex. These findings from negative attitudes toward homosexuality can be explained by that the most plausible perspective is that the Islamic faith views homosexuality as a sin (Oksal, 2007). Therefore, there is no doubt to state that, in Islamic doctrine, homosexual preference and homosexual practices are not permissible either. This remark obtained support from earlier studies that have indicated that religious beliefs and practices are significant determinants of conservative attitudes toward homosexuality (Chadee et al., 2013; Cotten-Huston and Waite, 1999; Roggemans et al., 2015; Whitley, 2009).

In the context of attitudes toward sex before marriage, patriarchal families members, who hold traditional gender roles, particularly parents, hold quite conservative attitudes toward pre-marital sex. Because virginity until marriage is seen as something blessed and pure in Turkish families and society (Sakallı-Uğurlu and Glick, 2013). This view also is rooted in Islamic religious tenets. Because having sexual relationships before marriage is seen as adultery in Islam, and, therefore, it is considered one of the biggest sins (Islamweb, 2020). One of the important messages of Islam to families is that keep their children and away from adultery. Given the effect of religion on individuals' attitudes toward sex before marriage, it is possible to say that traditional and religious Turkish families have conservative attitudes toward pre-marital sex regardless of gaps in generations. This view is also supported by previous studies that found that religion is one of the important factors that have a negative influence on attitudes toward pre-marital sex (Cochran and Beeghley, 1991; Cochran et al., 2004; Jung, 2016).

The findings of the present study make several contributions. First, the present research enlarges the literature by using a cross-national sample to examine the link between traditional gender roles, religious factors, and attitudes toward homosexuality and pre-marital sex. The findings of the current study propose that the negative association between traditional gender roles, religion, and attitudes toward homosexuality and pre-marital sex in Turkish contexts may apply in other parts of the Islamic countries. Second, building on more than one perspective, our research moves beyond previous studies, which focused on religiosity alone. As Turkish society predominantly has traditional families, it is important to add conservative gender roles to assess their influence on attitudes toward liberal sexual morality. Third, many of the previous studies focused on only one type of liberal sexual relations. Our study contributes to prior research by focusing on attitudes toward homosexuality and pre-marital sex separately.

Our research has some limitations to incite future studies. Although our data, WVS, is one of the important surveys on many aspects of societies, it includes only a few religious elements in the last wave of Turkey. Several practices of Islam such as fasting, reading the Quran, and giving Zakat are not available in the data. Moreover, questions about beliefs in Islam, such as belief afterlife, heaven are also not included in the data. Therefore, the variables we used in our research may not demonstrate the results totally in Islamic settings. As patriarchal beliefs and conservative gender roles are highly surplus in Muslim countries, more questions to represent these roles need to be included in the data. Finally, there is a necessity for more questions, which measure more items for liberal sexual relations. The use of more factors could increase the reliability of measures of both dependent and independent variables in the current research.

Despite the limitations that we have arrayed above, the current research contributes to the literature on traditional gender roles, Muslim religiosity, and attitudes toward sexual morality in the non-Christian world. Our study investigated the a priori association between gender roles, religious aspects, and attitudes toward homosexuality and pre-marital sex in Turkey. The study's findings demonstrate a significant link between increased traditional gender roles, religiosity, and negative attitudes toward liberal sexual relations. Therefore, it is important to note the similarities between our findings and previous research conducted on Western societies.

Such similarities will open doors for future studies. The current study has the potential to contribute to the literature and will be relevant for future studies to pay more attention to the improvement of the body of scientific research on the issues of attitudinal differences in Muslim societies on liberal sexual relations.

REFERENCES

- Alden, H. L., & Karen F. Parker. (2005). Gender role ideology, homophobia and hate crime: Linking attitudes to macro-level anti-gay and lesbian hate crimes. *Deviant behavior*, 26(4), 321- 343. doi.org/10.1080/016396290931614
- Arat, Y. (2008). Religion, politics and gender equality in Turkey: implications of democratic paradox? *Third World Quarterly*, 31(6), 869-884. doi.org/10.1080/01436597.2010.502712
- Acevedo, G. A., Christopher G. E., & Yilmaz, M. (2015). Religion and child-rearing values in Turkey. *Journal of Family Issues*, 36(12), 1595–1623. doi.org/10.1177/0192513X13504921
- Adamczyk, A., & Hayes B. E. (2012). Religion and sexual behaviors: Understanding the influence of Islamic cultures and religious affiliation for explaining sex outside of marriage. *American Sociological Review*, 77(5), 723-746. doi.org/10.1177/0003122412458672
- Barringer, M. N., Gay, D. A., & Lynxwiler, J. P. (2013). Gender, religiosity, spirituality, and attitudes toward homosexuality. *Sociological Spectrum*, 33(3), 240-257. doi.org/10.1080/02732173.2013.732903
- Bello, A. H. (2011). The punishment for adultery in Islamic law and its application in Nigeria. *Journal of Islamic Law and Culture*, 13(2-3), 166-182. doi.org/10.1080/1528817x.2012.733132
- Cannon, K. L., & Long, R. (1971). Premarital sexual behavior in the sixties. *Journal Of Marriage And Family*, 33(1), 36-49. doi.org/10.2307/350156
- Chadee, D., Joseph, C., Peters, C., Sankar, V. S., Nair, N., & Philip, J. (2013). Religiosity, and attitudes towards homosexuals in a Caribbean environment. *Social and Economic Studies*, 62(1), 1-28.
- Cochran, J. K., & Beeghley, L. (1991). The influence of religion on attitudes toward nonmarital sexuality: A preliminary assessment of reference group theory. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 30(1), 45-62. doi.org/10.2307/1387148
- Cochran, J. K., Chamlin, M. B., Beeghley, L., & Fenwick, M. (2004). Religion, religiosity, and nonmarital sexual conduct: An application of reference group theory. *Sociological Inquiry*, 74(1), 70-101. doi:10.1111/j.1475-682x.2004.00081.x
- Cotten-Huston, A. L., & Waite, B. M. (1999). Anti-homosexual attitudes in college students: Predictors and classroom interventions. *Journal of homosexuality*, 38(3), 117-133. doi.org/10.1300/J082v38n03_07
- Davies, M. (2004). Correlates of negative attitudes toward gay men: Sexism, male role norms, and male sexuality. *Journal of Sex Research*, 41(3), 259-266. doi.org/10.1080/00224490409552233
- DeLamater, J. (1981). The social control of sexuality. *Annual Review of Sociology*, 7(1), 263-290. doi.org/10.1146/annurev.so.07.080181.001403
- Deaux, K., & Major, B. (1987). Putting gender into context: An interactive model of gender related behavior. *Psychological Review*, 94(3), 369. doi.org/10.1037/0033-295X.94.3.369
- Diamond, M. (2002). Sex and gender are different: Sexual identity and gender identity are different. *Clinical child psychology and psychiatry*, 7(3), 320-334. doi.org/10.1177/1359104502007003002
- Duck, R. J., & Hunsberger, B. (1999). Religious orientation and prejudice: The role of religious proscription, right-wing. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 9(3), 157-179. doi.org/10.1207/s15327582ijpr0903_1
- Eagly, A. H., & Steffen, V. J. (1984). Gender stereotypes stem from the distribution of women and men into social roles. *Journal of personality and social psychology*, 46(4), 735. doi.org/10.1037/0022-3514.46.4.735
- Engin, C., & Pals, H. (2018). Patriarchal attitudes in Turkey 1990–2011: The influence of religion and political conservatism. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 25(3), 383-409. https://doi.org/10.1093/sp/jxx021
- Ergun, M. A. (2007). Social determinants of attitudes towards women’s premarital sexuality among female Turkish university students. *Sexuality and Culture*, 11(3), 1-10. doi.org/10.1007/s12119-007-9005-7
- Finlay, B., & Walther, C. S. (2003). The relation of religious affiliation, service attendance, and other factors to homophobic attitudes among university students. *Review of Religious Research*, 44(4), 370–93. doi.org/10.2307/3512216

- Fiske, S. T. (2017). Prejudices in cultural contexts: Shared stereotypes (gender, age) versus variable stereotypes (race, ethnicity, religion). *Perspectives on psychological science, 12*(5), 791-799.
- Harding, D. J., & Jencks, C. (2003). Changing attitudes toward premarital sex: Cohort, period, and aging effects. *The Public Opinion Quarterly, 67*(2), 211-226.
- Harbaugh, E., & Lindsey, E. W. (2015). Attitudes toward homosexuality among young adults: Connections to gender role identity, gender-typed activities, and religiosity. *Journal of homosexuality, 62*(8), 1098 -1125. doi.org/10.1080/00918369.2015.1021635
- Henry, H. M. (2020). Internalized sexual stigma as an internal minority stress: The Egyptian gay experience. *Journal of Gay & Lesbian Mental Health, 24*(2), 174-189.
- Herek, G. M. (1986). On heterosexual masculinity: Some psychical consequences of the social construction of gender and sexuality. *American behavioral scientist, 29*(5), 563-577. doi.org/10.1177/000276486029005005
- Herek, G. M. (1988). Heterosexuals' attitudes toward lesbians and gay men: Correlates and gender differences. *Journal of sex research, 25*(4), 451-477. doi.org/10.1080/00224498809551476
- Herek, G. M. (1992). Psychological heterosexism and anti-gay violence: The social psychology of bigotry and bashing. In G. M. Herek & K. T. Berrill (Eds.), *Hate crimes: Confronting violence against lesbians and gay men* (pp. 149–169). New York: Sage Publications.
- Herek, G. M. (2009). Sexual stigma and sexual prejudice in the United States: A conceptual framework. In Debra A. Hope (Ed.), *Contemporary perspectives on lesbian, gay, and bisexual identities* (pp. 65-111). New York: Springer.
- Hu, K., & Li, X. (2019). The effects of media use and traditional gender role beliefs on tolerance of homosexuality in China. *Chinese Sociological Review, 51*(2), 147-172.
- Hunsberger, B., & Jackson, L. M. (2005). Religion, meaning, and prejudice. *Journal of social issues, 61*(4), 807-826. doi.org/10.1111/j.1540-4560.2005.00433.x
- Hussain, M., Naz, A., Khan, W., Daraz, U., & Khan, Q. (2015). Gender stereotyping in family: An institutionalized and normative mechanism in Pakhtun society of Pakistan. *SAGE Open, 5*(3), 2158244015595258.
- Jackson, L. A., & Cash, T. F. (1985). Components of gender stereotypes: Their implications for inferences on stereotypic and nonstereotypic dimensions. *Personality and Social Psychology Bulletin, 11*(3), 326-344. doi.org/10.1177/0146167285113008
- Jäckle, S., & Wenzelburger, G. (2015). Religion, religiosity, and the attitudes toward homosexuality—A multilevel analysis of 79 countries. *Journal of homosexuality, 62*(2), 207-241. doi.org/10.1080/00918369.2014.969071
- Ichwan, J. (2014). The Influence of Religion on the Development of Heterosexism in Indonesia. *Religion e incidencia publica, 2*(1), 192-223.
- Ilkcaracan, P. (2001). Islam and women's sexuality: A research report from Turkey. In M. Hunt, P. B. Jung and R. Balakrishnan (Eds.), *Good sex: Feminist perspectives from the world's religions* (pp.1-11). New Jersey: Rutgers University Press.
- Inglehart, R., Haerdfer, C., Moreno, A., Welcl, C., Kizilova, K., Diez-Medrano J., Lagos, M., Norris, P., Ponarin, E. & Puranen, B. et al. (eds.). 2018. World Values Survey: Round Six - CountryPooled Datafile. Madrid, Spain & Vienna, Austria: JD Systems Institute & WVSA Secretariat. doi.org/10.14281/18241.8
- Islamweb. (2019). Fornication and adultery: Major sins in Islam. Accessed December 1 2020 <https://www.islamweb.org/en/article/186409/fornication-and-adultery-major-sins-in-islam>
- Jung, J. H. (2016). A cross-national analysis of religion and attitudes toward premarital sex: Do economic contexts matter?. *Sociological Perspectives, 59*(4), 798-817. doi.org/10.1177/0731121415595428
- Kite, M. E., & Deaux, K. (1987). Gender belief systems: Homosexuality and the implicit inversion theory. *Psychology of women quarterly, 11*(1), 83-96. doi.org/10.1111/j.1471-6402.1987.tb00776.x
- Kite, M. E., & Whitley Jr, B. E. (1996). Sex differences in attitudes toward homosexual persons, behaviors, and civil rights a meta-analysis. *Personality and Social Psychology Bulletin, 22*(4), 336-353. doi.org/10.1177/0146167296224002
- Laner, M. R., & Laner, R. H. (1980). Sexual preference or personal style? Why lesbians are disliked. *Journal of homosexuality, 5*(4), 339-356. doi.org/10.1300/J082v05n04_01

- Lefkowitz, E. S., Shearer, C. L., Gillen, M. M., & Espinosa-Hernandez, G. (2014). How gendered attitudes relate to women's and men's sexual behaviors and beliefs. *Sexuality & Culture, 18*(4), 833-846. doi.org/10.1007/s12119-014-9225-6
- Maher, M. J. (2013). Homophobic Bullying in Catholic High Schools: Five US Studies in Heterosexism, Authority, Masculinity, and Religion. In Z. Gross, L. Davies, A. Diab (Eds.), *Gender, Religion and Education in a Chaotic Postmodern World* (pp. 271–84). New York: Springer.
- McCreary, D. R. (1994). The Male Role and Avoiding Femininity. *Sex Roles, 31*(10), 517–531Ç doi:10.1007/BF01544277.
- MacDonald, A. P., Huggins J., Young S., & Swanson R. A. (1973). Attitudes toward homosexuality: Preservation of sex morality or the double standard? *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 40*(1), 161. doi.org/10.1037/h0033943
- MacDonald, Jr, A. Po, & Games R. G. (1974). Some characteristics of those who hold positive and negative attitudes toward homosexuals. *Journal of Homosexuality, 1*(1), 9-27. doi.org/10.1300/J082v01n01_02
- Morgan, E. M., & Davis-Delano, L. R. (2016). How public displays of heterosexual identity reflect and reinforce gender stereotypes, gender differences, and gender inequality. *Sex Roles, 75*(5), 257-271.
- Newman, B. S. (1989). The relative importance of gender role attitudes to male and female attitudes toward lesbians. *Sex Roles, 21*(7-8), 451-465.
- Oksal, A. (2008). Turkish family members' attitudes toward lesbians and gay men. *Sex Roles, 58*(1), 514–525. doi.org/10.1007/s11199-007-9370-6
- Parla, A. (2001). The “honor” of the state: Virginity examinations in Turkey. *Feminist studies, 27*(1), 65-88. doi.org/10.2307/3178449
- Petersen, L. R., & Donnerwerth G. V. (1998). Religion and declining support for traditional beliefs about gender roles and homosexual rights. *Sociology of Religion, 59*(4), 353-371. doi.org/10.2307/3712122
- Pichardo, J. I. (2011). We are family (or not): Social and legal recognition of same-sex relationships and lesbian and gay families in Spain. *Sexualities, 14*(5), 544-561.
- Reiss, I. L. (1964). The scaling of premarital sexual permissiveness. *Journal of Marriage and the Family, 26*(2), 188-198. doi.org/10.2307/349726
- Reiss, I. L. (2001). Sexual attitudes and behavior. In N. J. Smelser & B. Baltes (Eds.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (pp. 21-13969). Amsterdam: Elsevier.
- Risman, B. J. (2018). Gender as a social structure. In *Handbook of the Sociology of Gender* (pp. 19-43). Springer, Cham.
- Roggemans, L., Spruyt, B., Droogenbroeck, F. V., & Keppens, G. (2015). Religion and negative attitudes towards homosexuals: An analysis of urban young people and their attitudes towards homosexuality. *Young, 23*(3), 254-276. doi.org/10.1177/1103308815586903
- Roy, D. (2021). Premarital Sexual Permissiveness. In *Encyclopedia of Evolutionary Psychological Science* (pp. 6148-6153). Cham: Springer International Publishing.
- Sakalli, N. (2002). The relationship between sexism and attitudes toward homosexuality in a sample of Turkish college students. *Journal of homosexuality, 42*(3), 53-64. doi.org/10.1300/J082v42n03_04
- Sakalli, N., & Ugurlu, O. (2002). Effects of social contact with homosexuals on heterosexual Turkish university students' attitudes towards homosexuality. *Journal of homosexuality, 42*(1), 53-62. doi.org/10.1300/J082v42n01_03
- Sakalli-Uğurlu, N., & Glick, P. (2003). Ambivalent sexism and attitudes toward women who engage in premarital sex in Turkey. *Journal of Sex Research, 40*(3), 296-302. doi.org/10.1080/00224490309552194
- Scott, J. (1998). Changing attitudes to sexual morality: A cross-national comparison. *Sociology, 32*(4), 815-845.. doi.org/10.1177/0038038598032004010
- Sprecher, S., Treger, S., & Sakaluk, J. K. (2013). Premarital sexual standards and sociosexuality: Gender, ethnicity, and cohort differences. *Archives of Sexual Behavior, 42*(8), 1395-1405. doi.org/10.1007/s10508-013-0145-6
- Smerecnik, C., Schaalma, H., Gerjo, K., Meijer, S., & Poelman, J. (2010). An exploratory study of Muslim adolescents' views on sexuality: Implications for sex education and prevention. *BMC public health, 10*(1), 1-10. doi.org/10.1186/1471-2458-10-533

- Smith, A. D., Resick, P. A., & Kilpatrick, D. G. (1980). Relationships among gender, sex-role attitudes, sexual attitudes, thoughts, and behaviors. *Psychological Reports, 46*(2), 359-367. doi.org/10.2466/pr0.1980.46.2.359
- Stefurak, T., Taylor, C., & Mehta, S. (2010). Gender-specific models of homosexual prejudice: Religiosity, authoritarianism, and gender roles. *Psychology of Religion and Spirituality, 2*(4), 247.-261. doi.org/10.1037/a0021538
- The Quran. (2020). Retrieved from: <https://quran.com/7> and <https://quran.com/11>
- Weinberger, L. E., & Millham, J. (1979). Attitudinal homophobia and support of traditional sex roles. *Journal of Homosexuality, 4*(3), 237-246. doi.org/10.1300/J082v04n03_02
- Warner, L. R., & Shields, S. A. (2013). The intersections of sexuality, gender, and race: Identity research at the crossroads. *Sex roles, 68*(11), 803-810.
- Weishut, D. J. (2000). Attitudes toward homosexuality: An overview. *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences, 37*(4), 308-319.
- Whitehead, A. L. (2010). Sacred rites and civil rights: Religion's effect on attitudes toward same-sex unions and the perceived cause of homosexuality. *Social science quarterly, 91*(1), 63-79. doi.org/10.1111/j.1540-6237.2010.00681.x
- Whitley, B. E., & Ægisdóttir, S. (2000). The gender belief system, authoritarianism, social dominance orientation, and heterosexuals' attitudes toward lesbians and gay men. *Sex Roles, 42*(11), 947-967. doi.org/10.1023/A:1007026016001
- Whitley, B. E. 2001. Gender-role variables and attitudes toward homosexuality. *Sex roles, 45*(11), 691-721. doi.org/10.1023/A:1015640318045
- Whitley Jr, B. E. (2009). Religiosity and attitudes toward lesbians and gay men: A meta-analysis. *International Journal for the Psychology of Religion, 19*(1), 21-38. doi.org/10.1080/10508610802471104
- Widmer, E. D., Treas, J., & Newcomb, R. (1998). Attitudes toward nonmarital sex in 24 countries. *Journal of sex research, 35*(4), 349-358. doi.org/10.1080/00224499809551953
- Wight, D. (2014). *Premarital Sex, Young People's. Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research, 5036–5039.* doi:10.1007/978-94-007-0753-5_3413
- Wong, F. Y., McCreary, D. R., Carpenter, K. M., Engle, A., & Korchynsky, R. (1999). Gender-related factors influencing perceptions of homosexuality. *Journal of Homosexuality, 37*(3), 19-31. doi.org/10.1300/J082v37n03_02
- Worthen, M. G. (2013). An argument for separate analyses of attitudes toward lesbian, gay, bisexual men, bisexual women, MtF and FtM transgender individuals. *Sex Roles, 68*(11), 703-723.
- WVS. (2012). Turkey 2012. Retrieved from file:///C:/Users/pc/Downloads/F00007753-WV6_Results_Turkey_2011_v20180912.pdf
- Vincent, W., Parrott, D. J., & Peterson, J. L. (2011). Effects of traditional gender role norms and religious fundamentalism on self-identified heterosexual men's attitudes, anger, and aggression toward gay men and lesbians. *Psychology of men & masculinity, 12*(4), 383. doi.org/10.1037/a0023807
- Yeck, A. T., & Anderson, V. N. (2019). Homosexuality as haram: Relations among gender, contact, religiosity, and sexual prejudice in Muslim individuals. *Sex Roles, 81*(3), 192-207.
- Yüksel-Kaptanoğlu, İ., & Bernhardt, E. (2018). Education, religious practice and gender ideology in Turkey. *Stockholm Research Reports in Demography 16*(1): 3-31. doi.org/10.17045/sthlmuni.6281342.v1
- Zhou, X. (1989). Virginity and premarital sex in contemporary China. *Feminist Studies, 15*(2), 279-288. doi.org/10.2307/3177788

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:21.02.2022 ✓Accepted/Kabul:08.05.2022

DOI: 10.30794/pausbed.1076919

Research Article/Araştırma Makalesi

Ergül Güvendi, N. (2022). "Türkiye'de Yaşayan Farklı Etnik Gruplara Mensup Kadın Seçmenlerin Oy Verme Davranışlarında Eş ve Yakın Çevre Etkisi: Sivas İli Örneği", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 52, Denizli, ss.269-282.

TÜRKİYE'DE YAŞAYAN FARKLI ETNİK GRUPLARA MENSUP KADIN SEÇMENLERİN OY VERME DAVRANIŞLARINDA EŞ VE YAKIN ÇEVRE ETKİSİ: SİVAS İLİ ÖRNEĞİ

Nurgül ERGÜL GÜVENDİ*

Öz

Bu çalışmada, oy verme sürecinde Türk kadın seçmenlerin eş ve yakın çevreleriyle etkileşimi ve bu etkileşimin birbirinden farklı etnik yapıya sahip kadınlar arasında gösterdiği değişimler araştırılmıştır. Bu kapsamda, katılımcılar Sivas Merkez seçmen kütüklerinde kayıtlı olan ve kendilerini farklı etnik mensubiyetlerle tanımlayan (Alevi, Çerkes, Kürt, Türk Sünni, Ermeni) 124.921 kadın seçmen içerisinden seçilmiştir. Tüm seçmenler içindeki oranları dikkate alınarak, tabakalı örneklem yoluyla belirlenen 500 kadın seçmen ile yüz yüze görüşme gerçekleştirilmiştir. Sonuçlarımız, 3.6 ortalama ile Kürt kadınlarının oy kullanımında ağırlıklı olarak eş ve yakın çevrelerinden etkilendiklerini, Çerkez kadınların 3.0 ortalama ile kararsız kaldıklarını, 2.1 ortalama ile Sünni Türk kadınlar ve Ermeni kadınların eş ve yakın çevrelerinden etkilenmediklerini göstermektedir. Ayrıca, bulgularımız, oy verirken eş ve yakın çevrelerinden en az etkilenen kadınların 1.6 ortalama ile Alevi kadınlar olduğunu göstermektedir. Ulaşabildiğimiz kadarıyla, literatürde kadın seçmenlerin etnisite bağlamında eş ve yakın çevrelerinden etkilenme düzeylerinin araştırıldığı bir çalışma bulunmamaktadır. Sonuçlarımızın, literatürdeki bu eksikliği tamamlayabileceğini ve buna ek olarak siyaset bilimleri, iletişim ve davranış bilimleri gibi alanlarda ilgili literatüre katkı sunacağını düşünüyoruz.

Anahtar Kelimeler: *Siyasal iletişim, Seçmen davranışları, Kadın seçmenler, Etnisite, Oy verme davranışları.*

THE EFFECT OF SPOUSE AND CLOSE ENVIRONMENT ON THE VOTING BEHAVIOR OF FEMALE VOTERS WHO ARE A MEMBER OF DIFFERENT ETHNIC GROUPS LIVING IN TURKEY: THE EXAMPLE OF SİVAS PROVINCE

Abstract

In this study, the interaction of Turkish women voters with their spouses and close environment during the voting process and the changes that this interaction shows among women from different ethnicities were investigated. In this context, the participants were selected from 124,921 female voters registered in the Sivas Central electoral rolls and identifying themselves with different ethnic affiliations (Alevi, Circassian, Kurdish, Turkish Sunni, Armenian). By taking into account their ratio among all voters, face-to-face interviews were conducted with 500 female voters determined by stratified sampling. Our results show that, in voting, Kurdish women are predominantly influenced by their spouses and close environment with an average of 3.6, Circassian women are undecided with an average of 3.0, Sunni Turkish women and Armenian women are not affected by their spouses and close environment with an average of 2.1. In addition, our findings show that Alevi women are the women who are least affected by their spouses and close environment while voting with an average of 1.6. As we could find, in the literature, there is no study based on the level of influence of female voters by their spouses and close environment in the context of ethnicity. We think that our results can fill this gap in the literature and contribute to the relevant literature in fields such as political sciences, communication and behavioral sciences.

Keywords: *Political communication, Voter behaviours, Female voters, Ethnicity, Voting behaviours.*

** Öğr. Gör., Cumhuriyet Üniversitesi Yıldızeli Meslek Yüksekokulu Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü, SİVAS.
e-posta:nurgulergul@cumhuriyet.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-9473-1474>)

1.GİRİŞ

Seçimsiz bir sistemde demokrasinin varlığından söz edilemez. Seçimli sistemlerde bile demokrasiden söz edebilmek için bazı evrensel koşullar sağlanmalıdır. Bu koşullar, seçimlerin serbest oy ilkesine dayanması, gizlilik, eşitlik, açık sayım, genel oylama ve dürüstlük ilkeleridir. Bu evrensel koşulların bir kısmının varlığından söz etmek elbette mümkündür ancak oy verme sürecinde seçmenlerin hiçbir baskı altında kalmadan hür iradeleri ile oylarını vermeleri oldukça önemlidir. Siyasal katılım özelinde de, seçmenlerin eş ve yakın çevreleriyle etkileşimi dikkat edilmesi gereken bir diğer sorundur. İnsan biyolojik ve psikososyal yönüyle kültürel bir varlıktır. İnsanlar, davranışlarıyla çevrelerini etkiler ve aynı zamanda çevrelerinden etkilenirler (Ashman ve Hull 1999: 15). Sosyolojik Kuram öncüsü Durkheim' e göre birey; eş, kardeş ve yurttaş olma yükümlülüğünü, aklederek, sözleşmelere uyarak ve hukuki kaidelere karşı sorumluluklarını yerine getirerek önce toplumsal sonra siyasal bir aktör olabilir. İlgili teoriler incelendiğinde, sosyolojik kurama bağlı rasyonalite teorisi ve sosyo-psikolojik yaklaşımdan hareketle, insanın sosyal bir varlık olarak birçok unsurdan etkilendiği görülmektedir (Ashman ve Hull 1999: 15). Davranış değerleri iki temel unsurdan oluşur. Bunlardan birincisi, bireyin içsel kanaat ve düşünceleriyken, diğeri ise bireyin bu kanaat ve düşüncelerine göre şekillenen fiil ve davranışlar bütünüdür. Bu nedenle, siyasal yönelimler analiz edilirken, bireyin düşünce ve kanaatleriyle birlikte gerçekleştirdiği eylemleri dikkate almak gerekmektedir (Çaha,2008:2). Cinsiyet, eğitim durumu, yaş, mesleki durum, aile bağları, ekonomik fayda beklentileri, ideoloji, lidere bağlılık ve parti bağlılık düzeyleri seçmenlerin karar verme süreçlerini etkileyen en önemli sosyo-demografik değişkenlerdir. Buradan hareketle, seçmenler, birlikte çalıştıkları insanları, beraber yaşadıkları eşlerini, birlikte ibadet ettikleri kişileri takip etme, etkileme ve etkilenme eğilimindedirler. Bu nedenle kişilerin demografik özellikleri, seçmen davranışları analizinde oldukça önemli bir veri kaynağı olarak nitelendirilebilir (Damlapınar ve Balcı,2005:59). Öte yandan, bir ülkede seçmenlerin genel kültür düzeyi, genel gelir düzeyi ve genel eğitim düzeyleri ile o ülkede yapılan siyasetin niteliği arasında paralellik bulunmaktadır. Buna bağlı olarak, seçmen davranışlarının iyi analiz edilmesi bir ülkenin sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik göstergeleriyle ilgili oldukça önemli veriler ortaya koyar (Aktan ve Dinleyici, 2001:12-25). Siyaset bilimi, sosyoloji, halkla ilişkiler, siyasal iletişim alanlarının üzerinde durduğu meselelerden biri olan oy verme davranışlarını etkileyen temel faktörlerin incelenmesi ve meselenin doğru bir biçimde ortaya konulabilmesi için, sosyolojik ve sosyo-psikolojik yaklaşımlar aracılığıyla seçmen davranışlarının incelenmesi oldukça önemlidir. Sosyolojik yaklaşımın temel varsayımı siyasal tercihlerin belirlenmesinde sosyal özelliklerin belirleyici rol oynamasıdır. Literatürde, sosyolojik ve sosyo-psikolojik varsayımlara dayanarak, değişkenler içerisinde etnisite kavramının araştırıldığı ve özellikle demokratik katılımı genel seçmen oranının büyük bir bölümünü oluşturan kadın seçmenlerin etnisite bağlamında eş ve yakın çevrelerinden etkilenme düzeylerinin incelendiği bir araştırma bulunmamaktadır. Ülkemizde, etnisite çeşitliliği birçok ilde mevcuttur. Sivas ili, bu çeşitliliği oldukça iyi yansıtmaya nedeniyle, konuya ilişkin inceleme için iyi bir örnektir. Araştırmamızda, Sivas ili merkez seçmen kütüğüne kayıtlı, farklı etnisiteye sahip kadın seçmenlere anket uygulaması yapılmıştır. Bu seçmenlerin oy verme davranışlarında, eş ve yakın çevrelerinden etkilenme düzeyleri araştırılarak, alan yazındaki eksikliğin giderilmesi amaçlanmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde, kavramsal ve kuramsal çerçeve çizilerek, ilişkili olgular açıklanmıştır. Üçüncü bölümde araştırmanın amacı, kapsamı, özgün değeri ve sınırlılıkları ifade edilmiştir. Dördüncü kısımda ise, araştırmanın metodolojisine yer verilmiştir. Beşinci bölümde bulgular tartışılmış, altıncı bölümde ise analiz ve sonuçlara yer verilmiştir.

2.KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

2.1.Seçmen Davranışları

Seçim, alternatifler karşısında hür iradeye dayalı davranış biçimlerini ifade eder. Seçimler ve oy vermenin başlıca aktörü seçmenlerdir ve oy verme davranışları bilinçli ve bilinçsiz olarak birçok unsurla etkileşim içindedir. Bu nedenle oy verme davranışında bulunan seçmenlerin, seçim tercihlerini nasıl ve neye göre belirledikleri konusu oldukça önemlidir. Tarihsel boyutuyla bakıldığında, seçmen davranışlarına yönelik teorik çalışmalar üç ana başlık altında toplanabilir. Bu başlıklar, ekonomik yaklaşım-rasyonel tercih, sosyo-psikolojik yaklaşım ve sosyolojik yaklaşım olarak verilebilir (Akgün, 2007: 27; Kalender, 2005: 39; Harrop ve Miller, 1987: 130). Sosyolojik yaklaşımın temeli, 1940 ABD Başkanlık seçimleri döneminde seçmenlere yönelik yapılan araştırma ile Lazarsfeld, Gaudet ve Berelson tarafından atılmıştır. Bu yaklaşımın temeli seçmen davranışlarının aslında toplumsal bölünmüşlük tarafından belirlendiği düşüncesine dayanır. Sosyolojik yaklaşımın idesi, seçmenlerin kullandıkları

oynayan bireylerin ait oldukları sosyal kimliklerin seçim tercihlerine yansımaları düşüncesidir (Akgün, 2007:27). Sosyolojik model temelde bireyin tutum ve davranışlarının yakın çevresinden ve ilişkide olduğu insanlardan etkilenmesi varsayımına dayanır (Özcan 1998: 195). Bu çalışmada, sosyolojik ve sosyo-psikolojik modellerden faydalanılmıştır. Etnik kimliğin aileden alınması, sosyolojik modelin temeli olan, bireyin tutum ve tercihlerinin ilişkide olduğu insanları etkileyeceği öngörüsüyle bağdaşmaktadır. Sosyolojik yaklaşım-Colombia ekolü seçmen davranışlarında belirleyici unsurun sosyal bölünmeler olduğu varsayımına dayanır. Bölünmelerin kaynağında ise, seçmenlerin etnik, dinsel ve mesleki farklılıkları vardır. Bu bağlamda, etnisite kavramının açıklanmasında sosyal bölünmelerin kaynağını saptamak sosyolojik modelin temel dinamikleriyle mümkündür. Söz gelimi etnik kimlik oluşumu, sosyal bölünmelerinde temel sorundur. Columbia ekolü nedensellik örüntüsü ve etnik kimlik çözümlemesi açısından çalışmaya ışık tutacaktır.

Sosyo-psikolojik yaklaşım ise sosyolojik yaklaşımdan farklı olarak gruplara değil, bireylere dikkat çeker. Seçmenlerin, özellikle küçük yaştan itibaren etkisinde kaldıkları aileleri ve yakın çevreleri odak noktasıdır. Bireyin aile ve yakın çevre etkisinde şekillendiği düşünülen siyasal sosyalleşme sürecinde siyasi tutum ve ideolojilerinin belirlendiği varsayılır. İlerleyen süreçlerde kişilerin hangi partiye bağlılık-yönelim duyacağı aile ve yakın çevre etkisiyle açıklanır. Özellikle kişilerin hangi parti-ideolojiye psikolojik bağlılık duyacağı bu ilişkiler üzerinden temellendirilir. Bu bağ, “psikolojik sevgi bağı” olarak ifade edilir (Çinko, 2006: 110). Çinko’ya göre bu bağ bireyin çocukluk yıllarına kadar uzanır (Akgün, 2007: 29). Seçmen davranışlarına ilişkin teoriler içerisinde ekonomik yaklaşıma göre, bireyin şahsi çıkarlarını gözeterek kendi çıkarlarına en uygun parti yahut adaya oy kullandığı iddiası bulunmaktadır. Belediye başkanlık seçimlerinde en önemli görülen faktör ise adayın belirleyiciliğidir. Partinin ideolojik görüşü, aday özelliklerinden sonra gelir. Dolayısıyla mahalli seçimler genel seçimlere kıyasla yerel koşulların ön plana çıktığı seçimlerdir. Seçmenin demografik özellikleri (cinsiyet, eğitim durumu, medeni hal yaş, gelir durumu vb.) oy verme davranışlarını etkilemektedir (Kalaycıoğlu, 1993: 252- 266). Bu demografik özelliklerle birlikte, Türkiye’ye özgü olarak, etnik kimlik ve dini mensubiyet gibi unsurlar da seçmen davranışlarını etkilemektedir (Başlevent vd., 2005: 450-455). Parti oy oranları ve kamuoyu araştırmalarının da seçmenleri etkilediği düşünülmektedir (Atar, 2006: 219).

2.2. Etnisite / Etnik Kimlik

Sosyal bilimlerde kimlik kavramına yönelik çalışmalar, 1950-1960’ların son dönemlerinde Erikson tarafından yapılan çalışmalarına dayanır. 1950 öncesinde kimlik kavramına ilişkin herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Erikson’un çalışmaları kimlik kavramına yönelik 1950 sonrası birçok araştırmaya kaynaklık etmiştir. Kimlik; yaş, fiziksel yapı, cinsiyet ve etnik aidiyet gibi doğuştan getirdiğimiz özelliklerin yanı sıra meslek, eğitim, inanç, vb. sosyal çevre vasıtasıyla edinilen temel kaynaklardan oluşur. Bireyin doğumundan itibaren başlayan ve sonradan edindiği tüm özellikleri de kapsayan statik ve dinamik unsurların tümünü kapsar. Dinsel ve etnik kimlikler dahil olmak üzere, kimliklerin büyük bir kısmının ontolojik gerçekçiliğinden söz edilemez. Kimlikler, bireysel tercihlerle beraber kişinin sosyalleşme süresinde çevresiyle etkileşimiyle inşa edilen dinamik bir yapıya sahiptirler (Kurt, 2012: 127).

1960 sonrasında oryantalistlerce rahatsız edici nitelikte bulunan “kabile toplumları” kavramı yerine etnisite kavramı kullanılmıştır (Eriksen, 2002: 11-150). “Etnisite, aidiyet duyulan ve içerisinde özgün kültürel davranışların sergilendiği, bireyleri toplumun öteki yapılarından farklılaştıran ve ortak özelliklere sahip olduklarını düşündüren yahut toplumun diğer bireylerince bu şekilde nitelendirilen ve ortak özelliklere sahip olduğu düşünülen kişileri tanımlar” (Marshall, 1999: 215). Kimlik oluşumunda cinsiyet, millet, inanç, ırk, yaş ve etnisite gibi kaynaklar referans alınır. Bu çalışmada etnisite kavramı, farklı ırksal özellikleri değil kendilerini farklı kültürden ifade etme biçiminde nitelendirilmiştir. Seçmenlerin etnik bir mensubiyetlerinin olması siyasal davranışları etkilemektedir. Özellikle azınlık statüsündeki grupların temel referans noktaları dinsel, dinsel, kültürel ve siyasal olduğu sürece etnik kimlik, toplumsal bir durum olmaktan daha çok siyasal bir içeriğe dönüşmektedir. Özellikle grup içi dayanışmalar, siyasal bağlamı ile değerlendirildiği takdirde etnik kimliği anlamlı kılmaktadır (Yanık, 2013: 229).

1970 sonrası dönemde meslek, eğitim fırsatı, oy vermeye katılım gibi kriterler ışığında birbirinden farklı çok sayıda etnik bloklar meydana gelmiş (Bourgoyne, 1985: 5) ve siyasal gücün temelini oluşturmaya başlamıştır (Jeffres, 1999: 199). Etnik kimliğe önem veren seçmenler için adayların kendi kimliklerinden olması tercih

sebeplerini ortaya koymaktadır (Dunning ve Harrison, 2010: 29). Etnik mensubiyetleri bulunan kişi ve grupların, etnik kökenleriyle ilişkili siyasi parti bağlılığı ve adaylara yönelimleri oldukça önemli bir siyasi reflektir. Buradan hareketle etnik kimlik olgusu ve seçmenlerin cinsiyet farklılıkları, seçmen davranışları ilişkilerinin açıklanması açısından oldukça önemlidir.

2.3. Cinsiyete Dayalı Oy Verme Davranışları/Kadın Seçmenler

Cinsiyet temeline dayanan iktidar analizlerinde ve feminist söylemin vurguladığı toplumsal cinsiyet olgusu çerçevesinde, iktidar ve demokrasinin varlığını sürdürebilmesi için cinsiyet ve cinsiyetler siyaseti oldukça önemlidir. Modern cinsiyet rejimleri, cinslerin karşıt özelliklerine, aralarındaki ilişkilere, hiyerarşik durumlarına ve buna bağlı olarak geliştirilen erkeklik ve kadınlık tanımlarına dayanır. Bu bakış açısı kapitalizm ve modernizmin sonucudur (Sancar, 2009: 49). Kadının toplumsal yapı içerisindeki konumu incelendiğinde, statü olarak erkeklerle kadınların birbirinin tam tersi biçiminde konumlandırıldığı, erkeğin egemen kadının ise tabii olacağı biçimde konumlandırıldığı görülür (Werlhof, 2008: 27-45, Connell, 1998: 75, Mitchel, 1998: 27-29).

Kadının yaşam içerisindeki bu konumlandırılma biçimi, yaşamın birçok alanında olduğu gibi siyasal davranış biçimlerinde de görülür. Bu durum Pateman'a göre modern siyaset teorisinin ataerkilliğinden kaynaklanır. Bu yapı "birey" ve "kamusal" gibi olguların kadın doğasına zıt özel ataerki kategoriler biçiminde kurgulanmıştır ve yeterince sorunsallaştırılmamıştır (Pateman, 1993: 120). Köker'e göre ise kadınların siyasal yaşama katılımlarını engelleyen, kadınların özel yaşamlarıyla ilişkilidir. Kadınların özel yaşam biçimlerinin şiddet, itaat gibi anlayışlar üzerine inşa edilmesi ise modern ataerki politik yaklaşımın bir sonucudur (Köker, 2004: 543). Bu durum Türkiye'de özellikle, Türk modernleşme sürecinde kadınlara batılılaşma ve modernleşmenin temsilciliği rolünün verilmesiyle görülür. Kadınlara kamusal yaşamda yer verilmesi Cumhuriyetin resmî ideolojisi için oldukça önemlidir. Cumhuriyet'in özgürleştirme sürecinde kadınlara aktif rol verilmiştir ve özellikle "cinselliğin ön planda olmadığı çalışkan kadınlar" vurgulanmıştır (K. Schroeder, 2007: 82-85, Kandiyoti, 1998: 113-114).

3. ARAŞTIRMANIN AMACI, KAPSAMI, ÖZGÜN DEĞERİ VE SINIRLILIKLARI

Bu çalışmada, kadın seçmenlerin oy verme davranışlarını etkileyen unsurlar içerisinde etnisite etkisi bağlamında, oy verirken eş ve yakın çevrelerinden etkilenip etkilenmedikleri ve bu etkinin, etnik gruplar arası farklılıklarının araştırılması amaçlanmıştır. Çalışma evreni kadın seçmenler olup, örneklem Sivas-Merkez'e bağlı kadın seçmenlerdir. Örneklem verileri 1 Ocak- 1 Mart 2017 tarihleri arasında toplanmıştır. Örneklem seçiminde ise 1 Kasım 2015 Genel Seçimlerinde kullanılan seçmen kütüklerinden yararlanılmıştır. Örneklem tabaka oranları, Sivas Merkez seçmen kütüklerinde kayıtlı 124.921 seçmen içerisinde, grupların ana kütle içerisindeki payları dikkate alınarak belirlenmiştir. Tabakalı örnekleme uygun biçimde belirlenen 500 kadına yüz yüze görüşme tekniklerinden anket uygulaması yapılmıştır. Seçmen davranışları kapsamında yapılan araştırmalardan farklı olarak bu araştırmada, kadın seçmenlerin etnik özellikleri ve oy verme davranışlarında eş ve yakın çevrelerinden etkilenme durumları araştırılmıştır. Araştırmanın başlıca kısıtlılıkları, kadın ve erkek seçmenler içerisinde, kadın seçmenlerin değerlendirmeye alınması, tüm siyasal katılımlar içerisinde yerel seçimlerin baz alınması ve oy verme davranışlarını etkileyen birçok değişken içerisinde eş faktörünün bağımlı değişken olarak belirlenmesidir. Diğer bir husus, bölgelerdeki tüm kadın seçmenlerin kendilerini benzer biçimde nitelendirip nitelendirmedikleridir. Araştırmada, bir diğer kısıt ise kadınların farklı bölgelerde değişen sosyokültürel yapılarına göre oy verme davranışlarındaki değişim parametreleridir. Temel kısıtlar göz önünde bulundurulduğunda, çalışmanın bundan sonraki araştırmalara farklı dinamiklerin araştırılması açısından ışık tutacağını düşünüyoruz.

4. YÖNTEM

4.1. Evren Örneklem

Tablo 1: Örneklem Seçimi, Yüzdeler Dağılımı

Örneklem Dağılımı	Yüzde (%)	Görüşme Yapılan Kişi Sayısı
Sunni	60	292
Alevi	20	100
Çerkez	12	60
Kürt	6	30
Ermeni	2	13
Toplam	100.0	495

Tablo 1’de belirtildiği gibi, her bir etnik grubun tabaka içerisindeki yüzdeler oranına göre örneklem dağılımları şu şekildedir: %2 Ermeni, %6 Kürt, %12 Çerkez, %20 Alevi, %60 Sünnidir. Bu oranlar, 5 kişilik geçersiz katılım dahil edilerek, 13 Ermeni, 30 Kürt, 60 Çerkez, 100 Alevi ve 292 Sünni olmak üzere toplam 500 kişidir. Ankete katılan 500 seçmenden soruları geçerli uygunlukta cevaplandırılan örneklem seçmen sayısı ise 495 kişidir. Veriler 1 Kasım 2015 genel seçimlerinde kullanılan seçmen kütüklerinden yararlanılarak toplanmıştır.

Çalışmada, teorik ve uygulamalı olarak karma yöntemler uygulanmıştır. Araştırmanın teorik bölümünde ilgili alan yazın sonuçlarına göre kuramsal ve kavramsal çerçeve çizilerek literatür bulguları incelenmiştir. Uygulama bölümünde ise seçmenler tabakalara ayrılmış ve yüz yüze anket uygulaması yapılmıştır. Kendilerini farklı etnik gruplarla ifade eden kadın seçmenlerden Sivas ili merkez ilçesinde ikamet eden tüm kadın seçmenler araştırma evrenini oluşturmaktadır. İlgili tabakaların örneklem içerisinde objektif biçimde yer alması amacıyla her grubun ana kütle içerisindeki yüzdeler dağılımlarına göre örneklem sayıları belirlenmiştir. İlgili veriler Yüksek Seçim Kurulundan alınmıştır.

4.2. Veri Toplama Yöntemi ve Örneklem Seçimi

Araştırmada temel soru, kadın seçmenlerin etnik durumlarına göre, oy verirken eş ve yakın çevrelerinden etkilenip etkilenmedikleri ve eğer etkilenirlerse bu etki kendilerini farklı etnik yapılarda nitelendiren kadınlar arasında farklılık gösterir mi sorusudur. Örneklem seçiminde tabakalı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Bu örnekleme, örneklem seçiminden önce evreni alt tabakalara ayırarak örnekleme hatalarını azaltan ve yüksek temsil düzeyine sahip örneklemler oluşturmak için kullanılır (Sencer ve Sencer, 1978: 466). Anket formunda 27 adet soru bulunmaktadır. Bunlardan 7’si demografik özellikleri saptamak amacıyla yaş, cinsiyet, medeni hal ve ekonomik durum gibi özellikleri belirlemeye yönelik sorulardır. 20 soru ise kesinlikle katılmıyorum, katılmıyorum, kararsızım katılıyorum, tamamen katılıyorum şeklinde araştırma konusunu ifade eden sorulardır. Bu sorular ise, ilgili hipotezleri analiz etmeye yönelik beşli likert tipi sorulardır. Veri toplama aracı olarak, Doğan ve Göker’in “Yerel Seçimlerde Seçmen Tercihi: 29 Mart Genel Seçimleri Elâzığ Örneği” isimli çalışmalarında uyguladıkları ölçekten faydalanılmıştır (Doğan ve Göker, 2010:159-187).

Tablo 2: Örneklem büyüklüğünün tabakalara göre dağılımı

Gruplar / Tabakalar	Olması Gereken Yüzde (%)	Gerçekleşen Görüşme Sayısı	Gerçekleşen Yüzde (%)
Sunni	60	292	59.0
Alevi	20	100	20.2
Çerkez	12	60	12.1
Kürt	6	30	6.1
Ermeni	2	13	2.6
Toplam	100.0	495	100.0

Tablo 2’de, örneklem büyüklüğünün tabakalara göre dağılımı belirtilmiştir. Bu gruplar Sunni, Alevi, Çerkez, Kürt ve Ermeni’dir. Grupların evren örneklem dağılımları sırasıyla yüzde (%) 60 Sünni, %20 Alevi, % 12 Çerkez, %

6 Kürt ve % 2 Ermeni'dir. Anakütle içerisinde bulunması gereken örneklem yüzdelik oranlarına göre görüşülen kişi sayısı 292 Sunni, 100 Alevi, 60 Çerkez, 30 Kürt ve 13 Ermeni'dir. Görüşülen toplam kişi sayısı 500 olup geçerli görüşme sayısı 495'tir.

4.3. Hipotezler

Hipotez 1: Kadın seçmenlerin oy verme davranışlarında eş ve yakın çevrelerinden etkilenme durumu etnik yapısına göre farklılık gösterir.

Hipotez 1'a Kadın seçmenlerin oy verme davranışlarında eş ve yakın çevrelerinden etkilenme durumu etnik yapısına göre farklılık göstermez.

Tablo 3: Demografik Bilgiler

	Kişi Sayısı	Yüzde (%)	Birikimli Yüzde (%)
18-30 yaş arası	143	28,9	28,9
31-45 yaş arası	214	43,2	72,1
46-58 yaş arası	105	21,2	93,3
59 üstü	33	6,7	100,0
Toplam	549,5	100,0	

Tablo 3'te, katılımcıların demografik bilgilerinden, yaş aralıklarına göre sayı ve yüzdelik oranları verilmiştir. Buna göre 18-30 yaş arası 143 kişi araştırmanın %28,9'unu, 31-41 yaş arası 214 kişi %43,2' sini, 46-58 yaş arası 105 kişi %21,2'sini 59 yaş ve üzeri 33 kişi ise katılımcıların %6,7'sini oluşturmaktadır. Sosyal dinamiklerden birisi de katılımcıların medeni durumlarıdır. Medeni durum, eşten etkilenme hipotezinin anlamlandırılması bakımından gerekli bir bilgi olmakla birlikte, aile yapısının belirlenmesi açısından da önemli bir bilgidir. Katılımcıların medeni durum dağılımı aşağıdaki gibidir.

Tablo 4: Medeni hal

	Sayı	Yüzde (%)	Birikimli Yüzde (%)
Evli	378	76,4	28,9
Bekar	117	23,6	100,0
Toplam	495	100,0	

Tablo 4'e göre, ankete katılanların 378'i evlidir ve toplam yüzdelik oranı %76,4'tür. Katılımcılardan 117'si bekar ve bekarların toplam yüzdeye oranı 23.6'dır. Anket içerisinde bekâr hanımlara evli değilseniz babanız yahut ağabeyinizden etkileniyor musunuz şeklinde sorular sorulmuştur. Burada amaç kişinin yakın çevresinden etkilenip etkilenmediğini saptamaktır.

Tablo 5: Eğitim Durumu

	Sayı	Yüzde (%)	Birikimli Yüzde (%)
İlköğretim	131	26,5	26,5
Lise	179	36,2	62,6
Üniversite	153	30,9	93,5
Lisansüstü	32	6,5	100,0
Toplam	495	100,0	

Tablo 5, katılımcıların eğitim durumlarına göre yapılan araştırma sonuçlarını verir. Katılımcılardan 131 kişi ilköğretim mezunudur ve karşılık gelen oran %26,5'tir. Lise mezunu 179 kişi olup yüzdelik oranı %36,2, Üniversite mezunu sayısı 153 kişidir ve toplam katılımın %30,9' unu oluştururlar. Lisansüstü katılımcı oranı 32 kişidir ve karşılık gelen oran %6,5'tir.

Etnisite-inanç kavramının açıklanması ve hangi etnik grubun çoğunlukla kendini dini bakımdan nasıl nitelediğini belirtir. Sosyo-psikolojik kuramın çevreden ve aileden etkilenme yaklaşımıyla örtüşen bu araştırma aynı zamanda aile ve çevreden etkilenecek edinilen inanç kavramını açıklamada önemli olabilir.

Tablo 6: İnanç durumu

	Sayı	Yüzde (%)	Birikimli Yüzde (%)
Müslüman	424	85,7	85,7
Hristiyan	16	3,2	88,9
Muhafazakâr	36	7,3	96,2
Ateist	19	3,8	100,0
Toplam	495	100,0	

Tablo 6’da belirtildiği gibi Sivas ili etnik yapısal dağılım esasına göre anket katılımcılarının 424’ü Müslüman ve karşılık gelen oran %85,7’dir. Hristiyan olanlar, 16 kişi ve toplam sayıya oranı %3,2’dir. Kendisini Ateist olarak tanımlayan 19 kişinin yüzdeleri oranı ise %3,8’dir.

Tablo 7: Gelir durumu dağılımı

	Sayı	Yüzde (%)	Birikimli Yüzde (%)
750 altı	224	45,3	45,3
751-1500	64	12,9	58,2
1501-2500	95	19,2	77,4
2501 üstü	112	22,6	100,0
Toplam	495	100,0	

Tablo 7’ye göre, katılımcıların gelir dağılımları tablosuna bakıldığında, 750 TL ve altında gelire sahip olan 244 kişi vardır ve katılımcıların %45’ini oluşturmaktadır. 751 – 1500 TL gelire sahip olan 64 kişi vardır ve katılımcıların %12,9’unu oluşturmaktadır. 1501- 2500 TL gelire sahip olan 95 kişi vardır ve katılımcıların %19,2’sini oluşturmaktadır. 2501 TL ve üzeri gelire sahip olan 112 kişi vardır ve katılımcıların %22,6’sını oluşturmaktadır. Çalışmanın ana bileşenlerinden birisi olan etnik yapısal oranlama, temel dinamikleri anlamak, etnik dağılımı görmek ve doğru analiz yapabilmek adına oldukça önemlidir.

Tablo 8: Etnik Durum

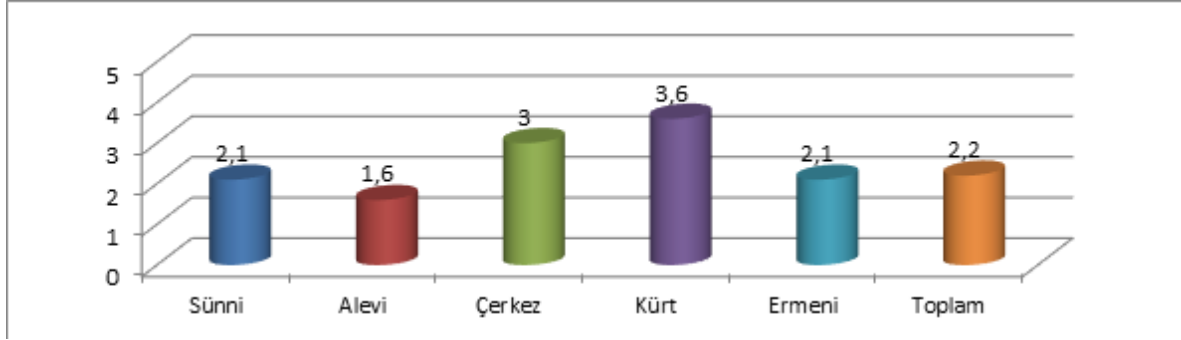
	Sayı	Yüzde (%)	Birikimli Yüzde (%)
Sünni	292	59,0	59,0
Alevi	100	20,2	79,2
Çerkez	60	12,1	91,3
Kürt	30	6,1	97,4
Ermeni	13	2,6	100,0
Toplam	495	100,0	

Tablo 8’de belirtildiği gibi araştırma katılımcıları Sivas ili etnik yapı ortalamalarına göre seçilmiş olup, % 59’u Sünni (292 kişi), % 20,2’si Alevi (100 kişi), % 12,1’i Çerkez (60 kişi), % 6,1’i Kürt (30 kişi) ve %2,6’sı Ermeni (13 kişi) dir.

Tablo 9: Çalışma durumu

	Sayı	Yüzde (%)	Birikimli Yüzde (%)
Çalışan	268	54,1	54,1
Çalışmayan	227	45,9	45,9
Total	495		100,0

Tablo 9’da belirtildiği gibi katılımcıların %54,1’i (268 kişi) bir işte çalışırken, %45,9’u (227 kişi) herhangi bir işte çalışmamaktadır.

Grafik 1: Etnik duruma göre Kadın seçmenlerin oy verirken eşlerinden etkilenme durumu

Grafik 1 verilerine göre, kadın seçmenlerin etnik grubuna göre oy verirken eş ve yakın çevrelerinden etkilenme durumu incelendiğinde, en çok etkilenen grubun 3,6 ortalama puan ile Kürt kadınlar olduğu görülmüştür. Bunu sırasıyla, 3,0 puan ile Çerkezler, 2,1 puan ile Sünniler ve Ermeniler izlemektedir. Grafik. 1 ayrıca, Alevi kadınların oy verirken eş ve yakın çevrelerinden en az etkilenen grubu olduğunu göstermektedir.

Tablo 10: Madde frekans dağılımları

		1 Sünni	2 Alevi	3 Çerkez	4 Kürt	5 Ermeni	Toplam	Ortalama / ss
Eşimle seçim sürecinde kime oy vereceğimize ortaklaşa karar veririz.	Sayı	203	102	44	83	63	495	2,4
	Yüzde (%)	41,0	20,6	8,9	16,8	12,7	100,0	1,5
Benden farklı yapıda olan arkadaş ve sosyal çevremın siyasi görüşleri siyasal tercihimı etkilemektedir.	Sayı	215	146	77	51	6	495	2,0
	Yüzde (%)	43,4	29,5	15,6	10,3	1,2	100,0	1,1
Mensup olduğum aile ve dostlarımın siyasi görüşleri siyasal tercihimı etkilemektedir	Sayı	171	160	47	68	49	495	2,3
	Yüzde (%)	34,5	32,3	9,5	13,7	9,9	100,0	1,3
Siyasi tercihler hususunda ben eşimi etkilerim.	Sayı	214	150	60	56	15	495	2,0
	Yüzde (%)	43,2	30,3	12,1	11,3	3,0	100,0	1,1
Eşimin oy vermeyi düşündüğü aday, siyasal tercihimı etkiler	Sayı	222	112	43	76	42	495	2,2
	Yüzde (%)	44,8	22,6	8,7	15,4	8,5	100,0	1,4

Tablo 10’da belirtilen madde frekans dağılımları, eş ve yakın çevreden etkilenme değişkenine yönelik katılımcıların ifadelerini içermektedir. Bu ifadelerin frekans dağılımları aşağıdaki gibidir:

- Eşimle seçim sürecinde kime oy vereceğimize ortaklaşa karar veririz (2,4).
- Benden farklı yapıda olan arkadaş ve sosyal çevremın siyasi görüşleri siyasal tercihimı etkilemektedir (2,0).
- Mensup olduğum aile ve dostlarımın siyasi görüşleri siyasal tercihimı etkilemektedir (2,3).

- Siyasi tercihler hususunda ben eşimi etkilerim (2,0).
- Eşimin oy vermeyi düşündüğü aday, siyasi tercihim etkiler (2,2).

Faktör analizleri, aynı yapıyı analiz eden birçok değişken içerisinden; tanımlanabilir, az sayıda ve anlamlı değişkenin elde edilmesine yönelik çok değişkenli istatistik analizleridir. Açıklayıcı faktör analizlerinde her bir maddenin tüm faktörlerdeki faktör yükleri belirlenir. Tablo 10’da belirtilen faktörlerin madde frekans dağılımları, oy verirken eş ve yakın çevreden etkilenme değişkeninin analizinde, tanımlanabilir ve anlamlı ifadeleri temsil eder. Bu maddeler kadın seçmenlerin etnik durumlarına göre eş ve yakın çevrelerinden etkilenme değişkenlerine ilişkin anlamlı ve tanımlanabilir ifadelerdir.

5.1. Faktör Analizi

Faktör analizi çok sayıda birbiriyle bağlantılı değişkenin anlamlı ve birbirinden bağımsız az sayıda değişken haline getirilmesidir. Yaygın olarak kullanılan çok değişkenli istatistik yöntemlerinden birisi olan faktör analizinde, aralarında yüksek oranda korelasyon bulunan değişkenler kümesinin bir araya getirilmesi esası vardır. Bu veri seti bir araya getirilerek faktör adı verilen genel değişkenler oluşturulur. Analizin temel amacı değişken sayısını azaltarak değişkenler arası ilişkinin saptanması ve değişkenlerin kategorize edilmesidir (Kalaycı, 2006: 321)

Tablo 11: Faktör Analizi, Madde Faktör Yükleri

Sıra		1	2	3	4	5	6	7
	Eş2 Siyasi tercihler hususunda ben eşimi etkilerim.		,795					
	Yakınçevre2 Mensup olduğum aile ve dostlarımla siyasi görüşleri siyasal tercihim etkilemektedir		,780					
	Eş3 Eşimin oy vermeyi düşündüğü aday, siyasi tercihim etkiler		,758					
	Eş1 Eşimle seçim sürecinde kime oy vereceğimize ortaklaşa karar veririz.		,707					
	Yakınçevre1 benden farklı yapıda olan arkadaş ve sosyal çevremle siyasi görüşleri siyasal tercihim etkilemektedir.		,553					

Tablo 11’de belirtilen madde faktör yükleri, anlamlılık düzeyleri değerlendirildiğinde, 3 madde çıkarılarak kategorize edilebilen ortak maddeler faktör analizine dâhil edilmiştir. Bu durumda 5 alt boyut görülmektedir. Oluşan boyutların varyans açıklama oranları ise 62,3 olarak belirlenmiştir. Bu oran oluşturulan 5 faktörün, faktör analizine dâhil edilen maddelerdeki değişimin %62,3’ünü açıkladığı anlamına gelmektedir. Tahmin edileceği üzere bu oranın %100’e yakın olması ve toplanan verilerdeki değişkenliğin çoğunun açıklanması beklenmektedir. Açıklama oranının yüksek olması, ölçekte sorulan soruların ya da ifadelerin ölçülmek istenen olguyu ne derece iyi ölçtüğünün göstergesidir. Faktör analiz sonuçlarını belirten ilgili tablolar aşağıda verilmiştir.

Tablo 12: Faktör Analizi, Faktör Yükleri ve Varyans Açıklama Oranları Tablosu:

Faktör	Döndürülmüş faktör yükleri	Açıklanan varyans	
		Varyans (%)	Birikimli Yüzde (%)
1	3,089	18,2	18,2
2	2,816	16,6	34,7
3	2,001	11,8	46,5
4	1,456	8,6	55,1
5	1,226	7,2	62,3

Tablo 12’de belirtilen bulgular, Bartlett’s Test of Sphericity test istatistiği= 2493,55, DF=136, p=0,00 düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Ulaşılan olasılık değeri p=0,00<0,05 dir. Bu orana göre uygulanan testin %95 olasılıkla anlamlı olduğu ve faktör analizine uygun olduğu sonucuna ulaşılır. Ulaşılan sonuçlara göre değişkenler arası bir ilişki vardır ve faktör analizi uygulanabilir. Faktörleri belirlemek amacıyla uygulanan Kaiser-Meyer-Olkin testine

göre sonuç %76,9 olarak hesaplanmıştır. Bu değer %60'ın üzerinde olduğundan örnek büyüklüğünün faktör analizi için uygun seviyede olduğu sonucuna ulaşılır.

Tablo 13: Faktör Analizi, Seçilen Faktörler ve Gruplandırma

ADI	1	2	3	4	5
EŞ VE YAKIN ÇEVRE	Eş2 Siyasi tercihler hususunda ben eşimi etkilerim.	,804			
	Yakınçevre2 Mensup olduğum aile ve dostlarımla siyasi görüşleri siyasal tercihim etkilemektedir	,773			
	Eş3 Eşimin oy vermeyi düşündüğü aday, siyasi tercihim etkiler	,752			
	Eş1 Eşimle seçim sürecinde kime oy vereceğimize ortaklaşa karar veririz.	,730			
	Yakınçevre1 benden farklı yapıda olan arkadaş ve sosyal çevremle siyasi görüşleri siyasal tercihim etkilemektedir.	,552			

Tablo 13'te belirtilen faktörlere göre oy verirken etkilenme olgusu, eş ve yakın çevre olarak kategorize edilmiştir. Bulgulara göre kadın seçmenlerin oy verirken eşlerinden ve yakın çevrelerinden etkilenme durumu, mensubiyet duydukları etnik gruplara göre değişim göstermektedir. Eş ve yakın çevreden etkilenme değişkenine ilişkin tüm ifadeler içerisinden:

- Siyasi tercihler hususunda ben eşimi etkilerim,
- Mensup olduğum aile ve dostlarımla siyasi görüşleri siyasal tercihim etkilemektedir,
- Eşimin oy vermeyi düşündüğü aday, siyasi tercihim etkiler,
- Eşimle seçim sürecinde kime oy vereceğimize ortaklaşa karar veririz,
- Benden farklı yapıda olan arkadaş ve sosyal çevremle siyasi görüşleri siyasal tercihim etkilemektedir,

Değerlendirmede anlamlı bulunan ve tanımlanabilir ifadelerdir.

5. BULGULAR VE TARTIŞMA

Çalışma toplam 500 katılımcı ile gerçekleştirilmiştir. Geçerli anket sayısı 495'tir. Demografik özelliklerin analizi için betimleyici analiz kullanılmıştır. Daha sonra ise kadın seçmenlerin oy verirken etkilendikleri faktörleri belirlemek amacıyla faktör analizi yapılmıştır. Alt ölçekler faktör analizi ile belirlenerek Cronbach Alpha katsayıları alınmıştır. Ölçek maddelerine verilen cevaplar, ifadeler birleştirilerek ifadelerin tek bir olguyu ifade edip etmediklerine bağlı olarak kategorize edilmiştir. Analizin son aşamasında ise temel araştırma sorusunu açıklayan hipotezler Varyans analizi ile saptanmıştır. Varyans analizleri ikiden fazla bağımsız olgu grubunun bir ifade yahut soruya karşılık gelen cevapların birbiriyle ilişkisini araştırmak amacıyla kullanılan analizlerdir (Yıldırım ve Şimşek, 2005: 107). Araştırma sorusuna ilişkin hipotezler ve bu hipotezlerin analizinde kullanılan değişkenlerin yapısına uygun olarak (ikiden fazla grup ortalamasının karşılaştırılması) varyans analizleri kullanılmıştır. Grupların demografik özellikleri, gruplar arası benzerlik ve farklılıklar, sosyolojik model ve sosyo-psikolojik teori kapsamında değerlendirilmiştir. Kendilerine anket uygulaması yapılan 500 katılımcının cevapları veri kalitesi ve uygulama geçerliliği açısından incelendiğinde 495 katılımcının cevapları geçerlilik kriterlerine uygun olarak kabul edilmiştir.

Anket uygulamasında öncelikle katılımcıların medeni halleri, yaş ortalaması, eğitim durumları, etnik mensubiyetleri, gelir ve eğitim düzeyleri gibi demografik veriler alınmıştır. Anket uygulamasının diğer kısmında ise katılımcılara araştırma hipotezine bağlı ifadelerle ilişkin düşünceleri sorulmuştur. Katılımcıların demografik yapılarını ifaden sonuçlar şu şekildedir: Demografik unsurlar içerisinde bulunan yaş faktörü 495 katılımcı içerisinden dört grupta incelenmiştir. Bunlar: 18 – 30, 31 – 45, 46 – 58 yaş arası ve 58 yaş üzeridir. Gözlemlenen katılımcı yaş grupları Tablo 1'de belirtilen sonuçlara göre şu şekildedir: 18 – 30 yaş arası 143 kişi vardır ve karşılık gelen oran %28,9'dur. 31 – 45 yaş arası 214 kişi bulunmaktadır ve toplam yüzdelik oranı %43,2' dir. 46 – 58 yaş arası 105 kişi bulunmaktadır ve toplam yüzdeye oranı 21.2'dir. 59 yaş ve üzeri kişi sayısı ise 33'tür. Ankete katılanların 378'i evlidir ve toplam yüzdelik oranı %76,4'tür. Katılımcılardan 117'si bekar ve bekarların toplam

yüzdeye oranı 23.6'dır. Anket içerisinde bekâr hanımlara evli değilseniz babanız yahut ağabeyinizden etkileniyor musunuz şeklinde sorulan sorular, kişinin yakın çevresinden etkilenip etkilenmediğini saptamaktır.

Katılımcıların eğitim durumlarına göre yapılan araştırma sonuçları şu şekildedir: Katılımcılardan 131 kişi ilkokul mezunudur ve yüzdelik oranı %26,5'tir. Lise mezunu 179 kişi olup yüzdelik oranı %36,2'dir. Üniversite mezunu sayısı 153 kişidir ve toplam katılımın %30,9'unu oluşturur. Lisansüstü katılımcı oranı 32 kişidir ve genel yüzdeye oranı %6,5'tir. Sivas ili etnik yapısal dağılım esasına göre anket katılımcılarının 424'ü Müslüman ve yüzdelik oranı %85,7, Hristiyan olanlar 16 kişi ve yüzdelik oranı %3,2'dir. Kendisini Ateist olarak tanımlayan 19 kişinin yüzdelik oranı %3,8'dir. Katılımcıların gelir dağılımları tablosuna bakıldığında: 750 TL ve altında gelire sahip olan 244 kişi vardır ve katılımcıların %45'ini oluşturmaktadır. 751 – 1500 TL gelire sahip olan 64 kişi vardır ve katılımcıların %12,9'unu oluşturmaktadır. 1501- 2500 TL gelire sahip olan 95 kişi vardır ve katılımcıların %19,2'sini oluşturmaktadır. 2501 TL ve üzeri gelire sahip olan 112 kişi vardır ve katılımcıların %22,6'sını oluşturmaktadır.

Çalışmanın ana bileşenlerinden birisi olan etnik yapısal oranlama, temel dinamikleri anlamak, etnik dağılımı görmek ve doğru analiz yapabilmek adına oldukça önemlidir. Tablo 6'da belirttiği gibi araştırma katılımcıları Sivas ili etnik yapı ortalamalarına göre seçilmiş olup, %59'u Sünni (292 kişi), %20,2'si Alevi (100 kişi), %12,1'i Çerkez (60 kişi), %6,1'i Kürt (30 kişi) ve %2,6'sı Ermeni (13 kişi) dir. Katılımcıların %54,1'i (268 kişi) bir işte çalışırken, %45,9'u (227 kişi) herhangi bir işte çalışmamaktadır. Kadın seçmenlerin etnik grubuna göre oy verirken eş ve yakın çevrelerinden etkilenme durumu incelendiğinde, en çok etkilenen grubun 3,6 ortalama puan ile Kürtler olduğu ve bunu sırasıyla, 3,0 puan ile Çerkezler, 2,1 puan ile Sünniler ve Ermenilerin izlediği tespit edilmiştir. Sonuçlarımız, Alevi kadınların oy verirken, 1,6 puan ile, eşinden en az etkilenen grup olduğunu göstermektedir. Oy verirken eşten etkilenme durumu seviyesinin Etnik gruplar arası farklılıklarını belirlemek için yapılan varyans analizi sonuçlarına göre:

- Kürtler oy verirken eşlerinden; Sünni, Alevi, Çerkez ve Ermenilerden daha fazla,
- Çerkezler oy verirken eşlerinden; Sünni, Alevi, Ermenilerden daha fazla, Kürtlerden daha az,
- Sünniler oy verirken eşlerinden; Alevilerden daha fazla, Çerkez ve Kürtlerden daha az,
- Ermeniler oy verirken eşlerinden; Çerkez ve Kürtlerden daha az,
- Aleviler oy verirken eşlerinden; Sünni, Çerkez ve Kürtlerden daha az etkilenmektedir.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Araştırma etnisite kavramının oy verme davranışları üzerinde eş ve yakın çevreden etkilenme durumunu belirlemek amacıyla, Sivas ili Merkez ilçesinde ikamet eden farklı etnik gruplara mensup kadın seçmenlere uygulanmıştır. Araştırmada kimlik kavramının oluşum ve temel dinamiklerini grup bağlamında açıklayan sosyolojik model ve seçmen davranışlarını bireysel değişkenlerle açıklayan sosyo-psikolojik modelden faydalanılmıştır. Değişkenlerin analizinde sosyo-psikolojik modelden hareketle davranışsal süreçleri belirleyen cinsiyet vb. özellikler incelenmiştir. Oy verme davranışlarının etnik yapıya göre değişiklik gösterdiği düşünülen, eş ve yakın çevreden etkilenme durumunun ilişkisini araştırmaya yönelik saha araştırması bulgularına göre ulaşılan sonuçlar şu şekildedir:

- Bu etnik gruplar, Sünni, Alevi, Çerkez, Kürt ve Ermenilerdir. Alevi kadınlar tüm gruplar içerisinde (1,6) ortalama ile oy verirken eş ve yakın çevrelerinden diğer tüm gruplara göre etkileşimin en az olduğu gruptur.
- Alevi kadınları, eş ve yakın çevreden etkilenme düzeyi en az olarak takip eden etnik gruplar ise Türk Sünni ve Ermeni kadınlarıdır.
- Türk Sünni ve Ermeni kadınlar, Alevi kadınlardan sonra, birbirlerine eşit ortalama ile (2.1) oy tercihini belirlerken eş ve yakın çevrelerinden az etkilenen diğer gruplardır.
- Çerkez kadınların eş ve yakın çevrelerinin siyasi düşünceleri ile kendi fikirleri arasında kararsız kaldıkları (3.0) ortalama ile görülmüştür.
- Kürt kadınların ise (3.6) ortalama ile oy verirken eş ve yakın çevrelerinden etkilendikleri sonucuna ulaşılmıştır.

Bulgulara göre, farklı etnik gruplara mensubiyetin eş-yakın çevrelerinden etkilenme değişkeni ile pozitif yönlü ilişkisi görülmektedir. Hipotezimizde belirttiğimiz üzere bazı etnik gruplar oy verirken eş ve yakın çevrelerinden etkilenirken, bazı etnik gruplar eş ve yakın çevrelerinden etkilenmezler. Bu gruplar içerisinde kararsızlar da bulunmaktadır. Alevi, Sünni ve Ermeni kadınlar oy kararlarını eş ve yakın çevrelerinden etkilenmeden verirler; Kürt kadınlar eş ve yakın çevrelerinin siyasi tercihlerinden etkilenerek karar verirler. Çalışmamız, seçmen davranışlarının analizine yönelik benzer araştırmalardan araştırma konusu, araştırma evreni ve araştırma değişkenleri açısından farklılık göstermektedir. Bu farklılıklar, kadın seçmenler, etnik kimlik, eş ve yakın çevreden etkilenme değişkenleridir.

Çalışmamızın, kendilerini farklı şekilde (etnisite) tanımlayan kadın seçmenlerin oy verme davranışlarının değerlendirilmesi açısından literatüre katkı sağlayacağını düşünüyoruz. Günümüze kadar yapılan araştırmalarda, seçmenlerin çevresel ilişkileri araştırılmış ancak kadın seçmenlerin eş ve yakın çevrelerinden etkilenme durumları, etnisite bağlamında değerlendirilmemiştir. Etnisite olgusu temelinde değerlendirildiğinde çalışmamız yeni bulgularla literatüre katkı sağlayabilir. Çalışmanın etnik kimlik gibi önemli bir başlıkta incelenmesi en önemli kısıttır çünkü etnisite kavramına verilen anlamın kapsamı gereği çerçevesinin hassasiyetle çizilmesi gerekir. Bir diğer zorluk ise etnik dokunun illere, bölgelere göre birbirinden farklılık göstermesidir. Buradan hareketle geniş ölçekte farklı etnik yapıları barındıran illerden birisi örneklem olarak seçilse dahi, Türkiye’de yaşayan tüm farklı grupları tümüyle incelemek mümkün değildir. Sözelimi bölgede Laz ve Gürcü gurupların bulunmayışı önemli birer eksikliklerdir.

Önemli noktalardan birisi de öncelikli olarak etnik farklılıkların genişletilmesi gereksinimi ve kimlik kavramının değişen sosyolojik dinamikler dikkate alınarak araştırılması gerektiğidir. İki temel teori ışığında yapılan çalışma sonuçlarına göre Columbia Ekolünün dayanmış olduğu sosyolojik yaklaşımın temelinde yer alan, politik tercihlerin belirlenmesinde sosyal özelliklerin (bölünmeler) belirleyici rol oynayışı; dinsel, etnik farklılıkların ise toplumsal bölünmelerin temel kaynağı olarak görülmesi bakımından eleştirilir. Farklı etnik grupların sınıranmış olduğu alan araştırmasında bazı faktörlerde bölünmelerin siyasal izleri görülmekle beraber, genel oy verme tercihleri kapsamında yüksek oranda ortak veriler gözlemlenmektedir. Söz gelimi Alevi ve Sünni kadınların oy verirken eş ve yakın çevrelerinden etkilenmedikleri yahut bir başka etnik grup olan Kürt kadınların siyasal katılımında eş ve yakın çevrelerinden etkilenmeleri durumu, ortak kanaatlerin farklı etnik gruplar arası oluşabileceği gibi; aynı zamanda değişen sosyolojik koşullara göre bu davranışların farklılık gösterebileceğidir.

Seçmen davranışlarını ifade eden diğer yaklaşım sosyo-psikolojik yaklaşımdır ve bu yaklaşım seçmenlerin çocukluktan itibaren ailesinden ve yakın çevresinden etkilenerek sosyalleşip siyasi tercihlerinin bu etkileşimle temellendiğini ifade eder. Özellikle kişilerin küçük yaşlarda etkileşim içerisinde olmaları nedeniyle partilere karşı psikolojik bir bağ duyduklarını savunur. Bu baği araştırma bulgularımız içerisinde, gruplar arası değerlendirme sonuçlarına göre oy verirken eş-yakın çevre psikolojisinin etkili olduğu hipotezlerin doğrulanışı ile açıkça görmek mümkündür. Seçmen davranışları benzer etnik gruplar arasında kendi içlerinde tutarlılık arz etse de farklı sonuçların oluşabileceği yapılar bulunmaktadır. Bu nedenle sürekli gelişen teknolojik, siyasal, sosyal ve toplumsal yapılar göz ardı edilmemelidir ve bu alanda geniş ölçekli saha araştırmaları yapılmalıdır. Tüm bu veriler aynı toplum içerisinde yaşayan insanların farklı sosyolojik faktörlerden beslendiğini göstermektedir. Yani, yeni bir problem olarak sosyal yapıların dinamizmi sorunsalını ortaya çıkarmıştır. Sonuçlarımız seçmen davranışlarına yönelik akademik çalışmaların, dinamik sosyal faktörler üzerinden seçim dönemi, seçmen özellikleri ve seçmen bölgeleri gibi sosyolojik faktörler dikkate alınarak araştırılması gerektiğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Akgün, B. (2007). Türkiye’de Seçmen Davranışı, Partiler ve Siyasal Sistem, Ankara.
- Aktan, C. C. Ve Dileyici, D. (2001). “Kamu Ekonomisinde Karar Alma ve Oylama Yöntemleri”, *Kamu Tercih ve Anayasal İktisat Dergisi*, 1/1, 12-25.
- Ashman, K., Grafton, K. Hull, H. (1999). *Understanding Generalist Practice*. Second Edition. Nelson Hall Publishers. Chicago.
- Atar, Y. (2016). “Seçim Hukukunun Güncel Sorunları”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, 23: 211-237.

- Başlevent, C; Kirmanoğlu, H; Şenatalar, B. (2009), "Party Preferences and Economic Voting in Turkey (Now That the Crisis is Over)." *Party Politics*, 377-391. Çaha, Ö. (2008). Türkiye’de Seçmen Davranışı ve Siyasi Partiler. Ankara: Orion Kitabevi.
- Connell, R. W. (1998). Toplumsal Cinsiyet ve İktidar, (Çev: C. Soydemir), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Çınko, L. (2006). Seçmen Davranışları ile Ekonomik Performans Arasındaki İlişkilerin Teorik Temelleri ve Türkiye Üzerine Genel Bir Değerlendirme. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 61 (1), 103-116.
- Damlapınar, Z. ve Balcı, Ş. (2005). "Seçmenin Zihnindeki Aday İmajını Belirleyen Etkenler: 28 Mart 2004 Yerel Seçimleri Alan Araştırması", *Selçuk İletişim Dergisi*, 4 (1), 58-79.
- Dunning, T. ve Harrison, L. (2010). "Cross-Cutting Cleavages and Ethnic Voting: An Experimental Study of Cousinage in Mali". *American Political Science Review*. 104 (1): 21-39.
- Dileyici, D. (2012). Devletin Mali Alandaki Rol ve Fonksiyonlarındaki Değişim. Coşkun Can Aktan, Ahmet Kesik ve Dilek Dileyici (Ed.), "Yeni Maliye" (s. 489-511). Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Yayın No:2012/420.
- Durkheim, E. (2006). "Toplumsal İş bölümü", (Çev: Ö. Ozankaya), Cem Yayınevi, İstanbul.
- Eriksen, Hylland, T. (2002). Etnisite ve Milliyetçilik: Antropolojik Bir Bakış, (Çev: E. Uşaklı), Avesta Yayınları, İstanbul.
- Harrop, M. ve W. L., Miller. (1987). Election and Voters A Comparative Introduction, Mcmillan, London.
- Kalaycı, Ş. (2006). SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri, Asil Yayın, Ankara.
- Kalaycıoğlu, E. (1993). "Karşılaştırmalı Siyasal Katılma Siyasal Eylemin Kökenleri Üzerine Bir İnceleme" *İstanbul Üniversitesi SBF Yayını*, İstanbul.
- Kandiyoti, D. (1998) Modernin Cinsiyeti: Türk Modernleşmesi Araştırmalarında Eksik Boyutlar, S. Bozdoğan ve R. Kasaba (ed), Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 199, 99-117, İstanbul.
- K. Schroeder, S. (2007) *Popüler Feminizm Türkiye’de ve Britanya’da Kadın Dergileri*, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- Köker, E. (1988). "Türkiye’de Kadın, Eğitim ve Siyaset: Yükseköğretim Kurumlarında Kadının Durumu Üzerine Bir İnceleme" (Doktora Tezi). A.Ü. Sos. Bil. Ens., Ankara.
- Kurt, A. (2012). Din Sosyolojisi, Sentez Yayıncılık, İstanbul.
- Jeffress, L.W. (1999). "The Impact of Ethnicity and Ethnic Media on Presidential Voting Patterns", *Journalism and Communication Monographs*. 1 (3): 199-262.
- Marshall, C. J., Moore, R. L., Thorogood, P., Brickell, P. M., Kinnon, C., & Thrasher, A. J. (1999). Detailed characterization of the human aorta-gonad-mesonephros region reveals morphological polarity resembling a hematopoietic stromal layer. *Developmental dynamics: an official publication of the American Association of Anatomist*, 215(2).
- Miller, M. M. ve ark (1998). Framing the Candidates in Presidential Primaries: Issues and Images in Press Releases and News Coverage, *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 75 (2), 312-324. Nobel Yayınları.
- Mitchel, J. (1998). Kadın ve Eşitlik, J Mitchel ve A. Oakley (ed), *Kadın ve Eşitlik*, Fatmagül Berktaş, Pencere Yayınları, 23-46, İstanbul.
- Özcan, Y. Z. (1998). "Siyasi Parti Tercihlerini Belirleyen Etmenler: İstanbul Örneği", *Toplum ve Bilim*, 76: 188-212.
- Pateman, C. (1993). "Kardeşlerarası Toplumsal Sözleşme", J Keane (der), "Sivil Toplum ve Devlet", (Çev: A. Bora), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 119-146.
- Sancar S. (2009). Erkeklik: İmkânsız İktidar, Metis Yayınları, İstanbul.
- Sencer, M. Irmak, Y. (1984). "Toplum Bilimlerinde Yöntem" Say Yayınları, İstanbul.
- Werlhof C. V. (2008). "Kadın Emeği: Ekonomi Politikin Eleştirisindeki Kör Nokta", M. Mies ve ark. (eds), "Son Sömürge: Kadınlar", (Çev: Y. Temurtürkan), İletişim Yayınları, İstanbul, 27-45.
- Yanık, C. (2013). "Etnisite, Kimlik ve Milliyetçilik Kavramlarının Sosyolojik Analizi" 'Kaygı. 20: 225-237.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2005). "Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri", Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:15.01.2022 ✓Accepted/Kabul:06.05.2022

DOI:10.30794/pausbed.1058270

Research Article/Araştırma Makalesi

Bakşi Yalçın, O. (2022). "Ellen Olenska's Silent Banishment From Old New York in Edith Wharton's *The Age of Innocence*", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 52, Denizli, ss.283-292.

ELLEN OLENSKA'S SILENT BANISHMENT FROM OLD NEW YORK IN EDITH WHARTON'S *THE AGE OF INNOCENCE*

Olgahan BAKŞI YALÇIN*

Abstract

In her Pulitzer-winning novel, *The Age of Innocence* (1920/1999), the American novelist Edith Wharton portrays how societal norms and codes rule the lives of individuals in Old New York, creating boundaries and forcing them to act within them. In this social environment, the novel's protagonist, the dilettante bachelor Newland Archer, is presented as an intelligent yet conventional young man engaged to beautiful May Welland, a member of elite society. When Ellen Olenska, a former member of their circle, returns to New York after separating from her foreign husband, her family rallies around her to safeguard her reputation from the rumors circulating behind her back. However, her unorthodox, foreign lifestyle, as well as her alleged romantic entanglement with Archer, further jeopardize her newly gained place in society. In the end, when Ellen Olenska clearly recognizes the conventional taboos that make it impossible for her to lead a life of fulfillment in New York society, she chooses to leave Archer and New York for good to free herself from the oppressive upper-class social surroundings. The aim of this paper is to investigate the reasons why Ellen Olenska is treated as an outcast and is silently cast away from Old New York society. By doing so, this study concludes that her banishment/exile from patriarchal society serves as the only way for true liberation indicating the future of American women at the turn of the 20th century.

Keywords: *The Age of Innocence, Old New York, Code of Silence, Social Outcasts, Ellen Olenska.*

EDITH WHARTON'IN *MASUMİYET ÇAĞI* BAŞLIKLİ ESERİNDE ELLEN OLENSKA'NIN ESKİ NEW YORK'TAN SESSİZ SÜRGÜNÜ

Öz

Amerikalı romancı Edith Wharton, Pulitzer ödüllü *Masumiyet Çağı* (1920/1999) başlıklı eserinde toplumsal norm ve kuralların sınırlar çizip eski New York'taki bireyleri bu sınırlar içinde yaşamaya zorlayarak yaşamlarını nasıl yönettiğini anlatır. Bu toplumsal ortamda, romanın sanat meraklısı bekâr kahramanı Newland Archer, seçkin bir topluluğun üyesi olan güzel May Welland ile nişanlı, zeki ancak geleneksel bir genç adam olarak sunulur. Aynı çevrenin eski bir üyesi olan Ellen Olenska yabancı kocasından ayrılıp New York'a döndüğünde, ailesi Ellen'in itibarını arkasında dönen dedikodulardan korumak için ona destek olur. Ancak alışılmadık, yabancı yaşam tarzı ve Archer ile sözde romantik ilişkisi, toplumdaki yeni kazandığı yeri daha da tehlikeye atar. Ellen Olenska en sonunda New York toplumunda tatmin edici bir yaşam sürmesini imkânsız kılan geleneksel tabuların açıkça farkına vardığında, baskıcı üst sınıfın sosyal çevresinden kendisini kurtarmak için hem Archer'ı hem de New York'u tamamen terk etmeyi seçer. Bu makalenin amacı, Ellen Olenska'nın neden dışlanmış bir birey muamelesi gördüğünü ve Eski New York toplumundan neden sessizce sürüldüğünü araştırmaktır. Bu doğrultuda bu çalışma, Ellen için tek gerçek kurtuluş yolunun ataerkil toplumdan uzaklaştırılması/kendi kendini sürgün etmesi olduğu sonucuna varmaktadır; bu da Amerikan kadınının 20. yüzyılın başındaki geleceğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: *Masumiyet Çağı, Eski New York, Sessizlik Kuralı, Sosyal Dışlanmışlar, Ellen Olenska.*

*Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, İSTANBUL.
e-mail: olgahanbakshi.yalcin@yeniyuzyil.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-5527-9200>)

1. INTRODUCTION

Throughout history, authors in exile have served as a voice for large groups of people while being exiled from their homeland. One type of exile that authors have always faced is the need to depart so as to fulfill their sense of individual destiny and vision. In that sense, some of them can be classified as expatriates since their exile or emigration was self-chosen despite the pressures that made it necessary. The American novelist Edith Wharton (1862-1937) is one example of such a writer who settled permanently in France in 1914 and afterwards visited the United States for a very brief stay of twelve days. In her own autobiography, *A Backward Glance*, she admits that “the truth is that he [Henry James] belonged irrevocably to the old America out of which I also came, and of which – almost – it might paradoxically be said that to follow up its last traces one had to come to Europe” (1934/2008: 91). Having spent some part of her childhood in Paris and Rome, Wharton might have felt more at home in Paris where she gained a more objective insight into the differences between European and American customs. In her Pulitzer-winning novel, *The Age of Innocence* (1920), she quietly and nostalgically recounts the long-gone world of her upbringing from across the seas, recording the aristocratic Old New York society with accuracy and calmness. The twin themes of self-exile and social ostracism are easily identified in this novel, in which the beautiful, newly separated Ellen Olenska, after finding herself in a love triangle with her cousin May and May’s fiancé Newland Archer, is compelled to move to Paris.

Wharton, an astute observer of her day, retains a realist perspective in her portrayal of themes such as the oppressiveness of upper-class codes and mores, the repression of women in a patriarchal culture, and of the hostility and rivalry between women. According to Hermione Lee, Ellen’s banishment from New York society reflects the gloomy fate of women in Wharton’s work: “it is the women in Wharton who have to suffer betrayal and social punishment” (2008: 186). Elizabeth Ammons, likewise, reads the novel as the victory of the “angel/innocent” over the “dark/experienced lady” creating a series of binaries between “new” and “old” female stereotypes (1980: 13). However, Ellen’s banishment from New York “can also be said to be defying society’s rules, for in returning to Europe—that is, in refusing to play Old New York’s game—she shows that she can rise above the game” as Carol Singley puts it (2003: 504). In this vein, Sevinc Elaman-Garner recently analyses “the ways in which the text delivers—through its dialogic narrative—a fragmented, ambiguous and contradictory depiction of New Womanhood” and thus, associates Ellen with the “independent New Woman who challenges social conventions” (2016). This study aims to investigate the reasons why Ellen Olenska is treated as an outcast, which results in her silent banishment from Old New York society. One can conclude that her decision to leave Archer and New York can also be interpreted as an act of liberation from the strict social norms and codes of patriarchy and thus, makes the novel a tale of independence and self-fulfillment rather than failure.

2. THE SOCIAL TERRAIN OF OLD NEW YORK

The title of her novel, *The Age of Innocence*, refers to the New York of the 1870s in the girlhood of Edith Wharton and gives the book the flavor of a historical novel. By setting her novel in a recognizable social environment, she highlights the impact of traditions and mores on the lives of her fictional characters, especially on the unorthodox, exotic Ellen Olenska. In order to understand the reasons why Ellen Olenska is treated as an outcast and is silently driven away from this Old New York society, one should understand the social terrain that shapes the lives of these individuals. In this society, social rank is an integral part of their existence and destiny; thus, social details matter a lot. We recall how Mrs. Archer remarks, in one particular scene, how: “...the roman punch made all the difference; not in itself but by its manifold implications” (1920/1999: 206). The phrase “manifold implications” not only embraces all the traditions so significant to the upper echelons of Old New York society but also underscores who the Archers are and where they stand in that social ranking. Through the terminology of “inscrutable totem terrors” (1920/1999: 4), “sacred taboos of the prehistoric ritual,” (1920/1999: 113), and savage practices, the novel’s protagonist and dilettante bachelor Newland Archer relates the 1870s customs and ceremonies of the old New York society, thereby characterizing this social group as a little tribe or clan. His traditional way of looking at life is often too dull for the reader, so the intelligent narrator of the novel “never hesitates to peer over his shoulder and point out all kinds of interesting things on the New York scene that we would otherwise miss” (Auchincloss, 1961: 31). The novel also provides plenty of experts who are confidently equipped with opera glasses and innuendo, axioms, long memories, and forests of family trees, to illuminate the reader about social placing in Old New York.

As the sophisticated voice of the narrator reveals, New York society in *The Age of Innocence* is old-fashioned, provincial, and self-satisfied. During their travel abroad, for instance, Archer's mother and sister never become acquainted with foreigners. Similarly, when a French intellectual inquires about the possibility of a job in New York, for his fiancé May, even the idea of hiring a French tutor is simply unimaginable: "A job in New York?" May exclaims, "What sort of job? People don't have French tutors" (1920/1999: 128). In Wharton's Old New York, people are defined by where they live, when they go out, and whom they see; thus, everyone knows everyone else's family since, as Granny Mingott observes (1920/1999:19), they have been intermarrying for centuries. The use of family names as given names, (Archer, van der Luyden, Sillerton), indicates their closed and complex web of kinship. Thus, it is that the traditional-minded Newland Archer knows from the beginning that he never really has a chance with May's beautiful, Europeanized, disenchanting cousin, Ellen Olenska. That is his pathos. He is engaged to beautiful May Welland who is as traditional as himself, and he will marry May Welland and spend a lifetime with May Welland. Both Newland Archer and Ellen Olenska realize this fact and accept it without questioning or resistance. Accordingly, as Ellen reminds Archer, there can be no new entity: "there is no US in that sense!" (1920/1999: 109), except in a disembodied, romantic union, possible only if they never meet. Otherwise, Archer will always be "the husband of Ellen Olenska's cousin" and she "the cousin of Newland Archer's wife" involved in shabby liaisons (1920/1999: 109).

A Code of Silence, as a means of social control, prevails in Old New York society. In Wharton's fiction, any situation that flouts the rules of high society or threatens its existence simultaneously invites us to read the gestures of the characters and to read between the lines. Newland Archer comments clearly on this hypocrisy: "In reality, they all lived in a kind of hieroglyphic world, where the real thing was never said or done or even thought, but only represented by a set of arbitrary signs" (1920/1999: 29). Accordingly, *The Age of Innocence* contains a glossary of old New York terms, as language plays a highly significant role in defining people's spheres. For example, recurrent terms such as "nice," (1920/1999: 28) and "not the thing," (1920/1999: 3) help the reader to understand how New York society feels about their social codes and values and interpret the implications. For instance, when the novel opens, the old New York families seem secure but are already under threat, as the code of niceness has been violated many times by Ellen Olenska who recently returned to America after separating from her philandering husband, a Polish Count. Yet, "The Mingotts had not proclaimed their disapproval aloud: their sense of solidarity was too strong" as a part of "Old New York's capacity for silent communication" as Clare Virginia Eby puts it (1992: 94). The code operating behind *nice* can be described as compliance with social codes defining one's place and limitations as a woman, one's duties as wives and mothers: principally, this involved assisting husbands or fathers in maintaining social status in the Gilded Age of 1870s New York.

While relating the silent norms and codes of New York society, Archer also expresses his own silent patriarchal disconcertment about her fiancé May's association with Ellen Olenska and how her reputation might be influenced by her unorthodox and foreign ways. In an early scene, Ellen is described as "revealing, as she leaned forward, a little more shoulder and bosom than New York was accustomed to seeing, at least in ladies who had reasons for wishing to pass unnoticed" (1920/1999: 10). For Archer, her "pale and serious face" is a reflection of "her unhappy situation; but the way her dress (which had no tucker) sloped away from her thin shoulders shocked and troubled him" (1920/1999: 10). In this scene at the opera, all other men like Archer observe women as if they were on display in the theatre boxes. Acting like social code and fashion experts, the men of society discuss the appearance and clothes of the women and judge whether their looks are appropriate for public display or not. The mere existence of men such as Lawrence Leffers, serves to monitor and protect manners and customs, ensuring strict adherence to the society's rules: "Mr. Sillerton Jackson had returned the opera-glass to Lawrence Lefferts. The whole of the club turned instinctively, waiting to hear what the old man had to say; for old Mr. Jackson was as great an authority on 'family' as Lawrence Lefferts was on 'form'" (1920/1999: 7). Countess Ellen Olenska, a lady of dubious past, not to mention her unusual and even inappropriate clothing, does not go unnoticed by the men in this society. Accordingly, as the narrator relates, "For a moment he [Mr. Sillerton] silently scrutinized the attentive group out of his filmy blue eyes overhung by old veined lids; then he gave his mustache a thoughtful twist, and said simply: 'I didn't think the Mingotts would have tried it on'" (1920/1999: 8). One can conclude that Ellen Olenska's sudden appearance on this particular occasion is not welcomed as she is not a member of their clan anymore but an outsider who has recently separated from her foreign husband, Count Olenski.

Edith Wharton's protagonists' choice of dress, shoes, and accessories is vividly indicative of their owners' social status. In her work, *Dressed in Fiction* Clair Hughes states that "Traditionally, aspects of dress have been used to portray aspects of personality, particularly when a character first enters the story" (2005: 7). Thus, Old New York society keeps speaking about Ellen's sudden appearance and unconventional dress for days following the opera. For example, Archer's sister, Janey, remembers exactly her outfit at the Opera although she is not present at the event herself: "At the Opera I know she had on dark blue velvet, perfectly plain and flat – like a night-gown" (1920/1999: 25). Mrs. Archer does not let her continue her allusion to the nightgown, yet she supports the idea of corruption and impropriety herself as clear in these words: "We must always bear in mind what an eccentric bring-up Medora Manson gave her. What can you expect of a girl who was allowed to wear black satin at her coming-out ball?" (1920/1999: 26). As an orphan, Ellen Olenska is educated under the direction of her aunt Medora Manson with "many peculiarities" who was "a wanderer" like her parents (1920/1999: 38). Ellen grew up in a European environment that tolerated her "gaudy" clothes while "her high color and high spirits" allured most relatives (1920/1999: 38). Another example of her unconventional clothing appears in the scene in which Archer visits her home in a Bohemian section of town to discuss her wish to divorce:

"It was usual for ladies who received in the evenings to wear what were called "simple dinner dresses": a close-fitting armor of whale-boned silk, slightly open in the neck, with lace ruffles filling in the crack, and tight sleeves with a flounce uncovering just enough wrist to show an Etruscan gold bracelet or a velvet band. But Madame Olenska, heedless of tradition, was attired in a long robe of red velvet bordered about the chin and down the front with glossy black fur." (1920/1999: 68)

As Newland Archer reflects, even though her outfit follows one of the latest trends in Paris, it looks "perverse and provocative" (1920/1999: 69), in other words, improper and sensuous according to the customs of American society. Thus, one can easily argue that she is doomed from the start due to the nature of her unconventional upbringing and lack of parental guidance.

3. THE NATURE OF ELLEN'S PECULIAR, UNCONVENTIONAL UPBRINGING

In this traditional society, the destinies of individuals are molded by strict social codes and norms, as exemplified in the union of May Welland and Newland Archer; Ellen Olenska's crime, as a runaway wife, is to be ignorant of these boundaries and limitations. For instance, she fails to realize the importance of Opera for them as an opportunity for women to display themselves as eligible products on the marriage market. Having been away from New York society for a while, she also seems to have adopted a different culture and thus, stays foreign to her family and relatives, in other words, her own tribe. For instance, after Archer and May's visit to Mrs. Mingott as a newly engaged couple, Archer relates what Mrs. Welland is silently thinking about Ellen's appearance with Julius Beaufort just before they leave: "It's a mistake for Ellen to be seen, the very day after her arrival, parading up Fifth Avenue at the crowded hour with Julius Beaufort—" (1920/1999: 21). As a recently-separated woman, Ellen's entanglement with Julius Beaufort seems to be improper for the social conventions and mores of Old New York. Upon Ellen's invitation to visit her some time, Archer inwardly criticizes her tellingly: "...she ought to know that a man who's just engaged doesn't spend his time calling on married women. But I daresay in the set she's lived in they do—they never do anything else" (1920/1999: 21). While the differences between the social conduct of Europe and America are highlighted once more, Ellen is presented as a foreigner and a misfit who cannot integrate into the New York clan.

Ellen crosses certain cultural boundaries with her unorthodox lifestyle, her lack of concern for social rules and etiquette, and an advanced and informed taste unlike anything her female cousins have ever experienced. Representing the old-fashioned New York society, Mrs. Archer clearly expresses her resentment and disapproval for Ellen and her foreign way of living: "Countess Olenska is a New Yorker, and should have respected the feelings of New York" (1920/1999: 57). Being no longer a New Yorker, however, Ellen feels little kinship with anyone and feels overwhelmed with the hypocrisy of people who insist on avoiding truth if it involves any hint of unpleasantness. During a conversation with Archer, Ellen openly expresses her disappointment with New York society: "Oh, I know—I know! But on condition that they don't hear anything unpleasant. Aunt Welland put it in

those very words when I tried. . . . Does no one want to know the truth here, Mr. Archer? The real loneliness is living among all these kind people who only ask one to pretend!" (1920/1999: 50) As is clear from these words, not being able to fit into the clan, she already feels lonely and even ostracized among New York society. Later in another scene, when she shares her wish "to become just like everybody else here" (1920/1999: 69) by casting off her old life, Archer tells her the impossibility of being a part of this old-fashioned society: "You'll never be like everybody else" (1920/1999: 69).

Ellen Olenska displays intellectually developed taste and owns what looks like a small library which marks her out as unladylike according to the conventions and mores of New York. As Archer observes, "the books [are] scattered about her drawing-room (a part of the house in which books were usually supposed to be "out of place"), though chiefly works of fiction" (1920/1999: 66). The ironic tone of the narrator cannot go unnoticed when Archer considers himself "distinctly the superior of these chosen specimens of old New York gentility" believing that "he had probably read more, thought more, and even seen a good deal more of the world, than any other man of the number" (1920/1999: 6). Yet, he finds Ellen's interest in arts, literature, and music unusual and Bohemian, befitting the nature of her unconventional upbringing and foreign lifestyle. Although Archer is also proud of his knowledge of Italian art, he perceives the pictures in her room intriguing "for they were like nothing that he was accustomed to look at (and therefore able to see) when he travelled in Italy" (1920/1999: 45). Ellen's literary command and experience, on the other hand, indicate that her personality and also the kind of education she received is different from the other female characters in the novel as clear in the following lines:

"She was a fearless and familiar little thing, who asked disconcerting questions, made precocious comments, and possessed outlandish arts, such as dancing a Spanish shawl dance and singing Neapolitan love-songs to a guitar. Under the direction of her aunt (whose real name was Mrs. Thorley Chivers, but who, having received a Papal title, had resumed her first husband's patronymic, and called herself the Marchioness Manson, because in Italy she could turn it into Manzoni) the little girl received an expensive but incoherent education, which included "drawing from the model," a thing never dreamed of before, and playing the piano in quintets with professional musicians." (1920/1999: 38-39)

Old New York would describe her upbringing as "expensive but incoherent" and pitied her for being "in such hands" (1920/1999: 39). Katherine Joslin also points out that Ellen's "education, experience, and training" have all combined to create a totally different woman than American culture "usually produces" (1991: 94). In the portrayal of Ellen Olenska, Wharton registers the legacy of the intellectual, artistic woman with a European background.

Ignoring the differences between the social conduct of Europe and America, Ellen follows the customs and practices of Paris such as the Sunday evenings during which she holds musical evenings to the amusement of New York society. However, voicing the strict conventions of Old New York society, Mrs. Archer protests the nature of Sunday evenings: "Good music? All I know is, there was a woman who got up on a table and sang the things they sing at the places you go to in Paris. There was smoking and champagne" (1920/1999: 56). Mrs. Archer clearly explains later that "Ellen's ideas are not at all like ours[theirs]" since "she is completely Europeanised" (1920/1999: 92). Ellen's foreign accent as well as her English interlaced with French grammar also contribute to her display of "Frenchness" (1920/1999: 90). Here one cannot help being reminded of *French Ways and Their Meaning* in which Wharton criticizes the negative effects of Puritanism emphasizing the inequality between American men and women: "The long hypocrisy which Puritan England handed on to America concerning the danger of frank and free social relations between men and women has done more than anything else to retard real civilization in America" (1919: 112-113).

At this point, it should be noted that critics, such as Cynthia Griffin Wolff (1977), Pamela Knights (1995), and Sarah Kozloff (2001), have meticulously demonstrated that one of Edith Wharton's most essential themes is the difference between America and Europe and that she relates this difference with May and Ellen throughout *The Age of Innocence*. To illustrate, May can be seen as a representation of "innocence, America, Eden/ heaven,

youth, and purity” while Ellen reflects “experience, Europe, exile, age, and sexuality” as Kozloff puts it in her article “Complicity in *The Age of Innocence*” (2001: 272). In order to demonstrate the limitations of Old New York society, Wharton also connects May with “frigidity, constraint, hypocrisy, and society” and Ellen is linked with “passion, freedom, honesty, and art” (Kozloff, 2001: 272). The opposing qualities of Ellen and May seem to reinforce in Gilbert and Gubar’s terminology (1984: 79) the patriarchal representations of “angelic” and “monstrous” female identities. Considering the binary differences between them, it is also possible to identify them as “mirror images” (Muda, 2011: 153). In this sense, with her big blue eyes and blond hair, May represents the typical angel in the house, who acts exactly like an upper-middle-class wife should behave:

“The Newland Archers, since they had set up their household, had received a good deal of company in an informal way. Archer was fond of having three or four friends to dine, and May welcomed them with the beaming readiness of which her mother had set her the example in conjugal affairs. Her husband questioned whether, if left to herself, she would ever have asked anyone to the house; but he had long given up trying to disengage her real self from the shape into which tradition and training had moulded her. It was expected that well-off young couples in New York should do a good deal of informal entertaining, and a Welland married to an Archer was doubly pledged to the tradition.”
(1920/1999: 206)

Following her mother’s footsteps, May completes flawlessly all the chores allotted to her, and can thus be seen as the embodiment of the social code of Old New York. As an upper-middle-class American woman, she accepts her role as a wife and later a mother following the four ideals of true womanhood as identified by Barbara Welter in her article “The Cult of True Womanhood: 1820-1860”: piety, purity, submissiveness, and domesticity (1966: 151-174). Accordingly, like a dutiful wife, she keeps silent even if she suspects her husband’s infidelity. Neither can she blame her husband for not loving and respecting her nor she can openly accuse him of having an affair with Ellen. In an earlier scene, aware of May’s intellectual shortcomings, Newland Archer contemplates the future: “with a shiver of foreboding he saw his marriage becoming what most of the other marriages about him were: a dull association of material and social interests held together by ignorance on the one side and hypocrisy on the other” (1920/1999: 29).

As opposed to the suffocating nature of his union with May, Ellen Olenska seems to offer him a world of freedom, intellectual stimulation, and artistic creativity. Accordingly, Archer cannot help comparing Ellen’s colorful, exotic drawing-room to whatever might be expected in a household managed by May: “...so different from any he had ever breathed that self-consciousness vanished in the sense of adventure” (1920/1999: 45). Upon contemplation of “the purple satin and yellow tuftings of the Welland drawing-room, to its sham Buhl tables and gilt vitrines full of modern Saxe,” he doubts she would want her own domicile to appear any different (1920/1999: 46). It is crystal clear that May would continue the conventions and mores of her own as well as his family. Thus, the interior decoration in their future home will be traditional and conservative compared to Ellen Olenska’s charmingly arranged drawing-room with unconventional paintings and exotic flowers. Archer expresses his observation on the interior decoration of her drawing-room in these words: “What he saw, meanwhile, with the help of the lamp, was the faded shadowy charm of a room unlike any room he had known” (1920/1999: 45). Thus, Newland Archer finds himself gradually drawn to Ellen’s Europeanized cultural and intellectual sophistication.

In Old New York society, it is preferable for a wife to remain with her husband, regardless of his failure or dishonor, or how monstrously he treats her. As women exist only in relation to men, it is natural for May to hold tight to her marriage even if it requires lying to Ellen about her pregnancy (Knights, 1995: 33). However, Ellen chooses to liberate herself from a poisonous marriage by telling the unpleasant truth about her abusive partner. In this sense, she is presented as the rebellious wife who is trying to get a divorce: the unfortunate victim of an unfaithful husband. In other words, by refusing to follow the code of ignorance and silence when her husband cheats on her, refusing to be an obedient angel in the house in the manner of her cousins, Ellen determines her own fate and strives first in New York and then in Paris, to lead an independent, single woman’s life. Her childless union with Count Olenski also indicates her preference for an intellectual, free existence rather than a life of

domesticity and motherhood. However, Old New York society cannot understand and approve of such women, especially when they live apart from their husbands. On the other hand, by sticking to the code of ignorance and silence, May Welland allows her husband, Archer, to assume the role of the typical patriarch. Until her deathbed confession at the end of the novel, she pretends to be unaware of her husband's passion for Ellen, indicating the hypocrisy of the so-called innocence in the Gilded Age.

4. THE SCANDALOUS RUMORS THAT CIRCULATE AROUND ELLEN OLENSKA

Social outcasts typically violate abstract boundaries and limitations, and usually sexual conventions. As Claire Preston also points out, "Male misbehavior... is either charming or mildly exasperating to his family, or resolutely ignored, as if it did not exist" (2000: 76). For instance, the Old New York society treats Newland Archer's relationship with Mrs. Lefferts Rushworth (the widow) and rumors of an affair with Countess Olenska via the code of silence. These strategies indicate not only the hypocritical but also the patriarchal beliefs of Old New York society. Lawrence Lefferts seems to be the epitome of hypocrisy, having many relationships while espousing Christian qualities and snubbing Ellen for running away from her husband. On the other hand, his wife follows the social custom of feigned ignorance in such circumstances; "...even in the most conspicuous moments of his frequent love-affairs with other men's wives, she went about in smiling unconsciousness, saying that 'Lawrence was so frightfully strict'" (1920/1999: 29). Similarly, Julius Beaufort seems able to maintain his flamboyant mistress, Miss Fanny Ring, while remaining apparently safe from tribal censure. As Archer concludes one night, observing Beaufort's carriage leaving for "...a mysterious and probably unmentionable destination... it was not an Opera night, and no one was giving a party...Beaufort's outing was undoubtedly of a clandestine nature" (1920/1999: 64-65). One concludes that a double standard governs the sexual mores of Old New York: one rule for males, another for females, even though the people of this society see themselves as the perfect example of propriety and decorum.

A woman's transgression, however, is like a mortal sin that can never be washed away and even an unfounded rumor of misconduct can ruin not only her reputation but the entire family's name. When Ellen Olenska first appears at the opera in Old New York society, Archer hears the rumors about her elopement: "she bolted with [her husband's] secretary" (1920/1999: 11). Later Mr. Jackson informs Archer more about the nature of her relationship with the same man: "Well, he was still helping her a year later, then; for somebody met 'em living at Lausanne together" (1920/1999: 27), Archer decries the hypocrisy which "would bury alive a woman of her age if her husband prefers to live with harlots" (1920/1999: 27). He declares the necessity of freedom for women in the same scene, yet he later begins to understand how women of his society are brought up deprived of this freedom in New York. He realizes that his fiancé, May, is the perfect product of this society, as "she was making the answers that instinct and tradition taught her to make", echoing what is said to her (1920/1999: 53). However, later when he is asked to discourage Ellen from divorcing her husband on the grounds that the Count may bring up some unfounded yet scandalous accusations to ruin her, Archer merely mimics "the Pharisaic voice of a society wholly absorbed in barricading itself against the unpleasant" (1920/1999: 63). In this sense, Archer seems to reflect the hypocrisy of the society when he advises Ellen not to divorce despite his feelings for her.

In Old New York, the concept of divorce often horrifies the established upper class as much for its offense against taste as for its violation of moral standards. According to Stevan E. Hobfoll, most divorced women feel that their friends and family members seem to be uncomfortable in dealing with their new marital status as single women (1986: 126) and the marital disruption can be a major source of considerable stress for her social surroundings (1986: 118). In line with this information, when Ellen Olenska wishes to sue her husband for divorce, as Archer reflects, "the idea of divorce was almost as distasteful to him as to his mother" (1920/1999: 60). She desires to gain her personal freedom more than anything and cannot help bursting out with frustration: "But my freedom—is that nothing" (1920/1999: 72). However, it is not understandable for a woman to gain personal freedom in a society in which one can expect the wives to be ornamental and submissive to their husbands. Accordingly, Ellen remains silent as she also recognizes the ancient taboos of New York society in which the collective interest of society outweighs the needs of the individual. Her silence, on the other hand, causes Archer to believe that there might be some truth in the Count's accusations, which is one of the ironic moments in the novel. While Archer feels unsettling about the issue of whether she has had an illicit love affair with her husband's secretary or not, he is the one who offers Ellen a life of adultery and an illicit love affair.

As for the violation of moral standards, Archer feels disgusted by the male hypocrisy of Old New York, particularly formed in the illicit affairs of Larry Lefferts and Beaufort, but he is no exception in this patriarchal world. When he confesses his love to Ellen in his wife's carriage, Ellen increases the tension between them by asking directly: "Is it your idea, then, that I should live with you as your mistress—since I can't be your wife?" (1920/1999: 183). She does not hesitate to voice the ugly truth about their situation as she unflinchingly brings up the sheer hypocrisy of New York (Eby, 1992: 97). Although startled by her directness, Archer continues to tell his desire to lead a life together: "I want—I want somehow to get away with you into a world where words like that—categories like that—won't exist. Where we shall be simply two human beings who love each other, who are the whole of life to each other; and nothing else on earth will matter" (1920/1999: 183). However, despite her love for him, she is aware of his shortcomings as a product of his society, just like all the women in New York including her cousin May. Thus, Ellen ironically questions the possibility of such a life: "where is that country? Have you ever been there?" (1920/1999: 183) indicating the differences between their perceptions. This question clearly demonstrates that she rejects getting involved in an extramarital affair with Archer or becoming another "Mrs. Lefferts Rushworth (the lovely widow)," his former mistress (1920/1999: 31). Although his passion for Ellen is obvious, he cannot challenge societal codes and norms and give up his position as of May's husband. At the very end of the novel, by declining to visit the love of his life, Archer fails to take up the threads of an old romance.

Wharton underscores the hypocrisy of Old New York by displaying how its members adhere to arbitrary codes to preserve the social order and easily shun those who do not comply with it. For instance, Old New York society declines the invitation to her welcome party on the grounds that she has transgressed the social codes and mores by running away from her husband and bringing back the unpleasant rumors of an elopement. Although the Mingotts and Wellands feel compelled to step in to save her reputation at the beginning of the novel, they turn their back to her when she decides to get a divorce. In this vein, women can be easily *cast out* by the old upper class as they are always considered to be guiltier than the men for equivalent crimes. As the narrator informs us, "When 'such things happened,' it was undoubtedly foolish of the man, but somehow always criminal of the woman. . ." (1920/1999: 62). As Claire Preston also observes, "Wharton's sexual transgressors belong to a culture which acknowledges theoretically the possibility of an unhappy marriage, but does not, in the case of women, admit of escape" (2000: 76). Newland Archer argues against this custom when he says: "[Ellen] had the bad luck to make a wretched marriage; but I don't see that that's a reason for hiding her head as if she were the culprit . . . [she] has had an unhappy life: that doesn't make her an outcast" (1920/1999: 26). Although Newland Archer dares to say this to a social arbiter like Sillerton Jackson, no Whartonian man can maintain this viewpoint in the face of tribal opposition. The emphasis on marriage and family in traditional societies seems to impose a separated/ divorced woman the role of a deviant, a recipient of disapproval and a social outcast.

Wharton's fiction presents the tragic unpredictability and instability of life by reflecting on how societal conventions confine individuals and create boundaries for their lives. Trapped by her social environment and the rumors that circulate around her, Ellen Olenska cannot escape from being expelled from her own society. Along with her foreign upbringing and lifestyle, Ellen Olenska is treated as an outcast for three main reasons: her broken marriage, her alleged elopement with her husband's secretary, and her rumored liaison with Newland Archer. As seen early in the novel all of Mrs. Manson Mingott's family declines the invitation to meet Olenska because of her alleged but unverified impropriety. Thus, she is socially stranded even from the very beginning in a way foreshowing her final banishment from New York society. The social taboo against dining with a transgressor can only be broken by divine intercession, so "it requires the intervention of the imperial, deific van der Luydens to compel her cousins to break bread with her, an intervention ceremonially solicited and given" (Preston, 2000: 77). In this sense, being at the top of society, Mr. and Mrs. Henry van der Luyden act like the "mouthpieces of some remote ancestral authority" (1920/1999: 35) determining what is appropriate/proper to voice and what is not. On the other hand, Newland Archer who spends a great deal of time inside his own head seems to be Wharton's specimen rather than her spokesman.

At the beginning of the novel, society collectively elects to snub dinner invitations that involve Ellen Olenska, while at the end, it silently stages one final gathering - May's dinner party - to expel Ellen permanently. Although Newland Archer sees the real motives behind this dinner, he cannot act against Old New York society, which has

now “rallied about his wife on the tacit assumption that nobody knew anything, or had ever imagined anything” (1920/1999: 212). Newland’s alleged involvement with Ellen Olenska endangers both the dynastic union of the Archers and the Mingotts/Wellands and the familial unit indicated by May’s pregnancy. Thus, they would rather Ellen go back to her husband, Count Olenski, like a stereotypical upper-class woman, would do to avoid any scandal or unpleasantness. However, being an independent and free-willed woman, Ellen prefers to return to the streets of Paris, where Archer wanders twenty-six years later thinking about what kind of amazing life Ellen had: “He thought of the theatres she must have been to, the pictures she must have looked at, the sober and splendid old houses she must have frequented, the people she must have talked with, the incessant stir of ideas, curiosities, images and associations thrown out by an intensely social race in a setting of immemorial manners” (1920/1999: 227). Compared to her liberated, unorthodox life in Paris, Archer feels “shy, old-fashioned and inadequate” (1920/1999: 224) more than ever in conformity with the silent codes and mores of Old New York.

5. CONCLUSION

While an outcast is typically characterized as someone who is rejected or cast out, whether from home or society, or who is in some other manner excluded, looked down on, or ignored, an outcast may also symbolize someone who does not fit in with the norms and codes of a certain culture (Forgas, et al. 2005: 2). Women as social outcasts are a common issue in Wharton’s literature, revealing patriarchal society’s pressure on American women who lack viable alternatives and choices for a life of happiness and self-fulfillment. In a patriarchal society, a woman’s reputation is of the utmost importance and she is expected to behave in certain ways. When/if she deviates from societal norms, she can easily become subject to slander and may face social ostracism resulting in her banishment from society for good. The mob mentality of joining together to defeat the so-called threat to the community’s way of life forms the social mechanism of ostracism (Girard, 1986: 39). Mattie Silver in *Ethan Frome* (1911), left abandoned as much by the death of her parents as by the ill-will of her relatives, is one of Wharton’s tragic females as she is already a social outcast before the story even begins. Likewise, Charity Royall in *Summer* (1917) has little hope for an independent living outside marriage. Hampered by the lawless nature of her origins and the narrowness of her options, she is ultimately trapped into a desperate marital arrangement bordering on incest. One also cannot help being reminded of Wharton’s ill-fated Lily Bart in *The House of Mirth* (1905), who is driven in precisely this manner from high society to the working class, where she eventually perishes.

When the rise of literary realism brought a new emphasis on the representations of social relationships, Edith Wharton did not hesitate to reflect what upper-class New York society was actually made up of in *fin de siècle* America. In this world, the forces of convention and tribal traditions exert a powerful influence on individuals, particularly on women. In a letter to William Roscoe Thayer, Wharton protests against the suggestion that she has “stripped” New York Society; it remains, in her view, “...still amply clad, and the little corner of its garment that I lifted was meant to show only that little atrophied organ” (1905/2005: 262). She only wants to show that high New York society is arbitrary, capricious, and inconsistent. Accordingly, in *The Age of Innocence*, Ellen Olenska invites the brutality, judgment, and hypocrisy of New York society when she exceeds certain cultural and social boundaries, precipitating her exclusion therefrom. In this sense, it would be “extremely hard to read *The Age of Innocence* as a novel with a happy ending,” as “there is no escape, in place or time, for the person (especially the woman) who has been stigmatized” (Lee, 2008: 580). However, considering her nature and the conventions of her society, leading an unconventional and indulgent life in New York would have been very difficult. In this vein, one can conclude that her banishment from Old New York society has enabled her to lead a life of independence and freedom in Paris where she could liberate herself from the strict codes and norms of an old-fashioned society.

As the end of the novel reveals, Ellen has been living alone in the middle of aesthetic pleasures and cultural wealth of Paris for years just like she once told her grandmother Catherine Mingott: “if I return to Europe I must live by myself” (1920/1999: 205). It is clear that she chooses the Parisian life rather than returning to her husband, Count Olenski, or having an extramarital affair with Newland Archer. While Archer is in Paris with his son Dallas twenty years later, he imagines the glamorous square near one of the avenues that Ellen lives: “by some queer process of association, that golden light became for him the pervading illumination in which she lived” (1920/1999: 227). Thus, one can interpret the ending of the novel not as a failure, but as the climax to a

story of determination to achieve liberation from a failing poisonous marriage, from an impossible, illegitimate love affair, and above all from the rules of an oppressive society. Written after World War I, Wharton's novel *The Age of Innocence* seems to reflect an uneasy combination of perspectives: a glancing back to Old New York society, and a gazing forward to the future of women in America.

REFERENCES

- Auchincloss, L. (1961). *Edith Wharton*. University of Minnesota Pamphlets on American Writers 12. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Ammons, E. (1980). *Edith Wharton's Argument with America*. Athens: University of Georgia Press.
- Eby, C. V. (June 1992) "Silencing Women in Edith Wharton's *The Age of Innocence*." *Colby Quarterly*, 28/2, 93-104.
- Elaman-Garner, S. (2016). "Contradictory Depictions of the New Woman: Reading Edith Wharton's *The Age of Innocence* as a Dialogic Novel", *European Journal of American Studies* [Online], 11-2.
- Forgas, J., Williams, K. D., & von Hippel, W. (Eds.) (2005). *The Social Outcast: Ostracism, Social Exclusion, Rejection, and Bullying*. Psychology Press.
- Gilbert, S. M. and S. Gubar. (1984). *The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*. New Haven: Yale University
- Girard, G. (1986). *The Scapegoat* Trans. Yvonne Freccero. Baltimore: John Hopkins.
- Hobfoll, S. (Ed.). (1986). *Stress, Social Support, and Women*. New York: Taylor & Francis.
- Hughes, C. (2005). *Dressed in Fiction*. Oxford & New York: Berg.
- Joslin, K. (1991). *Edith Wharton*. London: Macmillan.
- Knights, P. (1995). "Forms of Disembodiment: The Social Subject in *The Age of Innocence*" *The Cambridge Companion to Edith Wharton*. Ed. Bell Millicent. Cambridge: CUP.
- Kozloff, S. (Summer 2001). "Complicity in *The Age of Innocence*" *Style* 35/2, 271-291.
- Lee, H. (2008). *Edith Wharton*. London: Vintage.
- Muda, G. E. (2011). The mirror image: The representation of social roles for women in novels by Charlotte Brontë, Kate Chopin, Edith Wharton and Jean Rhys. s.n.
- Preston, C. (2000). *Edith Wharton's Social Register*. London: Macmillan.
- Singley, C. J. (2003). "Bourdieu, Wharton and Changing Culture in *The Age of Innocence*." *Cultural Studies* 17/3, 495-519.
- Welter, B. (1966). The Cult of True Womanhood: 1820-1860. *American Quarterly*, 18/2, 151-174.
- Wharton, E. (1905/2005). *The House of Mirth*. Edited by Janet Beer and Elizabeth Nolan. Broadview Editions.
- _____ (1919). *French Ways and Their Meaning*. New York and London: D. Appleton and Company.
- _____ (1920/1999). *The Age of Innocence*. Wordsworth Classics.
- _____ (1933/2008). *A Backward Glance*. Middlesex: Wildhern Press.
- Wolff, C. G. (Autumn 1977). "Edith Wharton and the 'Visionary' Imagination" *Frontiers: A Journal of Women Studies* 2/3, 24-30.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:07.04.2022 ✓Accepted/Kabul:19.05.2022

DOI:10.30794/pausbed.1100139

Research Article/Araştırma Makalesi

Coşkun, Ö. F. (2022). "Çalışan Bekâr Annelerin Örgütsel Yaşamda Karşılaştıkları Sorunlar Üzerine Nitel Bir Uygulama", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 52, Denizli, ss.293-311.

ÇALIŞAN BEKÂR ANNELERİN ÖRGÜTSEL YAŞAMDA KARŞILAŞTIKLARI SORUNLAR ÜZERİNE NİTEL BİR UYGULAMA

Ömer Faruk COŞKUN*

Öz

Bu araştırmanın amacı, örgütsel yaşamda çalışan bekâr annelerin karşılaştıkları sorunların tespit edilmesi ve çözüm önerileri sunulmasıdır. Bu amaç doğrultusunda, 18 yaşından küçük çocuğu olan 14 çalışan bekâr anne ile derinlemesine görüşme yapılmış ve elde edilen veriler içerik analizi ile tema, kategori ve kodlara ayrılmıştır. Yapılan analizler sonucunda, katılımcıların verdikleri cevaplar örgüt içi ve örgüt dışı olmak üzere iki temaya ayrılmıştır. Çalışan bekâr annelerin örgüt içinde karşılaştıkları sorunlar; kariyer planlamada, terfide/yükselmeye ve ücretlendirmede, yönetici ve iş arkadaşları ile ilişkilerde ve iş performansında yaşanan sorunlardır. Çalışan bekâr annelerin örgüt dışında karşılaştıkları sorunlar; ev işlerinde ve çocuk bakımında, sosyal hayatta, aile ve yakın çevre ile ilişkilerde yaşanan sorunlardır. Araştırma sonucunda; zaman, ekonomik güç, bekâr anneliğe yönelik toplum algısı ve annelik ikilemi olmak üzere dört unsur ön plana çıkmaktadır. Bu unsurlar, örgüt içi ve dışı birçok sorunu etkilediği için bu unsurlara bağlı olarak yöneticilere ve araştırmacılara öneriler sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çalışan bekâr anneler, Çalışan kadınlar, Bekâr annelik, Tek ebeveynli aile, Örgütsel yaşam, İş çevresi.

A QUALITATIVE PRACTICE ON THE ISSUES FACED BY SINGLE WORKING MOTHERS IN ORGANIZATIONAL LIFE

Abstract

The purpose of this study is to identify the issues faced by single working mothers in organizational life and to offer solutions to these issues. In the direction of this purpose, in-depth interviews were conducted with 14 single working mothers with children under the age of 18. The data obtained were divided into themes, categories and codes by content analysis. As a result of the analyzes, the answers given by the participants were divided into two themes as internal and external. The issues faced by single working mothers in the organization; career planning, promotion/salary system, relationships with managers and colleagues, and job performance. The issues faced by single working mothers outside the organization; housework and child care, social life, and relations with family and friends. As a result of the study, four factors come to the fore; time, economic potential, society's perception of single motherhood and motherhood dilemma. Since these factors affect many problems inside and outside the organization, suggestions are offered to managers and researchers depending on these factors.

Keywords: Single Working Mothers, Working Women, Single Motherhood, Single Parent Family, Organizational Life, Work Environment.

*Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Antakya Meslek Yüksekokulu, HATAY.
e-posta: farukcosk@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-9616-2359>)

GİRİŞ

Toplumsal yapıda meydana gelen değişimler ile birlikte günümüzde artık pek çok kavram yeniden şekillenmektedir. Toplum içindeki en küçük birlik (TDK, 2021) olarak ifade edilen ‐aile‐ kavramı da bunlardan biridir. Geleneksel anlamda anne, baba ve çocuklardan oluşan bu birlik, günümüzde farklı formlarda yeniden tanımlanmaktadır. Anneden veya babadan sadece birinin ebeveyn olarak çocukları ile birlikte aynı evde tek başına yaşadığı tek ebeveynli aileler, toplumda her geçen gün sayısı artan yeni aile formlarındandır. Bu tek ebeveynli ailelerdeki anneler ‐bekâr anne‐ olarak adlandırılmaktadır.

Birleşmiş Milletler (2020) verilerine göre, dünya çapında yaklaşık 101 milyon bekâr anne bulunmaktadır. Küresel nüfusun %99'unu oluşturan 140 ülke ve bölgede her yıl düzenli olarak ulusal anketler düzenleyen Gallup (2020) tarafından 2014-2018 yılları arasında elde edilen verilere göre de 18-60 yaş arasındaki her sekiz kadından biri, 15 yaşından küçük çocuk veya çocukları ile tek başına yaşamaktadır. TÜİK (2021) verilerine göre, 2020 yılında Türkiye'de sadece anne ve çocuklardan oluşan tek ebeveynli çekirdek aile sayısı 1.847.789'dur. Sadece anne ve çocuklardan oluşan çekirdek aile sayısı, Türkiye'de tek çekirdek aileden oluşan hane halkının %15'ini oluşturmaktadır. Genel olarak tüm bu veriler dikkate alındığında, bakıma ihtiyaç duyan çocuklara sahip olan bekâr anneler, toplumun önemli bir grubudur.

Dünya'daki ve Türkiye'deki tek ebeveynli ailelerin yapısına bakıldığında bekâr annelerin, bekâr babalardan önemli ölçüde daha fazla olduğu görülmektedir. Örneğin Türkiye'de bekâr annelerin sayısı bekâr babaların sayısının 3,5 katıdır (TÜİK, 2021). Bu uçurum bireysel, toplumsal ve hukuksal pek çok faktörden kaynaklanmaktadır (Karaca Aydın, 2019: 26). Bekâr anneler, bekâr babalara göre birçok konuda çok daha fazla sorun ile karşı karşıya kalmaktadır. Bu sorunlar; evin masraflarını tek başına üstlenmeden kaynaklı maddi sıkıntılar, sosyal aktivitelere katılamama gibi sosyal sorunlar, çocukların bakımında ve ev işlerinde destek eksikliği ve son olarak psikolojik destek yetersizliği olarak sıralanmaktadır (Feyzioğlu ve Kuşçuoğlu, 2011: 98; Boylu ve Öztıp, 2013: 207; Demir ve Çelebi, 2017: 117). Bu sorunlar; bekâr anneler üzerinde psikolojik sağlığı bozulması, depresyon ve stres başta olmak üzere şiddetli duygusal ve sosyal sonuçlara neden olmaktadır (Sanik ve Mauldin, 1986: 53; Uludağı, 2017: 270; Canatan vd., 2019: 1331).

Sosyal hayat içerisinde ekonomik, sosyal ve psikolojik pek çok sorun ile başa çıkmak için çabalayan bekâr anneler iş hayatına girdiğinde ise ev ve iş sorumlulukları olmak üzere iki tam zamanlı işe kendilerini adanmak zorunda kalmaktadır (Sanik ve Mauldin, 1986: 53). Çalışan bekâr anneler, iş hayatında hem kadın olmanın, hem anne olmanın hem de tek başına ayakta durmanın zorluğunun üstesinden gelmeye çalışmaktadır. Ev ve iş arasında sıkışıp kalan çalışan bekâr annelerin yaşadıkları çalışma hayatındaki sorunlar örgütsel çıktılarına olumsuz etki edebilmektedir. Çünkü bireyin ailevi sorumluluklarının işini engellemesi olarak ifade edilen aile-iş çatışması çalışan bekâr annelerin örgüt içerisinde görev ve sorumluluklarını başarı ile yerine getirememelerine yol açabilmektedir (Dursun ve İştár, 2014: 129). Bu nedenle bekâr annelerin örgüt içerisinde yaşadıkları sorunların neler olduğunun doğru olarak belirlenmesi, açık olarak anlaşılması ve objektif olarak yorumlanması önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Literatür incelendiğinde, yapılan araştırmalar genel olarak çalışan kadınların veya çalışan annelerin sorunları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Aktaş (2014) tarafından yapılan çalışma hayatında kadınlara karşı psikolojik taciz konulu araştırmada, psikolojik taciz ile mücadelede yapılması gerekenlere yönelik öneriler sunulmuştur. Dursun ve İştár (2014) tarafından yapılan çalışmada, iş-aile yaşam çatışmasının çalışan kadınların iş-yaşam doyumları üzerinde olumsuz etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kaur ve Kaushiki (2018), kadınların iş dünyasında karşılaştıkları zorluklar ile ilgili hazırladıkları derleme çalışmada, kadın çalışanların iş dünyasına katkılarına odaklanarak kadın çalışanların ekonomik olarak güçlendirilmesi gerektiğine vurgu yapmıştır. Koç ve diğerleri (2019) tarafından Türkiye'de çalışan annelerin sosyal medyadaki sosyal temsillerinin incelendiği araştırmada, toplumsal cinsiyet rollerinin çalışan annelere ilişkin sosyal temsiller üzerine etkisi olduğu görülmüştür. Sahlar ve Ustundag Budak (2020) ‐Çalışan Anneler: Uzman Annelik ve Yoğun Annelik‐ başlıklı çalışmalarında; çalışan annelerin, yoğun annelik ve uzman annelik olarak ifade edilen deneyimlerine dikkat çekerek eğitilmiş çalışan bir anne olmanın farklı yönleri ile derinlemesine anlaşılmasını sağlamak için bir literatür incelemesi yapmıştır. İş yaşamında her geçen gün sayısı önemli ölçüde artan ve kayda değer bir grup haline gelen bekâr annelere yönelik

ise sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu nedenle örgütsel yaşam içerisinde bekâr annelerin ne gibi sorunlar ve problemler ile karşılaştıkları cevaplanmayı bekleyen önemli bir soru olarak ortaya çıkmaktadır. Bu soruya cevap bulmak için örgütsel bağlamda bekâr annelik olgusu ile ilgili nitelikli araştırmalara gereksinim duyulmaktadır. Bu doğrultuda bu araştırmanın temel amacı, örgütsel yaşamda çalışan bekâr annelerin karşılaştıkları sorunların tespit edilmesi ve çözüm önerileri sunulmasıdır.

Bu çalışma, çalışan bekâr annelere odaklanan nitel bir araştırma olması nedeni ile geçmiş yıllarda yapılan ve genel olarak kadın çalışanları ele alan araştırmalardan farklılaşmaktadır. Bu nedenle bu araştırmanın örnekleme bakımından özgün bir çalışma olduğunu ifade etmek yerinde olacaktır. Çalışmada elde edilen bulgular ile örgütsel yaşamda geri planda kalmış olan çalışan bekâr annelerin sorunlarının gün yüzüne çıkartılmasına ve çalışan bekâr annelerin iş performanslarını etkileyen değişkenlerin belirlenmesine çalışılmaktadır. Araştırma sonuçlarının, çalışan bekâr annelerin iş yerinde sergiledikleri davranışların nedenlerini anlamlandırmada hem örgüt yöneticilerine hem de konu ile ilgili gelecek dönemlerde yapılacak çalışmalara ışık tutacağı düşünülmektedir.

1. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Bekâr annelik, birlikte ikamet eden bir baba olmadan çocuk yetiştiren tüm annelerdir (McLaughlin ve Rodgers, 2013: 9). Bununla birlikte çeşitli toplumlarda bekâr anneliğin tanımlanmasında farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin İngiltere’de “bekâr annelik” terimi özellikle hiç evlenmemiş annelere atıfta bulunmak için kullanıma eğiliminde iken “yalnız annelik”; boşanmış, dul ve hiç evlenmemiş anneleri kapsayan daha genel bir terimdir. Bu tip farklılıklara rağmen araştırmalarda genel olarak bir annenin bağımlı çocuklarıyla birlikte tek başına yaşamasına odaklanan bir bekâr annelik tanımı kabul görmektedir (Duncan ve Edwards, 2013: 3).

Dünya genelinde sadece anne ve çocuklardan oluşan tek ebeveynli aile sayısının artması ile birlikte, son yıllarda bekâr annelik olgusu araştırmacılar tarafından ilgi odağı haline gelmiştir. Bekâr annelerin iş gücü piyasasındaki yeri (Kennelly, 1999; Gonzalez, 2004), bekâr annelerin yoksulluk düzeyleri veya refah seviyeleri (Wong vd., 1993; Bassuk vd., 1996; Misra vd., 2007) ve bekâr annelerin yaşadıkları aile-iş çatışması (Ciabattari, 2005; Roman, 2017; Radcliffe vd., 2021) üzerine çok sayıda çalışma bulunmaktadır.

Gonzalez (2004) Lüksemburg Gelir Araştırması’ndan 15 ülkenin verilerini kullanarak bekâr annelerin iş gücü piyasasındaki yerini araştırdığı çalışmada, bekâr annelerin istihdam oranlarındaki ülkeler arası farklılığın büyük bir bölümünün bekâr annelerin farklı demografik özellikleri ve gelir beklentisi ile açıklanabileceği sonucuna ulaşmıştır. Ciabattari’nin (2005) düşük gelirli bekâr annelerin iş-aile çatışmasını incelediği çalışma sonuçlarına göre, iş-aile çatışması bekâr anneleri çalışmaktan alıkoymakta ve çalışmak isteyen bekâr annelerin çalışmaya devam etmesini zorlaştırmaktadır. Misra ve arkadaşları (2007) tarafından Avrupa ve Kuzey Amerika’da evli ve bekâr kadınların yoksulluk oranlarının incelendiği araştırmada, bekâr annelere yapılan çocuk bakım yardımlarının bekâr annelerin yoksulluk oranlarını düşürdüğü, özellikle üç yaşından küçük çocuklar için devlet tarafından sağlanan çocuk bakımı hizmetinin bekâr annelerin yoksulluğunun azalmasında önemli bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Roman (2017) tarafından İsveçli işçi sınıfı ve düşük gelirli bekâr annelerin karşılaştığı zorluklara odaklanan bir diğer çalışmada, bekâr annelerin iyi annelik anlayışları ile bu değerlere uygun hareket etme becerileri arasındaki farklılıkların çatışmalara ve ikilemlere yol açtığı ifade edilmektedir. Bu araştırmada, finansal kaynak eksikliğinin ve çalışma şartları üzerinde düşük kontrole sahip olmanın, annelerin çeşitli sorumlulukları birleştirme ve tercih ettikleri annelik türünü uygulama olasılıklarını önemli ölçüde sınırladığı sonucuna ulaşılmıştır. Radcliffe ve arkadaşlarının (2021) İngiliz bekâr annelerin iş-aile yaşamı arasındaki dengede ne gibi zorluklar yaşadıklarını ve bu dengede rollerini nasıl inşa ettiklerini araştırdıkları çalışma sonuçları, çalışan bekâr annelerin evi tek başlarına geçindirdikleri için şiddetli bir baskı hissettiklerini ve kendilerini bağımsız ve değerli birer çalışan olarak gördüklerini göstermektedir.

Türkiye’de bekâr anneler üzerine yapılan kısıtlı sayıda çalışmada, bekâr annelik olgusu geniş bir perspektiften ele alınmış ve bekâr annelerin sorunları; ekonomik, sosyal, toplumsal, aile içi ilişkiler, hukuki ve psikolojik olmak üzere çeşitli boyutlarda ele alınmıştır. Bazı çalışmalarda (Demir ve Çelebi, 2017; Canatan vd, 2019; Karaca Aydın, 2019) bekâr annelere odaklanılmış, bazı çalışmalarda (Feyzioğlu ve Kuşçuoğlu, 2011; Boylu ve Öztıp, 2013) ise bekâr anneler araştırma kapsamında tek ebeveynli aileler içerisinde değerlendirilmiştir.

Feyzioğlu ve Kuşçuoğlu (2011) Türkiye’de yedi farklı şehirden 473 tek ebeveynli aile bireyinden topladıkları veriler ile yapmış oldukları araştırmada; bekâr annelerin deneyimleri, çocukları ile ilişkileri, yaşadıkları hukuksal süreçler, ekonomik durumları ve tek ebeveynli olmalarının sosyal hayatlarına etkileri ile ilgili tespitlerde bulunmaktadır. Feyzioğlu ve Kuşçuoğlu’nun (2011) araştırma sonuçları, bekâr annelerin çocuklarını tek başlarına yetiştirmekten büyük endişe duyduklarını, bekâr annelerin tek ebeveyn olarak ekonomik sorunlarının olduğunu, bekâr annelerin tek ebeveyn olduktan sonra sosyal hayatlarının bu değişimden olumsuz etkilendiğini göstermektedir. Boylu ve Öztop (2013) tarafından tek ebeveynli ailelerin sorunları üzerine yapılan çalışmada, tek ebeveynli ailelerin sorunları; ekonomik yetersizlik, sosyal yaşam, ebeveynlik, çocuk bakımı, evle ilgili faaliyetlerin yürütülmesi, zaman kullanımı olarak sıralanmaktadır. Boylu ve Öztop (2013), bu sorunların çözümü için bekâr annelere yönelik istihdam politikalarının geliştirilmesini önermektedir. Demir ve Çelebi (2017) tarafından tek ebeveynli ailelerin sorunlarını tespit etmek amacı ile gerçekleştirilen çalışmada bekâr annelerin sorunları; ekonomik, sosyal, çocukla ilgili, ev işleri ile ilgili ve psikolojik olmak üzere beş kategoriye ayrılmıştır. Demir ve Çelebi (2017), tek ebeveyn kaldıktan sonra bekâr annelerin ekonomik gelirlerindeki düşüşün hem yaşam kalitelerini olumsuz etkilediğini hem de bekâr annelerin sosyal aktivitelere katılımını azalttığını ifade etmektedir. Canatan ve arkadaşları (2019) tarafından bekâr annelerin sosyal ve psikolojik sorunlarını belirlemek amacı ile 233 bekâr anneden elde edilen veriler ışığında yapılan çalışmada, bekâr annelerin temel sorunlarının psikolojik alanda yoğunlaştığı tespit edilmiş ve bekâr annelerin depresyon başta olmak üzere %4,8 ile %17 arasında değişen oranlarda psikolojik sorunlar yaşadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Karaca Aydın (2019) ise araştırmasında, bekâr anneliği; toplum algısı, ekonomik, sosyal yaşam, psikolojik ve hukuksal olmak üzere farklı boyutlarda ele almış ve bekâr annelerin sorunlarını irdelemiştir. Karaca Aydın (2019), bekâr annelerin tek başına kaldığında erkekler ile aynı haklara sahip olmamasının nedeninin fizyolojik değil tamamen toplumun bekâr anneye olan algısından kaynaklandığını belirtmektedir.

2. YÖNTEM

Bu araştırmada, görüşme yapılan çalışan bekâr annelerden elde edilen sözel veriler kullanıldığı için araştırmacı tarafından “nitel araştırma yönteminin” kullanılmasına karar verilmiştir. “*Nitel araştırma; gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma*” olarak tanımlanmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2021: 37). Çalışmalarda nitel araştırma; bir problemi keşfedilmek, karmaşık bir konuya ayrıntılı bir anlayış getirmek ve araştırma katılımcılarının bir konuyu hangi bağlamda ele aldığının anlamak için kullanılabilir. Bunlara ek olarak, araştırma örneklemini küçük olduğu ve bir kurum veya yerleşim yeri hakkında derinlemesine bilgi elde edileceği zaman nitel araştırma yöntemlerine başvurulabilmektedir (Bal, 2016: 70-71). Nitel araştırmaların özellikleri şu şekilde sıralanabilmektedir (Güçlü, 2019: 25-27): (a) Sorunlar, doğal ortamında çıktığı gibi incelenmektedir. (b) Araştırmacılar veri toplama ve veri analizinde birincil etkindir. (c) Veriler çoğunlukla tek bir kaynak yerine çok çeşitli kaynaklardan toplanmaktadır. (d) Verilerden, kategoriler ve temalar oluşturularak analiz yapılmakta ve soyut bilgilere ulaşılmaktadır. (e) Araştırma konusuna ilişkin katılımcıların olaylara ve sorunlara yükledikleri anlamlar ortaya çıkarılmaktadır. (f) Araştırma süreci esnekliklidir. (g) Araştırma, araştırmacının değerlerine ve ön yargılarına göre şekillenebilmektedir. (h) Araştırma, bütüncül bir yaklaşımla ele alınmaktadır.

Araştırma verilerinin toplanmasında nitel araştırma yöntemleri içerisinde yer alan “yarı yapılandırılmış görüşme tekniği” kullanılmıştır. Görüşme sırasında detaylandırılacak bir soru listesini içeren yarı yapılandırılmış görüşme tekniğinde, görüşmeci önceden hazırladığı konulara sadık kalmak kaydıyla hem önceden hazırlanmış soruları sorma hem de konu hakkında daha detaylı bilgi almak amacıyla görüşme sırasında ek sorular sorma özgürlüğüne sahiptir. Yarı yapılandırılmış görüşme tekniği, araştırma probleminin tüm boyutları ile ele alınmasını güvence altına almak için geliştirilmiş bir yöntemdir. Bu teknik, araştırmacıya zaman esnekliği sağlamak ve ona farklı katılımcılardan sistematik ve karşılaştırılabilir bilgi elde etme imkânı vermektedir. Bu sayede, elde edilen veriler kolay bir şekilde analiz edilebilmekte ve düzenlenebilmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2021: 130).

Araştırmada veri analiz yöntemi olarak içerik analizi yöntemine başvurulmuştur. İçerik analizi; mesajların aktardığı açık ve örtülü anlamları sistematik ve teoriden üretilen kategori sistemi ile çözümleyen ve görünenden görünmeyen bağlama yönelik çıkarımlar yapan bir araştırma yöntemidir. İçerik analizi; nitelden nicele doğru

bir yol izlemekte ve nitel ile nicel süreçleri bütünleştirebilme özelliğiyle kendisini diğer benzer yöntemlerden daha avantajlı ve güçlü kılmaktadır (Gökçe, 2019: 61-62). Bu nedenle bu çalışmada, içerik analizi yöntemi tercih edilmiştir. Görüşmecilerden elde edilen veriler, NVIVO 10 paket programı aracılığı ile analiz edilmiş ve araştırmanın amacına uygun olarak tema, kategori ve kodlara ayrılmıştır.

2.1. Evren ve Örneklem

Bu çalışmanın evrenini 18 yaşından küçük çocuğu olan çalışan bekâr anneler oluşturmaktadır. Görüşme yapma ve elde edilen görüşme verilerini işleme açısından maliyet ve zaman kısıtı sebebiyle amaçlı örneklem yöntemi kullanılarak farklı demografik özelliklere sahip bireylerden örneklem grubu oluşturulmuştur. Nitel araştırmalarda amaç, her bir katılımcıya eşit katılma şansı vererek evrene sayısal genelleme yapmak değildir. Bunun yerine, araştırmaya en fazla veriyi sağlayacak katılımcıların belirlenmesine dikkat edilmektedir. Amaçlı örneklem yönteminde, araştırma katılımcılarının hepsi araştırma amacına hizmet etme ilkesine göre seçilmekte ve ihtiyaç duyulması halinde araştırmacı tarafından katılımcılar ile ilgili ön çalışma yapılabilmektedir. Araştırmacılar, bu yöntem ile araştırmanın amacına uygun, ayrıntılı ve derinlemesine veri sağlama ihtimalini arttırmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2021: 367).

Bu çalışmada, katılımcı sayısının belirlenmesinde “doyum noktası” esas alınmıştır. Doyum noktası, nitel araştırmalarda yaygın olarak kabul gören metodolojik bir ilkedir. Doyum noktası, araştırmada o ana kadar toplanan veya analiz edilen verilere dayanarak daha fazla veri toplamanın veya analiz etmenin gereksiz olduğu durumları ifade etmektedir (Saunders vd., 2018: 1893). Diğer bir ifade ile araştırma problemi ile ilgili verilerin yeterli düzeyde ortaya çıktığı ve araştırmacının görüşmelerden daha fazla bilgi toplayamadığı aşama, doyum noktasıdır (Yıldırım ve Şimşek, 2021: 309). Bu çalışmada, görüşme sorularına katılımcıların verdikleri cevapların birbirlerini tekrarlamaya başlaması ile doyum noktasına ulaşıldığına kanaat getirilmiş ve veri toplama süreci noktalanmıştır. Bu kapsamda, on dört çalışan bekâr anne ile görüşme yapılarak veriler toplanmıştır. Örneklem demografik özelliklerine (Çocuk Sayısı, Toplam Çalışma Süresi ve Sektör) ilişkin bilgiler Tablo 1’de görülmektedir.

Tablo 1: Katılımcıların Çocuk Sayısı ve Toplam Çalışma Süresi

Katılımcı No	Çocuk Sayısı (18 Yaş Altı)	Çalışma Süresi (Yıl)	Sektör
1	2	22	Kamu
2	1	16	Özel
3	1	11	Kamu
4	2	24	Kamu
5	1	8	Kamu
6	1	20	Özel
7	1	25	Özel
8	2	20	Kamu
9	1	25	Kamu
10	2	20	Özel
11	2	3	Kamu
12	2	15	Özel
13	1	15	Kamu
14	1	12	Özel

Tablo 1’deki verilere göre, 8 çalışan bekâr annenin bir çocuğu, 6 çalışan bekâr annenin ise iki çocuğu bulunmaktadır. Ayrıca 6 çalışan bekâr anne 15 yıl ve daha az iş tecrübesine sahipken, 8 çalışan bekâr anne 16 yıl ve daha fazla iş tecrübesine sahiptir. Bekâr annelerin çalıştıkları sektör dağılımına bakıldığında, 8 annenin kamu sektöründe 6 annenin ise özel sektörde çalıştığı görülmektedir.

2.2. Araştırmanın Varsayımı ve Soruları

İş hayatında hem kadın olmanın, hem anne olmanın, hem de tek başına ayakta durmanın zorluğunu bir arada yaşayan çalışan bekâr annelerin genel olarak kadınların örgütsel yaşamda karşılaştıkları sorunları çok daha şiddetli yaşadıkları düşünülmektedir. Ayrıca bekâr ve anne olmalarından kaynaklı olarak çalışan bekâr annelerin bu sorunlara ilave bazı zorlukların da üstesinden gelmeye çalıştıkları ön görülmektedir. Bu varsayımlardan hareketle bu çalışmanın araştırma soruları şu şekilde belirlenmiştir.

- Çalışan bekâr annelerin örgüt içinde yaşadıkları sorunlar nelerdir?
- Çalışan bekâr annelerin örgüt dışında yaşadıkları sorunlar nelerdir?

2.3. Araştırma Sınırlılıkları

Bu çalışmada bazı sınırlılıklar bulunmaktadır. 18 yaşından küçük çocuğa sahip olmayan çalışan bekâr anneler araştırma kapsamında değerlendirilmemiştir. Araştırmada sadece tam zamanlı çalışan bekâr anneler dikkate alınmış, kısmi zamanlı veya sezonluk çalışan bekâr anneler dikkate alınmamıştır. Bekâr anneler; kimi toplumlarda eşi vefat eden, boşanmış veya hiç evlenmemiş anneler olarak tanımlanmaktadır. Fakat Türkiye’de hiç evlenmeden çocuk sahibi olan annelerin ulaşılabilir olmaması nedeni ile bu çalışmada sadece eşinden boşanan ve kocasını kaybeden anneler ile görüşülmüştür.

2.4. Geçerlilik ve Güvenirlik

Bilimsel araştırmalarda, yapılan araştırma sonucunda ulaşılan bulguların ne ölçüde doğru olduğu ile bu bulgulara ulaşmak için kullanılan yöntemlerin uygunluğu arasında önemli bir ilişki bulunmaktadır (Güçlü, 2019: 389). Bir çalışmada kullanılan ölçüm aracının araştırma için uygunluğunu ifade eden “geçerlilik” ve veri toplama tekniklerinin aynı konuda bir başka zaman ve mekânda yapılan diğer çalışmalarda benzer sonuçları vermesini ifade eden “güvenirlik”; araştırma sonuçlarının doğruluğunun değerlendirilmesinde kullanılan en yaygın iki ölçüttür (Bal, 2016: 139; Güçlü, 2019: 389-390). Nitel araştırmalarda geçerlilik ve güvenilirlik ölçümlerinde sayısal verilere yer verilmemek, daha çok sonuçların doğruluğu, şeffaflığı ve araştırmacının tecrübesi gibi niteliklerden faydalanılmaktadır (Güçlü, 2019: 390).

Bu çalışmada, iç ve dış olmak üzere iki kategoride araştırmanın geçerliliği sağlanmıştır. İç geçerlilik için izlenen adımlar şu şekildedir: (a) Görüşme formu “sosyal bilimlerde yöntem ve teknikler” ve “sosyal bilimlerde kadın çalışmaları” alanlarında iki uzmanın görüşüne sunulmuştur. (b) İki çalışan bekâr anneye görüşme soruları yöneltilmiş ve geri bildirimler çerçevesinde bazı soruların daha net anlaşılması için değişiklikler yapılmıştır. (c) Görüşmecilerin verdiği cevaplar doğrudan alıntı yapılarak bulgular bölümünde kullanılmıştır. Dış geçerlilik sağlamak için görüşme yapılan kişilere; araştırmanın amacına, önemine ve yöntemine ilişkin bilgiler verilmiştir.

Araştırmanın iç güvenilirliği için görüşmeler, görüşme katılımcılarının izinleri doğrultusunda ses kayıt cihazı ile kayıt altına alınmıştır. Bu sayede veri kaybının önüne geçilmiş ve verilen cevaplar yorumlanmadan doğrudan çalışmada kullanılmıştır. Ayrıca araştırmacı tarafından yapılan kodlamaların incelenmesi için alanına hâkim bir uzman tarafından kontroller gerçekleştirilerek dış güvenilirlik sağlanmaya çalışılmıştır.

2.5. Verilerin Toplanması ve Analizi

Bu araştırmanın verileri, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Başkanlığının 05.01.2022 tarihli 06 sayılı kararına istinaden 15 Şubat-10 Mart 2022 tarihleri arasında on dört çalışan bekâr anne ile yüz yüze görüşülerek toplanmıştır. Görüşme katılımcılarının izinleri doğrultusunda ses kayıt cihazı ile görüşme kayıt altına alınmış ve ses kayıtları yazılı dokümanlara dönüştürülmüştür. Yazılı hale getirilen veriler, NVIVO 10 paket programı aracılığı ile tema, kategori ve kod şeklinde tasnif edilmiştir. Kodlandırmanın ardından bulgular bölümünde her başlık altında konuyu en iyi yansıttığı düşünülen alıntılara yer verilmiştir.

3. BULGULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

3.1. Çalışan Bekâr Annelerin Örgüt İçinde Karşılaştıkları Sorunlar

Yapılan analizler sonucunda, katılımcıların verdikleri cevaplar tasnif edilerek örgüt içi ve örgüt dışı olmak üzere iki temaya ayrılmıştır. Çalışan bekâr annelerin örgüt içinde karşılaştıkları sorunlar; kariyer planlamada, terfide/yükselmeye ve ücretlendirmede, yönetici ve iş arkadaşları ile ilişkilerde ve iş performansında yaşanan sorunlar olarak 4 kategori altında toplanmıştır. Kariyer planlaması kategorisi altında; kariyere öncelik verememek, zaman yönetimi, kariyer gelişimi için gereklilikleri yapamamak, maddi sorunlar, kariyer fırsatlarını kaçırmak ve çocukların sorumluluğunu tek başına üstlenmek olmak üzere 6 kod oluşturulmuştur. Terfi/yükselme ve ücretlendirme kategorisi; adaletsizlik ve yönetimin yaklaşımı olmak üzere 2 koda ayrılmıştır. Yönetici ve iş arkadaşları ile ilişkiler kategorisi altında; mesai dışı vakit geçirmeme tercihi, yanlış anlaşılma korkusu, hakkında olumsuz konuşulması ve düşünülmesi ve yönetimden ve iş arkadaşlarından destek görememek olmak üzere 4 kod oluşturulmuştur. İş performansı kategorisi altında ise; performans düşüşü, sorunları işe yansıtılmamak için çaba ve işte konsantrasyon eksikliği, depresyon ve yorgunluk olmak üzere 3 kod belirlenmiştir. Çalışan bekâr annelerin örgüt içinde karşılaştıkları sorunlara yönelik oluşturulan kategori ve kodlara ilişkin katılımcı sayıları ve ifade sıklıkları Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2: Çalışan Bekâr Annelerin Örgüt İçinde Karşılaştıkları Sorunlar

Kategori	Kod	n	f	
Kariyer Planlama	Kariyere öncelik verememek	8	9	
	Zaman yönetimi	9	11	
	Kariyer gelişimi için gereklilikleri yapamamak	4	7	
	Maddi sorunlar	3	4	
	Kariyer fırsatlarını kaçırmak	2	2	
	Çocukların sorumluluğunu tek başına üstlenmek	5	5	
	Toplam			38
Terfi/Yükselme ve Ücretlendirme	Adaletsizlik	5	5	
	Yönetimin yaklaşımı	4	5	
	Toplam			10
Yönetici ve İş Arkadaşları ile İlişkiler	Mesai dışı vakit geçirmeme tercihi	5	5	
	Yanlış anlaşılma korkusu	6	7	
	Hakkında olumsuz konuşulması ve düşünülmesi	5	7	
	Yönetimden ve iş arkadaşlarından destek görememek	4	4	
	Toplam			23
İş Performansı	Performans düşüşü	11	12	
	Sorunları işe yansıtılmamak için çaba	2	2	
	İşte konsantrasyon eksikliği, depresyon ve yorgunluk	9	11	
	Toplam			25
Genel Toplam				96

3.1.1. Kariyer Planlaması

Çalışan bekâr anneler, kariyerlerini planlarken 6 türde sorun ile karşılaşmaktadır. Çalışan bekâr anneler kariyer planlaması konusunda en çok zamanı yönetmek konusunda sorun yaşadıklarını ifade etmektedir. Ayrıca çalışan bekâr anneler, kariyerlerini ikinci plana alarak çocuklarına öncelik verdiklerini sıklıkla vurgulamaktadır. Çalışan bekâr annelerin kariyerlerini inşa ederken karşılaştıkları diğer sorunlar; kariyer gelişimi için gerekli olan kurslara, eğitimlere ve etkinliklere katılamamak, kariyer planlarının maddi sıkıntılardan dolayı sekteye uğraması, kariyer fırsatlarını değerlendirememek ve çocuklarının tüm sorumluluğunu tek başına üstlenmek şeklinde sıralanmaktadır. Kariyer planlaması kategorisi altında bulunan başlıklara istinaden çalışan bekâr annelerin örnek ifadeleri aşağıda yer almaktadır:

Kariyere öncelik verememek

“Çocuklarım küçüktü ailemin desteğine ihtiyacım vardı tayin isteyip memleketime döndüm.” (K1)

“Çocuklarıma ve evime yetişmekte zorlandığım için daha rahat çalışabileceğim başka birim tercih etmek zorunda kaldım.” (K9)

“Şehir dışından ve yurtdışından iş teklifleri alıyorum fakat çocuklarıma bakmak durumunda olduğum için ve okulları burada olduğu için onların düzeni bozulmasın diye bu teklifleri değerlendiremiyorum.” (K14)

Zaman yönetimi

“Zaman planlaması çok büyük bir sorun. Bazen iş saatleri ile ev sorumluluklarınız çakışabiliyor.” (K4)

“İşime daha fazla zaman ayırırsam çocuklarıma daha az zaman ayıracağım düşüncesi olduğu için mümkün olduğu en az zamanda iş yerinde zaman geçirip eve gitmeyi düşündüğümünden kariyerimi düşünemedim.” (K7)

“Bizim kurumumuzda yükselmek, iki aşamalı sınavdan meydana geliyor. Şuan da bunlara çalışacak vaktim kesinlikle yok.” (K11)

Kariyer gelişimi için gereklilikleri yapamamak

“Kariyerinde ilerlemek için yapmanız gereken şeyleri yapamıyorsunuz.” (K2)

“İkamet ettiğim şehir dışında gerçekleşecek kariyer çalışmalarına katılamıyorum.” (K8)

“Okul saatleri dışında olan mesleki çalışmalara uzun süre katılamadım.” (K10)

Maddi sorunlar

“Sonuçta kariyeriniz değil sadece faturalarını ödeyeceğiniz bir durumda buluyorsunuz kendinizi.” (K2)

“Kendimi geliştirmek için harcamam gereken zamanı ve maddiyatı çocuğuma harcamayı tercih ediyorum.” (K3)

Kariyer fırsatlarını kaçırmak

“Risk almanız gereken durumlarda ise daha kontrollü davranıyorsunuz.” (K4)

“Herkes başka bir birimin kariyer için daha iyi olacağını söylüyor, ama ben hastalık gibi olağanüstü durumlarda çocuklarımı hep yanımda işe getirmek zorunda kaldığımdan bu birimden uzaklaşmak istemiyorum, yani konfor alanından çıkamıyorum.” (K8)

Çocukların sorumluluğunu tek başına üstlenmek

“Çocuklarımin tüm sorumluluğu benim üzerimde olduğu için kariyerimi planlamada oldukça zorlanıyorum.” (K9)

“Çocuklarımin maddi manevi ihtiyaçları benim sorumluluğumda olduğundan kariyerime odaklanamıyorum.” (K11)

“Çocuklarıma yetişmem gerekiyor. Sadece yeme içme değil, onların kişisel bakımı, sosyal hayatları, okul hayatları. Her şeye benim koşmam gerekiyor.” (K13)

3.1.2. Terfi/Yükselme ve Ücretlendirme

Çalışan bekâr anneler terfi ve ücretlendirme konusunda iki soruna işaret etmektedir. Bunlardan birincisi, çalışan bekâr annelerin sadece çalışan bir anne olmaları nedeni ile adaletsiz uygulamalara maruz kalmaları; diğeri ise işveren veya yöneticilerin, çalışan bekâr annelerin çalışmak zorunda olmalarından faydalanarak uyguladığı

psikolojik baskıdır. Çalışan bekâr annelerin terfi/yükselme ve ücretlendirme ile ilgili yaşadıkları sorunlara örnek olarak gösterilebilecek bazı alıntılar şu şekildedir:

Adaletsizlik

“Ne yükselmem oldu ne de maaşım hak ettiğim miktarda verildi.” (K2)

“Hem çocuklarıma ayırabileceğim zamanımdan hem de çocuklarımla ihtiyaçlarını karşılayabileceğim ücretimden çalışıyorlardı.” (K9)

“Benim için en çok da çocuklarımla bahane edip mesaiye uyamadığımı dile getiriyorlar.” (K12)

Yönetimin yaklaşımı

“Laboratuvarında çalıştığım hocam işe ne kadar muhtaç olduğumun farkındaydı, kaybetmeyi ve yeni bir işte çıkabilecek problemler ile baş etmeyi göze alamayacağımın farkındaydı.” (K2)

“Hep dönülür dolaşılır aynı yere gelinir zaten birini bulursa gider ya da daha kötüsü zaten nerde iş bulacaksınız devir kötü buyur daha iyi bir yer varsa buyur gidebilirsin gibi motivasyonunuzu yerle bir edecek bir sürü cümle zamanlarında havada uçuşur” (K6)

“Kadın müdürle çalıştım. Sürekli bana baskı uyguladı.” (K10)

3.1.3. Yönetici ve İş Arkadaşları ile İlişkiler

Çalışan bekâr annelerin yönetici ve iş arkadaşları ile kurmuş oldukları ilişkilerde; yanlış anlaşılma korkusu ve haklarında olumsuz konuşulması ve/veya düşünülmesi öne çıkan iki sorundur. Diğer taraftan mesai dışında iş arkadaşları ile vakit geçirmiyor olmaları ve yöneticilerinden ve iş arkadaşlarından çalışma ortamında destek görmemeleri çalışan bekâr annelerin örgüt içi ilişkiler konusunda vurguladıkları diğer problemlerdir. Çalışan bekâr annelerin yönetici ve iş arkadaşları ile ilişkilerine yönelik görüşlerine örnek gösterilebilecek ifadeler aşağıda belirtilmiştir:

Mesai dışı vakit geçirmeme tercihi

“Mesai dışında; iş arkadaşlarınız genelde sizin yaşıtınızsa ve evli çiftlerse pek onlarla sosyal bir hayat yaşayamıyorsunuz. Bekârsa da yaşayamıyorsunuz çünkü bekâr bir insan gibi özgür takılamazsınız.” (K2)

“Ailece görüştüğümüz eşli ortamlara girmez oldum.” (K9)

“Ailece görüşme olanağım olmuyor eşim olmadığından dolayı aynı ortama girmeyi hem ben istemiyorum hem de bazen yeri geliyor onlar aynı ortamda bulunmak istemiyorlar.” (K13)

Yanlış anlaşılma korkusu

“İlk boşandığımda ve önceki süreçte bu konuyu iş yerimde paylaşmadım.” (K5)

“Kadın arkadaşlarla genel olarak olumsuz etkisi olmadı ama erkek çalışan arkadaşlarımla daha seviyeli ve daha çekingen olmama sebep oldu.” (K7)

“Ben de dikkat ediyorum yanlış anlamalara mahal vermemek adına.” (K11)

Hakkında olumsuz konuşulması ve düşünülmesi

“Buna anne olmanız eklendiğinde çocuğunuz için her şeyden vazgeçebileceğiniz için kariyer yapabileceğiniz akıllarına bile gelmediğinden her adımınızda mutlaka bir karşı cins alternatifi oluyor ve sürekli onunla kıyaslanıyorsunuz ve işi daha kolay halledebileceği ile ilgili yorumlar yapılır.” (K6)

“Yöneticim bundan keyif alır ve velilerle dedikodu yapardı.” (K10)

“Bekâr bir anne olmam yöneticim tarafından çöpsüz üzüm olarak algılanıyor resmen. Evde bekleyenin yok kocamı kastediyor sanki çocuklarım evde beni beklemiyormuş gibi daha çok kalabilirsin, daha geç çıkabilirsin gibi.” (K14)

Yönetimden ve iş arkadaşlarından destek görememek

“Ancak bazı zamanlar beni daha iyi anlamalarını ve destek olmalarını beklerdim.” (K1)

“İzin almak, geç kalmak veya erken çıkmak zorunda kalıyorsunuz. Bu da zamanla iş arkadaşlarınızla gerginlik yaşamanıza neden oluyor.” (K2)

“Mesai olması gerektiğinde; diğer arkadaşlarının ne suçu var, ne yapalım bir senin çocuğun var sanki, iş bu gibi söylemlerle de size gelebilirler.” (K6)

3.1.4. İş Performansı

Çalışan bekâr annelerin biri hariç (K5) neredeyse tamamı çalışan bekâr anne olmalarından dolayı performanslarının olumsuz etkilendiğini belirtmektedir. Genel olarak iş performansına ilişkin olarak bekâr anneler, performans azalması ve fiziksel/psikolojik sorunların üzerinde durmaktadır. Ayrıca iki katılımcı çalışan bir bekâr anne olmanın zorluklarını işe yansıtılmak için özel çaba sarf ettiklerini ifade etmektedir. Çalışan bekâr annelerin iş performansına ilişkin görüşleri şu şekildedir:

Performans düşüşü

“Verimi düşürüyor. Daha kısa zamanda yapabileceğim bir iş için çok daha fazla zaman harcamak zorunda kalıyorum.” (K3)

“Şu an ise işten zaman çalıp çocuklarıma ayırmayı tercih ediyorum bu da performansımı, yaptığım işin kalitesini olumsuz etkilemektedir.” (K9)

“Sürekli her şeyi hızlı yapmaya çalıştığım için performansımı olumsuz etkiliyor.” (K11)

Sorunları işe yansıtılmak için çaba

“Eşimi kaybettikten bir hafta sonra bile onun odasında hastalarımıza baktım içim acısa da acımı belli etmeyip doktorlarının arkasından ağlayan hastalarımızı ben teselli ettim.” (K1)

“Sıkıntılarımı sınıfıma yansıtılmamaya çalışırım.” (K10)

İşte konsantrasyon eksikliği, depresyon ve yorgunluk

“Her şeye yetişmek durumunda kalmak çok yıpratıcı olabiliyor.” (K4)

“Daha bitkin ve yorgun olduğum için iş yerinde performansım oldukça düşüyor.” (K7)

“Evet, üzerimizde çok daha fazla sorumluluk olduğu için ev işleriyle alakalı alışveriş ve çocukların bakımıyla alakalı çok fazla sorumluluğum olduğu için daha fazla yoruluyorum. Bu işe daha fazla yorgunluk olarak yansıyor.” (K12)

3.2. Çalışan Bekâr Annelerin Örgüt Dışında Karşılaştıkları Sorunlar

Çalışan bekâr annelerin örgüt dışında karşılaştıkları sorunlar; ev işlerinde ve çocuk bakımında, sosyal hayatta, aile ve yakın çevre ile ilişkilerde yaşanan sorunlar olmak üzere 3 kategori altında toplanmıştır. Ev işleri ve çocuk bakımı kategorisi altında; maddi yetersizlikler, yetersizlik duygusu, profesyonel bir yardımcı ihtiyacı, çocukların eğitimi ile ilgili konular ve baba eksikliğini hissettirmeme çabası olmak üzere 5 kod oluşturulmuştur. Sosyal hayat kategorisi altında; sosyal hayatın olmaması, sadece çocuklar ile birlikte sosyalleşme ve sosyal hayata zaman ayıramama olmak üzere 3 kod oluşturulmuştur. Aile ve yakın çevre ile ilişkiler kategorisi altında ise; toplumsal

baskı, aile ve arkadaşlara yeterince ilgili gösterememe, sağlıklı iletişim kuramama ve nasıl davranman gerektiğinin söylenmesi olmak üzere 4 kod oluşturulmuştur. Çalışan bekâr annelerin örgüt dışında karşılaştıkları sorunlara yönelik oluşturulan kategori ve kodlara ilişkin katılımcı sayıları ve ifade sıklıkları Tablo 3’de gösterilmektedir.

Tablo 3: Çalışan Bekâr Annelerin Örgüt Dışında Karşılaştıkları Sorunlar

Kategori	Kod	n	f
Ev İşleri ve Çocuk Bakımı	Maddi yetersizlik	5	5
	Yetersizlik duygusu	6	9
	Profesyonel bir yardımcı ihtiyacı (bakım ve temizlik)	5	7
	Çocukların eğitimi ile ilgili konular	6	7
	Baba eksikliğini hissettirmeme çabası	5	6
	Toplam		
Sosyal Hayat	Sosyal hayatın olmaması	12	12
	Sadece çocuklar ile birlikte sosyalleşme	4	5
	Sosyal hayata zaman ayıramama	5	5
	Toplam		
Aile ve Yakın Çevre ile İlişkiler	Toplumsal baskı	5	9
	Aile ve arkadaşlara yeterince ilgi gösterememe	5	5
	Sağlıklı iletişim kuramama	5	6
	Nasıl davranman gerektiğinin söylenmesi	7	7
	Toplam		
	Genel Toplam		83

3.2.1. Ev İşleri ve Çocuk Bakımı

Çalışan bekâr annelerin ev işleri ve çocuk bakımında yaşadıkları zorlukların başında yetersizlik duygusu gelmektedir. Altı katılımcı özellikle çocuklarına yetemediklerini vurgulamaktadır. Bunun yanı sıra profesyonel bir desteğin yokluğu ve çocukların eğitimi ile ilgili konularla tek başına ilgilenmek zorunda kalmak yaşanan sorunlar arasında ön plana çıkan diğer konulardır. Ev işleri ve çocuk bakımındaki sorunlar konusunda çalışan bekâr annelerin örnek gösterilebilecek görüşleri aşağıda belirtilmiştir:

Maddi yetersizlik

“Ev işleri ve çocuk bakımınının maddi yönü de var. Siz isteyken çocuğunuzu bırakacağınız bakım kurumları kalitesi ödediğiniz para ile doğru orantılı bu da tabii ki kötü yönde etkileniyor tek başınıza karşılamak zorunda olduğunuz için.” (K2)

“Maddi durumumun iyi olmasını çok isterdim. En azından temizlik için yardımcı olabilir ve böylece çocuklarımla daha fazla zaman geçirebilirdim.” (K11)

“Keşke çok iyi şartlarda yaşayıp bakıcı, yardımcım olsaydı da çocuklarıma daha çok zaman ayırabilseydim.” (K13)

Yetersizlik duygusu

“Günümüzdeki bekâr annelerin yaşadığı en temel yetersizlik duygusu buradan kaynaklanıyor bence. 2 kişilik ebeveynlik yapmaya çalışıp yetememek.” (K8)

“Gündüz iş yerinde çalışıp evde de çocuklarım için sürekli çalıştığım için çocuklarıma yeteri kadar zaman ayıramadığımı düşünüyorum.” (K12)

“Çocuklarımla sorunlarına zaman ayıramıyorum. Yeri geliyor onlara yemek ve temiz ortam sağlıyorum diyorum ama nasılsın diye sormayı bile untabiliyorum unutmasam da zaman bulamayabiliyorum.” (K14)

Profesyonel bir yardımcı ihtiyacı (bakım ve temizlik)

“Bu nedenle güvenilir bir bakıcı bulmak ve maddi olarak karşılamak problem oluyor.” (K3)

“Hep bir destek hizmet alımıyla ilgili çözüm üretme çabası.” (K8)

“Çocuk bakımında da yardım almayı çok isterdim.” (K11)

Çocukların eğitimi ile ilgili konular

“Oğlum okul servisine bindirip koşar adım işe gittiğim almak için de aynı şekilde döndüğüm zamanlardı.” (K5)

“Hep bir sorun var hep. Kreş, etüt, servis. Hiçbirinden randıman alınamayıp.” (K8)

“9 yaşındaki çocuğumun eve geliş gidişlerinde sorun yaşadım.” (K10)

Baba eksikliğini hissettirmeme çabası

“Hayat zor kolay değil hele 2 küçük kız çocuğu size bakıyor ve onlara babalarının yokluğunu hissettirmemeye çalışıyorsunuz.” (K1)

“Hem onun gelişiminin sağlıklı olmasını, hem eksiklik hissetmeden hayatını kurmasını sağlamak oldukça çaba sarf etmenizi gerektiriyor.” (K6)

“En çok zorlandığım konu başka çocukların babaları yanındayken, benim çocuklarımın babalarının yanında olmaması eksikliğini çok derin hissettim.” (K9)

3.2.2. Sosyal Hayat

Çalışan bekâr annelerin geneli (K9 hariç) sosyal bir hayatlarının olmadığından ve ev işlerindeki ve/veya çalışma hayatındaki yoğunluktan dolayı sosyal hayatlarına zaman ayıramadıklarından şikâyet etmektedir. Çalışan bekâr annelerin bir kısmı sosyal hayatlarının hiç olmadığını, bir kısmı kısıtlı bir sosyal hayatları olduğunu, bir kısmı ise ancak çocukları ile birlikte sosyalleşebildiklerini ifade etmektedir. Sosyal hayat altında yer alan başlıklara istinaden çalışan bekâr annelerin örnek ifadeleri şu şekildedir:

Sosyal hayatın olmaması

“Gündüzleri işle akşamları da çocuklarımla zaman geçtiğinden sosyal hayatım hiç yok.” (K11)

“Hiçbir şekilde sosyal bir aktivite yapamıyorum. Bu gerçekten çalışan bir bekâr anne için çok büyük bir lüks diye düşünüyorum.” (K12)

“En son ne zaman nereye gittiğimi bile bilmiyorum.” (K14)

Sadece çocuklar ile birlikte sosyalleşme

“Çocuğumla birlikte bir sosyal hayat kuruyoruz.” (K13)

“Uzun süreli bir plan yapmam gerekirse çocuğumun da benimle gelebileceği ve sıkılmayacağı planlar yapmak zorunda kalıyorum.” (K6)

“Ama bunu genel olarak kızlarımla yapmayı tercih ediyorum.” (K7)

Sosyal hayata zaman ayıramama

“Çünkü ben çalışma hayatı ve halletmem gerekli birçok iş arasında sosyal bir hayata ayıracak vakit bulamıyorum.” (K1)

“Sosyal hayatım neredeyse yok gibi çünkü buna ayıracak zamanım kalmıyor.” (K7)

“İş yerimden ve çocuklarımdan dolayı çok zaman kaldığını söyleyemem.” (K12)

3.2.3. Aile ve Yakın Çevre ile İlişkiler

Çalışan bekâr annelerin aile ve yakın çevre ile ilişkilerinde en çok zorlandığı nokta, tabular ve basmakalıp düşünceler ile şekillenen toplumsal baskıdır. Çalışan bekâr annelere nasıl davranması gerektiğinin söylenmesi sıklıkla vurgulanan diğer bir sorundur. Bu sorunların dışında 5 katılımcı ailesi ve arkadaşları ile yeteri kadar ilgilenemediğini ve onların da bu durumdan şikâyetçi olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca çalışan bekâr anneler, aile ve arkadaşları ile sağlıklı iletişim kurmakta sorun yaşamaktadır. Çalışan bekâr annelerin aile ve yakın çevre ile ilişkilerde karşılaştıkları sorunlar ile ilgili örnek olarak gösterilebilecek bazı alıntılar şu şekildedir:

Toplumsal baskı

“Erkek (Koca) olmadan çocuklu annenin her şeye yetişemeyeceği yargısı ile kadın işi-erkek işi olarak yapılan sanal ayrımlar her sohbetinde dile getiriliyor.” (K4)

“Mesaiye kalsanız ve sizi iş yerinden karşı cins bir arkadaşınız bıraksa kendi aileniz ve komşularınız hemen yakıştırmalarına ve yaftalamalarına başlarlar.” (K6)

“Çalışan bir bekâr annenin toplumdaki adını biliyoruz. Dul... ve topluma göre dulların gezmeye, eğlenmeye, yaşamaya hakkı yok.” (K13)

Aile ve arkadaşlara yeterince ilgi gösterememek

“Ailenizden uzakta yaşıyorsanız onlara zaman ayırmakta problem yaşıyorsunuz.” (K3)

“Ailem genel olarak onlara çok fazla vakit ayıramadığım için şikâyetçi.” (K7)

“Normalde çok duyarlı bir insan olmama rağmen arkadaşlarımla çok fazla ilgilenemediğimi hissediyorum.” (K8)

Sağlıklı iletişim kuramama

“Genelde gergin olduğunuz için onlarla iletişiminiz de kötü etkileniyor.” (K2)

“Bu görüşteki kişilerle çatışma yaşamadan derdini anlatabilme de başlı başına bir sorun.” (K4)

“Arkadaşımdan destek verenler olduğu gibi tedirgin olup da benden uzaklaşanlar da oldu.” (K13)

Nasıl davranman gerektiğinin söylenmesi

“Size ne yapacağınızın söylenmesine zaten tahammül edemiyorsunuz.” (K2)

“Ailem tarafından kızım bak ortamlara girdiğinde her anlamda dikkatli ol, aman kızım yanlış bir şey yapma, girdiğin ortamlara dikkat et, sen dulsun sana çok kolay bir şeyler yakıştırılır gibi söylemlere de maruz kaldım.” (K9)

“Ailem kesinlikle onlarla birlikte yaşamamı istediler. Ailem benim hayatıma büyük bir ket vurdular.” (K14)

3.3. İfade Sıklıklarının Çocuk Sayısına ve Toplam İş Tecrübesine Göre Analizi

Bu araştırmada, çalışan bekâr annelerin çocuk sayısına ve toplam iş tecrübesine göre ifade sıklıkları analiz edilmiştir. Bu analizlerin sonuçları, Tablo 4’de gösterilmektedir. Çalışan bekâr annelerin sahip olduğu çocuk sayısına göre ifade sıklıklarına bakıldığında, 1 çocuklu bekâr annelerin en sık ifade ettikleri sorun, “performans düşüştür”. 2 çocuklu bekâr annelerin ise en sık vurguladıkları sorun, “yetersizlik duygusudur”. Ayrıca 1 çocuklu bekâr annelerin “kariyer fırsatlarını kaçırmak” ve “sorunları işe yansıtılmak için çaba” olmak üzere 2 sorun üzerinde durmadıkları, bu sorunların üzerinde sadece 2 çocuklu çalışan bekâr annelerin durduğu görülmektedir.

Çalışan bekâr annelerin çalışma sürelerine göre ifade sıklıklarına bakıldığında, 15 yıl ve daha az iş tecrübesine sahip bekar annelerin en fazla dikkat çektiği sorunlar, “eşit sayıda sıklığa sahip zaman yönetimi”, “yanlış anlaşılma korkusu”, “performans düşüşü” ve “sosyal hayatın olmaması” iken 16 yıl ve daha fazla iş tecrübesine sahip bekar annelerin en fazla odaklandığı sorunlar “işte konsantrasyon, depresyon ve yorgunluk” ile “toplumsal

baskıdır". Buna ek olarak 15 yıl ve daha az iş tecrübesine sahip bekâr anneler; "kariyer fırsatlarını kaçırmak", "yönetimin yaklaşımı", "yönetimden ve iş arkadaşlarından destek görememek", "sorunlarını işe yansıtılmamak için çaba" ve "baba eksikliğini hissettirmeme çabası" olmak üzere 5 sorun üzerinde görüş bildirmemiştir. Bu sorunlara ait başlıkların altındaki tüm ifadelerin 16 yıl ve daha fazla iş tecrübesine sahip bekâr annelere ait olduğu görülmektedir.

Tablo 4: Çalışan Bekâr Annelerin Çocuk Sayısına ve Toplam Çalışma Süresine Göre İfade Sıklıkları

Tema	Kategori	Kod	Çocuk Sayısı		Çalışma Süresi	
			1	2	15 Yıl ve Daha Az	16 Yıl ve Daha Fazla
			f	f	f	f
Örgüt İçi	Kariyer Planlama	Kariyere öncelik verememek	5	4	3	6
		Zaman yönetimi	7	4	5	6
		Kariyer gelişimi için gereklilikleri yapamamak	2	5	2	5
		Maddi Sorunlar	3	1	2	2
		Kariyer fırsatlarını kaçırmak	0	2	0	2
		Çocukların sorumluluğunu tek başına üstlenmek	2	3	3	2
	Terfi/Yüks. ve Ücretlendirme	Adaletsizlik	3	2	2	3
		Yönetimin yaklaşımı	3	2	0	5
	Yön. ve İş Ark. ile İlişkiler	Mesai dışı vakit geçirmeme tercihi	3	2	1	4
		Yanlış anlaşılma korkusu	6	1	5	2
		Hakkında olumsuz konuşulması ve düşünülmesi	4	3	3	4
		Yönetimden ve iş arkadaşlarından destek görememek	2	2	0	4
	İş Performansı	Performans düşüşü	8	4	5	7
		Sorunları işe yansıtılmamak için çaba	0	2	0	2
		İşte konsantrasyon eksikliği, depresyon ve yorgunluk	6	5	3	8
Örgüt Dışı	Ev İşleri ve Çocuk Bakımı	Maddi Yetersizlik	4	1	3	2
		Yetersizlik Duygusu	2	7	3	6
		Profesyonel bir yardımcı ihtiyacı (bakım ve temizlik)	3	4	4	3
		Çocukların eğitimi ile ilgili konular	4	3	3	4
		Baba eksikliğini hissettirmeme çabası	4	2	0	6
	Sosyal Hayat	Sosyal hayatın olmaması	6	6	5	7
		Sadece çocuklar ile birlikte sosyalleşme	4	1	2	3
		Sosyal hayata zaman ayıramama	2	3	1	4
	Aile ve Yakın Çevre ile İlişkiler	Toplumsal baskı	3	6	1	8
		Aile ve arkadaşlara yeterince ilgi gösterememek	3	2	2	3
Sağlıklı iletişim kuramama		5	1	2	4	
Nasıl davranmanın gerektiğinin söylenmesi		5	2	3	4	

SONUÇ ve ÖNERİLER

Çalışan bekâr annelerin örgütsel yaşamda karşılaştıkları sorunların tespit edilmesi amacı ile gerçekleştirilen bu çalışma sonuçları, çalışan bekâr annelerin çalışan evli annelerle benzer sorunlar yaşadıklarını fakat bu sorunlara çözüm bulma konusunda tek başlarına oldukları için daha fazla zorlandıklarını göstermektedir. Günümüzde pek

çok başarılı kadın çalışanın örgütsel hiyerarşide bir noktadan sonra önlerine aşılması zor ve görünmeyen “cam tavan” olarak ifade edilen sınırlar çıkmaktadır. Ayrıca bazı kadın çalışanlar, iş-yaşam dengesinde sorun yaşadığı için iş hayatından gönüllü olarak ayrılmakta veya ayrılmak zorunda kalmaktadır. Bununla birlikte, kadınların çoğunlukta olduğu iş kollarında bile azınlık durumundaki erkek çalışanlar terfide ve ücretlendirmede “cam yürüyen merdiven” kavramı ile açıklanan haksız avantajlar sağlamaktadır. Yetenekli ve nitelikli birçok kadın çalışan, kariyerlerinin ilk yıllarından itibaren örgütlerde sadece belirli bölümlerde istihdam edilerek veya hak ettikleri terfi alamayarak “yapışkan zemin” olarak tanımlanan kariyer hareketsizliğine mahkûm edilmektedir (Coşkun, 2021a: 2049-2057). Diğer taraftan bekâr anneler, iş ve ev sorumluluklarını tek başlarına üstlendikleri ve bekâr anne olduktan sonraki dönemde gelir kaybı yaşadıkları için çalışan evli annelerden farklı olarak sosyal hayatın azalması ve maddi yetersizlik gibi sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır.

Bu araştırma sonuçlarına göre, iş hayatında çalışan bekâr anneler örgüt içinde; kariyer planlaması, terfi ve ücretlendirme, çalışma arkadaşları ile ilişkiler ve iş performansı konularında çeşitli sorunlar yaşamaktadır. Örgüt dışında ise çalışan bir birey olmalarına bağlı olarak bekâr anneler; ev işleri ve çocuk bakımında, sosyal hayatlarında ve yakın çevreleri ile olan ilişkilerinde zorluklarla karşılaşmaktadır. Bu sorunlar ve zorluklar göz önüne alındığında dört unsur ön plana çıkmaktadır. Zaman, ekonomik güç, bekâr anneliğe yönelik toplum algısı ve annelik ikilemi şeklinde sıralanabilecek olan bu unsurlar hem örgüt içi hem de örgüt dışı birçok açıdan sorunların ortaya çıkışını etkilemektedir.

Çalışan bekâr annelerin zamanı doğru yönetememesi veya yeterli zamanlarının olmaması, kendileri için önemli bir sorun kaynağıdır. Çalışan bekâr annelerin ev ve iş sorumluluklarını yerine getirmek için kısıtlı zamana sahip olması; bekâr annelerin kariyerlerini istedikleri gibi şekillendirememelerine, iş yerinde performanslarının düşmesine, sosyal hayatlarının olumsuz etkilenmesine ve sevdiklerine (aile ve yakın çevre) yeterince ilgi gösterememelerine neden olmaktadır. Demir ve Çelebi (2017) tarafından yapılan araştırmada elde edilen bulgular, bu araştırma sonuçları ile paralellik arz etmektedir. Demir ve Çelebi (2017) çalışmasında; zaman bulamadıkları için bekâr annelerin kurslara gidemediklerini, sosyal faaliyetlere katılmadıklarını, öncelikle çocuklarını düşünerek davrandıklarını ve bekâr annelerin bu tarz faaliyetlere imkânlar dâhilinde katılım sağlasalar bile bunların süreklilik arz etmediğini ortaya koymuştur.

Çalışan bekâr annelerin ekonomik açıdan güçsüzlüğü, karşılaştıkları sorunları çözme konusunda onları güçsüzleştirmektedir. Karaca Aydın (2019), bekâr annelerin yaşadıkları ekonomik sıkıntıların yaşam standartlarını olumsuz etkilediğini ifade etmektedir. Maddi imkânsızlıklar bekâr annelerin; kariyerleri için çok önemli olan kişisel gelişimlerine yönelik etkinliklere ve eğitimlere katılamamalarına, çalıştıkları işi sadece bir gelir kaynağı olarak görmelerine ve ev işleri veya çocuk bakımı konusunda gerekli olan profesyonel desteği alamamalarına yol açmaktadır. Bekâr annelerin sorunları üzerine yapılan birçok çalışmada, bu araştırma sonuçları ile benzer şekilde tek ebeveynli olmanın ekonomik sorunlara yol açtığı sonucuna ulaşılmıştır (Feyzioğlu ve Kuşçuoğlu, 2011; Demir ve Çelebi, 2017; Roman, 2017; Karaca Aydın, 2019).

Bekâr anneler, özel hayatlarında ve iş hayatlarında etkileşimde oldukları çevrelerinde toplumda var olan bekâr anneliğe yönelik olumsuz yaklaşımı hissetmekte ve gözlemlemektedir. Feyzioğlu ve Kuşçuoğlu (2011) ve Karaca Aydın (2019) tarafından yapılan çalışmalarda, bu olumsuz algıya vurgu yapılmaktadır. Karaca Aydın (2019) eğitimi, statüsü ve ekonomik durumu ne olursa olsun toplumdaki cinsiyetçi algının bekâr annelerin sosyal hayatını olumsuz etkilediğini ifade etmektedir. Feyzioğlu ve Kuşçuoğlu (2011), erkeklerin yanı sıra özellikle diğer kadınların önyargılı yaklaşımları nedeni ile bekâr annelerin kendi sosyal hayatlarını kısıtladıklarını belirtmektedir. Bizim araştırmamızın katılımcıları ise bu durumu “Dul Algısı” olarak tanımlamaktadır. Bekâr annelik olgusuna ilişkin bu toplumsal olumsuz algı; çalışan bekâr annelerin örgüt içerisinde adaletsiz uygulamalar ile karşılaşmasına, yönetici ve iş arkadaşlarından uzaklaşmasına, kendilerini sosyal ortamlardan izole etmesine, yöneticileri ve iş arkadaşları tarafından doğru değerlendirilememesine sebebiyet vermektedir. Ayrıca bu dul algısı; örgüt dışında bekâr annenin toplumsal baskılara maruz kalması, ailesi ile iletişiminin bozulması ve özgür bir birey olarak kabul görmemesi gibi olumsuzlukları doğurmaktadır.

Çalışan bekâr annelerin iş ve ev sorumlulukları arasında sıkışmaları, onları bir ikileme sürüklemektedir. Roman (2017), iyi annelik anlayışları ile bu değerlere uygun hareket etme becerileri arasındaki çatışma olarak bu ikilemi

açıklamaktadır. Çalışan bekâr anneler, bu ikilemde genellikle ev sorumluluklarını seçmekte yani çocuklarına öncelik vermektedir. Bu araştırma sonuçları, bu tercihi desteklemektedir. Araştırmaya katılan çalışan bekâr anneler; kariyerlerine öncelik veremediklerini, kariyerleri için gereklilikleri yerine getiremediklerini, çocuklarının düzeni bozulmasını diye kariyer fırsatlarını değerlendiremediklerini, çocukları ile ilgili konular akıllarına takıldığı zaman işteki konsantrasyonlarının bozulduğunu ifade etmektedir. İş ve ev sorumlulukları arasındaki sıkışmanın; çalışan bekâr anneler üzerinde yetersizlik duygusu, depresyon ve yorgunluk gibi psikolojik ve fizyolojik etkileri olmaktadır. Canatan ve arkadaşlarının (2019) yaptığı çalışmada, çalışan bekâr annelerde özellikle psikolojik etkilerin toplumun diğer kesimlerine göre çok daha sık gözlemlendiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu olumsuz etkilere rağmen diğer taraftan çalışan bekâr anneler, baba eksikliğini hissettirmemek için ekstra çaba sarf etmek zorunda kalmaktadır. Feyzioğlu ve Kuşçuoğlu'nun (2011) yaptığı çalışmada bu zorunluluğun kaynağı olarak, bekâr annelerin çocuklarının tek ebeveynli olmaktan dolayı mutsuz olduğunu düşünmeleri gösterilmektedir.

Bu bağlamda, örgütlerde yukarıda belirtilen dört unsur konu alan iyileştirici uygulamaların çalışan bekâr annelerin örgütsel yaşamda karşılaştıkları sorunların çözümüne yardımcı olabileceği düşünülmektedir. Bu nedenle, çalışan bekâr annelerin iş hayatında karşılaştıkları zorlukların ortadan kaldırılabilmesine katkı sağlamak amacı ile örgüt yöneticilerine şu öneriler sunulmuştur:

- Örgütsel destek, çalışanların duygusal ve sosyal sorunlarını azaltmak için kullanılacak önemli bir araçtır. Örgütsel destek, örgütlerdeki girdaplar olarak ifade edilen iş yeri yalnızlığının, iş stresinin, iş yerinde dışlanmanın ve tükenmişliğin ortadan kaldırılmasında önemli bir rol oynamaktadır (Coşkun, 2021b: 292). Bu nedenle, örgütsel yaşamda çalışan annelerin bu girdaplara kapılmaması için yöneticilerin onları yalnız bırakmaması, onların şikâyetlerini dikkate alması, onları motive etmesi ve onların örgüte kattığı değeri takdir etmesi gerekmektedir.
- Modern çalışma hayatında bireyler için en kıymetli varlık zamandır. Çalışanların kısıtlı zaman içerisinde birçok işi aynı anda yapmaları gerekmektedir. Bu nedenle örgütlerde zaman yönetimine ilişkin eğitimler ve kurslar yıllık insan kaynakları eğitim planlarına mutlaka dâhil edilmelidir. Bu eğitimler, doğru zaman kullanımını öğrenmeye en çok ihtiyaç duyan çalışan bekâr annelerin ev ve iş sorumluluklarını daha sistemli ve planlı yerine getirmesi için çok faydalı olacaktır.
- 2019 yılında tüm dünyayı etkisi altına alan küresel salgın, birçok çalışanı evinden çalışmak zorunda bırakmıştır. Edinilen bu tecrübeye bağlı olarak geçici olarak uygulanan alternatif çalışma şekillerinden uzaktan çalışma, örgütlerde ihtiyaç halinde çalışan bekâr anneler için sürekli hale getirilebilir.
- Çalışan bekâr annelerin en dikkat çeken sorunlarından biri, kariyer gelişimleri için gerekli olan etkinliklere katılamamalarıdır. Bu nedenle, iş yerinde veya şehir dışında gerçekleştirilen eğitimler, kurslar ve toplantılar için çevrimiçi katılımı destekleyecek altyapıların kurulması, çalışan bekâr annelerin bu faaliyetlere daha kolay ve daha istikrarlı katılımını sağlayabilir.
- Kariyer planlaması hem örgütsel hem de bireysel birçok amaca hizmet etmektedir. Örgütsel açıdan, çalışanlardan azami verimi almaya ve etkinliği arttırmaya yardımcı olurken (İrmiş ve Bayrak 2004; Kır ve Er, 2017), bireysel açıdan iş tatmini ve motivasyonu arttırmaktadır (Sökmen ve Aydın, 2016). Çalışan bekâr annelerin yaptığı işten tatmin duymaları ve motivasyonlarının artması için çalışan annelerin hassasiyetleri dikkate alınarak bireysel düzeyde kariyer planlaması yapılabilir.
- Çalışan bekâr anneler, diğer kadın çalışanlar ile benzer olarak örgütlerde sadece kadın olmalarından dolayı birçok engel ile karşılaşmaktadır. Örgütlerde bu engellerin ortadan kaldırılması için cinsiyetçi ayrımların olmadığı adil bir ücret sistemi ve şeffaf terfi/yükselme mekanizmaları kurulmalıdır.
- Çalışan bekâr annelere, küçük çocukları için nakdi olarak bakıcı yardımı yapılabilir veya işletme içerisinde ücretsiz bakım ve kreş hizmeti sunulabilir. Ayrıca örgütler, bekâr annelerin çocuklarının eğitim (eğitim bursları), sağlık (tamamlayıcı özel sağlık sigortaları) ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak için çeşitli destekler üretebilir.

- Bölüm yöneticileri veya insan kaynakları departmanı tarafından çalışan bekâr annelerin örgütteki diğer çalışanlar ile iletişiminin kuvvetlenebilmesine imkân sağlayacak mesai saatleri dışında tüm çalışanların aileleri ile birlikte katılabildikleri piknik, kutlama ve çeşitli özel gün etkinlikleri düzenlenebilir.
- Çalışan bekâr annelerin yaşadıkları psikolojik sorunları aşabilmeleri için örgüt içinde psikolojik destek hizmeti sunulabilir veya örgüt dışından sağlanan hizmetin ücreti işletme tarafından ödenebilir.
- Örgütler, toplumun önemli bir parçasıdır. Bekâr annelere yönelik yanlış ve olumsuz algıların yıkılması için toplumun önemli bir unsuru olan örgütler aktif rol oynamalıdır. Örgütlerdeki tüm süreçlerde, uygulamalarda ve mekanizmalarda çalışan bekâr annelerin maruz kaldığı cinsiyetçi yaklaşımlara örgüt yönetimi tarafından sıfır tolerans gösterilmelidir. Çalışan bekâr annelere yönelik gerçekleştirilen her türlü psikolojik baskının örgütün disiplin kurallarında ağır cezalar konarak net olarak tanımlanması, hem farkındalığı arttırabilir hem de yaptırım sağlayabilir.

Bu çalışmada, araştırmacılara da bazı öneriler sunulmaktadır. İlk olarak, çalışan bekâr annelerin karşılaştıkları sorunların örgütsel düzeyde ne gibi yansımalarının olduğunu tespit edebilmek için çalışan bekâr annelerin örgüte yönelik adalet, güven ve destek algı düzeylerinin belirlenmesi faydalı olabilir. İkinci olarak, bu çalışmada nitel yöntemler kullanılarak bir uygulama yapılmıştır. Nicel yöntemler kullanılarak yapılacak araştırmalar, bu araştırma sonuçlarının desteklenmesine yardımcı olabilir. Ayrıca, eğitim ve gelir düzeyi gibi farklı demografi özelliklere göre çalışan bekâr annelerin sorunlarının farklılaşıp farklılaşmadığını incelemek konunun detaylandırılmasına katkıda bulunabilir.

Sonuç olarak, bekâr anneler iş hayatında örgüt içinde ve dışında pek çok sorun, önyargı ve engelle karşılaşmaktadır. Bekâr annelerin çalıştıkları işletmelerde diğer tüm çalışanlar gibi azami ölçüde değer üretebilmesi için bu çalışmada ortaya konan bu olumsuzlukların ortadan kaldırılması bir gerekliliktir. Bu konuda; örgüt içinde bekâr annelerin çalıştıkları kurumlardaki yöneticilerine ve iş arkadaşlarına, örgüt dışında ise bekâr annelerin ailelerine ve yakın çevresine sorumluluk düşmektedir.

KAYNAKÇA

- Aktaş, A. (2014). "Çalışma Hayatında Kadınlara Karşı Psikolojik Taciz: Türkiye'deki Durum ve İşyerinde Sosyal Hizmet Odağında Önerilen Çözüm Mekanizmaları", *UHBAB Journal*, 3/10, 1-23.
- Bal, H. (2016). *Nitel Araştırma Yöntem ve Teknikleri (Uygulamalı-Örneklili)*, 1.Baskı, Sentez Yayıncılık, Bursa.
- Bassuk, E. L., Browne, A. ve Buckner, J. C. (1996). "Single Mothers and Welfare", *Scientific American*, 275/4, 60-67.
- Birleşmiş Milletler. (2020). Expert's take: By undercounting single mothers, we underserve families. (17.10.2021) <https://www.unwomen.org/en/news/stories/2020/2/experts-take-antra-bhatt-on-single-parent-households>
- Boylu, A. A. ve Öztıp, H. (2013). "Tek Ebeveynli Aileler: Sorunlar ve Çözüm Önerileri", *Sosyoekonomi*, 19/19, 207-220
- Canatan, K., Bilge, Y. ve Çapar, H. (2019). "Tek Ebeveynli Aile Bağlamında Yaşayan Annelerin Sosyal ve Psikolojik Problemleri: Küçükçekmece Örneği", *Turkish Studies Social Sciences*, 14/4, 1331-1354.
- Ciabattari, T. (2005). "Single Mothers, Social Capital, and Work-Family Conflict". *Upjohn Institute Working Paper No. 05-118*. Kalamazoo, MI: W.E. Upjohn Institute for Employment Research.
- Coşkun, Ö. F. (2021a). "Kadınların Kariyer Yolculuklarındaki Engellere Metaforik Bir Bakış", *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 11(4), 2048-2062.
- Coşkun, Ö. F. (2021b). "Örgütteki Girdaplardan Çıkış Anahtarı: Örgütsel Destek", *Sosyal Beşeri ve Eğitim Bilimlerine Genel Bakış*, (Ed: A.S.Saracaloğlu, A.Aytaç, G.S.Derman, M.Talas ve A.S.Yücel), Güven Plus Grup A.Ş. Yayınları, İstanbul.
- Demir, S. A. ve Çelebi, Ş. G. (2017). "Tek Ebeveynli Ailelerin Sorunları: Nitel Bir Araştırma", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(13), 111-128.

- Duncan, S. ve Edwards, R. (2013). "Introduction: A Contextual Approach to Single Mothers and Paid Work", *Single Mothers in International Context: Mothers or Workers?*, (Ed: S. Duncan ve R. Edwards), Routledge.
- Dursun, S. ve İhtar, E. (2014). "Kadın Çalışanların Yaşamış Oldukları İş Aile Yaşamı Çatışmasının İş ve Yaşam Doyumu Üzerine Etkisi", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28(3), 127-137.
- Feyzioğlu, S. ve Kuşçuoğlu, C. (2011). "Tek Ebeveynli Aileler", *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 26(26), 97-110.
- Gallup. (2020). How many women worldwide are single moms? (22.10.2021) <https://news.gallup.com/poll/286433/women-worldwide-single-moms.aspx> Erişim Tarihi: 22.10.2021.
- Gonzalez, L. (2004). "Single Mothers and Work". *Socio-Economic Review*, 2(2), 285-313.
- İrmiş, A. ve Bayrak, S. (2004). "İnsan Kaynakları Yönetimi Açısından Kariyer Yönetimi", *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 1(1-2), 177-186.
- Gökçe, O. (2019). *Klasik ve Nitel İçerik Analizi Felsefe, Yöntem, Uygulama*, Çizgi Kitapevi, Konya.
- Güçlü, İ. (2019). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri Teknik- Yaklaşım- Uygulama*, 1.Baskı, Nobel, Ankara.
- Karaca Aydın, S. (2019). Kadınlar İçin Tek (Yalnız) Ebeveynlik ve Zorlukları. *Atatürk Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 23-34.
- Kaur, M., ve Kaushiki, N. (2018). "Women, Work and Challenges: A Literature Review", *Impact: International Journal of Research in Humanities, Arts and Literature*, 6/3, 179-188.
- Kennelly, I. (1999). "That Single-Mother Element" How White Employers Typify Black Women", *Gender & Society*, 13(2), 168-192.
- Kır, A. ve Er, A. S. (2017). Organizasyonlarda Kariyer Planlaması ve Kariyer Engelleri", *Ejovoc (Electronic Journal Of Vocational Colleges)*, 7(2), 14-23.
- Koç, G., Bakır Demir, T., ve Öner Özkan, B. (2019). "Türkiye’de Çalışan Annenin Sosyal Medyadaki Sosyal Temsilleri", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/21, 401-421
- McLaughlin, E. ve Rodgers, P. (2013). "Single Mothers in the Republic of Ireland: Mothers not Workers", *Single Mothers in International Context: Mothers or Workers?*, (Ed: S.Duncan ve R.Edwards), Routledge.
- Misra, J., Moller, S. ve Budig, M. J. (2007). "Work-Family Policies and Poverty for Partnered and Single Women in Europe and North America", *Gender & Society*, 21(6), 804-827.
- Radcliffe, L., Cassell, C. ve Malik, F. (2021). "Providing, Performing and Protecting: The Importance of Work Identities in Negotiating Conflicting Work–Family Ideals as a Single Mother", *British Journal of Management*, Vol.00, 1-16.
- Roman, C. (2017). "Between Money and Love: Work-Family Conflict Among Swedish Low-Income Single Mothers", *Nordic Journal of Working Life Studies*, 7(3), 23-41.
- Sahlar, F. S., ve Ustundag Budak, A. M. (2020). "Working Mothers: Intensive Mothering and Momism", *Life Skills Journal of Psychology*, 4(7), 115-125.
- Sanik, M. M. ve Mauldin, T. (1986). "Single Versus Two Parent Families: A Comparison of Mothers' Time", *Family Relations*, 35(1), 53-56.
- Saunders, B., Sim, J., Kingstone, T., Baker, S., Waterfield, J., Bartlam, B., Burroughs, H. ve Jinks, C. (2018). "Saturation in Qualitative Research: Exploring Its Conceptualization and Operationalization", *Qual Quant*, 52, 1893–1907.
- Sökmen, A. ve Aydın, B. (2016). "Kariyer Geleceği Algısının İş Tatmini ve İşten Ayrılma Niyetine Etkisi: Bir Kamu Kurumunda Araştırma", *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 8(3), 251-263.
- TDK. (2021). Güncel Türkçe sözlük. (22.10.2021) <https://sozluk.gov.tr/>
- TÜİK. (2021). Toplumsal cinsiyet istatistikleri. (17.10.2021) <https://kutuphane.tuik.gov.tr/yordambt/yordam.php#>
- Uludağlı, N. P. (2017). "Psikolojik Sağlık Açısından Yetişkin Olma", *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 9(3), 263-283.

Wong, Y. L. I., Garfinkel, I. ve McLanahan, S. (1993). "Single-Mother Families in Eight Countries: Economic Status and Social Policy". *Social Service Review*, 67(2), 177-197.

Yıldırım, A., ve Şimşek, H. (2021). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 12.Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:25.02.2022 ✓Accepted/Kabul:14.05.2022

DOI:10.30794/pausbed.1079090

Research Article/Araştırma Makalesi

Zerrin Keyvan, Ö. (2022). "Abd-Çin Rekabetinde Tayland'ın Riski Dengeleme (Hedging) Stratejisi", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 52, Denizli, ss.313-331.

ABD – ÇİN REKABETİNDE TAYLAND'IN RİSKİ DENGELEME (HEDGING) STRATEJİSİ

Özlem Zerrin KEYVAN*

Öz

Soğuk Savaş döneminde ABD ile ittifak ilişkisi kuran Tayland, Soğuk Savaşın sona ermesinden bu yana Çin'e yönelik dış politika davranışında önemli bir değişim yaşamıştır. ABD'ye karşı peşine takılma stratejisi izleyen Tayland, ABD-Çin rekabetinde büyük ölçüde daha proaktif bir dış politika takip etmeye başlamıştır. Askeri rejimlerin liderliğinde Tayland iç istikrarı korumak, kapsayıcı ekonomik büyümeyi teşvik etmek, çevresindeki değişen jeopolitik ortamda manevra yapmak ve ekonomik ve askeri çıkarları için ABD ve Çin'den daha fazla destek almak için riski dengeleme stratejisini benimsemiştir. Bu makale küçük devlet kategorisine giren Tayland'ın bölgesinde giderek daha aktif bir rol oynamasının nasıl mümkün olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu amaçla, küçük devletler tarafından kullanılan riski dengeleme seçeneğini ve daha geleneksel dengeleme ve peşine takılma stratejilerinin aksine Tayland'ın riski dengeleme stratejisini nasıl izlediğini incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: *Tayland, Riski Dengeleme Stratejisi, Çin, Kuşak ve Yol Girişimi, ABD.*

THAILAND'S HEDGING STRATEGY IN THE US – CHINA COMPETITION

Abstract

Thailand, which formed an alliance relationship with the US during the Cold War, has experienced a significant change in its foreign policy behavior towards China since the end of the Cold War. Thailand, which began to pursue the strategy of bandwagoning to the US, has drastically adopted a more pro-active foreign policy in the US-China competition. Under the leadership of military regimes, Thailand has adopted the hedging strategy in order to maintain domestic stability, to promote inclusive economic growth, to maneuver through the changing geopolitical environment around its peripheries, and to gain more support for its economic and military interests from the US and China. This article clearly reveals how it is possible for Thailand, which is a small state, to play an increasingly active role in its region. For this purpose, it examines the hedging option employed by small states and how Thailand pursues the hedging strategy as opposed to the strategies of more traditional balancing and bandwagoning.

Keywords: *Thailand, Hedging Strategy, China, Belt and Road Initiative, The USA.*

*Öğr. Gör. Dr., Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler MYO, ANKARA.
e-posta:ozkeyvan@hacettepe.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-2072-3655>)

GİRİŞ

Soğuk Savaş boyunca bölgede statükocu ve güvenlik odaklı politikalar izleyen Tayland'ın komünizm karşıtlığı ABD ile müttefiklik ilişkileri geliştirmesini sağlamıştır. Soğuk Savaş sonrasında daha aktif ve önleyici politikalar takip etmeye başlamıştır. Tayland'ın son dönemde daha önleyici ve aktif politikalar izlemeye başlamasının en önemli nedeni uluslararası sistemde meydana gelen değişimdir. İki kutuplu düzende taraflardan birinin peşine takılma dışında seçeneği olmayan Tayland gibi küçük devletlerin yirminci yüzyılda uluslararası sistemin çok kutupluluğu tartışmaları manevra alanını genişletmiştir. Bunun yanında Çin'in ekonomik, askeri yükselişi ve geleneksel müttefik ABD'nin bölgedeki hegemonyasının düşüşü Tayland'ın güvenlik risklerini en aza indirmek için "hedging (riski dengeleme)" olarak bilinen pragmatik bir dış politika stratejisini benimsemesini sağlamıştır. Özellikle ABD'den beklediği desteği alamayan Tayland, Çin ile beraber inisiyatif almaya başlamıştır. Bu dönemde Tayland, yalnızca Çin'in yanında yer almaya veya ona karşı bir denge kurmaya çalışmakla kalmamıştır. Aynı zamanda Çin'in bölgedeki artan etkisini kendi lehine nasıl kullanacağını da sorgulamıştır. Bu bağlamda da Tayland, bu stratejiyi bölgedeki nüfuz alanını artırmak ve manevra alanını genişletmek için stratejik bir rekabet içinde olan ABD ve Çin'den birini seçmemek için uygulamıştır.

Tayland dış politikası, 1932'de mutlak monarşinin kaldırılmasından bu yana on üç askeri darbe (Chambers ve Waitoolkiat, 2020:2) ve buna bağlı iç siyasi huzursuzluklardan etkilenecek şekilde oluşturulmuştur. Tayland'ın ABD ile güvenlik ve askeri ilişkileri askeri darbelerden zarar görmektedir. Buna karşılık Tayland'ın Çin ile ekonomik ve askeri ilişkileri rejim değişiklikleri döngüsünden, demokrasi ve insan haklarından bağımsız olarak gelişmekte ve derinleşmektedir. Her iki taraf da birbirini siyasal sistemlerinden bağımsız önemli birer ortak olarak görmektedir. Dahası iktidarı ele geçiren askeri hükümetler ABD'nin etkisini dengelemek, meşruiyeti sağlamak, seçimleri güvence altına almak ve görev süresini uzatmak için seçim zamanında Çin'in desteğine ihtiyaç duymaktadır. Tayland'ın iç istikrarını korumak, ekonomik büyümeyi desteklemek, bölgedeki belirsiz jeopolitik ortamda manevra yapmak için hem ABD hem de Çin ile ilişki kurması gerekmektedir. Askeri rejim hükümetlerini meşrulaştırmak için seçim döneminde bu güçler arasındaki pozisyonunu değiştirmek zorunda kalmaktadır. Tüm bu değerlendirmeler ışığında, bu nitel çalışma, Tayland'ın iç politika seçim sürecinin riski dengeleme stratejisini uygulamasını etkilediğini iddia etmektedir. Bu çalışmanın amacı da riski dengeleme stratejisi kavramsallaştırmasının bölge dinamikleri açısından nasıl bir değişime yol açtığı ve bu değişimin Tayland'ın ABD ve Çin rekabetindeki konumunu nasıl etkilediği sorularına yanıt aramaktır. Bu çalışmanın temel varsayımı Tayland'ın hem ekonomik ve ticari çıkarları hem de güvenlik kaygıları çerçevesinde Çin'e ve ABD'ye karşı riski dengeleme stratejisi takip ettiği ve bir yandan Çin ile ekonomik ve ticari iş birliğini geliştirirken diğer yandan güvenlik açısından Çin'i dengelemek için ABD ile askeri tatbikatlara yöneldiğidir. Bu arka plan çerçevesinde bu makalenin ilk bölümünde çalışmanın kavramsal çerçevesini oluşturan riski dengeleme stratejisi kavramı ele alınmaktadır. Bu makale, riski dengeleme stratejisini sadece kavramsal terimlerden ziyade teorik olarak kavramsallaştırmaya çalışmaktadır. İkinci bölüm Çin-Tayland ilişkilerinin normalleşmesine yönelik tarihsel bir perspektif sunmakta ve Tayland'ın Çin'in kurulmasından Soğuk Savaşın sona ermesine kadar ABD ve Çin ile olan diplomatik ilişkilerini kısaca analiz etmektedir. Üçüncü bölüm Tayland'ın uzun süreli siyasal iç krizinin nedenlerini ele almaktadır. Dördüncü bölüm Tayland'ın iç karışıklığının ABD ve Çin ile ilişkilerine etkilerini ve yansımalarını analiz etmektedir. Tayland'ın ABD ve Çin ile ilişkilerinin genel görünümüne bakıldığında güvenlik alanında ABD ile bir dengelemenin, Çin ile ticari ve ekonomik alanda bir iş birliğinin söz konusu olduğu görülmektedir. ABD ile güvenlik iş birliği bağlamında ortak askeri tatbikatlar, üslere erişim ve ABD'nin Asya'da varlığını yeniden kazanma çabasına değinilmektedir. Çin ile ekonomik ilişkiler bağlamında Tayland'ın Çin'e yönelik algılarının ve Kuşak ve Yol girişiminin ulusal stratejiyle çelişip çelişmediği araştırılmaktadır. Çin son dönemde Tayland ile askeri iş birliğini de geliştirme yoluna gitmektedir. Bu bölümde Çin'in bu girişimlerinden de bahsedilmektedir. Bu makalenin konusu ABD-Çin rekabeti arasında kalan Tayland'ın dış politikası stratejisidir. Çalışma konusu olarak Tayland'ın seçilmesinin nedeni ABD ve Çin rekabetindeki stratejik öneminden kaynaklanmaktadır. Tayland'ın Çin ile bağlarını geliştirmek ekonomik kalkınması için, ABD ile ortaklığını sürdürmek Güneydoğu Asya'daki ulusal güvenliği ve bölgesel istikrarı için önemlidir. Türkçe literatürde ABD-Çin rekabetinde Güney Doğu Asya ülkelerinden Tayland'ın örnek ülke olarak hiç çalışılmamış olması da konunun belirlenmesinde etkili olmuştur. Özellikle bu makale ile Türkçe literatürdeki açığın giderilmesi amaçlanmaktadır. Bu noktada bu çalışmanın analizi büyük ölçüde hem politika belgeleri, hükümet raporları ve basın bültenleri gibi birincil kaynaklardan hem de kitaplar, araştırma raporları, dergi ve çevrimiçi makaleler gibi ikincil kaynaklardan elde edilen veriye dayanmaktadır.

1. RİSKİ DENGELEME STRATEJİSİ: TEORİK ÇERÇEVE

Kavramsal olarak hedging (riski dengeleme), finans alanında riskleri minimize etmek için kullanılan bir stratejidir. Uluslararası politika literatüründe “riski dengeleme” teriminin kullanımı oldukça yenidir. Riski dengeleme devletlerin belirsiz bir ortamda önceden tanımlanmış, istenmeyen belirli sonuçlara karşı dengeleme (balancing), peşine takılma (bandwagoning) veya tarafsızlık gibi alternatiflere karar veremedikleri zaman geliştirdikleri riskleri azaltma girişimleri olarak tanımlanmaktadır (Goh, 2007:825). Riski dengeleme, bir devletin doğrudan stratejiler izleyemediği durumlardan kaçınmasını sağlayan stratejiler bütünüdür (Goh, 2005:2). Öte yandan, riski dengeleme stratejisi belirsizliği azaltmayı amaçlayan iş birliği ve rekabet unsurlarını eşzamanlı olarak birleştiren koşullu bir stratejidir (Tunsjo, 2010:29). Bu bağlamda riski dengeleme stratejisi ile bağlantıların çeşitlendirilerek güvenliğinin en üst düzeye çıkarılmasının gerektiği anlaşılmalıdır (Jae Jeok Park, 2011:139).

Bu temel kavramsallaştırmaya ek olarak, iki tür devletin davranışlarındaki değişiklikleri açıklamak için riski dengeleme stratejisi kullanılmaya başlanmıştır. Bu strateji, büyük güçler arasındaki riski dengelemeyi ve küçük devletlerin daha büyük güçlere karşı riski dengelemesini içermektedir. Riski dengeleme stratejisinin büyük güçlerin davranış kalıbına uyarlanması ile ilgili tartışmalar, özellikle ABD’nin 2006 Ulusal Güvenlik Stratejisi belgesinde Çin’e karşı riski dengeleme stratejisinin uygulanmasından ilk kez bahsetmesiyle başlamıştır (The National Security Strategy, 2006). Bundan sonra, Çin’e karşı riski dengeleme stratejisi resmi olarak ABD belgelerinde kullanılmaya devam etmiştir. Böylece ABD ve Çin rekabetini tanımlamak için riski dengeleme stratejisi kavramının kullanılması tercih edilmiştir. ABD, Çin’in yükselişine tepkisini göstermek için riski dengeleme stratejisini uygulamaktadır. ABD ve Çin ilişkileri dışında da büyük güç ilişkilerinde benzer yaklaşımın uygulanması mümkündür (Weitz, 2001). Avrupa ülkelerinin NATO’ya dayalı güvenlik çıkarlarını ve ABD, Almanya ve Rusya arasındaki dengelemeyi nasıl sürdürdüklerini açıklamak için riski dengeleme stratejisi uygulanabilmektedir (Korolev, 2016:388).

Küçük devletlerin büyük güçlere karşı riski dengeleme stratejisi incelendiğinde, öncelikle küçük devletler¹ uluslararası arenada zayıf devletler olarak kabul edilmektedir (Handel, 1990). Küçük devletlerin gücünü korurken diğer devletlerin davranışlarını etkileyebilme kapasitesine sahip olmadığı varsayılmaktadır. Küçük devletler güç açığı nedeniyle risklerden, belirsizliklerden ve olumsuz sonuçlardan kaçınmak için tek başına dengeleme veya peşine takılma taahhüdünde bulunmaktan kaçınmaktadır (Koga, 2018:634). Küçük devletler, “bir tarafı açıkça diğer taraf yerine seçmesini önleyen veya bundan kaçınan” bir tutum geliştirmek zorundadır (Goh, 2006: 1). Riski dengeleme stratejisi, küçük devletler için daha az maliyetli ve daha cazip bir dış politika yaklaşımıdır. Bunun nedeni, küçük devletlerin otoriteye ve güce meydan okumalarının kendi çıkarlarına aykırı olacağını anlamalarıdır. Küçük devletler için en iyi strateji, baskın güçlerle denge kurmaya çalışmak yerine iş birliği stratejisi izlemektir. Riski dengeleme stratejisi, küçük devletlere gelecekte hem karşılaşabileceği tehditlerden korunma hem de mevcut ilişkileri geliştirme imkânı sağlamaktadır.

Küçük devletlerin riski dengeleme stratejisine ilişkin çalışmalar, esas olarak Güneydoğu Asya bölgesindeki ülkelerin Çin’in yükselişine verdiği tepkiye odaklanmaktadır. Çin’in son zamanlarda yükselen bölgesel gücü karşısında küçük devletlerin üç seçeneğe sahip olduğuna inanılmaktadır; (1) peşine takılma, yani bölgesel güçle iyi ilişkiler kurarak yakın iş birliği sağlama; (2) Çin’in bölgedeki etkilerini dengelemek için bir diğer önemli güç olan ABD ile ilişkileri yoğunlaştırarak yumuşak dengeleme; (3) Bir güçle diğerinin zararına olacak şekilde yakın ittifaktan kaçınma veya bölgede mevcut güçlerin her birine “eşit mesafeyi koruma” politikası olan riski dengeleme (Kuik, 2008:171). Güneydoğu Asya ülkeleri incelendiğinde dengeleme ve peşine takılma ikilemi bölgeyi açıklamaya yetmemektedir, bu iki seçenek Çin ile komşu devletler arasındaki güvenlik konularına uygulanamamaktadır. Kuik’e (2016:503) göre, Güneydoğu Asya ülkeleri tarafından beş farklı riskten korunma stratejisi benimsenmiştir: (1) dolaylı dengeleme, (2) egemenliğin reddi, (3) ekonomik pragmatizm, (4) bağlayıcı angajman ve (5) sınırlı gruplaşma. Dolaylı dengeleme, bir ülkenin herhangi bir gücü hedef almadan askeri silahlanma ve askeri ittifaklar yoluyla güvenlik risklerini en aza indirmesidir. Egemenliğin reddi, siyasi riskleri en aza indirmek için potansiyel olarak baskın bir gücün ortaya çıkışı bastırıldığında bahsedilmektedir. Ekonomik pragmatizm, büyük güçlerle ekonomik ve ticari bağlar kuran bir ülke ekonomik iş birliği yoluyla faydalarını en üst düzeye çıkardığında ortaya çıkmaktadır. Bağlayıcı angajman, büyük bir gücün çeşitli kurumsallaşmış ikili ve çok taraflı platformlarda

¹ Kenneth Organski’nin güç geçişi teorisinde sistem hiyerarşisinde en küçük devletten en güçlü devlete (hegemon) doğru bir kapasite dizilimi gerçekleşmektedir. Organski’ye göre uluslararası sistemde devletler; koloniler, küçük devletler, orta büyüklükte devletler, başat devletler ve baskın (hegemon) devlet olarak sınıflandırılmaktadır (Organski,1958:326).

görevlendirilmesi ve bağlanması ile diplomatik faydaların en üst düzeye çıkarılması amaçlanmaktadır. Sınırlı gruplaşma ile bir ülke büyük güçlere bağımlı olduğunda veya büyük güçlerle iş birliği yaptığında siyasi faydaları en üst düzeye çıkarmaktadır.

ABD-Çin ilişkilerinin rekabetinin odağını özellikle Güneydoğu Asya oluşturmaktadır. Güneydoğu Asya ülkeleri ABD ve Çin arasındaki artan rekabete çeşitli dış politika yaklaşımları ile cevap vermektedir. Güneydoğu Asya ülkeleri, Çin'in hızlı yükselişinden hem ekonomik hem de siyasi düzeyde ilişki kurarak yararlanmaya, Çin'i çok taraflı ve bölgesel kurumlara dahil etmeye, sağlanan güvenlik taahhüdüne bağlı olarak potansiyel tehditleri azaltmaya çalışmaktadır. Çin'in hızlı ekonomik büyümesi, bölge ülkelerine ikili ticaret ve yatırım şeklinde ekonomik fırsatlar sağlayarak karmaşık ve ekonomik karşılıklı bağımlılık yaratmıştır. Hızlı askeri büyümesi, komşu devletlerle büyüyen bir güvenlik açığına da neden olmuştur. Güneydoğu Asya ülkeleri geleneksel güvenlik teorilerini askeri caydırıcılık (esas olarak ABD ile ortaklıklar yoluyla) olarak benimsemekte ve Çin ile siyasi, ekonomik ve stratejik yaklaşımlar sürdürmektedir (Tran, Vieira ve Ferreira-Pereira, 2013). ABD, bölgede statükonun korunmasını tercih ederek Çin'in komşularının güvenlik açığını dengelemeye çalışmaktadır. Bu politikanın benimsenmesi üç amaca hizmet etmektedir. Birincisi, karşılıklı yarar sağlayan ticaret ve yatırım bağlantıları ile Çin'in hızlı ekonomik kalkınmasından yararlanılmaktadır. İkincisi, Çin'in artan çıkarlarının karşılanması ve uluslararası yapıcı aktör olarak kabul edilmesini sağlayan düşük maliyetli tavizler ile statükodan memnuniyetsizlik seviyesi azaltılmaktadır (Kang, 2007:18). Üçüncüsü, risk yönetimi teknikleri gelecekteki tehdit belirsizliğinin öngörülmesine ve bu sayede ulusal yeteneğin ve güç dengesinin geliştirilmesine hizmet etmektedir. Bu sayede ABD'nin bölgeye ikili veya çoklu güvenlik ilişkileri ile katılımının sağlanması Çin'in kontrol edilmesini kolaylaştırmaktadır. ABD ve Çin'in son yıllardaki rekabetinin getirdiği belirsizlikler göz önüne alındığında riski dengeleme stratejisi, Güneydoğu Asya ülkeleri arasında kaçınılmaz değilse de mantıklı bir dış politika seçimi olarak görülmektedir. Çin, Güneydoğu Asya ülkelerinin ekonomik angajmanı stratejik tereddütlerle birleştirerek riski dengeleme stratejisini benimsediğinin farkındadır (Chien-peng, 2004: 37). Bölge ülkeleri Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi'ni benimsemekle birlikte Çin'e bağımlı hale gelmekten endişe duymaktadır. Bölge ülkeleri için Çin'in gücü arttıkça saldırganlığı da artacak mı sorusu önem kazanmıştır. Tayland'ın da riski dengeleme stratejisini uygulamasında bu sorunun payı büyüktür. Buna bağlı olarak bu çalışmada Tayland'ın riski dengeleme stratejik tercihinin nedenlerini açıklayabilmek için öncelikle Soğuk Savaş sırasındaki ABD ve Çin ile ilişkileri değerlendirilecektir.

2. ABD İLE TAYLAND İLİŞKİLERİNDE ÇİN'İN ROLÜ

Tayland (1939'dan önce Siyam olarak anılırdı) bir gücü diğerine karşı dengelemeye yönelik "bambu diplomasisi"²ni tarih boyunca bağımsızlığını güvence altına almak için kullanmıştır (Poonkham, 2022: 22). 1949'da Çin'in kurulmasından sonra komünizm etkisi Çin'in ulusal bir tehdit olarak algılanmasına ve Tayland'ın ABD'nin siyasi yörüngesine girmesine neden olmuştur. Tayland hükümeti ABD'nin bir müttefiki olarak Çin karşıtı bir kampanya ve anti-komünist politikalar izlemiştir. Milliyetçi çizgi altında Çince dil eğitimi yasaklanmış, Komünist Parti'nin faaliyetleri bastırılmış, Çin'in diplomatik tanınması reddedilmiştir (Lai, 2017:17). Kore Savaşının başlamasıyla BM Güvenlik Konseyi (BMGK) Kuzey Kore'ye yaptırım uygulamak için asker gönderme kararı almış ve Tayland da Kore Savaşına asker göndermiştir. ABD, Birleşmiş Milletler aracılığıyla Çin'e ekonomik yaptırımlar uygularken, Tayland da Çin'e pirinç, kauçuk, kalay vb. ihracatını ve Çin mallarının ithalatını yasakladığı bir ambargo uygulamıştır. Tayland'ın Çin'e karşı uyguladığı ambargo nedeniyle pirinç, kauçuk, kalay fiyatları düşmüş ve ihracat azalmıştır. İş dünyasının hükümete baskısı sonucunda ambargo uygulanan ürünlerin stratejik malzemeler olmadığı belirtilerek Çin ile doğrudan ticaret yapılmasına izin verilmiştir (Lai, 2017:17). Çin'in Kore Savaşına katılması, Tibet'e asker göndermesi, Yunnan eyaletinde Dai Özerk Bölgesi'ni kurması, Tayland'daki komünist ayaklanmaya destek vermesi, Çin'in deniz aşırı Çinlileri de Tayland'ın içişlerine müdahale etmek için kullanabileceğine dair endişeleri arttırmıştır (Lai, 2017: 17). Bu sırada Çin de çifte vatandaşlık sorunundan rahatsızlık duyduğundan deniz aşırı Çinlileri tek bir vatandaşlık seçmeye zorladığı politikasını yürürlüğe koymuştur (Fitzgerald, 1970: 3). Soğuk Savaş geriliminin yoğunlaştığı bu dönemde Tayland'daki Çinliler, Tayland veya Çin vatandaşlığından birini seçmek zorunda kalmışlardır. Öte yandan, Tayland hükümeti de Tayland'daki Çinlilerin Tayland vatandaşlığı almasını teşvik etmiştir. Birçok Çinli, Tayland vatandaşlığı almış ve Tay olarak adlandırılmaya başlanmıştır.

² Tayland dış politikası, bambuların esnekliği sayesinde rüzgâr gücü ve şiddetiyle bükülmesi metaforu ile karakterize edilmektedir.

1957’de Mareşal Sarit Thanarat, komünist bloğu kontrol altına almak amacıyla ABD’nin desteklediği bir darbe düzenlemiş ve Phibun hükümetini (1948-1957) devirmiştir. Bu darbe girişimi, Güneydoğu Asya’da monarşilerin çöküşünden korkan krallık milliyetçiliğini yeniden gündeme getirmiştir. Bu sırada Tayland Komünist Partisi (CPT) Çin’in Yunnan eyaletinde “Özgür Tayland Halkının Sesi” radyo istasyonunu kurmuş ve hükümet karşıtı «Tayland Bağımsızlık Hareketi» manifestosunu yayımlamıştır (Lai, 2017:19). Çin de Maoist ideolojik duruşu benimseyen Tayland Komünist Partisi’ni desteklemiştir. Tayland’da kurulan askeri rejim, Çin ile ilişkilerin iyileşmesinin önünde büyük bir engel oluşturmuştur. 1962’de Tayland Dışişleri Bakanı Thanat Khoman ve ABD Dışişleri Bakanı Dean Rusk, Rusk-Thanat Deklarasyonu (Karşılıklı Savunma Yardımı Anlaşması) olarak bilinen ikili bildiriye imzalamış ve bu bildiride ABD, Tayland’ın bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü ABD’nin başlıca ulusal çıkarlarından biri olarak kabul ettiğini yinelemiştir (Mansfield, 1976:20). Ertesi yıl, Tayland ve ABD bir askeri iş birliği anlaşması imzalamış ve Tayland, Hindçin’de ve Çin’e karşı ABD operasyonları için askeri bir üs haline gelmiştir (Han, 2018). Sarit’in 1963 yılında ölümüyle General Thanom Kittikachorn, askeri rejimi devam ettirmiş ve Tayland Komünist Partisi’nin gerilla savaşını bastırmak için Amerikan askeri yardımını kullanmıştır. Sarit’in diktatörlüğünün yanı sıra halefi Thanom yılları da Tayland tarihinde “Amerikan Dönemi” olarak adlandırılmıştır (Anderson ve Mendiones, 1985:19). ABD’nin Hindçin’deki artan rolü özellikle ABD’nin Vietnam Savaşına dahil olmasıyla birlikte, Çin-Tayland ilişkileri daha da kötüleşmiştir. Ayrıca, Tayland askeri hükümeti Vietnam’daki faaliyetler için Tayland’da bulunan ABD birliklerini aktif olarak desteklemiştir. Bu askeri ittifaka cevaben Çin, Tayland Komünist Partisi de dahil olmak üzere bölgedeki tüm komünist hareketleri desteklemeye devam etmiştir. 1969’da ABD Başkanı, ABD’nin Asya-Pasifik bölgesindeki askeri rolünü azaltmayı amaçlayan Nixon Doktrini olarak bilinen bir bildiri yayımlamıştır. Bu bildiri ile Güney Vietnam birliklerinin eğitimini, silahlandırılmasını, konuşlandırılmasını ve Amerikan askerinin zaman içerisinde kademeli olarak çekilmesini amaçlayan politikasını ilan etmiştir. Bu doktrin ile ABD’nin Asya’ya yönelik politikaları yön değiştirmiştir. Vietnam Savaşının başlangıcında Çin-Sovyet ilişkilerinin düzeleceği varsayılmıştı. Ancak savaş sırasında Sovyet-Çin ayrılığı derinleşmiş, Çin Kültür Devrimi sona ermiş, çok kutupluluk güçlenerek Soğuk Savaşın yumuşama süreci hızlanmıştır. ABD sonunda Güneydoğu Asya’dan tamamen çekilerek Vietnam’ı kendi kaderine terk etmiştir. ABD’nin Vietnam’ı Kuzey ve Güney Vietnam olarak ayırma planı başarısız olmuş, Kuzey Vietnam ve Güney Vietnam 1975 yılında birleşmiştir. Tay halkı ABD hükümeti tarafından Vietnam gibi yalnız bırakılmaktan endişe etmiştir. Bu yüzden geleneksel tarafsızlık politikasının yeniden tesis edilmesinin gerekliliğini savunmaya başlamıştır (Shen, 2002: 48-49). Tayland Dışişleri Bakanı Thanat bir röportajında Asya’da barışa katkıda bulunacak herhangi bir toplantıda Çinli temsilcilerle her zaman görüşmeye hazır olduğunu belirtmiştir (Lai, 2017:22). Bu sırada Amerikan askeri varlığı Tayland için yük olmaya da başlamıştır. Kamboçya Kızıl Kmer Donanması’na bağlı bir birlik, Amerikan bayraklı konteyner gemisi SS Mayaguez’i ele geçirmiş ve mürettebatı rehin almıştır (Mansfield, 1976:20). ABD tepki olarak Tayland’a bilgi vermeden U-Tapao hava üssünden savaş uçağı göndermiştir. Mayaguez’i kurtarmak için Tay üslerinin kullanıldığı haberinin hemen ardından Tayland hükümeti yıl sonuna kadar ABD’nin Tayland’dan tamamen çıkmasını istemiştir. Bangkok’taki ABD Büyükelçiliği önünde ayaklanmalar çıkmıştır (Wetterhahn, 2002:50). Bunun üzerine ABD, 1976 yılında resmi olarak hava üssünü Tayland hükümetine iade etmiştir. Tayland’a verilen koşulsuz yardımlar da düşük faizli kredilere çevrilmiştir (Lai, 2017: 23). Tayland ve Çin’in Vietnam’ın meselesiyle ilgili aynı endişeleri paylaşması ve 1970’lerde ABD ile Çin ilişkilerinin normalleşmeye başlamasıyla Tayland hükümeti dış politikasını ve söylemini Çin’e yakınlaştırmıştır. Tayland Yüksek Yürütme Konseyi Çin’e yönelik ticaret yasağının kaldırılmasına, mevcut anti-komünist yasaların gevşetilmesine ve siyasi olmayan delegasyonların Çin anakarasını ziyaretine izin verilmesine yönelik üç karar almıştır (Lai, 2017:22). 1972 yılında Tayland masa tenisi takımının Pekin’e gelmesiyle “ping-pong diplomasisi” sayesinde Tayland ve Çin arasında diplomatik ilişki kurma süreci de başlatılmıştır (Lai, 2017:22). Çin ile Tayland ilişkilerinin normalleşmesi sürecinde, “Çin ve Tayland kardeşler” söylemi, dış politikanın halka indirgenmesini ve kamuoyu oluşturulmasını sağlamak için yaygın olarak kullanılan diplomatik söylem haline gelmiştir (Zhang, 2020). Bu söylem ile Çin’in komşularının Çin tehdidi korkusu giderilmeye çalışılmıştır.

Sovyet destekli Vietnam’ın Kamboçya’yı işgal etmesi siyasi ve güvenlik çıkarları bağlamında Çin ve Tayland ilişkilerinin normalleşmesini hızlandırırken ekonomi alanında da iş birliğini geliştirmelerini sağlamıştır. İki ülke arasındaki ticaret 1974’te 4,7 milyon, 1975’te 36,7 milyon, 1976’da 136,4 milyon dolara yükselmiştir (Chambers, 2000: 347). Çin, Asya’nın en büyük pirinç ihracatçısı olsa da Temmuz 1975’te Tayland’dan pirinç ithal etmeyi kabul ederek dostluğunu göstermeye çalışmıştır (Poonkham, 2022: 208). Çin Devlet Başkanı Deng Xiaoping, «Çin ile Tayland arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasından sonra, dost ülkeler haline geldiğini ve Çin’in artık Tayland

Komünist Partisini desteklemeyeceğini belirtmiştir (Lai, 2017: 79). Çin, Tayland Komünist Partisinden desteğini çekmiş ve Temmuz 1979'da Yunnan merkezli radyo istasyonunu kapatmıştır. Çin'in desteğini kaybeden Parti kısa sürede dağılmıştır (Baker, 2003:251). Çin, Tayland'a Kamboçya'daki Vietnam karşıtı Kızıl Kmer gerillalarına gönderilmek üzere ekipman, silah ve diğer malzemeleri sağlamıştır (Murphy, 2010:10). Ayrıca Vietnam birliklerine karşı Tayland ordusuna güvenlik desteği sağlamıştır (Storey, 2008). Çin Halk Kurtuluş Ordusu Genelkurmay Başkanı Yang Dezhi, 1983 yılında Tayland ziyareti sırasında Vietnam Tayland'a silahlı bir saldırı gerçekleştirmeye cesaret ederse, Çin ordusunun Tayland halkına ülkelerini savunmaları için destek vereceğini açıklamıştır (Tsunekawa, 2009: 92). Bu dönem boyunca Tayland'ın en büyük önceliği, Vietnam'ın saldırganlığından kaynaklanabilecek olası tehdide karşı Çin'in desteğini almak olmuştur. Stratejik olarak Çin de bölgedeki Vietnam gücünü kontrol altına almayı ve Sovyet etkisini de sınırlandırmayı amaçlamıştır. 1989'da Vietnam, Kamboçya'dan asker çekmeye başlamış ve Vietnam'dan gelen güvenlik tehdidi azalmıştır. 1991'de Kamboçya üzerindeki ihtilaf Paris Barış Anlaşması ile sona ermiş ve Tayland ile Çin arasındaki savunma ile ilgili düzenlemeler, Tayland'ın artık Çin silahlanmasına ve stratejik caydırıcılığına ihtiyacı olmadığı için işlemez hale gelmiştir. Bu sırada Tayland ekonomik odaklı bir politikaya yönelmiş ve ekonomik reformlara başlamıştır. Başbakan Chatichai Choonhavan'ın "savaş alanlarını pazar yerlerine" dönüştürme politikası, Tayland'daki büyük işletmelerin Tayland pazarının ötesine geçme ihtiyacını ortaya çıkarmıştır (Thongsrinuch 2016: 177). Tayland'ın Çin ile doğrudan sınır anlaşmazlığının ve Güney Çin Denizinde hak iddiasının olmaması, Çin'e yönelik politikasında ekonomik çekiciliklere odaklanmasını sağlamıştır (Zhu ve Shi, 2021: 80). Çin'in Tayland için hayati bir ortak olarak önemi, 1997 Asya Mali Krizinden sonra ortaya çıkmıştır. Tayland'ın para birimini istikrara kavuşturmak için 1 milyar dolar teklif etmiştir (Chien-peng, 2004: 49). ABD'nin tepkisizliğinin aksine yuani devalüe etmeyi reddederek Çin, Güneydoğu Asya ülkelerinin para birimlerinin değer kaybetmesini engellemiş ve ekonomik krizden etkilenmelerini en aza indirmiştir. Bunu takiben 6 Şubat 1999'da Çin Dışişleri Bakanı Tang Jiaxuan ve Tayland Dışişleri Bakanı, Bangkok'ta "Çin Halk Cumhuriyeti ve Tayland Krallığı'nın 21. Yüzyıl İş Birliği Planına İlişkin Ortak Bildirisi"ni imzalamıştır (Luo, Cai ve Wang, 2015:5). Bu bildiri ile Çin ve Tayland arasındaki ilişki dostluk, iyi komşuluk, çok yönlü iş birliği, kapsamlı ve istikrarlı ortaklık olarak tanımlanmıştır (Lai, 2017:42).

Özetlemek gerekirse, 1990'lardan sonra Çin ve Tayland arasındaki ikili ilişkilerin yakınlaşmasını sağlayan önemli faktörler vardır: (Yu ve Chen, 2009: 392-394). (1) İki ülke arasında temel bir çıkar çatışması yoktur. (2) Kaynaklar, pazar ve ürün yapısı açısından iki ülke arasında tamamlayıcılık rekabetten daha fazladır. (3) Tayland'daki çok sayıda deniz aşırı Çinli, Tayland'ın Çin ile ikili ilişkileri ve ticareti geliştirmesi için önemli bir avantaj yaratmıştır. Tayland'a göç eden deniz aşırı Çinliler, Konfüçyüs öğretilerini de miras alarak geleneklerinin kalıcılığı sağlamıştır (Zhang, 2010: 61). (4) Her iki ülke de gelişmekte olan ülkelerdir ve ulusal ekonomiyi geliştirmek ve modern bir toplum inşa etmek gibi ortak bir görevle karşı karşıyadırlar. Bu görevi yerine getirirken kardeşlik söylemine başvurulmaktadır. Tayland ile kurulan istikrarlı ilişkiler bölgede Çin'in ABD'ye karşı güçlenmesini sağlayacaktır. Bir Çin atasözünün de dediği gibi, "huzurlu bir aile zenginleştirir" (jiā hé wànshì xīng) (Xinhua, 2017). Bununla beraber dikkat edilmesi gereken nokta, Tayland ile Çin ilişkilerinin normalleşmesini sağlayan en önemli faktör, Tayland'daki askeri rejim değişiklikleri ve uzun süreli iç krizler olmuştur. Bu nedenle bir sonraki bölümde askeri rejimlerle yönetilen Tayland'ın meşruiyet çabaları ve bu çabaların dış politikaya etkisi incelenecektir.

3.TAYLAND'IN UZUN SÜREDİR DEVAM EDEN SİYASAL KRİZİ VE ORDUNUN SİYASETEKİ ROLÜ

1932'den önce monarşi ve ordu, asimetrik bir siyasi ortaklık içinde gücü paylaşmıştır. 1932'de mutlak monarşiden parlamenter monarşiye geçilmiştir. Ordu tamamen ülkeye hâkim olmuştur (Chambers ve Waitookiat, 2016: 426). Monarşi ve ordunun siyasi gücü Tayland'da istikrarsızlığa yol açmış ve bu durum demokratik kurumların oluşmasına neden olmuştur. Soğuk Savaş sürecinde Tayland'da yönetici seçkinler ulusal kimliğin ve demokrasi kavramının yeniden yapılandırılmasına çalışmış ve komünizm karşıtlığı devlet ideolojisinin temel taşlarından biri olarak kabul edilmiştir (Chachavalpongpun, 2011:1024). Bu sırada askeri yönetim altında gerçekleşen 1957 seçimleri Premier Phibun hükümetinin hile ve usulsüzlükler ile yeniden seçilmesini sağlamıştır. Bu seçim ile Phibun uzun süredir devam eden yönetiminin ABD tarafından meşruiyetini artırmayı amaçlamıştır (Kongkirati, 2018:369). Seçim sonucu seçmenin demokrasiye olan güvensizliğine neden olmuş ve üniversite öğrencilerinin ve muhalif politikacılarının katıldığı hükümet partisini kınayan bir protestoya dönüşmüştür. Protestocular, seçim sonucunun iptali ve yeni bir genel seçimin yapılması çağrısında bulunmuştur. Bu olayın ardından Phibun hükümetinin meşruiyeti zarar görmüş, seçimdeki usulsüzlükleri ve hükümet karşıtı protestoları

gerekçe gösteren Mareşal Sarit, Phibun hükümetini devirmiştir. Sarit yönetimindeki Tayland, Phibun dönemindeki gibi Çin'i tamamen dışlayarak sadece ABD ile ilişkilerini geliştirmiştir. Sarit öldükten sonra iktidar, askeri rejimini on yıl kadar daha sürdüren siyasi varisi Thanom Kittikachorn'a geçmiştir. Thanom, Sarit rejiminin çizgisini sürdürmüştür. Tayland'ın modernleşmesini desteklemek için ülke içinde ekonomiyi geliştirmiş ve ABD ile ittifak ilişkisine devam etmiştir. 1968'de Thanom rejimi, siyasi partilerin iki meclisli bir parlamentoyu yeniden kurmasına izin veren yeni bir anayasa ilan etmiş ve Sahaprachathai Partisi'ni (Birleşik Tayland Halk Partisi) kurarak seçim çağrısında bulunmuştur (Harding ve Leyland, 2011: 18). Ertesi yıl seçimler yapılmış, seçim usulsüzlükler nedeniyle halk tarafından 1957 seçiminin bir benzeri olarak algılanmıştır (Kongkirati, 2018:371). Sahaprachathai Partisi, parlamentonun yarısını bile elde edememiştir. Ordu seçim yoluyla gücünü pekiştirememiştir. Thanom'un baskıcı yönetiminden rahatsızlık duyan üniversite öğrencileri seçimi protesto etmiş ve protestolar sonucunda Thanom'un askeri hükümeti devrilmiştir. Askeri rejime karşı halkın seferberliği yeni bir demokrasi dönemini başlatmıştır. Protestoculara "14 Ekim Nesli" adı verilmiştir (Sinpeng, 2021:51). 14 Ekim olayını takip eden kısa süreli demokratik dönem hızla genişleyen bir sivil aktivizm ortamı yaratmış, seçilen hükümetler halk üzerinde istikrar ve etki sağlayamamıştır. Bu sırada 1973 protestolarında devrilen Thanom'un Tayland'a dönerek tekrardan hükümeti kuracağı söylentileri çıkmıştır. Üniversite öğrencileri Thammasat Üniversitesinde toplanmıştır. 14 Ekim olayından farklı olarak polis ateş açarak öğrencilere müdahale etmiştir. Tayland'ın komşuları Vietnam, Laos ve Kamboçya'nın komünistler tarafından ele geçirilmesi, ABD güçlerinin Tayland topraklarından çıkarılmasında ısrar eden öğrencilerin komünizmden etkilendiği ve hükümetin ulusal ve uluslararası meselelerde yetersiz kaldığı anlamının çıkarılmasına neden olmuştur (Neher, 1992: 591). 14 Ekim protestosuna verilen halk desteği övülürken, 6 Ekim protestosunda öğrencilerin komünist söylemi benimsediği ve davranışlarının toplum için tehlike yarattığı savunulmuştur. Bu gerekçelerle Tayland tarihinin en kanlı darbesiyle sivil hükümet devrilmiştir (Zackari, 2021:41). Ordu, iktidarı ele geçirmek için 6 Ekim olaylarını bahane olarak kullanmıştır. 1976'da ordunun iktidarı ele geçirmesi üç yıllık sivil rejim dönemini sonlandırmış ve askeri rejimin denetiminde aşırı sağcı bir sivil hükümet kurulmuştur. Yeni hükümet sadece bir yıl dayanabilmiş, 1977 yılında darbe ile devrilmiştir. Ardından kurulan parlamenter yönetim neredeyse on iki yıl sürerek 1932'den bu yana en uzun süre iktidarda kalan sivil hükümet (hükümet iki darbe girişiminden kurtulmuş olsa da) olmuştur (Bunbongkarn, 2004:50). Bu dönemde 'Tay tarzı demokrasi', demokrasinin kurumsal unsurlarının bastırılması ve ekonomik kalkınmanın bireysel haklardan önce gelmesi anlamını taşımıştır (Connors, 2007: 33-52). Halk, monarşi ve ordunun Tayland'ın ekonomik kalkınmasını sağlarken komünizmi uzak tuttuğuna inanmıştır (Pongsudhirak, 2014: 47). Ekonomik ve sosyal değişimler demokrasi ilkelerine bağlı kentli, eğitilmiş yeni bir orta sınıf yaratmıştır. Tayland'daki demokratikleşmenin en önemli sorunu uzun süren askeri rejimler nedeniyle, demokratik bir rejimin meşruiyet tesis etmekte güçlük çekmesidir. 1991 yılında ordu, parlamenter yönetime son veren başka bir darbe düzenlemiştir. Ordu, devlet üzerindeki kontrolünü sürdürmek ve devlet mekanizmalarını halk güçlerinden ayırmak istemiştir. Askeri liderlerin öngöremediği sivil toplumun gücü olmuştur. Askeri müdahaleye destek vermeyen kentli orta sınıf bir protesto başlatmıştır. Demokratikleşme sürecinin zarar görmesi ve askeri rejime karşı düzenlenen demokrasi yanlısı protestolar, sivil toplumun hala hükümet üzerinde etki sahibi olduğunun göstergesidir (Bunbongkarn, 2004: 55). Bununla beraber askeri hükümetlerin demokratik hükümet isteyen iyi eğitilmiş orta sınıfın demokrasi taleplerine cevap veremediği görülmüştür. 1980'lerin ortalarından itibaren Tayland'ın ekonomik büyümesi yabancı sermayeye dayalı olmuştur ve bu büyüme uluslararası sermaye piyasalarının güvenine duyarlı küreselleşmiş bir ekonomi yaratmıştır. 1997 Asya Mali Krizinde Tayland yıllardır süren olağanüstü ekonomik performansının ardından ciddi bir mali krizle karşı karşıya kalmıştır. Artan emlak fiyatları spekülasyonu, eksik mali yasalar, istikrarsız rejim nedeniyle politika taleplerinin etkin bir şekilde uygulanamaması, kentsel ve kırsal kesim arasındaki eşitsizlik ve bahtın değerine ilişkin artan endişelerin ardından uluslararası yatırımcılar 1997 yılının ortalarında yatırımlarını çekmeye başlamıştır (Freedman, 2007:197). Ekonomik kriz, sermaye piyasalarının demokratik rejimleri ve siyasi istikrarı desteklediğine dair bir algının oluşmasına neden olmuştur. Siyasi sistemde reform yapmayı ve yolsuzluğu sona erdirmeyi amaçlayan yeni bir anayasanın hazırlanması ve bu anayasaya uygun genel bir seçimin gerçekleştirilmesi planlanmıştır. Ordunun siyasetten uzaklaştırılmasıyla 1997'de yürürlüğe giren yeni anayasa Tayland seçim demokrasisi için önemli bir adım kabul edilmiştir. 2001 seçimleri 1997 Anayasası çerçevesinde yapılan ilk parlamento seçimleri olmuştur. Yenilikçi politikaları ile daha iyi bir yaşam standardı arayışı içinde olan kırsal kesimdeki Taylandlı seçmenlerin desteğini alarak Thaksin Shinawatra ve popülist partisi Thai Rak Thai (Thai Love Thai, TRT) genel seçimde parlamentoda çoğunluğu elde etmiştir (Choi, 2005:50). Thaksin yönetimi döneminde (2001-2006) akrabalık ve kardeşlik söylemiyle Çin otoriter modeli Tayland'a kademeli olarak ithal edilmeye

başlanmıştır (Zawacki, 2017:133). Thaksin, Asya İş birliği Diyalogunu (ACD) desteklemiş, “Asyalılar için Asya” yaklaşımını Tayland’ın bölgesel politikasının temeli olarak benimsemiştir. Bu sayede Çin ve Tayland ilişkileri önemli ölçüde yakınlaşmıştır. Bu dönemde yönetim daha otoriter hale gelmiş, demokrasi itibar görmemiştir. Thaksin dönemi “parlamenter diktatörlük” olarak adlandırılmıştır (Nelson, 2011). Çin ile kardeşlik söylemi, daha çok Thaksin’in politikalarını ülke içinde meşrulaştırmayı ve Çin’in üretim ve ekonomik gücünden yararlanmayı planladığı bir araç olarak görülmüştür. Thaksin karşıtı taraflar Thaksin’i monarşiye karşı çıkmakla suçlayarak Demokrasi için Halk İttifakı (The People’s Alliance for Democracy-PAD) altında 2005 yılında bir araya gelmiştir. Monarşiye bağlılıklarını göstermek için de sarı gömlek giymişlerdir. Sarı, Tayland kültüründe Kral Bhumibol Adulyadej’in doğum günü olan pazartesinin rengidir. Diktatörlüğe Karşı Birleşik Demokrasi Cephesi (United Front for Democracy Against Dictatorship- UDD), Thaksin karşıtı harekete yanıt olarak kurulmuştur. Thaksin yanlıları demokratik mücadelenin sembolü olarak kırmızı gömlek giymişlerdir. Thaksin yanlısı ve karşıtı protestolar arttıkça, başbakan görev süresini uzatmak amacıyla 2006 yılında erken seçim çağrısında bulunmuştur. Yapılan seçimi bir kez daha kazanmıştır. Thaksin’in ikinci kez Başbakan olarak seçilmesi Thaksin karşıtı tarafları rahatsız etmiş ve yapılan askeri darbeye Thaksin devrilmiştir. O zamandan itibaren Tayland, Thaksin karşıtı sarı gömleklilerin ve Thaksin yanlısı kırmızı gömleklilerin oluşturduğu iki karşıt kamp arasında kalmıştır. Kırmızı gömleklilerin artan vandalizmi, sarı gömleklilerin karşı protestoları ve yönetici elitin orduya artan bağımlılığı kaçınılmaz olarak siyasi bir çıkmaz yaratmıştır. Kırmızı gömlekliler akılsız (kwai daeng), sarı gömlekliler ise kralcı faşistler (salim) olarak etiketlenmiştir (Sombatpoonsiri, 2020). Tayland, kırmızı ve sarı gömlek iç kutuplaşması ile ayrıştıkça dış politikası riski dengelemesini gerektirmiştir. Aralık 2008’de Thaksin’in partisinin feshedilmesinin ardından, kırmızı gömlekliler protestocular öfkeye kapılarak Chonburi eyaletinin doğu kıyısındaki Pattaya’da düzenlenen 4. Doğu Asya Zirvesi toplantısının gerçekleşmesini engellemiştir (Prasirtsuk, 2010:207). Kırmızı gömlekliler tarafından başlatılan protestolar ordu tarafından şiddetle bastırılmıştır. Kırmızı gömleklilerin bastırılması ordunun, hükümetin, Danışma Meclisinin ve Tayland kraliyet kurumunun imajını zedelemiştir (Chambers, 2016: 8). 2011 seçimlerini Thaksin’in üçüncü partisi Pheu Thai, bu sefer kız kardeşi Yingluck Shinawatra’nın önderliğinde kazanmıştır. Sarı gömlekliler ve kırmızı gömlekliler arasında çatışmalar artmıştır. Hükümet karşıtı protestoları bastırmak umuduyla parlamento feshedilmiştir. Tayland’da demokrasinin oldukça zayıf temellere dayanması (Ufen, 2008:245) ve Yingluck’un eski başbakan olan ağabeyi Thaksin sayesinde iktidarda olması protestoların şiddetlenmesinin en önemli nedenleridir. Sarı ve kırmızı gömlek arasındaki temel siyasi bölünmeler, ilk defa toplumun tüm alanlarında ayrışmayı beraberinde getirmiştir. Kırmızı gömlekliler protestolarında başarısızlığa uğramalarına rağmen, sistematik bir şekilde siyasi ve sosyal örgütlenmelerini artırmıştır. Tayland halkı, ülkenin iç savaşın eşiğinde olduğunu düşünerek daha çok endişelenmiştir. Ülke yeniden bir siyasi kriz içindeyken, Pheu Thai hükümeti 2014’te erken seçim çağrısında bulunmuştur. Siyasi kriz, 2014 yılında ordunun Thaksin ailesinin Tayland siyaseti üzerindeki etkisini sona erdirmeyi amaçlayan başka bir darbe düzenlemesiyle daha da şiddetlenmiştir. Kırmızı gömlekliler darbeyi askeri diktatörlüğe doğru bir adım olarak eleştirmiştir. Ordu, ilk olarak Thaksin karşıtı sarı gömlekliler hareketi tarafından hazırlanan demokrasi karşıtı söylemi inşa etmiş ve popülerleştirmiştir (Chachavalpongpun, 2015: 232). Kendini başbakan ilan eden General Prayuth Chan-ocha’nın askeri hükümeti, kırmızı gömlekliler protestoculara yönelik geniş çaplı bir baskı politikası uygulamıştır. Prayuth’un beş yıllık askeri yönetimi sırasında kırmızı gömlek hareketi tamamen ortadan kaldırılmıştır. Prayuth liderliğindeki Palang Pracharath (Halkın Gücü) Partisi 2019 seçimlerinde tek başına hükümet kurmuştur. Tayland’ın yeni anayasa düzenlemesi, oyların çoğunluğunu kazanmış olmalarına rağmen muhalefet partilerinin hükümet kurmasını engellemiştir (Peck, 2019). 2019 seçimleri ordunun Tayland’ı “demokratik diktatörlük” şeklinde yönetmeye devam etmesini sağlamıştır. Çin otokratik modeli Tayland’ı etkilemiş, bireysel özgürlüklerin bastırılması Tayland ordusu tarafından giderek daha çok kabul görmüştür (Tejapira, 2020). Ordu Tayland siyasetinde ve kamu söyleminin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamaya devam etmektedir. Darbe dönemlerinin dışında da sivil parlamenter sistemde başbakan ve bakanları seçebilmektedir (Kongkirati ve Kanchoochat, 2018:279). 2014 yılında askeri rejim kuran Prayuth, 2019 genel seçimlerini kazanabilmek için Palang Paracharat Partisini kurmuştur (McCargo, Saaowene, 2019: 90). Bu seçimleri Geleceğin İleri Partisi’nin (Future Forward Party) üçüncü parti olarak kazanması halkın demokrasi beklentisini artırmıştır. Parti destekçileri, partinin ana rengi olarak kırmızı ve sarıyı uzlaştıran turuncu gömlekler giymiştir. Tayland’da büyük bir seçmen kitlesine ulaşan Parti, Tayland hükümeti tarafından var olanı düzeni yıkmak istemekle suçlanmıştır. 2020 yılında Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmış ve liderleri on yıl boyunca siyasetten men edilmiştir (Selway, 2020). Gelecek İleri Partisi’nin kapatılması ABD ve AB tarafından sert eleştirilmiştir. Tayland’ın iç siyasi yapısının temel

dinamiklerine bakıldığında, önümüzdeki yıllarda da sivil parlamenter sistemin ve demokrasi girişimlerinin başarıya ulaşması mümkün görünmemektedir.

Bu sırada ABD ve Çin rekabetinde Tayland, iki süper güçle olan ilişkilerini idare ederken, iç siyasi sorunlarla da baş ederek riski dengeleyici bir strateji benimsemeye çalışmıştır. ABD askeri darbeleri kınamış ve askeri yardım bütçesini kesmiştir. Hindistan ve Japonya da askeri darbelerle ABD ile aynı tepkiyi vermiştir. Çin, Tayland'ın siyasal sisteminde yaşananları bir iç mesele olarak gördüğünü belirterek sessiz kalmayı tercih etmiştir. Tayland için darbelerle iktidara gelen mevcut rejimler için Batı'dan gelen baskıyı Çin ile kontrol altına almak hayati önem taşımaktadır. Bölgede Tayland Çin'in yükselişini ABD ittifakı ile dengelemeye çalışmış, ABD ve Çin de Tayland'ın siyasal krizini ciddiye almak zorunda kalmıştır. ABD için Tayland, güvenlikle ilgili konuların terörizm, kitle imha silahlarının yayılması, nükleer politikalar, siber güvenlik ve deniz korsanlığı faaliyetlerine kadar bölgedeki ABD çıkarları ile ilgili endişeleri giderebilecek önemli askeri bir müttefiktir. Çin için Tayland, Güneydoğu Asya'daki ekonomik genişlemesi ve siyasi üstünlük planları için kilit bir aktördür.

4.TAYLAND'IN RİSKİ DENGEME STRATEJİSİ

4.1. ABD-Tayland Askeri İş birliği ve ABD'nin Asya'daki Varlığına Etkisi

Soğuk Savaş sırasında ABD ve Tayland, komünizmin Asya'da yayılmasını kontrol altına almak amacıyla müttefiklik ilişkisi kurmuştur. 1950'ler ve 1960'lar boyunca ABD, Tayland'a ekonomik ve askeri yardım sağlamış, Vietnam Savaşı sırasında U-Tapao ve Sattahip üslerini kullanmıştır. Soğuk Savaşın bitiminde ortak tehdidin ortadan kalkmasıyla ittifakın uyumunu kaybetmesine neden olan bazı zorluklar yaşanmıştır. Birincisi, 1994 yılında ABD'nin Tayland Körfezi'nde bir tedarik üssü kurma ve askeri teçhizatı önceden depolama önerisinin reddedilmesidir (Chambers, 2004: 462). İkincisi, 1997'deki Asya Mali Krizinde ABD'nin Tayland'a beklediğinden daha az destek vermesidir. Üçüncüsü, 1999 yılında Tayland'ın Dünya Ticaret Örgütü başkanlığı teklifinin ABD muhalefeti ile karşılaşmasıdır. Bu arada Tayland da geleneksel müttefikine yönelik dış politika yaklaşımını değiştirmeye çalışmıştır. Bu dönemde Tayland ve ABD arasındaki ittifak ilişkileri kapsamlı ve çok boyutlu bir ortaklıktan ziyade giderek askeri yönelimli hale gelmiştir. Çin ekonomik ve askeri olarak güçlendikçe, ABD Çin'in potansiyel bir tehdit olduğu konusunda giderek daha fazla endişe duymaya başlamıştır. Bunun üzerine George W. Bush ve Thaksin Shinawatra'nın 2001 yılında göreve gelmeleriyle ABD-Tayland ilişkileri yeniden canlandırılmıştır. Tayland, ABD'nin terörle mücadele politikasına destek sunarak Afganistan ve Irak'taki ABD liderliğindeki askeri operasyonlara deniz ve hava üslerini açmıştır (Chambers, 2004:466). ABD askeri uçaklarına U-Tapao hava üssünde yakıt ikmali yapılmış ve Tayland, ABD'nin resmi talebi üzerine Afganistan'a muharebe dışı askerler göndermiştir. Ayrıca Tayland, ABD ile istihbarat paylaşımını artırmış ve bu stratejik istihbarat faaliyetleri Güneydoğu Asya'daki İslam Cemaati terör ağının önde gelen isimlerinden Hambali'nin tutuklanmasını sağlamıştır (Chambers, 2004:469). ABD ile olan iş birliğinin bir sonucu olarak Tayland'a NATO Dışı Müttefik (MNNA) statüsü verilmiştir. Çin'in yükselişi, ABD'nin Asya'daki müttefiklerini yönetme stratejisini yeniden düzenlemesini gerekli hale getirmiştir. Bölgede Çin'i dengelemek isteyen ABD, Barack Obama döneminde Asya Mihveri (Asia Pivot) stratejisini ilan etmiştir. Bu strateji ile ABD ilgisini Ortadoğu'dan Asya-Pasifik bölgesine doğru kaydırmış ve bölgeye ağırlık vermeye başlamıştır. Asya Pasifik bölgesinde, özellikle Güney Çin Denizi'nde artan Çin askeri saldırganlığı ile ABD ordusu, Asya Mihveri politikasının bir parçası olarak Güneydoğu Asya'daki eski üslerine geri dönmek istemiştir. ABD'nin Tayland ile ittifakını sürdürmesinin gerekçelerinden biri, stratejik olarak konumlandırılmış U-Tapao hava üssüne ve Sattahip deniz üssüne erişimdir. Ancak Tayland hava ve deniz üslerinin kullanımını sınırlı tutmuştur. 2012'de Yingluck hükümeti, ABD Ulusal Havacılık ve Uzay Dairesi'nin (NASA) iklim değişikliği araştırması için U-Tapao hava üssünü kullanma önerisini reddetmiştir. Mayıs 2015'te askeri rejim, ABD'nin Rohingya mültecilerini izlemek için Tayland hava üssünü kullanma talebini reddetmiş, daha sonra ABD uçaklarının Tay uçakları eşliğinde Tayland hava sahasını kullanmasına izin vermiştir (Parameswaran, 2015). Bu iki üs, ABD'nin bölgede afet yardım operasyonları yürütmesine hizmet etmektedir. Örneğin Tayland, 2004 Boks Günü Tsunamisi (Endonezya Tsunamisi), 2008 Nargis Kasırgası (Myanmar) ve Nepal'deki 2015 depreminden sonra sadece insani yardıma erişim için üslerin kullanımına izin vermiştir (Prasirtsuk, 2017:128). ABD'nin Tayland'daki askeri üsleri tekrardan elde etmek istediği bilinmektedir. Temmuz 2020'de Tayland Ordu Komutanı General Apirat Kongsompong ABD'nin bir askeri üs kurma planı olduğunu yalanlamıştır (Nanuam, 2020). Tayland'daki askeri üslere erişimin güvence altına alınması, ABD'nin Hint-Pasifik stratejisinin önündeki en kritik zorluklardan biri olmaktadır.

ABD, Tayland'da özellikle 2006 ve 2014 yıllarında yönetimi ele geçiren askeri rejimlerden dolayı demokratik ortamın ortadan kalkmasıyla ilgili endişelerini dile getirerek yaptırımlar uygulamıştır. Buna göre ABD hükümeti Tayland'a yapılan 4,7 milyon dolar olan mali yardımı askıya almış ve silah ihracatını durdurmuştur. Kıdemli subaylar ve polisler için ABD'de düzenlenmesi planlanan ortak eğitim programlarını iptal etmiştir (Storey, 2015:6). Tayland, Hawaii'de düzenlenen ve dünyanın en büyük uluslararası askeri deniz tatbikatı olan Pasifik Kıyısı Tatbikatı'nın (Rim of the Pacific-RIMPAC) dışında tutulmuştur (Storey, 2015:7). ABD askeri rejimlerden duyduğu hoşnutsuzluğun açık bir göstergesi olarak Altın Kobra (Cobra Gold) askeri tatbikatını da iptal edeceğini belirtmesine rağmen, Şubat 2015'te tatbikata katılmıştır (Storey, 2015:7). 1982'den beri her yıl düzenlenen Altın Kobra ortak askeri tatbikatı, Vietnam'ın saldırganlığına karşı Tayland'a güvence veren bir ABD-Tayland askeri ittifakından, ABD'yi ve Asya-Pasifik'i koruyan çok taraflı bir güvenlik faaliyetine dönüşmüştür. 2014 askeri rejimi sonrasında tatbikata Amerikan askerinin katılımı azalmış, 2014 yılında 4.300 olan Amerikan askeri katılım sayısı 2015 yılında 3.600'e düşmüştür (Storey, 2015:7). ABD'nin Soğuk Savaş öncesindeki tutum ve politikasının değişimi Tayland'ı rahatsız etmiştir. Özellikle ABD 2013 yılında Mısır'da gerçekleşen askeri darbenin ardından Mısır'a uyguladığı silah ambargosundan ve 1,3 milyar dolarlık askeri yardım almasını engelleyen yaptırımlardan hızla vazgeçmiştir (Rampton ve Mohammed, 2015). Tayland'a aynı şekilde davranmaması Tayland'ı rahatsız etmiştir. ABD askeri rejimlerden açıkça endişesini dile getirmesine rağmen, iki ülke arasındaki ortak tatbikatlara hiçbir zaman ara verilmemiştir. ABD için askeri iş birliği ve Tayland'ın ABD askeri güçlerine sağladığı destek, ABD'nin Güneydoğu Asya stratejisine önemli ölçüde katkıda bulunmaktadır. Belirtmek gerekir ki, ABD-Tayland güvenlik iş birliği ilişkisi hiçbir zaman eşit olmamıştır. ABD savaş gemileri ve uçakları Tayland üslerini kullanırken, Tayland da potansiyel tehditlere karşı güvenliğinin sağlanması için mücadele etmiştir. Tüm savunma anlaşmaları ABD'nin çıkarlarına öncelik vermiştir.

Obama yönetiminin kamu diplomasisi ve yumuşak gücü ile birleşen ABD'nin Asya'ya yeniden katılım çabaları Tayland tarafından kabul görmüş, genel olarak ABD'nin Tayland'daki imajını güçlendirmiştir. 2014 darbesinin ardından Obama yönetimi, askeri hükümete karşı sert bir duruş sergilemiştir. ABD, Tayland'ın demokratik olmasını sağlamak ve Çin ile çok yakın ilişkiler kurmasını engellemek amacıyla yaptırımlara başvurduğu "müdahaleci bir yaklaşım" benimsemiştir. Donald Trump ve Joe Biden yönetimleri sırasında ABD Çin'in nüfuz ve manevra alanını genişletmesini Tayland üzerinden gerçekleştirmesine engel olmak için müdahaleci duruşunu yumuşatmaya çalışmış, demokrasi ve insan hakları konularını gündeme taşımamıştır. Buna rağmen ABD Başkanı Joe Biden yayımladığı Mart 2021 Geçici Ulusal Güvenlik Stratejik Rehberinde Tayland'dan hiç bahsetmemiştir (Sophal, 2021). ABD'nin Tayland'a yönelik politikası kesinlikle Obama döneminden Biden dönemine değişmiştir. Bu değişiklik Tayland-ABD ilişkilerini 2014 yılı öncesine döndürememiştir. Son dönemde ABD'nin stratejik ortakları Vietnam, Endonezya ve Malezya iken, geleneksel müttefiki Tayland'ın Çin ile yakın ilişkileri Tayland-ABD iş birliğine zarar vermektedir. "Çin Kartı", Tayland'ın Batı'dan gelen baskıya direnmesine yardımcı olmaktadır (Han, 2018). Çin'in yükselişi ve ekonomik açıdan çekiciliği, bölgedeki güvenlik bağlamında ABD'nin stratejik bağlılığındaki ve gücündeki düşüş, rejim değişikliğinin sürekliliğinden dolayı yönetimdeki istikrarsızlık Tayland'ın dış politikasını yönlendirmektedir. Tayland'ın dış politika yaklaşımları incelendiğinde, güvenlik çıkarları açısından Çin ile ilgili benzer endişeleri taşıyan ABD ile savunma alanında iş birliğini artırmakta ve ortak tatbikatlar gerçekleştirmektedir. Ekonomik çıkarları açısından da Kuşak ve Yol Girişimi kapsamında yatırım projelerinin gerçekleşmesi için Çin'e ihtiyaç duymaktadır. Bir başka ifadeyle, Tayland ekonomik ve ticari çıkarları için Çin ile bağlarını geliştirirken, çatışan çıkarlarında ve güvenlik endişelerinde Çin'i ABD ile riski dengeleme stratejisini takip etmektedir.

4.2. Çin-Tayland Ekonomik ve Askeri İş birliği

Askeri rejimlerin meşruiyetini sağlamak için ülkenin ekonomik kalkınmasını öncelikli hedef yapan Tayland'ın Çin ile ekonomik iş birliğini arttırdığı görülmektedir. Böyle bir iş birliği, yalnızca Tayland askeri rejimlerinin istikrar yakalamasını sağlamamış, Çin'in yükselişinin sunduğu fırsatlardan kendi çıkarları için yararlanmasına da yardımcı olmuştur. Çin'in Tayland'a "dostluk fiyatları" üzerinden petrol sattığı 1973 Enerji Krizi ve 1997 Asya Mali Krizi Çin'i Tayland için bölgenin en güvenilir ortağı haline getirmiştir (Poonkham, 2022: 177). Tayland ekonomisi çöktüğünde Uluslararası Para Fonu (IMF) Tayland ve Endonezya'ya sırasıyla 17,2 milyar dolar ve 23 milyar dolar tutarında kredi sağlamıştır (Lai, 2017:36). ABD, yalnızca Endonezya'ya verdiği kredilerde yer almış, Tayland'a verilen krediye doğrudan katılmamıştır. Tayland tarafı lobi faaliyetlerine rağmen başarısız olmuştur (Zhou, 1999: 285). İlk kez ABD'nin Tayland'a yardımda bulunmaktan kaçındığı görülmüştür. Bu arada Çin, Tayland'a 1 milyar

dolarlık yardım yapmıştır. Bu yardımdan sonra 2006 yılına kadar Tayland, Çin'den yardım almamıştır. 2006 yılında rejim değişikliğinin Tayland'ın iç işleri olduğu vurgusuyla Tayland'a 49 milyon dolarlık kredi teklif etmiştir (Storey, 2011:140). Çin'in sağladığı mali destekler, Batılı hükümetlerin askeri rejime karşı sert yaptırımları ve Tayland'daki siyasi kutuplaşma, Çin-Tayland bağlarını kuvvetlendirmiştir. 2013'ten bu yana da Çin Tayland'ın en büyük ticaret ortağı olmuştur ve o yıl 61 milyar dolar olan iki yönlü ticaret hacmi 2020 yılında 98,63 milyar dolara ulaşmıştır (Zhōnghuá rénmín gònghéguó, 2021). 2021'de Çin, yıllık %30,32 artışla 103,75 milyar dolara ulaşan ikili ticaret hacmiyle Tayland'ın en büyük ticaret ortağı olmaya devam etmiştir. Japonya ve ABD, Tayland'ın ikinci ve üçüncü en büyük ticaret ortaklarıdır (Xinhua, 2022). İthalat ve ihracat rakamlarına bakıldığında, 2015 yılında Tayland'ın ithalat hacmi 41 milyar dolara, 2019 yılında 45,79 milyar dolara ulaşmıştır (WITS, 2021). 2020 yılında 50,53 milyar dolara yükselmiştir. Aynı oranda artış Çin'in Tayland'dan ithalatında görülmemektedir. 2015 yılında Çin'in ithalat hacmi 23,7 milyar dolara, 2019 yılında 28,06 milyar dolara ulaşmıştır (WITS, 2021). 2020 yılında 48,10 milyar dolara yükselmiştir. Tüm bu ekonomik veriler ışığında Tayland'ın ekonomik ve ticari açıdan daha fazla bağımlı olan taraf olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum, Tayland'ı Çin ile müzakerelerinde dezavantajlı bir konuma da getirmektedir.

Ekonomik iş birliğinin Çin ve Tayland için önemli güvenlik etkileri de olmuştur. Çin açısından özellikle ikili ekonomik ilişkiler geliştikçe birbirini izleyen Tayland askeri hükümetleri Çin'in Tayvan, Tibet ve Sincan gibi temel çıkarlarına karşı hassas olmuştur. Özellikle 2002 ve 2003 yıllarında Tayland hükümeti iki kez Tayvanlı milletvekillerine ve Çalışma Bakanına vize vermemiştir. 2003 yılında 3000 denizaşırı Çinlinin Tayvan'ın bağımsızlık referandumu düzenleme girişimine itiraz etmek için bir konferansa ev sahipliği yapmış ve 2004 yılında Dalai Lama'nın Tayland'a girmesini engellemiştir (Kulabkaew, 2009:91-92). Tayland Hindçin Savaşından, Kızıl Kmerlerden ve Burma'nın askeri rejiminden kaçan mültecileri kabul etmesiyle bilinmektedir. Ayrıca Kuzey Koreli ve Çinli muhalifler için bir sığınak ve Çin'den Türkiye'ye gitmek isteyen Uygurlar için bir geçiş noktasıdır. Temmuz 2015'te askeri rejim hükümeti, Tayland'a yasadışı yollardan giren Çin'den kaçan 109 Uygur'u sınır dışı etmiştir (Pantucci, 2015). Tayland'ın sınır dışı etme kararı, Türkiye'de Tayland'a karşı protestoların başlamasına neden olmuştur. Askeri rejim hükümeti, Çin'in tüm Uygur mültecilerinin iadesini talep ettiğini, çoğunluğunun Türkiye'ye gönderildiğini, sadece az sayıda mültecinin Çin'e iade edildiğini belirtmiştir. Sınır dışı etme kararından bir ay sonra, Bangkok'un popüler turistik bir yeri olan Erawan Tapınağı'nda meydana gelen Çinli turistleri hedef alan bombalı saldırının Uygur kimlikli bir kişi tarafından gerçekleştirildiği duyurulmuştur (Pongsudhirak, 2015). Bunun üzerine Tayland 2015 ve 2016 yılları arasında Çin'e yüzlerce Çinli sığınmacı iade etmiştir. Taylandlı uzmanlara göre Tayland hükümeti, Çin'e yaklaşmak için çok ağır bir bedel ödemek zorunda kalmıştır (Pongsudhirak, 2015). Uzun süredir Tayland'da ikamet eden Çinli insan hakları savunucuları Dong Guangping ve Jiang Yefei, Ekim 2015'in sonlarında vize bahanesiyle tutuklanmıştır. BM Mülteciler Yüksek Komiserliği (UNHCR) Taylandlı yetkililerden bu kişilerin sınır dışı edilmesinin askıya alınmasını istemiş, Tayland her ikisi de gizlice Çin'e iade etmiştir (Belford ve Lefevre, 2015). Tayland hükümeti uluslararası toplum tarafından kınanmıştır. Yasa dışı kaçakçılık ve göçle mücadele konusundaki ilgili uluslararası sözleşmelere ve ikili iş birliği anlaşmalarına göre hareket ettiğini ileri sürmüştür (Putz, 2015). Çinli muhalifleri baskı altına almak, askeri rejimin Çin ile ikili iş birliğini geliştirdiğinin en önemli göstergesidir. Bu tür bir iş birliği askeri rejimin uygulamalarının anti-demokratik siyasi eğilimlerini yansıtmaktadır.

Tayland, Çin ile diğer Güneydoğu Asya ülkelerinden daha fazla ortak askeri tatbikatlara da katılmaktadır. Tayland ve Çin silahlı kuvvetleri arasındaki ortak tatbikatlar giderek daha fazla askeri iş birliği ortamının tesis edilmesini sağlamaktadır. İki ülke Falcon Strike adlı ortak hava savunma tatbikatlarının yanında Tayland Körfezi'nde Blue Strike adlı ortak deniz tatbikatları da düzenlemeye başlamıştır (Busbarat, 2016: 260). Çin, 2014'ten beri Altın Kobra askeri tatbikatına da dahil edilmiştir ancak rolü insani yardım operasyonlarıyla sınırlı kalmıştır. Çin hala Tayland ile gerçekleştirilen askeri tatbikatlar üzerinde beklediği etkiye sahip değildir. Tayland, Çin ile daha iyi ilişkiler geliştirerek bilinçli olarak ABD ile olan askeri ilişkilerdeki bağımlılığını azaltmaya çalışmaktadır. 2017 yılının başlarında Prayuth hükümeti Çin'den bir denizaltı satın almak için 390 milyon dolarlık bir anlaşma imzalamıştır ve teslimatın 2024'te yapılması beklenmektedir (Yeo, 2020). Çin, ABD ve Tayland arasındaki savunma iş birliğini bir bölgesel güvenlik sorunu olarak görmektedir. Bu çerçevede Çin, bölgenin silahlı kuvvetleri üzerindeki etkisini derinleştirmek için silah satışlarını artırmaya çalışmaktadır. Bu sayede Tayland Kraliyet Silahlı Kuvvetlerindeki etkisini genişleten Çin 1997-98 Mali Krizinden bu yana Tayland ile ABD-Tayland askeri ittifakına

alternatif bir askeri iş birliği geliştirmektedir. 2016 yılında Çin, Tayland'ın en büyük silah tedarikçisi olarak ABD'yi geride bırakmıştır. SIPRI verilerine göre 2016 yılından beri Çin, Tayland'a ABD'nin iki katından fazla silah ihraç etmiştir (SIPRI, 2021). Bir ülke başka bir ülkeye silah sattığında, o ülkenin silahlı kuvvetleri üzerindeki etkisini genişletmektedir. Satın alınan ekipmanın parça ve mühimmat ihtiyacı ve silah tedarik eden ülkenin de silah ithal eden ülkenin askeri personeline operasyonel yardım ile dil ve eğitim desteği sağlama zorunluluğu ülke üzerinde nüfuz kazanmasını sağlamaktadır. Tayland Kraliyet Silahlı Kuvvetlerindeki subay ve askeri öğrenciler, Çin Halk Kurtuluş Ordusuna bağlı askeri eğitim kurumlarında kurslara katılmaya başlamıştır. Buna ek olarak, iki ülke Tayland'da Çin yapımı askeri araçlara hizmet verecek ortak bir bakım tesisi ve ortak bir askeri teçhizat üretim tesisi kurma konusunda anlaşmıştır (Hiebert, 2020:284). Çin de bu fırsatı değerlendirerek Çin-Tayland savunma iş birliğine yatırım yapmaktadır. ABD-Tayland ilişkilerinde uzun süredir devam eden sorunlara rağmen Tayland, ABD ve Çin ile ilişkilerini dengede tutmak için ABD ile ittifakına bağlı kalmaya da devam etmektedir.

Çin, Tayland siyasetinde müdahalesiz pragmatik bir diplomasi yürütmektedir. Çinli liderler Tayland'ın kutuplaşmış siyasetinde tarafsız kalmayı tercih etmiştir. Çin'in insan haklarını ve demokrasiyi teşvik etme gibi bir iddiası olmamıştır. Bu duruş, Çin'in Tayland'da siyasi reformlar için baskı yapmayacağına garanti olarak algılanmıştır. Darbeden sonra, Çin'in 15 milyar dolarlık yüksek hızlı demiryolu projesine yatırım yapma isteğini belirten haberler Bangkok gazetelerinde manşetlere taşınmış ve Çin-Tayland ilişkilerine güven vermiştir (Yi, Zhijun ve Wanjun, 2019:88). Görüldüğü üzere, Tayland bölgesindeki ABD-Çin rekabetini yönetmeye çalışırken, ekonomik odaklı ulusal çıkarlarını Çin ile gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda Çin ile ekonomik ilişkiler noktasında Kuşak ve Yol girişimi de önem kazanmıştır.

4.2.1. Tayland'ın Kuşak ve Yol Girişimi Politikasındaki Yeri

Çin'in hem bölgesel hem de uluslararası düzlemde varlığını artırmayı hedeflediği Kuşak ve Yol Girişimi (BRI), Çin Devlet Başkanı Xi Jinping tarafından 2013 yılında Endonezya ve Kazakistan'a yaptığı resmi ziyaretler sırasında önerilmiştir. Çin bu girişim ile Asya, Avrupa ve Afrika ekonomilerini birbirine bağlamayı hedeflemiştir. İpek Yolu Ekonomik Kuşağı ve 21. Yüzyıl Deniz İpek Yolu girişiminin iki ana güzergahıdır. Çin, bu girişim aracılığıyla uyumlu çalışacağı ülkelerle ortaklıklarını ve altyapılarını güçlendirerek küresel alanda ekonomi yönetimini ve siyasal etkisini artırmayı planlamaktadır (Turan, 2020:158). Tayland da "Güneye Bak Politikası" doğrultusunda bölgede Kuşak ve Yol girişimi bağlamında önemli bir stratejik aktör olarak kabul edilmektedir. Tayland'ın bu girişim ile ilgili angajmanı Çin ve Tayland arasındaki en büyük altyapı inşaat iş birliği projesi olan yüksek hızlı demiryolu projesi iş birliğidir (Zhang, 2018:22). Çin, diğer ASEAN ülkelerine bağlanmasını sağlayacak 4 yüksek hızlı demiryolunun geliştirilmesi ile ilgili altyapı projelerine büyük ölçekli yatırımlar yapmaktadır; (Piratorn ve Jiranuwat, 2021:70). (1) Bangkok- Phitsanulok- Chiang Mai, 745 kilometrelik bir mesafe; (2) Bangkok- Nakhon Ratchasima- Nong Khai, 615 kilometre mesafe ile; (3) Bangkok-Pattaya- Rayong, 221 kilometre ve (4) Bangkok-Hua Hin-Padang Besar, 982 kilometre. Yüksek hızlı demiryolu iş birliğinin yanında Mekong-Lancang Nehri üzerinde baraj inşa etme ve Kra Kanalı projesi (Kra Isthmus Kanalı projesi) de Kuşak ve Yol girişimine bağlanmıştır.

Kuşak ve Yol Girişimi'ne yönelik Tayland'ın yaklaşımı detaylı olarak incelendiğinde uzun süredir devam eden siyasi çekişme, Başbakan Prayuth'un hükümetin geçici anayasa tarafından tanınan ayrıcalıklarının kullanması, Çinli mühendislerin niteliklerinin tanınmaması ve iş verilmemesi, Tayland hükümetinin genel ulusal demiryolu ve yüksek hızlı demiryolu için uzun vadeli bir plana sahip olmaması, çevresel etki değerlendirmelerinin önündeki engeller Kuşak ve Yol girişiminin yavaş ilerlemesine yol açmaktadır (Zhang, 2018:23). Prayuth hükümetinin yüksek hızlı demiryolu projesinde defalarca imtiyazlar kullanması halkın projeden rahatsızlık duymasına neden olmuştur. Prayuth, siyasi sorunları ortadan kaldırmak için geçici anayasanın 44.maddesini defalarca kullanmıştır (Kongkirati ve Kanchoochat, 2018: 300). Prayuth'un eylemleri, Çin-Tayland hızlı demiryolu projelerinin Tayland'daki ilgili yasaların yeniden düzenlenmesi için beklememeyi ve bazı görevlerini hızla yerine getirmesini sağlasa da Tayland kamuoyunda ve akademik çevrelerde memnuniyetsizlik ve endişe yaratmıştır. Tayland Kralı Bhumibol Adulyadej (1946-2016) tarafından ortaya konan yeterlilik ekonomi teorisi³ de yüksek hızlı demiryolu projesinin yavaşlamasına neden olmaktadır (Zhang, 2018:24). Bu teörinin etkisiyle halk tarafından Çin-Tayland hızlı demiryolu projelerine karşı çıkmaktadır. İki ülkenin hükümetleri ve medyasının iş birliği ile ilgili kamuoyunu

³ Bu teori ile sürdürülebilir kalkınma kavramını vurgulayarak sermayeye olan bağımlılığı azaltma, kademeli olarak yerel üretimi geliştirme teşvik edilmiştir. Halkın bu teori ile anladığı kendi kendine yeterli ekonomi modelinin benimsenmesinin ve büyük ölçekli yatırımların azaltılmasının gerekliliğidir.

bilgilendirmekte yetersiz kalması da kamuoyunun girişime bakışını olumsuz etkilemektedir. Tayland medyasında Çin hükümetinin demiryolu hattının ve istasyonlarının işletme hakkını talep etmesinin projelere engel olduğu savunulmuştur. Çin medyası da Tayland'ı aşırı talepkâr olmakla ilgili suçlamıştır (Li, 2017:284). Tayland hükümeti, Endonezya, Brunei, Kamboçya ve Malezya'nın aksine Çin'in bütün yatırım projelerini Kuşak ve Yol girişiminin bir parçası olarak tanıtmayı reddetmiştir (Sawasdipakdi, 2021: 355). Yüksek hızlı demiryolu projelerinin Tayland toplumu tarafından benimsenmemesi hükümetin toplum kararlarından da etkilendiğine güçlü bir örnektir.

Hızlı demiryolu inşaatlarının yanında Kuşak ve Yol Girişimi'ni içeren bir diğer inşaat projesi, Çin'in Mekong-Lancang Nehri üzerinde baraj inşa etmesidir. Güney Çin'i Tayland Körfezi'ndeki delta aracılığıyla Deniz İpek Yolu'yla birleştiren Mekong-Lancang Nehri, Tibet Platosu'ndan Yunnan, Laos ve Myanmar'a, ardından Tayland'a, Kamboçya'ya ve son olarak Vietnam'daki Güney Çin Denizi'ne bağlanmaktadır. 2019 yılında Mekong Nehrinde şiddetli kuraklık yaşanmıştır. Taylandlı bilim insanları kuraklığının nedeni olarak Çin'in güneybatısında inşa edilen 11 mega baraj göstermiştir (Jennings, 2021). Kuraklığın ana nedeni yağışların azalması olsa da Çin'in Mekong Nehri akışını yönlendirmesi de önemli bir faktördür. 2020'de Tayland'daki yerel halk ve sivil toplum kuruluşları, projenin durdurulması için Tayland hükümetine baskı yapmıştır (Thepgumpanat, 2020). Tay toplumunun endişeleri (çevre, ekoloji, kültür, geçim kaynakları, gıda güvenliği) projenin yavaşlamasına neden olmaktadır. Çin, barajları siyasi koz için kullanmakta ve ilişkilerini geliştirmek istediği ülkelere su akış miktarını artırmaktadır. Barajlardan suyun akışını istediği gibi yönlendirmesi Kamboçya, Laos, Tayland ve Vietnam gibi aşağı havza ülkelerini doğrudan etkilemektedir. Bununla birlikte ABD'nin "özgür ve açık Mekong" terimini kullanmaya başlaması ve Tayland'ı, Çin'in üst kesimlerindeki barajlarından kaynaklanan güvenlik sorunlarının ele alınmasında öncü bir rol oynamaya teşvik etmesi Çin'i rahatsız etmektedir (US Department of State, 2021).

Çin, Kuşak ve Yol Girişiminin bir parçası olarak Kra Kanalı gibi bölgesel altyapı projelerine de yatırım yapmak istemektedir. Andaman Denizi'ni, Güney Çin Denizi'ne ve Hint Okyanusu'nu Pasifik Okyanusu'na bağlayarak Malakka Boğazından transit geçişe bir alternatif olarak planlanan Kra Kanalı projesini desteklemiştir. Çin'in Kra Kanalı'na olan ilgisi, Xi Jinping'in ilk olarak Ekim 2013'te önerdiği Deniz İpek Yolu girişiminden önce 2006'da Çin'in Nanning kentinde Çin-ASEAN etkinliğinde ortaya çıkmıştır (Er, 2018:4). Bu proje için Çin yeterli finansal kaynaklara, insan gücüne, yönetim becerilerine ve teknolojiye sahiptir (Sulong, 2012: 120). Kra Kanalı'nın tamamlanması Çin'in "Malakka İkilemi"ni hafifletecektir. Halen, Çin'in Orta Doğu ve Afrika'dan gelen petrolünün %80'i Malakka Boğazı'ndan geçmektedir (Cheng ve Lee, 2016). Çin'in Malakka Boğazı'na olan bağımlılığının azalmasının yanında Cibuti'de askeri üssüne doğrudan ulaşımı kolaylaşacaktır. ABD ile Çin arasındaki Güney Çin Denizi anlaşmazlığı ve jeopolitik rekabet göz önüne alındığında, Kra Kanalı Malakka ikileminden kaçınması açısından Çin için mantıklı bir seçimdir. Çin, ASEAN ülkelerinden ve Asya dışından bazı siyasi direnişler olabileceğinden kanal projesini uygulamaya koymanın kolay olamayacağı farkındadır. Önerilen Kra Kanalı projesindeki zorluklar göz önüne alındığında, Çin Deniz İpek Yolu girişimi doğrultusunda 2017 yılında Carey Adasında liman inşa etmek için Kuala Lumpur ile görüşmelerde bulunmuştur (Ngew, 2019:119). Tayland askeri rejimi, dört nedenden dolayı Kra Kanalı konusunda kararsız görünmektedir. Birincisi, Taylandlı Müslüman isyancılar tarafından üzerinde hak iddia edilen güneydeki yerleşim bölgesi Patani bölgesinin bağımsızlık isteği olasılığıdır. İkincisi, kanalın sorunsuz ve istikrarlı işleyişini bozmaya çalışan potansiyel isyancılara karşı kanalın güvenliğini sağlamanın maliyetidir (Er, 2018:8). Gwadar'dan Sincan'a giden Çin-Pakistan Ekonomik Koridorunun güvenliği için 12.000 özel Pakistan kuvvetine ihtiyaç olmuştur (Iyengar, 2015). Kra Kanalı'nın güvenliği için sağlanacak güvenlik güçlerinin Kra Kanalı'nı ve gemileri isyancıardan korumaya yeterli olup olamayacağı büyük bir soru işareti olmaya devam etmektedir. Üçüncü olarak bağımsızlığının korunması meselesidir. Gerçekten de Tayland, hiçbir zaman Batılı sömürgeci bir güç tarafından sömürgeleştirilmemiş bir Asya ülkesidir. Endişe, Çin'in Kra Kanalı'nın inşası ve işletmesi üzerinde önemli bir role sahip olması halinde egemenlik sorununun ortaya çıkıp çıkmayacağıdır. Tayland, Asya Altyapı Yatırım Bankası ve Kuşak ve Yol Girişimi gibi yeni Çin ekonomik girişimlerine katılmakta hızlı davranırsa da, Çin'in "borç tuzağı diplomasisinde" maliyetli projelerle uğraşmak konusunda endişeleri vardır. Tayland'ın Kuşak ve Yol girişiminde yer almak için istekli olmasına rağmen, girişimdeki projelerin tamamlanmasında sorun yaratmasının en önemli nedeni, altyapı yatırım projelerinin geliştirilmesine değil, güvenlik alanı olarak tanımladığı bölgesinde bağımlı olmasına neden olacak ve ulusal çıkarlarına zarar verecek girişimlere karşı olmasıdır. Dördüncü olarak Tayland'ın Kra Kanalı'na olan ilgisi özellikle ekonomik kriz anlarında ortaya çıkmaktadır (Sulong, 2012:110). Krizler bertaraf edildiğinde Tayland Kra kanalı projesini rafa kaldırmaktadır.

Tayland iç istikrarını sağlamak adına Kuşak ve Yol girişimlerindeki alt yapı projelerinin tamamlanması sürecini uzatmakta, Çin yerine başka aktörler aramaktadır. Şubat 2015'te Tokyo'ya yaptığı bir ziyarette, Başbakan Prayuth gazetecilere, hükümetinin hem Çin hem de Japonya ile eşit ilişkiler istediğini söylemiştir (Nikkei Asian, 2015). Çin'in Tayland ve diğer ASEAN ülkeleri üzerindeki etkisini artıracığından endişe duyan Japonya da Tayland'ın ulaşım sistemi geliştirme politikasını destekleyerek yardım teklif etmiştir. Ağustos 2016'da Japonya'nın Arazi, Altyapı, Ulaştırma ve Turizm Bakanlığı, Tayland Ulaştırma Bakanlığı ile iş birliği Mutabakat Zaptı imzalamıştır. Japonya'nın bu projeye destek sunmuş olması, ASEAN bölgesinin ekonomisinin, ulaşımının ve güvenliğinin gelişmesinde stratejik bir alan olarak Tayland'ın öneminin bilincinde olduğunun açık bir göstergesidir. Bu nedenle Japonya ile Çin arasındaki güç dengesini bu bölge üzerinde korumak istemiştir. Projenin yavaş ilerlemesi sonucunda Tayland hükümeti 2019 yılında hızlı demiryolu projesinin iptal edildiğini duyurmuştur (Hongtong, 2019).

Tayland'ın bölgede Çin yerine alternatif olarak ikame edebileceği bir aktör bulunmamaktadır. Tayland bu gerçeğin farkında olarak riski dengeleme stratejisi uygulamaya çalışmaktadır. Stratejik açıdan bakıldığında, müzakereler tamamlanmadığı sürece projelerin uygulamasının gecikmesi Tayland açısından bir sorun teşkil etmemektedir, ancak Çin için büyük bir sorun oluşturmaktadır. Tayland güzergahının eksikliği Güney Çin denizinden geçen İpek Yolunun tamamlanmasını engellemektedir. Bu yüzden de Çin'in Tayland'ı Kuşak ve Yol girişimindeki projelere mutlaka ikna etmesi gerekmektedir. Son dönemde Çin'in Tayland'ı ikna edebilmek için ekonomik ilişkilerin yanında askeri ve güvenlik ilişkilerini de kullandığını söylemek mümkündür.

SONUÇ

Soğuk Savaş sırasında Tayland, Çin-ABD ilişkileri normalleşene kadar ABD merkezli bir dış politika izlemiştir. Çin ile ilişkilerini geliştirmeyi tercih etmemiştir. Soğuk Savaşın sona ermesi ve Tayland ile ABD'nin bölgedeki çıkarlarının farklılık göstermeye başlamasıyla Tayland giderek daha bağımsız bir dış politika söylemi geliştirmiştir. Tayland'ın darbe sonrası kurulan askeri rejimleri ABD'nin ekonomik ve askeri baskılarına cevaben Çin ile yakın bir iş birliği geliştirmeye ihtiyaç duymuştur. Nitekim Tayland riski dengeleme stratejisi uygulamayı tercih etmektedir. Tayland'ın ABD ve Çin'e karşı riski dengeleme stratejisi izlemesinin en önemli nedenlerinden biri iç politika dinamikleridir. Tayland iç siyasetinde sürekli askeri müdahale ile değişen hükümetler, devlet kapasitesini ve seçimlere güveni temelden zayıflatmıştır. Tayland ordusu, ülkenin siyasi istikrarsızlığının en büyük nedeni haline gelmiştir. Tayland, demokratikleşme sürecindeki gerekli adımları atamamaktadır. Tayland demokrasisi otoriterliğe doğru kaydığından askeri hükümetler, ABD yerine daha güvenilir bir ortak olarak Çin ile yakın ilişkilerin kurulmasıyla ilgilenmektedir. Tayland ordusu ve askeri hükümetler meşruiyetlerinin garantörü olarak Çin'i görmektedir.

Bu süreçte Çin, müdahale etmeme ilkelerine bağlı kalmaya devam etmiş, Tayland için ABD ile güvenilir ittifak ilişkisi kurmak zorlaşmıştır. Çin'in yükselişini takiben değişen güvenlik ortamı ve ekonomik denklem Tayland'ı Çin ile iş birliğine yönlendirmiştir. ABD'nin güvenlik kimliği, Çin ile artan ortak ekonomik ve siyasi çıkarları ve özellikle darbeler sonrası kurulan askeri rejimlerin yarattığı siyasi karışıklık ABD-Tayland ittifakında çözülemeyen sorunlar ortaya çıkarmıştır. ABD'nin bölge ile ilgili askeri ve güvenlik çıkarları nedeniyle ilişkiler kopma noktasına gelmemiştir. Tayland'ın ABD ile kurduğu yakın ilişkinin Çin'de yarattığı güvensizlik, Kuşak ve Yol Girişimi hakkında oluşan yanlış varsayımlar ve tehdit algılamaları, Çin ekonomisinin Tayland'da artan etkisine ilişkin endişeler de Çin ile sorunsuz ilişkilerin kurulmasını engellemektedir. Söz konusu sorunlar yüksek hızlı demiryolu projesine ilişkin müzakerelerin beklenmedik bir şekilde uzun sürmesine ve Mekong Nehri üzerinde baraj inşası ve Kra Kanalı projelerinin tamamlanmasının gecikmesine yol açmaktadır. Tayland için Çin de çok güvenilir bir ortak değildir. Büyük güçlerle ilişkilerini çeşitlendirme ve riski dengeleme stratejisine başvurmak zorundadır. Tayland ABD liderliğindeki bir bloğun parçası olmadığı gibi, Çin'e karşı peşine takılma stratejisi de izlememektedir. ABD ve Çin arasındaki güvenlik, iş birliği ve savunma kapasitesi oluşturma çabalarını dengelemeye çalışmaktadır. Tayland, Çin ile aktif ekonomik angajmanı, ABD ile siyasi ve askeri ilişkilerle birleştirdiği riski dengeleme stratejisini etkin bir şekilde izlemektedir. Ayrıca, Tayland hem Çin hem de ABD ile aktif olarak ilişki kurarak iç siyasi istikrarsızlıklar ve askeri darbeler sonucunda ABD'den gelen siyasi baskıya direnmeyi başarmıştır. Çin ile yakın iş birliğine rağmen, Tayland Çin'e tam bağımlı olmayı ve ABD ile ilişkilerin tamamen kopmasını istememektedir. Tayland'ın Çin'i dengeleme stratejisinin başarısı ABD ile ilişkilerine bağlıdır. Askeri yönetimin mevcut durumu ABD ile ilişkilerde sorun oluşturmaya devam etmektedir. Bu sebeple kısa vadede ABD ile ilişkilerin durağan olacağı,

Çin ile iş birliğinin her alanda artarak devam edeceğini söylemek mümkündür. Tayland Çin ile ilişkilerinde jeopolitik tehlikeler, yatırım bağımlılığı, sosyal güvenlik, çevre koruma konularına dikkat ederek risklerle başa çıkmak için politikalar oluşturmalı ve Kuşak Yol girişimi iş birliğini dikkatli bir şekilde değerlendirmelidir. Tayland hükümeti rekabetçi güçleri ülkenin ekonomisinin büyümesini, istikrarını ve demokrasinin gelişmesini sağlamak için kullanılmalıdır. Halkın demokratik seçim beklentilerini ordu, çıkarları doğrultusunda engellemeye devam ettiği sürece, Tayland daha zayıf ve politik olarak istikrarsız olmaya devam edecektir. Zayıf ve politik istikrarsızlık Tayland'ın Çin'e olan bağımlılığın artmasına da neden olacaktır.

Sonuç olarak, bu makalenin bulguları Güney Asya'daki küçük devletlerden biri olan Tayland'ın bölgesel uyum durumunu nasıl değerlendirmemiz gerektiğine ışık tutmaktadır. Tayland'ın siyasal sisteminin yapısı göz önüne alındığında, ABD-Çin rekabeti yoğunlaştıkça iki büyük güç arasında seçim yapmaktan kaçınma çabaları göstermesi zorunluluk halini almıştır. Tayland'ın riski dengeleme davranışı, ABD ve Çin arasındaki stratejik bir güç dengesi yapısını tercih ettiğini de göstermektedir. Dolayısıyla bu strateji, rekabet ılımlı kaldığı sürece, Tayland için en iyi ulusal çıkar sonucunu üretecek dış politika yaklaşımı gibi görünmektedir.

KAYNAKÇA

- Anderson, B. R. ve Mendiones, R. C. (1985). *In the Mirror: Literature and Politics in Siam in the Modern Era*, Bangkok: Duang Kamol.
- Baker, C. (2003). "An Internal History of the Communist Party of Thailand", *Journal of Contemporary Asia*, 33 (4), 510–541.
- Belford, A. ve Lefevre, A. S. (2015). Thailand knew deported Chinese were refugees awaiting resettlement in Canada: U.N. Document. Elde edilme tarihi: 8 Ocak 2022, <https://www.reuters.com/article/us-china-thailand-refugees-idUSKBN0TJ1E620151130>
- Bunbongkarn, S. (2004). "The Military and Democracy in Thailand, The Military and Democracy in Asia and The Pacific", *ANU Press*, 47-58.
- Busbarat, P. (2016) "Bamboo Swirling in the Wind": Thailand's Foreign Policy Imbalance Between China and the United States', *Contemporary Southeast Asia*, 38(2), 233-257.
- Chachavalpongpun, P. (2011). "The Necessity of Enemies in Thailand's Troubled Politics". *Asian Survey*, 51(6), 1019–1041.
- Chachavalpongpun, P. (2015). "Thailand 2015: Anxiety over the Royal Succession in the Post Coup 2014". *The Chinese-American Race for Hegemony in Asia*, (Ed: M. Torri ve N. Mocci), Università di Pavia.
- Chambers, M. R. (2000). *Explaining China's Alliances: Balancing Against Regional and Superpower Threats*. UMI Dissertation Services.
- Chambers P. (2004). "U.S.-Thai Relations After 9/11: A New Era in Cooperation?" *Contemporary Southeast Asia*, 26(3), 460-479.
- Chambers P. (2016). "Under the Boot: Military-Civil Relations in Thailand since the 2014 Coup", *Southeast Asia Research Centre (SEARC) Working Paper Series No. 187*, 1-22.
- Chambers P. ve Waitoolkiat N. (2016). "The Resilience of Monarchized Military in Thailand", *Journal of Contemporary Asia*, 46(3), 425–444.
- Chambers P. ve Waitoolkiat N. (2020). "Faction Politics in an Interrupted Democracy: The Case of Thailand", *Journal of Current Southeast Asian Affairs*, 39(1),1-23.
- Cheng, Y. L. ve Lee, J. W.C. (2016), "The Kra Isthmus Canal: A New Strategic Solution for China's Energy Consumption Scenario?", *Environmental Management*, 57(1),1-20.
- Chien-peng, C. (2004). "Southeast Asia–China Relations: Dialectics of "Hedging" and "Counter-Hedging"", *Southeast Asian Affairs*, 35-53.
- Choi, J. (2005). "Economic Crisis, Poverty, and the Emergence of Populism in Thailand", *Journal of International And Area Studies*, 12(1), 49-59.
- Connors, M. K. (2007). *Democracy and National Identity in Thailand*, Singapore: NIAS Press.
- Er, L. P. (2018). "Thailand's Kra Canal Proposal and China's Maritime Silk Road: Between Fantasy and Reality?", *Asian Affairs An American Review*, 45(1), 1-17.
- Fitzgerald, S. (1970). "China and the Overseas Chinese: Perceptions and Policies", *The China Quarterly*, 44, 1-37.

- Freedman, A. (2007). "Consolidation or Withering Away of Democracy? Political Changes in Thailand and Indonesia", *Asian Affairs: An American Review*, 33(4),195-216
- Goh, E. (2005). *Meeting the China Challenge: The U.S. in Southeast Asian Regional Security Strategies*, Washington DC: East West Center.
- Goh E. (2006). *Understanding "Hedging" in Asia-Pacific Security*, PacNet, 43, 1–2.
- Goh, E. (2007), "Southeast Asian Perspectives on the China Challenge," *Journal of Strategic Studies*, 30(4),809–832.
- Han, E. (2018). "Under the Shadow of China-US Competition: Myanmar and Thailand's Alignment Choices." *Chinese Journal of International Politics*, 11(1), 81–104.
- Handel, M. I. (1990). *Weak States in the International System*, London: Frank Cass & Co. Ltd.
- Harding, A. ve Leyland P. (2011), *The Constitutional System of Thailand: A Contextual Analysis*, Hart Publishing.
- Hiebert, M. (2020). *Under Beijing Shadow: Southeast Asia's China Challenge*, Rowman & Littlefield.
- Hongtong, T. (2019). Govt Mulls End of Fast Train Plan Massive Construction Costs Repel Investors. Elde edilme tarihi: 4 Ocak 2022, <https://www.bangkokpost.com/business/1759399/govt-mulls-end-of-fast-train-plan>
- Iyengar, R. (2015). Pakistan Plans 12,000-Strong Security Force to Safeguard Chinese Workers. Elde edilme tarihi: 14 Ocak 2022, <https://time.com/3832531/pakistan-security-force-china-workers-infrastructure-projects-corridor-12000/>
- Jennings, R. (2021). China's Diversion of Upstream Mekong Flows Seen Drying Up Southeast Asia, Voice of America News. Elde edilme tarihi: 08 Şubat 2022, <https://www.voanews.com/east-asia-pacific/chinas-diversion-upstream-mekong-flows-seen-drying-southeast-asia>
- Kang, D. (2007). *China Rising: Peace, Power, and Order in East Asia*, New York: Columbia University Press
- Koga, K. (2018). "The Concept of "Hedging" Revisited: The Case of Japan's Foreign Policy Strategy in East Asia's Power Shift", *International Studies Review*, 20(4), 633–660.
- Kongkirati, P. (2018). "Haunted Past, Uncertain Future: The Fragile Transition to Military-Guided Semi-Authoritarianism in Thailand", *Southeast Asian Affairs*, 363-376
- Kongkirati, P. ve Kanchoochat V. (2018). "The Prayuth Regime: Embedded Military and Hierarchical Capitalism in Thailand." *TRaNS: Trans-Regional and National Studies of Southeast Asia*, 6(2), 279–305.
- Korolev, A. (2016). "Systemic Balancing and Regional Hedging: China–Russia Relations", *The Chinese Journal of International Politics*, 9(4), 375–397.
- Kulabkaew, K. (2009). "Sino-Thai Relations during the Thaksin Administration (2001-2006)", *Journal of the Graduate School of Asia-Pacific Studies*, 17, 91–92
- Kuik C. (2008). "The Essence of Hedging: Malaysia and Singapore's Response to a Rising China", *Contemporary Southeast Asia: A Journal of International and Strategic Affairs*,30(2), 159–185.
- Kuik, C. (2016). "How Do Weaker States Hedge? Unpacking Asean States' Alignment Behavior Towards China," *Journal of Contemporary China*, 25(100), 500–514.
- Lai, X. (2017). *Xīn shìjì zhī chū zhōnggòng yǔ tàiguó guānxi zhī yánjiū (21. Yüzyılda Çin ve Tayland Arasındaki İlişkiler Üzerine Bir Araştırma)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ulusal Chengchi Üniversitesi
- Li, K. (2017). "Cóng tàiguó de jiǎodù kàndài "tàiguó yàn huá qíngxù (Tay Toplumunda Çin'e Yönelik Olumsuz Tepkiler: Tay Perspektifi)", *Guójì yánjiū zázhi (Uluslararası Çalışmalar Dergisi)*,7(2), 273-292.
- Luo, X. ve Cai M. ve Wang, L. (2015). "Zhōng tài lishǐ (Çin-Tay tarihi)", *Lìshǐ xué yánjiū (Tarihsel Araştırma)*, 3,1-7.
- Mansfield, Mike (1976). *Postwar Southeast Asia, A Search for Neutrality and Independence: A Report*, US Government Printing Office.
- McCargo, D. ve Saowene, T.A. (2019). "Thailand's 2019 Elections: A State of Democratic Dictatorship?", *Asia Policy*, 14(4), 89–106
- Murphy, A. (2010). 'Beyond Balancing and Bandwagoning: Thailand's Response to China's Rise', *Asian Security*, 6(1), 1-27.
- Nanuam, W. (2020). No US base in Thailand: Apirat. Elde edilme tarihi: 14.01.2022, <https://www.bangkokpost.com/thailand/general/1948120/no-us-base-in-thailand-apirat>
- Neher, C. D. (1992). "Political Succession in Thailand", *Asian Survey*, 32(7), 585-605.
- Nelson, M. H. (2011). "Thailand's Legitimacy Conflict Between the Red Shirt Protesters and the Abhisit Government: Aspects of a Complex Political Struggle", *Sicherheit & Frieden*, 29(1), 14-18.

- Ngew, C. B. (2019). "The Five Areas of Connectivity Between Malaysia and China: Challenges and Opportunities", *The Belt And Road Initiative: Asean Countries' Perspectives*, (Ed: Y. Yang ve F. Li), World Scientific, 117-140.
- Nikkei Asian Review (2015). Thai Leader Emphasizes Equal Distance from Japan, China. Elde edilme tarihi: 19.11.2021, <https://asia.nikkei.com/Politics/Thai-leader-emphasizes-equal-distance-from-Japan-China>
- Organski, A.F.K (1958), *World Politics*, Alfred A. Knopf.
- Pantucci, R. (2015). Guóji Zònghéng: Wéiwú'ěr Rén Yǔ Màngǔ Bàozhà Àn (Uluslararası Yönler: Uygurlar ve Bangkok Bombalamaları). Elde edilme tarihi: 15 Eylül 2021, https://www.bbc.com/zhongwen/simp/world_outlook/2015/09/150911_world_outlook_uighurs
- Parameswaran, P. (2015). Did Thailand Just Approve a New US Aircraft Basing Request?. Elde edilme tarihi 22 Haziran 2021, <https://thediplomat.com/2015/05/did-thailand-just-approve-a-new-us-aircraft-basing-request/>
- Park, J. (2011). "The US-led Alliances in the Asia-Pacific: Hedge Against Potential Threats or An Undesirable Multilateral Security Order?", *The Pacific Review*, 24:2, 137-158.
- Peck, G. (2019). Final Election Results Leave Thailand Divided. Elde edilme tarihi: 18 Şubat 2022, <https://thediplomat.com/2019/05/final-election-results-leave-thailand-divided/>
- Piratorn P. ve Jiranuwat S. (2021). "Thailand's Perception and Strategy toward China's BRI Expansion: Hedging with Cooperating", *The Chinese Economy*, 54(1), 69-77.
- Prasirtsuk, K. (2010). "Thailand in 2009: Colored by Turbulence," *Asian Survey*, 50(1), 203-210.
- Prasirtsuk, K. (2017). "An Ally at the Crossroads: Thailand in the US Alliance System", *Comparing US Alliances in the 21st Century*, (Ed: M. Wesley), ANU Press, 115-132.
- Pongsudhirak, T. (2014). "Thailand: The Coup and its Consequences", *Council for Security Cooperation in the Asia Pacific*, 45-48.
- Pongsudhirak, T. (2015). Bangkok Blast Erupts from Poor Diplomacy, Transnational Crime. Straits Times. Elde edilme tarihi: 17 Ocak 2022, <https://www.asiaone.com/bangkok-blast-erupts-poor-diplomacy-transnational-crime>
- Poonkham, J. (2022). *A Genealogy of Bamboo Diplomacy: The Politics of Thai Détente with Russia and China*. ANU Press.
- Putz (2015). Thailand Deports 100 Uyghurs to China. Elde edilme tarihi: 25 Ocak 2022, <https://thediplomat.com/2015/07/thailand-deports-100-uyghurs-to-china/>
- Rampton, R. ve Mohammed A. (2015). Obama Ends Freeze on U.S. Military Aid to Egypt. Elde edilme tarihi: 15 Ekim 2021, <https://www.reuters.com/article/us-usa-egypt-military/obama-ends-freeze-on-u-s-military-aid-to-egypt-idUSKBN0MR2GR20150401>
- Sawasdiapakdi, P. (2021). "Thailand's Engagement with China's Belt and Road Initiative: Strong Will, Slow Implementation", *Asian Perspective*, 45(2), 349-374.
- Selway, J. (2020). Why Thailand's Top Court Just Dissolved a Political Party. Elde edilme tarihi: 05 Kasım 2021, <https://www.washingtonpost.com/politics/2020/03/09/why-thailands-top-court-just-dissolved-political-party/>
- Shen, K. (2002). *Shǐ Tàì Èrshí Nián (Tayland'ın Yirmi Yılı)*. Táiběi: Táiwān Xuéshēng Shūjú (Taipei: Tayvan Öğrenci Kitabevi).
- Sinpeng, A. (2021). *Opposing Democracy in the Digital Age*, University of Michigan Press.
- SIPRI (2021). Arms Exports to Thailand 2016-2021. (15.02.2022) https://armstrade.sipri.org/armstrade/html/export_values.php
- Sombatpoonsiri, J. (2020). Two Thailands: Clashing Political Orders and Entrenched Polarization. Elde edilme tarihi: 19 Aralık 2021, <https://carnegieendowment.org/2020/08/18/two-thailands-clashing-political-orders-and-entrenched-polarization-pub-82438>
- Sophal, S. (2021). Biden's National Security Strategy: Why Thailand and the Philippines are off the Radar. Elde edilme tarihi: 12 Aralık 2021, <https://southeastasiaglobe.com/us-thailand-philippines-relations/>
- Storey, I. (2008). "Conflict in the South China Sea: China's Relations with Vietnam and the Philippines", *Asia-Pacific Journal—Japan Focus*, 6(4), 1-10.
- Storey, I. (2011). *ASEAN and the Rise of China*, Routledge

- Storey, I. (2015). "Thailand's Post-Coup relations with China and America: More Beijing, Less Washington", *Singapore: ISEAS, Trends in Southeast Asia*, 20,1-27.
- Sulong, R. S. (2012). "The Kra Canal and Southeast Asian Relations," *Journal of Current Southeast Asian Affairs*, 31(4), 109-125.
- Tejapira, K. (2020). "A Tick on the Dragon's Back: How Siam Bonded itself to China's Political and Economic Supply Chains", *Situations: Cultural Studies in the Asian Context*, 13(1), 5-30.
- The National Security Strategy of the USA (2006). (25.12.2021) <https://www.comw.org/qdr/fulltext/nss2006.pdf>
- Thepumpant, P. (2020). Thailand Scraps China-led Project to Blast Open Mekong River. Elde edilme tarihi: 11 Ocak 2022, <https://www.reuters.com/article/us-thailand-china/thailand-scraps-china-led-project-to-blast-open-mekong-river-idUSKBN1ZZ1T6>
- Tran, P. T. ve Vieira, A. V. G. ve Ferreira-Pereira, L. C. (2013). "Vietnam's Strategic Hedging vis-à-vis China, The Roles of the European Union and Russia", *Revista Brasileira de Política Internacional*, 56(1), 163-182.
- Thongsrinuch, J. (2016). *Four Decades of Thailand's Foreign Economic Policy towards China: Policies Factors and Recommendations*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Thammasat University.
- Turan. İ. (2020). *Çin'in Enerji Güvenliği Politikası: Kuşak Yol İnisiyatifi ve Avrasya'da «Yeni Büyük Oyun*, Nobel.
- Tunsjo, O. (2010). "Hedging against Oil Dependency: New Perspectives on China's Energy Security Policy," *International Relations*, 24(1), 25-45.
- Tsunekawa, J. (2009). *The Rise of China: Responses from Southeast Asia and Japan*, National Institute for Defense Studies.
- Ufen, A. (2008). "Political Party and Party System Institutionalization in Southeast Asia: Lessons For Democratic Consolidation in Indonesia, the Philippines and Thailand", *Pacific Review*, (21)3, 327-350.
- US Department of State (2021). Remarks at the Mekong-U.S. Partnership Track 1.5 Policy Dialogue Opening Plenary. (21.02.2022) <https://www.state.gov/remarks-at-the-mekong-u-s-partnership-track-1-5-policy-dialogue-opening-plenary/>
- Weitz, R. (2001). "Meeting the China Challenge: Some Insights from Scenario-Based Planning", *The Journal of Strategic Studies*, 24(3), 19-48.
- Wetterhahn, R. (2002). *The Last Battle: The Mayaguez Incident and the End of the Vietnam War*, Plume.
- WITS (2022). World Integrated Trade Solution. (18.01.2022) <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/THA/Year/2015/TradeFlow/EXPIMP/Partner/by-country>
- Xinhua (2017). Yànyǔ zhòng de "jiā hé wànshì xīng" (Huzurlu bir aile zenginleştirir). (21.02.2022) http://www.xinhuanet.com/2017-01/30/c_1120393307.htm
- Xinhua (2022). Thailand's foreign trade up 23.1 pct in 2021. (10.02.2022) <http://www.xinhuanet.com/english/asiapacific/20220121/8da85b332d61434583eb9fa70de0634f/c.html>
- Yeo, M. (2020). Thai Submarine Purchase Hits Rough Seas, Elde edilme tarihi: 11 Ocak 2022, <https://www.defensenews.com/naval/2020/08/28/thai-submarine-purchase-hits-rough-seas/>
- Yi, F. ve Zhijun G. ve Wanjun J. (2019). "Patterns and Characteristics of Chinese Contracts: an Empirical Study Across Asia", *Handbook on China and Globalization*, (Ed: H. Wang ve L. Miao), Edward Elgar Publishing.
- Yu D. ve Chen S. (2009). *Zhōng tài guānxì shǐ (Çin-Tay ilişkilerinin Tarihi)*, Běijīng: Zhōnghuá shūjú (Pekin: Zhonghua Kitap Şirketi).
- Zackari, K.H. (2021). "Photography in the History of the 14 October 1973 and the 6 October 1976 Events in Thailand", *South East Asia Research*, 29(1), 32-52.
- Zawacki, B. (2017). *Thailand: Shifting Ground Between the US and a Rising China*, London: Zed Books.
- Zhang C. (2010). "Cóng tàiguó cháojuè biànciān kàn huárén de wénhuà shìyìng (Etnik Çinlilerin Kültürleşmesi Tayland'da Teochew Operası Üzerine Bir Araştırma)", *Huárén yánjiū guójì xuébào (Uluslararası Çin Araştırmaları Dergisi)*, 2(1), 51-67.
- Zhang, X. (2018). "Zhōng Tài Guānxì De Xīn Jìnzhǎn (Çin-Tay ilişkilerinde Yeni İlerleme)", *Wārēsār wīchākār phās'ā Lāa wāt'hnthrrm cīn (Çin Dili ve Kültürü Dergisi)*,5(2),19-28.
- Zhang, Y. (2020). Qīn Běijīng De Tàiguó, Wèishéme Zài Tuī Tè Shàng Dǎ Qǐ Zhōngguó Wǎngmín Què Dǎ Zhème Xiōng? (Pekin Yanlısı Tayland, Twitter'da Çinli Milliyetçilere karşı neden bu kadar şiddetli?). Elde edilme tarihi: 11 Ocak 2022, <https://www.cw.com.tw/article/5100149>

- Zhōnghuá Rénmín Gònghéguó, (2021). Zhōngguó Tóng Tàiguó De Guānxì (Çin-Tayland İlişkileri), (23.01.2022), https://www.fmprc.gov.cn/web/gjhdq_676201/gj_676203/yz_676205/1206_676932/sbgx_676936/
- Zhou, X. (1999). *Lěngzhàn hòu měiguó de dōngyà zhèngcè (1989-1997) Soğuk Savaştan Sonra ABD Doğu Asya Politikası (1989-1997)*, Táiběi: Shēng zhì wénhuà shìyè yǒuxiàn gōngsī (Taipei: Shengzhi Culture)
- Zhu G.ve Shi L. (2021). “Zhōng měi bóyì tàishì xià de tàiguó nánhǎi zhèngcè (Çin ve ABD Oyunu Altında Tayland’ın Güney Çin Denizi Politikası)”, *Nányà dōngnányà yánjiū (Güneydoğu Asya Çalışmaları)*, 5, 80-93.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Çetin, F. ve Yılmaz, S. E. (2022). "İş-Aile Çatışmasının İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisi: Tükenmişliğin Aracılık ve Cinsiyet Eşitsizliğinin Düzenleyicilik Rolü", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 52, Denizli, ss. 333-349.

İŞ-AİLE ÇATIŞMASININ İŞTEN AYRILMA NİYETİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: TÜKENMİŞLİĞİN ARACILIK VE CİNSİYET EŞİTSİZLİĞİNİN DÜZENLEYİCİLİK ROLÜ*

Fatih ÇETİN**, Sıdıka Ece YILMAZ***

Öz

Çalışan bireyler ve ailelerin iş ve aile alanlarına ait çeşitli sorumlulukları bulunmaktadır. Zaman içerisinde sorumlulukları nedeniyle her iki alandan gelen talepler bireyde çatışmaya yol açabilmektedir. Bu sürecin sonunda iş-aile çatışması gerçekleşmektedir. Bazı bireyler, iş-aile çatışması sürecini sağlıklı yönetebilirken, bazı bireyler olumsuz sonuçlarla karşılaşabilmektedir. Tükenmişlik ve işten ayrılma niyeti bu sonuçlar arasında sıklıkla görülmektedir. Bu süreçte ailenin ve toplumun da olumlu veya olumsuz etkisi olabilmektedir. Buna dayanarak, mevcut araştırmanın amacı iş-aile çatışmasının işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde tükenmişliğin aracılık rolünü ortaya koymak, sosyal norm olarak cinsiyet eşitsizliğinin düzenleyici rolü olup olmadığını araştırmaktır. Araştırma, Adana ve Niğde şehirlerinde hizmet sektöründe çalışan 418 katılımcıdan anket yöntemiyle toplanan veriler üzerinden yürütülmüştür. Veriler, SPSS ile AMOS paket programları kullanılarak analiz edilmiştir. Sonuçlar, iş-aile çatışmasının işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde tükenmişliğin, istatistiksel olarak kısmi aracılık rolüne sahip olduğunu, sosyal normların bu ilişkilerde istatistiksel olarak düzenleyici rolü olmadığını (ilişkilerin yönü ve gücü üzerinde etkisi olmadığını) göstermiştir. Araştırma iş-aile çatışması, tükenmişlik, işten ayrılma niyeti ve sosyal normları bütünsel incelemesi yönüyle ayırıcı önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: İş-aile çatışması, Tükenmişlik, İşten ayrılma niyeti, Cinsiyet ayrımcılığı, Cinsiyet eşitsizliği.

THE EFFECT OF WORK-FAMILY CONFLICT ON TURNOVER INTENTION: THE MEDIATING ROLE OF BURNOUT AND THE MODERATING ROLE OF GENDER DISCRIMINATION

Abstract

Working individuals and families have various responsibilities for work and family areas. Over time, the requirements of both areas may cause conflict in the individual. At the end of this process, individuals face work-family conflict. While some individuals can manage the work-family conflict positively, some individuals may encounter negative consequences. Burnout and turnover intention are frequently seen among these results. In this process, the family and society can also have a positive or negative effect. Based on that, the aim of the research is to investigate the mediating role of burnout in the effect of work-family conflict on turnover intention and to reveal whether gender discrimination as a social norm has a moderating role. The study was conducted on the data collected by survey method from 418 participants operating in the service sector in Adana and Niğde region. The data were analyzed using SPSS and AMOS package programs. The results showed that burnout had a statistically partial mediating role in the effect of work-family conflict on turnover intention, and social norms did not have a statistical moderator role in these relationships (no effect on the direction and strength of relationships). The study is of distinctive importance thanks to its holistic examination of work-family conflict, burnout, turnover intention, and social norms.

Key Words: Work-family conflict, Burnout, Turnover intention, Gender discrimination, Gender inequality.

*Bu makale 2018 yılında Prof. Dr. Fatih Çetin danışmanlığında Sıdıka Ece Yılmaz tarafından yazılan "İş-aile çatışmasının, tükenmişlik ve işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisi: Sosyal normların düzenleyicilik rolü" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

**Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, NİĞDE.

e-posta:fcetin@ohu.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-2487-9553>)

***Öğr. Gör., Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Rektörlük, Kariyer Planlama Uygulama ve Araştırma Merkezi, ADANA.
e-posta: eyilmaz@atu.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-0375-3505>)

1. GİRİŞ

Örgütlerdeki çeşitlilik, küreselleşmenin etkileri, ekonomik baskı, iş dünyasının karmaşıklaşan durumu gibi güncel gelişmeler çalışanların iş yaşamı ile birlikte aile yaşamı üzerinde de etkili olmaktadır (Altındag ve Siller, 2014: 1). Özellikle bu faktörler, kadın ve erkek rollerinin farklı yorumlandığı toplumlarda bireyler için ruhsal olarak olumsuz sonuçlara yol açabilmektedir (Kessler, 2006). Mevcut süreçte, bireyin iş ve aile alanlarından gelen taleplere yönelik sorumlulukları bulunmaktadır; bireyin sorumluluklarını beklenildiği gibi gerçekleştirememesi durumunda iş-aile çatışması yaşanmaktadır (Lu, Kao, Chang, Wu ve Cooper, 2011: 3).

İş yaşamında kişilerin yaşamış oldukları iş-aile çatışması birçok örgütsel ve kişisel olumsuz sonuçları beraberinde getirmektedir. Yapılan araştırmalarda örgütsel olumsuz sonuçların başında örgütsel bağlılıkta azalma (Akintayo, 2010) düşük iş performansı (Ajala, 2017) işe gelmeme (Demerouti, Bouwman ve SanzVergel, 2011) ve işten ayrılma niyeti (Haar, Roche ve Taylor, 2012) gelmektedir. Kişisel olumsuz sonuçlar ise aile memnuniyetsizliği (Frone, Barnes ve Farrell, 1994), azalan evlilik memnuniyeti (Minnotte, Minnotte ve Bonstrom, 2015) ve azalan yaşam memnuniyeti (Perrewé ve Hochwarter, 2001) şeklinde sıralanabilir.

Özellikle işten ayrılmanın örgütlere neden olduğu yüksek yetenekli çalışan kaybının maliyetleri (Khan Nazir, Kazmi, Khalid, Kiyani ve Shahzad, 2014), işten ayrılmaların kalanlarda yarattığı olumsuz etki (Achoui ve Mansour, 2007), işe alım ihtiyaçları ve bu nedenle oluşabilecek eğitim maliyetleri (Roseman, 1981; Davidson, Timo ve Wang, 2010) ve üretkenlik kaybı (Tracey ve Hinkin, 2008) gibi olumsuz sonuçlar araştırmacıların işten ayrılma niyetinin nedenleri üzerinde durmaları gerektiğini ortaya çıkarmaktadır. Yapılan bazı çalışmalarda bu nedenlerin başında örgütsel bağlılıkta azalma (Schwepker Jr, 2001), örgütsel politikalar (Labrague, McEnroe-Petitte, Gloe, Tsaras, Artech ve Maldia, 2017), tükenmişlik (Herda ve Lavelle, 2012) iş güvencesizliği (Lee ve Jeong, 2017) ve düşük örgütsel destek (Kalidass ve Bahron, 2015) faktörleri gelmektedir. Ancak yaşanan iş-aile çatışması ve işten ayrılma niyetinin ortaya çıkmasında en temel faktörün bu süreçteki yaşanan duygular olduğu düşünülebilir. Çünkü iş-aile çatışmasının sonucunda ortaya çıkan olumsuz duygular stres, depresyon, tükenmişlik süreçlerini tetiklemekte ve bu süreç devamında çalışanların işten ayrılma niyetlerinin oluşmasına neden olabilmektedir (DeTienne, Agle, Phillips ve Ingerson, 2012; Chiang ve Chang, 2012; Herda ve Lavelle, 2012). Bu nedenle, duygularla yakından ilişkili olan tükenmişlik tepkisinin bu süreçteki rolünün anlaşılması önem taşımaktadır. Literatürde yapılan bazı çalışmalarda, iş-aile çatışması-işten ayrılma niyeti (Haar vd., 2012; Vanderpool ve Way, 2013), iş-aile çatışması-tükenmişlik (Blanch ve Aluja, 2012; Carlson, Ferguson, Hunter ve Whitten, 2012) ve tükenmişlik-işten ayrılma niyeti (Deery, Walsh ve Guest, 2011; Herda ve Lavelle, 2012) ilişkileri araştırılmıştır. Bu bakımdan mevcut çalışma iş-aile çatışması ile işten ayrılma niyeti ilişkisinin tükenmişlik duygusu aracılığı ile oluştuğunu varsaymaktadır.

Diğer yandan örgütsel ve kişisel açıdan bu olumsuz süreçler özellikle sosyal normlar açısından cinsiyet ayrımcılığının yüksek veya düşük olduğu koşullarda farklı biçimlerde oluşabilmektedir (Santos ve Cabral-Cardoso, 2008: 453). Cinsiyet ayrımcılığının düşük olduğu sosyal yapılarda, rol dağılımının biyolojik faktörlere dayandırılmaması, eşitlik anlayışı, adil örgütsel politika ve uygulamalar gibi faktörlerden ötürü iş-aile çatışması daha az şiddetli yaşanırken, ayrımcılığın yüksek olduğu sosyal yapılarda önyargılar, adil olmayan davranış biçimleri, adaletsiz örgütsel politika ve uygulamalar gibi nedenlerden dolayı iş-aile çatışması daha şiddetli yaşanabilmektedir (Gutek, Cohen ve Tsui, 1996; Aycan, 2008; Kundu, Phogat ve Datta ve Gahlawat, 2016). Bu durum, devamında çalışanların tükenmişlik ve işten ayrılma gibi olumsuz duygular yaşama ve olumsuz niyetler besleme konusunda farklı duygu ve niyetlerinin gelişmesine sebep olabilir. Bu bakımdan içinde bulunulan sosyal normların çalışanların iş-aile çatışması algıları, tükenmişlik düzeyleri ve işten ayrılma niyeti süreçlerini farklılaştırabileceği varsayılabilir.

Buradan hareketle mevcut çalışma iş-aile çatışmasının tükenmişlik aracılığıyla işten ayrılma niyeti üzerinde etkisini, ayrıca, tüm bu ilişkilerin cinsiyet ayrımcılığı normu açısından farklılaşıp farklılaşmadığının araştırılmasını amaç edinmiştir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. İş-aile Çatışması

İş-aile çatışması, rol talebi uyumsuzluğu nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Bireylerin hem iş hem aile alanları çeşitli rol talepleri barındırmaktadır ve taleplerin uyumsuzluğu da çatışma doğurmaktadır (Greenhaus ve Beutell,

1985: 77). Diğer bir bakış açısıyla iş-aile çatışması, iş ve aile alanlarında meydana gelen ve olumsuz sonuçlara yol açan rol içi çatışma türü olarak görülmektedir (Linehan ve Walsh, 2000, s.50; Boles, Howard ve Donofrio, 2001: 376; Dixon ve Bruening, 2005: 228). Bireyler, iş ve aile yaşam alanlarına sahiptir. İş alanı, rol ilişkilerinden meydana gelmektedir. Rol ilişkileri ise farklı rol davranışları arasında yapılan bir seçim sürecini açıklamaktadır. Bireyin iş alanındaki rol ilişkileri olduğu kadar aile alanında da rol ilişkileri bulunmaktadır. Birey, ilave bir rol edinmek istediği zaman rol yükümlülüklerini yerine getirmede zorlanabilmektedir. Rollerin farklı talepleri bulunmaktadır. Talepleri bütünüyle karşılamak ise mümkün görünmemektedir. Hem iş hem aile alanlarındaki rol taleplerine aynı anda cevap vermek bireyde strese yol açmakta ve bu durum iş-aile çatışmasına neden olmaktadır (Goode, 1960: 483-485). Literatürde iş-aile çatışmasının kaynaklar açısından da ele alındığı görülmektedir. Buna göre, iş ve aile rollerinin ayrı olarak zaman, enerji gibi kaynakları etkin bir biçimde gerçekleştirme zorunluluğu vardır. Bu rollerin gerçekleştirilmesi için tüketilen kaynakların da sürekliliğine ihtiyaç duyulmaktadır. Kaynaklar açısından iş-aile çatışmasının ortaya çıkışı, kişilerin gerek fiziksel gerek psikolojik olarak sınırlı kaynaklara sahip olması ve bu kaynakların kullanımına dair ikilem yaşamasına dayandırılmaktadır (Rexroat ve Shenan, 1987: 737; Grandey ve Cropanzano, 1999: 352; Edwards ve Rothbard, 2000: 182; Parasuraman ve Simmers, 2001: 556). İş-aile çatışması örgüt içinde çalışanların psikolojik durumlarını, performansını ve örgütün verimliliğini etkileyen tükenmişliğe (Blanch ve Aluja, 2012) ve örgüt için birçok maliyeti beraberinde getiren işten ayrılma niyetine (Vanderpool ve Way, 2013) yol açması sebebiyle araştırılması gereken önemli bir kavramdır.

2.2. Tükenmişlik

Çalışanların örgüt içerisinde karşılaşabileceği olumsuz bir kavram olan tükenmişlik, *“başarısızlık, yıpranma, bireyin sahip olduğu enerjinin azalması, güç kaybı yaşaması veya iç kaynaklarında oluşan tükenme durumu”* şeklinde ifade edilmektedir (Freudenberger, 1974: 159). Freudenberger’in tükenmişlik üzerine gerçekleştirdiği araştırmalardan sonra Christina Maslach bu kavramı inceleyerek mesleki boyutta ele almıştır. Maslach (1982: 3) tükenmişlik kavramını *“işinden dolayı insanlarla etkileşimde olan bireylerde meydana gelen duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarı hissini azalması”* şeklinde ifade etmektedir. Literatürde tükenmişlik üç boyuttan oluşan bir süreç olarak ele alınmaktadır (Hamann ve Gordon, 2000: 35). Tükenmişliğin boyutları, duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarı hissini azalması şeklinde adlandırılmaktadır (Maslach, 1982: 2). Duygusal tükenme, çalışanların yaşadığı aşırı duygusal bir durumdur. Bu süreçte çalışanlar bitkin ve tükenmiş hissedebilmektedir (Maslach, 1982: 3). Kişiler arası ilişkilere odaklanan duyarsızlaşma ise kişilerin çevresindekilere yönelik olumsuz davranışlarını ve örgüt içerisinde yürütülen faaliyetler açısından tepkisizleşme davranışını tanımlamaktadır (Maslach, Schaufeli ve Leiter, 2001: 403). Son olarak, kişisel başarı hissini azalması, bireyin kendine yönelik olumsuz eğilimini açıklamaktadır. Çalışanlar örgütte kıyaslama gerçekleştirebilmekte ve bu süreçte kendilerini olumsuz olarak değerlendirme eğilimine sahip olabilmektedir (Maslach ve Jackson, 1981: 1).

2.3. İşten ayrılma niyeti

İşten ayrılmanın gerçekleşmesinde oldukça önemli bir yordayıcı olarak işten ayrılma niyeti gösterilmektedir (Cohen, Blake ve Goodman, 2016: 254). İşten ayrılma niyeti bir çalışanın gönüllü veya gönülsüz olarak işten ayrılma ihtimalini açıklamaktadır (Long, Ajagbe, Nor ve Suleiman, 2012: 282). Mobley, Griffeth, Hand ve Meglino (1979: 505) işten ayrılma niyetini, genel bir ifade ile *“örgütten ayrılmak için bireyin davranışsal niyeti”* şeklinde tanımlamaktadır. Daha açık bir deyişle, bireyin yakın bir zamanda çalışmakta olduğu örgütü kalıcı bir biçimde terk etme olasılığını ifade etmektedir (Vandenberg ve Nelson, 1999: 1331). Tanımlardan da anlaşıldığı üzere, işten ayrılma niyeti çalışanın işini ve örgütünü terk etme eğilimini yansıtmaktadır (Maier, Laumer, Eckhardt ve Weitzel, 2013: 3). İşten ayrılma örgütler tarafından istenmeyen, örgüt için yüksek maliyetler yaratabilen, verimliliği ve etkililiği olumsuz yönde etkileyebilen önemli bir problem olarak görülmektedir (Khan, Nazir, Kazmi, Khalid, Kiyani ve Shahzad, 2014: 74).

2.4. Sosyal normlar

Sosyal normlar, basit bir ifadeyle toplum tarafından kabul edilen veya kabul edilmeyen davranış vb. durumları nitelemektedir (Elster, 1991: 533). Toplumun kabul ettiği veya kabul etmediği davranış biçimleri sonucunda toplumsal cinsiyet rolleri ortaya çıkmıştır ve kişiler bu rollere göre hareket etmektedir (Bem, 1983: 600). Toplumsal

cinsiyet rolleri, toplum içerisinde erkek ve kadına ait farklı roller biçmekte ve kişilerin bu rollere göre davranması gerektiğini ifade etmektedir (Bem, 1983: 566) Buradan anlaşıldığı üzere, toplumlar içinde bulunulan kültür ve değerler çerçevesinde kişilerden beklenen rolleri cinsiyete göre belirlemektedir. Toplumsal cinsiyet rolleri, kişinin çevre ile olan etkileşimi sonucu ortaya çıkmakta ve hangi cinsiyet için hangi davranışın uygun olduğunu belirtmektedir (Sunstein, 1996: 922). Algılama perspektifinde, toplumsal cinsiyet rollerinin farklı bir biçimde yorumlanması ile cinsiyet ayrımcılığı ortaya çıkabilmektedir (Cameron, 2001: 744-745). Cinsiyet ayrımcılığında, bireyler ait oldukları grup yüzünden bilinçli olarak farklı davranışlara maruz bırakılmaktadır (Dipboye ve Colella, 2005: 150). Cinsiyet ayrımcılığı, çoğunlukla örgütlerde kadınların karşılaştığı bir problem olarak görülmektedir (Shaffer, Joplin, Bell, Lau ve Oguz, 2000: 395). Bir örgütte kadının erkeğe göre farklı muamele görmesi cinsiyet ayrımcılığını ortaya çıkarmaktadır (Nye, Brummel ve Drasgow, 2009: 299-300). Sosyal Rol Teorisi (Eagly, 1983), Biyolojik Teori (Eagly ve Wood, 1999), Toplumsal Cinsiyet Şeması Teorisi (Bem, 1981), Psikanalitik Teori (Perlman ve Brandell, 2010) cinsiyet ayrımcılığına neden olan toplumsal cinsiyet rollerini açıklamaktadır.

3. YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Amacı

Mevcut çalışma, iş-aile çatışması ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkinin düzeyini belirleyebilecek olan aracı ve düzenleyici değişkenin tespit edilmesini, böylelikle, literatürde yer alan boşluğun giderilmesini amaçlamıştır. Bu amaçla, önceki çalışmalar incelenerek tükenmişlik aracı değişken, sosyal norm düzenleyici değişken olarak ele alınmıştır. Çalışmada, iş-aile çatışması ile işten ayrılma niyeti ilişkisinin tükenmişlik duygusu aracılığı ile oluştuğu varsayılmaktadır. Buna ek olarak, çalışmada sosyal norm olan cinsiyet eşitsizliğinin düzenleyicilik rolü araştırılmaktadır.

3.2. Araştırmanın Hipotezleri ve Modeli

İş-aile çatışması, işten ayrılma niyeti, tükenmişlik ve cinsiyet ayrımcılığını araştıran farklı çalışmalar ve sonuçlar mevcuttur. İş-aile çatışması ile işten ayrılma niyeti kavramlarını inceleyen bir araştırmada (Haar, Roche ve Taylor, 2012), algılanan iş-aile çatışması düzeyi yükseldikçe işten ayrılma niyeti düzeyinin de yükseldiği görülmüştür. Andres, Moelker ve Soeters (2012) iş-aile çatışmasının, işten ayrılma niyetinin önemli yordayıcılarından biri olduğunu bulgulanmıştır. Alanyazında yapılan çalışmalar, iş-aile çatışması ile işten ayrılma niyeti kavramları arasında anlamlı ve aynı yönde bir ilişki olduğunu göstermektedir (Blomme, Van Rheede ve Tromp, 2010; Vanderpool ve Way, 2013; Wang, Lee ve Wu, 2017; Lu vd., 2017). Diğer taraftan, Türkçe alanyazın incelendiğinde iş-aile çatışması ve işten ayrılma niyeti kavramlarını birlikte ele alan çalışmalarda da yabancı alan yazında olduğu gibi anlamlı ve aynı yönde bir ilişki görülmüştür (Çarıkcı ve Çelikkol, 2009; Özbağ ve Çiçek, 2014; Karabay, 2015; Seçilmiş ve Kılıç, 2017; Kara, 2018). Literatürden elde edilen ilişkiler çerçevesinde aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H1: Algılanan iş-aile çatışması, işten ayrılma niyetini olumlu etkiler.

Araştırma, iş-aile çatışması ile işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkinin tükenmişlik duygusu aracılığı ile oluştuğunu varsaymaktadır. Bu varsayımı literatürde yapılan bazı araştırma sonuçları desteklemektedir. Örneğin, Carlson, Ferguson, Hunter ve Whitten (2012) tarafından yürütülen, iş-aile çatışması ve tükenmişlik kavramlarını inceleyen çalışmada, değişkenler arasında anlamlı ve aynı yönde ilişkiye rastlanmıştır. İş-aile çatışması ile tükenmişlik kavramlarını araştıran çalışmalarda kavramlar arasında istatistiksel anlamlılık görülmektedir (Lambert, Hogan ve Altheimer, 2010; Wang, Liu, Wang ve Wang, 2012). Deery, Walsh ve Guest (2011) tarafından gerçekleştirilen, tükenmişlik ve işten ayrılma niyeti kavramlarını inceleyen bir araştırmada algılanan tükenmişlik düzeyinde bir artış meydana gelmesi ile işten ayrılma niyeti düzeyinin de arttığı görülmüştür. Literatürde yapılan çalışmalarda, tükenmişlik ile işten ayrılma niyeti arasında istatistiksel anlamlılık görülmektedir (Herda ve Lavelle, 2012; Wong ve Laschinger, 2015; Cheng vd., 2016; Lu ve Gursoy, 2016). Türkçe alanyazına bakıldığında, Aslan ve Etyemez (2015) tarafından gerçekleştirilen çalışmanın bulguları da tükenmişlik ile işten ayrılma niyeti arasında anlamlı ve aynı yönde bir ilişki göstermektedir. Üç kavramın bir arada ele alındığı bir çalışmada Thanacoody, Bartram ve Casimir (2009), tükenmişliğin iş-aile çatışması ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkiye aracılık ettiğini göstermek için koşullu/şartlı dolaylı etki modeline (moderated-mediation model) ilişkin analiz yapmıştır. Sonuçlara göre tükenmişlik, iş-aile çatışması ile işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkiye aracılık etmiştir. Benzer şekilde, Hamid

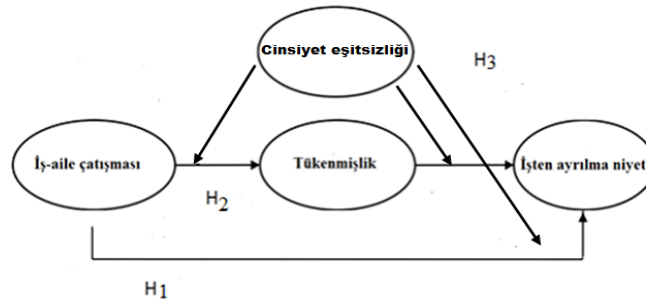
ve Ahmad (2017), iş-aile çatışması, tükenmişlik ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkiyi belirlemeyi amaçlayan bir araştırma yürütmüştür. Bu araştırmanın sonucuna göre, iş-aile çatışması ile işten ayrılma niyeti arasında tükenmişliğin aracılık etkisi aracılığıyla dolaylı bir ilişki görülmüştür. Türkçe alanyazın incelendiğinde, Yavuz ve Akca (2018) tarafından iş-aile çatışması ve tükenmişlik arasındaki ilişkiyi araştıran bir çalışmada kavramlar arasında anlamlı ve aynı yönde bir ilişki görülmüştür. Diğer taraftan, tükenmişlik ve işten ayrılma niyetini ele alan çalışmalarda yabancı alanyazına benzer şekilde anlamlı ve aynı yönde ilişki görülmüştür (Yıldırım, Erul ve Kelebek, 2014; Karakaş, 2017). Yıldız, Ensari, Elçi ve Karabay (2019) tarafından gerçekleştirilen bir çalışmada iş-aile çatışmasının işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde tükenmişliğin aracı rolünü araştırdığı görülmektedir. Araştırma sonucu, tükenmişliğin iş-aile çatışması ile işten ayrılma niyeti arasında tam aracı etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Tüm bu bulgular çerçevesinde aşağıdaki hipotez kurulmuştur:

H2: Algılanan iş-aile çatışması işten ayrılma niyetini tükenmişlik aracılığıyla dolaylı yoldan etkiler.

Diğer yandan cinsiyet ayrımcılığının yüksek veya düşük olduğu koşullarda yukarıdaki ilişkiler farklı biçimlerde oluşabilir. Örneğin, cinsiyet ayrımcılığının yüksek olduğu sosyal yapılarda iş-aile çatışması daha şiddetli yaşanabilmektedir (Aycan, 2008). Yapılan bir diğer çalışmada (Guttek vd., 1996) kadınlara yönelik yüksek ayrımcılık algısının kadınlarda daha düşük güç ve prestij duyguları oluşturduğu, daha fazla iş çatışmasına yol açtığı, bireyin aynı kariyer seçimini tekrar yapma isteğinin azaldığı görülmüştür. Başka bir çalışmada (Bosch, Las Heras, Russo, Rofcanin ve i Grau, 2018) aileyi destekleyici yönetici davranışı ile işte bireysel pro-sosyal ve dışsal motivasyon arasındaki ilişkide cinsiyet eşitsizliğinin düzenleyici rolü araştırılmıştır. Sonuçlar, aileyi destekleyici yönetici davranışı ve pro-sosyal motivasyon arasındaki ilişkinin, düşük cinsiyet eşitsizliği olan ülkelerde, yüksek cinsiyet eşitsizliği olan ülkelere göre daha güçlü olduğunu göstermiştir. Sonuç olarak, farklı cinsiyet eşitsizliği koşullarında algılanan iş-aile çatışması, tükenmişlik düzeyi ile çalışanları işten ayrılma niyeti yüksek oranda ilişkili veya daha zayıf bir ilişki düzeyi ile karşımıza çıkabilir. Literatürden elde edilen bilgiler ışığında aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H3: Algılanan sosyal normlar olarak cinsiyet eşitsizliği, iş-aile çatışması tükenmişlik düzeyi ile işten ayrılma niyeti kavramları arasındaki ilişkide düzenleyicilik rolüne sahiptir. Açıkçası, cinsiyet eşitsizliği algısının yüksek olması kavramlar arasındaki ilişkilerin düzeyini artırırken; düşük olması bu ilişkilerin düzeyini azaltır.

Çalışmanın amacına uygun kavramsal çerçevede açıklanan ifadelerle dayandırılarak test edilmek üzere tasarlanan araştırma modeli ile hipotezleri Şekil 1’de görebilirsiniz.

Şekil 1: Araştırma modeli

3.3. Ölçme araçları

Araştırmada veri toplamak üzere kullanılan anket formunun ilk bölümünde, katılımcıların demografik bilgileri, ikinci bölümünde iş-aile çatışması ölçeği, üçüncü bölümünde tükenmişlik ölçeği, dördüncü bölümünde işten ayrılma niyeti ölçeği ve beşinci bölümünde cinsiyet eşitsizliği ölçeğine yönelik maddeler yer almıştır. Araştırmada faydalanan ölçekler aşağıda gösterilmektedir:

İş-aile çatışması ölçeği: Algılanan iş-aile çatışması kavramını belirlemek adına Netemeyer, Boles ve McMurrian'ın (1996) geliştirdiği, Efeoğlu'nun (2006) Türkçe'ye uyarladığı iş-aile çatışması ölçeği kullanılmıştır.

Ölçeğin, iş-aile çatışması ile aile-iş çatışması şeklinde adlandırılan iki adet alt boyutu bulunmakta ve ölçek, 10 maddelik ifadelerden (Örn. *“iş sorumluluklarım, ev ve aile yaşantımı olumsuz olarak etkiliyor, İşimin aldığı zaman aileme karşı sorumluluklarımı yerine getirmemi zorlaştırıyor vb.”*) oluşmaktadır. Katılımcıların ifadelerine hangi derecede katıldıklarını belirlemek için beşli Likert tarzı ölçeğe yer verilmiştir (1 = Kesinlikle katılmıyorum, 5 = Tamamen katılıyorum). Ölçeğin güvenilirliği için yapılan analizde Cronbach alfa değerinin .90 olduğu görülmüştür. Bu analiz sonucuna dayanarak, iş-aile çatışması ölçeğinde yer alan tüm maddeler çalışmada kullanılmıştır (Gürbüz ve Şahin, 2014).

Tükenmişlik ölçeği: Tükenmişliği ölçmek için Schaufeli ve Salanova'nın (2007) geliştirdiği ve Çetin'in (Yayımlanma sürecinde) “Maslach Tükenmişlik Envanteri Genel Araştırmasını” baz alarak Türkçe'ye uyarladığı ölçek kullanılmıştır. Tükenmişlik ölçeği, duygusal tükenme, sinizm, başarı ve başarısızlık olmak üzere dört alt boyuttan oluşmakta ve toplam 16 ifade (Örn. *“bir günlük iş sonunda rahatlama zorlanırım, işime ve çalışmalarım karşı daha ilgisiz ve isteksiz hissediyorum, vb.”*) içermektedir. Katılımcıların ifadelerine hangi derecede katıldıklarını belirlemek için beşli Likert tarzı ölçeğe yer verilmiştir (1 = Hiçbir zaman, 5 = Her zaman). Tükenmişlik ölçeğinin güvenilirliği için yapılan analizde Cronbach alfa değeri .81 olarak bulunmuştur. Bu analiz sonucuna dayanarak, tükenmişlik ölçeğinde yer alan tüm maddeler çalışmada kullanılmıştır (Gürbüz ve Şahin, 2014).

İşten ayrılma niyeti ölçeği: Çalışanların işten ayrılma niyetini belirlemek adına Cammann, Fichman, Jenkins ve Klesh'in (1979) geliştirdiği, Gürbüz ve Bekmezci'nin (2012) Türkçe'ye uyarladığı “Michigan Örgütsel Değerlendirme Anketi” kullanılmıştır. Ölçek tek boyutlu ve 3 ifadeden (Örn. *“bazen işimden ayrılmayı düşünürüm, büyük bir ihtimalle önümüzdeki yıl başka bir iş bakacağım, şu an yaptığım işten ayrılmak istiyorum”*) oluşmaktadır. Katılımcıların ifadelerine hangi derecede katıldıklarını belirlemek üzere beşli likert tarzı ölçeğe yer verilmiştir (1 = Kesinlikle Katılmıyorum, 5 = Tamamen Katılıyorum). Ölçeğin güvenilirliği yapılan analizde Cronbach alfa değerinin 0.90 olduğu görülmüştür. İşten ayrılma niyeti ölçeğinin çalışmada kullanımı için elde edilen güvenilirlik oranı uygun görülmüştür (Gürbüz ve Şahin, 2014).

Cinsiyet eşitsizliği ölçeği: Sosyal normu ölçmek adına Kray, Howland, Russell ve Jackman'ın (2017) geliştirdiği, Yılmaz'ın (2018) Türkçe'ye uyarladığı cinsiyet eşitsizliği ölçeği kullanılmıştır. Ölçek, eşitlik ve eşitsizlik olmak üzere iki alt boyuttan oluşmakta ve toplamda 10 ifade (Örn. *“her zaman popüler olmasa da erkekler ve kadınlar daima farklı sosyal rollere sahiptir, erkeklerin ve kadınların her zaman farklı sosyal rollere sahip olduğunu düşünüyorum vb.”*) içermektedir. Çalışmada cinsiyet eşitsizliği alt boyutu kullanılmıştır. Katılımcıların ifadelerine hangi derecede katıldıklarını belirlemek için altılı Likert tarzı ölçeğe yer verilmiştir (1 = Kesinlikle katılmıyorum, 6 = Tamamen katılıyorum). Cinsiyet eşitsizliği ölçeğinin güvenilirliği için yapılan analizde Cronbach alfa değeri .731 olarak bulunmuştur. Bu analiz sonucuna dayanarak, cinsiyet eşitsizliği ölçeğinde yer alan tüm maddeler çalışmada kullanılmıştır (Gürbüz ve Şahin, 2014).

3.4. Örneklem ve Verilerin Toplanma Süreci

Mevcut çalışmada verileri elde etmek için anket yöntemi kullanılmıştır. Elde edilen verilerin bir kısmı işletmelere dağıtılan anketler aracılığı ile bir kısmı da işletmelere gönderilen çevrim içi anket aracılığı ile toplanılmıştır. Araştırmada Adana ve Niğde şehirlerinde hizmet sektöründe yer alan banka, kuaför, kafe vb. işyeri çalışanlarından kolayda örneklem yoluyla veriler elde edilmiştir. Katılımcılara toplamda 600 adet anket iletilmiş ve 450 adet anketin geri dönüşü sağlanmıştır. 32 anket eksik ya da hatalı doldurma gibi durumlardan örneklerden çıkarılmıştır. Son olarak, çalışmanın örneklemini 418 çalışandan oluşmuştur.

Elde edilen veriler, SPSS 24 ile AMOS 23 programlarında incelenmiştir. Araştırmada kullanılan ölçeklerin geçerliliğini ortaya koymak adına AMOS Paket Programı ile doğrulayıcı faktör analizleri gerçekleştirilmiştir. Ölçeklerin güvenilirlik analizinde içsel tutarlılık katsayısı olarak Cronbach Alfa değeri dikkate alınmıştır. Araştırmada yer alan kavramlar arasındaki ilişkileri ortaya koymak için ise SPSS Paket Programı aracılığı ile istatistiksel veri analizleri gerçekleştirilmiştir.

4. BULGULAR

Çalışmada yer alan ölçeklerin geçerliliğini ortaya koymak adına doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Tablo 1'de gösterilen doğrulayıcı faktör analizi bulgularından görüldüğü üzere iş-aile çatışması, tükenmişlik ve cinsiyet

eşitsizliği ölçeklerinin faktör yapıları doğrulanmıştır. Uyum indeks değerlerinin kabul edilebilir düzeyde olması sebebiyle (Kline, 2011), (Baumgartner ve Homburg, 1996; Bentler, 1980; Bentler ve Bonett, 1980; Marsh, Hau, Artelt, Baumert ve Peschar, 2006), (Browne ve Cudeck, 1993) ölçeklerin geçerliliği doğrulanmıştır. İşten ayrılma niyeti ölçeğinin üç maddeden oluşması ve kovaryans ilişkilerinde bilinen toplam istatistik sayısı ile tahmin edilecek istatistik sayısının aynı olmasından ötürü serbestlik derecesi sıfırdır ("0"). Bu durumdan dolayı doğrulayıcı faktör analizi yapılamamış geçerliliğini test etmek üzere açıklayıcı faktör analizine bakılmıştır (Bamber ve Van Santen, 1985). Faktör yük değerlerinin kabul düzeyi çalışmanın örneklem sayısına göre .30 olarak belirlenmiştir (Hair, Tatham, Anderson ve Black, 1998). İncelenen 3 madde arasında özdeğeri 1'i geçen tek bileşene rastlanmıştır. Özdeğeri 1'in üzerinde olan bileşenin toplam varyansa katkısı %83.91 oranındadır. İşten ayrılma niyeti ölçeğinin faktör yükleri sıralı olarak .90; .92; .93 oranında bulgulanmıştır (AVE= .84, CR=.94). Ölçeğin tüm maddeleri kabul düzeyi olan .30'un üzerindedir ve buna bağlı olarak binişlikliğe rastlanmamıştır (Hair vd., 1998). Ayrıca, ölçeklere ait ortalama açıklanan varyans (Average Variance Extracted (AVE)) değerlerinin 0,50'nin üzerinde ve birleşik güvenilirlik (Composite Relability) değerlerinin de 0,70'in üzerinde olması (Fornell ve Larcker, 1981), tüm ölçeklere ait yapı geçerliliğine ilişkin AVE ve CR sonuçları ölçeğin geçerlilik açısından uygun olduğunu göstermektedir.

Tablo 1: Ölçeklerin doğrulayıcı faktör analizi sonuçları

	χ^2	SD	χ^2 /SD	RMSEA	TLI	CFI	AVE	CR
İş-Aile Çatışması Ölçeği	82.649	26	3.18	0.072	0.97	0.98	.67	.86
Tükenmişlik Ölçeği	321.29	98	3.28	0.074	0.93	0.94	.58	.80
Cinsiyet Eşitsizliği Ölçeği	84.25	31	2.72	0.064	0.96	0.98	.61	.88

Analizler sonucunda değişkenlere ait ortalamalar ve standart sapma değerleri tespit edilmiştir (Tablo 2). Çalışanların iş-aile çatışması düzeyleri incelendiğinde ortalamanın üzerinde bir rakam görülmektedir (Ort.= 3.05, SS= 1.13). Çalışanların işten ayrılma niyetleri ele alındığında ise ortalamanın bir miktar altında bir rakam göze çarpmaktadır (Ort.= 2.41, SS= 1.35). Çalışanların cinsiyet ayrımcılığı oranları incelendiğinde ise ortalamanın üzerinde bir rakam görülmektedir (Ort.= 3.41, SS= 1.07).

Çalışmada incelenen kavramlar arasındaki ilişkileri görebilmek için korelasyon analizi gerçekleştirilmiştir. İlişki katsayıları incelendiğinde iş-aile çatışması ile demografik değişkenlerden yaş ($r = -.120$; $p < .05$) ile anlamlı olarak ters yönde korelasyon, eğitim ($r = .112$; $p < .05$) ve cinsiyet ($r = .127$; $p < .01$) ile anlamlı ve aynı yönde korelasyon görülmüştür. Buna ek olarak, iş-aile çatışması ile haftalık çalışma saati ($r = .136$; $p < .01$) arasında anlamlı ve aynı yönde ilişki bulgulanmıştır. Ayrıca, iş-aile çatışması ile cinsiyet ayrımcılığını ölçmek üzere kullanılan eşitsizlik ($r = .271$; $p < .01$), tükenmişlik ($r = .535$; $p < .01$) ve işten ayrılma niyeti ($r = .512$; $p < .01$) arasında anlamlı ve aynı yönde korelasyon görülmüştür. Tükenmişlik ile demografik değişkenlerden cinsiyet ($r = .129$; $p < .01$) arasında anlamlı ve aynı yönde ilişki bulgulanmıştır. Diğer taraftan tükenmişlik ile gelir ($r = -.212$; $p < .01$), medeni durum ($r = -.0161$; $p < .01$), yaş ($r = -.290$; $p < .01$) değişkenleri arasında anlamlı, fakat ters yönde bir ilişki saptanmıştır. Bunun yanı sıra, tükenmişlik ile işten ayrılma niyeti ($r = .605$; $p < .01$) arasında anlamlı ve aynı yönde bir ilişki mevcuttur. Ayrıca tükenmişlik ile iş yerindeki pozisyon ($r = -.0213$; $p < .01$) arasında anlamlı olarak ters yönde korelasyona rastlanmıştır. Eşitsizlik alt boyutu ile demografik değişkenlerden çocuk sayısı ($r = .151$; $p < .01$), eğitim ($r = .120$; $p < .05$) ve medeni durum ($r = .128$; $p < .01$) arasında anlamlı ve aynı yönde bir ilişki tespit edilmiştir. Ayrıca, eşitsizlik ve bağımlılık ($r = -.134$; $p < .01$) anlamlı, ancak ters yönde korelasyon göstermiştir (Tablo 2).

Tablo 2: Değişkenler arasındaki ilişkiler

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1 Yaş	Ort(SS)	1											
2 Cinsiyet		1											
3 Medeni durum			1										
4 Çocuk sayısı				1									
5 Eğitim					1								
6 Gelir						1							
7 İşyerindeki pozisyon							1						
8 Haftalık çalışma saati								1					
9 Eşin çalışma durumu									1				
10 Madde bağımlılığı (Sigara ve alkol)										1			
11 Tükenmişlik											1		
12 İş-aile çatışması												1	
13 Eşitsizlik													1
14 İşten ayrılma niyeti													

* p<0.05 anlamlılık seviyesinde ilişki anlamlı

** p< 0.01 anlamlılık derecesinde ilişki anlamlı

Tablo 3: Hiyerarşik regresyon analizi sonuçları

Bağımsız değişkenler	Bağımlı değişkenler													
	İşten Ayrılma Niyeti				Tükenmişlik				İşten ayrılma niyeti					
	Model 1		Model 2		Model 3		Model 4		Model 5		Model 6		Model 7	
	β	t	β	t	β	t	β	t	β	t	β	t	β	t
Yaş	-.195	-2.437**	-.105	-1.505	-.312	-4.108**	-.221	-3.407**	-.195	-2.437**	-.002	-.036	-.013	-.198
Cinsiyet	.085	1.250	.010	.167	.071	1.104	-.005	-.099	.085	1.250	.041	.741	.013	.234
Medeni durum	.161	2.032*	.171	2.496**	-.007	-.097	.004	.055	.161	2.032*	.165	2.573**	.149	2.361**
Çocuk sayısı	-.008	-.104	-.056	-.810	.029	.381	-.020	-.314	-.008	-.104	-.026	-.403	-.035	-.543
Eğitim	.074	1.117	.029	.502	.033	.520	-.013	-.251	.074	1.117	.054	1.001	.027	.518
Gelir	-.276	-3.739**	-.247	-3.849**	-.197	-2.805**	-.167	-2.816*	-.276	-3.739**	-.155	-2.543**	-.168	-2.867**
İşyerindeki pozisyon	.085	1.266	.080	1.370	-.066	-1.039	-.071	-1.327	.085	1.266	.125	2.303*	.108	2.041*
Haftalık çalışma saati	.047	.792	-.040	-.756	.000	-.004	-.089	-1.836	.047	.792	.047	.978	.009	.190
Eşin çalışma durumu	-.041	-.559	-.041	-.642	.083	1.179	.083	1.400	-.041	-.559	-.092	-1.536	-.072	-1.232
Madde bağımlılığı	.064	1.060	.035	.668	.054	.939	.024	.500	.064	1.060	.031	.627	.033	.697
İş-aile çatışması			.492	9.395**			.504	10.395**			.413	6.176**	.374	2.069*
Tükenmişlik											.616	11.766**	.082	.388
İş-aile çat. *eşitsizlik													-.206	-.806
Tükenmişlik* eşitsizlik													-.569	1.875
Eşitsizlik													-.179	-1.141
R ²		0.113		0.334		0.196		0.429		0.113		0.417		0.470
R ² (düzeltilmiş)		.079		0.307		0.166		0.406		.079		0.393		0.439
F		3.381**		12.106**		6.503**		18.116**		3.381**		17.247**		15.420**

* p<0.05 anlamlılık seviyesinde ilişki anlamlı

** p<0.01 anlamlılık derecesinde ilişki anlamlı

Araştırma hipotezlerini test etmek için Tablo 3'te yer alan modeller analiz edilmiştir. Bu bağlamda araştırmancın birinci hipotezini test etmek amacıyla Model 1'de işten ayrılma niyeti bağımlı değişken, demografik değişkenler bağımsız değişken olmak üzere analize dahil edilmiştir. Model 1'e göre yaş ($\beta = -.195, p < .01$), medeni durum ($\beta = .161, p < .05$) ve gelirin ($\beta = -.276, p < .01$) işten ayrılma niyeti üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkilere sahip olduğu görülmüştür. Model 2'de demografik değişkenlerle birlikte bağımsız değişken iş-aile çatışması regresyon analizine eklenmiştir. Model 2'de iş-aile çatışmasının da bağımsız değişken olarak modele eklendikten sonra yaşın işten ayrılma niyeti üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı gözlemlenmiştir ($\beta = -.105, p = .133$). Bununla birlikte Model 2'ye göre gelir ($\beta = -.247, p < .01$), medeni durum ($\beta = .171, p < .01$) ile iş-aile çatışmasının ($\beta = .492, p < .01$) işten ayrılma niyeti üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkisi tespit edilmiştir. Sonuçlar, demografik değişkenler kontrol edildikten sonra iş-aile çatışmasının yükselmesiyle birlikte işten ayrılma niyetinin de yükseldiğini göstermektedir. Elde edilen sonuçlara dayanarak, "H1: Algılanan iş-aile çatışması, işten ayrılma niyetini olumlu etkiler" hipotezi kabul edilmiştir.

Araştırmancın ikinci hipotezinin test edilmesi için öncelikle Model 3'de tükenmişlik bağımlı değişken, demografik değişkenler bağımsız değişken olmak üzere analize dahil edilmiştir. Model 3'e göre yaş ($\beta = -.312, p < .01$) ve gelirin ($\beta = -.197, p < .01$) tükenmişlik üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkilere sahip olduğu görülmüştür. Model 4'te demografik değişkenlerle birlikte bağımsız değişken iş-aile çatışması regresyon analizine eklenmiştir. Buna göre gelir ($\beta = -.167, p < .05$), yaş ($\beta = -.221, p < .01$) ve iş-aile çatışmasının ($\beta = -.504, p < .01$) tükenmişlik üzerinde anlamlı etkisi tespit edilmiştir (Tablo 3). İş-aile çatışmasının işten ayrılma niyeti üzerindeki doğrudan etkileri Tablo 3'de görülmektedir. Bu etkide tükenmişlik değişkeninin bir aracılık rolü oynayıp oynamadığını ortaya çıkarmak için aracılık testi yapılmıştır. Model 5'de işten ayrılma niyeti bağımlı değişken, demografik değişkenler bağımsız değişken olmak üzere analize dahil edilmiştir. Model 6'da demografik değişkenlerle birlikte bağımsız değişken olan iş-aile çatışması ve ardından tükenmişlik regresyon analizine dahil edilmiştir. Buna göre, medeni durum ($\beta = -.165, p < .01$), gelir ($\beta = -.155, p < .01$), işyerindeki pozisyon ($\beta = .125, p < .05$), iş-aile çatışması ($\beta = .413, p < .01$) ve tükenmişliğin ($\beta = .616, p < .01$) işten ayrılma niyeti üzerinde anlamlı etkileri vardır. Elde edilen sonuçlar, iş-aile çatışmasının işten ayrılma niyeti üzerindeki doğrudan etkisinin, tükenmişliğin araya girmesi sonucu azaldığını göstermektedir ($\beta = .413, p < .01$). Gerçekleşen azalmanın anlamlı olup olmadığını tespit edilmesi için ek olarak Sobel testi yapılmıştır. Sobel testi, kısmi veya tam aracılık görülmesi durumunda, bağımsız değişken tarafından açıklanan varyansta meydana gelen azalmanın anlamlılığını ölçen bir yöntem olarak kullanılmaktadır (Sobel, 1982). Sonuçlar, iş aile çatışması ile işten ayrılma niyeti (Sobel Test İstatistiği = 7.87, $p < .05$) arasındaki ilişkide tükenmişliğin kısmi aracılık rolünün anlamlı olduğunu göstermektedir. Aracılık rolünün gerçekleşmesi adına aracı değişkenin analize dahil olmasından sonra, bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerinde doğrudan etkisinde anlamlı bir azalma görülmeli veya değişkenler arasındaki ilişki anlamsızlaşmalıdır (Baron ve Kenny, 1986). Aracı değişkenin analize dahil olmasından sonra, bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerinde doğrudan etkisinde anlamlı bir azalma görülürse, kısmi aracılık rolünden söz edilmekte, değişkenler arasındaki ilişki istatistiksel olarak anlamsız olursa tam aracılık rolü olduğu söylenebilmektedir (Gürbüz ve Şahin, 2014). Bu bilgiler ışığında, tükenmişliğin iş-aile çatışmasının işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde kısmi aracılık rolü oynadığı görülmektedir. Elde edilen sonuçlara dayanarak, "H2: Algılanan iş-aile çatışması işten ayrılma niyetini tükenmişlik aracılığıyla dolaylı yoldan etkiler" hipotezi kısmen kabul edilmiştir.

Araştırmancın üçüncü hipotezinin test edilmesi için Model 7'de demografik değişkenlerle birlikte bağımsız değişken iş-aile çatışması, tükenmişlik ve etkileşim değişkenleri regresyon analizine dahil edilmiştir. Bağımsız değişkenler normal dağılıma dönüştürülmüş ve standardize edilmiştir. Ardından, standardize edilen her bir bağımsız değişken ile standardize edilen düzenleyici değişken ayrı bir biçimde çarpılmıştır. Bunun sonucunda, etkileşim değişkenleri elde edilmiş ve etkilerin anlamlılığı incelenmiştir. Model 7'de demografik değişkenlere ek olarak bağımsız değişkenler olarak iş-aile çatışması, tükenmişlik, düzenleyici değişken olarak eşitsizlik, ve etkileşim değişkenleri (iş-aile çatışması* eşitsizlik ve tükenmişlik* eşitsizlik) eklendikten sonra sadece medeni durum ($\beta = .149, p < .01$), gelir ($\beta = -.168, p < .01$), işyerindeki pozisyon ($\beta = .125, p < .05$), iş-aile çatışmasının ($\beta = .374, p < .05$) işten ayrılma niyeti üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkileri görülmüştür. Ancak, Model 7'de tükenmişlik değişkeninin ($\beta = .082, p = .698$), düzenleyici değişken olarak cinsiyet eşitsizliğinin ($\beta = -.179, p = .254$) ya da etkileşim değişkenleri olarak iş-aile çatışması* eşitsizlik ($\beta = -.206, p = .420$) ve tükenmişlik* eşitsizlik ($\beta = -.569, p = .061$) işten ayrılma niyeti üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkilerinin olmadığı tespit edilmiştir. Elde edilen

sonuçlar, "H3: Algılanan sosyal normlar olarak cinsiyet eşitsizliği, iş-aile çatışması tükenmişlik düzeyi ile işten ayrılma niyeti kavramları arasındaki ilişkilerde düzenleyicilik rolüne sahiptir. Açıkçası, cinsiyet eşitsizliği algısının yüksek olması kavramlar arasındaki ilişkilerin düzeyini artırırken; düşük olması bu ilişkilerin düzeyini azaltır." hipotezini reddetmiştir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışma, iş-aile çatışmasının işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde tükenmişliğin aracılık rolü ve bu süreçte bir sosyal norm olan cinsiyet ayrımcılığının etkisini araştırmıştır. Kavramlar arasındaki ilişkileri görmek adına uygulanan korelasyon analizi bulgularında iş-aile çatışması ile işten ayrılma niyeti arasında istatistiksel anlamlılık ve ileri düzeyde ilişki görülmüştür. Korelasyon analizi sonuçlarına dayanarak gerçekleştirilen hiyerarşik regresyon analizi sonucuna göre bağımlı değişken işten ayrılma niyeti üzerinde iş-aile çatışmasının anlamlı etkisi tespit edilmiştir. Bulgular, iş-aile çatışmasının işten ayrılma niyetini artırdığını göstermektedir. Sonuca göre, çalışanların iş-aile çatışması yaşaması durumunda çalışanlarda işten ayrılma niyeti oluşumu gerçekleşmektedir. Çalışmanın bulguları, önceki yapılan çalışmalarla benzerlik göstermektedir (Çarıkcı ve Çelikkol, 2009;Blomme, Van Rheede ve Tromp, 2010;Haar vd., 2012;Andres vd., 2012;Özbağ ve Çiçek, 2014;Karabay, 2015;Seçilmiş ve Kılıç, 2017;Lu vd., 2017;Kara, 2018).

Araştırmada iş-aile çatışması ile işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkinin tükenmişlik duygusu aracılığı ile meydana geldiği varsayılmıştır. Gerçekleştirilen korelasyon analizi, iş-aile çatışması ile tükenmişlik arasında anlamlı ve güçlü bir ilişki olduğunu göstermektedir. Bu bulgu, literatürdeki çalışmalar ile paralellik göstermektedir (Lambert, Hogan ve Altheimer, 2010;Carlson, Ferguson, Hunter ve Whitten, 2012;Wang, Liu, Wang ve Wang, 2012;Yavuz ve Akca, 2018). Buna ek olarak, korelasyon analizi, tükenmişlik ile işten ayrılma niyeti arasında anlamlı ve güçlü bir ilişki olduğunu yansıtmaktadır. Çalışmada ortaya çıkan bu bulgu literatürdeki çalışmalar ile benzer sonuçlara sahiptir (Deery, Walsh ve Guest, 2011;Herda ve Lavelle, 2012;Yıldırım, Erul ve Kelebek, 2014;Aslan ve Etyemez, 2015;Wong ve Laschinger, 2015;Cheng vd., 2016;Lu ve Gursoy, 2016;Karakas, 2017). Elde edilen bu sonuçlar, iş-aile çatışması ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkide tükenmişliğin aracılık etkisine işaret etmektedir. Buradan yola çıkarak uygulanan hiyerarşik regresyon analizine göre bağımlı değişken olarak tanımlanan işten ayrılma niyeti üzerinde iş-aile çatışmasının anlamlı etkisi tespit edilmiş ve daha sonra sürece tükenmişliğin girmesi ile kısmi aracılık etkisi görülmüştür. Neticede, iş-aile çatışması işten ayrılma niyetini tükenmişlik aracılığı ile dolaylı olarak etkilemiştir. Çalışmanın bu bulgusu önceki yapılan çalışmalar ile desteklenmektedir (Thanacoody, Bartram ve Casimir, 2009;Hamid ve Ahmad, 2017; Yıldız, Ensari, Elçi ve Karabay, 2019).

Katılımcılar hizmet sektöründe yer aldığı için günlük yaşamda yoğun bir çalışma düzenine sahiptir; bu nedenle, bireyler iş ile aile alanları arasındaki rol beklentilerinin yol açtığı çatışmalar yaşayabilir. Süre gelen yoğun çalışma düzeni nedeni ile bireylerde tükenmişlik ortaya çıkabilmekte ve bu durum neticesinde işten ayrılma niyeti görülebilmektedir. Buna göre, iş-aile çatışması yaşayan bireylerde işten ayrılma niyeti gerçekleşebileceği, tükenmişlik durumunun ortaya çıkması ile mevcut etkinin düzeyinin artacağı ifade edilebilir. Çalışanların işten ayrılması örgütler için çeşitli birçok maliyete yol açmaktadır. Bu noktada, insan kaynakları departmanlarının önemli bir rolü bulunmaktadır. İnsan kaynakları yönetimi sürecinde iş analizlerinin etkin bir biçimde gerçekleştirilmesi önem arz etmektedir. Çalışanların görev ve sorumlulukları açık bir şekilde tanımlanarak, gereksiz ve zaman kaybına yol açan faaliyetler ortadan kaldırılmalı ve sağlıklı çalışma düzeni yaratılmalıdır. Buna ek olarak, çalışanların iş doyumlarının sağlanması için çeşitli iş tasarımlarından faydalanılabilir. Böylece çalışanların iş-aile çatışması, tükenmişlik gibi negatif örgütsel davranışları önlenabilir; akabinde, işten ayrılma niyetlerinin önüne geçilebilir.

Sosyal norm olarak cinsiyet eşitsizliğinin, iş-aile çatışması ve işten ayrılma niyeti ilişkisinde düzenleyici rolünün test edilmesi için, hiyerarşik regresyon analizi uygulanmıştır. Ancak analiz sonucunda sosyal normu belirlemek adına kullanılan cinsiyet eşitsizliği değişkenine ilişkin anlamlı bir etki görülmemiştir. Toplumda yer alan kadın ile erkek eşitsizliği algısının yüksek düzeyde olmasının iş-aile çatışması ile işten ayrılma niyeti ilişkisini daha da artıracak hipotezine dair bulguya rastlanmamıştır. Cinsiyet eşitsizliğini katılımcıların yüksek seviyelerde algıladığı düşünülürse, bu durum ölçümde cinsiyet eşitliği konusundaki algıların yeterince temsil edilmediğinden bahsedilebilir. Ayrıca işten ayrılma niyeti veya iş-aile çatışması süreçleri ekonomik çevrenin ve toplumsal normların etkisinin daha ağır bastığı sonuçlar olduğundan, kişisel seviyede yüksek veya düşük eşitsizlik algısı bu süreçlerde fark yaratmamış olabilir. Ancak tüm bu olası açıklamaların teyidi gelecekte yapılacak araştırmalara muhtaçtır.

İş-aile çatışması, işten ayrılma niyeti, tükenmişlik ve cinsiyet eşitsizliği gibi çalışanların sıklıkla karşılaştığı veya bireysel olarak deneyimlediği kavramların anlaşılması, çalışanların yaşadıkları süreçleri daha sağlıklı kavramasına katkıda bulunabilir. Mevcut araştırmanın sonuçlarından yola çıkarak çalışanlar, güncel olarak deneyimlediği veya ileride karşılarına çıkabilecek ilgili süreçleri yönetebilir ve meydana gelebilecek olumsuz sonuçları önleyebilirler. Çalışmanın sonuçları incelendiğinde, Adana ve Niğde şehirlerinde hizmet sektöründe faaliyet gösteren yöneticilerin ve çalışanların üretim ve hizmet süreçlerini daha sağlıklı ve etkin bir biçimde gerçekleştirmesi, örgüt performansının arzu edilen düzeye ulaşması için örgütsel davranış penceresinde uygun çalışma ortamına ihtiyaç duyulduğu görülmektedir.

Araştırmanın gerçekleştirilmesi ile iş-aile çatışması, tükenmişlik, işten ayrılma niyeti ve cinsiyet ayrımcılığı gibi kavramların örgütler için oldukça önemli ve araştırılması gereken kavramlar olduğu tespit edilmiştir. Araştırma, farklı bir bakış açısı ile ayrı olarak sıklıkla ele alınan iş-aile çatışması, işten ayrılma niyeti ve tükenmişlik değişkenlerinin hepsini inceleyerek sürecin nasıl gerçekleştiğini tek bir modelde sunmuştur. Bu model, bütüncül bir bakış açısı sağlayarak üç değişkenin birbirleri ile olan ilişkilerini göstermektedir. Önceki çalışmalardan yola çıkarak iş-aile çatışması ile işten ayrılma niyeti ilişkisinde sosyal normlara ilişkin bir boşluk tespit edilmiş ve mevcut araştırma, bu boşluğu doldurmak üzere uygulanmıştır. Sosyal normu belirlemek adına cinsiyet eşitsizliği temel alınarak toplumsal cinsiyet rollerinin bu süreçteki rolü incelenmiştir. Araştırmanın hipotezlerinin analizi için seçilen örneklemin görüşüne göre toplumsal cinsiyet rollerinin bu süreçte rolüne rastlanmamıştır.

Çalışma konusu farklı çalışmalarla da ele alınması gereken, çalışanlar ile örgütler açısından önemli bir konudur. Yapılacak olan çalışmalarda, mevcut çalışmada kullanılan model farklı sektörlerde uygulanabilir. Araştırmanın farklı sektörlerde yapılarak sonuçların karşılaştırılması literatüre katkı sağlayabilir. Örneğin, kamu ve özel sektörün çalışma koşullarının farklı olması, gerçekleştirilen analizlerin sonuçlarını da etkileyebilir. Bu yüzden farklı sektörlerde modelin test edilmesi ve çalışma sonuçlarının karşılaştırılmasının literatüre faydalı olacağı düşünülmektedir. Buna ek olarak, analiz edilecek verilerin farklı zamanlarda toplanarak boylamsal araştırma uygulanması ile kavramlar arasındaki nedensellik ilişkisinin ortaya konması adına sağlıklı bilgi sunacaktır.

KAYNAKLAR

- Achoui, M. & Mansour, M. (2007). Employee turnover and retention strategies: Evidence from Saudi companies, *International Review of Business Research Papers*, 3, 1-16.
- Ajala, E. M. (2017). Work-family-conflict and family-work-conflict as correlates of job performance among working mothers: Implications for industrial social workers. *African Journal of Social Work*, 7(1), 52-62.
- Akintayo, D. I. (2010). Work-family role conflict and organizational commitment among industrial workers in Nigeria. *International Journal of Psychology and Counselling*, 2(1), 1-8.
- Altındag, E., & Siller, F. (2014). Effects of flexible working method on employee performance: An empirical study in Turkey. *Business and Economics Journal*, 5, 1-7.
- Andres, M., Moelker, R., & Soeters, J. (2012). The work-family interface and turnover intentions over the course of project-oriented assignments abroad. *International Journal of Project Management*, 30(7), 752-759.
- Aslan, Z. & Etyemez, S. (2015). İşgörenlerin tükenmişlik düzeylerinin işten ayrılma niyeti üzerine etkisi: Hatay'daki otel işletmelerinde bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 7(3), 482-507.
- Aycan, Z. (2008). Cross-cultural approaches to work-family conflict. In *Handbook of Work-family Integration*, 353-370, Academic Press.
- Bamber, D., & Van Santen, J. P. (1985). How many parameters can a model have and still be testable?. *Journal of Mathematical Psychology*, 29(4), 443-473.
- Baron, R. M., & Kenny, D. A. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1173.
- Baumgartner, H., & Homburg, C. (1996). Applications of structural equation modeling in marketing and consumer research: A review. *International Journal of Research in Marketing*, 13(2), 139-161.
- Bem, S. L. (1981). Gender schema theory: A cognitive account of sex typing. *Psychological Review*, 88(4), 354.

- Bem, S. L. (1983). Gender schema theory and its implications for child development: Raising gender-aschematic children in a gender-schematic society. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 8(4), 598-616.
- Bentler, P. M. (1980). Multivariate analysis with latent variables: Causal modeling. *Annual Review of Psychology*, 31(1), 419-456.
- Bentler, P. M., & Bonett, D. G. (1980). Significance tests and goodness of fit in the analysis of covariance structures. *Psychological Bulletin*, 88(3), 588.
- Blanch, A., & Aluja, A. (2012). Social support (family and supervisor), work–family conflict, and burnout: Sex differences. *Human Relations*, 65(7), 811-833.
- Blomme RJ, Van Rheede A & Tromp D. M. (2010). Work-family conflict as a cause for turnover intentions in the hospitality industry. *Tourism and Hospitality Research*, 10, 269–85
- Boles, J. S., Howard, W. G., & Donofrio, H. H. (2001). An investigation into the inter-relationships of work-family conflict, family-work conflict and work satisfaction. *Journal of Managerial Issues*, 376-390.
- Bosch, M. J., Las Heras, M., Russo, M., Rofcanin, Y., & i Grau, M. G. (2018). How context matters: The relationship between family supportive supervisor behaviours and motivation to work moderated by gender inequality. *Journal of Business Research*, 82, 46-55.
- Browne, M. W., & Cudeck, R. (1993). Alternative ways of assessing model fit In Bollen KA & Long JS (Eds.), Testing structural equation models, 136–162.
- Cameron, J. E. (2001). Social identity, modern sexism, and perceptions of personal and group discrimination by women and men. *Sex Roles*, 45(11-12), 743-766.
- Cammann, C., Fichman, M., Jenkins, D., Klesh, J. (1979). The Michigan organizational assessment questionnaire. Unpublished manuscript, University of Michigan, Ann Arbor.
- Carlson, D., Ferguson, M., Hunter, E., & Whitten, D. (2012). Abusive supervision and work–family conflict: The path through emotional labor and burnout. *The Leadership Quarterly*, 23(5), 849-859.
- Cheng, C., Cheng, C., Bartram, T., Bartram, T., Karimi, L., Karimi, L. & Leggat, S. (2016). Transformational leadership and social identity as predictors of team climate, perceived quality of care, burnout and turnover intention among nurses, *Personnel Review*, 45(6), 1200-1216.
- Chiang, Y. M., & Chang, Y. (2012). Stress, depression, and intention to leave among nurses in different medical units: Implications for healthcare management/nursing practice. *Health Policy*, 108(2-3), 149-157.
- Cohen, G., Blake, R. S., & Goodman, D. (2016). Does turnover intention matter? Evaluating the usefulness of turnover intention rate as a predictor of actual turnover rate. *Review of Public Personnel Administration*, 36(3), 240-263.
- Çarıkcı, İ. H., & Çelikkol, Ö. (2009). İş–aile çatışmasının örgütsel bağlılık ve işten ayrılma niyetine etkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9, 153-170.
- Çetin, F. (Yayımlanmamış yayın) Tükenmişlik ölçeği geçerlilik ve güvenilirlik çalışması, *İş ve İnsan Dergisi*
- Davidson, M. C., Timo, N., & Wang, Y. (2010). How much does labour turnover cost? A case study of Australian four-and five-star hotels. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*.
- Deery, S., Walsh, J., & Guest, D. (2011). Workplace aggression: The effects of harassment on job burnout and turnover intentions. *Work, Employment and Society*, 25(4), 742-759.
- Demerouti, E., Bouwman, K., & Sanz-Vergel, A. I. (2011). Job resources buffer the impact of work-family conflict on absenteeism in female employees. *Journal of Personnel Psychology*.
- DeTienne, K. B., Agle, B. R., Phillips, J. C., & Ingerson, M. C. (2012). The impact of moral stress compared to other stressors on employee fatigue, job satisfaction, and turnover: An empirical investigation. *Journal of Business Ethics*, 110(3), 377-391.
- Dipboye, R. L., & Colella, A. (2005). The dilemmas of workplace discrimination. Discrimination at work: *The Psychological and Organizational Bases*, 425-462.
- Dixon, M. A., & Bruening, J. E. (2005). Perspectives on work-family conflict in sport: An integrated approach. *Sport Management Review*, 8(3), 227-253.

- Eagly, A. H. (1983). Gender and social influence: A social psychological analysis. *American Psychologist*, 38(9), 971.
- Eagly, A. H., & Wood, W. (1999). The origins of sex differences in human behavior: Evolved dispositions versus social roles. *American Psychologist*, 54(6), 408.
- Edwards, J. R., & Rothbard, N. P. (2000). Mechanisms linking work and family: Clarifying the relationship between work and family constructs. *Academy of Management Review*, 25, 178-199.
- Efeoglu, I. E. (2006). The effects of work-family conflict on job stress, job satisfaction and organizational commitment: A study in the pharmaceutical industry. *Unpublished Master's Thesis, Çukurova University, Adana*.
- Elster, J. (1991). Rationality and social norms. *European Journal of Sociology/Archives Europeennes de Sociologie*, 32(1), 109-129.
- Fornell, C. & Larcker, D. F. (1981). Structural equation models with unobservable variables and measurement error: Algebra and statistics. *Journal of Marketing Research*, 18, 382-388.
- Freudenberger, H. J. (1974). Staff burn-out. *Journal of Social Issues*, 30(1), 159-165.
- Frone, M. R., Barnes, G. M., & Farrell, M. P. (1994). Relationship of work-family conflict to substance use among employed mothers: The role of negative affect. *Journal of Marriage and the Family*, 1019-1030.
- Goode, W. (1960). A theory of role strain. *American Sociological Review*, 25, 483-496.
- Grandey, A. A., & Cropanzano, R. (1999). The conservation of resources model applied to work-family conflict and strain. *Journal of Vocational Behavior*, 54(2), 350-370.
- Greenhaus, J. H., & Beutell, N. J. (1985). Sources of conflict between work and family roles. *Academy of Management Review*, 10(1), 76-88.
- Gutek, B.A., Cohen, A.G. and Tsui, A. (1996), Reactions to perceived discrimination for work-family conflict, *Human Relations*, 49, 6, 791-813.
- Gürbüz, S., & Bekmezci, M. (2012). İnsan kaynakları yönetimi uygulamalarının bilgi işçilerinin işten ayrılma niyetine etkisinde duygusal bağlılığın aracılık ve düzenleyicilik rolü. *Istanbul University Journal of the School of Business*, 41(2), 189-213.
- Gürbüz, S., & Şahin, F. (2014). Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Haar, J. M., Roche, M., & Taylor, D. (2012). Work-family conflict and turnover intentions of indigenous employees: The importance of the whanau/family for Maori. *The International Journal of Human Resource Management*, 23(12), 2546-2560.
- Hair, J. F., Anderson, R. E., Tatham, R. L., & Black, W. C. (1998). Multivariate data analysis prentice hall. *Upper Saddle River, NJ*, 730.
- Hamann, D. L., & Gordon, D. G. (2000). Burnout an occupational hazard: Many elements of a music teacher's life can contribute to stress and burnout. Here are some ideas to cope with and treat the condition before it becomes debilitating. *Music Educators Journal*, 87(3), 34-39.
- Hamid, R. A., & Ahmad, U. N. U. (2017). The mediation effect of burnout on the relationship between work-family conflict and turnover intention among Malaysian women engineers. *Advanced Science Letters*, 23(9), 8971-8978.
- Herda, D. N., & Lavelle, J. J. (2012). The auditor-audit firm relationship and its effect on burnout and turnover intention. *Accounting Horizons*, 26(4), 707-723.
- Kalidass, A., & Bahron, A. (2015). The relationship between perceived supervisor support, perceived organizational support, organizational commitment and employee turnover intention. *International Journal of Business Administration*, 6(5), 82.
- Kara, E. (2018). İş-aile çatışmasının işten ayrılma niyeti üzerine etkisini belirlemeye yönelik turizm sektöründe bir araştırma: Edremit Körfezi örneği. *İdealkent*, 9(24), 733-750.

- Karabay, M. E. (2015). Sağlık personelinin iş stresi, iş-aile çatışması ve iş-aile-hayat tatminlerine yönelik algılarının işten ayrılma niyeti üzerindeki etkilerinin belirlenmesi üzerine bir araştırma. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 13(26), 113-134.
- Karakaş, A. (2017). Duygusal emek, tükenmişlik ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişki: Otel işletmesi çalışanları üzerine bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 80-112.
- Kessler, L. T. (2006). Keeping discrimination theory front and center in the discourse over work and family conflict. *Pepp. L. Rev.*, 34, 313.
- Khan, M. R. U., Nazir, N., Kazmi, S., Khalid, A., Kiyani, T. M. and Shahzad, A. (2014) Work-Family Conflict and Turnover Intentions: Mediating Effect of Stress. *International Journal of Humanities and Social Science*. 4(5), 92-100.
- Kline, R. B. (2011). Convergence of structural equation modeling and multilevel modeling.
- Kray, L. J., Howland, L., Russell, A. G., & Jackman, L. M. (2017). The effects of implicit gender role theories on gender system justification: Fixed beliefs strengthen masculinity to preserve the status quo. *Journal of Personality and Social Psychology*, 112(1), 98.
- Kundu, S. C., Phogat, R. S., Datta, S. K., & Gahlawat, N. (2016). Impact of workplace characteristics on work-family conflict of dual-career couples. *International Journal of Organizational Analysis*, 24, 883-907.
- Labrague, L. J., McEnroe-Petitte, D. M., Gloe, D., Tsaras, K., Artech, D. L., & Maldia, F. (2017). Organizational politics, nurses' stress, burnout levels, turnover intention and job satisfaction. *International Nursing Review*, 64(1), 109-116.
- Lambert, E., Hogan, N. L. & Altheimer, I. (2010). The association between work-family conflict and job burnout among correctional staff: A preliminary study. *American Journal of Criminal Justice*, 35(1-2), 37-55.
- Lee, S. H., & Jeong, D. Y. (2017). Job insecurity and turnover intention: organizational commitment as mediator. *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 45(4), 529-536.
- Linehan, M., & Walsh, J. S. (2000). Work-family conflict and the senior female international manager. *British Journal of Management*, 11, 49-58.
- Long, C. S., Ajagbe, A. M., Nor, K. M. and Suleiman, E. S. (2012) The approaches to increase employees' loyalty: A review on employees' turnover models. *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*, 6(10), 282-291.
- Lu, L., Kao, S. F., Chang, T. T., Wu, H. P., & Cooper, C. L. (2011). Work/family demands, work flexibility, work/family conflict, and their consequences at work: A national probability sample in Taiwan. *International Perspectives in Psychology: Research, Practice, Consultation*, 1(S), 68.
- Lu, A. C. C. & Gursoy, D. (2016). Impact of job burnout on satisfaction and turnover intention: Do generational differences matter?. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 40(2), 210-235.
- Lu, Y., Hu, X. M., Huang, X. L., Zhuang, X. D., Guo, P., Feng, L. F. & Hao, Y. T. (2017). The relationship between job satisfaction, work stress, work-family conflict, and turnover intention among physicians in Guangdong, China: a cross-sectional study. *BMJ Open*, 7(5), 1-12.
- Maier, C., Laumer, S., Eckhardt, A. and Weitzel, T. (2013) Analysing the impact of HRIS implementations on HR personnel's job satisfaction and turnover intention. *The Journal of Strategic Information Systems*, 22(3), 193-207.
- Marsh, H. W., Hau, K. T., Artelt, C., Baumert, J., & Peschar, J. L. (2006). OECD's brief self-report measure of educational psychology's most useful affective constructs: Cross-cultural, psychometric comparisons across 25 countries. *International Journal of Testing*, 6(4), 311-360.
- Maslach, C. (1982). *Burnout: The cost of caring*. California. Ishk.
- Maslach, C., & Jackson, S. E. (1981). The measurement of experienced burnout. *Journal of Organizational Behavior*, 2(2), 99-113.
- Maslach, C., Schaufeli, W. B., & Leiter, M. P. (2001). Job burnout. *Annual Review of Psychology*, 52(1), 397-422.
- Minnotte, K. L., Minnotte, M. C., & Bonstrom, J. (2015). Work-family conflicts and marital satisfaction among US workers: Does stress amplification matter?. *Journal of Family and Economic Issues*, 36(1), 21-33.

- Mobley, W. H., Griffeth, R. W., Hand, H. H., & Meglino, B. M. (1979). Review and conceptual analysis of the employee turnover process. *Psychological Bulletin*, 86(3), 493.
- Netemeyer, R. G., Boles, J. S., & McMurrin, R. (1996). Development and validation of work–family conflict and family–work conflict scales. *Journal of Applied Psychology*, 81(4), 400.
- Nye, C. D., Brummel, B. J., & Drasgow, F. (2009). Differentiating gender discrimination and sexist behavior: An examination of antecedents and outcomes. *Military Psychology*, 21(3), 299-314.
- Özbağ, G. K., & Ceyhun, G. Ç. (2014). Does job satisfaction mediate the relationship between work-family conflict and turnover? A study of Turkish marine pilots. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 140, 643-649.
- Parasuraman, S., & Simmers, C. A. (2001). Type of employment, work–family conflict and well-being: A comparative study. *Journal of Organizational Behavior*, 22(5), 551-568.
- Perlman, F. T., & Brandell, J. R. (2010). Psychoanalytic theory. *Theory and Practice in Clinical Social Work*, 101-131.
- Perrewé, P. L., & Hochwarter, W. A. (2001). Can we really have it all? The attainment of work and family values. *Current Directions in Psychological Science*, 10(1), 29-33.
- Rexroat, C., & Shehan, C. (1987). The family life cycle and spouses' time in housework. *Journal of Marriage and the Family*, 737-750.
- Roseman, E. 1981, *Managing employee turnover: a positive approach*, AMACOM, New York.
- Santos, G. G., & Cabral-Cardoso, C. (2008). Work-family culture in academia: A gendered view of work-family conflict and coping strategies. *Gender in Management: An International Journal*, 23, 442-457.
- Schaufeli, W. B., & Salanova, M. (2007). Efficacy or inefficacy, that's the question: Burnout and work engagement, and their relationships with efficacy beliefs. *Anxiety, Stress, and Coping*, 20(2), 177-196.
- Schweper Jr, C. H. (2001). Ethical climate's relationship to job satisfaction, organizational commitment, and turnover intention in the salesforce. *Journal of Business Research*, 54(1), 39-52.
- Seçilmiş, C., & Kılıç, İ. (2017). Örgütsel güven, iş-aile çatışması ve işten ayrılma niyeti ilişkisinin belirlenmesi: Seyahat acentelerinde bir uygulama. *Turizm Akademik Dergisi*, 4(1), 65-79.
- Shaffer, M. A., Joplin, J. R., Bell, M. P., Lau, T., & Oguz, C. (2000). Gender discrimination and job-related outcomes: A cross-cultural comparison of working women in the United States and China. *Journal of Vocational Behavior*, 57(3), 395-427.
- Sobel, M. E. (1982). Asymptotic confidence intervals for indirect effects in structural equation models. *Sociological Methodology*, 13, 290-312.
- Sunstein, C. R. (1996). Social norms and social roles. *Columbia Law Review*, 96(4), 903-968.
- Thanacoody, P. R., Bartram, T., & Casimir, G. (2009). The effects of burnout and supervisory social support on the relationship between work-family conflict and intention to leave: A study of Australian cancer workers. *Journal of Health Organization and Management*, 23(1), 53-69.
- Tracey, J. B., & Hinkin, T. R. (2008). Contextual factors and cost profiles associated with employee turnover. *Cornell Hospitality Quarterly*, 49(1), 12-27.
- Vandenberg, R. J., & Nelson, J. B. (1999). Disaggregating the motives underlying turnover intentions: When do intentions predict turnover behavior?. *Human Relations*, 52(10), 1313-1336.
- Vanderpool, C., & Way, S. A. (2013). Investigating work–family balance, job anxiety, and turnover intentions as predictors of health care and senior services customer-contact employee voluntary turnover. *Cornell Hospitality Quarterly*, 54(2), 149-160.
- Wang, Y., Liu, L., Wang, J., & Wang, L. (2012). Work-family conflict and burnout among Chinese doctors: The mediating role of psychological capital. *Journal of Occupational Health*, 54(3), 232-240.
- Wang, I. A., Lee, B. W. & Wu, S. T. (2017). The relationships among work-family conflict, turnover intention and organizational citizenship behavior in the hospitality industry of Taiwan. *International Journal of Manpower*, 38(8), 1130-1142.
- Wong, C. A. & Laschinger, H. K. S. (2015). The influence of frontline manager job strain on burnout, commitment and turnover intention: A cross-sectional study, *International Journal of Nursing Studies*, 52(12), 1824-1833.

- Yavuz, M., & Akca, M. (2018). Çatışma, stres, tükenmişlik ve işten ayrılma niyeti: Medeni durum ve cinsiyete göre farklılıkların incelenmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 827-846.
- Yıldırım, M. H., Erul, E. E., & Kelebek, P. (2014). Tükenmişlik ile işten ayrılma niyeti arasındaki ilişki banka çalışanları üzerine bir araştırma. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 6(1), 34-44.
- Yıldız, B., Ensari, M. Ş., Elçi, M., & Karabay, M. E. (2019). İş-aile çatışmasının işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde tükenmişliğin aracı etkisi. *İş ve İnsan Dergisi*, 6(1), 13-27.
- Yılmaz, S. E. (2018). İş-aile çatışmasının, tükenmişlik ve işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisi: Sosyal normların düzenleyici rolü, *Master's Thesis, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde*.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:21.03.2022 ✓Accepted/Kabul:26.04.2022

DOI:10.30794/pausbed.1091064

Research Article/Araştırma Makalesi

Say, S. (2022). "Kamusal Sermayeli Mevduat Bankalarının Aktif Kalitesinin Entegre Entropi-TOPSIS Yöntemleri ile Değerlendirilmesi", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 52, Denizli, ss. 351-361.

KAMUSAL SERMAYELİ MEVDUAT BANKALARININ AKTİF KALİTESİNİN ENTEGRE ENTROPİ-TOPSIS YÖNTEMLERİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ

Servet SAY*

Öz

Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de faaliyet gösteren kamusal sermayeli mevduat bankaların 2010-2020 yıllarını kapsayan 11 yıllık finansal tablolarının incelenerek aktif kalitesinin belirlenmesi ve entegre Entropi-TOPSIS yöntemini kullanarak bankaların sıralanmasıdır. Şubat 2022 tarihi itibarıyla Türkiye’de 51 banka bulunmaktadır. Bu bankaların 11 tanesini mevduat bankaları oluşturmaktadır. Mevduat bankaları içerisinde de kamusal sermayeli mevduat bankalarının sayısı üçtür. Çalışmada, Türkiye’deki faaliyet gösteren 3 adet kamusal sermayeli mevduat bankasının 2010-2020 dönemine ait aktif kalitesine ilişkin finansal oranlar hesaplanmıştır. Daha sonra, Entropi yöntemiyle kriter ağırlıkları hesaplanmış ve TOPSIS yöntemiyle de bankalar sıralanmıştır. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre kamusal sermayeli bankalar açısından incelendiğinde, iyi aktif kalitesine sahip bankaların sıralamalarında yıldan yıla bazı farklılıklar olsa da 11 yıllık dönemde genel olarak birinci sırayı B1 kodlu Ziraat Bankası’nın aldığı görülmektedir. Aynı zamanda B2 ve B3 kodlu Vakıfbank ve Halk Bankası’nın genellikle ikinci ve üçüncü sırayı paylaştığı ve puanlarının birbirine çok yakın olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bankaların likidite ve kredi riskinden korunmaları için varlık yatırımları ve kredi politikalarını gözden geçirmeleri gerekmekte ve batık krediler ile donuk alacaklara ilişkin olarak önlem almaları önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Banka, Aktif Kalitesi, Entropi, TOPSIS.

EVALUATION OF ASSET QUALITY OF PUBLICLY OWNED DEPOSIT BANKS BY INTEGRATED ENTROPY-TOPSIS METHODS

Abstract

This study aims to determine the asset quality of publicly owned deposit banks operating in Turkey by examining the 11-year financial statements covering the years 2010-2020 and to rank the banks using the integrated Entropy-TOPSIS method. As of February 2022, there are 51 banks in Turkey. 11 of these banks are deposit banks. Among the deposit banks, the number of state-owned deposit banks is three. In the study, financial ratios related to the asset quality of 3 state-owned deposit banks operating in Turkey for the period 2010-2020 were calculated. Then, criteria weights were calculated with the Entropy method, and the banks were ranked with the TOPSIS method. According to the results obtained from the study, when analyzed in terms of state-owned banks, it is seen that Ziraat Bank with the code B1 took the first place in the 11 years, although there are some differences from year to year in the rankings of banks with good asset quality. At the same time, it has been determined that Vakıfbank and Halk Bank, coded B2 and B3, generally share the second and third places, and their scores are very close to each other. In addition, banks are required to review their asset investments and credit policies to protect them from liquidity and credit risk, and it is recommended to take measures regarding bad loans and non-performing loans.

Keywords: Bank, Asset Quality, Entropy, TOPSIS.

*Öğr.Gör.Dr., Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO, Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Bölümü, KONYA, e-posta: servetsay@selcuk.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-4216-6650>)

Giriş

Mevduat bankaları Türkiye ekonomisinde önemli bir yere sahip ve reel sektörle ilişkileri belirleyici olan finansal kurumlardır. Birikimlerin değerlendirilmesi noktasında sahip oldukları tercih edilme durumu ve sağladıkları finansman imkânları, mevduat bankalarını diğer finansal kurumlardan daha aktif duruma getirmiştir (Atukalp, 2018, s. 38-39). Mevduat bankalarının istihdam olanakları, topladığı mevduat ve yararlandığı kredilerin toplamına bakıldığında bankacılık sisteminin ne kadar önemli olduğu görülmektedir. Bu önem, ekonomi içerisinde gitgide artan bir orana sahip olduğu için bankaların finansal performansının ölçülmesi araştırmacılar tarafından önde gelen konulardan biri olmuştur (Kandemir ve Karataş, 2016, s. 1767).

Türkiye Bankalar Birliği (TBB) verilerine göre ülkemizde Şubat 2022 tarihi itibarıyla 51 banka bulunmaktadır. Bu bankaların 11 tanesini mevduat bankaları oluşturmaktadır. Mevduat bankaları içerisinde de kamusal sermayeli mevduat bankalarının sayısı üçtür. Bu çalışmanın temel amacı, Türkiye'deki kamusal sermayeli mevduat bankaların 2010-2020 dönemine ait 11 yıllık finansal tablolarının incelenerek aktif kalitesinin belirlenmesi ve entegre Entropi-TOPSIS yöntemini kullanarak bankaların sıralanmasıdır.

Türkiye Bankalar Birliği bankaların aktif kalitesini belirlerken çeşitli oranlar kullanmıştır. Bu oranlar; finansal varlıkların toplam varlıklara oranı (FV/TV), toplam kredilerin toplam varlıklara oranı (TK/TV), toplam kredilerin toplam mevduata oranı (TK/TM), donuk alacakların toplam kredilere oranı (DA/TK), duran varlıkların toplam varlıklara oranı (DV/TV) ve tüketici kredilerinin toplam kredilere oranı (Tük/TK)'dir.

İlgili literatür incelendiğinde işletmelere ait finansal performansın değerlendirilmesinde TOPSIS yöntemi yaygın olarak kullanılsa da incelenen çalışmalar arasında bankalarda aktif kalitesi bağlamında gerçekleştirilen çalışmaların nadir olduğu görülmektedir. Yapılan bu çalışma ile literatürdeki ilgili boşluğun doldurulması düşünülmektedir.

Çalışmada öncelikle daha önce yapılmış ulusal ve uluslararası çalışmalara yer verilmiştir. Daha sonra Türkiye'deki faaliyet gösteren 3 adet kamusal sermayeli mevduat bankasının 2010-2020 dönemine ait aktif kalitesine ilişkin finansal oranlar hesaplanmıştır. Daha sonra, Entropi yöntemiyle kriter ağırlıkları hesaplanmış ve TOPSIS yöntemiyle de bankalar sıralanmıştır.

1. LİTERATÜR

Çok kriterli karar verme yöntemlerinden biri olan TOPSIS yöntemi kullanılarak aktif kalitesine ilişkin finansal oranların incelendiği hem ulusal hem de uluslararası ampirik çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmada daha önce Türkiye'de faaliyet gösteren kamusal sermayeli bankaların incelendiği çalışmalardan farklı olarak aktif kalitesinin hesaplanmasında daha fazla finansal orandan yararlanılmıştır. Ayrıca bu çalışmanın aktif kalitesinin ölçülmesine yönelik kullanılan oranların farklılığı ve yeterliliği bakımından önceki çalışmalardan ayrılmaktadır. Literatürde yer alan çalışmalardan öne çıkanlardan bazıları aşağıda özetlenmiştir.

Bağcı ve Rençber (2014) kamu bankaları ile özel bankaların kârlılık performanslarını karşılaştırmasını yapmak amacıyla PROMETHEE yöntemini kullanmışlardır. Bu analizler için 2006-2012 döneminde 3 kamu bankası ve halka açık 10 özel banka kullanılmıştır. Uygulamada kullanılacak verilere Türkiye Bankalar Birliği'nin resmi internet sitesinde yer alan bilanço ve gelir tablolarından ulaşılmıştır. Çalışmanın sonucunda kamu bankaları içerisinde en kârlı banka Halk Bankası, özel bankalar içerisinde ise Denizbank'tır. Tüm bankalar incelendiğinde ise, hem kamu bankalarının daha kârlı olduğu hem de Halk Bankası'nın en kârlı banka olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Kandemir ve Karataş (2016) BIST'de yer alan ticari bankaların finansal performanslarını TOPSIS, GRI ilişkisel Analiz ve VIKOR yöntemleri aracılığıyla değerlendirmişlerdir. Çalışmada 12 adet mevduat bankasının 2004-2014 yıllarına ait verileri kullanılmıştır. Çalışmanın sonuçları incelendiğinde GRI ilişkisel analiz yöntemine göre en iyi performansla sahip bankanın Vakıfbank, TOPSIS analizine göre yine Vakıfbank, VIKOR yöntemine göre ise Denizbank olduğu görülmüştür. En düşük performansla sahip bankanın ise GRI ilişkisel analiz yöntemine göre Şekerbank, TOPSIS yöntemine göre yine Şekerbank VIKOR yöntemine göre Tekstil Bank olduğu sonucuna varılmıştır.

Öztürk Karaçor vd. (2017) Türkiye’de faaliyet gösteren kamusal ve özel sermayeli bankaların 2003-2015 dönemindeki performanslarını CAMELS modeliyle incelemişlerdir. Çalışmada örneklem olarak Türkiye’de faaliyet gösteren 3 kamusal sermayeli ve 9 özel sermayeli banka olmak üzere toplam 12 banka ele alınmıştır. Elde edilen sonuçlara göre; özel sermayeli bankalar sermaye yeterliliği, yönetim kalitesi ve aktif kalitesi açısından daha iyi bir görünüme sahipken; kazanç durumu ve likidite bakımından ise tam tersi bir durum söz konusudur.

Roy ve Das (2018) çalışmalarında Bangladeş’te faaliyet gösteren bankaların finansal performanslarını değerlendirmek amacıyla 21 adet finansal oran kullanmışlardır. Oranların ağırlıkları Shannon Entropi yöntemi kullanılarak hesaplanmış ve bankalar TOPSIS yöntemine göre sıralanmıştır. Araştırmadan elde edilen sonuçlara göre yabancı sermayeli ve özel bankaların kamu bankalarına nazaran daha iyi finansal performans gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Gözkonan ve Küçükbay (2019) geleneksel bankalar ile katılım bankalarının performanslarının analizini yapmak amacıyla TOPSIS ve GRI ilişkisel analiz yöntemlerini kullanmışlardır. Araştırmada 3 adet katılım bankası ve 10 adet geleneksel bankanın 2008-2017 yıllarına ait seçilmiş finansal oranları kullanmışlardır. Araştırmanın sonuçları incelendiğinde en iyi finansal performansa sahip geleneksel bankanın Akbank, katılım bankasının ise Kuveyt Türk Katılım Bankası’nı olduğu tespit edilmiştir. Yapılan sıralama sonucunda katılım bankalarının rakibi olan geleneksel bankaların daha iyi finansal performansa sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Aydın (2020) çalışmasında 2019 yılı için Türkiye’de faaliyet gösteren kamusal sermayeli katılım, mevduat ve kalkınma ve yatırım bankalarının performansını ölçmek amacıyla CRITIC ve MAIRCA yöntemlerinden faydalanmıştır. CRITIC yönteminden elde edilen sonuçlara göre çalışma kapsamına alınan bankalar için en önemli performans kriterinin bankaların faaliyet göstermekte olduğu sektörler (katılım, mevduat ve kalkınma ve yatırım) açısından değişkenlik göstermektedir. Bununla beraber MAIRCA yönteminin uygulanması sonucu elde edilen performans skorlarına göre katılım bankacılığı sektöründe Ziraat Katılım Bankası, mevduat bankacılığı sektöründe Vakıflar Bankası ve son olarak kalkınma ve yatırım bankacılığı sektöründe ise Türk Eximbank çalışma kapsamına alınan dönemde en başarılı bankalar olarak tespit edilmiştir.

Özkan (2020), çalışmasında BIST’te yer alan mevduat bankalarının finansal performanslarını 2013-2017 dönemini dikkate alarak TOPSIS yöntemiyle değerlendirmiştir. Çalışma elde edilen bulgulara göre en iyi finansal performansa sahip mevduat bankaları sırasıyla QNB Finansbank ve Halkbank olarak bulunmuştur.

Ünvan (2020) çalışmasında Türkiye’de faaliyet gösteren ve aktif büyüklüğüne göre sıralanmış ilk yedi bankanın finansal performanslarını TOPSIS ve Bulanık TOPSIS yöntemlerini kullanarak incelemiştir. Çalışmada bankaların 2014-2018 dönemine ait finansal oranları kullanılmıştır. Sonuçlar incelendiğinde TOPSIS yöntemine göre 2018 yılında Garanti Bankası en iyi performansa sahip banka olurken, Bulanık TOPSIS yöntemine göre en iyi performansın Ziraat Bankası’na ait olduğu görülmüştür.

Yılmaz ve Yakut (2021), BIST’da işlem gören 22 adet bankanın finansal performanslarını 2009-2018 dönemi itibarıyla çok kriterli karar verme yöntemlerinden olan VIKOR ve TOPSIS ile belirlenmesi amaçlanmıştır. Çalışmada kullanılan 26 adet kriterin ağırlıkları Entropi yöntemiyle ağırlıklandırılmıştır. Her iki yöntemle de yapılan değerlendirme sonucunda ilk 3 sırada aynı bankaların yer aldığı görülmüştür (Adabank, Birleşik Fon Bankası, Citibank).

Yalçınkaya ve Duramaz (2021) Türkiye’de kamusal sermayeli bankaların etkinliklerinin karşılaştırılması amacıyla 2008-2017 dönemi için veri zarflama analizini kullanmışlardır. Kullanılan veriler kapsamında ele alınan yıllardaki analiz sonuçları değerlendirildiğinde Vakıfbank, Ziraat Bankası ve Halkbank’a göre daha etkin bir skor düzeyine sahiptir. Özellikle Vakıfbank ele alınan yılların tamamında, Ziraat Bankası 2008, 2016, 2017 yıllarında, Halkbank ise 2013, 2016 ve 2017 yıllarında tam etkinlik düzeyine ulaşmıştır.

Gülsün ve Erdoğan (2021) çalışmalarında bankaların 2013-2018 yıllarına ait finansal raporlarından temin edilerek yedi adet ana ve 19 tane alt kriter oluşturmuşlardır. Çalışmada Bulanık AHP ve TOPSIS ve yöntemleri vasıtasıyla finansal performans değerlendirmesi yapılmıştır. Elde edilen sonuçlara bakıldığında, her iki yöntemde de ilk sırayı Ziraat Bankası son sırayı ise Finansbank almıştır.

Ova (2021), Türkiye’de faaliyet gösteren ve en yüksek aktif büyüklüğe sahip ilk 10 bankanın finansal performansını TOPSIS yöntemi ile 2012-2019 dönemi kapsamında araştırmayı amaçlamıştır. Elde edilen bulgulara göre son üç yılda en iyi performansa sahip olan bankaların yabancı bankalar olduğu gözlenmiştir. Ayrıca 2012’den 2017’ye kadar en iyi performansın bir kamu bankasına ait olduğu, 2018 yılında ise ilk sırayı bir yabancı bankanın aldığı ve son olarak 2019 yılında ise özel sermayeli bir mevduat bankasının en iyi performansı gösterdiği belirtilmiştir.

2. YÖNTEM

Çalışmada, Türkiye’deki faaliyet gösteren 3 adet kamusal sermayeli mevduat bankasının 2010-2020 dönemi için finansal tabloları incelenerek aktif kalitesine ilişkin finansal oranlar hesaplanmıştır. Bu çalışmada Ural vd. (2017), Akçakanat vd. (2018) ile Topak ve Çanakçıoğlu (2019)’un çalışmalarında aktif kalitesi için kullandıkları oranlara yer verilmiştir. Bu oranlar ve hesaplama yöntemleri Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1. Aktif Kalitesi Oranları

Oran	Hesaplama Yöntemi	Kod
FV/TV	Finansal Varlıklar / Toplam Varlıklar	R1
TK/TV	Toplam Krediler / Toplam Varlıklar	R2
TK/TM	Toplam Krediler / Toplam Mevduat	R3
DA/TK	Donuk Alacaklar / Toplam Krediler	R4
DV/TV	Duran Varlıklar / Toplam Varlıklar	R5
TÜK/TK	Tüketici Kredileri / Toplam Krediler	R6

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği

Araştırma kapsamına dahil edilen kamusal sermayeli mevduat bankaları ve kodları ise aşağıda Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2. Analiz Kapsamındaki Bankalar ve Kodları

Sıra	Banka Adı	Kod
1	Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası A.Ş.	B1
2	Türkiye Halk Bankası A.Ş.	B2
3	Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O.	B3

Literatüre bakıldığında performans değerlendirmesi yapmak için yaygın olarak kullanılan yöntemlerden olan TOPSIS, Entropi ve bunların bütünleşik olarak uygulanması gibi çok kriterli karar verme yöntemlerinin uygulandığı görülmektedir. Araştırmada aktif kalitesine ilişkin olarak hesaplanan oranlar, entegre entropi-TOPSIS yöntemleriyle değerlendirme faktörü olarak kullanılmıştır. Daha sonra bankaların 2010–2020 döneminde her yıl için ayrı ayrı sıralaması yapılmıştır.

Bu çalışmada kullanılan entropi yöntemi; uzmanların kişisel düşünce ve yargılarına başvurmayaya gerek duymadan literatüre göre (Dursun, 2018; Emir ve Atukalp, 2018; Ertürkmen ve Bolat, 2020) belirlenmiş kriterlerin önem ağırlıklarının hesaplanmasını sağladığı için tercih sebebi olmuştur. TOPSIS ise literatürde sıralama yöntemi olarak en fazla kullanılan tekniklerden biri olması ve hesaplamadaki kolaylığı sebebiyle bankaların aktif kalitesine göre sıralanması amacıyla tercih edilmiştir. Çalışmanın uygulama kısmında, önce entropi yöntemiyle kriter ağırlıkları hesaplanacaktır. Daha sonra ise TOPSIS yöntemiyle bankalar değerlendirilecektir. Ayrıca yöntem uygulanırken bankalara ait DA/TK oranı minimize, FV/TK, TK/TV, TK/TM, DV/TV ve TÜK/TK oranları ise yöntemde maksimize edilecektir.

2.1. Entropi Yöntemi

Entropi kavramı, mevcut sistemdeki düzensizliğin belirsizlik ölçüsü olarak tanımlanır (Shannon, 1948). Çok sayıda kriteri içerisinde barındıran karar verme problemlerinde entropi yöntemi kullanılabilir. Bu yöntem özellikle kriter ağırlıklarının hesaplanmasında diğer ağırlık hesaplama yöntemlerine göre daha objektif olarak

nitelendirilmektedir. Bundan dolayı bu ağırlıklandırma yönteminde karar vericilerin kişisel yargı ve düşüncelerinin göz ardı edilmesi yöntemin güçlü yönünü ortaya koymaktadır. Bu yöntemde karar problemi içerisinde yer alan kriterlere ait ağırlıklarının hesaplanabilmesi için, karar matrisindeki veriler kullanılır. Diğer herhangi bir subjektif değerlendirmeye ihtiyaç olmaması sebebiyle yöntemin uygulanabilirliği son derece kolaydır. Entropi yönteminin uygulama aşamaları aşağıda açıklanmıştır (Wang ve Lee, 2009, s. 8982; Işık, 2019, s. 204-207; Ayçin ve Güçlü, 2020, s. 294-296; Sakarya ve Aksu, 2020, s. 25-26; Özaydın ve Karakul, 2021, s. 4-5).

Aşama 1; Değişkenlerin karar matrisi eşitlik yardımıyla düzenlenmesi.

$$D = \begin{matrix} a_1 \\ \vdots \\ a_m \end{matrix} \begin{bmatrix} x_1 & \cdots & x_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & \cdots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (1)$$

Aşama 2; Karar matrisi değerlerinin ölçülmesinde kullanılan birimlerin farklılıkları yok edilerek, normalizasyon işlemlerinin eşitlik yardımıyla gerçekleştirilmesi.

$$p_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sum_{i=1}^m x_{ij}} \quad \forall i, j \quad (2)$$

Aşama 3; Her bir kriterin entropisi eşitlikler yardımıyla hesaplanması

$$e_{ij} = - \sum_{j=1}^n p_{ij} \cdot \ln(p_{ij}) \\ i=1,2,\dots,m \text{ ve } j= 1,2,\dots,n \quad k=(\ln(mm)^{-1}) \quad e_{ij}=0 \leq e_j \leq 1 \quad (3)$$

Aşama 4; Farklılaşma derecelerinin eşitlikler yardımıyla hesaplanması

$$d_j = 1 - e_j \quad (4)$$

$$j=1,2,3\dots n$$

Aşama 5; Her bir kriter için entropi ağırlığı hesaplamasının yapılması

$$W_j = \frac{d_j}{\sum_{j=1}^n d_j} \quad (5)$$

2.2.TOPSIS Yöntemi

Çok kriterli karar verme yöntemlerinden biri olan TOPSIS yaklaşımı, Hwang ve Yoon (1981: 72) tarafından geliştirilmiştir. TOPSIS yönteminin amacı, çözüm alternatifinin negatif ideal çözümden en uzak mesafe ve pozitif ideal çözüme en yakın mesafe düşüncesine göre seçilmesidir. Burada pozitif ideal çözümden kastedilen sahip olunan en iyi ölçütlerin birleşimidir. Negatif ideal çözüm ise sahip olunan en kötü ölçütlerin birleşimi olarak tanımlanmıştır. Bu çalışmada çok kriterli karar verme yöntemlerinden bir tanesi olan TOPSIS yöntemi uygulanacaktır. TOPSIS yönteminin işlem aşamaları aşağıda açıklanmıştır (Dumanoğlu ve Ergül, 2010, s. 105-107; Akyüz vd., 2011, s. 75-76; Ömürbek ve Kınay, 2013, s. 352; Orçun ve Eren, 2017, s. 145; Roy ve Shaw, 2021, s. 6).

Aşama 1; Karar matrisinin oluşturulması

$$A_{ij} = \begin{bmatrix} a_{11} & \cdots & a_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{m1} & \cdots & a_{mn} \end{bmatrix} \quad (1)$$

Aşama 2; Karar Matrisinin normalleştirilmesi

$$r_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sqrt{\sum_{k=1}^m a_{kj}^2}} \quad (2)$$

Aşama 3; Normalleştirilmiş karar matrisinin ağırlıklandırılması

$$V_{ij} = \begin{bmatrix} w_{11}r_{11} & \cdots & w_{n1}r_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ w_{1m}r_{m1} & \cdots & w_{nm}r_{mn} \end{bmatrix} \quad (3)$$

Aşama 4; Pozitif (A*) ve negatif (A-) ideal çözümlerin oluşturulması

$$A^* = \{(max_i v_{ij} | j \in J), (min_i v_{ij} | j \in J')\} A^* = \{v_1^*, v_2^*, \dots, v_n^*\}$$

$$A^- = \{(min_i v_{ij} | j \in J), (max_i v_{ij} | j \in J')\} A^- = \{v_1^-, v_2^-, \dots, v_n^-\} \quad (4)$$

Aşama 5; Ağırlıklı karar matrisinde her bir performans göstergesinin ilgili sütunundan pozitif ideal çözüm için (S+), negatif ideal çözüm için (S-) değerler eşitlikler yardımıyla hesaplanması

$$S_i^* = \sqrt{\sum_{j=1}^n (V_{ij} - V_j^*)^2}$$

$$S_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^n (V_{ij} - V_j^-)^2} \quad (5)$$

Aşama 6; ideal çözüme göre nispi yakınlığın hesaplanması.

$$C_i^* = \frac{S_i^-}{S_i^- + S_i^*} \quad (6)$$

Aşama 7; Alternatiflerin önem sıralamasının yapılması

3. BULGULAR

TOPSIS yönteminde ilk aşama karar matrisinin oluşturulmasıdır. Çalışmada 2020 yılı dışındaki diğer yıllara ait hesaplamalar gösterilmemiştir. Yani sadece bu yıl için yapılan analizler değerlendirilmiştir. Bundan dolayı örnek olması bakımından yalnızca 2020 yılına ait veriler gösterilmiştir. Araştırmada kullanılan karar matrisleri Tablo 3’de gösterilmiştir. Görüldüğü gibi matrisin satır kısmında 3 karar noktası yani bankalar yer alırken sütun kısmında 6 değerlendirme faktörü yani aktif kalitesi oranları yer almaktadır. Aşağıda analiz kapsamına alınan bankaların 2020 yılı karar matrisi Tablo 3’de yer almaktadır.

Tablo 3. 2020 Yılı Karar Matrisi

	R1	R2	R3	R4	R5	R6
B1	30,98	63,70	95,36	2,31	2,90	28,68
B2	20,96	66,10	98,35	3,76	2,21	18,08
B3	27,54	62,90	106,15	3,97	1,63	24,43

Karar matrisinin oluşturulmasından sonra normalize matrisin elde edilmesi gerekmektedir. Normalize edilmiş karar matrisini oluşturmak için Tablo 3’de yer alan verilerden yararlanılmıştır. Aşağıda analiz kapsamına alınan bankaların 2010-2020 yılları normalize edilmiş karar matrisi Tablo 4 yardımıyla gösterilmiştir.

Tablo 4. 2020 Yılı Normalize Edilmiş Karar Matrisi

	R1	R2	R3	R4	R5	R6
B1	0,667	1,372	2,053	0,050	0,062	0,617
B2	0,451	1,424	2,118	0,081	0,048	0,389
B3	0,593	1,354	2,285	0,085	0,035	0,526

Tablo 4’de 2020 yılına ait normalize edilmiş karar matrisi görülmektedir. Bu aşamada karar matrislerinin tüm satırlarının kareleri alınmış ve toplanmıştır. Daha sonra her bir sütundaki değer, sütunların kareleri toplamına oranlanmıştır. Son olarak entropi yöntemi uygulanarak kriter ağırlıkları hesaplanmıştır. Uygulamanın ikinci kısmında TOPSIS yöntemi uygulanarak bankalar değerlendirilmiştir. Entropi yöntemiyle hesaplanan kriter ağırlıklarına ise aşağıda Tablo 5’de yer verilmiştir.

Tablo 5. Entropi Yöntemiyle Hesaplanan Kriter Ağırlıkları

Yıl	R1	R2	R3	R4	R5	R6
2010	0,156	0,061	0,118	0,293	0,318	0,049
2011	0,188	0,047	0,050	0,347	0,295	0,070
2012	0,401	0,082	0,131	0,069	0,230	0,085
2013	0,269	0,022	0,071	0,287	0,300	0,048
2014	0,339	0,023	0,044	0,465	0,065	0,060
2015	0,202	0,010	0,013	0,619	0,109	0,108
2016	0,161	0,004	0,021	0,636	0,063	0,113
2017	0,110	0,001	0,012	0,717	0,057	0,101
2018	0,022	0,002	0,044	0,762	0,050	0,119
2019	0,308	0,001	0,020	0,445	0,037	0,187
2020	0,150	0,002	0,012	0,307	0,321	0,205

Sonraki aşamada normalize edilmiş standart matris değerleri entropi ağırlık katsayıları ile çarpılmış ve ağırlıklandırılmış karar matrisi elde edilmiştir. Bu bağlamda 2020 yılına ait ağırlıklandırılmış karar matrisi Tablo 6’da yer almaktadır.

Tablo 6. Ağırlıklandırılmış Karar Matrisi

	R1	R2	R3	R4	R5	R6
B1	0,10	0,00	0,03	0,02	0,02	0,13
B2	0,07	0,00	0,03	0,02	0,02	0,08
B3	0,09	0,00	0,03	0,03	0,01	0,11

Tablo 6’da 2020 yılı ağırlıklı standart karar matrisi görülmektedir. Matrislerin oluşturulması için öncelikle ağırlık dereceleri hesaplanmıştır. Hesaplama yapılırken, normalize edilmiş karar matrisinde her bir sütunun toplamı diğer sütunların toplamına bölünmüştür. Daha sonra normalize edilmiş karar matrisinin her bir elemanı, entropi yöntemiyle bulunan ağırlık derecesi ile çarpılmış ve ağırlıklı standart karar matrisleri oluşturulmuştur.

Ağırlıklandırılmış normalize matrisi (V matrisi) oluşturduktan sonra ideal pozitif (A+) ve ideal negatif (A-) çözüm değerlerinin belirlenmesi gerekir. İdeal değeri belirlemek için her bir sütuna ait en büyük değeri, negatif ideal değeri belirlemek için ise her bir sütuna ait en küçük değeri elde etmek gerekir. Bankalara ait R4 oranı yöntemde minimize edilmiş, R1, R2, R3, R5 ve R6 oranları ise yöntemde maksimize edilmiştir. Buna göre 2020 yılı için pozitif ideal ve negatif ideal çözüm değerleri aşağıdaki gibidir.

Tablo 7. İdeal ve Negatif İdeal Çözüm Değerleri

	R1	R2	R3	R4	R5	R6
Pozitif İdeal Değer (A⁺)	0,1006	0,0039	0,0280	0,0153	0,0201	0,1270
Negatif İdeal Değer (A⁻)	0,0680	0,0037	0,0252	0,0263	0,0113	0,0801

Tablo 7’de ideal pozitif (A+) çözüm kümesi için ağırlıklandırılmış karar matrisinde her bir sütunda bulunan en büyük değer alınmış, ideal negatif (A-) çözüm kümesi için her bir sütunda yer alan en küçük değer alınmıştır. Bu işlemten sonra her karar noktasının pozitif ideal çözüm noktası ve negatif ideal çözüm noktasından sapmaları (S+

ve S-) hesaplanmıştır. Aşağıda yer alan Tablo 8’de 2020 yılına ait her bir banka için pozitif ideal çözüm setleri ile negatif ideal çözüm setleri yer almaktadır.

Tablo 8. 2020 Yılı Alternatifler Arasındaki Mesafe Ölçüleri

	B1	B2	B3
Pozitif Uzaklık Değeri (S⁺)	0,003	0,058	0,026
Negatif Uzaklık Değeri (S⁻)	0,059	0,004	0,035

Tablo 8’de, 2020 yılına ait alternatiflerin pozitif ve negatif ideal çözümden olan mesafeleri gösterilmiştir. Yöntemin son aşamasında, her karar noktasının ideal çözüme göreli olarak yakınlığı (C) Tablo 9’da hesaplanmıştır. İdeal çözüme göreli yakınlığın hesaplanması için negatif ideal değer, negatif ve pozitif ideal değerlerinin toplamına bölünür. C değerleri büyükten küçüğe doğru dizilerek bankaların sıralamaları belirlenmiştir.

Tablo 9. İdeal Çözüme Göreli Yakınlık Değerleri

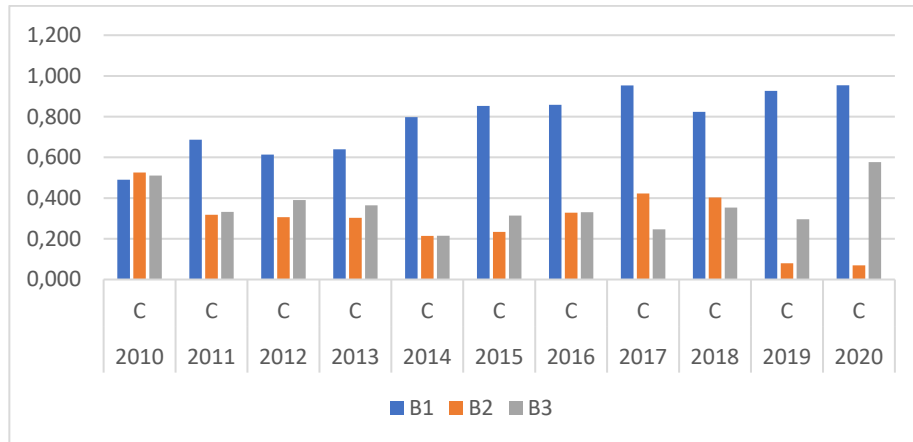
	C (2020)	Sıra
B1	0,953	1
B2	0,069	3
B3	0,576	2

Tablo 9’a göre 2020 yılı için kamusal sermayeli mevduat bankalarından aktif kalitesine göre yapılacak sıralamada ilk sırada 0,953 göreli yakınlık değeri ile B1 kodlu banka yer alırken son sırada 0,069 göreli yakınlık değeri ile B2 kodlu banka yer almaktadır.

Tablo 10. 2010-2020 Yılları İdeal Çözüme Göreli Yakınlık Değerleri

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
	C	C	C	C	C	C	C	C	C	C	C
B1	0,490	0,687	0,614	0,640	0,798	0,853	0,858	0,953	0,823	0,926	0,954
B2	0,526	0,318	0,306	0,303	0,214	0,234	0,328	0,423	0,403	0,080	0,070
B3	0,510	0,332	0,390	0,365	0,215	0,314	0,331	0,246	0,354	0,296	0,577

Yukarıda yer alan Tablo 10’da bankaların yıllara göre ideal çözüme yakınlık değerleri verilmiştir. Çözümün ideal çözüme yakınlığı ne kadar fazlaysa çözüm o kadar iyidir. Tablo 10’a göre B1 Bankası 2010 yılı hariç bütün yıllarda çözüme en yakın değere sahiptir. Bankaların hesaplanan C değerlerine ilişkin bulguların yer aldığı grafik aşağıda gösterilmiştir.

Grafik 1. 2010-2020 Yılları C Değerleri Grafiği

Aşağıda yer alan Tablo 11’de kamusal sermayeli bankaların aktif kalitelerine göre sıralaması yer almaktadır.

Tablo 11. 2010-2020 Yılları Arası Banka Sıralaması

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
	SIRA	SIRA	SIRA	SIRA	SIRA	SIRA	SIRA	SIRA	SIRA	SIRA	SIRA
B1	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
B2	3	3	3	3	3	3	3	2	2	3	3
B3	1	2	2	2	2	2	2	3	3	2	2

Sıralama sonuçlarından 2010 yılı hariç bütün yıllarda aktif kalitesi en iyi olan banka B1 bankasıdır. B2 bankası ise sadece 2017 ve 2018 yıllarında kendisine ikinci sırada yer bulurken diğer tüm yıllarda son sırada yer almaktadır. B3 bankası ise 2017 ve 2018 yıllarında son sırada yer almış, sadece 2010 yılında birinci olmuş geriye kalan tüm yıllarda ise ikinciliğini korumuştur. Yine Tablo 10’dan hareketle yıllar itibariyle ikinci ve üçüncü sırayı paylaşan bankaların puanlarının birbirine çok yakın olduğu söylenebilir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bankacılık sektörünün finans piyasaları için önemi yadsınamaz bir durumdur. Küresel rekabetin yaşandığı dünyada yükselen bir değer olan bankaların finansal sistem içerisindeki faaliyetleri giderek daha da fazla önem kazanmakta ve artmaktadır. Karar verme sürecinde, karar sürecine etki eden birden çok değişken ve değerlendirmeye konu edilen birden çok alternatif bulunması durumunda karar problemi, ÇKKV problemi olarak tanımlanmaktadır ve bu problemin çözümünde kullanılmak üzere geliştirilmiş birçok yöntem bulunmaktadır. Bu yöntemlerden en çok kullanılanlardan bir tanesi de TOPSIS yöntemidir. Bu çalışmanın temel amacı, Türkiye’de faaliyet gösteren kamusal sermayeli mevduat bankalarının 2010-2020 yıllarını kapsayan 11 yıllık finansal tablolarının incelenerek aktif kalitesinin belirlenmesi ve entegre Entropi-TOPSIS yöntemini kullanarak bankaların sıralanmasıdır.

Çalışmada bankalar ve aktif kalitesine ilişkin oranlar kodlanarak gösterilmiştir. Analiz sonuçları kamusal sermayeli bankalar açısından incelendiğinde, iyi aktif kalitesine sahip bankaların sıralamalarında yıldan yıla bazı farklılıklar olsa da 11 yıllık dönemde genel olarak birinci sırayı B1 kodlu T.C. Ziraat Bankası A.Ş.’nin aldığı görülmektedir. Aynı zamanda B2 ve B3 kodlu Vakıfbank ve Halk Bankası’nın genellikle ikinci ve üçüncü sırayı paylaştığı ve puanlarının birbirine çok yakın olduğu tespit edilmiştir.

Çalışmanın bulguları incelendiğinde aktif kalitesi belirlenirken kullanılan oranlar dikkate alınarak kamusal sermayeli mevduat bankaların, aktif toplamı içerisindeki toplam krediler/donuk alacaklar oranının düşürülmesi beklenmektedir. Ayrıca bankaların hem Basel Kriterleri hem de bankacılık mevzuatı kapsamında düşük kredi riskine sahip olmaları önerilmiştir. Böylece, aktif kalitesi güçlü olan bankaların ekonomiyi de güçlendirmek suretiyle pozitif bir katkı sağlaması beklenmektedir. Ayrıca bankaların likidite ve kredi riskinden korunmaları için varlık yatırımları ve kredi politikalarını gözden geçirmeleri gerekmekte ve batık krediler ile donuk alacaklara ilişkin olarak önlem almaları önerilmiştir.

Bu çalışmanın bazı kısıtları bulunmaktadır. Çalışmada bankacılık sektörü tercih edilmesine rağmen sadece kamusal sermayeli mevduat bankalarına ait aktif kalitesi oranları 2010-2020 yılları için analiz edilmiştir. Literatürde, çok kriterli karar verme teknikleri kullanılarak bankacılık sektörünü inceleyen birçok çalışmaya rastlamak mümkündür. Bununla beraber bankacılık sektöründeki başarılarında önemli bir paya sahip olduğu kabul edilen aktif kalitesinin, çok kriterli karar verme yöntemlerinden biri olan TOPSIS yöntemi ile sıralanması üzerine çalışma yapan Demireli (2010), Yıldırım ve Demirci (2017), Dursun (2018), Perçin ve Sönmez (2018), Kendirli vd. (2019), Gözkonan ve Küçükbay (2019) gibi yazarlarda bu çalışmada elde edilen sonuçlarla paralel sonuçlar elde etmişlerdir. Bu çalışmanın aktif kalitesinin ölçülmesine yönelik kullanılan oranların farklılığı ve yeterliliği bakımından sonraki çalışmalara yol gösterici olması düşünülmektedir. Bu çalışmada daha önce Türkiye’de faaliyet gösteren kamusal sermayeli bankaların incelendiği çalışmalardan farklı olarak aktif kalitesinin hesaplanmasında daha fazla finansal orandan yararlanılmıştır.

Çalışmanın sonuçlarının, bankaların performans sıralamasına katkı sağlaması beklenmektedir. Bunun yanında yatırımcılara, banka seçimi yapabilmeleri konusunda da fayda sağlayacağı düşünülmektedir. Müşteri memnuniyeti gibi banka performansını etkileyen finansal olmayan kriterlerde eklenerek ve farklı yöntemler kullanılarak banka performans değerlendirmesi konusunda çalışmalar yapılabilir. Bunun yanında banka performans değerlendirmesi için farklı değişkenler analize dahil edilerek değişkenler arasındaki ilişkiler konusunda da farklı çalışmalar yapılabilir.

Kaynakça

- Akçakanat, Ö., Eren, H., Aksoy, E. ve Ömürbek, V. (2017). *Bankacılık Sektöründe Entropi ve WASPAS Yöntemleri ile Performans Değerlendirmesi*. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 22(2), 285-300.
- Akyüz, Y., Bozdoğan, T. ve Hantekin, E. (2011). TOPSIS Yöntemiyle Finansal Performansın Değerlendirilmesi Ve Bir Uygulama. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(1), 73-92.
- Atukalp, M. E. (2018). Özel Sermayeli Mevduat Bankalarının Finansal Performanslarının İncelenmesi: Türkiye Örneği. *Global Journal of Economics and Business Studies*, 7(14), 38-52.
- Aydın, Y. (2020). Bütünleşik CRITIC ve MAIRCA Yöntemleri ile Kamu Sermayeli Bankalarının Performans Analizi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(4), 829-841.
- Ayçin, E. ve Güçlü, P. (2020). BIST Ticaret Endeksinde Yer Alan İşletmelerin Finansal Performanslarının Entropi ve MAIRCA Yöntemleri ile Değerlendirilmesi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (85), 287-312.
- Bağcı, H. ve Rençber, Ö. F. (2014). Kamu Bankaları ve Halka Açık Özel Bankaların PROMETHEE Yöntemi ile Kârlılıklarının Analizi. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1), 39-47.
- Demireli, E. (2010). TOPSIS Çok Kriterli Karar Verme Sistemi: Türkiye'deki Kamu Bankaları Üzerine Bir Uygulama. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 5(1), 101-112.
- Dumanoglu, S. ve Ergül, N. (2010). İMKB'de İşlem Gören Teknoloji Şirketlerinin Mali Performans Ölçümü. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (48), 101-111.
- Dursun, G. D. (2018). Türkiye'de Faaliyet Gösteren Ticari Bankaların Aktif Kalitesinin TOPSIS Yöntemi ile Ölçümü. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 243-258.
- Emir, M. ve Atukalp, M. E. (2018). Türk Bankacılık Sisteminde Mevduat Bankalarının Aktif Kalitesi ve Kârlılık Analizi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 32(3), 577-600.
- Ertürkmen, G. ve Bolat, İ. (2020). Türkiye'deki Özel Sermayeli Mevduat Bankaları ile Katılım Bankalarının Aktif Kalitesi ve Kârlılık Oranlarının Karşılaştırılması Üzerine Bir Araştırma. *R&S - Research Studies Anatolia Journal*, 3(1), 19-36.
- Gözkonan, Ü. H. ve Küçükbaş, F. (2019). Katılım Bankaları İle Geleneksel Bankaların ÇKKV Yöntemleri ile Performans Değerlendirilmesi: TOPSIS ve GRI İlişkisel Analiz Yöntemleri ile Karşılaştırmalı Analiz. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (25), 71-94.
- Gülsün, B. ve Erdoğan, K. N. (2021). Bankacılık Sektöründe Bulanık Analitik Hiyerarşi Prosesi ve Bulanık TOPSIS Yöntemleri ile Finansal Performans Değerlendirmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 25(1), 1-15.
- Hwang, C. L. Ve Yoon K. (1981). *Multiple Attributes Decision Making Methods and Applications*. Berlin: Springer.
- Işık Ö. (2019) Entropi ve TOPSIS Yöntemleriyle Finansal Performans ile Pay Senedi Getirileri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Kent Akademisi*, 12(1), 200-213.
- Kandemir, T. ve Karataş, H. (2016). Ticari Bankaların Finansal Performanslarının ÇKKV Yöntemleri ile İncelenmesi: Borsa İstanbul'da İşlem Gören Bankalar Üzerine Bir Uygulama (2004-2014). *İnsan ve Toplum Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 5(7), 1766-1776.
- Kendirli, H. Ç., Kendirli, S. ve Aydın, Y. (2019). Küresel Kriz Çerçevesinde Katılım Bankalarının ve Ticari Bankaların Mali Performanslarının TOPSIS Yöntemiyle Analizi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 33(1), 137-154.
- Orçun, Ç. ve Eren, B. S. (2017). TOPSIS Yöntemi ile Finansal Performans Değerlendirmesi: XUTEK Üzerinde Bir Uygulama. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (75), 139-154.

- Ova, A. (2021). Analyzing Financial Performance of Turkish Deposit Banks Using TOPSIS Method. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (45), 1-13.
- Ömürbek, Y. ve Kınay, Ö. (2013). Havayolu Taşımacılığı Sektöründe TOPSIS Yöntemiyle Finansal Performans Değerlendirmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(3), 343-363.
- Özaydın, G. ve Kayahan Karakul, A. (2021). Entropi Tabanlı MAUT, SAW ve EDAS Yöntemleri ile Finansal Performans Değerlendirmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26(1), 13-29.
- Özkan, T. (2020). Türk Bankacılık Sektöründe Finansal Performans Ölçmede TOPSIS Yönteminin Kullanımı: Katılım Bankaları Üzerine Bir Uygulama. *Maliye ve Finans Yazıları*, (113), 47-64.
- Öztürk Karaçor, Z., Mangır, F., Kodaz, Ş. S. ve Kartal, M. (2018). Kamusal ve Özel Sermayeli Bankaların CAMELS Performans Analizi: Türkiye Örneği. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, ICEFM 2017 Özel Sayısı, 47-65.
- Perçin, S. ve Sönmez, Ö. (2018). Bütünleşik Entropi Ağırlık ve TOPSIS Yöntemleri Kullanılarak Türk Sigorta Şirketlerinin Performansının Ölçülmesi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 565-582.
- Roy, S. ve Das, A. (2018). Application of TOPSIS Method for Financial Performance Evaluation: A Study of Selected Scheduled Banks in Bangladesh. *Journal of Commerce & Accounting Research*, 7(1), 24-29.
- Roy, P.K. ve Shaw, K. (2021). A Credit Scoring Model for SMEs Using AHP and TOPSIS. *International Journal of Finance and Economics*, 1– 20.
- Sakarya, Ş. ve Aksu, M. (2020). Ulaşım Sektöründeki İşletmelerin Finansal Performanslarının Geliştirilmiş Entropi Temelli TOPSIS Yöntemi ile Değerlendirilmesi. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 7(1), 21-40.
- Topak, M. S. ve Çanakçıoğlu, M. (2019). Banka Performansının Entropi ve COPRAS Yöntemi ile Değerlendirilmesi: Türk Bankacılık Sektörü Üzerine Bir Araştırma. *Mali Çözüm Dergisi*, 29(154), 107-132.
- Türkiye Bankalar Birliği (2021). Türkiye’de Bankacılık Sistemi Seçilmiş Rasyolar 2010-2020. (08.12.2021), <https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/59>.
- Ural, M., Demireli, E. ve Güler Özçalık, S. (2018). Kamu Bankalarında Performans Analizi: Entropi ve WASPAS Yöntemleri ile Bir Uygulama. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (31), 129-141.
- Ünvan**, Y. A. (2020). Financial Performance Analysis of Banks with TOPSIS and Fuzzy TOPSIS Approaches. *Gazi University Journal of Science*, 33(4), 904-923.
- Wang, T.C. ve Lee, H.D. (2009), Developing a Fuzzy TOPSIS Approach Based on Subjective Weights and Objective Weights. *Expert Systems with Applications*, 6(5), 8980-8985.
- Yalçınkaya, H. ve Duramaz, S. (2021). Türk Bankacılık Sisteminde Kamusal Sermayeli Bankaların Karşılaştırmalı Etkinlik Analizi: 2008-2017 Dönemi Değerlendirmesi. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, İstiklal Marşı 100. Yıl Armağan Sayısı, 211-230.
- Yıldırım, B. F. ve Demirci, E. (2017). Banka Performansının TOPSIS-M Uygulaması ile Değerlendirilmesi. *Söke İşletme Fakültesi Priene Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 35-48.
- Yılmaz, Ö. ve Yakut, E. (2021). Entropi Temelli TOPSIS ve VIKOR Yöntemleri ile Bankacılık Sektöründe Finansal Performans Değerlendirmesi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(4), 1297-1321.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:20.02.2022 ✓Accepted/Kabul:25.04.2022

DOI:10.30794/pausbed.1076301

Research Article/Araştırma Makalesi

Nur, T. (2022). "Risk Alma Eğilimini Etkileyen İçsel Faktörler: Bist Banka Endeksi Üzerine Panel Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 52, Denizli, ss. 363-378.

RİSK ALMA EĞİLİMİNİ ETKİLEYEN İÇSEL FAKTÖRLER: BİST BANKA ENDEKSİ ÜZERİNE PANEL EŞBÜTÜNLEŞME VE NEDENSELLİK ANALİZİ

Tuğba NUR*

Öz

Çalışmada Borsa İstanbul Banka Endeksi'nde işlem gören bankaların risk alma eğiliminin belirleyicilerinin Aralık 2000 – Aralık 2020 döneminde panel eşbütünleşme ve nedensellik analizi ile araştırılması amaçlanmıştır. Bankaların risk alma eğilimi Z-Skor ile ölçülmüştür. Mali yapı (Özsermaye/Toplam Aktif), aktif kalitesi (Net Kredi/Toplam Aktif), performans (Net Kar/Toplam Aktif), likidite (Amihud Rasyosu) ve imtiyaz değerine ((Piyasa Değeri + Toplam Borç) /Toplam Aktif) ilişkin oranlar bağımsız değişken olarak analize dahil edilmiştir. Gerçekleştirilen analizler sonucunda değişkenler arasında uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi olduğu, Özsermaye / Toplam Aktif oranının, aktif karlılığın ve likidite yetersizliğinin artmasının risk alma eğilimini azalttığı ve risk alma eğiliminden aktif karlılığa, imtiyaz değerinden risk alma eğilimine ve likidite yetersizliğinden risk alma eğilimine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Risk Alma Eğilimi, Bankacılık, Risk Yönetimi.

SPECIFIC FACTORS AFFECTING RISK-TAKING BEHAVIOUR: PANEL COINTEGRATION AND CAUSALITY ANALYSIS ON BIST BANK INDEX

Abstract

In the study, it is aimed to investigate the determinants of risk-taking behavior of banks traded in Borsa İstanbul Bank Index in the period of December 2000 - December 2020 by panel cointegration and causality analysis. Risk-taking behavior of banks is measured with Z-Score. Ratios related to financial structure (Equity/Total Asset), asset quality (Net Credit/Total Asset), performance (Net Profit/Total Asset), liquidity (Amihud Ratio) and franchise value ((Market Value + Total Debt) /Total Asset) was included in the analysis as an independent variable. As a result of the analyzes carried out, it has been determined that there is a long-term cointegration relationship between the variables and that the increase in the Equity / Total Assets Ratio, return on assets and insufficient liquidity reduces the risk-taking behavior. In addition, a one-way causality relationship has been determined from risk-taking behavior to return on assets, from franchise value to risk-taking behavior and from lack of liquidity to risk-taking behavior.

Keywords: Risk-Taking Behavior, Banking, Risk Management.

*Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, ŞIRNAK.
e-posta: nurtugba.91@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-0974-4896>)

1. GİRİŞ

Bankalar sermaye transferini kredi sistemi ile gerçekleştirerek ülkelerin ekonomik temelini oluşturan ve gelişen teknolojiyle birlikte uluslararası boyutta faaliyet gösteren kurumlardır (Yazıcı ve Göker, 2019: 121). Genellikle büyük bir banka olan bireysel bir bankanın başarısızlığı diğer bankalara yayılmakta, tüm bankacılık sisteminin işleyişini ve reel ekonomiyi olumsuz yönde etkilemektedir. Finansal kriz durumunda finansal kurumlar birbirine daha bağımlı hale gelmekte ve birçok piyasa katılımcısı aynı anda ciddi kayıplar verebilmekte dolayısıyla sistemik risk oluşmaktadır. Sistemik riskten kaynaklanan 2008 Küresel Finans Krizi ile banka risk yönetiminin önemi artmıştır (Li vd., 2017: 2). Küresel Finans Krizi ile daha riskli bankaların önceden belirlenmesinin sorunların daha düşük maliyetle çözümüne olanak sağlayacağını da önemi vurgulanmıştır (Jabra vd., 2017: 2). Kriz ekonominin finansal kurumların aldığı aşırı risklere karşı ne kadar savunmasız durumda olduğunu göstermiştir. Finansal kurumların ihtiyatsız kredilendirme faaliyetleri yoluyla aşırı risk üstlenmelerinin sonuçları farklı şekillerde gözlemlenmektedir. Dolayısıyla bankaların risk alma davranışının incelenmesinin önemi giderek artmaktadır. Sistemik risk yaratmasından dolayı banka başarısızlıklarının sonuçları diğer firmalara göre daha büyük etkilere ve daha büyük maliyetlere sebep olmaktadır (Pathan, 2009: 1340).

Literatürde muhasebe verilerine dayalı bankacılık risk ölçümü büyük bir zorluk olarak görülmektedir. Bu kapsamda çalışmalarda farklı yöntemler kullanılmakla birlikte bankacılık sektöründe en çok uygulanan tek hesap bazlı risk ölçüsü olan Z-Skor yöntemidir. Z-Skor bir bankanın temerrüt olasılığı kavramı üzerine tasarlanmış olup, Z puanı hesaplanırken aktif karlılığın standart sapması paydayı, aktif karlılık ve özsermayenin aktiflere oranının toplamı ise payı oluşturmaktadır. Burada bankanın sermayesi sıfıra düştüğünde iflas edeceği varsayımı altında Z-Skor temerrüde olan mesafenin ölçüsünü vermektedir. Değerin artması risk alma eğiliminin düşmesini, düşmesi ise risk alma eğiliminin arttığını ifade etmektedir (Laptearcu, 2016: 4; Li vd., 2017: 3). Literatürde bankaların Z puanı ile risk alma davranışı düzeylerinin belirlenmesine ilişkin çalışmalar sonrasında iyi bir risk yönetimi için risk alma eğilimini etkileyen faktörler ile ilgili çalışmalar da araştırma konusu olmuştur. Literatür incelendiğinde bankaların risk alma eğilimini, sahiplik yapısı, yönetim kurulu yapısı, banka büyüklüğü, imtiyaz değeri, likidite, bankacılık düzenlemeleri, sermaye yeterliliği, temsil maliyetleri, FinTech ve makroekonomik değişkenler gibi çeşitli faktörlerin etkilediği gözlemlenmektedir (örn., Saunders vd., (1990), Demsetz vd., (1997), Konishi ve Yasuda (2004), Rachdi ve Ameer (2011), Jabra vd., (2017), Bouheni (2019), Kuzu ve Çelik (2020), Dias (2021), Wang vd., (2021)). Bu kapsamda çalışmada Borsa İstanbul Banka Endeksi'nde işlem gören bankaların risk alma eğiliminin (Z-Skor) belirleyicilerinin araştırılması amaçlanmıştır. Literatür incelendiğinde ilgili dönemde Borsa İstanbul Banka Endeksi'nde işlem gören bankalar üzerine yapılan çalışma sayısının sınırlı olduğu gözlemlenmektedir. Çalışmadan elde edilen bulgular düzenleyici ve denetleyiciler, hissedarlar, borçlular ve diğer piyasa katılımcıları için önemlidir. Dolayısıyla çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı ve özgünlük sunacağı düşünülmektedir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Literatürde bankaların risk alma eğiliminin tespiti ve risk alma eğilimini etkileyen faktörler uzun yıllar araştırma konusu olmuştur. Bu kapsamda ilgili çalışmalar gelişmiş, gelişmekte olan ülkeler ve Türkiye için incelenmiş ve kronolojik sıralamaya göre aşağıda sunulmaktadır.

Gelişmiş ülkeler üzerine yapılmış çalışmalar incelendiğinde, Saunders vd., (1990), bankaların sahiplik yapısı ile risk alma eğilimini 1978-1982 döneminde araştırmışlardır. Araştırma sonucunda hissedarlar tarafından yönetilen bankaların risk alma eğiliminin diğer bankalara göre daha yüksek olduğunu tespit etmişlerdir. Bir diğer çalışmada Demsetz vd., (1997), temsil maliyetlerinin olduğu durumda yönetsel riskten kaçınmanın ahlaki zafiyetten kaynaklanan aşırı risk almayı engelleyeceği görüşü altında, sahiplik yapısı ve imtiyaz değeri ile bankaların risk alma eğilimi arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Araştırma sonucunda hem sahiplik yapısının hem de imtiyaz değerinin risk alma eğilimini etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Benzer şekilde Cebenoyan (1999), sahiplik yapısı, imtiyaz değeri ve bankaların risk alma eğilimi arasındaki ilişki olduğunu tespit etmiştir. Konishi ve Yasuda (2004), çalışmalarında bankalarda risk alma eğiliminin belirleyicilerini Japon bölgesel bankalarının ikincil verileri ile 1990-1999 döneminde panel veri analizi ile araştırmışlardır. Çalışmanın sonucunda sermaye yeterliliğinin risk alma eğilimini azalttığı ve imtiyaz değerinin azalmasının risk alma eğilimini artırdığını tespit etmişlerdir. Hasan vd., (2020), 1994-2014 döneminde finansal tablo karşılaştırıla bilirliliği ile bankaların risk alma eğilimi arasındaki

ilişki ABD bankaları üzerinde araştırmışlardır. Çalışmalarının sonucunda karşılaştırılabilir finansal tablolara sahip bankaların risk alma eğiliminin daha düşük olduğunu tespit etmişlerdir.

Gelişmekte olan ülkeler üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, Rachdi ve Ameer (2011), çalışmalarında 1997-2006 döneminde Tunus'ta faaliyet gösteren 11 büyük ticari banka üzerinde yönetim kurulu yapısının risk alma eğilimi ve firma performansı ile olan ilişkisini araştırmışlardır. Çalışma sonucunda yönetim kurulu yapısının risk alma eğilimi ve performans için belirleyici bir faktör olduğunu ve yönetim kurulunun az sayıda üyeden oluşmasının risk alma eğilimini artırdığını tespit etmişlerdir. Dong vd., (2014), çalışmalarında bankaların sahiplik yapısı ve risk alma eğilimi arasındaki ilişkiyi 2003-2011 döneminde Çin'de faaliyet gösteren 108 ticari banka üzerinde araştırmışlardır. Çalışmalarının sonucunda devlet tarafından kontrol edilen bankaların diğer bankalara göre risk alma eğilimlerinin daha yüksek olduğunu tespit etmişlerdir. Jabra vd., (2017), çalışmalarında finansal kriz döneminde (2005-2015) Avrupa bankalarının risk alma eğiliminin belirleyicilerini dinamik panel veri analizi yöntemi ile araştırmışlardır. Çalışmanın sonucunda makroekonomik değişkenlerin risk alma eğilimi üzerinde güçlü bir etkisi olduğunu tespit etmişlerdir. Ehsan ve Javid (2018), çalışmalarında 2000-2014 döneminde Pakistan'da işlem gören 26 banka için sahiplik yoğunlaşması ve risk alma eğilimi arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Çalışmalarının sonucunda sahiplik yoğunlaşmasındaki artışın risk alma eğilimini artırdığını tespit etmişlerdir. Dahir vd., (2018), çalışmalarında 2006-2015 döneminde BRICS ülkelerinde faaliyet gösteren 57 banka üzerinde likidite riskinin banka risk alma eğilimi üzerindeki etkisini dinamik panel veri analizi ile araştırmışlardır. Çalışmanın sonucunda likidite riskinin banka risk alma eğilimi üzerinde negatif etkisi olduğunu tespit etmişlerdir.

Makroekonomik değişkenler ile risk alma eğilimini araştıran Sahut ve Bouheni (2019), çalışmalarında Euro bölgesindeki 1670 kooperatif bankası üzerinde ekonomik büyüme ve liberalleşmenin banka karlılığı ve risk alma eğilimi üzerindeki etkilerini dinamik panel veri analizi ile araştırmışlardır. Çalışmanın sonucunda 2008 finansal kriz öncesinde ekonomik büyüme ve liberalleşmenin banka karlılığını artırdığı ve risk alma eğilimini azalttığı sonucuna ulaşmışlardır. Nguyen (2020), çalışmasında ASEAN ülkelerinde bankaların sahiplik yapısı ve risk alma eğilimi arasındaki ilişkiyi 2002-2018 döneminde 96 ticari banka üzerinde araştırmışlardır. Çalışma sonucunda devlet ve yabancı sahiplik yapısının yüksek riskli bankalarda risk alma eğilimini pozitif yönde etkilediğini tespit etmiştir. Dias (2021), çalışmasında 135 ülke üzerinde sermaye düzenlemesi ve bankaların risk alma eğilimi arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Çalışmanın sonucunda sermaye oranları arttıkça bankaların başlangıçta daha az risk aldığını ve zamanla risk alma eğilimlerinin arttığını tespit etmişlerdir. Saif-Alyoisfi ve Saha (2021), çalışmalarında 1998-2017 döneminde Körfez İşbirliği Konseyi ekonomilerindeki bankaların risk alma eğilimi, istikrarı ve karlılığını etkileyen faktörleri araştırmışlardır. Çalışma sonucunda geleneksel olmayan faaliyetlerin likiditesi yüksek bankalarda risk alma eğilimini artırdığı ve istikrarı düşürdüğü, yüksek büyüme oranlarına sahip bankaların risk alma eğilimlerinin de yüksek olduğunu tespit etmişlerdir. Wang vd., (2021), çalışmalarında 2011-2018 döneminde Çin'de faaliyet gösteren bankaların FinTech gelişimi ve bankaların risk alma eğilimi arasındaki ilişkiyi panel veri analizi ile araştırmışlardır. Çalışmanın sonucunda FinTech gelişiminin bankaların risk alma eğilimini artırdığını tespit etmişlerdir.

Türkiye'de yapılan çalışmalar incelendiğinde, Samet vd., (2018), çalışmalarında 77 ülke için halka açık ve özel mülkiyete sahip bankaların risk alma eğilimlerini incelemişlerdir. Çalışmalarının sonucunda halka açık ve kamu bankalarının risk alma eğiliminin diğer bankalara göre daha düşük olduğunu tespit etmişlerdir. Yazıcı vd., (2019), çalışmalarında risk alma eğilimi ile banka büyüklüğü ilişkisini 2003-2017 döneminde araştırmışlardır. Çalışmanın sonucunda banka büyüklüğü arttıkça risk alma eğiliminin de arttığını tespit etmişlerdir. Benzer şekilde Kuzu ve Çelik (2020), çalışmalarında banka büyüklüğü ve bankaların risk alma eğilimi arasındaki ilişkiyi 2001-2019 döneminde kamu, yabancı ve özel sermayeli bankalar üzerinde araştırmışlardır. Çalışma sonucunda bankaların büyüklüğü ile risk alma eğilimi arasında bir ilişki olduğu ve büyük bankaların risk alma eğiliminin daha fazla olduğunu tespit etmişlerdir. Topaloğlu ve Ege (2019), çalışmalarında Borsa İstanbul'da işlem gören 16 banka üzerinde yönetim kurulu yapısı ve bankaların risk alma eğilimi arasındaki ilişkiyi 2007-2014 döneminde araştırmışlardır. Çalışma sonucunda bağımsız üye sayısının artmasının risk alma eğilimini düşürdüğü sonucuna ulaşmışlardır. Yazıcı ve Göker (2019), çalışmalarında bankacılık düzenlemelerinin bankaların risk alma eğilimi üzerindeki etkilerini Türk Bankacılık Sektörü üzerinde 2003-2017 döneminde araştırmışlardır. Çalışma sonucunda yapısal düzenlemelerin, bankaların risk alma eğilimini negatif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Gelişmiş, gelişmekte olan ve Türkiye için konuya ilişkin çalışmaların bulguları incelendiğinde risk alma eğilimini etkileyen faktörlerin benzer olduğu söylenebilmektedir.

3. METODOLOJİ

Araştırmanın amacı, kapsamı, veri seti, yöntemi, kurgulanan model ve hipotezlere bu başlık altında yer verilmektedir.

3.1. Çalışmanın Amacı, Kapsamı, Veri Seti ve Yöntemi

Çalışmada Borsa İstanbul Banka Endeksi'nde işlem gören bankaların risk alma eğiliminin belirleyicilerinin Aralık 2000 – Aralık 2020 döneminde panel eşbütünlük ve nedensellik analizi ile araştırılması amaçlanmıştır. Bu kapsamda ilgili dönemde verisine ulaşılabilen ve analize dahil edilen bankalar Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1. Analize Dahil Edilen Bankalar

S.NO	Firma Adı	BİST KODU
1	Akbank	AKBNK
2	Garanti Bankası	GARAN
3	ICBC Turkey Bank	ICBCT
4	İş Bankası	ISCTR
5	Şekerbank	SKBNK
6	Türkiye Sınai ve Kalkınma Bankası	TSKB
7	Yapı ve Kredi Bankası	YKBNK

Borsa İstanbul Banka Endeksi'nde işlem gören bankaların risk alma eğiliminin belirleyicilerinin tespit edilebilmesi için analize dahil edilen değişkenler ve hesaplanma şekilleri Tablo 2'de gösterilmektedir. Değişkenler ve hesaplanma şekilleri literatürde yapılan çalışmalar dikkate alınarak belirlenmiştir (Konishi ve Yasuda (2004), Rachdi ve Ameer (2011), Chia-Wu (2012), Liv d. (2017), Jabra vd., (2017)). Değişkenlere ilişkin ikincil veriler Finnet veri tabanından sağlanmıştır.

Tablo 2. Değişkenler ve Hesaplanma Şekilleri

Bağımlı Değişken	Hesaplanma Şekli	Gösterim
Z-Skor	$(\text{Aktif Karlılığı} + (\text{Özsermaye} / \text{Aktifler})) / \sigma \text{ Aktif Karlılığı}$	ZSKOR
Bağımsız Değişkenler	Hesaplanma Şekli	Gösterim
Mali Yapı	Özsermaye / Toplam Aktif	OZSAKT
Aktif Kalitesi	Net Kredi / Toplam Aktif	KREDAKT
Performans	Net Kar / Toplam Aktif	ROA
Likidite	Amihud Rasyosu	AMIHUD
İmtiyaz Değeri	$(\text{Piyasa Değeri} + \text{Toplam Borç}) / \text{Toplam Aktif}$	IMDEG

Bankaların risk alma eğiliminin belirlenebilmesi için oluşturulan uzun dönemli panel eşbütünlük modeli aşağıdaki gibidir.

Bu kapsamda ilk olarak çoklu doğrusal bağlantı ve içsellik sorunları araştırılmıştır. Ardından hem değişken hem de model bazında yatay kesit bağımlılığı ve homojenite testleri gerçekleştirilmiştir. Yatay kesit bağımlılığı ve homojenite sonuçları dikkate alınarak değişkenlere ilişkin durağanlık sınaması gerçekleştirildikten sonra yatay kesit bağımlılığı, homojenite ve birim kök testleri dikkate alınarak seçilen testler ile değişkenler arasındaki uzun dönemli eşbütünlük ilişkisi, uzun dönem katsayı tahmini ve nedensellik analizleri gerçekleştirilmiştir.

3.2. Hipotezler

Çalışma kapsamında oluşturulan hipotezlere her bir bağımsız değişken için ayrı başlıklar altında aşağıda yer verilmektedir.

3.2.1. Mali Yapı

Bankalara ilişkin mali yapı çalışmada, Özsermaye/Toplam Aktif oranı ile ölçülmüştür. Oranın artması bankaların daha az borçlanma yoluna gittiklerini göstermekle birlikte teorik olarak oran arttıkça risk alma eğiliminin düşmesi beklenmektedir. Bhagat vd., (2015), çalışmalarında bankaların kaldıraç yoluyla aşırı risk alma eğilimine girdiklerini tespit etmişlerdir. Bu kapsamda çalışmada kurgulanan hipotez aşağıdaki gibidir.

Hipotez 1: Özsermaye/Toplam Aktif oranı ile risk alma eğilimi arasında ilişki vardır.

3.2.2. Aktif Kalitesi

Aktif kalitesi, Net Kredi/Toplam Aktif oranı ile ölçülmüştür. Oranın artması aktifler içerisinde kredilere olan yatırımın artmasını göstermekle birlikte risk alma eğilimini pozitif yönde etkilemesi beklenmektedir. (örn., Hughes vd., 2001). Kurgulana hipotez aşağıdaki gibidir.

Hipotez 2: Net Kredi/ Toplam Aktif oranı ile risk alma eğilimi arasında ilişki vardır.

3.2.3. Performans

Çalışmada aktif karlılık (ROA), performans göstergesi olarak alınmıştır. Literatürde yapılan çalışmalarda yüksek performansın risk alma eğilimini düşürdüğü (örn, Ul-Hug vd., (2018), yüksek performansı risk alma eğilimini artırdığı (örn, Rachdi ve Ameer (2011)) sonuçları tespit edilmiştir. Bu kapsamda çalışmada aktif karlılık ile risk alma eğilimi arasında pozitif veya negatif yönlü ilişki benlenmektedir. Kurgulanan hipotez aşağıdaki gibidir.

Hipotez 3: Aktif karlılık (ROA) ile risk alma eğilimi arasında ilişki vardır.

3.2.4. Likidite

Çalışmada likidite, Amihud likidite eksikliği oranı ile ölçülmüş olup değer yüksek olması likidite eksikliğini göstermektedir. Likidite eksikliğinin artması durumunda bankaların risk alma eğiliminin düşeceği beklenmektedir. Dahir vd., (2018), çalışmalarında likidite riski ile risk alma eğilimi arasında negatif yönlü ilişki olduğunu tespit etmiştir. Bu kapsamda kurgulanan hipotez aşağıdaki gibidir.

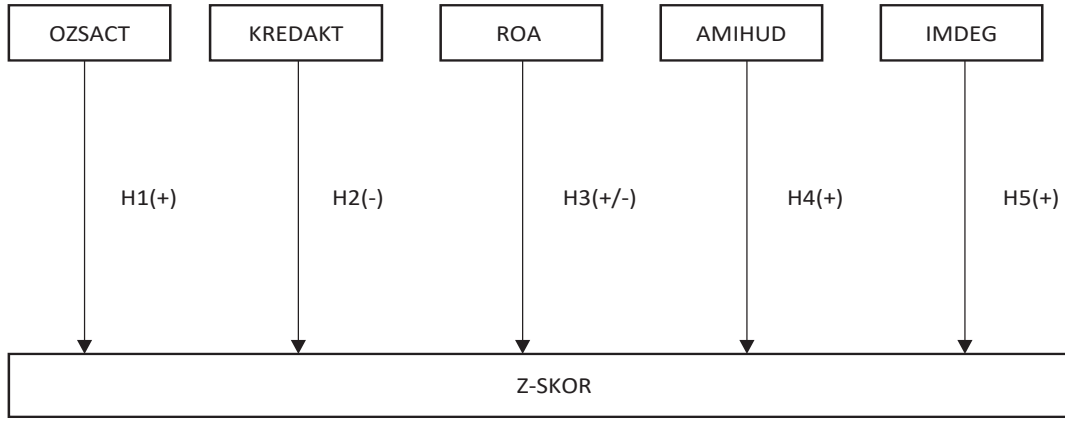
Hipotez 4: AMIHU likidite eksikliği oranı ile risk alma eğilimi arasında ilişki vardır.

3.2.5. İmtiyaz Değeri

Çalışmada imtiyaz değeri, (Piyasa Değeri + Toplam Borç) / Toplam Aktif ile ölçülmüştür. Yüksek imtiyaz değerine sahip bankalarının risk alma eğiliminin düşeceği beklenmektedir (örn., Konishi ve Yasuda (2004)). Bu kapsamda kurgulan hipotez aşağıdaki gibidir.

Hipotez 5: İmtiyaz değeri ile risk alma eğilimi arasında ilişki vardır.

Çalışmada risk alma eğilimi Z-Scor ile ölçülmüş olup yüksek değerler düşük risk alma eğilimini, düşük değerler yüksek risk alma eğilimini göstermektedir. Bu kapsamda oluşturulan hipotezler doğrultusunda bağımsız değişkenler ile Z-Scor arasındaki beklenen ilişki yönü ve araştırma tasarımı Şekil 1’de gösterilmektedir.

Şekil 1. Araştırma Tasarımı ve Beklenen İlişki Yönü

3.3. Bulgular

Borsa İstanbul Banka Endeksi'nde işlem gören bankaların risk alma eğiliminin belirleyicileri panel eşbütünleşme ve nedensellik analizi ile araştırılmıştır. Bu kapsamda gerçekleştirilen analizlerden ilk olarak tanımlayıcı istatistiklere ilişkin sonuçlara Tablo 3'te yer verilmektedir.

Tablo 3. Tanımlayıcı İstatistik

	ZSKOR	ROA	OZSAKT	KREDAKT	IMDEG	AMIHUD
Ortalama	45.33102	1.346500	12.34532	54.02538	1.029793	0.293140
Medyan	33.28064	1.683369	12.20061	57.61177	1.007416	0.247767
Maksimum	1146.508	6.043169	22.15702	77.11598	1.578405	0.786790
Minimum	-4.048630	-19.82006	0.776868	9.006937	0.874222	0.142184
Std. Sap.	99.52684	2.736940	3.401370	13.98980	0.092934	0.130501
Çarpıklık	9.578454	-4.523360	0.001072	-0.732972	1.850929	1.553718
Basıklık	104.2243	31.17008	4.256220	2.877431	10.06260	5.351217
Jarque-Bera	65006.71	5361.802	9.665829	13.25458	389.4529	93.00428
J-B Olasılık	0.000000	0.000000	0.007963	0.001324	0.000000	0.000000
Gözlem	147	147	147	147	147	147

Tanımlayıcı istatistiklere ilişkin bulgular incelendiğinde bağımlı değişken olan ZSKOR değerinin ortalama 33.28 olduğu gözlemlenmekte ve yüksek değerler risk alma eğiliminin düşük olduğunu göstermektedir. ROA değişkeni ne kadar yüksek değerler alırsa kar yaratmada firmaların o kadar başarılı olduğu söylenebilmekte ve ROA değişkeninin ortalama 1.68 olarak gerçekleştiği gözlemlenmektedir. Özkaynakların aktif toplama oranı ortalama değeri (12.20) incelendiğinde bankaların ilgili dönemde uzun vadeli borç ödeme gücünün olduğu ve kredilerin aktiflere oranı ortalama değerine (54.02) göre kredilerin toplam aktifler içerisinde en önemli yatırım kalemi olduğu söylenebilmektedir. IMDEG değişkeninin ortalama değerinin 1.02 olarak gerçekleştiği gözlemlenmekle birlikte, imtiyaz değeri bankacılıkta giriş ve rekabet üzerindeki kısıtlamalardan kaynaklanmakta ve yüksek imtiyaz değerine sahip bankaların daha düşük riskler almaları beklenmektedir. Amihud likidite yetersizliği oranında değer yüksek olması likidite eksikliğini göstermekte ve ortalama değeri 0.29 olarak gerçekleştiği gözlemlenmektedir. Standart sapmalar açısından değerlendirildiğinde dönemler itibarıyla yüksek değişimlerin olmadığı söylenebilmektedir. Değişkenlerin normal dağılıma uyup uymadıklarının belirlenebilmesi için J-B olasılık değeri incelendiğinde tüm değişkenler için test olasılık değerinin kritik değer olan 0.05'ten küçük olduğu tespit edilmiş olup "seriler normal dağılmaktadır" şeklinde ifade edilen sıfır hipotezi reddedilmektedir. Dolayısıyla tüm değişkenlerin normal dağılmadığı tespit edilmiştir. Değişken arasındaki çoklu doğrusal bağlantı normal dağılımın olmadığı durumlarda kullanılan Spearman Korelasyon analizi ile test edilmiştir. Test sonuçları Tablo 4'te gösterilmektedir.

Tablo 4. Çoklu Doğrusal Bağlantı (Spearman Korelasyon) Analiz Sonuçları

Korelasyon	ZSKOR	ROA	OZSAKT	KREDAKT	IMDEG	AMIHUĐ
ZSKOR	1.000000					
ROA	0.131044	1.000000				
OZSAKT	0.268268	0.451753	1.000000			
KREDAKT	0.362133	-0.128327	0.020590	1.000000		
IMDEG	0.047843	0.242616	0.015550	-0.270769	1.000000	
AMIHUĐ	-0.511099	0.018270	-0.005474	-0.614719	0.017526	1.000000
t-İstatistik	ZSKOR	ROA	OZSAKT	KREDAKT	IMDEG	AMIHUĐ
ZSKOR	-----					
ROA	1.591701	-----				
OZSAKT	3.353292	6.097475	-----			
KREDAKT	4.678190	-1.558149	0.247983	-----		
IMDEG	0.576769	3.011460	0.187267	-3.387014	-----	
AMIHUĐ	-7.160323	0.220035	-0.065919	-9.384774	0.211069	-----
Olasılık	ZSKOR	ROA	OZSAKT	KREDAKT	IMDEG	AMIHUĐ
ZSKOR	-----					
ROA	0.1136	-----				
OZSAKT	0.0010	0.0000	-----			
KREDAKT	0.0000	0.1214	0.8045	-----		
IMDEG	0.5650	0.0031	0.8517	0.0009	-----	
AMIHUĐ	0.0000	0.8262	0.9475	0.0000	0.8331	-----

Spearman Korelasyon test sonuçları incelendiğinde bağımsız değişkenler arasındaki en yüksek ilişkinin ROA ve OZSAKT arasında 0.45 olduğu (0.75'ten yüksek olmadığı) dolayısıyla değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı sorununun olmadığı tespit edilmiştir. Ardından model için hata terimi serisi elde edilip bağımsız değişkenler ile arasındaki ilişki Spearman Korelasyon analizi ile incelenmiştir. Analiz sonuçları Tablo 5'te gösterilmektedir.

Tablo 5. İçsellik Problemi (Spearman Korelasyon) Analiz Sonuçları

Korelasyon	HATA TERİM	ROA	OZSAKT	KREDAKT	IMDEG	AMIHUĐ
HATA TERİM	1.000000					
ROA	0.030446	1.000000				
OZSAKT	-0.007382	0.451753	1.000000			
KREDAKT	0.060034	-0.128327	0.020590	1.000000		
IMDEG	-0.032097	0.242616	0.015550	-0.270769	1.000000	
AMIHUĐ	0.108403	0.018270	-0.005474	-0.614719	0.017526	1.000000
t-İstatistik	HATA TERİM	ROA	OZSAKT	KREDAKT	IMDEG	AMIHUĐ
HATA TERİM	-----					
ROA	0.366789	-----				
OZSAKT	-0.088893	6.097475	-----			
KREDAKT	0.724217	-1.558149	0.247983	-----		
IMDEG	-0.386698	3.011460	0.187267	-3.387014	-----	
AMIHUĐ	1.313080	0.220035	-0.065919	-9.384774	0.211069	-----
Olasılık	HATA TERİM	ROA	OZSAKT	KREDAKT	IMDEG	AMIHUĐ
HATA TERİM	-----					

ROA	0.7143	-----				
OZSAKT	0.9293	0.0000	-----			
KREDAKT	0.4701	0.1214	0.8045	-----		
IMDEG	0.6995	0.0031	0.8517	0.0009	-----	
AMIHU	0.1912	0.8262	0.9475	0.0000	0.8331	-----

Modelin hata terimi ile bağımsız değişkenler arasındaki yüksek düzeyli ilişki içsellik problemi olarak ifade edilmektedir. Bu kapsamda Tablo 5'te yer alan analiz sonuçları incelendiğinde modelin hata terimi ile bağımsız değişkenler arasında en yüksek ilişkinin 0.10 olduğu, dolayısıyla içsellik probleminin olmadığı tespit edilmiştir. Çalışmada model ve değişken bazında yatay kesit bağımlılığı T(zaman) boyutu N(firma) boyutundan büyük olduğu durumlarda kullanılan LMadj (PUY, 2008) testi ile araştırılmıştır. Test sonuçları Tablo 6'da gösterilmektedir.

Tablo 6. Model ve Değişken Bazında Yatay Kesit Bağımlılığı (LMadj (PUY,2008))

Gösterge	İstatistik	Olasılık
MODEL	16.208	0.000
ZSKOR	2.855	0.002
ROA	0.929	0.176
OZSAKT	1.858	0.032
KREDAKT	1.286	0.099
IMDEG	0.205	0.419
AMIHU	-0.037	0.515

Tablo 6 incelendiğinde, model bazında test olasılık değerinin kritik değer olan 0.05'ten küçük gerçekleştiği gözlemlenmekte ve yatay kesit bağımlılığı yoktur şeklinde olan sıfır hipotezi reddedilmektedir. Modelde yatay kesit bağımlılığı söz konusudur. Değişkenler bazında test sonuçları incelendiğinde ZSKOR ve OZSAKT değişkeninde test olasılık değerinin kritik değer olan 0.05'ten küçük, diğer değişkenlerde ise test olasılık değerinin kritik değer olan 0.05'ten büyük gerçekleştiği gözlemlenmektedir. Dolayısıyla ZSKOR ve OZSAKT değişkeninde yatay kesit bağımlılığı sorununun olduğu, ROA, KREDAKT, IMDEG ve AMIHU değişkenlerinde ise yatay kesit bağımlılığı sorununun olmadığı tespit edilmiştir. Ardından homojenlik Pesaran ve Yamagata (2008) Delta Test ile hem model hem de değişken bazında incelenmiştir. Test sonuçları Tablo 7'de gösterilmektedir.

Tablo 7. Model ve Değişken Bazında Homojenite Test Sonuçları

Gösterge	$\tilde{\Delta}$	Olasılık Değeri	$\tilde{\Delta}$	Olasılık Değeri
MODEL	-0.226	0.590	-0.274	0.608
ZSKOR	3.831	0.000	4.138	0.000
ROA	-1.017	0.845	-1.099	0.864
OZSAKT	2.312	0.010	2.498	0.006
KREDAKT	-0.121	0.548	-0.130	0.552
IMDEG	-0.623	0.734	-0.673	0.750
AMIHU	0.491	0.312	0.530	0.298

Model bazında test sonuçları incelendiğinde delta ve düzeltilmiş delta olasılık değerinin kritik değer olan 0.05'ten büyük gerçekleştiği ve modelin eğim katsayısının homojen olduğu tespit edilmiştir. Değişken bazında test sonuçları incelendiğinde ise ZSKOR ve OZSAKT değişkenleri için delta ve düzeltilmiş delta olasılık değerinin kritik değer olan 0.05'ten küçük, ROA, KREDAKT, IMDEG, AMIHU değişkenleri için delta ve düzeltilmiş delta olasılık değerinin kritik değer olan 0.05'ten büyük olduğu ve ZSKOR ve OZSAKT değişkenlerinin eğim katsayılarının heterojen, ROA, KREDAKT, IMDEG, AMIHU değişkenlerinin eğim katsayılarının homojen olduğu tespit edilmiştir.

Bu kapsamda yatay kesit bağımlılığı sorunu olmayan ve eğim katsayısı homojen olan değişkenlere ilişkin durağanlık sınaması birincil nesil birim kök testi olan ve homojen serilerde kullanılan Levin, Lin and Chu (2002) LLC birim kök testi ile araştırılmıştır. Test sonuçları Tablo 8’de gösterilmektedir.

Tablo 8. Birim Kök Test Sonuçları

AMIHUĐ			
	Test	İstatistik	Olasılık
Sabit	LLC	-7.25943	0.0000
Sabit ve Trend	LLC	-4.60750	0.0000
İMDEG			
Sabit	LLC	1.80950	0.9648
Sabit ve Trend	LLC	1.94702	0.9742
D(İMDEG)			
Sabit	LLC	-3.71636	0.0001
Sabit ve Trend	LLC	-1.67164	0.0473
KREDAKT			
Sabit	LLC	-3.92975	0.0000
Sabit ve Trend	LLC	2.19639	0.9860
D(KREDAKT)			
Sabit	LLC	-1.76210	0.0390
Sabit ve Trend	LLC	-2.37260	0.0088
ROA			
Sabit	LLC	-32.9340	0.0000
Sabit ve Trend	LLC	-27.3038	0.0000

Tablo 8’de yer alan düzeyde LLC test sonuçları AMIHUĐ ve ROA değişkenleri için incelendiğinde hem sabit hem de sabit ve trendde test istatistik değerlerinin kritik değer olan 0.05’ten küçük gerçekleştiği gözlemlenmekte ve birim kök vardır şeklinde ifade edilen sıfır hipotezi reddedilmektedir. Dolayısıyla her iki değişkenin de düzeyde durağan olduğu tespit edilmiştir. İMDEG değişkeni için düzeyde test sonuçları incelendiğinde hem sabit hem de sabit ve trendde test istatistik değerlerinin kritik değer olan 0.05’ten büyük gerçekleştiği, KREDAKT değişkeni için düzeyde test sonuçları incelendiğinde sabit ve trendde test istatistik değerlerinin kritik değer olan 0.05’ten büyük gerçekleştiği dolayısıyla her iki serisinde birim kök içerdiği tespit edilmiştir. Birinci dereceden fark alınarak tekrarlanan test sonuçları incelendiğinde ise her iki değişken için de test olasılık değerlerinin kritik olan 0.05’ten küçük gerçekleştiği ve durağanlığın sağlandığı gözlemlenmektedir. Yatay kesit bağımlılığı sorunu içeren ve eğim katsayıları heterojen olan değişkenlerin durağanlık sınaması 2. Nesil birim kök testi olan Bai ve Ng (2004) PANIC test ile gerçekleştirilmiştir. Test sonuçları Tablo 9’da gösterilmektedir.

Tablo 9. Birim Kök Test Sonuçları

PANIC			
ZSKOR			
Seviye		İstatistik	p-değeri
Sabit	$Z_{\hat{\epsilon}}^c$	-0.7810	0.7826
	$P_{\hat{\epsilon}}^c$	9.8674	0.7718
Sabit ve Trend	$Z_{\hat{\epsilon}}^c$	-0.0371	0.5148
	$P_{\hat{\epsilon}}^c$	13.8039	0.4644
D(ZSKOR)			
Sabit	$Z_{\hat{\epsilon}}^c$	2.0608	0.0197
	$P_{\hat{\epsilon}}^c$	24.9050	0.0355
Sabit ve Trend	$Z_{\hat{\epsilon}}^c$	2.1736	0.0149
	$P_{\hat{\epsilon}}^c$	25.5017	0.0299
OZSAKT			
Sabit	$Z_{\hat{\epsilon}}^c$	-0.5373	0.7045
	$P_{\hat{\epsilon}}^c$	11.1567	0.6737
Sabit ve Trend	$Z_{\hat{\epsilon}}^c$	-0.7001	0.7581
	$P_{\hat{\epsilon}}^c$	10.2956	0.7403
D(OZSAKT)			
Sabit	$Z_{\hat{\epsilon}}^c$	4.8875	0.0000
	$P_{\hat{\epsilon}}^c$	39.8622	0.0003
Sabit ve Trend	$\hat{\epsilon}$	5.8970	0.0000
	$P_{\hat{\epsilon}}^c$	45.2041	0.0000

Tablo 9’da yer alan ZSKOR ve OZSAKT değişkenleri için düzeyde PANIC test sonuçları incelendiğinde hesaplanan olasılık değerlerinin kritik değer olan 0,05’ten büyük olduğu gözlemlenmekte ve birim kök vardır şeklinde ifade edilen sıfır hipotezi reddedilememektedir. Dolayısıyla değişkenlerin düzeyde durağan olmadığı tespit edilmiştir. Birinci dereceden farkı alınarak tekrarlanan test sonuçları incelendiğinde her iki değişken içinde hesaplanan olasılık değerlerinin kritik değer olarak kabul edilen 0,05’ten küçük olduğu ve serilerin durağanlığının sağlandığı gözlemlenmektedir. Birim kök test sonuçlarına göre bağımlı değişken olan ZSKOR birinci dereceden farkında durağan olduğu, bağımsız değişkenlerin ise farklı düzeylerde durağan olduğu tespit edilmiştir. Modelde yatay kesit bağımlılığı söz konusu olduğu için yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ve bağımlı değişkenin I(1) düzeyde durağan, bağımsız değişkenlerin farklı düzeylerde durağan olduğu durumlarda kullanılabilen Westerlund (2008) DH ve Westerlund ve Edgerton (2008) Rejimde Kırılma Testi ile değişkenler arasındaki uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi araştırılmıştır. Test sonuçları Tablo 10’da gösterilmektedir.

Tablo 10. Eşbütünleşme Analiz Sonuçları

Westerlund (2008) DH Testi		
Testler	İstatistik	P değeri
DHg	-1.977	0.024
DHp	-1.890	0.029
Westerlund ve Edgerton (2008) Rejimde Kırılma Testi		
Testler	İstatistik	P değeri
tau_n	-2.42223	0.00771
phi_n	-1.43611	0.07549
Firma	Kırılma Tarihi	
Akbank	2018	
Garanti Bankası	2018	
ICBC Turkey Bank	2018	
İş Bankası	2018	
Şekerbank	2001	
Türkiye Sınai ve Kalkınma Bankası	2001	
Yapı ve Kredi Bankası	2013	

Westerlund (2008) DH eşbütünleşme test sonuçları incelendiğinde test olasılık değerlerinin hem panel hem de grup bazında kritik değer olan 0.05'ten küçük olduğu gözlemlenmektedir. Model homejen olduğu için panel bazında test sonuçları dikkate alınmaktadır. Dolayısıyla bütün kesitler için eşbütünleşme yoktur şeklinde ifade edilen yokluk hipotezi reddedilmektedir. Westerlund ve Edgerton (2008) Rejimde Kırılma Testine ilişkin test sonuçları incelendiğinde tau_n istatistik değerinin kritik değer olan 0.05'ten küçük, phi_n istatistik değerinin ise %10 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğu gözlemlenmekte olup eşbütünleşme yoktur şeklinde ifade edilen yokluk hipotezi reddedilmektedir. Westerlund (2008) DH Testi 'ne göre kırılma tarihleri Akbank, Garanti Bankası, ICBC Turkey Bank ve İş bankası için 2018, Şekerbank ve Türkiye Sınai ve Kalkınma Bankası için 2001, Yapı ve Kredi Bankası için 2013 olduğu tespit edilmiştir. Her iki test sonucuna göre de değişkenler arasında uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi olduğu tespit edilmiş olup ilişkinin yönü ve katsayısı yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ve homojen modeller üzerinde kullanılabilen OLS (Bai ve Kao, 2006), CUP-FM (Bai ve Kao, 2006) ve BA-OLS (Westerlund, 2007) testleri ile araştırılmıştır. Test sonuçları Tablo 11'de gösterilmektedir.

Tablo 11. Uzun Dönem Katsayı Tahmini

Test	Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistik	Kritik Değer (%5)
OLS	OZSACT	1.542	9.233	0.167	0.046
	KREDAKT	0.017	6.933	0.002	
	ROA	1.860	13.233	0.141	
	AMİHUD	2.605	8.944	0.291	
	IMDEG	0.361	13.110	0.028	
CUP-FM	OZSACT	2.035	29.840	0.068	0.059
	KREDAKT	-0.210	9.860	-0.021	
	ROA	2.082	53.976	0.039	
	AMİHUD	3.338	108.977	0.031	
	IMDEG	0.237	39.311	0.006	
BA-OLS	OZSACT	1.862	29.840	0.062	0.033
	KREDAKT	0.001	9.860	0.000	
	ROA	2.199	53.976	0.041	
	AMİHUD	2.879	108.977	0.026	
	IMDEG	0.691	39.311	0.018	

OLS tahmincisine ilişkin test sonuçları incelendiğinde test istatistik değerlerinin OZSACT, ROA ve AMIHUD değişkenlerinde %5 anlamlılık düzeyinde kritik değer sağında olduğu gözlemlenmektedir. Dolayısıyla OZSACT değişkenindeki bir birimlik değişimin ZSKOR değişkeninde 1.54 birimlik artışa, ROA değişkenindeki bir birimlik değişimin ZSKOR değişkeninde 1.86 birimlik artışa ve AMIHUD değişkenindeki bir birimlik değişimin ZSKOR değişkeninde 2.60 birimlik artışa sebep olduğu tespit edilmiştir.

CUP-FM tahmincisine ilişkin test sonuçları incelendiğinde test istatistik değerlerinin OZSACT değişkeninde %5 anlamlılık düzeyinde kritik değer sağında olduğu gözlemlenmektedir. Dolayısıyla OZSACT değişkenindeki bir birimlik değişimin ZSKOR değişkeninde 2.03 birimlik artışa sebep olduğu tespit edilmiştir.

BA-OLS tahmincisine ilişkin test sonuçları incelendiğinde test istatistik değerlerinin OZSACT ve ROA değişkenlerinde %5 anlamlılık düzeyinde kritik değer sağında olduğu gözlemlenmektedir. Dolayısıyla OZSACT değişkenindeki bir birimlik değişimin ZSKOR değişkeninde 1.86 birimlik artışa ve ROA değişkenindeki bir birimlik değişimin ZSKOR değişkeninde 2.19 birimlik artışa sebep olduğu tespit edilmiştir.

ZSKOR değerinin artması risk alma eğiliminin azaldığını göstermektedir. Bu kapsamda OLS, CUP-FM ve BA-OLS tahmincilerden elde edilen bulgular genel olarak değerlendirildiğinde Özsermaye/Toplam Aktif oranının, aktif karlılığın ve likidite yetersizliğinin artmasının risk alma eğilimini azalttığı söylenebilmektedir. Çalışma kapsamında kurgulanan Hipotez 1, Hipotez 3 ve Hipotez 4 kabul edilmektedir. Teorik olarak hipotezlerden beklenen ilişki yönünü bulgular desteklemektedir. Eşbütünleşme ilişkisinin yönü ve katsayısı belirlendikten sonra değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi yatay kesit bağımlılığını dikkate alan Panel Fisher (Emirmahmutoğlu ve Köse, 2011) testi ile araştırılmıştır. Modelde yatay kesit bağımlılığı söz konusu olduğu için Bootstrap p değeri dikkate alınmıştır. Test sonuçları Tablo 12’de gösterilmektedir.

Tablo 12. Nedensellik Analiz Sonuçları

Nedensellik	Panel İst.	Boost. P-değeri	Nedensellik	Panel İst.	Boost. P-değeri
ROA=>ZSKOR	7.487	0.914	AMIHU=>ZSKOR	34.662	0.002
ZSKOR=>ROA	78.140	0.000	ZSKOR=>AMIHU	14.037	0.447
Nedensellik	Panel İst.	Boost. P-değeri	Nedensellik	Panel İst.	Boost. P-değeri
IMDEG=>ZSKOR	32.039	0.000	KREDAK=>ZSKOR	41.379	0.800
ZSKOR=>IMDEG	10.330	0.120	ZSKOR=> KREDAK	27.433	0.830
Nedensellik	Panel İst.	Boost. P-değeri			
OZSAK=>ZSKOR	28.132	0.160			
ZSKOR=>OZSAK	31.440	1.000			

ROA-ZSKOR, ZSKOR-IMDEG, OZSAK-ZSKOR, ZSKOR-OZSAK, ZSKOR-AMIHU, KREDAK-ZSKOR ve ZSKOR-KREDAK değişkenleri için hesaplanan Bootstrap p değerleri kritik değer olan 0.05’ten büyük gerçekleşmiştir. Dolayısıyla nedensellik ilişkisi yoktur şeklinde ifade edilen sıfır hipotezi reddedilememektedir. Değişkenler arasında nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir. ZSKOR-ROA, IMDEG- ZSKOR, AMIHU- ZSKOR değişkenleri için hesaplanan Bootstrap p değerleri ise kritik değer olan 0.05’ten küçük gerçekleşmiştir. Dolayısıyla nedensellik ilişkisi yoktur şeklinde ifade edilen sıfır hipotezi reddedilmektedir. Risk alma eğiliminden aktif karlılığa, imtiyaz değerinden risk alma eğilimine ve likidite yetersizliğinden risk alma eğilimine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Panel Fisher testi kesitler için de sonuç vermekte ve değişkenler arasında nedensellik ilişkisi var ise bu sonuç yorumlanabilmektedir. Bu kapsamda nedensellik ilişkisi tespit edilen değişkenlere ilişkin firma bazında Panel Fisher nedensellik sonuçları Tablo 13’te gösterilmektedir.

Tablo 13. Firma Bazında Nedensellik Analiz Sonuçları

ZSKOR=>ROA			
Firma Adı	Gecikme	Wald	p-değeri
Akbank	2.00	49.386	0.000
Garanti Bankası	2.00	0.699	0.705
ICBC Turkey Bank	2.00	2.605	0.272
İş Bankası	2.00	7.391	0.025
Şekerbank	2.00	5.614	0.060
Türkiye Sınai ve Kalkınma Bankası	2.00	12.208	0.002
Yapı ve Kredi Bankası	2.00	0.238	0.888
IMDEG=>ZSKOR			
Firma Adı	Gecikme	Wald	p-değeri
Akbank	1.00	3.354	0.067
Garanti Bankası	2.00	0.499	0.779
ICBC Turkey Bank	2.00	11.300	0.004
İş Bankası	1.00	5.105	0.024
Şekerbank	2.00	3.703	0.157
Türkiye Sınai ve Kalkınma Bankası	2.00	3.046	0.218
Yapı ve Kredi Bankası	1.00	0.114	0.735
AMIHU=>ZSKOR			
Firma Adı	Gecikme	Wald	p-değeri
Akbank	2.00	2.098	0.350
Garanti Bankası	2.00	0.556	0.757
ICBC Turkey Bank	2.00	4.367	0.113
İş Bankası	1.00	0.899	0.343
Şekerbank	2.00	20.178	0.000
Türkiye Sınai ve Kalkınma Bankası	2.00	3.083	0.214
Yapı ve Kredi Bankası	2.00	2.241	0.326

Tablo 12 incelendiğinde, Akbank, İş Bankası ve Türkiye Sınai ve Kalkınma bankasında risk alma eğiliminden aktif karlılığa doğru, ICBC Turkey Bank ve İş Bankası'nda imtiyaz değerinden risk alma eğilimine doğru, Şekerbank'ta ise likidite yetersizliğinden risk alma eğilimine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Dolayısıyla kesit bazında sonuçlar yorumlandığında her bir banka için risk alma eğiliminin nedenlerinin değişkenlik gösterdiği gözlemlenmektedir. Bu kapsamda çalışmada elde edilen bulgular genel olarak değerlendirildiğinde bankaların mali yapısı, performansı, imtiyaz değeri ve likiditesinin uzun dönemde risk alma eğilimini etkilediği söylenebilmektedir. Çalışmada uzun dönemli ilişki araştırıldığı için farklı dönemlerde (kriz öncesi ve sonrası), risk alma eğilimini etkileyen faktörler değişkenlik gösterebilecektir. Etkili bir risk yönetimi için bu faktörlerin göz önünde bulundurulması piyasa katılımı için önemlidir. Çalışmada elde edilen bulgular Konishi ve Yasuda (2004), Dahir vd., (2018) ve Demsetz vd., (1997) çalışmalarında elde edilen bulgular ile benzerlik göstermektedir.

4. SONUÇ

Bankaların risk alma eğiliminin ve risk alma eğilimine etki eden faktörlerin belirlenmesi etkili bir risk yönetimi açısından önem arz etmektedir. Bu kapsamda çalışmada Borsa İstanbul Banka Endeksi'nde işlem gören bankaların risk alma eğiliminin belirleyicilerinin Aralık 2000 – Aralık 2020 döneminde panel eşbütünleşme ve nedensellik analizi ile araştırılması amaçlanmıştır. Bağımlı değişken olan risk alma eğilimi Z-Skor ile ölçülmüştür. Bağımsız değişkenler olarak analize mali yapı (Özsermaye/Toplam Aktif), aktif kalitesi (Net Kredi/Toplam Aktif), performans (Net Kar/Toplam Aktif), likidite (Amihud Rasyosu) ve imtiyaz değeri ((Piyasa Değeri + Toplam Borç) /Toplam Aktif) değişkenleri dahil edilmiştir.

İlk olarak çoklu doğrusal bağlantı ve içsellik problemleri araştırılmış olup modelde ilgili sorunların olmadığı gözlemlenmiştir. Ardından hem model hem de değişken bazında yatay kesit bağımlılığı ve homojenite testleri gerçekleştirilmiş olup modelde yatay kesit bağımlılığı sorunu ve modelin homojen olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Birim kök test sonuçlarına göre bağımlı değişken olan Z-Skor I(1) düzeyde durağan, bağımsız değişkenlerin farklı düzeylerde durağan olduğu tespit edilmiştir. Bu kapsamda yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ve bağımlı değişkenin I(1) düzeyde durağan, bağımsız değişkenlerin farklı düzeylerde durağan olduğu durumlarda kullanılabilen Westerlund (2008) DH ve Westerlund ve Edgerton (2008) Rejimde Kırılma Testi ile değişkenler arasındaki uzun dönemli eşbütünlük ilişkisi araştırılmıştır. Her iki test sonucuna göre de değişkenler arasında uzun dönemli eşbütünlük ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir. Ardından ilişkinin yönü ve katsayısı yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ve homojen modeller üzerinde kullanılabilen OLS (Bai and Kao, 2006), CUP-FM (Bai and Kao, 2006) ve BA-OLS (Westerlund, 2007) testleri ile araştırılmıştır. OLS, CUP-FM ve BA-OLS tahminlerinden elde edilen bulgulara göre özsermaye/toplam aktif oranı, aktif karlılığı ve likidite yetersizliği ile Z-Skor arasında pozitif yönlü ilişki tespit edilmiştir. Z-Skor değerinin artması risk alma eğiliminin azaldığını göstermekte bu nedenle özsermaye/toplam aktif oranının, aktif karlılığın ve likidite yetersizliğinin artmasının risk alma eğilimini azalttığı söylenebilmektedir. Bu kapsamda kurgulanan hipotezlerden Hipotez 1, Hipotez 3 ve Hipotez 4 kabul edilmektedir. Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi ise yatay kesit bağımlılığını dikkate alan Panel Fisher (Emirmahmutoglu ve Köse, 2011) testi ile araştırılmıştır. Test sonucunda imtiyaz değerinden risk alma eğilimine, risk alma eğiliminden aktif karlılığa ve likidite yetersizliğinden risk alma eğilimine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Banka bazında Panel Fisher nedensellik test sonuçlarına göre ise Akbank, İş Bankası ve Türkiye Sınai ve Kalkınma bankasında risk alma eğiliminden aktif karlılığa doğru, ICBC Turkey Bank ve İş Bankası'nda imtiyaz değerinden risk alma eğilimine doğru, Şekerbank'ta ise imtiyaz değerinden risk alma eğilimine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Çalışmadan elde edilen bulgular genel olarak değerlendirildiğinde Aralık 2000 – Aralık 2020 döneminde Borsa İstanbul Banka Endeksi'nde işlem gören bankaların risk alma eğilimine etki eden faktörlerin mali yapı, likidite, performans ve imtiyaz değeri olduğu söylenebilmektedir. Elde edilen bulgular düzenleyici ve denetleyiciler, yöneticiler, hissedarlar, borçlular ve diğer piyasa katılımcıları için önem arz etmektedir. Etkili bir risk yönetimi riski minimum düzeyde tutmak anlamına gelmediği göz önünde bulundurulduğunda risk almayarak karlı yatırım fırsatlarından kaçınmak hissedarlar için maliyete sebep olacaktır. Bu kapsamda risk alma eğilimini etkileyen faktörlerin tespiti ve bu faktörlerin risk düzeyini ve karlılığı nasıl etkilediği ve bu durumlar göz önüne alınarak doğru stratejilerin oluşturulması önemlidir. Gelecekte yapılacak çalışmalarda makroekonomik faktörler ile risk alma eğilimi ve risk alma eğilimi ile performans arasındaki ilişkinin ve küresel kriz öncesi ve sonrası dönemde risk alma eğilimindeki değişimlerin araştırılması önerilebilir.

KAYNAKÇA

- Bai, J. ve Ng, S. (2004). "A PANIC Attack on Unit Roots and Cointegration". *Econometrica*, 72(4), 1127–1177.
- Bhagat, S., Bolton, B. ve Lu, J. (2015). "Size, Leverage, and Risk-Taking of Financial Institutions". *Journal of Banking & Finance*, 59, 520-537.
- Cebenoyan, A.S., Cooperman, E.S. ve Charles, A. (1999). "Ownership Structure, Charter Value, and Risk-Taking Behavior for Thrifts". *Financial Management*, 28(1), 43-60.
- Dahir, A.M., Mahat, F.B. ve Ali, N.A.B. (2018). "Funding Liquidity Risk and Bank Risk-Taking in BRICS Countries: An Application of System GMM Approach". *International Journal of Emerging Markets*, 13(1), 231-248.
- Demsetz, R.S., Saldenber, M.R. ve Strahan, P.E. (1997). "Agency Problems and Risk Taking at Banks". *Banking Studies Department Federal Reserve Bank of New York*.
- Dias, R. (2021). "Capital Regulation and Bank Risk-Taking – New Global Evidence". *Accounting & Finance*, 61, 847–884.
- Dong, Y., Meng, C., Firth, M. ve Hou, W. (2014). "Ownership Structure and Risk-Taking: Comparative Evidence from Private and State-ControlledB in China". *International Review of Financial Analysis*, 36, 120-120.
- Ehsan, S. ve Javid, A.Y. (2018). "Bank Ownership Structure, Regulations and Risk-Taking: Evidence from Commercial Banks in Pakistan". *Portuguese Economic Journal*, 17, 185-209.

- Emirmahmutoğlu, F. ve Köse, N. (2011). "Testing for Granger Causality in Heterogeneous Mixed Panels". *Economic Modelling*, 28, 870-876.
- Hasan, M.M., Cheung, A. ve Taylor, G. (2020). "Financial Statement Comparability and Bank Risk-Taking". *Journal of Contemporary Accounting & Economics*, 3(16).
- Hughes, J.P., Mester, L.J. ve Moon, C. (2001). "Are Scale Economies in Banking Elusive or Illusive? Evidence Obtained by Incorporating Capital Structure and Risk-Taking into Models of Bank Production". *Journal of Banking & Finance*, 25, 2169-2208.
- Jabra, W.B., Mighri, Z. ve Mansouri, F. (2017). "Determinants of European Bank Risk During Financial Crisis". *Cogent Economics & Finance*, 5(1), 1-20.
- Konishi, M. ve Yasuda, Y. (2004). "Factors Affecting Bank Risk Taking: Evidence from Japan". *Journal of Banking & Finance*, 28, 215-232.
- Kuzu, S. ve Gençer Çelik, G. (2020). "Türk Bankacılık Sektöründe Aktif Büyüklüğü ile Risk Alma Davranışı Arasındaki İlişkinin Analizi". *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8, 257-262.
- Levin, A., Lin, C. F. ve Chu, C. J. (2002). "Unit Root Tests in Panel Data: Asymptotic and Finite-Sample Properties". *Journal of Econometrics*, 108(1), 1-24.
- Nguyen, Q.K. (2020). "Ownership Structure and Bank Risk-Taking in ASEAN Countries: A Quantile Regression Approach". *Cogent Economics & Finance*, 8, 1-19.
- Pathan, S. (2009). "Strong Boards, CEO Power and Bank Risk-Taking". *Journal of Banking & Finance*. 33, 1340-1350.
- Pesaran, H. ve Yamagata, T. (2008). "Testing Slope Homogeneity In Large Panels". *Journal of econometrics*, 142, 50-93.
- Rachdi, H. ve Ameer, I.G.B. (2011). "Board Characteristics, Performance and Risk Taking Behaviour in Tunisian Banks". *International Journal of Business and Management*, 6(6), 88-97.
- Rajhi, M. ve Hmadi, V. (2011). "Examining The Determinants of Risk-Taking in European Banks". *Journal of Business Studies Quarterly*, 3(1), 98-111.
- Sahut, J. Ve Bouheni, F.B. (2019). "Profitability and Risk-Taking Among Cooperative Banks in the Eurozone". *Economics Bulletin*, 39(2), 1103-117.
- Saif-Alyousfi, A.Y.H. ve Saha, A. (2021). "Determinants of Banks' Risk-Taking Behavior, Stability and Profitability: Evidence From GCC Countries". *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 14(5), 874-907.
- Samet, A., Boubakri, S. ve Boubaker, S. (2018). "Does Public-Private Status Affect Bank Risk Taking? Worldwide Evidence". *Int. Financ. Markets Inst. Money*, 53, 287-306.
- Saunders, A., Strock, E. ve Travlos, N.G. (1990). "Ownership Structure, Deregulation, and Bank Risk Taking". *The Journal of Finance*, XLV(2).
- Topaloğlu, E.E. ve Ege, İ. (2019). "Bankalarda Yönetim Kurulu Yapısı ile Risk Alma Eğilimi Arasındaki İlişkinin Ekonometrik Analizi". *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 11(20), 116-134.
- Ul-Hug, S., Ashraf, B.N., Gupta, A.N. ve Zheng, C. (2018). "Does Bank Diversification Heterogeneously Affect Performance and Risk-Taking in ASEAN Emerging Economies?". *Research in International Business and Finance*, 46, 342-362.
- Wang, R., Liu, J. ve Luo, H. (2021). "Fintech Development and Bank Risk Taking in China". *The European Journal of Finance*, 27(4-5), 397-418.
- Westerlund, J. (2007). "Testing for Error Correction in Panel Data". *Oxf Bull Econ Stat*, 69, 709-748.
- Westerlund, J. (2008). "Panel cointegration tests of the Fisher effect". *J Appl Econ*, 23, 193-233.
- Westerlund, J. ve Edgerton, D.L. (2008). "New Improved Tests for Cointegration with Structural Breaks". *Journal of Time Series Analysis*, 28(2), 188-224.

Yazıcı, E. ve Kandil Göker, İ.İ. (2019). "Bankacılık Düzenlemelerinin Bankaların Risk Alma Davranışı Üzerindeki Etkisi: Türk Bankacılık Sektöründe Bir Araştırma". *Journal of International Management, Educational and Economics Perspectives*, 7(2), 120-138.

Yazıcı, E., Kandil Göker, İ.İ. ve Oktay, M. (2019). "Türk Bankacılık Sektöründe Büyüklüğün Risk Alma Davranışı Üzerindeki Kısa ve Uzun Dönem Etkisi". *MUFİDER*, 2(2), 149-154.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:18.02.2022 ✓Accepted/Kabul:29.04.2022

DOI:10.30794/pausbed.1075564

Research Article/Araştırma Makalesi

Özekici, Y. K. (2022). "The Mediating Role of Environmental Protection Motivation in The Impact of Global Identity on Ecotourism Participation Intention", *Pamukkale Social Sciences Institute Journal, Issue 52, Denizli*, pp. 379-397.

THE MEDIATING ROLE OF ENVIRONMENTAL PROTECTION MOTIVATION IN THE IMPACT OF GLOBAL IDENTITY ON ECOTOURISM PARTICIPATION INTENTION

Yakup Kemal ÖZEKİCİ*

Abstract

The research aims to investigate and explicate the ecotourism participation intention of tourists by merging the global identity phenomenon within the conceptual framework of value-basis theory for environmental concern. It delineates the transformative role of adopting global identity on values and consumption habits. To fulfill the aim, research hypotheses are tested using a database derived from the viewpoint of 374 tourists having participated in some form of leisure activity in the preceding 12 months. Hypothesis testing is conducted via PLS-SEM. It is revealed that global identity plays an outstanding role in terms of the predictive ability of motivation factors - normative, altruistic, and biospheric. What is more, both biospheric and normative motivation appear to enhance the intention to participate in ecotourism-type travel. As for altruistic motivation, it is seen to have an insignificant effect on ecotourism-related participation intention.

Keywords: *Value-basis theory for environmental concern, Ecotourism, Global identity, Biospheric motivation, Normative motivation.*

JEL Classification: *Q57, Q26, Z13*

KÜRESEL KİMLİĞİN EKOTURİZME YÖNELME ÜZERİNDEKİ ETKİSİNDE ÇEVRE KORUMA MOTİVASYONUNUN ARACI ROLÜ

Öz

Bu araştırmanın amacı, turistleri ekoturizme yönlendiren unsurların değer temelli çevresel endişe teorisi temelinde tespit edilmesidir. Bu amaç doğrultusunda, küresel kimlik olgusu kullanılmak suretiyle kimlik teorisi, değer temelli çevresel endişe teorisi ile entegre edilmiştir. Amacı gerçekleştirmek için, 12 ay içinde seyahat etmiş olan 374 turistin bakış açısından elde edilen veri tabanı aracılığıyla araştırma hipotezleri test edilmiştir. Hipotez testi, PLS-SEM aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Sonuç olarak, küresel kimliğin motivasyon faktörlerini (normatif, diğergam, biyosferik) açıklama etkinliği açısından önemli bir rol oynadığı tespit edilmiştir. Ayrıca, hem biyosferik hem de normatif motivasyonun, ekoturizm odaklı seyahatlere katılmaya yönelik davranışsal niyeti arttırdığı görülmüştür. Diğergam motivasyonun ise ekoturizme yönelik davranışsal niyet üzerinde istatistiksel olarak herhangi bir etkisi gözlemlenmemiştir.

Anahtar Kelimeler: *Çevresel kaygı için değer temelli teori, Ekoturizm, Küresel kimlik, Biyosferik motivasyon, Normatif motivasyon.*

JEL Sınıfları: *Q57, Q26, Z13*

*Dr. Research Assistant. Adiyaman University Tourism Faculty, Department of Tourism Management, ADIYAMAN.
e-mail: ykozekici@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-2482-7355>)

1. INTRODUCTION

The increase of pressure on environment in the modern era has also increased the necessity for comprehending the motivations which predispose individuals to environmental protection-oriented behaviors (Maloney and Ward, 1973). Accordingly, the motives behind pro-environmental behaviors have been addressed across various research fields (Gkargkavouzi, Halkos, and Matsiori, 2019), including tourism as the tourist behavior is regarded as amongst the leading factors behind issues concerning environmental degradation (Eriksson, Garvill, and Nordlund, 2006). These issues concerning natural resources have consequentially brought about the concept of naturally friendly travel choices. One of these choices with pro-environmental motivation, known as ecotourism (Beall, Boley, Landon, and Woosnam, 2021), is believed to constitute a wide range of precursors. Motivations are regarded as the most prominent factors to understand whether a tourists has an aptitude to adopt ecotourism as a choice (Deng and Li, 2015). To clarify the ambiguity, many attempts have been made to uncover the antecedents that lead to ecotourism. In this context, materialism (Lu, Gursoy, and Chiappa, 2014), goal framing theory (Mandić and Vuković, 2021), theory of planned behavior, or norm activation model have been utilized at most to understand the underlying factors behind pro-environmental behaviors (Gatersleben, Murtagh, and Abrahamse, 2014). Yet, these theories have also been criticized for lacking sufficient hypothetical background concerning pro-environmental behaviors (Gatersleben et al., 2014). Meanwhile, specific, environment-oriented theories have been suggested to undertake the environment aspect of the consuming behaviors in a variety of disciplines (Gatersleben et al., 2014). However, although values are believed to play a crucial role in the determination of purchasing decision for end-consumer (Hoyer and MacInns, 2004), the role of value-oriented motivations and specific theories in this scope have not been addressed sufficiently to understand how exactly values affect the choosing of ecotourism (Mandić and Vuković, 2021). Apart from this, a significant part of the literature only approaches the issue from the green purchasing behavior perspective (Teng, Wu, and Liu, 2013; L. Wang, Wang, Zhang, Jebbouri, and Wong, 2021). Value-basis theory for environmental concern was developed to meet such expectations by addressing the motivations behind pro-environmental behaviors (Schultz, 2000; Stern and Dietz, 1994).

When considering the extant knowledge, despite the abundance of studies (Eid, Agag, and Shehawy, 2020), values-basis theory for environmental concern is not utilized as a means of predicting the motivations behind the ecotourism choice. Therefore, benefiting from the arguments of this theory is believed to contribute to the literature by shedding light on factors leading pro-environmental consumption (Beall et al., 2021; Dolnicar, Knezevic Cvelbar, and Grün, 2019; Schultz, 2001)

'Identity' is another essential factor with its manipulative power on the consumption preference. The importance of identity has been addressed in the context of ecotourism (Deng and Li, 2015). In more detail, it has been highlighted that identity is an essential amplifier for environmentally-friendly behavior (Van der Werff, Steg, and Keizer, 2013), such that its explanatory power has a greater potential than attitude (Gatersleben et al., 2014; Sparks and Shepherd, 1992). Yet, there still exists the requirement to uncover the underlying relations (Van der Werff et al., 2013) since the modern era has brought about various identities within societies. For this reason, multiple identities may be conveyed within each single individual. For instance, global identity alongside national identity may determine whether and how to act. Global identity is the notion that gives importance to the commonalities on people all around the world rather than to a single nation, community, or group (Zhang and Khare, 2009). In the tourism literature, global identity has been investigated in the contexts of store image (Nijssen and Douglas, 2008), novelty seeking (Lee, Kim, Seoock, and Cho, 2009), attitude toward a foreign language (Min and Kim, 2013), and personality traits (McGladdery and Lubbe, 2017). Furthermore, outside the tourism literature, global identity has been empirically validated to in terms of the pro-environmental consumption tendency of consumers (Agyeiwaah, Pratt, Iaquinto, and Suntikul, 2020; Der-Karabetian, Yingxia, and Alfaro, 2014; Ng and Basu, 2019; Woosnam, Strzelecka, Nisbett, and Keith, 2019).

Yet, there exist no evidence as to whether and how global identity determines the pro-environmental travel behavior of tourists. Furthermore, as far as the literature is concerned, value basis theory for environmental concern which is believed to play an essential role for predicting the pro-environmental consumption style (Schultz, 2001; Stern and Dietz, 1994) has not been predicted through identity-based constructs. Therefore,

it is the aim of this study to meet all these requirements. In this regard, the main purpose of the present work is to reveal the determinative factors behind the behavioral intention of tourists toward ecotourism. To fulfill this aim, value-basis theory for environmental concern is extended with the global identity phenomenon. The theory of concern is further amplified by incorporating normative motivation, as the latter seems to take presence as the most powerful factor for explaining pro-environmental behavior (Gkargkavouzi et al., 2019; Kormos, Gifford, and Brown, 2014; Van der Werff et al., 2013). Fulfilling these aims is expected to contribute to the literature by understanding the factors that enable tourist to act in pro-environmental manner (Li and Wu, 2020); explicating the role of identity (Chen and Tung, 2014) and normative motivation (Juvan and Dolnicar, 2016) on pro-environmental behavior; and uncovering whether identity plays an essential role for preferring ecotourism as a travel alternative (Lee and Jan, 2017). On top of these goals and as a whole, the outputs derived from the study results will shed light on how to enhance the positive impact of tourism activities by revealing the motivations encouraging ecotourism. The study is further expected to help tourism professionals in shaping middle- and long-term marketing strategies and activities in the hospitality industry based on the motivations of tourists for ecotourism.

2. THEORETICAL BACKGROUND

2.1. Values-Basis Theory for Environmental Concern

‘Motivation’ is the driving force that leads to behaviors (Gollwitzer and Bargh, 1996), and it has been confirmed by various studies in the literature as a precursor to environmentally friendly behaviors (De Young, 2014). In the extant literature, various models are shown to belong to goal framing theory (Lindenberg and Steg, 2007), theory of planned behavior (Ajzen, 1991b) and norm activation model (Schwartz, 1977), while many other theories are utilized to predict the pro-environmental aptness of consumers (Gatersleben et al., 2014; Gkargkavouzi et al., 2019). Besides, value-belief and norm theory (Stern, 2000), and self-determination theory (Deci, Olafsen, and Ryan, 2017), are the other theories of concern. Yet, they have all been criticized for not offering much convincing argument to explain the motivations behind pro-environmental choices (Gatersleben et al., 2014; Steg and Vlek, 2009), thus rendering a specific value-based theory design as necessity for explaining the precursors behind the motivation of consumers toward pro-environmental initiatives (Stern and Dietz, 1994). Value-basis theory for environmental concern is one of the current hypotheses structured in this regard. The theory is the outcome of extension altruism within Norm-Activation model (Schwartz, 1977).

Postulated by Stern and Dietz (1994), this theory has a main argument, in which it posits that the main factor determining the attitude toward the environment is determined by the attached-value regarding the environment. Put differently, it is postulated that concerns toward the environment stem from the knowledge that disastrous actions toward the environment lead to harming the objects values by individuals in this context. The values or motivations implied by the theory with regard to the environment were conceptualized by Schultz (2001), and its operationalization is based on the refinement of Schwartz and Bilsky (1990)’s value inventory by Stern (2000) and its reduction to three values that explain environmental concern. These values are egoism, altruism and biospherism. Altruistic motivation refers to concern for the well-being of other people and future generations, while egoistic motivation concerns the self, and biospheric motivation points out the awareness of the existence of animals, plants, and all other organisms within the ecosystem (Schultz, 2001; Stern and Dietz, 1994).

In explaining pro-environmental behaviors, value-basis environmental concern theory has a spectacular place as it is designed in accordance with the urge to conserve the nature. In essence, this theory eliminates the limitations of prior theories such as their insufficiency to predict pro-environmental intention in terms of actions, or lack of ensuring internal and external validity across the constructs (Schultz, 2001). Yet, the theory has also been criticized, especially for the fact that the egoistic motivation construct does not adequately represent the concept (Rodríguez, Pérez, and Alonso, 2021). Besides, the dimensions within the model have been blamed for not ensuring generalizability to different samples in other parts of the globe (Schultz, 2001). Moreover, ignoring the norms in the tendency toward environmentally friendly behavior is seen as another important shortcoming of the theory (Verma, Chandra, and Kumar, 2019). This is particularly the case since a norm-oriented obligation-

based intrinsic motivation has been highlighted as the essential requirement in achieving pro-environmental behavior (De Groot and Steg, 2010; Pelletier, Tuson, Green-Demers, Noels, and Beaton, 1998; Van der Werff et al., 2013). The reason for this is that demonstrating pro-environmental behaviors has been explained by the pleasure derived from doing the right thing rather than by hedonic or egoistic motivation, as well as by the self-devotion to behave appropriately (Steg, Perlaviciute, van der Werff, and Lurvink, 2012). The importance of normative motivation in explaining pro-environmental behavior has been underscored in a large number of studies (Bamberg and Möser, 2007; Chakraborty, Singh, and Roy, 2017; Eriksson et al., 2006; Fang, Ng, Wang, and Hsu, 2017; Han, Olya, Cho, and Kim, 2018; Hunecke, Blöbaum, Matthies, and Höger, 2001; Lee and Jan, 2017; Özekici, 2022a; Rezvani, Jansson, and Bengtsson, 2018; Rodríguez et al., 2021; Teng et al., 2013; Van der Werff et al., 2013; L. Wang et al., 2021) based on goal framing theory (Juvan and Dolnicar, 2016; Lindenberg and Steg, 2007). In fact, normative motivation has been found to be the most effective dimension in predicting pro-environmental behavior (Chakraborty et al., 2017; Yang, Chen, and Zhang, 2020), and it has justified the limitation of the value-basis theory for environmental concern. For this reason, within the scope of the current study's theoretical framework, egoistic motivation is substituted with normative motivation, which conceptually represents the idea of "doing what needs to be done". (Lindenberg and Steg, 2007, p. 119).

As a concept formed over 30 years ago, (Ceballos-Lascurain, 1987 cited in Beall et al 2021), the ecotourism predisposition of individuals was explained with various constructs, models, or theories (Beall et al., 2021). Among them, the new environmental paradigm (Mandić and Vuković, 2021) and environmental, social (Deng and Li, 2015) and conspicuously-rooted factors have taken a major position (Beall et al., 2021) within the extant literature. However, it has been observed that the factors that predict the theory of interest in the context of ecotourism have been largely ignored. More specifically, the fact that value-basis theory for environmental concern has not gained much attention from the discipline of sociology has increased the necessity to integrate certain concepts or theories from sociology or anthropology with the relevant model concerning value-basis theory for environmental purposes. Among these is global identity, whose concept was suggested by previous studies (Der-Karabetian et al., 2014; Hett, 1993; Karlberg, 2008) to be evaluated for explicating pro-environmental behavior. Yet, these derivations have not been addressed yet. To fill the gap, the present study aims to provide evidence through its use of the global citizenship concept as to whether the feeling of being a global citizen - rather than a nation – can indeed amplify the willingness in an individual to behave pro-environmentally as a tourist.

2.2. Global Identity

'Identity' is a concept that explains the behavior of a person in a nexus between society and self (Hogg, Terry, and White, 1995). An individual owns multiple identities; for instance, in terms of gender, occupation, attitude, such as being a woman, a driver, pro-environmentalist etc. (Stryker, 1984). Each of these identities has an effect on the perception, motivation, and actions that an individual demonstrates (Karlberg, 2008). This is put into practice through self-categorization (Stets and Burke, 2000). According to Social Identity theory, belonging to a certain identity makes an individual transform their habits and behavior as a result of in-group favoritism or the necessity of feeling to be a part of a group (Tajfel, 1974, 1982). The identity can be attached to the group out of a national community. As for a global identity, it is one which refers to a mindset that gives importance to the commonalities of people all around the world rather than to a single nation, community, or group (Zhang and Khare, 2009). Adopting a global identity has been conceptualized within the literature with concepts such as global citizenship (Morais and Ogden, 2011), world mindedness (Hett, 1993), or cosmopolitanism (Cleveland and Laroche, 2007). In the tourism literature, global identity has been investigated in the contexts of store image (Nijssen and Douglas, 2008), novelty seeking (Lee et al., 2009), attitude toward foreign languages (Min and Kim, 2013), and personality traits (McGladdery and Lubbe, 2017). Global identity is thought to be interrelated with pro-environmental motivation (Wynveen, Kyle, and Tarrant, 2011). Yet, although there are hypothetical assumptions about how global identity affects motivation in various ways, there is a lack of sufficient evidence for this impact in the field of tourism.

2.3. Hypothesis Development

Social identity theory explains how group membership affects the individual's attitude and behavior when affiliating with a group (Tajfel and Turner, 1979). The behavioral intention toward green products, on the other hand, refers to the possibility of using a sustainable apparatus as a result of a consumer's wishes for a sustainable apparatus (Fishbein, 1980). Individuals are thought to regulate all their acts in line with their identity (Burke and Reitzes, 1991). In this context, according to social identity theory, a person who feels belonging to a group tends to adopt its values and norms (Stets and Burke, 2000). Thereafter, adopting such values brings about the internalization of consumption patterns and behaviors that symbolize the premises of the group (Fishbein, 1980). Therefore, not acting in accordance with identity ignites the feeling of guilt (Schwartz and Clausen, 1970), especially when identity activates the feeling of obligation to act (Fishbein, 1980; Schwartz and Clausen, 1970). This sequential relation chain is the main matter for motivation because "Motivation tells us why an individual or group have behaved or are about to perform an action" (Dann, 1981). For that reason, a particular behavior to be conducted is explained with the identity as a precursor of motivation (Oyserman, 2009). It has been empirically revealed that environmental self-identity enhances the burden felt stemming from an inherent motivation for nature-sensible behaviors (Van der Werff et al., 2013). Global identity has also been reported to predispose the individual to particular motivations. For instance, Makri et al. (2021) found that global identity augments the motivation for social networking sites. It could further be assumed that global identity amplifies pro-environmental behavior in a more powerful way since internalizing such an identity can instill an environmental-friendly mindset for individuals. When a global identity is adopted, the individual sees the environment as a common heritage of humanity (Roman, 2003), embraces environmentalism (Schattle, 2008) and becomes concerned with the environment more seriously (Dobson, 2003). This sequential process, in turn, triggers pro-environmental motivations (Karlberg, 2008). In other words, adopting a global identity will lead to concerns for environment, which in turn ignite pro-environmental motivations as predisposed by value-basis theory for environmental concern (Schultz, 2001). Within the discourse, it can be seen that global identity augments the motivation to engage in volunteer projects (Woosnam et al., 2019), the intention to behave sustainably (Der-Karabetian et al., 2014), and the willingness to support environmentally friendly products (Ng and Basu, 2019). In the same manner, for tourism studies, social identity has been found to be an important contributor to enacting sustainable behaviors (Agyeiwaah et al., 2020). Therefore, it can be postulated that global identity augments environment-specific motivations in normative, altruistic, and biospheric manners:

H1: *Global identity enhances normative motivation.*

H2: *Global identity enhances altruistic motivation.*

H3: *Global identity enhances biospheric motivation.*

Altruistic values enable individuals to show concern for the welfare of the community (Wang, Wong, and Narayanan Alagas, 2020). This, in turn, leads to a moral obligation to act in a sustainable manner (Holmes, Dodds, and Frochot, 2019). Behavioral intention implies the probability to act (Fishbein and Ajzen, 1975). Thus, it is postulated that the more an individual intends to behave, the more certainly he/she would show actual behavior when favorable conditions occur (Ajzen and Fishbein, 1977). Additionally, it has been postulated that altruism refers to products that contribute to the society and increases the importance of green products (Teng et al., 2013). This is because an individual with altruistic aptness tends to accord his/her behaviors in line with supporting the natural resources (Stern, 2000; Stern, Dietz, Abel, Guagnano, and Kalof, 1999). The relevant argument concerning the importance attached to the altruistic motivation was validated for preferring sustainable products in various contexts within environmental psychology (Chen, 2015; Teng et al., 2013; Wang, Liu, and Qi, 2014). Value-Belief and Norm (VBN) theory posits that altruistic values influence the behavioral intentions of individuals (Stern et al., 1999). Accordingly, in the tourism industry, altruism has been confirmed to motivate one toward preferring eco-friendly (Verma et al., 2019) and green hotels (Teng et al., 2013), or other sustainable travel alternatives (Holmes et al., 2019). More specifically, tourism-related studies have concluded that altruistic motivation enhances pro-environmental behaviors (Gupta and Sharma, 2019) and green-purchase behavior (Wang, 2020). The preference of ecotourism as a touristic activity contributes to the society in an ecological sense (Lee and Jan, 2017). One of

the main motivations toward ecotourism is preserving the environmental settings (Fennell, 1999). In this regard, altruism has been reported to predispose tourists to preferring ecotourism-oriented travel alternatives (Clifton and Benson, 2009). Therefore, as the altruistic motivation increases, the tourists' level of orientation toward ecotourism will increase.

H4: Altruistic motivation enhances the participation intention toward ecotourism.

Biospheric value implies considering the welfare of the flora and fauna (Rahman and Reynolds, 2016). This motivation refers to the protection of ecosystem due to values attached to living organisms (Stern and Dietz, 1994). Therefore, it is alleged for individuals that the higher their biospheric motivation is, the more consciously individuals act in ecological manners (Wang et al., 2020). In the tourism literature, biospheric motivation has been seen to predict the intention to visit green hotels (Wang et al., 2021), use green P2P accommodation (Agag, 2019), prefer green lodging (Han, 2015), show green purchase behaviors (Wang, 2020), and use public parks (Kellison, Bunds, Casper, and Newman, 2017). In addition, Lee and Jan (2017) have found that biospheric value has a predictive role in the ecotourism behavior among tourists. Therefore, a further hypothesis of the current study will be as follows:

H5: Biospheric motivation enhances the participation intention toward ecotourism.

Norms are of personal or social nature. A personal norm is described as “the extent to which one feels morally obliged to perform a certain action” (Schwartz, 1973). A social norm, on the other hand, points to the degree that an individual internalizes the principles of a group and acts in accordance with them (Schwartz, 1977). Normative motivation is designed in a way that incorporates both personal and social norms (Gkargkavouzi et al., 2019), while a normative motive reflects the moral obligation within which an individual feels to act. This obligation refers to determining the right course of action and activating one’s behavior in this way (Lindenberg and Steg, 2007). The basis of normative motivation is rooted in the expectations of acquaintances or individuals’ principles (Gkargkavouzi et al., 2019, p. 3; Lindenberg and Steg, 2007). According to theory of Planned Behavior (TPB), if an individual feels the obligation to act pro-environmentally and her/his sense of inclination and habit is also in accordance with such obligation, it is most likely that pro-environmental behaviors are manifested (Ajzen, 1991a). The process of this sequence guiding such behaviors is as follows:

With the normative motivation being active, the individual is pushed toward doing the right thing in the axis of the behaviors performed in their social life (Hameed and Khan, 2020). When the moral motivation involves a sustainable lifestyle, the normative motivation leads to acting pro-environmentally (Fang et al., 2017; Van der Werff et al., 2013). The notion that normative motivation triggers pro-environmental ideas as well as behavior is amongst the premises of norm activation model, value-belief-norm theory (Stern, 2000), theory of planned behavior (Ajzen, 1991a) and goal framing theory (Lindenberg and Steg, 2007). Various studies have validated relevant premises (Van der Werff et al., 2013). In the extant literature, normative motivation is seen to influence sustainable behavior intentions (Chakraborty et al., 2017), electric car preference (Rezvani et al., 2018), choice of sustainable home appliances (Hameed and Khan, 2020), car travel behaviors (Westin, Nordlund, Jansson, and Nilsson, 2020), and the intentions in multiple other contexts (Bamberg and Möser, 2007). In the tourism literature, normative motivation has been seen to leverage the attitude toward visiting green hotels (Wang et al., 2021). It has also been validated to determine the preferred travel type (Hunecke et al., 2001), to have a role in accepting travel demand management (Eriksson et al., 2006), in the intention to visit green hotels (Teng et al., 2013), and safe hotels (Rodríguez et al., 2021); and to choose eco-friendly decision making systems (Han et al., 2018) and ecotourism participation intention (Lee and Jan, 2017). Therefore, the next hypothesis is as follows:

H6: Normative motivation enhances the participation intention toward ecotourism.

Model

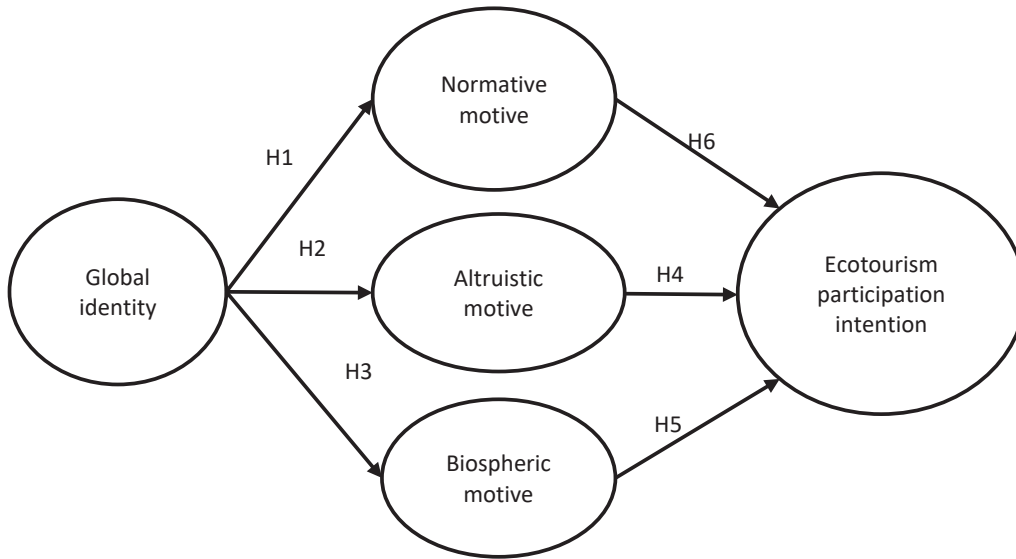

Figure 1: Conceptual Model

3. METHOD

3.1. Research Instrument

The study is an attempt to investigate the predictor role of global identity on value-basis theory for environmental concern in terms of the ecotourism motivation. The hypotheses structured in accordance make the quantitative research method a useful approach to be benefited, thus necessitating questionnaires to reflect the concepts with dimensions (Celo, Braakmann, and Benetka, 2008). The constructs are listed as global identity (5 items) (Türken and Rudmin, 2013), normative motives (5 items), altruistic motives (4 items), biospheric motives (4 items) (Gkargkavouzi et al., 2019), and ecotourism participation intention (4 items) (Lee and Jan, 2017). All constructs are composed from multi-items based on a 7-point likert scale. The interrelations between constructs and items are preferred as reflective measurement (Hair, 2009) since all the items within the constructs are conceptually related and similar in terms of their meaning, allowing for evaluation in a reflective manner (Hair, Risher, Sarstedt, and Ringle, 2019, p. 732). All the items were originally in English, and hence translated into Turkish. To ensure translation equivalence and accuracy, Brislin (1976)'s comparative research technique was carried out. During the implementation phase, the Turkish version of these items was translated back into English and the final version was checked by two language experts, who gave consensus that there was not any inconsistency between the original and translated versions of the items (Brislin, 1976).

3.2. Sampling and data collection

As per the aim of the study, it focuses on revealing whether global identity and the corresponding values predispose ordinary tourists toward choosing ecotourism activities. In this sense, a solid way for validating the transformative role of adopting any identity in consumption preferences is choosing a sample that bears the reversed consuming habit versions of the context in point. For this reason, tourists who have chosen mass tourism as the opposite type of ecotourism (Weaver, 2001) were chosen as the sample comprising individuals who have had a travel experience in the last two years. In this manner, the purposive sampling criteria were used to find the sample and the G*POWER 3.1.9.4 program was utilized for determining the required sample size (Faul, Erdfelder, Lang, and Buchner, 2007). The calculations included 104 observations as a sufficient sample size to check the hypotheses. To provide a more rigorous model estimation, a sample size enlarged three times was determined for reaching the optimum number of participants (Ringle, Da Silva, and Bido, 2015).

In the research, the choice of a newly developed type of travel in Turkey, ecotourism, is investigated. Therefore, in order to not permit the experience of mass tourism to cause any recall bias (Connelly, Brown, and Knuth, 2008), data collection was carried out toward the end of December in 2021, when tourism in Turkey often slows down significantly. For this purpose, the service of an expert company for data collection was benefited, and the participants were selected from among those who had travel experience in the last two years. In detail, the participants were first asked whether they had participated in any travel activity in the last two years. Those who gave a positive response were included in the data collection process. What is more, the first part of the questionnaire form was reserved to explicate the main characteristics of ecotourism to the participants to help them in better visualizing what the concept means. In this context, a total of 421 observations were obtained at the end of the process, carried out by five interviewers between 14.12.2021 and 27.12.2021 across various district in the city of Ankara. Among these, 47 observations with missing, single-line, or repeated responses were excluded from the sample (Hair, Hult, Ringle, and Sarstedt, 2017). In all, the hypotheses testing was conducted over 374 observations.

3.3. Analysis

In this study, a new phenomenon, global identity for the value-basis theory for environmental concern is integrated with the related theory. Therefore, Partial Least Squares Structural Equation Modeling PLS-SEM is employed in the analysis of data as it allows for the research model to gain an exploratory structure (Hair, 2009). The model involves a three-stage interaction sequence. A high-level sequence renders the model as a complex structure. Models with complexity have been suggested to be analyzed through PLS-SEM (Usakli and Küçükergin, 2018). Therefore, the SmartPLS 3 program was run to conduct PLS-SEM (Ringle, Wende, and Becker, 2015). Lastly, the normality distribution of the data was checked based on the skewness and kurtosis values. Accordingly, the accepted thresholds for skewness (± 3) and kurtosis (± 7) for samples over 300 observations were met for each variable. On the other hand, the kurtosis values for two items within the altruistic motivation dimension and one item within the biospheric motivation were found to exceed the threshold (Curran, West, and Finch, 1996). Yet, they were included in the model as normality is not required as a criteria for analyzing within the scope of PLS-SEM (Hair et al., 2017).

4. FINDINGS

4.1. Demographic Findings

Table 1: Characteristics of Participants

Type	Characteristic	Frequency (\bar{x})	Percentage (%)
Gender	Female	178	47.6
	Male	196	52.4
Education	Primary-Secondary School	41	10.9
	High School	72	19.2
	Associate Degree-Bachelor's Degree	245	65.5
	Master's Degree	14	4.3
Age	18-25	119	31.8
	26-34	66	17.6
	35-44	110	29.4
	56+	12	3.2
Frequency of Travel	Once every two years	124	33.1
	Once every year	194	51.9
	Twice a year	42	11.2
	More	14	3.7
TOTAL		374	100

It is seen that the participants show a balanced distribution by gender. On the other hand, according to the education level, it can be said that the sample skews toward the associate or bachelor degree. For the age level, the majority is between 18 and 25 or 35 and 44, while those over 56 are limited. Lastly, most participants fall within the ‘once every two years’ or ‘once every year’ for travel frequency.

4.2. Outer Model

Table 2: Outer Model Results

Items	Loadings	Cronbach's Alpha	CR	AVE
Global Identity		0.913	0.935	0.742
I consider myself more as a citizen of the world than a citizen of some nation.	0.885			
I can live within cultures other than my own.	0.910			
I identify with a world community.	0.871			
I enjoy learning about different cultures.	0.848			
I like listening to music from different cultures.	0.788			
Normative Motivation		0.917	0.941	0.800
I feel a moral obligation to protect the environment.	0.884			
Do not know; It is not my responsibility to treat nature with respect [®] .	0.931			
The people I care about believe that one ought to protect the environment with his/her actions.	0.884			
Most people who are important to me engage in pro-environmental practices.	0.879			
Altruistic Motivation		0.875	0.914	0.726
Good environmental conditions benefit the health of the community and its members.	0.856			
It is urgent to safeguard natural resources for future generations.	0.851			
Environmental degradation has adverse consequences on humanity.	0.865			
Do not know; I am not concerned about the welfare of other people. (r)	0.837			
Biospheric Motivation		0.910	0.924	0.788
All living things have an equal intrinsic value.	0.823			
We need to preserve every scrap of biodiversity.	0.888			
Environmental deterioration has adverse consequences on natural ecosystems.	0.914			
Do not know; I am not concerned about biodiversity loss. (r)	0.923			
Ecotourism Participation Intention		0.950	0.937	0.870
I am interested in participating in ecotourism.	0.919			
I am willing to participate in ecotourism / eco-conservation associations.	0.943			
I am willing to participate in ecotourism within one year.	0.935			
I am likely to engage in ecotourism in one year from now.	0.935			

Table 2 shows the results for indicator reliability. Accordingly, considering the internal validity criteria specific to the measurement model, it is seen that the Cronbach Alpha and Composite Reliability (CR) values of all variables for convergent validity are above 0.70 (Hair et al., 2017). Similarly, the AVE values for all variables were found to be above 0.50 (Fornell and Larcker, 1981). Again, the fact that the factor loads corresponding to each expression under the variables were higher than 0.70 ensures convergence validity, after which, the discriminant validity values were examined.

Table 3: Discriminant Validity A (Fornell-Larcker Values)

	1	2	3	4	5
ALM (1)	0.852				
BM (2)	0.614	0.888			
EPI (3)	0.408	0.539	0.933		
GI (4)	0.497	0.501	0.490	0.861	
NM (5)	0.608	0.520	0.505	0.579	0.895

Note: GI= Global Identity; NM= Normative Motivation; ALM=Altruistic Motivation; BM= Biospheric Motivation; EPI=Ecotourism Participation Intention

When the Fornell-Larcker values (table 3) were examined, it was seen that the square root of the AVE value for each variable was higher than the correlation of that variable with others. Therefore, the condition specific to this criterion (Hair et al., 2019) was met. For this reason, the HTMT values of the variables were examined.

Table 4: Discriminant Validity B (HTMT Values)

Results	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
ALM (1)					
BM (2)	0.684				
EPI (3)	0.440	0.569			
GI (4)	0.545	0.535	0.523		
NM (5)	0.683	0.564	0.533	0.621	

When the HTMT values were examined between the variables, they were found below 0.85. Therefore, the discriminant validity of the variables in the measurement model was confirmed (Henseler, Ringle, and Sarstedt, 2015). Finally, when the cross load values were tested, it was seen that the extrinsic load value of the expressions within the variables to the variable they belong to was higher than the extrinsic load value that hits the other variables, thus confirming the extrinsic validity specific to the measurement model.

4.3. Inner Model

Once the value in the outer model was seen to meet the expected threshold inside the criteria, the hypotheses testing phase was carried out through inner model calculations.

Table 5: Inner Model Results

Hypothesis	Effect	Path Coefficients (%95 Bias Corrected Confidence Intervals)	T	Result	VIF	f ²
H ₁	GI→NM	0.579[0.494;0.656]	13.875	Supported	1.000	0.504
H ₂	GI→ALM	0.497[0.416;0.576]	11.795	Supported	1.000	0.328
H ₃	GI→BM	0.501[0.411;0.584]	11.430	Supported	1.000	0.336
H ₄	NM→EPI	0.316[0.201;0.441]	4.811	Supported	1.678	0.093
H ₅	ALM→EPI	-0.022[-0.137;0.093]	0.385	N.S.	1.965	0.000
H ₆	BM→EPI	0.388[0.250;0.510]	5.779	Supported	1.700	0.138
R ² NM=0.333 ALM=0.245 BM=0.249 EPI=0.355						
Q ² NM=0.264 ALM=0.173 BM=0.191 EPI=0.308						

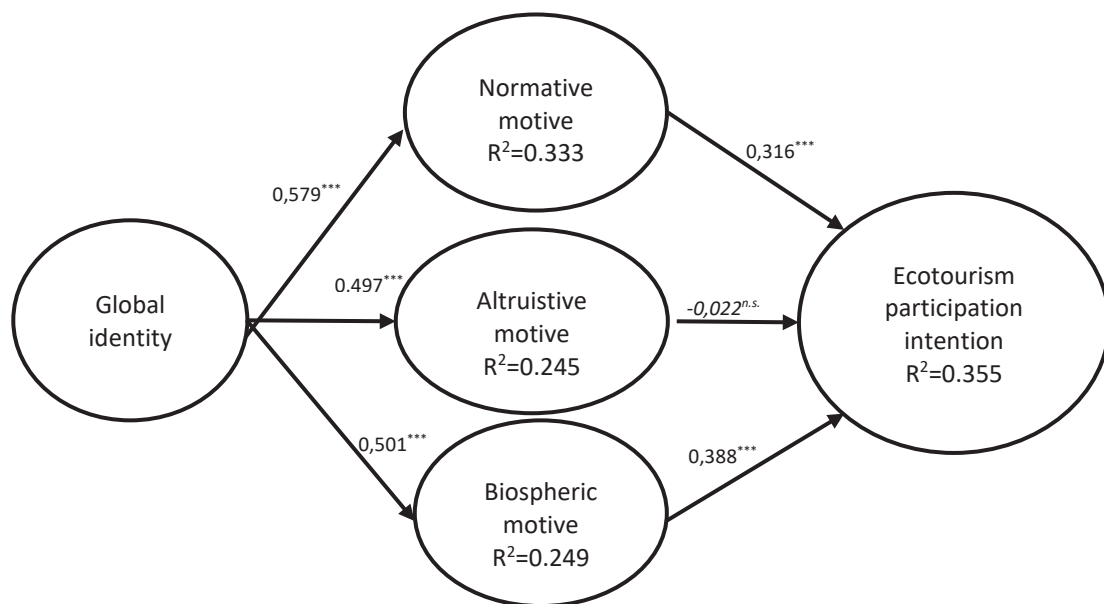
Note: GI= Global Identity; NM= Normative Motivation; ALM=Altruistic Motivation; BM= Biospheric Motivation; EPI=Ecotourism Participation Intention; N.S.= Not Supported

Before testing the hypotheses, the variance inflation factor (VIF) of the variables was examined. Since it was seen that all of the values corresponding to the variables were below 5, the variables met the multiple

collinearity criteria (Hair et al., 2017). In addition, the R2 value was examined which shows the power of variance for behavioral intention as the only endogenous variable in the model. It is observed that the power of variance for behavioral intention reaches that of previous studies in the literature – (Agag, 2019; Clifton and Benson, 2009; Eriksson et al., 2006; Gupta and Sharma, 2019; Han, 2015; Han et al., 2018; Holmes et al., 2019; Hunecke et al., 2001; Kellison et al., 2017; Lee and Jan, 2017; Rodriguez et al., 2021; Teng et al., 2013; Verma et al., 2019; L. Wang, 2020; L. Wang et al., 2021) - predicting the dimensions specific to ecotourism participation intention or value-basis theory for environmental concern.

The significance of path coefficients was determined by calculations made using the A 5000-subsample bootstrap. In that, Global Identity (GI) has a positive effect on NM ($\beta=0.579$, $p<0.05$), ALM ($\beta=0.497$, $p<0.05$), and BM ($\beta=0.501$, $p<0.05$). Therefore, H1, H2, and H3 were supported. Similarly, both NM and BM have a positive effect on EPI, supporting H4 ($\beta=0.316$, $p<0.05$) and H6 ($\beta=0.388$, $p<0.05$), too. In contrast, H5 representing the predictive role of altruistic motivation (ALM) on ecotourism participation intention was not supported.

To capture the prediction relevance and predictive ability, Q^2 and f^2 were investigated for the supported hypothesis. Accordingly, EPI and NM were seen to capture an Q^2 value over 0.25, implying that these two dimensions have a considerable prediction relevance (Sarstedt, Hair, Cheah, Becker, and Ringle, 2019) which facilitate modeling a construct on a more abstract higher-level dimension and its more concrete lower-order subdimensions, have become an increasingly visible trend in applications of partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM). In contrast to these values, ALM and BM have captured a low level of predictive relevance. Lastly, the predictive ability of the model was revealed through the f^2 values. In that, global identity was seen to play a major role in terms of the predictive ability of motivation factors (normative, altruistic, and biospheric) as the f^2 values toward the interrelation represented with H1,H2 and H3 are large (Cohen, 1992). On the other hand, the effect sizes corresponding to H4 and H6 were small.

Figuer-2: Inner Model Results

Note: * = $p<0.05$; n.s.=not significant

5. CONCLUSION AND DISCUSSION

This study intended to predict the role of global citizenship or identity on the motivations behind the intention toward ecotourism activities. In this regard, the observations that the biospheric value enhances the ecotourism motivation while an altruistic motivation has no significant relation with it are in line with other research outputs in a similar context within tourism (Han et al., 2018; Le et al., 2021; Rodríguez et al., 2021; Wang et al., 2021). It can be stated that these results pertaining to altruistic and biospheric values in social psychology are new and have not been resolved empirically (Wang, Wang, Wang, Wei, and Wang, 2020). Besides, there is evidence that social status has a more predictive power in explaining ecotourism preferences compared to the above-stated values (Beall et al., 2021). The current findings underpin this assertion; however, they directly contradict those claiming that altruistic motivations encourage sustainable consuming tendencies (Chen, 2015; Gupta and Sharma, 2019; Holmes et al., 2019; Stern et al., 1999; Teng et al., 2013; Verma et al., 2019; Wang, 2020; Wang et al., 2014). Apart from this, there is a contrast with the outcome regarding the negative effect of materialism on ecotourism participation intention (Lu et al., 2014). Such a finding may also be stem from the notion that travelling in all types such as mass tourism, heritage tourism or etc. might be perceived to be fulfilled with hedonic motivations. Particularly, the act of ecotourism itself may be seen as a hedonic act. Therefore, participating in it may be seen in this way and not as an altruistic one (Ryan, Hughes, and Chirgwin, 2000). For this reason, identifying the role of hedonism in the intention to participate in ecotourism will further the body of knowledge in the tourism field and eliminate the discrepancies therein. Furthermore, the differences concerning the perceived impact of tourism by sample should become the focus of future attempts for shedding light on the interrelationship between values and travel-specific motivations.

Another noteworthy aspect of the findings here is the high explanatory level of global identity behind normative motivation. The fact that normative behaviors are explained by both global identity and the participation intention for ecotourism participation validates the tremendous importance that norms carry in the proposed model for explicating a particular behavior (Ajzen, 1991b). More specifically, this finding shows that norms still play a significant role in directing a specific aim or intention, and that identity is one of the most salient factors that help specific idea to permeate into communities as a norm. That is, if a global identity is adopted, this leads to creating its own norms. Besides, the values pointed to the views of the sample for the interrelation between global identity, and three types of ecotourism oriented-motivation were found to overrun the outputs of previous studies (Agyeiwaah et al., 2020; Der-Karabetian et al., 2014; Ng and Basu, 2019; Woosnam et al., 2019). Therefore, it can be explicitly postulated that global identity augments environment-specific motivations - normative, altruistic and biospheric. In spite of this, the finding also alludes that there exists a sample-specific condition, which may result from the value-oriented differences separating the participants from those in other cultures, thus paving the way for further investigation by considering the Hofstede' cultural dimensions - to provide an example in terms of research method and instruments.

Lastly, the outcome derived from the inner model shows that both biospheric and normative motivations augment the participation intention toward ecotourism. This finding converges with the previous studies outside the tourism literature (Bamberg and Möser, 2007; Chakraborty et al., 2017; Hameed and Khan, 2020; Rezvani et al., 2018; Westin et al., 2020) as well as tourism literature (Eriksson et al., 2006; Han et al., 2018; Hunecke et al., 2001; Lee and Jan, 2017; Rodríguez et al., 2021; Teng et al., 2013; Wang et al., 2021). Such agreement of the results points and underpins the assertion that attaching value to flora and fauna, and caring for adopted rules in a society leads to undertaking a certain degree of responsibility in the manner and spirit of preservation when travelling.

5.1. Theoretical Implications and Future Studies

The most significant contribution of the present work is its use of value-basis theory for environmental concerns. As it is seen that norms play a more significant role in comparison to the other factors within the theory, incorporating both personal and social norms into the research model of future studies will validate and extend the present knowledge on this subject. In addition, altruism was ascertained as a redundant factor in predisposing individuals to ecotourism. The core factor behind reaching such a finding was explicated with the

perceived hedonistic value attached to touristic activities. Accordingly, future attempts to extend the theory are advised to adopt hedonist-oriented constructs, instead. In addition, when monetary rewards (Dolnicar et al., 2019) are considered as an efficient factor in treating tourism pro-environmentally, further attempts in this area could expand our knowledge on the issue by explicating the moderating role of financial or hedonic motivation in the association between identity and the three motivation factors - altruistic, normative, and biospheric. Another point is that conscious consumption, highlighted as a factor for predisposing tourists to choose ecotourism (Beall et al., 2021), was not considered as a predictive factor inside the model employed in this work. Consequentially, financial, psychological or policy oriented (Özekici, 2022b) factors remains unaddressed, hence leading future attempts to fill the gap.

Next, the fact that the identity-specific factor has a moderate and upper level of explanatory power over value-based motivation validates and extends our present knowledge (Agyeiwaah et al., 2020; Der-Karabetian et al., 2014; Ng and Basu, 2019; Özekici and Küçükergin, 2022; Woosnam et al., 2019) regarding the role of identities as a motivational factor in the context of ecotourism. What is more, the theory in point was delineated to have the potential of integration with constructs from sociology as well (Özekici and Ünlüönen, 2019). This, in turn, can be assumed as compatible with the interdisciplinary structure of the tourism knowledge system. Besides, it was seen that the group with which an individual associates may become a determinative antecedent behind preferring a travel option. Therefore, the outcome of the present study contributes to the extant literature by delineating that identity represents a major factor which impacts the manner in which motivation takes place.

Finally, as for the methodological opportunities that the current study reveals, it should be stated that further longitudinal studies are required since the formation of pro-environmental behaviors is a slow process and brings with it a financial burden (Gatersleben et al., 2014). To accommodate for this element in research, longitudinal studies can be benefitted from to further enrich the literature.

Ethics Committee: Permission was obtained from Adiyaman University Ethics Committee at its meeting dated 15/12/2021 and numbered 167.

REFERENCE

- Agag, G. (2019). Understanding the determinants of guests' behaviour to use green P2P accommodation. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 31(9), 3417–3446. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-09-2018-0755/FULL/PDF>
- Agyeiwaah, E., Pratt, S., Iaquinto, B. L., & Suntikul, W. (2020). Social identity positively impacts sustainable behaviors of backpackers. *Tourism Geographies*. <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1819401>
- Ajzen, I. (1991a). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior And Human Decision Processes*, 50(2), 179–211.
- Ajzen, I. (1991b). The Theory of Planned Behavior. *Organizational Behavior And Human Decision Processes*, 50, 179–211.
- Ajzen, I., & Fishbein, M. (1977). Attitude-behavior relations: A theoretical analysis and review of empirical research. *Psychological Bulletin*, 84(5), 888–918. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.84.5.888>
- Bamberg, S., & Möser, G. (2007). Twenty years after Hines, Hungerford, and Tomera: A new meta-analysis of psycho-social determinants of pro-environmental behaviour. *Journal of Environmental Psychology*, 27(1), 14–25. <https://doi.org/10.1016/J.JENVP.2006.12.002>
- Beall, J. M., Boley, B. B., Landon, A. C., & Woosnam, K. M. (2021). What drives ecotourism: environmental values or symbolic conspicuous consumption? *Journal of Sustainable Tourism*, 29(8), 1215–1234. <https://doi.org/10.1080/09669582.2020.1825458>
- Brislin, R. W. (1976). Comparative Research Methodology: Cross-Cultural Studies. *International Journal of Psychology*, 11(3), 215–229. <https://doi.org/10.1080/00207597608247359>
- Burke, P. J., & Reitzes, D. C. (1991). An Identity Theory Approach to Commitment. *Social Psychology Quarterly*, 54(3), 239–252. <https://doi.org/10.2307/2786653>

- Celo, O., Braakmann, D., & Benetka, G. (2008). Quantitative and qualitative research: Beyond the debate. *Integrative Psychological and Behavioral Science, 42*(3), 266–290. <https://doi.org/10.1007/S12124-008-9078-3/FIGURES/1>
- Chakraborty, A., Singh, M. P., & Roy, M. (2017). A study of goal frames shaping pro-environmental behaviour in university students. *International Journal of Sustainability in Higher Education, 18*(7), 1291–1310. <https://doi.org/10.1108/IJSHE-10-2016-0185/FULL/PDF>
- Chen, M. F. (2015). An examination of the value-belief-norm theory model in predicting pro-environmental behaviour in Taiwan. *Asian Journal of Social Psychology, 18*(2), 145–151. <https://doi.org/10.1111/AJSP.12096>
- Chen, M. F., & Tung, P. J. (2014). Developing an extended Theory of Planned Behavior model to predict consumers' intention to visit green hotels. *International Journal of Hospitality Management, 36*, 221–230. <https://doi.org/10.1016/J.IJHM.2013.09.006>
- Cleveland, M., & Laroche, M. (2007). Acculturation to the global consumer culture: Scale development and research paradigm. *Journal of Business Research, 60*(3), 249–259. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2006.11.006>
- Clifton, J., & Benson, A. (2009). Planning for Sustainable Ecotourism: The Case for Research Ecotourism in Developing Country Destinations. *Journal of Sustainable Tourism, 14*(3), 238–254. <https://doi.org/10.1080/09669580608669057>
- Cohen, J. (1992). Quantitative methods in psychology. *Psychological Bulletin, 112*(1), 155–159.
- Connelly, N. A., Brown, T. L., & Knuth, B. A. (2008). Assessing the relative importance of recall bias and nonresponse bias and adjusting for those biases in statewide angler surveys. *Human Dimensions of Wildlife, 5*(4), 19–29. <https://doi.org/10.1080/10871200009359192>
- Curran, P. J., West, S. G., & Finch, J. F. (1996). The robustness of test statistics to nonnormality and specification error in confirmatory factor analysis. *Psychological Methods, 1*(1), 16–29.
- Dann, G. M. S. (1981). Tourist motivation an appraisal. *Annals of Tourism Research, 8*(2), 187–219. [https://doi.org/10.1016/0160-7383\(81\)90082-7](https://doi.org/10.1016/0160-7383(81)90082-7)
- De Groot, J., & Steg, L. (2010). Morality and Prosocial Behavior: The Role of Awareness, Responsibility, and Norms in the Norm Activation Model. *The Journal of Social Psychology, 149*(4), 425–449. <https://doi.org/10.3200/SOCP.149.4.425-449>
- De Young, R. (2014). Some behavioral aspects of energy descent: How a biophysical psychology might help people transition through the lean times ahead. *Frontiers in Psychology, 5*, 1271. <https://doi.org/10.3389/FPSYG.2014.01255/BIBTEX>
- Deci, E. L., Olafsen, A. H., & Ryan, R. M. (2017). Self-Determination Theory in Work Organizations: The State of a Science. *Annual Reviews, 4*, 19–43. <https://doi.org/10.1146/ANNUREV-ORGPYCH-032516-113108>
- Deng, J., & Li, J. (2015). Self-identification of ecotourists. *Journal of Sustainable Tourism, 23*(2), 255–279. <https://doi.org/10.1080/09669582.2014.934374>
- Der-Karabetian, A., Yingxia, C., & Alfaro, M. (2014). Sustainable Behavior, Perceived Globalization Impact, World-Mindedness, Identity, and Perceived Risk in College Samples from the United States, China, and Taiwan. *Ecopsychology, 6*(4), 218–233. <https://doi.org/10.1089/ECO.2014.0035>
- Dobson, A. (2003). *Citizenship and the Environment*. Oxford: Oxford University Press.
- Dolnicar, S., Knezevic Cvelbar, L., & Grün, B. (2019). A Sharing-Based Approach to Enticing Tourists to Behave More Environmentally Friendly. *Journal of Travel Research, 58*(2), 241–252. <https://doi.org/10.1177/0047287517746013>
- Eid, R., Agag, G., & Shehawy, Y. M. (2020). Understanding Guests' Intention to Visit Green Hotels: *Journal of Hospitality and Tourism Research, 45*(3), 494–528. <https://doi.org/10.1177/1096348020947800>
- Eriksson, L., Garvill, J., & Nordlund, A. M. (2006). Acceptability of travel demand management measures: The importance of problem awareness, personal norm, freedom, and fairness. *Journal of Environmental Psychology, 26*(1), 15–26. <https://doi.org/10.1016/J.JENVP.2006.05.003>

- Fang, W. T., Ng, E., Wang, C. M., & Hsu, M. L. (2017). Normative Beliefs, Attitudes, and Social Norms: People Reduce Waste as an Index of Social Relationships When Spending Leisure Time. *Sustainability*, 9(10). <https://doi.org/10.3390/SU9101696>
- Faul, F., Erdfelder, E., Lang, A.-G., & Buchner, A. (2007). G*Power 3: A flexible statistical power analysis program for the social, behavioral, and biomedical sciences. *Behavior Research Methods*, 39(2), 175–191. <https://doi.org/10.3758/BF03193146>
- Fennell, D. A. (1999). *Ecotourism: An Introduction*. London: Routledge.
- Fishbein, M. (1980). A theory of reasoned action: Some applications and implications. - PsycNET. *Nebraska Symposium on Motivation*, 65–116.
- Fishbein, M., & Ajzen, I. (1975). *Belief, attitude, intention and behavior: An introduction to theory and research*. Addison-Wesley: Reading, MA.
- Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39. <https://doi.org/10.2307/3151312>
- Gatersleben, B., Murtagh, N., & Abrahamse, W. (2014). Values, identity and pro-environmental behaviour. *Contemporary Social Science*, 9(4), 374–392. <https://doi.org/10.1080/21582041.2012.682086>
- Gkargkavouzi, A., Halkos, G., & Matsiori, S. (2019). Development and validation of a scale for measuring Multiple Motives toward Environmental Protection (MEPS). *Global Environmental Change*, 58, 101971. <https://doi.org/10.1016/J.GLOENVCHA.2019.101971>
- Gollwitzer, P. M., & Bargh, J. A. (1996). *The Psychology of Action: Linking Cognition and Motivation to Behavior*. New York: Guilford Press.
- Gupta, A., & Sharma, R. (2019). Pro - environmental behaviour of adventure tourists: an applicability of value belief norm theory. *Tourism: An International Interdisciplinary Journal*, 67(3), 253–267.
- Hair, J. (2009). Multivariate Data Analysis: A Global Perspective. In *Faculty Publications* (7th ed.). Prentice Hall. Retrieved from <https://digitalcommons.kennesaw.edu/facpubs/2925>
- Hair, J., Hult, G. T. M., Ringle, C. M., & Sarstedt, M. (2017). *A primer on partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM)* (2nd ed.). Los Angeles: Sage.
- Hair, J., Risher, J. J., Sarstedt, M., & Ringle, C. M. (2019). When to use and how to report the results of PLS-SEM. *European Business Review*, 31(1), 2–24. <https://doi.org/10.1108/EBR-11-2018-0203>
- Hameed, I., & Khan, K. (2020). An extension of the goal-framing theory to predict consumer's sustainable behavior for home appliances. *Energy Efficiency*, 13(7), 1441–1455. <https://doi.org/10.1007/S12053-020-09890-4/TABLES/7>
- Han, H. (2015). Travelers' pro-environmental behavior in a green lodging context: Converging value-belief-norm theory and the theory of planned behavior. *Tourism Management*, 47, 164–177. <https://doi.org/10.1016/J.TOURMAN.2014.09.014>
- Han, H., Olya, H. G. T., Cho, S. bai, & Kim, W. (2018). Understanding museum vacationers' eco-friendly decision-making process: strengthening the VBN framework. *Journal of Sustainable Tourism*, 26(6), 855–872. https://doi.org/10.1080/09669582.2017.1377210/SUPPL_FILE/RSUS_A_1377210_SM8153.DOCX
- Henseler, J., Ringle, C. M., & Sarstedt, M. (2015). A new criterion for assessing discriminant validity in variance-based structural equation modeling. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 43(1), 115–135. <https://doi.org/10.1007/s11747-014-0403-8>
- Hett, E. J. (1993). *The development of an instrument to measure global-mindedness*. University of San Diego.
- Hogg, M. A., Terry, D. J., & White, K. M. (1995). A Tale of Two Theories: A Critical Comparison of Identity Theory with Social Identity Theory. *Social Psychology Quarterly*, 58(4), 255. <https://doi.org/10.2307/2787127>
- Holmes, M. R., Dodds, R., & Frochot, I. (2019). At Home or Abroad, Does Our Behavior Change? Examining How Everyday Behavior Influences Sustainable Travel Behavior and Tourist Clusters: *Journal of Travel Research*, 60(1), 102–116. <https://doi.org/10.1177/0047287519894070>
- Hoyer, W., & MacInns, D. (2004). *Consumer Behavior*. Boston: Houghton Mifflin.

- Hunecke, M., Blöbaum, A., Matthies, E., & Höger, R. (2001). Responsibility and Environment: Ecological Norm Orientation and External Factors in the Domain of Travel Mode Choice Behavior. *Environment and Behavior*, 33(6), 830–852. <https://doi.org/10.1177/00139160121973269>
- Juvan, E., & Dolnicar, S. (2016). Measuring environmentally sustainable tourist behaviour. *Annals of Tourism Research*, 59, 30–44. <https://doi.org/10.1016/J.ANNALS.2016.03.006>
- Karlberg, M. (2008). Discourse, Identity, and Global Citizenship. *Peace Review*, 20(3), 310–320. <https://doi.org/10.1080/10402650802330139>
- Kellison, T. B., Bunds, K. S., Casper, J. M., & Newman, J. I. (2017). Public parks usage near hydraulic fracturing operations. *Journal of Outdoor Recreation and Tourism*, 18, 75–80. <https://doi.org/10.1016/J.JORT.2017.02.006>
- Kormos, C., Gifford, R., & Brown, E. (2014). The Influence of Descriptive Social Norm Information on Sustainable Transportation Behavior: A Field Experiment. *Environment and Behavior*, 47(5), 479–501. <https://doi.org/10.1177/0013916513520416>
- Le, T. H., Wu, H. C., Huang, W. S., Liou, G. B., Huang, C. C., & Hsieh, C. M. (2021). Evaluating Determinants of Tourists' Intentions to Agrotourism in Vietnam using Value – Belief – Norm Theory. *Journal of Travel and Tourism Marketing*, 38(9), 881–899. <https://doi.org/10.1080/10548408.2021.1985040>
- Lee, Y., & Jan, F.-H. (2017). Ecotourism Behavior of Nature-Based Tourists: An Integrative Framework. *Journal of Travel Research*, 57(6), 792–810. <https://doi.org/10.1177/0047287517717350>
- Lee, Y., Kim, S., Seock, Y. K., & Cho, Y. (2009). Tourists' attitudes towards textiles and apparel-related cultural products: A cross-cultural marketing study. *Tourism Management*, 30(5), 724–732. <https://doi.org/10.1016/J.TOURMAN.2008.10.007>
- Li, Q., & Wu, M. (2020). Tourists' pro-environmental behaviour in travel destinations: benchmarking the power of social interaction and individual attitude. *Journal of Sustainable Tourism*, 28(9), 1371–1389. <https://doi.org/10.1080/09669582.2020.1737091>
- Lindenberg, S., & Steg, L. (2007). Normative, Gain and Hedonic Goal Frames Guiding Environmental Behavior. *Journal of Social Issues*, 63(1), 117–137. <https://doi.org/10.1111/J.1540-4560.2007.00499.X>
- Lu, A. C. C., Gursoy, D., & Chiappa, G. Del. (2014). The Influence of Materialism on Ecotourism Attitudes and Behaviors. *Journal of Travel Research*, 55(2), 176–189. <https://doi.org/10.1177/0047287514541005>
- Makri, K., Papadas, K., & Schlegelmilch, B. B. (2021). Global social networking sites and global identity: A three-country study. *Journal of Business Research*, 130, 482–492. <https://doi.org/10.1016/J.JBUSRES.2019.11.065>
- Maloney, M. P., & Ward, M. P. (1973). Ecology: Let's hear from the people: An objective scale for the measurement of ecological attitudes and knowledge. *American Psychologist*, 28(7), 583–586. <https://doi.org/10.1037/H0034936>
- Mandić, A., & Vuković, M. (2021). Millennials attitudes, choices and behaviour - integrative analysis. *Journal of Ecotourism*. <https://doi.org/10.1080/14724049.2021.1932925>
- McGladdery, C. A., & Lubbe, B. A. (2017). International educational tourism: Does it foster global learning? A survey of South African high school learners. *Tourism Management*, 62, 292–301. <https://doi.org/10.1016/J.TOURMAN.2017.05.004>
- Min, C., & Kim, H. (2013). Relationship between cross-cultural attitudes and attitudes toward the foreign language study of tourism majors: the South Korean Case. *Journal of Tourism and Cultural Change*, 11(1–2), 109–125. <https://doi.org/10.1080/14766825.2013.801486>
- Morais, D. B., & Ogden, A. C. (2011). Initial development and validation of the global citizenship scale. *Journal of Studies in International Education*, 15(5), 445–466. <https://doi.org/10.1177/1028315310375308>
- Ng, S., & Basu, S. (2019). Global Identity and Preference for Environmentally Friendly Products: The Role of Personal Responsibility. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 50(8), 919–936. <https://doi.org/10.1177/0022022119873432>
- Nijssen, E. J., & Douglas, S. P. (2008). Consumer World-Mindedness, Social-Mindedness, and Store Image. *Journal of International Marketing*, 16(3), 84–107. <https://doi.org/10.1509/JIMK.16.3.84>

- Oyserman, D. (2009). Identity-based motivation and consumer behavior. *Journal of Consumer Psychology, 19*(3), 276–279. <https://doi.org/10.1016/J.JCPS.2009.06.001>
- Özekici, Y. K. (2022a). Extending Value-Belief and Norm Theory with Social Identity for Preventing Food Waste at Restaurants. *Turizm Akademik Dergisi, 9*(1), 273–291.
- Özekici, Y. K. (2022b). Repercussions of Social Credit System as an ICT-Based Management System on Tourism System. *Gaziantep University Journal of Social Sciences, 21*(2), 1078–1099.
- Özekici, Y. K., & Küçükergin, K. G. (2022). The role of COVID-19 anxiety and social contact within technology readiness and acceptance model for virtual reality: *Journal of Vacation Marketing*. <https://doi.org/10.1177/13567667221109268>
- Özekici, Y. K., & Ünlüönen, K. (2019). Reflection of acculturation in tourism: A systematic literature review. *International Journal of Tourism Anthropology, Vol. 7*, pp. 284–308. Inderscience Publishers. <https://doi.org/10.1504/ijta.2019.107322>
- Pelletier, L. G., Tuson, K. M., Green-Demers, I., Noels, K., & Beaton, A. M. (1998). Why Are You Doing Things for the Environment? The Motivation Toward the Environment Scale (MTES)1. *Journal of Applied Social Psychology, 28*(5), 437–468. <https://doi.org/10.1111/J.1559-1816.1998.TB01714.X>
- Rahman, I., & Reynolds, D. (2016). Predicting green hotel behavioral intentions using a theory of environmental commitment and sacrifice for the environment. *International Journal of Hospitality Management, 52*, 107–116. <https://doi.org/10.1016/J.IJHM.2015.09.007>
- Rezvani, Z., Jansson, J., & Bengtsson, M. (2018). Consumer motivations for sustainable consumption: The interaction of gain, normative and hedonic motivations on electric vehicle adoption. *Business Strategy and the Environment, 27*(8), 1272–1283. <https://doi.org/10.1002/BSE.2074>
- Ringle, C. M., Da Silva, D., & Bido, D. (2015). Structural equation modeling with the SmartPLS. *Brazilian Journal of Marketing, 13*(2), 56–73.
- Ringle, C. M., Wende, S., & Becker, J.-M. (2015). SmartPLS 3. *Boenningstedt: SmartPLS GmbH, Http://Www.Smartpls.Com*.
- Rodríguez, M., Pérez, L. M., & Alonso, M. (2021). The impact of egoistic and social-altruistic values on consumers' intention to stay at safe hotels in the COVID-19 era: a study in Spain. *Current Issues in Tourism, 1*–8. <https://doi.org/10.1080/13683500.2021.2008881>
- Roman, L. G. (2003). Education and the Contested Meanings of 'Global Citizenship.' *Journal of Educational Change 2003 4:3, 4*(3), 269–293. <https://doi.org/10.1023/B:JEDU.0000006164.09544.AC>
- Ryan, C., Hughes, K., & Chirgwin, S. (2000). The gaze, spectacle and ecotourism. *Annals of Tourism Research, 27*(1), 148–163. [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(99\)00061-4](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(99)00061-4)
- Sarstedt, M., Hair, J., Cheah, J. H., Becker, J. M., & Ringle, C. M. (2019). How to specify, estimate, and validate higher-order constructs in PLS-SEM. *Australasian Marketing Journal (AMJ), 27*(3), 197–211. <https://doi.org/10.1016/J.AUSMJ.2019.05.003>
- Schattle, H. (2008). *The practices of global citizenship*. Lanham: Rowman and Littlefield Publication.
- Schultz, P. W. (2000). The effects of perspective taking on concern for environmental issues. *Journal of Social Issues, 56*, 391–406.
- Schultz, P. W. (2001). THE STRUCTURE OF ENVIRONMENTAL CONCERN: CONCERN FOR SELF, OTHER PEOPLE, AND THE BIOSPHERE. *Journal of Environmental Psychology, 21*(4), 327–339. <https://doi.org/10.1006/JEVP.2001.0227>
- Schwartz, S. H. (1973). Normative explanations of helping behavior: A critique, proposal, and empirical test. *Journal of Experimental Social Psychology, 9*(4), 349–364. [https://doi.org/10.1016/0022-1031\(73\)90071-1](https://doi.org/10.1016/0022-1031(73)90071-1)
- Schwartz, S. H. (1977). Normative influences on altruism. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (pp. 221–279). New York Academic Press.

- Schwartz, S. H., & Bilsky, W. (1990). Toward a theory of the universal content and structure of values: Extensions and cross-cultural replications. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58(2), 878–891. Retrieved from <https://psycnet.apa.org/buy/1990-25308-001>
- Schwartz, S. H., & Clausen, G. T. (1970). Responsibility, norms, and helping in an emergency. *Journal of Personality and Social Psychology*, 16, 299–310.
- Sparks, P., & Shepherd, R. (1992). Self-Identity and the Theory of Planned Behavior: Assessing the Role of Identification with “Green Consumerism.” *Social Psychology Quarterly*, 55(4), 399. <https://doi.org/10.2307/2786955>
- Steg, L., Perlaviciute, G., van der Werff, E., & Lurvink, J. (2012). The Significance of Hedonic Values for Environmentally Relevant Attitudes, Preferences, and Actions: *Environment and Behavior*, 46(2), 163–192. <https://doi.org/10.1177/0013916512454730>
- Steg, L., & Vlek, C. (2009). Encouraging pro-environmental behaviour: An integrative review and research agenda. *Journal of Environmental Psychology*, 29(3), 309–317. <https://doi.org/10.1016/J.JENVP.2008.10.004>
- Stern, P. (2000). Toward a Coherent Theory of Environmentally Significant Behavior. *Journal of Social Issues*, 56(3), 407–424.
- Stern, P., & Dietz, T. (1994). The value basis of environmental concern. *Journal of Social Issues*, 50(3), 65–84.
- Stern, P., Dietz, T., Abel, T., Guagnano, G. A., & Kalof, N. (1999). A Value-Belief-Norm Theory of Support for Social Movements: The Case of Environmentalism on JSTOR. *Human Ecology Review*, 6(2), 81–97.
- Stets, J. E., & Burke, P. J. (2000). Identity theory and social identity theory. *Social Psychology Quarterly*, 63(3), 224–237. <https://doi.org/10.2307/2695870>
- Stryker, S. (1984). Identity theory: Developments and extensions. - PsycNET. *Bulletin of the British Psychological Society*, 37, 89–103.
- Tajfel, H. (1974). Social identity and intergroup behaviour: *Social Science Information*, 13(2), 65–93. <https://doi.org/10.1177/053901847401300204>
- Tajfel, H. (1982). Social Psychology of Intergroup Relations. <http://Dx.Doi.Org/10.1146/Annurev.Ps.33.020182.000245>, 33(1), 75–86. <https://doi.org/10.1146/ANNUREV.PS.33.020182.000245>
- Tajfel, H., & Turner, J. (1979). An Integrative Theory of Intergroup Conflict. In M. J. Hatch & M. Schultz (Eds.), *Organizational Identity: A Reader*. Oxford University Press.
- Teng, Y.-M., Wu, K.-S., & Liu, H.-H. (2013). Integrating Altruism and the Theory of Planned Behavior to Predict Patronage Intention of a Green Hotel: *Journal of Hospitality and Tourism Research*, 39(3), 299–315. <https://doi.org/10.1177/1096348012471383>
- Türken, S., & Rudmin, F. W. (2013). On Psychological Effects of Globalization: Development of a Scale of Global Identity. *Psychology and Society*, 5(2), 63–89.
- Usakli, A., & Küçükerşin, K. G. (2018). Using partial least squares structural equation modeling in hospitality and tourism: Do researchers follow practical guidelines? *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 30(11), 3462–3512. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-11-2017-0753>
- Van der Werff, E., Steg, L., & Keizer, K. (2013). It is a moral issue: The relationship between environmental self-identity, obligation-based intrinsic motivation and pro-environmental behaviour. *Global Environmental Change*, 23(5), 1258–1265. <https://doi.org/10.1016/J.GLOENVCHA.2013.07.018>
- Verma, V. K., Chandra, B., & Kumar, S. (2019). Values and ascribed responsibility to predict consumers’ attitude and concern towards green hotel visit intention. *Journal of Business Research*, 96, 206–216. <https://doi.org/10.1016/J.JBUSRES.2018.11.021>
- Wang, L. (2020). Determinants of Consumers Purchase Attitude and Intention Toward Green Hotel Selection. *Journal of China Tourism Research*. <https://doi.org/10.1080/19388160.2020.1816241>
- Wang, L., Wang, Z. X., Zhang, Q., Jebbouri, A., & Wong, P. P. W. (2021). Consumers’ intention to visit green hotels – a goal-framing theory perspective. *Journal of Sustainable Tourism*. <https://doi.org/10.1080/09669582.2021.1977937>

- Wang, L., Wong, P. P. W., & Narayanan Alagas, E. (2020). Antecedents of green purchase behaviour: an examination of altruism and environmental knowledge. *International Journal of Culture, Tourism, and Hospitality Research*, 14(1), 63–82. <https://doi.org/10.1108/IJCTHR-02-2019-0034/FULL/PDF>
- Wang, P., Liu, Q., & Qi, Y. (2014). Factors influencing sustainable consumption behaviors: a survey of the rural residents in China. *Journal of Cleaner Production*, 63, 152–165. <https://doi.org/10.1016/J.JCLEPRO.2013.05.007>
- Wang, Y., Wang, S., Wang, J., Wei, J., & Wang, C. (2020). An empirical study of consumers' intention to use ride-sharing services: using an extended technology acceptance model. *Transportation*, 47(1), 397–415. <https://doi.org/10.1007/S11116-018-9893-4>
- Weaver, D. B. (2001). Ecotourism in the Context of Other Tourism Types. In D. B. Weaver (Ed.), *The Encyclopedia of Ecotourism* (pp. 73–88). New York: CABI Publishing.
- Westin, K., Nordlund, A., Jansson, J., & Nilsson, J. (2020). Goal Framing as a Tool for Changing People's Car Travel Behavior in Sweden. *Sustainability 2020, Vol. 12, Page 3695, 12(9)*, 3695. <https://doi.org/10.3390/SU12093695>
- Woosnam, K. M., Strzelecka, M., Nisbett, G. S., & Keith, S. J. (2019). Examining Millennials' Global Citizenship Attitudes and Behavioral Intentions to Engage in Environmental Volunteering. *Sustainability*, 11(8), 1–18. <https://doi.org/10.3390/SU11082324>
- Wynveen, C. J., Kyle, G. T., & Tarrant, M. A. (2011). Study Abroad Experiences and Global Citizenship: Fostering Proenvironmental Behavior. *Journal of Studies in International Education*, 16(4), 334–352. <https://doi.org/10.1177/1028315311426782>
- Yang, X., Chen, S. C., & Zhang, L. (2020). Promoting sustainable development: A research on residents' green purchasing behavior from a perspective of the goal-framing theory. *Sustainable Development*, 28(5), 1208–1219. <https://doi.org/10.1002/SD.2070>
- Zhang, Y., & Khare, A. (2009). The impact of accessible identities on the evaluation of global versus local products. *Journal of Consumer Research*, 36(3), 524–537. https://doi.org/10.1086/598794/2/M_36-3-524-FIG001.JPEG

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:11.01.2022 ✓Accepted/Kabul:13.04.2022

DOI:10.30794/pausbed.1056348

Research Article/Araştırma Makalesi

Kara, Y. (2022). "Nitel Bir Araştırmanın Gösterdikleri: Türkiye'de LGBTQ+ Olmak", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 52, Denizli, ss. 399-415.

NİTEL BİR ARAŞTIRMANIN GÖSTERDİKLERİ: TÜRKİYE'DE LGBTQ+ OLMAK

Yunus KARA*

Öz

Bu araştırma, Türkiye'de farklı ayrımcılık ve şiddet biçimlerine maruz bırakılan ve toplumda marjinal bir azınlık olarak nitelendirilen LGBTQ+'ların hem kişilerarası hem de toplumsal süreçlerdeki deneyimlerini incelemek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Araştırma kapsamında Türkiye'nin çeşitli illerinden 25-42 yaşları arasındaki 17 LGBTQ+ katılımcı ile görüşülmüştür. Bu çalışmada LGBTQ+'ların ifadelerindeki çeşitlilik ve zenginliği kullanarak deneyimlerini ortaya çıkarmak için fenomenolojik yaklaşıma dayalı nitel bir araştırma yöntemi kullanılmıştır. Görüşmelerde araştırmacı tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmış ve veriler MAXQDA 12 yazılımı ile çözümlenmiştir. Analizler sonucunda temalar, katılımcıların açılma süreçleri, kendini açma, ayrımcılık ve şiddet ile ilgili deneyimleri, hükümetin, toplumun ve sivil toplum kuruluşlarının LGBTQ+'lara bakış açısı ve ayrımcılık, şiddet ve açılma ile ilgili olumsuz süreçlerin olmaması için yapılabilecekler ekseninde şekillenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Ayrımcılık, Açılma, Kendini Açma, LGBTQ, Şiddet.*

IMPLICATIONS OF A QUALITATIVE STUDY: BEING LGBTQ+ IN TURKEY

Abstract

This study has been carried out to understand the experiences – both in interpersonal and societal processes – of LGBTQ+s' in Turkey, who are a marginalized minority that is exposed to different forms of discrimination and censorship, with 17 LGBTQ+ participants aged between 25-42, from various cities in Turkey. In this study, a qualitative research method based on a phenomenological approach was used to reveal LGBTQ+s' experiences by using the diversity and richness of their expressions. In the interviews, a semi-structured interview form was used and the data were resolved with MAXQDA 12 software. As a result of the analysis, the themes were shaped around the participants' experiences with coming-out processes, discrimination, and violence, the perspective of the government, society, and non-governmental organizations towards LGBTQ+s, and what can be done to avoid negative processes related to discrimination, violence, and coming-out.

Keywords: *Discrimination, Coming-out, Self-disclosure, LGBTQ, Violence.*

*Arş. Gör., Altınbaş Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sosyal Hizmet, İSTANBUL.
e-posta: yunus.kara@altinbas.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-7812-5845>)

1. GİRİŞ

Çeşitli toplumlarda LGBTQ+'lara yönelik farklı tepkiler ve yaklaşımlar sergilenmektedir (Altunpolat 2017; Elliott vd. 2015; Zengin-Taş 2019). Toplumun genelinden farklı cinsiyet kimlikleri, cinsiyet ifadeleri ve cinsel yönelimleri bazı toplumlarda ve/veya topluluklarda belli bir düzeyde "tolere" edilebilirken, dünyanın çoğu toplumunda LGBTQ+'lar marjinalleştirilmekte ve önyargı, baskı, ayrımcılık ve nefret söylemine maruz bırakılmaktadır (Kara 2020). Bu durum LGBTQ+'lara yönelik hak ihlallerini artırarak önemli bireysel ve toplumsal sorunlara neden olmaktadır (Addis vd. 2009; King vd. 2008; Semlyen vd. 2016). Bu sorunların temelinde LGBTQ+fobi ve heteronormativite olduğunu söylemek mümkündür. LGBTQ+fobi, LGBTQ+'lara yönelik korku, olumsuz duygu, tutum ve/veya davranışlar olarak tanımlanabilir. Bu fobi(ler) kişisel bir korku ve inanç olmanın ötesinde kültürel ideoloji bağlamında açıklanmaktadır (Herek 2007; Meyer 2003). Sosyo-politik bağlamla ilişkili olarak ortaya çıkan bir kavram olan heteronormativite, heteroseksüelliği yüceltirken heteroseksüel olmayan davranışları reddeden, marjinalleştirilen bir değerler ve inançlar sistemi olarak ifade edilmektedir. Ayrıca heteronormativite kavramı, bir bütün olarak durumun kültürel, sosyal kökenlerini ve politik yönlerini de vurgulamaktadır (Kara 2018). Heteronormativite, kendini olmayanları dışlayarak ve marjinalleştirerek toplumun her alanında kendisini göstermektedir. Evde, işte, okulda hayatın her alanında ayrımcı uygulamalarla karşılaşmaktadır. Bu ayrımcı uygulamalar bir zorbalık tutumuna dönüşmekte ve bunun sonucunda nefret söylemi ve nefret suçuna varan eylemlerle karşılaşmaktadır. Yaşamın her döneminde hissedilen bu baskı ve ayrımcı tutumların sistematik olarak devam etmesi, LGBTQ+'ların başta yaşam hakkı olmak üzere eğitim, sağlık, hukuk ve sosyal hizmetlere erişimlerini kısıtlamaktadır (Haas vd. 2011; Kara vd. 2021; Katz-Wise vd. 2012).

Toplumdaki hâkim ve baskın görüşlerin, değerlerin ve tutumların günlük yaşantıya yansımalarıyla birlikte birçok birey, grup ve topluluk kendisini azınlık olarak hissetmeye başlamakta ve bu noktada duygu ve düşüncelerini ifade etmemektedir (Kara 2019; Serpen, 2016; Tosunay ve Çolak 2016). Bu durum bireylerin, grupların ve toplulukların gündelik yaşam pratiklerinde kendilerini var edememelerine neden olmaktadır. Ötekileştirilme ve bunun beraberinde getirdiği marjinallik duygusu, bireylerin kendilerini özgür bir biçimde ifade edememelerini, davranışlarını sınırlamalarını beraberinde getirerek bireylerin hem açılma süreçlerinin hem de kendini açma davranışlarının engellenmesine neden olmaktadır. LGBTQ+'ların yaşamları ile ilgili önemli bir kavram olan açılma; LGBTQ+ cinsiyet kimliklerin, cinsiyet ifadelerinin ya da cinsel yönelimlerin, başlangıçta kişinin kendisine ve sonrasında çevresindeki diğer insanlara ifade etmesi/açması olarak tanımlanmaktadır (Kara 2021; Varan 2018). Açılma süreci ile yakından ilgili bir kavram olan kendini açma ise bireyin kendisiyle ilgili duygularını ve düşüncelerini başkalarına açıklama ve ifade etme süreci olarak tanımlanmaktadır (Masaviru 2016; Schug vd. 2010; Tang vd. 2013). Birinin boyunu, cinsiyetini veya göz rengini belirtmesi genellikle kendini açıklama anlamına gelmemektedir. Çünkü bu özellikler çoğu durumda dışarıdan gözlemcilerle açıktır. Buna karşılık, birinin siyasi inançları, dini bağları, kişisel geliri, aile geçmişi ya da cinsel yönelimi ve cinsiyet kimliği/ifadesi hakkındaki açıklamaları genellikle kendini açma olarak sınıflandırılmaktadır.

Açılma süreci ve kendini açma davranışı, LGBTQ+'ların kişisel yaşamlarında merkezi bir rol oynayabilmekte ve farklı ilişki ortamları, aile, arkadaşlar, romantik partnerler ve topluluklar gibi çeşitli etkileşimler veya bağlamlar dahilinde gerçekleşebilmektedir (Nguyen vd. 2012; Weinstein vd. 2011; Zimman 2009). Açıklanan kişisel bilgiler demografi (yaş, cinsiyet, boy) gibi temel açık bilgilerinin yanında tutumlar ve görüşler, değerler, inançlar, duygular, ihtiyaçlar, fanteziler ve korkular gibi daha gizli bilgileri içerebilmektedir. Açıklanan bilgilerdeki bilgi miktarı, iletişim için harcanan süre, konu çeşitliliği ve derinliği değişebilir ve bazı açıklama konuları diğerlerine göre daha gizli ve içsel durumlarla ilgili olabilmektedir (Shahar vd. 2018).

Toplumda ayrımcılığa ve damgalanmaya maruz bırakılan kişiler (örneğin, ten rengi, fiziksel özellikler, bir dini veya politik gruba üye olmak, farklı cinsel yönelimler ve cinsiyet kimlikleri, cinsiyet ifadeleri) kendilerini açmalarının, süreç boyunca birçok olumsuz yaptırımlara maruz bırakılacaklarını düşünebilmektedir. Heteronormatif düzenin ve ikili cinsiyet sisteminin olduğu toplumlarda, LGBTQ+'lar da cinsel yönelimlerinin ya da cinsiyet kimliklerinin kabul edilmeyeceği düşüncesiyle kendilerini birçok kişiye, gruba ya da topluluğa açmamaktadır. Böylece cinsiyet kimliklerini, cinsiyet ifadelerini ve cinsel yönelimlerini ifade etmemenin en güvenli strateji olabileceğine inanmaktadırlar. Bu tür bir davranış LGBTQ+'ların sadece cinsel yönelimleri ve cinsiyet kimlikleri, cinsiyet ifadeleri özelinde değil, kendilerine dair birçok konuda söz üretememelerine de neden olmaktadır. Bunun sonucunda

LGBTQ+'lar kendi cinsel yönelim ve cinsiyet kimliklerini, cinsiyet ifadelerini eğitim, sağlık, adalete erişim, sosyal hizmet ve sosyal medya gibi alanlarda belirtememekte, saklı tutabilmektedir. Bu araştırma da LGBTQ+'ların anlatımlarının çeşitliliğinden ve zenginliğinden faydalanılarak LGBTQ+'ların hem kişilerarası hem de toplumsal süreçlerdeki deneyimlerini incelemek amacıyla gerçekleştirilmiştir.

2. YÖNTEM

Bu araştırmada, LGBTQ+'ların hem kişilerarası hem de toplumsal süreçlerdeki deneyimlerini incelemek amacıyla fenomenolojik yaklaşıma dayalı niteliksel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Fenomolojik yaklaşım, farkında olduğumuz ancak derinlemesine ve ayrıntılı bir anlayışa sahip olmadığımız olgulara odaklanmaktadır (Yıldırım ve Şimşek 2018). Bize tümüyle yabancı olmayan aynı zamanda da tam anlamını kavrayamadığımız olguları araştırmayı amaçlayan çalışmalar için fenomenolojik araştırma yöntemi yararlı olabilmektedir. Fenomolojiye dair ifadeler, yeni bilgileri içermiyor olsa bile önemli ve aydınlatıcı veriler sunmaktadır. Bu çalışmanın, nitel araştırmanın doğasına uygun olarak kesin ve genellenebilir sonuçlar ortaya koymayacağı öngörülse de Türkiye'de yaşayan LGBTQ+'ların daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacak örnekleri, açıklamaları ve yaşantıları açığa çıkaracağı düşünülmektedir.

2.1. Çalışma Grubu

Çalışmaya katılım gösteren LGBTQ+'ların 25-42 yaş aralığında olduğu belirlenmiştir. Katılımcılar, gizliliğin sağlanması için cinsiyet kimlikleri, cinsiyet ifadeleri ya da cinsel yönelimlerine göre araştırmacı tarafından ilgili kategorilerin sembolleri çerçevesinde isimlendirilmiştir. Katılımcıların yaşları, cinsiyet kimlikleri, cinsiyet ifadeleri, cinsel yönelimleri ve meslekleri Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Katılımcılara İlişkin Bilgiler

Katılımcıların Takma İsimleri	Yaş	Cinsiyet Kimliği/ Cinsiyet İfadesi	Cinsel Yönelim	Meslek
Double Venus	27	Erkek	Lezbiyen	Avukat
Demiboy	34	Trans Erkek	Omniseksüel	Eğitimci
Double Mars	34	Erkek	Gey	Akademisyen
Lavender	30	Queer	Lezbiyen	Bilgisayar Mühendisi
Neptunic	42	Non-Binary	Skolyoseksüel	Öğretmen
Violets	28	Kadın	Queer	Mekatronik Mühendisi
Lambda	29	Erkek	Gey	Akademisyen
Labrys	31	Queer	Lezbiyen	Bilgisayar Mühendisi
Biangles	34	Queer	Biseksüel	Akademisyen
Toric	37	Non-Binary	Androseksüel	Sosyal Medya Uzmanı
Crescent	40	Erkek	Biseksüel	Doktor
Double Moon	30	Kadın	Biseksüel	Akademisyen
Sapphic	38	Kadın	Lezbiyen	Garson
Green Carnation	29	Erkek	Queer	Sivil Toplum Uzmanı
Mars	27	Erkek	Biseksüel	Aşçı
Double Triangles	30	Non-Binary	Panseksüel	Sergi Uzmanı
Mercury	25	Trans Kadın	Heteroseksüel	Öğrenci

2.2. İşlem

Araştırmancının verileri 2020 yılının Ocak ve Şubat ayları arasında oluşturulmuştur. Görüşmelerde, araştırmacı tarafından hazırlanan yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Katılımcıların rahat edebilecekleri ve kendi istedikleri mekânlarda gerçekleştirilen görüşmeler ortalama 60 dakika sürmüştür ve tüm görüşmeler, katılımcıların onayı doğrultusunda ses kayıt cihazı kullanılarak kaydedilmiştir.

2.3. Verilerin Analizi

Görüşmeler, görüşmeyi yapan araştırmacı tarafından çözümlenmiştir. Araştırmada elde edilen veriler, Maxqda 12 yazılımı kullanılarak tematik analiz yöntemi çerçevesinde çözümlenmiştir. Tematik analiz, elde edilen verilerdeki temaların belirlenmesini, veriye aşına olunmasını, verinin yazıya geçirilmesi ve tekrar tekrar okunmasını, ilk kodların oluşturulmasını, kodların temalar altında toplanmasını, her temanın açıkça tanımlanmasını ve isimlendirilmesini, dikkat çeken alıntılarının seçilmesini içeren aşamalardan oluşmaktadır (Braun ve Clarke 2019). Bu araştırmada kapsamında yapılan bireysel analizler gözden geçirilmiş; temalar ve kodlar oluşturulmuştur. Analizlerin, katılımcıların açılma süreçleri ve kendini açma deneyimleri, ayrımcılık ve şiddet deneyimleri, hükümetin, toplumun ve sivil toplum kuruluşlarının LGBTQ+'lara bakış açısı ve ayrımcılık, şiddet ve açılma ile ilgili olumsuz süreçlerin olmaması için yapılabilecekler ekseninde 4 temel tema altında olduğu belirlenmiştir (Şekil 1).

3. BULGULAR

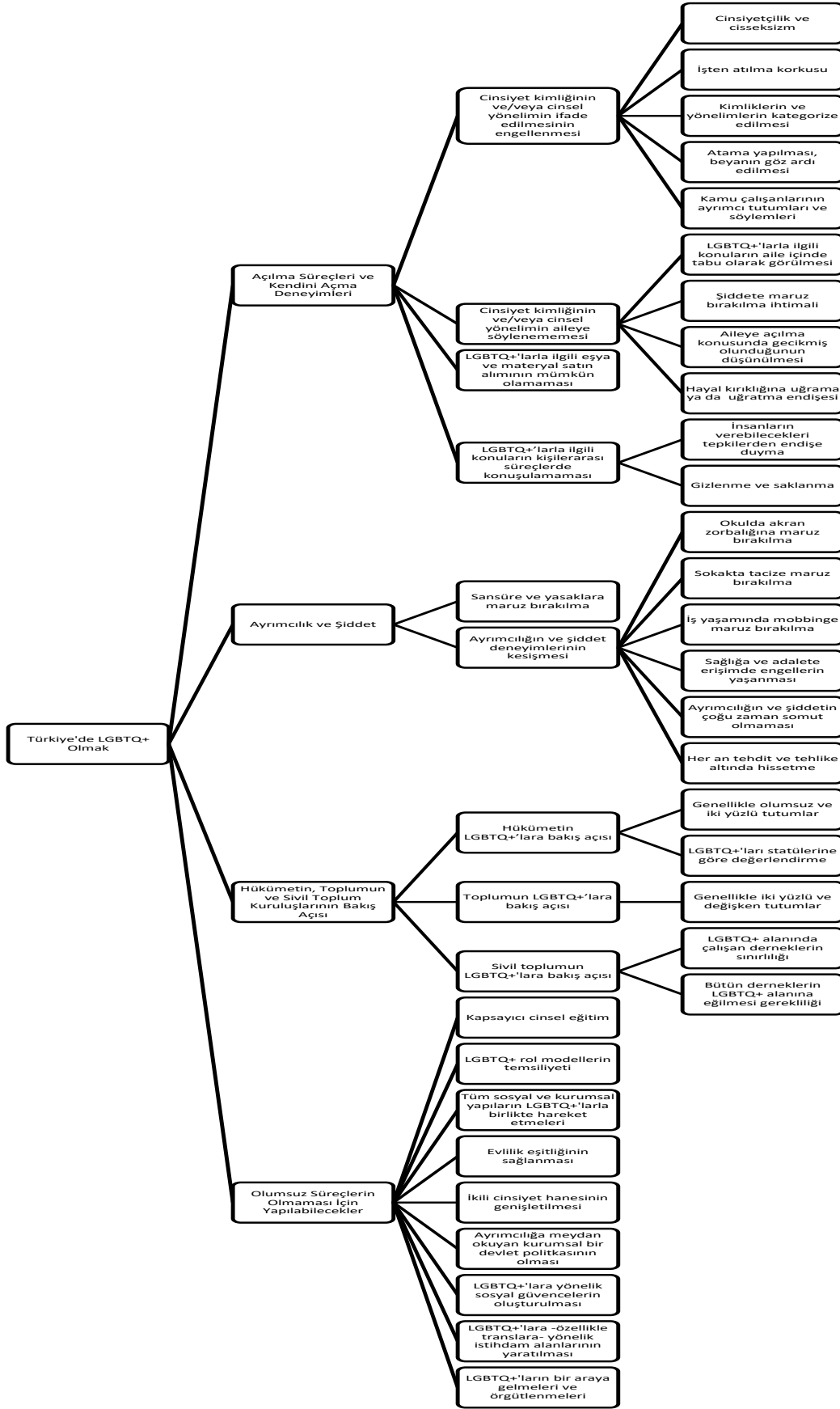
3.1. Açılma Süreçleri ve Kendini Açma Deneyimleri

Çalışmada katılımcılardan elde edilen veriler doğrultusunda yapılan analizlerde LGBTQ+'ların açılma süreçleri ve kendini açma deneyimleri ile ilgili birçok faktörün belirleyici olduğu gözlemlenmiştir. Katılımcılar, cinsiyet kimliklerinin, cinsiyet ifadelerinin ve/veya cinsel yönelimlerinin ifade edilmesini engelleyen birçok durumun var olduğunu belirtmiştir. Türkiye'de, farklı kimliklerin ve yönelimlerin kabul edilmediğini aktaran katılımcılar, özgürce yaşamadıklarını, birçok ortamda kendilerini var edemediklerini ifade etmişlerdir.

Katılımcılar, açılma süreçleri ile ilgili önemli bir konu olan ifade özgürlüğünün ülkemizde gelişmemiş hatta yok denecek kadar az olduğunu da düşünmektedir. İfade özgürlüğü ile ilgili gelişmelerin daha kötüye gittiğini, insan hakları ve nefret suçu olduğunda kendilerini ifade etme konusunda geri çekmeyebildiklerini ancak kişisel inançlar ve düşünceler konusunda kendilerini ifade etmekte hala zorlanabildiklerini belirtmişlerdir.

Katılımcılar açılmanın ya da açılmamanın duygusal bir yük getirdiğini hissettiklerini söylemişlerdir. Duygusal yükü, zorlanma, stres ve yıpranma/yıpratılmak olarak tarifleyen katılımcılar sürecin rahatsız edici noktalarının fazla olduğunu dile getirmişlerdir. Bahsettikleri bu duygusal yükü almak/taşımak istemedikleri için açılmayı tercih etmediğini söyleyen birçok katılımcı, anlaşılamayacaklarını düşündükleri için strese girebileceklerini, açılma sonrasında hayatlarının birçok noktasının kontrolünün başkasına geçebileceğini düşündüklerini ifade etmişlerdir. Kontrolün başkasına geçebilmesi ile ilgili olarak bazı katılımcılar, cinsel yönelimlerinin ve/veya cinsiyet kimliklerinin dedikodu malzemesi şeklinde kullanılabilirliğini, kendileri istemedikleri halde kimliklerinin/yönelimlerinin sürekli konuşulup tartışıldığı bir düzlemin yaratıldığını belirtmişlerdir.

Katılımcıların tamamı, cinsiyet kimliğinin, cinsiyet ifadesinin ve/veya cinsel yönelimin aileye söylenememesi, LGBTQ+'larla ilgili eşya ve materyal kullanımının ve satın alınmasının zaman zaman mümkün olabilmesi, LGBTQ+'larla ilgili konuların kişilerarası süreçlerde konuşulamaması yönünde paylaşımlarda bulunmuştur. Katılımcıların bu temalarda ortaklaşması nedeniyle her bir temaya ayrı ayrı değinilmesinin yararlı olacağı düşünülmektedir.

Şekil 1. Türkiye'de LGBTQ+ Olma Deneyimlerinin Tema Gösterimi

3.1.1. Cinsiyet kimliğinin ve/veya cinsel yönelimin ifade edilmesini engelleyen durumlar

Katılımcılar, açılma süreçleri ve kendini açma deneyimleri ile ilgili olarak kadın düşmanlığının, cinsiyetçiliğin ve cissexizmin (trans olmayan, ataşmış cinsiyetiyle uyum olan insanların (cisgender) üstünlüğüne dayanan ve trans olmayanların cinsiyetlerinin translardan daha “doğru, doğal ve gerçek” olduğuna yönelik ayrımcılık ideolojisi) çok yaygın olduğunu belirtmişlerdir. Herhangi bir ortamda kimliklerini beyan etmelerinin bahsi geçen kadın düşmanlığından ve cinsiyetçilikten dolayı mümkün olmadığını aktarmışlardır. Bunun yanında birçok katılımcı, kamu kurum ve kuruluşlarının, sosyal ortamların heteronormatif düzen çerçevesinde şekillendiğini ve bu durumun kendilerini açmaya engel oluşturduğunu ifade etmişlerdir. Katılımcılar, kadın düşmanlığı, cinsiyetçilik, cissexizm ve heteronormativite bağlamında şekillenen yapıların içerisinde var olmadıklarını, açılma ile ilgili korku belirtmişlerdir. Buna paralel olarak, katılımcılar, çalıştıkları yerlerde kimliklerini beyan ettikleri takdirde işten atılabileceklerini düşündüklerini de aktarmışlardır. İnsanlarla etkileşime girilen her noktada cinsiyet kimliklerinin, cinsiyet ifadelerinin ve/veya cinsel yönelimlerinin tam anlamıyla rahat bir biçimde ifade edilemediğini aktaran katılımcılar, toplumun her sisteminde kendilerine yönelik cinsiyet kimliği ve/veya cinsel yönelim bağlamında atama yapıldığını, beyanların göz ardı edildiğini de paylaşmışlardır. Katılımcılar, kimliklerinin ve yönelimlerinin kategorize edildiğini de belirtmişlerdir. Örneğin gey cinsel yöneliminde olan kişilerin hepsinin feminen; lezbiyen yöneliminde olan kişilerin ise kısa saçlı olduğuna dair mitler ve inanışlar katılımcıların kendilerini ifade etmesinde engelleyici bir durum olarak gözlemlenmiştir. Bir devlet dairesinde memur olarak çalışmanın cinsel yönelimi ve/veya cinsiyet kimliğini ifade etmede direkt bir engel olduğunu savunan bazı katılımcılar, sosyo-ekonomik koşulların kötü olmasından kaynaklı olarak çalıştıkları devlet kurumunda kimliklerini beyan etmemeyi tercih ettiklerini aktarmışlardır. Kamu kurum ve kuruluşlarının, LGBTQ+fobik tutumlara sahip olmasından dolayı sosyal hizmetler ile ilgili sunulan hizmetlere erişemediklerini de paylaşan katılımcılar, personellerin ve meslek elemanlarının ayrımcı tutum ve söylemlerinin kimliklerini açıklamalarında büyük bir engel oluşturduğunu paylaşmışlardır.

Katılımcılara “Cinsiyet kimliğinizi, cinsel yöneliminizi ifade etmenizde engel oluşturabilen durumlar var mı? Varsa nelerdir?” sorusu yöneltilmiş ve ilgili soru hakkında katılımcıların duyguları, düşünceleri ve deneyimleri dinlenmiştir. Bir katılımcı kendi cinsiyet kimliğini ve/veya cinsel yönelimini ifade etmesini engelleyen duruma dair şunları aktarmıştır: *“Her noktada oluyor bu cinsiyet kimliğinin ve cinsel yönelimin engellenmesi durumu. Buna maruz kalmadığımız saniye var mı diye düşünüyorum. Muhtemelen yoktur yani. Dışarıdan geçen insan benim cinsiyetimi kadın olarak varsayıyor. Bu bile yeterince benim hakkıma giren bir durum bence. Aldığım nefes bile bazen böyle geliyor bana. Ya da dışarıda bir insanın aldığı nefes bile böyle geliyor. Ağzını açtığı her noktada sanki böyle abuk sabuk bir şey söyleyecek veya ben susmak zorunda kalacağım ya da kavga etmek zorunda kalacağım. Bunun sonucunda ne olacak gibi böyle düşüncelerle geçirmek zorundayız.” (Lavender).*

3.1.2. Cinsiyet kimliğinin ve/veya cinsel yönelimin aileye söylenememesi

Katılımcılar, cinsiyet kimliklerini, cinsiyet ifadelerini ve/veya cinsel yönelimlerini ailelerine açmakta zorlandıklarını ancak çoğunlukla kardeşlerine açabildiklerini belirtmişlerdir. Ebeveynlerinin hem LGBTQ+fobik olduğunu hem de LGBTQ+ var oluşlar ile ilgili konuları tabu olarak gördüğünü ifade eden katılımcılar, bu durumların kendilerini açmada büyük bir engel oluşturduğunu aktarmışlardır. Ebeveynlerinin olumsuz tutum ve davranışlarıyla karşılaşma ihtimalini sürekli düşündüklerini belirten katılımcılar, kendi cinsel yönelimleri ve cinsiyet kimlikleri, cinsiyet ifadeleri gibi konularda şüphe uyandırmak istemediklerini de paylaşmışlardır. Katılımcılar, bu tür konuları ebeveynleriyle kendi kişisel deneyimleri üzerinden değil, genel olarak konuşabildiklerini, dikkatleri kendi üzerlerine çekmek istemediklerini belirtmişlerdir. Birçok katılımcı, ebeveynlerinin cinsiyet kimliği, cinsiyet ifadesi ve cinsel yönelim ile ilgili konuları anlayamayacaklarını düşünmektedir. LGBTQ+ var oluşlar ile ilgili temel kavramlara ve bilgilere ailelerinin vakıf olmadığını belirten katılımcılar, ailelerinin kültürel arka planlarının bu konular özelinde çok sınırlı olduğunu da eklemiştir. Katılımcıların büyük bir çoğunluğu, açıldıklarında ebeveynlerinin üzülebileceğini de düşünmektedir. Bu nedenle ebeveynlerini üzmemek istemeyen katılımcılar açılmayı tercih ettiklerini paylaşmışlardır. Bazı katılımcılar ise ebeveynlerinin tepkilerinden korktuklarını da aktarmıştır. Açıldıklarında ebeveynlerinin kendileriyle konuşmayabileceğini, kendilerini dışlayabileceğini ve fiziksel şiddete varabilecek ani tepkiler uygulayabileceklerini söylemişlerdir. Yakın çevrelerinde LGBTQ+’lara yönelik farklı şiddet biçimlerini ve nefret söylemlerini duyduklarını ya da bunlara şahit olduklarını ifade eden katılımcılar, kendilerine yönelik ailelerinden ve akrabalarından bahsi geçen tepkilere maruz bırakılabileceklerini düşünüp tedirgin olduklarını belirtmişlerdir.

Katılımcılara “Gündelik hayatınızda (ailenizde, iş yaşamınızda, romantik ilişkiler ya da başka bir mekânda) insanlarla LGBTQ+ hareketine dair konular hakkında konuşabiliyor musunuz?” ve “Kimliğiniz, yöneliminiz ve kendinizle ilgili konularda aile/arkadaş/iş çevrenizde rahatlıkla konuşabiliyor musunuz? Zorlandığınız noktalar oluyor mu?” ve “Kimliğinizin ya da yöneliminizin kabul edilmeyeceğini düşündüğünüz zamanlar oluyor mu?” soruları yöneltilmiş ve ilgili soru kapsamında katılımcıların düşünceleri ve deneyimleri dinlenmiştir. Bazı katılımcılar, ebeveynlerine açılmak için gecikmiş olduklarını düşündüklerini de aktarmışlardır. Gecikmiş olma ile ilgili olarak katılımcılar, ebeveynlerinin yaş aldıklarını ve LGBTQ+ olma ile ilgili konuları anlamayabileceklerini, ebeveynleri ile aralarındaki ilişkinin samimi olmadığını, birbirlerinden uzaklaştıklarını paylaşmışlardır.

Bir katılımcı ailesine açılmasının zamanını geçtiğini şu şekilde aktarmıştır: *“Kendi aileme dönüp bakarsam biraz garipler. Kendi kişisel özellikleri yüzünden onlarla konuşurken rahat hissetmiyorum. Çünkü annem zaten homofobik. Homofobik de olmayabilir aslında sadece annem bu kadar yaşlı olmasaydı ben zamanında anlatmış olsaydım hiç homofobik olmayabilirdi. Onun treni kaçtı diye hissediyorum.”* (Violets).

Bazı katılımcılar ise hem ebeveynlerinin kendilerini hem de kendilerinin ebeveynlerini hayal kırıklığına uğratabilme korkusu yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Ebeveynlerinin kendileri için heteroseksüel bir yaşamla ilgili planlamaları ve hayalleri (heteroseksüel bir evlilik, torun sahibi olma) olduğunu belirten katılımcılar, cinsiyet kimlikleri ve/veya cinsel yönelimlerini açıkladıklarında ailelerinin, bahsi geçen planlamalar ve hayallerden kaynaklı olarak hayal kırıklığına uğrayabileceğini söylemişlerdir. Katılımcılar, yakın bir ilişki kurmaya çabaladıkları ailelerinin, kimliklerini açtıklarında onları kabul etmeme ya da dışlama ihtimali karşısında hayal kırıklığına uğratılabileceklerini aktarmışlardır. Katılımcıların büyük bir çoğunluğu, bahsi geçen nedenlerden dolayı seçimlik ailelerini oluşturduklarını da ifade etmiştir.

Bir katılımcı ise seçimlik aile oluşturmaya dair şu ifadeleri kullanmıştır: *“Kendi ailemizi oluşturuyoruz. Hakikaten de öyle. Sen kendi çevrende insanları doğal seleksiyondan geçirip hem karakterine uygun hem bakış açına, dünya görüşüne uygun bir şekilde etrafında topluyorsun. Bir nevi aile oluşturuyorsun. Bizim camia için kurduğun aile çok önemli. Bence biyolojik aileden daha önemli. Çünkü onu seçemiyoruz ama bunu seçiyoruz.”* (Double Mars).

3.1.3. LGBTQ+'larla ilgili eşya ve materyal kullanımının ve satın alımının her zaman mümkün olamaması

Katılımcılara “LGBTQ+ hareketi ile yakından ilişkili olarak eşya ve materyal (dergi, kitap, çanta, kıyafet vd.) satın almakla ve kullanmakla ilgili duygu ve düşünceleriniz neler? Bu eşyaları tanıdığınız/tanınmadığınız ortamlarda kullandığınızda nasıl hissediyorsunuz?” soruları yöneltilmiş ve ilgili soru kapsamında katılımcıların düşüncelerini ve deneyimlerini aktarması sağlanmıştır. Katılımcılar, LGBTQ+'larla ilgili eşya ve materyal (kitap, dergi, kıyafet, çanta vd.) kullanmanın ve satın almanın kendilerini ifade etmede ve görünürlük anlamında önemli bir rol oynadığını düşündüklerini paylaşmışlardır. Bazı katılımcılar, bu eşyaları ve materyalleri kullanmaktan ve satın almaktan korktukları zamanların olduğunu da dile getirmişlerdir. Katılımcılar, özellikle Onur Yürüyüşü kapsamında bu tür eşyaları kullanmayı çok istediklerini, kullanılması noktasında polisin yürüyüşün olduğu bölgeye bu eşyaları kullananları sokmamasından ve işlem başlatabilmesinden dolayı tedirgin hissettiklerini söylemişlerdir. Bazı katılımcılar, LGBTQ+'larla ilgili eşya ve materyalleri, yakın çevrelerinden ya da sokakta herhangi birisinden gelebilecek tepki ve şiddetten korktukları için kullanmadıklarını belirtmişlerdir. Yine bazı katılımcılar, gökkuşağı temalı kıyafetler ve çantalar ile buldukları farklı ortamlardaki (iş yeri, okul, sosyalleşme alanları) kişi ya da kişilerin kendilerini rahatsız edici bir şekilde incelediklerini, bazen laf attıklarını söylemişlerdir.

Az sayıda katılımcı, gökkuşağı renklerinin şirketler ve kuruluşlar tarafından sadece ticari bir amaçla kullanıldığını ve bu nedenle dikkat ettiklerini de aktarmışlardır. Pinkwashing terimine değinen katılımcılar, kuruluşların, ülkelerin ya da hükümetlerin kendi olumsuz eylemlerinden uzaklaştırmak için LGBTQ+'larla ilgili konuları olumlu şekillerde kullanma eylemi gösterdiğini ve buna dikkat edilmesi gerektiğini paylaşmışlardır.

3.1.4. LGBTQ+'larla ilgili konuların kişilerarası süreçlerde konuşulamaması

Katılımcılar, LGBTQ+'larla ilgili konuları kendilerini güvende hissettikleri bir çevrede daha rahat konuşabildiklerini belirtmişlerdir. İlgili konular hakkında özellikle kendilerini dinleyen ve ayrımcı, LGBTQ+fobik olmayan kişileri seçtiklerini ifade eden katılımcılar, bu konuların konuşulabilmesinin karşılarındaki insanların

tutumlarına, söylemlerine ve değer yargılarına bağlı olduğunu aktarmışlardır. Katılımcılar, LGBTQ+ hakları özelinde daha interaktif konuşabildiklerini belirtmişlerdir ancak birçok durumda kendilerini sürekli filtrelediklerini de paylaşmışlardır. Özellikle LGBTQ+'larla ilgili konularda cümlelerini ve kelimelerini özenle seçmeye çalıştığını aktaran birçok katılımcı, karşılarındaki insanların verebilecekleri tepkilerden endişe duyduklarını söylemişlerdir. Bu duruma paralel olarak bazı katılımcılar, fazla sivrilmemek, münakaşaya girmemek ve dışlanmamak için LGBTQ+'larla ilgili konular hakkında konuşmayı tercih etmediklerini belirtmişlerdir.

Katılımcılara "Kimliğiniz, yöneliminiz ve kendinizle ilgili konularda aile/arkadaş/iş çevrenizde rahatlıkla konuşabiliyor musunuz? Zorlandığınız noktalar oluyor mu?" sorusu yöneltilmiş ve bu soru kapsamında katılımcıların kendi deneyimlerini aktarmaları sağlanmıştır. Katılımcıların birçoğu cinsiyet kimliklerini/ifadelerini ve cinsel yönelimlerini ifade ettiklerinde iş yaşamlarının sonlanacağını düşündüklerini de belirtmiştir. Bir katılımcı iş yerinde temkinli olmasına yönelik şunları aktarmıştır: *"Çalışanlar arasında da bilmezler beni. Kendimi de belli etmemeye çalışırım, cinsel yönelimimi en azından. Ama dediğim gibi akademide olduğumuz için yine reaksiyonların biraz daha az katı olabileceğini düşünüyorum ama herhangi bir durum olduğunda bunu kullanabilir, aşağı çekebileceklerini de düşünmüyorum değilim. Temkinli yaklaşıyorum. İş yaşamında bu kullanılabilir. Araştırma görevlisi bir arkadaşım sırf bu yüzden devlet kurumundan atıldı, bu kullanıldı çünkü. Öyle bir örnek de olduğu için açıkçası onun verdiği bir tedirginlik var."* (Biangles).

Katılımcıların büyük bir çoğunluğu, LGBTQ+ konularıyla ilgili kişilerarası süreçlerde konuşamama durumunun kendilerini ifade etme ya da "gösterme" noktasında olumsuz olduğunu, toplumdaki birçok kişiden öyle olmasa bile gizlendiklerini/saklandıklarını hissettiklerini paylaşmışlardır. Birçok katılımcı, cinsiyet kimliklerinin, cinsiyet ifadelerinin ve/veya cinsel yönelimlerinin sorgulandığını hissettiklerini de aktarmışlardır. Cinsiyet kimliklerinin, cinsiyet ifadelerinin ve/veya cinsel yönelimlerinin kendilerinin beyan ettiği şekilde kabul edilmediğini ve bunlarla ilişkili davranışlarının sürekli takip edildiğini ifade eden katılımcılar, kimlikleri ve davranışları ile ilgili olarak kendilerine "doğru" olanın gösterildiğinin ve baskıyla bunların kabul ettirilmeye çalışıldığını belirtmişlerdir.

3.2. Ayrımcılık ve Şiddet Deneyimleri

Çalışmada katılımcılardan elde edilen veriler doğrultusunda yapılan analizlerde LGBTQ+'ların ayrımcılık ve şiddet deneyimleri ile ilgili sansüre ve yasaklara maruz bırakıldıkları, bu deneyimlerin birçok alanda kesiştiği, farklı ayrımcılık ve şiddet türlerinin olduğu gözlemlenmiştir.

3.2.1. Sansüre ve yasaklara maruz bırakılma

Katılımcılar, erken çocukluk dönemlerinden itibaren sansüre ve yasaklara maruz bırakıldıklarını belirtmişlerdir. Katılımcıların tamamı, istedikleri oyuncaklarla oynamalarına izin verilmediğini, dış görünüşlerine özellikle kıyafetlerine sürekli müdahale edildiğini, özellikle kendilerine istemedikleri renklerde ve biçimlerde kıyafetlerin giydirildiğini aktarmışlardır.

Katılımcılara "Kimliğinize dair direkt ya da dolaylı olarak sansüre maruz bırakıldınız mı? Bırakıldıysanız örnek verebilir misiniz?" sorusu yöneltilmiş ve bu soru kapsamında katılımcıların deneyimleri dinlenmiştir. Bir katılımcı kıyafetlerine müdahale edilmesiyle ilgili deneyimini şöyle ifade etmektedir: *"Annem ben çocukken mavi ve yeşil haricinde bir şey giymeme izin vermezdi. Ben ilk defa kırmızı tişörtümü lise birinci sınıfta aldım gizli gizli. Sarı giydirmezdi, atlet giydirmezdi. Ortaokuldayım galiba, bir pantolon almıştım. Çok darmış, ben farkında değilim, babam bana tokat atmıştı."* (Double Mars).

Katılımcıların tamamı toplumsal "normlara" uymadığı gerekçesiyle özellikle cinsiyet ifadelerinden dolayı sansüre maruz bırakıldıklarını, davranışlarının, nasıl oturup kalktıklarının, nasıl konuştuklarının sürekli takip edilip kontrol edilmeye çalışıldığını belirtmişlerdir.

Bir katılımcı cinsiyet ifadesinden dolayı maruz bırakıldığı sansürü şu şekilde anlatmaktadır: *"Benim bütün çocukluğum, ergenliğim birilerinin bana şöyle oturma, şöyle davranma, şöyle konuşma demesiyle geçti. Yani annem fiziksel şiddet uygulardı bana zaten. Şöyle yürüme demedim mi, şöyle konuşma demedim mi falan. Babamın kaşığı tutuşumdan dolayı masayı devirdiğini biliyorum."* (Mercury).

Birçok katılımcı, “cinsellik” ile ilgili konuları konuşmalarının birçok ortamda engellendiğini söylemişlerdir. LGBTQ+ olmayla ilgili konuların, başkaları tarafından direkt “cinsellik” ile ilgili bir konu olarak görüldüğünü ve konunun kapatılmaya çalışıldığını belirten katılımcılar, bu ve benzeri durumların, kendi var oluşları ile ilgili konuları anlatmalarını engellediğini paylaşmışlardır. Söz üretmenin ve kendini ifade etmenin başka bir biçimde engellenmesi ile ilgili olarak katılımcılar, farklı ortamlara girmeden önce uyarıldıklarını da söylemişlerdir.

Bir katılımcı bahsi geçen duruma ilişkin şunları anlatmaktadır: *“Bazen arkadaşlarımızın ailesiyle böyle iletişim içinde olmam gereken noktalar oluyor. O tarz şeylere gidilmeden önce uyarılıyorum. Mesela şunu şunu yap, böyle davran gibi. Şu an birçok yerde yaşıyorum bunu. Sadece bazı mekanlara veya semtlere özel bir yere gidiyoruz mesela. Toplu, kalabalık bir grup olduğumu düşün, maç izleyecek birileri, ben de orada onlarla muhabbet edeceğim, bira içeceğim, çay, kahve içeceğim diyelim. Orası hep heteroların mekanı olduğu için orada sakın şöyle konuşma, sakın böyle konuşma falan diye uyarılıyorum.” (Lambda).*

Katılımcılar, tüm bunlara ek olarak özellikle Onur Yürüyüşlerinin yasaklanmasından da bahsetmiştir. Onur Yürüyüşlerinin yasaklanmasının insan hakkı ihlali olduğunu belirten katılımcılar, kendilerine ait önemli bir temsiliyet aracının ellerinden alındığını ve var oluşlarının yok sayıldığını aktarmışlardır. Bu durumun kendilerini olduğu gibi ifade etmelerinin engellendiğini de söyleyen katılımcılar, tüm sansüre ve yasaklara karşı başkaldırmanın bu yolla ortadan kaldırılmak istendiğini paylaşmışlardır. Birçok katılımcı, yasaklara rağmen gerçekleştirilmeye çalışılan Onur Yürüyüşlerine katıldığını ancak kendilerine sürekli saldırıldığını, belirli gettolara hapsedilmek istediklerini belirtmişlerdir.

Katılımcıların tamamı, söz konusu düzlemde LGBTQ+’ların varlığının tartışılmaya açıldığını, görünmez kılınmaya çalışıldığını ve yok sayıldığını da düşünmektedir. LGBTQ+’ların en küçük ve olumsuz olmayan bir davranışından dolayı bile ayrımcılığa ve şiddete maruz bırakılma ihtimali olabildiğini ifade eden birçok katılımcı, tüm bunların nefret suçlarına neden olabildiğini, LGBTQ+’ların yaşamına son verildiği bir düzleme alıştırmaya çalıştırıldıklarını ifade etmişlerdir.

3.2.2. Ayrımcılığın ve şiddet deneyimlerinin kesişmesi

Katılımcılara “Ülkemizde cinsel yönelim ve cinsiyet kimliğine dair ayrımcılık yaşandığını düşünüyor musunuz?” sorusu yöneltilmiş ve bu soru kapsamında katılımcıların deneyimlerini anlatmaları sağlanmıştır. Katılımcılar, evde, ailede, okulda, işte, sokakta, eğitim, sağlık ve adalet alanında ayrımcılık ve şiddete maruz bırakıldıklarını belirtmişlerdir. Katılımcıların birçoğu, ailelerinin cinsel yönelimlerini ve/veya cinsiyet kimliklerini öğrendikleri durumda kendilerine fiziksel ve psikolojik şiddet uygulandığını, evden atıldıklarını, harçlık verilmediğini paylaşmıştır.

Katılımcıların tamamı geçmişte ve günümüzde, okul ortamında akran zorbalığına maruz bırakıldıklarını, kendileriyle alay edildiğini, ötekileştirildiklerini belirtmişlerdir. Akran zorbalığına maruz bırakıldığını belirten katılımcılar, okuldaki yöneticilerin ve öğretmenlerin herhangi bir aksiyon almadıklarını, bu kişilerin çoğu zaman kendilerine zorbalık yapanların yanında olarak şiddet uygulanmasına göz yumduklarını belirtmişlerdir.

Katılımcıların büyük bir çoğunluğu, sokakta yürürken kendilerine sözlü tacizde bulunulduğunu ifade etmişlerdir. Toplumun “beklentilerine” ve “cinsiyet normlarına” uymayan kişilere yönelik gerçekleştirilen taciz davranışlarının, özellikle translara yapıldığını aktaran birçok katılımcı, bu durumun sokağa çıkmanın istenmemesi, sokakta yürünememesi ve çoğunlukla gece saatlerinde ihtiyaçların karşılanabilmesi için dışarı çıkılması gibi durumları beraberinde getirdiğini belirtmişlerdir.

Katılımcıların büyük bir çoğunluğu, iş yerindeki koşulların iyi olmadığını, LGBTQ+’lar için kapsayıcı iş ortamlarının sağlanmadığını ve bu ortamlarda kendilerine mobbing uygulandığını ifade etmişlerdir. Birçok katılımcı, iş yaşamına adım atmadan ayrımcılığın başladığını, işe alım ile ilgili ilk görüşmede kendilerinin baştan aşağı süzülüğünü, özel yaşama dair soruların sorulduğunu aktarmışlardır. Çalışma ortamında bulunan ve ayrımcılığa maruz bırakılan katılımcılar ise insanların onlar hakkında dedikodu yaptıklarını, düşük ücretli işlerde kayıtsız ve güvencesiz olarak çalıştırıldıklarını paylaşmışlardır.

Bir katılımcı, iş yaşamına dair zorlu bir deneyimlerini şu şekilde aktarmıştır: *“Çalışmaya başladım. Başladığım an fobi de başladı mesela. Öğretmenlik yaptığım dönemde asla bu konuyu çok rahat konuşamazken, mutfakta*

asla kelimesi bile çok az kaldı. İsmimi bile söylemeye çekindiğim dönemler oldu. Çünkü benim ismim unisex bir isim, ne olduğu da belli değil falan duyumları alıyordum. Yüzüme karşı da söylüyorlardı, ne desek sana, belli değil falan.” (Mars).

Katılımcıların birçoğu, kendilerine kiralanmak üzere ev verilmediğini ifade etmiştir. Kiracıların ya da emlakçıların özel yaşama dair ayrıntılı sorular sorduklarını belirten katılımcılar, “istenilen” yanıtların verilmemesi sonucunda kendilerine herhangi bir evin kiralanmadığını belirtmişlerdir. Bunun yanında, yakın arkadaşlarıyla aynı eve çıkmak isteyen katılımcılar, kiracıların ve emlakçıların heteroseksüel bir ilişki içerisinde olma ve evli olma şartı aradıklarını da paylaşmışlardır. Katılımcılar herhangi bir eve kiracı olarak yerleştiklerinde, evlerine gelen kişilerin sürekli kontrol edildiğini, bazı zamanlarda kendilerine evlerine neden bu kadar kişi geldiğine ve neler yaptıklarına dair ahlakçı sorular sorularak taciz edildiklerini söylemişlerdir.

Katılımcıların tamamı, kamu kurumlarında özellikle sağlık ve adalet erişim alanında eksik hizmet aldıklarını belirtmişlerdir. Kamu kurumlarında cinsel yönelimlerinin ve/veya cinsiyet kimliklerinin ifşa edilmesinden tedirgin olan katılımcılar, kamu personellerinin ayrımcı tutumlarına maruz bırakıldıklarını, var olan kaynakların kendileri için kullanılmadığını hatta kendilerinden saklandığını ifade etmişlerdir. Birçok katılımcı, sağlık personellerinin cinsellik ve seks ile ilgili tabularının olduğunu, romantik ilişkilere heteronormatif bir perspektiften baktıklarını, kendilerini yargıladıklarını paylaşmışlardır.

Katılımcıların tamamı, kendilerine yönelen ayrımcılık ve şiddet biçimlerinin birçok durumda somut olmadığını dile getirmiştir. Dolaylı ayrımcılığa daha fazla maruz bırakıldıklarını belirten katılımcılar, yasaların ve düzenlemelerin kendilerini kapsamadığını paylaşmışlardır. Katılımcılar, maruz bırakıldıkları ayrımcılığın ve şiddetin tüm hayatlarını etkilediğini de eklemişlerdir. Bu durumun görünür olamamalarına ve sürekli tedirgin hissetmelerine neden olduğunu aktaran katılımcılar, kamusal alanda özgür bir şekilde var olamadıklarını, her an kendilerine zarar verilme korkusuyla yaşadıklarını söylemişlerdir. Bazı katılımcılar, her an tehdit ve tehlike altında hissetmelerinin bir sonucu olarak başka bir kişilik geliştirdiklerini belirtmişler, bu başka kişiliğin beyan ettikleri cinsiyet kimliğinden ve/veya cinsel yönelimden ve karakter yapılarından farklı olduğunu aktarmışlardır. Tüm bu ayrımcılık ve şiddet deneyimleri sonucunda, kendilerini soyutladıklarını ve insanlarla aralarına bariyer koyduklarını ifade eden katılımcılar, toplumun genel bir parçası olamadıklarını paylaşmışlardır.

Katılımcılara “Ülkemizde cinsel yönelim ve cinsiyet kimliğine dair ayrımcılık yaşandığını düşünüyor musunuz?” sorusu yöneltilmiş ve bu soru kapsamında katılımcıların deneyimleri dinlenmiştir. Bir katılımcı Türkiye’deki ayrımcılık durumunu şöyle ifade etmektedir: *“Tabii ki ayrımcılık yaşanıyor. Yaşanmasa o insanlar kendilerini çok rahat ifade edebilirler. Türkiye’de kadınlar üzerinden bile ayrımcılık yaşanıyor. Türkiye ayrımcılıklar ülkesi. İnsanların iş yerlerinde yükselmesi engellenebilir, işe girmesi engellenebilir. Eğer feminen bir gay ise veya trans ise ya da butch bir lezbiyense, direkt ilk iş görüşmesinde elenebilir insan kaynakları tarafından. Çünkü görünümünden dolayı. Direkt bir ayırım var burada.” (Double Mars).*

Katılımcılar, ayrımcılığın bir yansıması olarak LGBTQ+’ların doğdukları ve uzun bir süre yaşadıkları yeri ve çevreyi bırakabildiklerini, eğitim görmek veya başka sebepler için yurtdışına gidilebildiklerini aktarmışlardır. Yakın bir zaman sonra yurt dışına taşınacak olan bir katılımcı şunları paylaşmaktadır: *“Ben kendimi bildim bileli yurt dışına çıkmak istiyordum. Yurt dışında hayatın bir tık daha kolay olacağını düşünüyordum. Bu özellikle de benim burada queer arkadaşlarım yokken, sevgilimle el ele tutuşamıyorken çok önemliydi. Türkiye’de el ele tutuşamazdık ama yurt dışındayken Vatikan’da bile, Avrupa’nın en Katolik bölgesinde bile sevgilimle el ele tutuşup gezebilirdim. Bu çok farklı hissettiriyor, hayatının bir parçası olmasını istiyorsun, bu özgürlüğe de çok büyük bir özlem duydum bu zamana kadar. Her sene gitmek istememin sebebi buydu. Orada daha rahat edeceğim, orada kendim olmam daha kolay olacak diye düşünüyordum.” (Violets).*

3.3. Hükümetin, Toplumun ve Sivil Toplum Kuruluşlarının LGBTQ+’lara Bakış Açısı

Çalışma kapsamında gerçekleştirilen görüşmelerde, LGBTQ+’lar, hükümetin, toplumun ve sivil toplum kuruluşlarının kendilerine yönelik farklı bakış açılarının olduğunu dile getirmişlerdir.

3.3.1. Hükümetin LGBTQ+'lara bakış açısı

Katılımcılar, hükümetin kendilerine yönelik bakış açısını genellikle olumsuz olarak değerlendirmişlerdir. Katılımcıların tamamı, hükümetin çoğu durumda iki yüzlü davrandığını ve LGBTQ+'ları statülerine göre değerlendirebildiklerini paylaşmışlardır. LGBTQ+'lara çoğu zaman sosyo-ekonomik durumlarına ve politik tercihlerine göre muamele edildiğini belirten katılımcılar, maddi gücü olmayan LGBTQ+'ların dışlandığını ve ötekileştirildiğini aktarmışlardır.

Birçok katılımcı, hükümetin, LGBTQ+'lara göz önünde olunmaması gereken bir "şey" gibi davrandığını ifade etmiştir. Bu durumu, özneliğin ve var olma halinin tamamen görmezden gelindiği bir süreç olarak tanımlayan katılımcılar, LGBTQ+'ların ötekileştirildiği, düşman olarak görüldüğü bir düzlemin oluşturulmaya çalışıldığını söylemişlerdir. Bazı katılımcılar, hükümetin, LGBTQ+'ları, kendi iktidarlarını tehdit eden bir "varlık" olarak algıladıklarını da belirtmiştir. Bu kapsamda, katılımcılar, hükümetin LGBTQ+'ları yerel değerlere uymadıklarını ve LGBTQ+ olmanın Batı'dan gelen bir "mekanizma" olduğuna inanıp bunu dile getirdiklerini ifade etmişlerdir. Katılımcılar, deneyimledikleri ayrımcılığa ve şiddete hükümet tarafından göz yumulduğunu, LGBTQ+'ların hükümet tarafından toplumu bozucu bir siyasi hareket olarak görüldüğünü, marjinal gruplar olarak tanımlandıklarını belirtmişlerdir.

Katılımcılara "Hükümet tarafından LGBTQ+ kimliğe ya da yönelime sahip olma sizce nasıl görülüyor?" sorusu yönelmiş ve bu soru kapsamında katılımcıların deneyimleri dinlenmiştir. Bir katılımcı bu konuya dair düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir: "LGBTİ bireyleri hükümetin karşısında olarak görüyorlar, direkt düşman olarak görüyorlar. Siz sesinizi çıkarmayın, biz takılalım falan değil, Erdoğan'ın öyle açıklamaları vardı bir zaman. Beyoğlu'nun marjinalleri. Sessiz sedasız dolaşabilirler diye. Beyoğlu da yeterli bir getto değil hiçbir zaman, onur yürüyüşlerinde yasaklarda falan görüyoruz. Direkt düşman olarak görüyor yani bence." (Mercury).

Başka bir katılımcının hükümetin hedef göstermesine ilişkin duygu ve düşünceleri ise şöyledir: "Tamamen ötekileştiriliyor, lanetleniyor, nefret edilmeye, şiddet uygulanmaya, dışlanmaya, ayrımcılık uygulanmaya teşvik ediliyor, kriminalize ediliyor. Her gün yeni bir şeyle karşılaşyoruz. Görmezden de geliniyor. Görmezden gelinmediği zaman da diğerleri uygulanıyor." (Double Venus).

3.3.2. Toplumun LGBTQ+'lara bakış açısı

Katılımcılar, hükümetin bakış açısı ile ilgili yaptıkları değerlendirmelerinin benzerini toplumun bakış açısı için de gerçekleştirmişlerdir. Katılımcılara "Toplum tarafından LGBTQ+ kimliğe ya da yönelime sahip olma sizce nasıl görülüyor?" sorusu yönelmiş ve bu soru kapsamında katılımcıların deneyimleri dinlenmiştir. Katılımcıların büyük bir çoğunluğu, toplumun bakış açısının ikiyüzlü ve değişken olduğunu dile getirmiştir.

Bir katılımcı bu farklı muameleyi şöyle dile getirmektedir: "Türkiye toplumu ikiyüzlülük gösteriyor. Bülent Ersoy'sun, Zeki Müren'sin, şu anda Ayta'sın, Seyhan'sın, modellerden, şarkıcılardan birkaçın falan, ayakta alkışlarlar seni. Gördükleri yerde sarılır fotoğraf çektirirler, imza isterler falan. Sıkıntı yok, sen sevilirsin. Ama ünlü değilsen yok ol. Çünkü neden, sanatçı o, sanatçılar için normal, sanatçılar olur öyle. Çok hipokratik bir şey yani. Çok ikiyüzlüce bir şey bu toplum tarafından yapılan." (Green Carnation).

Katılımcıların büyük bir çoğunluğu, toplumun, LGBTQ+'ları statülerine göre değerlendirdiğini belirtmiştir. Katılımcılar, hükümetin bakış açısı gibi toplumun da sosyo-ekonomik durumu iyi olan LGBTQ+'ları "kabul" edebildiğini, sosyo-ekonomik durumu iyi olmayanlara ise doğrudan ayrımcılık yapıldığını paylaşmışlardır. Katılımcıların bir kısmı, toplumun var olan durumla yüzleşmekten kaçındığını da aktarmışlardır. LGBTQ+'ların yüzyıllardır Türkiye toplumunda da var olduğunu söyleyen katılımcılar, birbirini dinleyen bir iletişim ortamının yaratılmadığını ifade etmişlerdir. Birçok katılımcı, bu düşünceye paralel olarak toplumun LGBTQ+'larla diyalog kuramadığını ve sosyalleşemediğini belirtmiştir. Bazı katılımcılar ise yüzleşmekten kaçınma durumuna ek olarak toplumun LGBTQ+'lara sırt çevirdiğini aktarmıştır. LGBTQ+'ların toplumun birer parçası olarak görülmediğini belirten katılımcılar, LGBTQ+'ların ayrımcılığa ve şiddete maruz bırakılma durumlarında toplumun hiçbir şey yapmadığını, herhangi bir söz üretmediğini, sessiz kaldığını paylaşmışlardır. Birçok katılımcı, LGBTQ+'lara yönelen bu davranışın nedenini hükümetin yürüttüğü politikalara bağlamıştır. Katılımcılar, toplumdaki bireylerin ve

grupların, hükümetin söylemlerinden ve politikalarından etkilendiğini düşündüklerini söylemişler ve toplumun kendilerinden olmayanları dışladıklarını belirtmişlerdir. Katılımcıların büyük bir çoğunluğu, toplumun LGBTQ+'ları Türk aile yapısını bozan ve kirliliği bir "şey" gibi gördüğünü ifade etmiştir. Katılımcılar, bu söylemin LGBTQ+'larla kurulabilecek ilişki zeminini baltaladığını ve LGBTQ+'ların yaşam hakkını ihlal edebilecek nefret suçlarının yaşanabileceğini de aktarmışlardır.

3.3.3. Sivil Toplum Kuruluşlarının LGBTQ+'lara bakış açısı

Katılımcılara "Sivil toplum kuruluşları tarafından LGBTQ+ kimliğe ya da yönelime sahip olma sizce nasıl görülüyor?" sorusu yöneltilmiş ve bu soru kapsamında katılımcıların deneyimleri dinlenmiştir. Katılımcıların büyük bir çoğunluğu, sivil toplum kuruluşları arasında genelleme yapılmaması gerektiğini ifade etmişlerdir. Katılımcılar, özellikle LGBTQ+ derneklerinin LGBTQ+'lara yönelik çalışmalar gerçekleştirdiklerini, varlıklarının çok önemli olduğunu, ülkenin koşulları itibarıyla dolaylı yollardan faaliyetler yapabildiklerini, kapasitelerinin çok sınırlı olabileceğini belirtmişlerdir. Spesifik olarak LGBTQ+ alanında çalışmayan derneklerin ise LGBTQ+'larla ilgili konulara daha fazla eğilmesi gerektiğini söyleyen katılımcılar, gün geçtikçe daralan sivil alanın herkesi kapsayabilmesinin önemli olduğunu paylaşmışlardır. Bazı katılımcılar, birçok sivil toplum kuruluşunun LGBTQ+'larla çalışma deneyimine ve bilgisine sahip olmadığını da aktarmıştır. Bunun yanında katılımcıların büyük bir çoğunluğu, sivil toplum kuruluşlarının LGBTQ+'lara yönelik gerçekleştirdikleri faaliyetleri ve etkinlikleri daha çok duyurması gerektiğini söylemişler, LGBTQ+ alanında çalışmayan sivil toplum kuruluşlarının LGBTQ+'ların seslerini duyurmada daha etkin rol almalarını istediklerini ifade etmişlerdir.

4. Ayrımcılık, Şiddet ve Açılma İle İlgili Olumsuz Süreçlerin Olmaması İçin Yapılabilecekler

Katılımcılara "Kendinizi açmanıza, ifade etmenize engel olan durumların, olguların yaygınlaşmaması için neler yapılabilir?" sorusu yöneltilmiş ve bu soru kapsamında katılımcıların duygu ve düşüncelerini aktarmaları sağlanmıştır. Bu soru kapsamında LGBTQ+'lar, ayrımcılık, şiddet ve açılma ile ilgili olumsuz süreçlerin deneyimlenmemesi için yapılabilecek birtakım öneriler ve paylaşımlarda bulunmuşlardır. Katılımcılar, çocukluk döneminden itibaren tüm bireylerin cinsellik ile ilgili eğitimler (cinsel yönelim, cinsiyet kimliği, cinsiyet ifadesi vd.) alabilmesinin önemli olduğunu belirtmişlerdir. Çocukluk döneminden itibaren alınan cinsellik ile ilgili eğitimlerin, bireylerin yaşamları boyunca başka insanlara -özellikle LGBTQ+'lara- yönelik davranışlarını olumlu yönde etkileyebileceğini aktarmışlardır.

Katılımcıların büyük bir çoğunluğu, sanatsal faaliyetlere (tiyatro, sinema vd.) ağırlık verilerek sosyal değişimin sağlanabileceğini ifade etmişlerdir. Özellikle hem televizyonda hem de sosyal medyada LGBTQ+'larla ilgili temsillerin/karakterlerin bulunmasının hem LGBTQ+'lara rol model olması ve kendilerinin yalnız olmadığını hissetmeleri hem de toplumun LGBTQ+'larla karşılaşma imkanlarını artırması açısından önemli olabileceği vurgulanmıştır.

Kamu kurum ve kuruluşlarının ve tüm sivil toplumun LGBTQ+ alanında daha fazla çalışma yapması ve gerçekleştirilen çalışmaları desteklemesi gerektiğini belirten katılımcılar, LGBTQ+'ların ihtiyaçlarının ve sorunlarının ortaya konulup öznelerle birlikte tartışılmasının yararlı olabileceğini düşündüklerini söylemişlerdir.

Bazı katılımcılar, Türkiye'de evlilik eşitliğinin sağlanması gerektiğini belirtmiş, LGBTQ+'ların tüm haklardan yararlanmalarının önemli olduğunu paylaşmışlardır. Buna paralel olarak, katılımcılar cinsiyet hanesinin sadece erkek ve kadın olmaktan çıkması gerektiğini de savunmuşlardır.

Katılımcıların büyük bir çoğunluğu, üniversiteler, sivil toplum kuruluşları ve yerel yönetimler arasında iş birliklerinin kurulması gerektiğinin altını çizmiştir. Kurulan iş birlikleri çerçevesinde LGBTQ+'ların temel haklara erişebilmeleri için cinsiyet kimliği/ifadesi ve cinsel yönelim bağlamında ayrımcılığa meydan okuyan kurumsal bir devlet politikasının olmasının önemini belirten katılımcılar, özellikle translar için istihdam alanlarının açılması, LGBTQ+'lara yönelik kamu kurum ve kuruluşlarında istihdam kotası ayrılması, LGBTQ+'lara yönelik sosyal güvenceler oluşturulması gibi önerilerde bulunmuşlardır. Katılımcıların tamamı, LGBTQ+'ların bir araya gelmesinin ve örgütlenmesinin çok önemli olduğunu ifade ederek dayanışma kültürünün korunması gerektiğini ifade etmişlerdir.

5. TARTIŞMA

Bu çalışmada, LGBTQ+'ların kişilerarası ve toplum bağlamındaki süreçlerdeki deneyimlerinin ortaya konması amaçlanmıştır. Katılımcıların tamamına yakını aileye açılmadıklarını, ailelerinin gösterebileceği tepkilerden emin olmadıklarını, korktuklarını ve açılma süreçleri ile ilgili endişelerinden bahsetmişlerdir. Aileye açılma sürecinin zorluğuna dair birçok araştırmada da LGBTQ+'ların kendi ailelerini, açılması en zor insanlar olarak görebildikleri ve aile üyelerine cinsiyet kimliklerini ve/veya cinsel yönelimlerini ifade etmenin deneyimledikleri en zorlu süreçlerden birisi olduğunu belirttikleri görülmektedir (Broad 2011; Ece 2017; Gonzales vd. 2016; Heatherington ve Lavner 2008; Klein ve Golub 2016; Legate vd. 2012; Varan 2018). Katılımcıların tamamı kendilerini kabul edebilecek arkadaş çevreleri oluşturduklarını, bu arkadaş çevresinde kendilerini daha iyi ifade edebildiklerini, güvende hissettiklerini paylaşmışlardır. LGBTQ+'lar sosyal destek bulabilecekleri ve kendilerini rahat bir şekilde ifade edebilecekleri arkadaş ortamları oluşturdukları, bu arkadaş ortamlarını kendi aileleriymiş gibi ifade ettikleri görülmektedir (Boe vd. 2018; Kabacaoğlu 2015).

Katılımcılar iş yaşamında heteronormatif düzene bağlı olarak birçok ayrımcılık yaşadıklarını, kimliklerini, yönelimlerini ifade etmekte zorlandıklarını bildirmektedir. Özellikle herhangi bir kamu kurumunda çalışan katılımcıların "işten atılma" endişesi ve korkusuyla iş yerinde açılmadıkları gözlemlenmiştir. Bununla beraber LGBTQ+'ların sosyo-ekonomik olarak zorluk yaşadığını, istihdama katılmada birçok engelle karşılaştığını ve iş yerinde cinsiyet kimliğine, cinsiyet ifadesine ve cinsel yönelime dair bilgileri gizli tuttuğunu söylemek mümkündür (Griffith ve Hebl 2002; Kara vd. 2022; Özeren 2014; Öztürk 2011; Yılmaz ve Göçmen 2015).

Katılımcıların tamamı cinsiyet kimlikleri, cinsiyet ifadeleri ve cinsel yönelimleri nedeniyle aileleri, bazı arkadaşları ve toplum tarafından sansüre ve yasaklara maruz bırakıldıklarını, konuşmalarının, davranışlarının, istedikleri kıyafetleri giymelerinin engellendiğini ve bunlara tepki gösterildiğini belirtmişlerdir. Katılımcıların çoğunlukla cinsiyet ifadeleriyle ilgili olarak tacize, şiddete ve ayrımcılığa maruz bırakıldıkları görülmektedir. Toplumsal cinsiyet normlarına uygun davranmayan ya da bu normların belirlediği "görünüşe" sahip olmayan katılımcıların özellikle çocukluk dönemlerindeki olumsuz deneyimlerinden bahsettiği de gözlemlenmiştir. Bu bulgular, LGBTQ+'ların yaşamlarının birçok döneminde farkında olarak ya da olmayarak sansüre ve yasaklara maruz bırakıldığını, baskılandığını ve ötekileştirildiğini gösteren literatür ile de uyumludur (Çelebi 2018; Kara vd. 2022; Kara ve Duyan 2022; Levitt vd. 2009).

Katılımcıların tamamı, hükümetin kendilerine yönelik tutumunun olumsuz olduğunu, LGBTQ+'ların desteklenmediklerini, medya aracılığıyla hedef gösterildiklerini belirtmektedir. LGBTQ+'lara yönelik hükümet tarafından gerçekleştirilen bu olgu birçok araştırmada da mevcuttur (Bakacak Gelgeç ve Öktem 2009; Çalışkan 2014; Kara vd. 2022; Özcan vd. 2013; Yalçın ve Yılmaz 2013).

Katılımcıların birçoğu toplumun tutumunun belirsiz ve ikiyüzlü olduğunu, toplumun ve hükümetin görüş ve fikirlerinin birçok durumda ortaklaştığını, LGBTQ+'ların farklı biçimlerde ayrımcılıklara maruz bırakıldığını belirtmişlerdir. Pek çok katılımcı toplumda LGBTQ+ olarak yaşamanın birçok dezavantaj getirdiğini vurgulamıştır ve bir katılımcı yakın zamanda kalıcı olarak yurtdışına gideceğini aktarmıştır. Yurtdışında yaşayan LGBTQ+'ların çeşitli haklar ve özgürlükler bağlamında Türkiye'de yaşayan LGBTQ+'lara kıyasla daha iyi konumda oldukları ifade edilmiştir. Örneğin, birçok gelişmiş ülkede LGBTQ+'lar evlilik gerçekleştirebilmekte, cinsiyet kimliklerine, cinsiyet ifadelerine ve cinsel yönelimlerine dayalı bir ayrımcılığa maruz bırakıldıklarında hukuki yollarla haklarını arayabilmektedir. Bu olgu ve durumlar, LGBTQ+'ların toplumda maruz bırakıldıkları ayrımcılığı ifade eden araştırmalarla desteklenebilmektedir (Almeida vd. 2009; Çabuk 2010; Çolak 2009; Flores ve Park 2018; Fone 2000; Göregenli ve Karakuş 2011; Kara vd. 2022; Şenel 2014; Ummak 2012).

Sonuç olarak, LGBTQ+'ların tüm yaşamları boyunca karşılaştıkları sorunların ve maruz bırakıldıkları ayrımcılıkların temelinde toplumdaki LGBTQ+fobik ve heteronormatif tutumların yer aldığı söylenebilir. Heteroseksüelliğin bir norm olarak dayatılması, LGBTQ+'ların doğumlarından itibaren -hatta doğumlarından önce cinsiyet atanarak- olumsuz deneyimlere maruz bırakılmalarına neden olmaktadır. Bu olumsuz yaşantılar ve deneyimler, bireylerin kendilerini açmalarına engel olmakta, sadece cinsiyet kimliklerini/ifadelerini ve cinsel yönelimlerini değil, kendilerine dair birçok başka konuda da konuşmayı tercih etmemelerine neden olmaktadır.

6. SONUÇ ve ÖNERİLER

Bu çalışma, Türkiye'nin farklı şehirlerinde yaşayan LGBTQ+'ların ayrımcılık, şiddet ve kendilerini açmaya dair yaşam deneyimlerini yansıtmaktadır. Heteronormatif düzenin getirdiği ikili cinsiyet sisteminin ve farklı cinsiyet kimliklerinin, cinsiyet ifadelerinin ve cinsel yönelimlerin marjinalleştirilmesi gibi konuların, LGBTQ+'ların toplumdaki konumlarını ikincilleştirdiği görülmektedir. Araştırmaya katılan LGBTQ+'ların deneyimleri, bahsi geçen ikincil konumun, dışlanmaya, ötekileştirmeye, LGBTQ+'ların özellikle cinsiyet kimliği, cinsiyet ifadesi ve cinsel yönelim gibi kendilerine ait özel bir konuyu ifade edememesine, eşit vatandaşlık ilkesi gereği özellikle eğitim, sağlık ve istihdam gibi alanlara erişimlerinin çok sınırlı olmasına neden olduğuna dikkat çekmektedir.

Bu çalışmadaki LGBTQ+'ların birçoğu, ailelerine açılmadığını ya da karşılaşılabilecekleri olumsuz tepkilerden dolayı açılmayı tercih etmediklerini, çoğu zaman aileleri, arkadaşları ve toplum tarafından kendilerine sansür ve yasak uygulandığını belirtmektedir. Katılımcıların, karşılaştıkları bu sansürü içselleştirerek, kendilerini özgür bir biçimde ifade edemediklerini, toplumsal yaşamın herhangi bir alanına katılım göstermekten geri durduklarını söylemek mümkündür. Katılımcıların paylaşımlarında, LGBTQ+'ları dışlayan, marjinalleştiren geleneksel toplumsal kabullerin değişmesinin gerekliliğinin altı çizilmiş, cinsiyet kimliğine, cinsiyet ifadesine ve cinsel yönelime dayalı kapsamlı ve çok boyutlu politikaların gerçekleştirilmesi üzerinde durulmuştur. Buna paralel olarak, bahsi geçen politikaların, LGBTQ+'ların eğitim, sağlık, istihdam, sosyal hizmetler, adalete erişim gibi alanları içermesi ve cinsiyet kimliğine, cinsiyet ifadesine ve cinsel yönelime, toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik duyarlılığı geliştirmesinin ön koşul olmasına dikkat çekilmiştir.

Katılımcıların deneyimleri, koruyucu ve önleyici politikaların gerekliliğinin yanı sıra LGBTQ+'ların sansüre ve yasaklara maruz bırakılmasının, bireyleri duygusal, psikolojik ve sosyo-ekonomik zorlanmalara açık hale getiren bir risk etkeni olduğunu göstermesi açısından önem az etmektedir. Bu çerçevede LGBTQ+'ların terapötik ve güçlendirici müdahaleler ile desteklenmesi, eşitlik, kendi kaderini belirleme hakkı ve ortak katılımın temel alınması gerekmektedir.

Araştırmanın sonuçları, özellikle alanda çalışan ruh sağlığı meslek elemanlarına, kamu kurumlarına/ kuruluşlarına, yerel yönetimlere ve akademisyenlere önemli bulgular sunmaktadır. LGBTQ+'ların ihtiyaçlarının ve sorunlarının tespiti ve karşılanması için mekanizmaların oluşturulması ve sivil toplum kuruluşları ve öznelere birlikte hareket edilmesine dikkat edilmelidir. Toplumsal cinsiyet rollerinin sorgulanması, patriarkal, cinsiyetçi, LGBTQ+fobik yapısal faktörlere karşı çıkılması, LGBTQ+'ların kişisel, kişilerarası ve toplumsal bağlamda güçlendirilmesi, sosyal adaletin ve değişimin esas alınması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Addis, S., Davies, M., Greene, G., Macbride-Stewart, S., Shepherd, M. (2009). The health, social care and housing needs of lesbian, gay, bisexual and transgender older people: A review of the literature. *Health & Social Care in The Community*, 17(6), 647-658. DOI: 10.1111/j.1365-2524.2009.00866.x
- Almeida, J., Johnson, R. M., Corliss, H., Molnar, B., Azrael, D. (2009). Emotional distress among LGBT youth: The influence of perceived discrimination based on sexual orientation. *Journal of Youth and Adolescence*, 38(7), 1001-1014. DOI: 10.1007/s10964-009-9397-9.
- Altunpolat, R. (2017). LGBTİ'lere yönelik ayrımcılığı tarihsel ve politik temelde kavramak. *Türk Tabipler Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 17(64), 2-14.
- Bakacak G., Ayça, Ö. P. (2009). Media discourses on homosexuality and managing heterosexism in Turkey. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 12(1), 5-32.
- Boe, J., Maxey, V., Bermudez, M. (2018). Is the closet a closet? Decolonizing the coming out process with Latina adolescents and families. *Journal of Feminist Family Therapy*, 30(2), 90-108.
- Braun, V., Clarke, V. (2019). Psikolojide Tematik Analizin Kullanımı. S. N. Şad, N. Özer ve A. Atlı (Çevirenler). *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi – Journal of Qualitative Research in Education*, 7(2), 873-898.
- Broad, K. (2011). Coming out for parents, families and friends of lesbians and gays: From support group grieving to love advocacy. *Sexualities*, 14(4), 399-415.

- Çabuk, F. (2010). *Tıp öğrencileri ve hekimlerin eşcinsellik hakkındaki tutumları ve gey ve lezbiyenlerin sağlık hizmeti deneyimleri* (Yayınlanmamış Tıpta Uzmanlık Tezi). Gazi Üniversitesi.
- Çalışkan, Ö. (2014). Formation of cultural identities from race and sex to ethnic and sexual orientation: Kurd-LGBTI movement in Turkey in the context of new social movements. *Toplum ve Hekim*, 29(4), 302-309.
- Çelebi, E. (2018). *Türkiye’de trans erkeklerin açılma süreçlerine etki eden faktörlerin sosyolojik analizi* (Yüksek Lisans Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Çolak, Ö. (2009). *Eşcinsellere yönelik nefret suçları ve toplumun bu suçlar kapsamında faile ve mağdura yönelik tutumları* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi.
- Ece, E. (2017). *Coming out to parents: Transformation of the families with LGBTQ children* (Yüksek Lisans Tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Elliott, M. N., Kanouse, D. E., Burkhardt, Q., Abel, G. A., Lyratzopoulos, G., Beckett, M. K., Schuster, M. A., Roland, M. (2015). Sexual minorities in England have poorer health and worse health care experiences: A national survey. *Journal of General Internal Medicine*, 30(1), 9–16. <https://doi.org/10.1007/s11606-014-2905-y>
- Flores, A., Park, A. (2018). Polarized progress: Social acceptance of LGBT people in 141 countries, 1981 to 2014. <https://williamsinstitute.law.ucla.edu/wp-content/uploads/PolarizedProgress-April-2018.pdf>
- Fone, B. (2000). *Homophobia: A history*. New York: Diane Publishing Company.
- Gonzales, R., Antonio, D., Barrot, J., Camerino, A., Morales, K. (2016). I’m coming out: A study on self - acknowledgement of closeted gays. *International Journal of Social Science and Humanities Research*, 4(1), 100-106.
- Göregenli, M., Karakuş, P. (2011). *Türkiye’deki LGBT bireylerin günlük yaşamlarında maruz kaldığı heteroseksist ayrımcı tutum ve uygulamalar*. Kaos GL.
- Griffith, K., Hebl, M. (2002). The disclosure dilemma for gay men and lesbians: “Coming out” at work. *Journal of Applied Psychology*, 87(6), 1191-1199. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.87.6.1191>
- Haas, A. P., Eliason, M., Mays, V. M., Mathy, R. M., Cochran, S. D., D’Augelli, A. R., Silverman, M. M., Fisher, P. W., Hughes, T., Rosario, M., Russell, S. T., Malley, E., Reed, J., Litts, D. A., Haller, E., Sell, R. L., Remafedi, G., Bradford, J., Beautrais, A. L., Brown, G. K., Diamond, G., Friedman, M., Garofalo, R., Turner, M., Hollibaugh, A., Clayton, P. J. (2011). Suicide and suicide risk in lesbian, gay, bisexual, and transgender populations: review and recommendations. *Journal of Homosexuality*, 58(1), 10–51. <https://doi.org/10.1080/00918369.2011.534038>
- Heatherington, L., Lavner, J. (2008). Coming to terms with coming out: Review and recommendations for family systems-focused research. *Journal of Family Psychology*, 22(3), 329-343. DOI: 10.1037/0893-3200.22.3.329.
- Herek, G. (2007). Confronting sexual stigma and prejudice: Theory and practice. *Journal of Social Issues*, 63(4), 905-925.
- Kabacaoğlu, G. (2015). *Gey ve lezbiyenlerde açılma süreci: Nitel bir çalışma* (Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi.
- Kara, Y., Tiftik, S., Kır, H., Demir, H., Sarıyılmaz, M., Serpen, A. S. (2022). LGBTQIA+ people access to social services during the pandemic in Turkey. *Journal of Social Service Research*, 48(4), 522-534. DOI: 10.1080/01488376.2022.2092583
- Kara, Y., Duyan, V. (2022). The effects of emotion-based group work on psychosocial functions of LGBT people. *Social Work with Groups*, DOI: 10.1080/01609513.2022.2027851
- Kara, Y. (2021). *LGBTİ+’lara yönelik kapsayıcı ve olumlayıcı sosyal hizmet uygulaması*. SPoD.
- Kara, Y., Kır, H., Özgün, Y., Okumuş, E. (2021). Pandemi Sürecinde LGBTİ+’ların Sosyal Hizmetlere Erişimi Raporu. <https://www.stgm.org.tr/sites/default/files/2021-06/pandemi-surecinde-lgbtilarin-sosyal-hizmetlere-erisimi-arastirma-raporu.pdf>
- Kara, Y. (2020). Is queer social work possible? *Social Sciences Studies Journal (SSSJournal)*, 61, 1718-1723. DOI: 10.26449/sssj.2278.

- Kara, Y. (2019). Sivil Toplum Kuruluşlarında Sosyal Çalışma Kariyeri: LGBTİ+'lara Yönelik Sosyal Hizmet Uygulamaları" *Sosyal Çalışma Mesleğinde Kariyer Seçenekleri* (Editör Emel Yeşilkayalı). Ankara: Nika Yayınevi.
- Kara, Y. (2018). Sosyal hizmet öğrencilerinin homofobik tutumlarının belirlenmesi. *Sosyal Çalışma Dergisi*, 2(1), 16-27.
- Katz-Wise, S., Hyde, J. (2012). Victimization experiences of lesbian, gay, and bisexual individuals: A meta-analysis. *Journal of Sex Research*, 49(2-3), 142-167. <https://doi.org/10.1080/00224499.2011.637247>
- King, M., Semlyen, J., Tai, S., Killaspy, H., Osborn, D., Popelyuk, D., Nazareth, I. (2008). A systematic review of mental disorder, suicide, and deliberate self harm in lesbian, gay and bisexual people. *BMC Psychiatry*, 8, 70. <https://doi.org/10.1186/1471-244X-8-70>
- Klein, A., Golub, S. (2016). Family rejection as a predictor of suicide attempts and substance misuse among transgender and gender nonconforming adults. *LGBT Health*, 3(3), 193-199.
- Legate, N., Ryan, R., Weinstein, N. (2012). Is coming out always a "good thing"? Exploring the relations of autonomy support, outness, and wellness for lesbian, gay, and bisexual individuals. *Social Psychological and Personality Science*, 3, 145-152. <https://doi.org/10.1177/1948550611411929>
- Levitt, H., Overbo, E., Anderson-Cleveland, M., Leone, C., Jeong, J., Arm, J., Bonin, B., Cicala, J., Coleman, R., Laurie, A., Vardaman, J., Horne, S. (2009). Balancing dangers: GLBT experience in a time of anti-GLBT legislation. *Journal of Counseling Psychology*, 56(1), 67-81.
- Masaviru, M. (2016). Self-disclosure: Theories and model review. *Journal of Culture, Society and Development*, 18, 43-47.
- Meyer, I. (2003). Prejudice, social stress, and mental health in lesbian, gay, and bisexual populations: Conceptual issues and research evidence. *Psychological Bulletin*, 129(5), 674-697. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.129.5.674>
- Nguyen, M., Bin, Y., Campbell, A. (2012). Comparing online and offline self-disclosure: A systematic review. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 15(2), 103-111. DOI: 10.1089/cyber.2011.0277.
- Özeren, E. (2014). Sexual orientation discrimination in the workplace: A systematic review of literature. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 109, 1203 - 1215.
- Özcan, M., Ergin Berkiten, A., Acar, Z. (2013). Sexual and reproductive rights in Turkey: An overview. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26, 122-136.
- Öztürk, M. (2011). Sexual orientation discrimination: Exploring the experiences of lesbian, gay and bisexual employees in Turkey. *Human Relations*, 64(8), 1099-1118.
- Schug, J., Yuki, M., Maddux, W. (2010). Relational mobility explains between -and within- culture differences in self-disclosure to close friends. *Psychological Science*, 21, 1471-1478. DOI: 10.1177/0956797610382786.
- Semlyen, J., King, M., Varney, J., Hagger-Johnson, G. (2016). Sexual orientation and symptoms of common mental disorder or low wellbeing: Combined meta-analysis of 12 UK population health surveys. *BMC Psychiatry*, 16, 67. <https://doi.org/10.1186/s12888-016-0767-z>
- Serpen, A., Demirbilek, M., Duyan, V., Megahead, H. (2016). Using movies to change homophobic attitudes of social work students: Turkish example. *Research on Social Work Practice*, 28(7), 876-881.
- Shahar, E., Hameiri, B., Bar-Tal, D., Raviv, A. (2018). Self-censorship of conflict-related information in the context of intractable conflict. *The Journal of Conflict Resolution*, 62(5), 957-982. DOI: 10.1177/0022002716680266.
- Şenel, B. (2014). *Cinsel yönelim ayrımcılığının gündelik hayat yansımaları* (Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi.
- Tang, N., Bensman, L., Hatfield, E. (2013). Culture and sexual self-disclosure in intimate relationships. *Interpersona/ International Journal on Personal Relationships*, 7(2), 227-245.
- Tosunay, D., Çolak, F. (2016). Sosyal medyada otosansür: Facebook örneği. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 4(2), 926-950.
- Ummak, E. (2012). *Mersin Üniversitesi öğrencilerinin eşcinsellere yönelik tutumlarının incelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi). Mersin Üniversitesi.

Varan, N. (2018). *LGBTİ açılma süreçleri*. SPoD.

Yıldırım, A., Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlere nitel araştırma yöntemleri* (11. Baskı). Ankara: Seçkin.

Yılmaz, V., Göçmen, İ. (2015). Türkiye’de lezbiyen, gey, biseksüel ve trans bireylerin sosyal ve ekonomik sorunları araştırmasının özet sonuçları. *Türkiye Politika ve Araştırma Merkezi*, 4(6), 94-101.

Zimman, L. (2009). The other kind of coming-out: Transgender people and the coming out narrative genre. *Gender and Language*, 3(1), 53-80.

Zengin-Taş, E. (2019). *LGBT’lerin sosyal dışlanma yaşantıları, cezaevi süreçleri ve sosyal hizmet ihtiyaçları* (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).